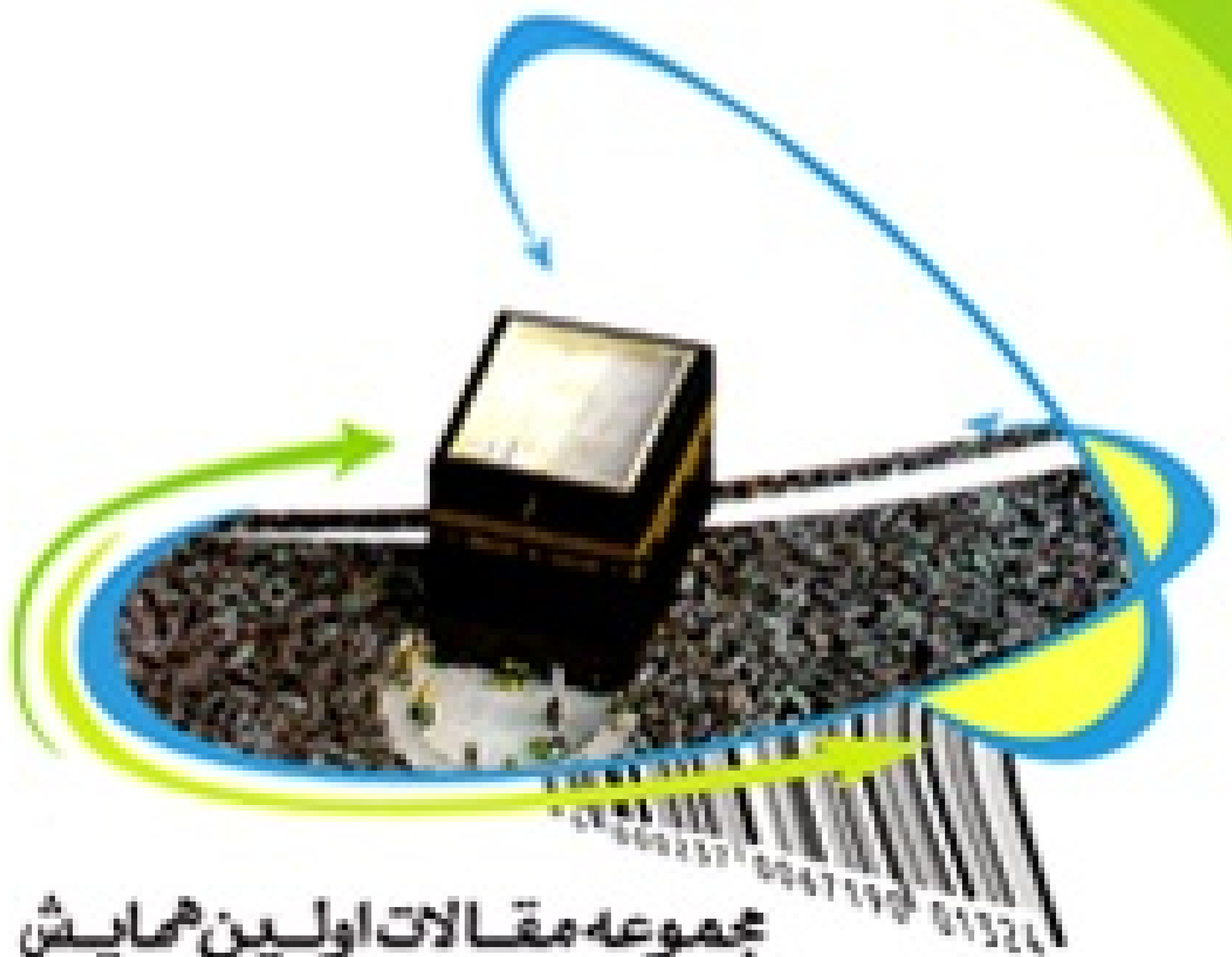

مجموعه مقالات اولین همایش

حج و اقتصاد

HAJJ & ECONOMY

پژوهشکده حج و زیارت

مشخصات کتاب

مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد

تدوین:پژوهشکده حج و ز یارت

ناشر:مشعر

محل نشر:تهران

ص: 1

اشاره

پیش گفتار

در میان عبادات، حج از جامعیت، پویایی، تنوع و گستردگی ویژه ای برخوردار است. از این رو پژوهش در عرصه ها و ابعاد مختلف این اقیانوس بیکران و صید گوهرهای گرانبهای آن و کشف راهکارهایی که بتواند این عبادت سترگ را مایه قوام جامعه بشری قرار داده و انسان را به ساحل سعادت رهنمون کند، همواره ضرورت دارد.

در موضوع حج و نیز موضوع اقتصاد به صورت جداگانه و تک نگاری پژوهش هایی ارزشمند صورت گرفته اما نوع رابطه این دو موضوع و تأثیر آنها بر یکدیگر و بسیاری از دغدغه های دیگر متولیان این دو عرصه، چندان مورد بحث و کاوش قرار نگرفته است.

با توجه به ابعاد گوناگون حج، پژوهشکده حج و زیارت بر آن شد که با توجه به نامگذاری سال ۱۳۹۰ به عنوان «جهاد اقتصادی» و سال 1391 به عنوان سال «تولید ملی و حمایت از کار و سرمایه ایرانی» از سوی مقام معظم رهبری، رابطه حج و اقتصاد را به بحث گذارده و آن را به صحنه محافل علمی و پژوهشی بکشاند و نتایج آن را در قالب همایش حج و اقتصاد به جامعه علمی کشور ارائه دهد.

آنچه در این مجموعه از نظر اندیشمندان و محققان می گذرد، مقالاتی است که از طرف پژوهشگران و اساتید ارجمند به دبیرخانه همایش ارسال شده و تنها بیانگر دیدگاههای مؤلفان آنها بوده و صحت و سقم محتوای مقالات به عهده نویسندگان بوده و بعثه و پژوهشکده حج و زیارت از این جهت مسئولیتی به عهده نمی گیرد.

از تمامی کسانی که در برگزاری این همایش گام برداشته اند صمیمانه سپاسگزاری می کنیم. امید است این همایش قدمی هرچند کوچک برای طرح موضوعات مربوط به حج و اقتصاد باشد و ما بتوانیم در فرصت های دیگر از توان علمی کشور در این موضوع مهم و کاربردی، بهره مند شویم. توفیق همگان را از خداوند متعال خواهانیم.

پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

از زمان تأسیس بیت الله الحرام و فراخوان حج که به امر خدا و توسط حضرت ابراهیم (ع) انجام پذیرفته قرن ها می گذرد. قرن ها بعد که یکی از فرزندان ایشان در آن سرزمین به عنوان آخرین پیام آور و مظهر رحمت واسعه الهی برگزیده شد بر شرافت آن افزوده گردید. مهبط وحی علاوه بر محل انجام مناسک حج، خود حرم امن الهی بوده و قرار گرفتنن خانه خدا در آنجا سبب شرافت و احکام خاص آن گردیده که وجوب تشرف با احرام از جمله آن می باشد. این مناسک عظیم در ایام خاصی از سال توسط مؤمنان که از اقصی نقاط گیتی در مشاهد شریفه گردهم می آیند، باشکوه و عظمت ویژه ای به منظور رضای پروردگار و وصول به منافع وعده داده شده انجام می پذیرد. شمول عنایت حضرت حق بر عاکفان و قاصدان سبب شده تا زیارت آن مکان شریف در همه اعصار و امکنه آرزوی همه مسلمانان باشد؛ مضافاً اینکه زیارت رسول الله (ص) و اهل بیت ایشان: و دیگر اولیاء الهی که مجاهدت های آنها سبب اعتلای کلمه حق شده نیز در این سفر، بر معنویت و ارزش آن می افزاید. خصوصیاتی مثل انجام مناسک حج در موعد و مکان خاص و وجوب یکبار در طی حیات مکلف و همچنین وجوب و استحباب عمره به حسب شرایط و تجدید عهد و پیمان با رسول گرامی (ص) و دیدن مکان هائی که یادآور خاطرات شیرین و تلخ و در عین حال عبرت آموز تاریخ اسلام، موجب می گردد تا با مرور زمان بر مشتاقین زیارت این مشاهد شریفه افزوده شود و طبیعتاً انجام آن با اقتصاد رابطه ای نزدیک داشته باشد به نحوی که برخورداری از استطاعت مالی یکی از شرایط وجوب حج می باشد و همچنین از دیر زمان تهیه مقدمات و مؤخرات آن نیز بدون برنامه ریزی اقتصادی از جانب فرد و حکومت تقریباً غیر ممکن بوده است.

گرچه امروزه به دلیل پیشرفت های شگرف در زندگی بشری تهیه بسیاری از مقدمات و ملزومات حج آسان شده، ولی در مقابل، ارتباط حج با اقتصاد نیز آنچنان پیچیده گشته که تأثیرگذاری آن بر متغیرهای اقتصادی مثل نرخ ارز؛ حمل و نقل؛ تجارت بین الملل؛ اشتغال و دیگر متغیرهای اقتصادی بر کسی پوشیده نیست. به نحوی که تحولات چند سال اخیر در زمینه تهیه مقدمات و مؤخرات سفر مثل ثبت نام؛ تهیه گذرنامه و اجازه سفر، تهیه لباس

و دیگر لوازم سفر، انتقال ارز و ولیمه در کشورهای مبدأ و همچنین انتقال حجاج و زائرین و اسکان آنها؛ تأثیر بر مهاجرت نیروی کار و اشتغال بعضی از کشورهای مسلمان و حجم تجارت بین المللی؛ خرید سوغات و میزان قربانی در موسم حج در سرزمین حجاز از اهم موضوعات می باشد.

بر حسب آمارهای رسمی سالانه قریب به شش میلیون معتمر و یک و نیم میلیون حاجی از سراسر دنیا برای برخورداری از منافع وعده داده شده بدانجا سفر می کنند که گردش مالی مربوطه تا پایان سفر ارقامی است که می تواند اقتصاد کشورهای مبدء و مقصد را تحت تأثیر قرار دهد. لذا ضروری است مباحث مربوطه در چارچوب های علمی مورد مداقه قرار گیرد.

گرچه در گذشته تلاش هائی به صورت تک نگاری در قالب مقاله و یا تحقیقات دیگر انجام پذیرفت و همچنین مقدماتی در سال های گذشته به منظور برگزاری همایشی در این مورد فراهم شده بود که به دلایل مختلف به ثمر ننشست. تا اینکه بعثه مقام معظم رهبری در امور حج و زیارت تصمیم گرفت در سال 139۰ که توسط مقام معظم رهبری سال جهاد اقتصادی نام گذاری شده بود با استفاده از تجربیات صاحب نظران در عرصه حج و اقتصاد؛ اقدام به برنامه ریزی برای برگزاری همایشی به منظور فرهنگ سازی توجه به ابعاد اقتصادی حج و نیز افزایش سطح خدمات رسانی به حجاج؛ استفاده کارآمد از امکانات موجود؛ کاهش هزینه های سفر؛ استفاده بهتر حجاج از زمان سفر، جمع آوری اطلاعات و آمار و آشنایی با وضعیت موجود؛ آشنایی با متولیان و مرتبطان با موضوع حج و اقتصاد؛ آشنایی با ظرفیت های کشور در این مورد؛ بررسی آسیب ها و مشکلات بعد اقتصادی حج؛ ارائه راهکارهای مناسب جهت برون رفت از آسیب ها و مشکلات و ترسیم نقشه راه برای پرداختن به موضوع حج و اقتصاد در آینده نمود که تلاش بی وقفه تقریباً یک ساله همکاران در دبیرخانه همایش در تاریخ 22/4/1391 مصادف با 22 شعبان المعظم 1433 به ثمر نشست.

در ابتدا فراخوان مقاله به تمامی مرکز علمی - پژوهشی کشور ارسال گردید که پس از دریافت چکیده مقالات و تأیید عناوین مناسب، مجموعاً

75 مقاله دریافت شد که پس از ارزیابی تعداد 32 مقاله امتیاز لازم جهت چاپ در مجموعه مقالات را کسب نمودند.

این مقالات در پنج محور کلی:

1. کلیات شامل مباحث اقتصادی حج در قرآن و سنت، اقتصاد حج از منظر امام (رحمه الله) و رهبری، مباحث اخلاقی اقتصاد حج و مباحث دیگر؛

2. مباحث فقهی حج و اقتصاد مثل ثبت نام حج و عمره؛ تاثیر هزینه سوغات و ولیمهٔ حج در استطاعت و شرایط درآمد برای استطاعت.

3. مباحث اقتصاد خردی حج شامل تبیین استطاعت و محاسبه آن؛ اصلاح فرهنگ سوغاتی در حج؛ عوامل مؤثر بر تقاضا برای حج و محاسبه آن و عوامل اجتماعی مؤثر بر تقاضای حج.

4. مباحث اقتصاد کلانی حج مثل بودجه بندی در حج؛ تأثیر حج بر عاملان اقتصادی و اقتصاد عربستان؛

5. مباحث مربوط به اقتصاد بین الملل شامل نقش حج در تاسیس بازار بین الملل اسلامی؛ و نقش آن در افزایش مبادلات تجاری و همگرایی اقتصادی کشورهای مسلمان و مبادلات ارزی و نرخ ارز توزیع شدند.

ص: 11

قطعاً این تلاش بدون همدلی و همکاری ممکن نبود لذا جا دارد تا از حمایت های نماینده مقام ولی فقیه در امور حج و زیارت و سرپرست حجاج ایرانی حجت الاسلام و المسلمین قاضی عسکر تشکر نمایم همچنین اعضای محترم کمیته علمی همایش اساتید گرامی دکتر سید کاظم صدر؛ دکتر عباس عرب مازار؛ حجج الاسلام و المسلمین دکتر احمد عابدی؛ غلامرضا مصباحی مقدم و مجید رضائی دوانی و حجت الله بیات و دکتر محمد نهاوندیان و دکتر محمد زمان رستمی و سید ابوالحسن رضوی و همچنین تمامی محققان و پژوهشگران در سراسر کشور که با ارسال مقاله و قبول ارزیابی مقالات و اظهار نقطه نظرات اصلاحی موجبات ارتقای سطح علمی مقالات را فراهم نمود سپاسگزار باشم. در نهایت با توجه به سابقه دیرین موضوع و برگزاری اولین همایش در این زمینه، باید اظهار داشت که قطعاً مجموعه حاضر با نواقص و محدودیت هایی همراه می باشد که خود می تواند زمینه ساز تحقیقات و همایش های آتی باشد.

دبیر علمی همایش

سید ضیاءالدین کیاءالحسینی

بخش اول: کلیات

اشاره

ص: 14

گستره ابعاد اقتصادی حج

اشاره

مجید رضایی دوانی (1)

قبله گاه مسلمانان برخوردار از آیات بینات، امنیت و هدایت جهانیان است. پناهگاه بشریت و مکان امن برای عارفان و معتکفان درگاه الهی است. تمامی انسان ها مأمور به زیات آن و شاهد منافع آن هستند. بیابان لم یزرع و وادی خشک به دعای ابراهیم (ع) محل وفود انسان ها گشت و نعمت های الهی بر آن باریدن گرفت. (سوره آل عمران، آیه 96، ابراهیم، 35 - 37، حج، 26 - 27، بقره، 125 و 126 سال ها از آن زمان می گذرد و هر ساله میلیون ها عاشق پاکباز با کوله باری از امید و آرزو در آن دیار رحل اقامت می افکنند و زیباترین جلوه های عبودیت شکل می گیرد.

کاروان حجاج با حضور در میقات های عارفانه جلوه ای از قیامت را مشاهده می کند و جوشش ایمان آنان در آن دیار سربرمی آورد و برای تقرب به بارگاه الهی از خودبینی می رهند و با درک عید اضحی شادی ملکوتی خود را جشن گرفته و همنشین ملکوتیان می گردند و از تمامی مظاهر شرک و آلودگی ظاهری و باطنی برائت جسته و برای زیستنی بی آلایش آماده می گردند و این تمام نعمت حج بر آدمیان است.

اما در کنار این حضور عارفانه منافع دنیویی نیز برای انسان ها شکل می گیرد. علاوه بر منفعت وحدت اسلامی، دیدار دوستان و برادران ایمانی و دیگر منافع فرهنگی، اجتماعی عقیدتی و سیاسی، منافع اقتصادی حج هم ظهور و بروز گسترده ای دارد. بررسی آثار اقتصادی حج در طول سال جایگاه و اثر یکی از مهم ترین نهادهای مذهبی را در اقتصاد اسلامی روشن می کند. نهادهای مذهبی به علت ارتباط وثیق با قلوب مردم مسلمان علاوه بر ارتباطات معنوی، شکل دهنده روابط اقتصادی می باشند.

نوشتار حاضر پس از بیان جایگاه اقتصادی حج در متون دینی و گذر تاریخی ارتباط اقتصاد اسلامی و اقتصاد حج را مطرح می کند و ویژگی حج را در اثرگذاری بر اقتصاد اسلامی بررسی می کند تا نشان

1- عضو هیات علمی دانشگاه مفید و مدیر مرکز مطالعات قرآن.

دهد حکم فقهی چگونه اقتصاد را شکل می دهد. پس از آن بازار خدمات حجو تعداد متغیرهای اقتصادی مؤثر در بازار را نشان می دهد.

اقتصاد حج در متون دینی

1. خداوند متعال در قرآن کریم در سوره حج می فرماید:

(وَ إِذْ بَوَّأْنا لِإِبْراهِيمَ مَكانَ الْبَيتِ أَنْ لا تُشْ-رِكْ بِی شَيئاً وَ طَهِّرْ بَيتِی لِلطَّائِفِينَ وَ الْقائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ * وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ يأْتُوكَ رِجالاً وَ عَلى كُلِّ ضامِرٍ يأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ يذْكُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَيامٍ مَعْلُوماتٍ عَلى ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَهِ الْأَنْعامِ فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ * ثُمَّ لْيقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْيوفُوا نُذُورَهُمْ وَ لْيطَّوَّفُوا بِالْبَيتِ الْعَتِيقِ)

حج برای انجام مناسک توحیدی قرار گرفته و همه انسان ها برای مشاهده منافعشان و یاد خدا به مکه خوانده شده اند، تا از آن گوشت ها بخورند و به دیگر انسان های نیازمند صدقه دهند. در حج علاوه بر یاد خدا صدقه به فقرا هم و شکر نعمت گوشت دام ملحوظ است. منافع انسانی حج شامل هر نوع منفعت دنیوی و اخروی می گردد. امام صادق (ع) در حدیث «ربیع ابن خیثم منافع» را اعم از منافع دنیا یا آخرت می دانند. (الکلینی، ج4، ص422 امام رضا (ع) در روایت علل محمد بن سنان از جمله علل حج را بهره مندی انسان ها در شرق و غرب عالم (حجاج و غیر حجاج) دانسته و فرموده تجار و وارد کنندگان کالا و فروشندگان و خریداران کلی و جزئی همگی از منافع حج بهره مند می گردند و نیازهای افرادی که در حج جمع می شوند برآورده می شود. (الصدوق، ص۴۰4 و ۴۰5) در روایت دیگر امام صادق (ع) در جواب «هشام بن الحکم» از جمله علل حج را اجتماع انسان ها از شرق و مغرب در سود تجاری از تجارت بین شهرها و سود شاغلین در بخش حمل و نقل دانسته اند. (الصدوق، ص۴۰5)

2. از جمله آثار حج در روایات رفع فقر و کسب ثروت معرفی شده است. از پیامبر (ص) اسلام نقل شده که فرموده حج بجا آورید تا بی نیاز گردید و فقر از شما رخت بربندد. از امام علی (ع) و امام سجاد (ع) و امام صادق (ع) هم روایت شده که حج باعث رفع فقر و وسعت روزی می گردد (الریشهری، ص164 و 165)

3. حضرت ابراهیم (ع) از خداوند متعال خواست که روزی اهل مکه تأمین گردد. (وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللهِ وَ الْيَوْمِ الآخِرِ قالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلى عَذابِ النَّارِ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ) (بقره: 126)

4. قربانی از جمله واجبات حج است که باید به مکه آورده شود و پس از ذبح قسمتی از آن به فقرا و قسمتی توسط حجاج مصرف می گردد. خداوند می فرماید: (وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللهِ لَكُمْ فِيها خَيرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ كَذلِكَ سَخَّرْناها

لَکُمْ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ) (حج: 36 از پیامبر گرامی (ص) نقل شده که عید قربان برای وسعت روزی مساکین و بهره مندی آنان از گوشت قربانی قرار گرفته است (الصدوق، ص437)

5. هزینه حج باید از مال طیب و طاهر تأمین گردد و گرنه حج او مقبول نیست. روایات متعددی از پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) رسیده است (الریشهری، ص۰25 و 251)

6. صدقه دادن در هنگام حج مطلوب است. (الریشهری، ص268)

7. هدیه جزو هزینه های حج قلمداد شده و مستحب است حاجی هدایایی از مکه تهیه کند (الکینی، ج4، ص۰28)

8. اگر حج گزار نباشد حاکم باید عده ای را به هزینه بیت المال به حج بفرستد. (الریشهری، ص172)

اقتصاد حج در گذر تاریخی

از زمانی که زائران کعبه به تدریج شهر مکه را بنیاد نهادند اقتصاد مکه شکل گرفت و درآمد اقتصادی مردم آنجا از راه های گوناگونی تأمین شد. شهر مکه به دلیل غیر قابل کشاورزی بودن و فقدان آب امکان گسترش فعالیت کشاورزی را نداشت. درآمد مردم عمدتاً از طریق شکار، هدایای زائران مکه، دامپروری و خرید و فروش کالا در هنگام حج و عمره بود. تا قبل از زمانی که هاشم بن عبدمناف راه تجاری شمال و جنوب را از طریق مکه راه اندازی کرد درآمد مردم چندان زیاد نبود.

با مرکزیت تجاری مکه و رفت و آمد تجار اهل مکه به یمن و شام در زمستان و تابستان درآمد مردم رشد فراوانی یافت و تجارت مهم ترین راه کسب درآمد قلمداد شد. تشکیل بازارهای متعدد در موسم حج، با حضور قبائل و زوار فراوان، رونق تجاری را دامن زد. شهر مکه شاهد حضور پیامبر (ص) قبل از بعثت در کاروان های تجاری بود. حضرت دو بار (سن ده سالگی همراه عموی گرامیش ابوطالب و سن 25 سالگی از طرف خدیجه کبری (س)) از مکه برای تجارت خارج شد. درآمد حاصل از تجارت منبع زیادی بود و تمامی اهل مکه تلاش داشتند سرمایه ای تهیه کنند و در

کاروان تجاری بزرگ سال که میان یمن و شام در حرکت بود مشارکت نمایند. شکست حمله ابرهه به مکه و افزایش تقدس مکه علاوه بر مراسم حج و وجود امنیت راه خشکی تجاری که از دل بیابان های سوزان می گذشت (در مقابل تهدید نظامی راههای تجاری دریایی به علت جنگ ایران و روم) روز به روز وضعیت تجاری مکه را بهبود بخشید. قرآن ارزش امنیت تجاری و اثر تجارت در تأمین درآمد مکه را بازگو کرده است (سوره قریش) وقوع جنگ میان ایران و روم و ناامنی راههای دریایی و توانایی اهل مکه در عبور از بیابان ها سهم تجارت خارجی اهل مکه را افزایش داد. پس از اسلام هم مکه نقش خود را در تجارت حفظ کرد. از علل اساسی جنگ های میان پیامبر (ص) و کفار قریش این بود که پیامبر (ص) و یارانش در مقابل توطئه قریش و اخراج مسلمانان از مکه، راه تجاری را ناامن کردند به گونه ای که تا صلح حدیبیه

مردم مکه نتوانستند تجارت خود را در امنیت انجام دهند و سود کافی کسب کنند (الواقدی، ج1، ص197، الافغانی، ص137 - 134)

بدون شک از عوامل پذیرش صلح حدیبیه توسط مشرکین، خطر نابودی اقتصادی مکه بود. پیامبر (ص) تهدید شرک را با فشردن گلوی اقتصادی مکه از بین برد و آنان را وادار کرد از مخالفت با اسلام دست بردارند. (الافغانی، ص137 و 138)

تجارت مکه به کاروان بزرگ سال اختصاصی نداشت. عراق، حبشه و دیگر مناطق شاهد حضور تجار مکه بود. (علی، ج7، 261 و 294 و 295 به علت مشارکت تمام مردم مکه در کاروان های تجاری، سرمایه کاروان رقم قابل ملاحظه ای بود. سرمایه کاروان ابوسفیان که در جنگ بدر مورد تعرض قرار گرفت ۵0 هزار دینار طلا بود. کاروانهای دیگر هم که همان مقدار سرمایه داشت در طول سال به حرکت در می آمد. (الواقدی، ج1، صص27 و 198 و ۲0۰) به علت انگیزه سود در تجارت (نه تأمین کالای مورد نیاز شهر) تجارت مکه به کالای خاصی اختصاص نداشت. انواع کالاها در کاروان ها وجود داشت. معاملات طلا و نقره و جواهرات هم شایع بود و صرافی ها به صورت گسترده وجود داشت به همین علت رباخواری نیز شایع بود. (بخش فرهنگی جامع مدرسین حوزه علمیه قم، ص76 و 77) در کنار تجارت، دامداری در مکه رونق داشت نیاز مردم به گوشت و حیوانات باربر برای حمل و نقل و نیاز حجاج برای قربانی در مراسم حج از عوامل اصلی گسترش دامداری در مکه بوده است. پیامبر (ص) نیز دوران کودکی خود را که مشغول چوپانی گوسفندان قریش بوده یادآوری نموده است (الهندی، ج14، 183 علاوه بر تجارت و دامداری به علت جایگاه دینی حج، اوقاف زیادی برای مکه اختصاص می یافت. در طول تاریخ دولت ها و افراد ذی نفوذ به انگیزه های مختلف در جهت تسهیل امر حج و خدمت به حجاج، آثاری از خود به جا می گذاشتند. تأمین آب برای حجاج از موارد مهم و حساس بوده است و برای تهیه آب، چاهای مختلفی حفر شده است. خلفای بنی امیه و بنی عباس هر یک به گونه ای در این امر سهیم شدند و چاهای عین زبیده - همسر هارون بن رشید - هنوز قابل استفاده است. (جعفریان، 33 و 34) در طول ایام حج در جهت اطعام حجاج و کمک به جابجایی آنان افراد خیر به صورت های مختلف به آنان کمک می کنند، حجاج نیازمند را سیر می کنند و جای مناسب برای آنها تهیه می کنند.

اقتصاد اسلامی در بخش های مختلف تولید و مصرف، چارچوب هایی را تدوین می نماید. در بخش تولید در کنار بخش کشاورزی و صنعت بخش خدمات، جایگاه مهمی دارد. آموزش، بهداشت، حمل و نقل، تحقیق و توسعه و گردشگری از مهم ترین موارد خدمات است. بخش گردشگری به تدریج در دوره های اخیر به جهت تحول صنعتی، رشد نموده است. افزایش درآمد طبقات متوسط و کاهش

هزینه های جابجایی، زمینه گسترش گردشگری را فراهم ساخته است. گردشگری انواع متعددی دارد، تفریحی، علمی و مذهبی. گردشگری تفریحی عمدتا در ایام تعطیلات در دورن کشورها و بین کشورها رواج زیادی دارد و توانسته درآمد فراوانی را ایجاد کند. گردش مالی ناشی از گردشگری در میان بخش های تولیدی یک کشور و همچنین گردش مالی بین کشورها در حال تزاید و افزایش است. گردشگری علمی نیز گرچه به افراد محدودتری اختصاص دارد ولی مقدار آن قابل ملاحظه است. گردشگری مذهبی در تمام دنیا به صورت بسیار گسترده از قدیم الایام وجود داشته و شاید بتوان گفت قدیمی ترین نوع گردشگری، نوع مذهبی آن است. معابد و زیارت گاه هایی که در تمام ادیان وجود دارد سالیانه افراد بسیاری را به خود جذب می کند. معابد هندو، کلیساها، کنیسه ها، مسجدالاقصی و ده ها مکان دیگر، سالیانه میلیون ها انسان مشتاق را به خود جلب می کنند و زیباترین صحنه های انسانی و دلدادگی را رقم می زنند. در میان آئین های مذهبی دنیا بدون شک، حج اسلامی جلوه انگیزترین است. حرکت میلیونی از اقصی نقاط دنیا برای حضور در ایام معلوم و معدود همراه با آداب ویژه احرام، طواف، سعی، نماز، وقوف، دعا، قربانی، و رمی شیاطین از شکوه و عظمت ویژه ای برخوردار است. قدمت این مراسم به دهها قرن می رسد و هیچ گاه خانه خدا از مشتاقان خالی نشده است. اجابت دعا و دعوت ابراهیم (ع) برای حضور مؤحدان در ام القری و انجام عبادت خالصانه از حدود ۴۰ قرن قبل تا به امروز، جریان انسانی بزرگی را رقم زده است.

گرچه حج مورد توجه دیگر ادیان هم بوده، ولی بعثت اسلام و احیاء شریعت ابراهیمی و نزول آیات مبارکه قرآن و حاکمیت ارزش های دینی در منطقه مکه، حج را با تغییرات اساسی همراه کرد. خدای متعال بر توانایان مقرر نموده که حداقل در عمر یکبار در ایام خاص به آن منطقه سفر کنند و اعمال خاصی را به جا آورند. (فِیهِ آیاتٌ بَیناتٌ مَقامُ إِبْراهِیمَ وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً وَ مَنْ کَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِی عَنِ الْعالَمِینَ) (آل عمران: 97 علاوه بر وجوب یکباره حج در عمر انجام حج و عمره به صورت مکرر از صفات عالی اولیاء بوده و دهها روایت در تشویق به آن وارد شده است. موارد فوق باعث شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم ثبت نام کنند، هزینه های متعددی را متحمل شوند و با میل و رغبت اموال خود را

صرف کنند تا در ضیافت الهی حاضر شوند. برای انجام مراسم حج و عمره تقاضای حضور در حج و برخورداری از خدمات حج شکل می گیرد. با شکل گیری عرضه آن و تعادل بازار عرضه و تقاضا مبادله رخ می دهد و براساس قیمت توافقی، علاقمندان در مراسم شرکت می کنند. هر یک از عرضه و تقاضای خدمات حج متأثر از عوامل گوناگونی است که بر نقاط تعادلی، قیمت توافقی، مقدار عرضه و تقاضا و. . . اثرگذار است. شناخت ابعاد اقتصادی حج، متکی بر شناخت عرضه و تقاضا و عوامل موثر بر هر یک

است. آن چه در پی خواهد آمد شناخت اجمالی بازار خدمات حج است که می تواند ما را در شناخت ابعاد اقتصادی حج و به طور کلی ابعاد حج یاری رساند. شناخت گردشگری مذهبی می تواند یکی از مهم ترین بخش های اقتصاد اسلامی را روشن کند. بخشی از آن چه به عنوان اقتصاد اسلامی مطرح است تحت تأثیر اعمال عبادی است. وجود زیارت گاهها و مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می زند و این بازار از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

در اقتصاد اسلامی گاه چارچوب هایی در مورد تولید یا مصرف یا غیر آن مطرح می شود. مردم که در صدد تولید یا مصرف هستند در چارچوب شرع فعالیت می کنند. کشاورزی، صنعت و خدمات در حدود شرع شکل می گیرد و آثار آن معلوم می شود. تفاوت کشاورز مسلمان با غیر مسلمان در همین است که کشاورز مسلمان اصولی را مراعات می کند که ممکن است غیر مسلمان مراعات نکند ولی لزوما شیوه تولید تغییر نمی کند ولی گاه در درون شرع اموری ذکر می شود که جریان تازه ای از تولید یا مصرف را به راه می اندازد.

حج از مواردی است که به واسطه دستور شرع انجام می گیرد، خدمت جدیدی در ابعاد جدیدی رخ می دهد و لازم است در تحقق آن مسلمانان شرکت کنند. در واقع خدمت جدیدی در بازار خدمات، باید به جهت انجام فریضه شکل گیرد. مشابه آن در مورد نماز جماعت، روزه، زکات و وقف است. با توجه به لزوم برپایی شعائر دینی خدمات و کالاهایی برای تحقق آن لازم است که تولید کنندگان آن را تولید کنند، با تقاضای مسلمانان نسبت به آن کالا و خدمات برای انجام شعائر دینی و عرضه آن توسط تولید کنندگان بازار شکل می گیرد. اگر تولید و تقاضای آن مجانی باشد، به صورت امر خیریه و بخش سوم اقتصاد است و اگر قیمت داشته باشد بازار بخش خصوصی شکل می گیرد.

اگر حج، واجب نمی شد نه چنین مردم مشتاقانه به آن منطقه حرکت می کردند و نه مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا می کرد و نه درآمد زیادی برای حج پس انداز می شد. البته واجب نبودن باعث تعطیلی نمی شود کما این که امروزه زیارتگاه های متعددی هست که جنبۀ وجوبی ندارند ولی رفت و آمد به آنان زیاد است، ولی تردیدی در اثرگذاری وجوب حج نیست؛ به ویژه

آن که منطقه مکه از هیچ امکانات طبیعی برخوردار نیست و تنها عاملی که افراد را به آن می کشاند امر معنوی است. امروزه گرچه امکانات فراوانی برای زوار فراهم نشده ولی در طول تاریخ، مکه همیشه از کمبود آب در مضیقه بوده و گرمای آن بسیار آزار دهنده است.

ازاین رو شعائری مثل حج ابعاد جدیدی از اقتصاد اسلامی را شکل می دهد که متفاوت از بخش هایی است که با دیگر اقتصادها مشترک است. اقتصاد حج از مختصات اقتصاد اسلامی است و آثار آن متفاوت از دیگر امور است.

ص: 21

بازار خدمات حج

بازار خدمات حج شامل انواع بازارهای کوچک تر است که در آن بازار بزرگ شکل می گیرد. با توجه به این که اکثر کشورها باید برای حج به کشور میزبان سفر کنند مجموع خدمات رسانی در دو کشور مقصد و مبدأ شکل می گیرد. مقدمات کار در کشور مبدأ و انجام حج در کشور میزبان رخ می دهد. به جهت آنکه رابطه دو کشور مطرح است مباحث مربوط به اقتصاد بین الملل شکل می گیرد. از سویی در هر دو کشور حج در ابعاد فردی و اجتماعی موثر است، از بعد اقتصادی، حج به عنوان یکی از مشاغل دخیل در اقتصاد کلان، ابعاد کلان دارد و از بعد اقتصاد خرد هم قابل بررسی است.

از سوی دیگر عوامل درگیر بحث خدمات حج، بخش خصوصی و بخش دولتی است. بنابراین در بازار خدمات رسانی هر دو بخش حضور دارند. از بخش دولتی دستگاه های مختلف دخالت دارند. در شرایط فعلی در ایران دستگاه های دخیل در امر حج عبارتند از:

1. بعثه رهبری

2. هیأت دولت

3. قوه قضائیه و سازمان بازرسی

4. مجلس شورای اسلامی و دیوان محاسبات

5. وزارت ارشاد اسلامی و سازمان حج

6. وزارت امور خارجه

7. وزارت اطلاعات

8. وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی

9. هلال احمر

10. صدا و سیما

11. نیروی انتظامی

12. سپاه پاسداران

13. ثبت احوال

14. هواپیمایی کشور

15. بانک مرکزی و دیگر بانکها

16. شرکت های بیمه

17. گمرک

18. مخابرات

19. وزارت بازرگانی

ص: 22

20. بنیادها و ارگان های سهمیه گیرنده در حج، مثل بنیاد شهید و جانبازان

21. سازمان دامپزشکی

22. بخش های تحقیقاتی و پژوهشی

هر یک از این بخش ها خدمتی را عرضه می کنند و هر خدمتی بازاری دارد. برای شناخت ابعاد اقتصادی حج باید خدمات هر کدام از دستگاه ها معلوم گردد تا در شناخت حج کمک کند. ارزش خدمات برخی دستگاه ها روشن و قیمت دارد مثل شرکت بیمه یا مخابرات، ولی خدماتی مثل امنیت و سیاست گذاری به مثابه کالای عمومی است که قیمت گذاری آن با مشکل مواجه است.

از سوی دیگر در بخش خصوصی عوامل تقاضا و عرضه، خانوارها و بنگاه ها هستند. متقاضی حج براساس شرایط اقتصادی خانواده اقدام می کند و شرکت مسافرتی و زیارتی به دنبال ارائه خدمات است. تقاضای حج در صورتی است که فرد، دارایی و درآمد به مقدار نیاز داشته باشد. بر حسب درآمد خانوار تقاضا شکل می گیرد. گاه باید چند سال پس انداز صورت گیرد تا درآمد مورد نیاز شکل گیرد. پس تقاضای حج با درآمد، دارایی و پس انداز ارتباط پیدا می کند. اگر پس انداز چند سال شکل گیرد به آن خمس تعلق می گیرد و ازاین رو با خمس و مالیات هم ارتباط پیدا می کند.

برای رفتن حج به علت انبوه علاقمندان قرعه کشی صورت می گیرد. علاقمندان باید مبالغی را در حساب بانک مرکزی واریز کنند تا در قرعه کشی شرکت داده شوند و سپس مبالغ مذکور در حساب باقی بماند تا نوبت آنها حفظ شود. ازاین رو انبوهی از درآمدها و پس اندازها به بانک وارد می شود و نوعی جمع نقدینگی و افزایش پس انداز ملی شکل می گیرد. بررسی آثار آن نیز در ابعاد اقتصادی حج برای کشورهایی که از این شیوه استفاده می کنند اضافه می شود.

با تعیین اولویت و مشخص شدن نوبت افراد، هر فرد برای رفتن به حج باید خدمات مختلفی را از دولت، و بنگاه خریداری کند. اداره گذرنامه برای صدور گذرنامه، بخش پزشکی برای تشخیص بیماری و تزریق واکسن، بخش هواپیمایی برای بلیط حمل و نقل، شرکت بیمه برای بیمه، تهیه و

اسکان و وسایل جابجایی و تهیه غذا و امکانات اقامتی از سازمان حج، خرید ارز مسافرتی از بانک مرکزی، امنیت رفت و آمد از نیروهای انتظامی و وزارت اطلاعات و سپاه پاسداران، آموزش حج و کیفیت آمادگی که از سوی بعثه رهبری و مدیران کاروان ها صورت می گیرد با تهیه کتاب ها، و ابزارهای رایانه ای خدمات فوق در درون کشور قبل از حرکت شکل می گیرد.

متقاضی حج وسایل و کالاهایی را از بازار تهیه می کند؛ مثل لباس احرام، ساک، لباس سفر، خشکبار و مانند آن برای استفاده در مدت سفر و گاه قبل از حرکت، دوستان و آشنایان را دعوت می کند و از آنان پذیرایی می کند. متقاضی باید درآمدی را به صورت ارز بین المللی همراه داشته باشد تا بتواند دیگر نیازهای خود را در ایام حج و در مدت سفر هزینه کند؛ حاجی قربانی، هزینه حمل نقل های جزئی

درون شهری، هزینه سوغات و هدایا را تأمین می کند و به میزانی که درآمد دارد به خرید سوغات دست می زند. برای تماس با ایران از خدمات مخابرات استفاده می کند و پس از بازگشت بر حسب شأن و شرایط افراد، از دوستان و آشنایان پذیرایی می کند و آنان را به ولیمه حج میهمان می کند و هدایای خریداری شده را به افراد می دهد. سفر حج با اعطای هدایا به اتمام می رسد.

برای کشور مقصد نیز از درخواست ویزا، ورود به فرودگاه، انتقال به مکه و مدینه، اسکان در مکه و مدینه، جابجایی در شهر، انجام مراسم در مسجدالحرام، مواقیت و مواقف و اماکن تاریخی، تهیه قربانی، غذا و مواد اولیه و انواع کالا در بازارها، تأمین بهداشت عمومی تا اعزام حجاج به کشورهای خودشان را شامل می شود.

البته عمده آثار حج در کشور مقصد شکل می گیرد.

برحسب تقسیم بندی اقتصادی، حج در بازار کالا و خدمات، بازار کار، بازار سرمایه و بازار پول اثر دارد. در بخش کالا و خدمات داخلی، بازار انواع کالا و خدمات مورد نیاز حج از لباس احرام، کتاب، غذا و مواد اولیه تا خدمات پزشکی و گذرنامه. . . . را شامل است.

در بخش بازار کار، حج باعث ایجاد بنگاه های مسافرتی زیارتی در بخش خصوصی و استخدام افراد مختلف برای تأمین خدمات حج در بخش دولتی می شود. در بازار سرمایه پول حج باعث ورود و خروج ارز، تغییر پس انداز ملی، جمع آوری نقدینگی و تبدیل آن به سرمایه گذاری و تغییر سرمایه کشور می گردد.

از جهت بخش های حساب ملی، حج درمصرف (C(، سرمایه گذاری (I(، هزینه دولت (G(، خالص صادرات (X - M(اثر دارد.

حج از بعد اقتصاد بین الملل به جهت نیاز به خرید کالا در خارج از کشور، تقاضای ارز خارجی (ریال سعودی یا دلار یا. . .) افزایش می یابد و بر حسب عرضه و شیب آن، نرخ برابری ارز داخلی و خارجی تغییر می کند. این مبالغ به خرید کالا و خدمات خارجی اختصاص می یابد. بخشی از این

کالا و خدمات در عربستان مصرف می شود و بخشی به صورت سوغات داخل کشور می آید.

در واقع در ازای خروج ارز معادل بخشی از آن به صورت کالا به داخل کشور برمی گردد و این کالا بر حسب تفاوت قیمت آن در خارج و داخل، باعثِ اثر بر بازار داخلی می شود. اگر تفاوت قابل توجه باشد انگیزه خرید کالا از خارج زیادتر است و به علت جابجایی حدود یک میلیون نفر در سال از طریق حج و عمره کالاهای زیادی وارد کشور می شود و بخشی از نیازهای داخلی از آن طریق تأمین می شود و تقاضای داخلی نسبت به آن کالاها کاهش می یابد. کالاهای وارداتی توسط زوار شامل پوشاک، وسایل الکترونیکی خانه، کتاب، اسباب بازی و. . . است که بر حسب حجم آن میزان اثرگذاری تفاوت پیدا می کند.

از بعد ارزش افزوده، حج در خدمات و صنعت اثرگذار است و به صورت جزئی براساس فعالیت های اقتصادی 72 گانه مؤثر در تولید ناخالص داخلی، حج در امور ذیل به صورت مستقیم مؤثر است.

1. ساخت محصولات غذایی و انواع آشامیدنی ها 2. ساخت منسوجات 3. ساخت محصولات چوبی 4. ساخت محصولات کاغذی 5. انتشار و چاپ و تکثیر رسانه های ضبط شده 6. ساخت وسایل نقلیه موتوری 7. ساختمان مسکونی و غیر مسکونی 8. عمده فروشی، خرده فروشی، تعمیر وسایل نقلیه و کالاها 9. هتل و خوابگاه 10. رستوران 11. حمل و نقل جاده ای، هوایی، راه آهن 12. پست و مخابرات 13. بانک 14. بیمه 15. خدمات واحدهای مسکونی و غیر مسکونی 16. خدمات دلال مستغلات 17. خدمات شهری 18. امور دفاعی 19. امور انتظامی 20. آموزش در مقاطع مختلف 21. بهداشت و درمان دولتی 22. بهداشت و درمان خصوصی 24. دامپزشکی 25. خدمات تفریحی، مذهبی.

نتیجه گیری

بنابراین برای شناخت مباحث واقعی اقتصاد حج لازم است امور ذیل مد نظر قرار گیرد.

الف) شناخت اقتصاد خرد حج شامل:

1. میزان استطاعت بر حسب طبقات درآمدی و شؤون مختلف 2. اثر حج بر پس انداز خانواده 3. عرضه و تقاضا خدمات آموزشی، بهداشتی و تهیه لباس و حمل و نقل مورد نیاز حج 4. عرضه و تقاضا ارز خارجی 5. عرضه و تقاضای سوغات از خارج 6. عرضه و تقاضای غذا برای پذیرایی 7. اثر حج بر وقف دارایی 8. اثر حج بر امور خیریه اقتصادی

ب) شناخت اقتصاد کلان حج شامل:

1. اثر حج در ارزش افزوده بخش خدمات، صنعت و کشاورزی 2. اثر حج در مصرف کلان 3. اثر حج بر هزینه دولت 4. اثر حج بر سرمایه گذاری 5. اثر حج بر خالص صادرات 6. اثر حج بر بازار کالا و خدمات 7. اثر حج بر بازار کار 8. اثر حج بر بازار سرمایه 9. اثر حج بر بازار پول 10. اثر حج بر

هر یک از سازمان های بخش عمومی 11. اثر حج بر رشد و توسعه اقتصاد کشور 12. اثر حج بر ایجاد بازار مشترک اسلامی 13. اثر حج بر توزیع درآمد.

ج - بررسی بهره وری و کارایی بخش خصوصی و دولتی در انجام و عرضه هر یک از خدمات تا معلوم شود سپردن کدام نوع خدمات به بخش خصوصی یا دولتی مناسب است. گر چه به نظر می آید سیاست گذاری کلی بر دوش دولت است و کارهای اجرایی را بخش خصوصی بهتر انجام می دهد.

مباحث فوق برای کشور مقصد و مبدأ هر دو جریان دارد. هرگاه مجموع امور فوق برای تمام کشورها در سطح بین الملل معلوم و با هم ترکیب شود آثار حج در اقتصاد کشورها به صورت مجزا برای کل اقتصاد جهانی معلوم می شود.

ص: 25

منابع

1. قرآن کریم

2. الافغانی، سعید، اسواق العرب فی الجاهلیه و الاسلام، الطبعه الثالثه، دارالفکر، بیروت، 1394 ق.

3. بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ربا، چاپ اول، موسسسه بوستان کتاب قم، 1381 ش.

4. جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه نشر مشعر، تهران، 1379 ش.

5. الریشهری، محمد، الحج، العمره فی الکتاب و السنه، دارالحدیث، قم، الطبعه الاولی، 1376ش.

6. سازمان حج و زیارت، همراه با حج، 1381.

7. الصدوق، ابوجعفر محمدبن علی، علل الشرایع، داراحیاء التراث العربی.

8. علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، الطبعه الاولی، دارالعلم، بیروت، 1971م.

9. الکلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1391ق.

10. الواقدی، کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونز، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.

11. الهندی، علی المتقی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، موسسه الرساله، بیروت، 14۰9ق.

ص: 26

بررسی ظرفیت های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی (ص) با رویکرد نظام وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری مدظلّه العالی

اشاره

علی اکبر کریمی (1)

محمدحسین دلدار (2)

چکیده

از پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، هنوز نگاه جامع، وسیع و عمیقی به ابعاد و ظرفیت های عظیم حج که یکی از پنج ستون اصلی دین مبین اسلام به شمار می آید به وجود نیامده است. در سال های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی (رحمه الله) با بیان صریح و عالمانۀ خود از ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی پرده برداشت و حقایق بلندی را از این کنگرۀ سراسری بر همگان آشکار ساخت که البته به سبب شرایط خاص آن زمان، بیشتر تمرکز ایشان به ابعاد اجتماعی - سیاسی حج بود و کمتر از ابعاد اقتصادی آن بحثی مطرح می شد اما همچنان، این دریچه پیش روی ما باز است. بعد از انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی این فریضه بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و در برنامه ریزی مسئولان و نگاه های مردمی جلوه کرد. در سال های اخیر نیز ابعاد و ظرفیت های این پدیدۀ چند بُعدی به ویژه در بخش اقتصادی و با رویکرد نظام وار و به هم پیوسته از سوی رهبر عزیز انقلاب مطرح گشت و ایشان به نکات نابی از این مسئله پرداختند و رهنمودهایی را به مسئولان و مردم ارائه دادند. در این تحقیق

1- دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7.

2- دانشجوی کارشناسی معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7. .

سعی شده است که با الهام از رهنمودهای امام و رهبری و در پرتو وسیع تر تعالیم اسلامی و مشاهدات اقتصادی، ظرفیت های مغفول این اجتماع عظیم، همچون تکیه بر بازار بین المللی اسلامی و رفع مشکلات اقتصادی و معیشتی مسلمین و توانمندسازی اقتصاد کشورهای مسلمان و قطع دست بیگانگان از اقتصاد ایشان، شناخته و کشف گردد تا با توجه به آن بتوان به اعتلای اقتصادی نظام جمهوری اسلامی و سایر کشورهای مسلمان کمک و راه را برای عزت و عظمت دنیای اسلام هموارتر نمود.

واژگان کلیدی: حج ابراهیمی - محمدی، ظرفیت های اقتصادی، رویکرد سیستمی، امام خمینی، مقام معظم رهبری

مقدمه

پدیدهٔ حج، در بین احکام و عبادات اسلامی از جایگاه ویژه و ممتازی برخوردار است تا جایی که یکی از ستون های پنج گانهٔ دین مبین اسلام شمرده شده است. در این مقاله سعی داریم با تکیه بر بیانات امام خمینی (رحمه الله) غالباً و رهبر معظم انقلاب به بررسی ابعاد و ظرفیت های اقتصادی این کنگرهٔ سراسری با یک نگاه کل نگر و سیستمی بپردازیم. چرا که بررسی جنبه ها و ابعاد مختلف حج، بدون یک نگاه جامع و نظام مند میسر نخواهد بود و ما باید ابعاد این فریضهٔ الهی را در کنار هم و در یک مجموعهٔ منسجم بررسی و تحلیل نماییم و به نظر نویسنده بدون داشتن چنین نگاهی بررسی و تحلیل بیانات این دو متفکر و رهبر جهان اسلام، کاری ناقص خواهد بود. در ابتدا به برخی شاخص ها و اصول اساسی اقتصادی از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) اشاره کرده، آن گاه ظرفیت های اقتصادی حج را بر مبنای همین اصول و شاخص ها بررسی و تحلیل خواهیم کرد. قابل ذکر است که از دیدگاه رهبر کبیر انقلاب اسلامی، اقتصاد باید دارای برخی مؤلفه ها باشد که شاید لزوماً در اقتصاد متعارف کنونی پذیرفته شده نباشد و یا حتی در عمدهٔ موارد دارای تضاد و تقابل باشد. گذشته از آن، نکته ای که در این اصول و معیارها دیده می شود دید جامع و کل نگر و به عبارتی سیستمی حاکم بر اسلام و بالتبع اندیشهٔ رهبر انقلاب اسلامی ایران در این زمینه می باشد که بدون درک و فهم این دید، محتوا و عمق نگرش ایشان به مسائل اقتصادی و به دنبال آن ظرفیت های اقتصادی کنگرهٔ عظیم حج، قابل حصول نخواهد بود. برای همین منظور بعد

از ارائۀ اصول و معیارهای اقتصادی، به تعریف و تبیین این تفکر و نگرش خواهیم پرداخت.

گفتنی است در این نوشتار به دلیل شباهت و همخوانی بسیار بیانات حضرت امام (رحمه الله) با رهبری معظم انقلاب و بلکه حتی الگوگیری ایشان از بنیان گذار انقلاب اسلامی در اکثر قریب به اتفاق ارجاعات از بیانات امام (رحمه الله) استفاده شده است.

اصول و معیارهای اقتصادی اسلام از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله)

- برائت از مشرکین

- رفع وابستگی به شرق و غرب (اقتصاد کمونیزم و سرمایه داری)

- اتحاد و همکاری مسلمین برای دفع بیگانگان

- محرومیت زدایی

- دفاع از مستضعفین و محرومین جهان

- استقلال

- وابستگی بیگانگان به مسلمین

- طرح و حل و فصل مشکلات و مسائل اقتصادی کشورهای اسلامی

- تقدم منافع اقتصادی جهان اسلام بر ملی گرایی و گروه گرایی و منافع شخصی

- تفاهم و برادری بین مسلمین (روحیه همکاری به جای رقابت و تقابل)

تعریف سیستم

در تعریف سیستم هیچنز (1)(1376) ، سیستم را کل پیچیده، «مجموعه ای از اشیاء (2)یا اجزاء (3)مرتبط، پیکره ای (4)سازمان یافته از اشیاء مادی و غیر مادی می داند» و یا در تعریف دیگر از او سیستم «مجموعه دانش ها (5)یا باورها (6)است که به صورت کل سازمان یافته در نظر گرفته می شوند» . سیستم، یک پیکره جامع و فراگیری از دکترین ها، عقاید، نظریه ها، فعالیت های اجرایی و غیره است که به صورت یک مکتب فلسفی، مذهب، دولت و غیره متجلی می شود. اما نکته ای که در تعریف سیستم وجود دارد یک هویت جمعی مستقل از تک تک اجزاء است که فون برتالنفی (7)اولین کسی بود که نشان داد، یک سیستم عبارت از کلی است

که در حاصل جمع ساده اجزای تشکیل دهنده آن، خلاصه نمی شود. (صادقپور، 1375)

همچنین زاهدی (1389) در تعریف نظام می گوید: «سیستم (نظام) مجموعه ای است از اجزای به هم

1- Hichenz
2- things
3- parts
4- body
5- knowledges
6- beliefs
7- Von Berta lanffy .

وابسته که به علت وابستگی به اجزای خود، کلیت جدیدی را پدید آورده اند. اجزای سیستم ضمن برخورداری از ارتباطات کنشی و واکنشی، از نظم و سازمان خاصی پیروی می نمایند و در جهت تحقق هدف های معینی که دلیل وجود سیستم است، فعالیت می کند. نظام به مفهوم جدیدش دارای اجزایی است که در تعاریف گوناگون به آنها اشاره شده است. با وجود این، دو مفهوم اساسی «کلیت» و «روابط فیما بینی میان عناصر نظام» در تمام تعاریف وجود دارد» . (جهانیان،1382)

از ویژگی های نگرش سیستمی توجه به کل (1)یا «کل گرایی» (2)است. قسمت اعظم مفاهیم مرتبط با آن در شناخت سازمان ها و درک صحیح موقعیت و نیز اداره امور پدیده های مرکب و پیچیده مورد استفاده قرار گرفته است. (هیچنز، 1376) در مورد تفاوت روش سیستمی و روش تحلیلی، «ژوئل دوروسنی» و «جون بیشون» در کتاب روش تفکر سیستمی خود بیان می دارند که «روش سیستمی» بر خلاف «روش تحلیلی» همه اجزاء تشکیل دهندهٔ سیستم مورد بررسی را در برمی گیرد و روابط و آثار متقابل آنها را روشن می سازد. . . . ایشان در تعریف سیستم می گویند: «هر سیستم مجموعه ای است از اجزای تشکیل دهندهٔ آن و روابط و آثار متقابل این اجزاء با یکدیگر. در تعریفی کامل تر از سیستم در این کتاب آمده است: سیستم؛ یعنی مجموعه ای متشکل از عوامل گوناگون که روی یکدیگر به طور دینامیکی اثر می گذارد، و برای به انجام رساندن کار و یا دست یافتن به هدف خاصی سازمان یافته اند. (دروسنی و بیشون، ۱۳۷۰) شاید بهترین تعریف از سیستم را «راسل اکاف» ارائه کرده است. او معتقد است سیستم مجموعه ای از دو یا چند عنصر است که دارای شرایط سه گانه ذیل هستند:

1. رفتار هر کدام از عناصر، کل را متأثر می سازد؛

2. رفتار هر عنصر و تأثیر آن بر کل با دیگر عناصر وابستگی متقابل دارد؛

3. سیستم های فرعی به صورتی که شکل گرفته باشد هر کدام به روی مجموعه تأثیر می گذارند و اثر هیچ کدام به طور مستقل و مجزا مطرح نیست. (اکاف،1981)

به طور خلاصه، نگرش سیستمی، بررسی پدیده ها از طریق در نظر گرفتن کلیت آنهاست. در واقع می توان گفت که در این نگرش آمیزهٔ جدیدی از روش های قیاسی و استقرایی است که می تواند ضمن دارا بودن محاسن هر دو، فاقد عیوب آنها باشد. زیرا، در آن، هم کلیت پدیده و هم ارتباط بین اجزای تشکیل دهندهٔ آن مورد توجه قرار می گیرد. به عبارت دیگر تنها به بررسی رفتار اجزاء اکتفاء نمی شود زیرا کل موجود، شخصیت و کلیتی دارد که با مجموعه تک تک اجزاء متفاوت است و در عین حال، ارتباط کنشی و واکنشی اجزاء با یکدیگر، تغییراتی را در کل پدید می آورد که توجه به آنها را الزامی می سازد.

---

whole -1
. holistic -2

نگرش سیستمی چارچوبی منطقی و علمی ارائه می دهد که با سایر نگرش ها متفاوت است و این تفاوت، از چند بُعدی بودن آن ناشی می شود. لذا فردی که قالب ذهنی خود را بر مبنای سیستم نگری استوار می سازد، می تواند به شناخت کاملتری از محیط خود دست یابد و با آگاهی از سیستم های گوناگون، ارتباطات موجود بین آنها و همچنین شناخت نقش و موقعیت خود در هر یک از آنها، میزان تأثیرپذیری و اثرگذاری خویش را بر آنها ارزیابی کند و در جهت بهبود سیستم های محیطی خویش بکوشد. (زاهدی،1389)

اسلام به مثابه یک سیستم (نظام)

اشاره

دین مبین اسلام هم به دلیل جامعیت خود و در برگرفتن تمامی زوایا و ابعاد زندگانی بشر، دارای یک نظام به هم پیوسته و کامل است که می تواند تمامی نیازهای بشر را در تمامی شئون مرتفع سازد و او را به عنوان آخرین و کامل ترین دین به سعادت حقیقی برساند.

امام خمینی (رحمه الله) در این باره می فرماید:

مفهوم مذهب و رهبر مذهبی در فرهنگ اسلامی بسیار تفاوت دارد از مفهوم آن در فرهنگ شما که مذهب صرفاً یک رابطه شخصی و معنوی است بین انسان و خدا. و ازاین رو مذهب اسلام از هنگام ظهورش متعرض نظام های حاکم در جامعه بوده و خود دارای سیستم و نظام خاص اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی بوده است که برای تمامی ابعاد و شئون زندگی فردی و اجتماعی قوانین خاصی وضع کرده است و جز آن را برای سعادت جامعه نمی پذیرد. (صحیفه امام، ج5، ص 389، مصاحبه با روزنامه «تایمز» درباره تبیین مواضع اسلام و سیاستهای آینده ایران)

همچنین امام (رحمه الله) در کتاب ولایت فقیه، احکام عبادی اسلام را منشأ آثار اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی می دانند:

بسیاری از احکام عبادی اسلام منشأ خدمات اجتماعی و سیاسی است. عبادت های اسلامی اصولاً توأم با سیاست و تدبیر جامعه است. مثلاً نماز

جماعت و اجتماع حج و جمعه در عین معنویت و آثار اخلاقی و اعتقادی، حائز آثار سیاسی است. اسلام این گونه اجتماعات را فراهم کرده تا از آنها استفاده دینی بشود؛ عواطف برادری و همکاری افراد تقویت شود؛ رشد فکری بیشتری پیدا کنند؛ برای مشکلات سیاسی و اجتماعی خود راه حلهایی بیابند؛ و به دنبال آن به جهاد و کوشش دسته جمعی بپردازند. (ولایت فقیه، ص 131)

ایشان همچنین دربارهٔ جنبه های اجتماعی و سیاسی حج و پیوستگی آن با جنبه های عبادی می فرماید:

این مواقفی که در اسلام هست مثل عید فطر، عید اضحی، قربان، و حج - مواقف حج - نماز

جمعه، جماعات که در شب و روز انجام می گیرد، این مواقف جنبه های عبادی دارد، و جنبه های سیاسی و اجتماعی هم دارد؛ یعنی جنبه عبادی اش در جنبه سیاسی اش - اینها - مُدْغَمند، مُنْضَم به همند. (صحیفه امام، ج 4، ص 447)

امام (رحمه الله) در پیام سالگرد کشتار خونین مکه نیز با صراحت بیش تری از ابعاد مختلف این فریضهٔ الهی پرده برداشته و حتی آن را همانند قرآن برای نیل به اهداف مقدس اسلامی لازم و ضروری می دانند:

حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جستجو نمود. حج پیام آور و ایجاد و بنای جامعه ای به دور از رذایل مادی و معنوی است. حج تجلی و تکرار همه صحنه های عشق آفرین زندگی یک انسان و یک جامعه متکامل در دنیاست. و مناسک حج مناسک زندگی است. و از آنجا که جامعه امت اسلامی، از هر نژاد و ملیتی، باید ابراهیمی شود تا به خیل امت محمد (ص) پیوند خورد و یکی گردد و یدِ واحده شود، حج تنظیم و تمرین و تشکل این زندگی توحیدی است. حج عرصه نمایش و آیینه سنجش استعدادها و توان مادی و معنوی مسلمانان است. حج بِسان قرآن است که همه از آن بهره مند می شوند، ولی اندیشمندان و غواصان و درد آشنایان امت اسلامی اگر دل به دریای معارف آن بزنند و از نزدیک شدن و فرو رفتن در احکام و سیاستهای اجتماعی آن نترسند، از صدف این دریا گوهرهای هدایت و رشد و حکمت و آزادگی را بیشتر صید خواهند نمود و از زلال حکمت و معرفت آن تا ابد سیراب خواهند گشت. (صحیفه امام، ج21، ص77)

و در میان این اهداف، اهداف اقتصادی نیز مد نظر ایشان بوده است، همچنانکه در پیامی خطاب به حجاج و مسلمانان ایران و جهان بیان می کنند:

(اسلام) اقتصاد را به صورتی سالم و بدون وابستگی، به نفع همگان، در رفاه همه مردم، با اهمیت به مستمندان و ضعیفان، بارور می کند؛ و برای رشد بیشتر کشاورزی و صنعت و تجارت کوشش می نماید. (صحیفه امام، ج19، ص343)

اساس مطلب اینجاست که اسلام آیا دین سیاست است و با سیاست به همه ابعاد، با مسائل اجتماعی ملتها به همه ابعاد، با مسائل اقتصادی و فرهنگی و همه چیزهایش با همه افراد توأم است، یا این که اسلام باید منزوی باشد، و در صدر اسلام آنهایی که حکومت دادند همه در اشتباه بودند. (صحیفه امام، ج17، ص205)

حال به تبیین شاخص های اقتصادی مذکور در کنگرۀ عظیم حج ابراهیمی - محمدی که جزء پنج ستون اصلی دین به شمار می آید و نمونه ای از معارف و احکام اسلامی در آن مشهود است، با همین رویکرد کل نگر و سیستمی می پردازیم:

۱. استقلال اقتصادی مسلمین

تأکیدات امام (رحمه الله) در این باره بسیار فراوان است که خود نشان از نقش محوری این اصل در جامعه اسلامی دارد. ایشان در پیام خود به حجاج، حج واقعی را تأمین کننده استقلال مسلمانان می دانند:

مسلمین اگر حج را پیدا کنند، اگر آن سیاستی که در حج به کار رفته است از طرف اسلام، همان را پیدا کنند، کافی است برای این که استقلال خودشان را پیدا بکنند، ولی مع الأسف ما گم کردیم اسلام را. آن اسلامی که الآن دست ماست که به کلی از سیاست جدایش کردند؛ سرش را بریدند. (صحیفه امام، ج10، ص448)

از بیانات شیوای معمار انقلاب پیداست که عرصهٔ حج عرصه ای برای کسب استقلال و قطع دست بیگانگان و زیر بار ذلت نرفتن است. ایشان در این زمینه می فرماید:

لذت این که یک حکومت بر یک جامعه بیدار از یک حکومت بر یک جامعه ای که هیچ خبر از هیچ چیز ندارد بهتر است، از زیر بار بیرون آمدن از ابرقدرت ها، ولو هر جور مصیبت هم برای ملت های ما داشته باشد، بهتر است از این که ما در کاخ های بزرگ و در خانه های چه و کذا و اتومبیل های کذا باشیم و نوکر باشیم اگر اینها این را می فهمیدند، دست از این کارها برمی داشتند و با ملتها هم صدا می شدند و وسایل را فراهم می کردند و این محفل بزرگ حج را نه این طوری که حالا هست، درست به جا می آوردند و خودشان هم می آمدند در آن محافل و می نشستند و مسائلشان را حل می کردند، آن وقت اسلام یک قدرتی می شد که هیچ قدرتی مقابل او نبود. (صحیفه امام، ج13، ص325)

مقام معظم رهبری نیز با اشاره به فضای معنوی حج، درباره این ظرفیت می فرماید:

در حج همه ی ملت ها می توانند. . . با بهره گیری از فضای معنوی بیت الله الحرام، خود را برای حرکتی هماهنگ و مخلصانه در راهِ بازگشت به حاکمیت اسلام و کسب عزّت و استقلال و تلاش برای تحولی اساسی در

کشورهای خود آماده سازند. (پیام مقام معظم رهبری به حجاج بیت اللّه الحرام 23/12/1378)

در همین زمینه رهبری معظم انقلاب با اشاره به جنبه اجتماعی حج و استفاده از ظرفیت آن در جهت اقتدار و استقلال مسلمین می فرماید:

در جنبهٔ اجتماعی، حج در میان همهٔ فرایض اسلامی بی همتا است؛ زیرا مظهری از قدرت و عزت و اتحاد امت اسلامی است. هیچ فریضهٔ دیگری بدین سان به آحاد مسلمان، دربارهٔ مسایل امت اسلامی و جهان اسلام، درس و عبرت نمی آموزد و آنان را در روحیه و واقعیت، به قدرت و عزت و وحدت نزدیک نمی کند. تعطیل این بخش از حج، بستن سرچشمه یی از خیرات به روی

مسلمین است که از هیچ رهگذر دیگری نمی توانند بدان دست یابند. (پیام مقام معظم رهبری به کنگرۀ عظیم حج 21/۰1/1376)

۲. طرح و حل و فصل مشکلات و مسائل اقتصادی کشورهای اسلامی

اشاره

اجتماع عظیم حج گزاران در کنگره حج، فرصت مغتنمی است برای طرح کردن مشکلات اقتصادی بین مسلمین، ملت ها و دولت هایشان و امام (رحمه الله) در این باره می فرماید:

اجتماع کعبه بزرگترین اجتماعی است که هیچ دولتی نمی تواند خودش این اجتماع را ایجاد کند و خدای تبارک و تعالی همچو کرده است که مسلمین بدون یک مزاحمتها و زحمتهایی و بدون یک خرجهایی که بر دولت ها باشد، مجتمع می شوند در آنجا و مع الأسف، استفاده از آن نمی شود. (صحیفه امام، ج13، ص275)

اجتماع در مکّه در این محافل مختلف با آن یکپارچگی مردم، که از همه بلاد مسلمین واجب شده است که بیایند در آنجا، بروند چه بکنند، چه بکنند. . . خدا که احتیاج به عبادت من و تو ندارد. خدای تبارک و تعالی می خواهد که مردم را مجتمع کند، واجب کرده است اینها را که جمع بشوند در آنجا و مسائل اسلام را طرح کنند و حل کنند. مع الأسف، در اثر بی اطلاعی ماها، در مکّه مجتمع می شوند، لکن به مسائل خودشان درست نمی رسند. (صحیفه امام، ج13، ص324)

حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و در صدد رفع مشکلات برآیند. (صحیفه امام، ج18، ص51) (1)

۲- ۱. شناخت مسائل اقتصادی دنیای اسلام

فرصت حج برای شناخت مسائل گوناگونی که جهان اسلام با آن روبروست بسیار فرصت مناسب و بی نظیری است چرا که در آن تمام مسلمانان از

اقصی نقاط عالم جمع هستند و هر یک از کشور و مملکتی متفاوت برای حضور در مراسم حج مشرف شده اند. قضایایی همچون اشغال فلسطین و سیل پاکستان از مشهودترین مواردی است که می توان به عنوان نمونه ذکر کرد.

جهات سیاسی زیادی در اجتماعات، جماعات و جُمَعات، و خصوصاً اجتماع گرانبهای حج می باشد؛ که از آن جمله اطلاع بر گرفتاریهای اساسی و سیاسی اسلام و مسلمین است، که با گردهمایی روحانیون و روشنفکران و متعهدان زائر بیت اللّٰه الحرام ممکن است طرح، و با مشورت از راه حلها مطلع، و در بازگشت به کشورهای اسلامی در مجتمع های عمومی گزارش داده، و در رفع آنها کوشا شوند. (صحیفه امام، ج10، ص159)

1- در این زمینه همچنین مراجعه کنید به صحیفه امام، ج19، ص321. .

از مهم ترین و اساسی ترین مسائل اقتصادی که دنیای اسلام و مسلمین با آن روبرو هستند از جمله می توان به وابستگی اقتصادی بیش از حد به شرق و غرب، خودباختگی و روحیهٔ خود کم بینی، ترک کردن قرآن و احکام اقتصادی اسلام، استفادهٔ نادرست از منابع و ذخایر خدادای همچون نفت که شریان حیاتی زندگی امروزین است، عدم اتحاد و برادری و همدلی بین مسلمین عموماً و به ویژه بین دولت های کشورهای اسلامی است، پذیرش حکومت ها و سیاست های اقتصادی بیگانگان در کشورهای اسلامی، فقر و محرومیت و عقب ماندگی اقتصادی مسلمین اشاره نمود. فرصت حج، فرصت و ظرفیت بسیار مغتنمی است که می توان این مسائل را در آن طرح و برایش چاره اندیشی کرد.

2- 1 - 1. اتحاد و همکاری (به عنوان سرمایه اجتماعی عظیم اسلام)

در تعریف سرمایهٔ اجتماعی گفته شده است: «سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منابعی در اختیار اعضا قرار می گیرد تا بتوانند به اهداف و منافع خود دست پیدا کنند» (کلمن،۱۹۹۰، ص59 از نظر «کلمن» سرمایه اجتماعی امری قابل تملک و پدیده ای قابل مشاهده نیست، بلکه در فضای ارتباطی بین افراد (ونه در خود افراد) موجود بوده و ما قادریم آثار آن را همانند تسهیل کننده تعامل بین افراد و کاهش هزینه و زمان صرف شده در نیل به اهداف مشاهده کنیم. از نگاه او بنیادی ترین عنصری که در خلال روابط بین فردی می تواند به سرمایه اجتماعی موجودیت بخشد، اعتماد متقابل است. در صورت نبود اعتماد، فرآیندهای اجتماعی مسیر طولانی تری را به ناچار باید طی نمایند تا به اهداف مورد نظر برسند (کلمن،1377، ص268 - 264 کلمن سه عامل را سبب ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی می داند: همکاری، ایدئولوژی و هنجارها (ناظمی،1387، ص362 مواردی چون همکاری متقابل، اعتماد، مسئولیت پذیری و تعهد، مشارکت، صداقت و شفافیت از مهم ترین فاکتورهای سرمایهٔ اجتماعی به شمار می آیند که رسیدن به منافع اجتماعی را میسر می سازند.

موارد بالا همراه با اتحاد، همدلی و برادری یکی از بزرگترین سرمایه های اجتماعی در یک کشور محسوب می شود که اینها کاملاً در دین مبین اسلام

و روابط بین مسلمین در نظر گرفته شده است. سلیمانی (1387) به نقل از «الویری» با تبیین این نوع از سرمایه در دین مبین اسلام می گوید:

«ساز و کار و روش های افزایش و تشدید سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف صاحب نظران علوم اجتماعی هنوز نیازمند بررسی و تحقیق است، امّا در نگاه دینی روش های مشخص و گوناگون برای این منظور وجود دارد. آموزه هایی همچون امر به معروف و نهی از منکر، حج، عبادات جمعی، صداقت و. . . نقش مؤثری در افزایش سرمایه اجتماعی دارد» .

امام خمینی (رحمه الله) در بیان مصائب مسلمین، حج را ابزار تفاهم و تعامل بین مسلمانان معرفی می نمایند:

یک مشکل دیگر عدم رابطه بین ملتهاست. ملتها با هم روابطشان یا هیچ نیست، یا کم است. تمام مؤمنین به حسب فرمان خدا برادرند؛ برادرها باید از حال برادرها مطّلع باشند. برادرها باید مشکلات برادرشان را حل کنند. اسلام در عین حالی که نقشه این مطلب را، که تفاهم بین همه قشرها باشد، کشیده است، و آن مسئله حج است، فریضه حج که تمام کشورهای اسلامی را موظف کرده است که افراد مستطیعشان بروند به مکه، آنجا هم مواقف متعدده فراهم کرده اسباب را که تفاهم باشد، مسلمین مع الأسف غفلت دارند. اگر دولتها بخواهند یک مجلسی را از دویست نفر آدم از بلاد مختلفه جمع بکنند، چه زحمتها و چه خرجها باید تحمل کنند تا این که دویست نفر جمع بشود در یک نقطه ای بخواهند که یک محفلی در آن نقطه درست کنند، خدای تبارک و تعالی یک محفل چندین میلیونی برای مسلمین تهیه کرده است و گفته است بروند همه در آنجا، و همه هم برادرند. مؤمنها اخوه هستند، برادرند. (صحیفه امام، ج9، ص331) (1)اما در مورد کارکردها و آثار اقتصادی این نوع از سرمایه، سه جنبۀ اساسی را می توان در نظر گرفت:

1. امنیت

محل اجتماع مسلمین یعنی کعبه و مسجد الحرام که در ایام پر از صفا و معنویت حج، مسلمین از سراسر عالم گرد آن جمع می شوند دارای ویژگی های منحصر به فردی است؛ از جمله آنکه خانۀ کعبه و پیرامون آن دارای ابعاد مختلف امنیت است: امنیت کامل جانی، امنیت مالی، امنیت روحی و روانی، امنیت زیست محیطی، امنیت اخلاقی و امنیت از ورود غیرمسلمانان (قاضی عسکر، 1386

این ابعاد که هر کدام به این محل مقدس ارزش و اعتباری ویژه می بخشد، جزء اساسی ترین مسائلی است که برای شروع یک فعالیت اقتصادی لازم و ضروری است و برای ایجاد آن باید مبالغ هنگفتی را هزینه نمود. تمام فعالیت های اقتصادی اعم از سرمایه گذاری، تولید، کارآفرینی و نیز فعالیت های تجاری باید در موقعیت هایی باشند که حداقل هایی از امنیت را دارا باشند و اسلام با فراهم نمودن چنین زمینه ای مسلمانان را در این امر مهم یاری نموده است. مسلمانان در محیط امن مکه براحتی می توانند هر فعالیت اقتصادی را بدون مزاحمت طبیعی و غیرطبیعی برنامه

ریزی و اجرا نمایند، غیر مسلمانان با توجه به فقدان چنین فضای امن و آرامی که بهترین بستر برای به کاراندازی یک فعالیت اقتصادی است به ناچار با مسائل و مشکلات فراوانی مواجهند و در موارد بسیاری از شروع و یا ادامهٔ فعالیت خود باز می مانند.

فعالیت هایی چون سرمایه گذاری، تولید، تجارت و خدمات در چنین محیطی براحتی می تواند توسط

1- در این زمینه همچنین مراجعه شود به صحیفه امام، ج10، ص 62 و صحیفه امام، ج9، ص331 و صحیفه امام، ج21، ص83.

مسلمانان فراهم گردد و بازارهای اسلامی با امنیت کامل تشکیل و رونق یابند و مسلمین از آنها مایحتاج خود را تهیه نمایند.

2. کاهش هزینه های مبادلاتی

مسلمانان با وجود اخوت و برادری که بین آنان حاکم است و نیز مذهب و مرام و مسلک واحدی که دارند، معمولاً اعتماد متقابلی به یکدیگر دارند که در ادبیات سرمایه اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. از مهم ترین کارکردهای اقتصادی اعتماد این است که هزینه های مبادلاتی (1)مربوط به هماهنگی های رسمی نظیر قراردادها، سلسله مراتب، مقررات دیوان سالارانه، هزینه های کسب اطلاعات و هزینه های مربوط به فعالیت های قانونی را کاهش می دهد. در انعقاد قرارداد بین دو یا چند نفر، بسته به اینکه اطراف قرارداد در چه سطحی از اعتماد به یکدیگر قرار داشته باشند، در تنظیم قرارداد جانب دقت و احتیاط را بالا می برند که بالطبع هزینۀ انعقاد قرارداد را افزایش می دهد و هرچه این اعتماد شدیدتر باشد، هزینه های انعقاد قرارداد کمتر خواهد بود.

البته قرارداد کاملی که بتواند تمام جوانب و هزینه های جانبی یک قرارداد را در برداشته باشد، غیر ممکن یا بسیار مشکل و پرهزینه است. در این حالت است که اعتماد و سرمایه اجتماعی به کمک افراد و گروه ها آمده و با کاهش فرصت طلبی، ضعف های موجود در قراردادهای ناقص را جبران کرده و ضمن ایجاد رونق اقتصادی می تواند بازدهی قراردادها و مناسبات را افزایش داده و هزینه تولید را کاهش دهد (رنانی و دیگران،1386، ص136 - 137

در چنین شرایطی مسلمانان با داشتن اعتماد متقابل شدید به یکدیگر به راحتی می توانند با دیگر مسلمانان وارد فعالیت های اقتصادی شوند و بسیاری از هزینه های مربوط به جستجوی شرکای موثق و نظارت و کنترل شریک به منظور عدم تخلف او و بسیاری از هزینه های اداری و قانونی تنظیم سند را کاهش دهند. برای مثال دو نفر تاجر از دو کشور مختلف وقتی برای انجام فریضۀ حج وارد مکه می شوند و در محیط معنوی و الهی آن با هم آشنا شده و با یکدیگر گفتگو کرده و تبادل نظر نموده و از اوضاع یکدیگر مطلع می شوند و تجربیات خود را در اختیار همدیگر می گذارند، خیلی راحت تر می توانند با یکدیگر قرارداد و همکاری اقتصادی داشته

باشند تا همین دو نفر در شرایطی خارج از فضای امن و معنوی حج که در انعقاد قرارداد باید چندین نوع وثیقه و ضمانتی را به طرف مقابل ارائه دهند تا فرد مقابل فکر غش و فریب در معامله را به خود راه ندهد و باز هم کامل نمی تواند جلو شکست در معامله را بگیرد.

. Transa ction costs -1

(1). رفع اطلاعات نامتقارن

ما نوعاً در بازار با پدیده ای به نام اطلاعات نامتقارن مواجهیم که امر تولید و به طور کلی فعالیت های اقتصادی را تحت تأثیرات سوء خود قرار می دهد و این، خصوصیت بازارهای غیر رقابت کامل است. این واقعیت شامل دو نوع خطاست اول انتخاب بد (2)(معکوس) و دوم خطر اخلاقی (3). در مورد خطای اولی می توان به موارد استخدام کارگران و اجاره زمین و ماشین آلات و کالاهای سرمایه ای اشاره کرد و در مورد خطای دوم می توان به کم کاری و ریسکی بودن و عدم مهارت کارگران عطف نمود. هر دو نقیصه ناشی از مشکل ماهوی بازار یعنی فقدان اطلاعات کامل است که این اشکال اساسی از طریق سرمایه اجتماعی موجود در حج به خوبی قابل معالجه است؛ در فضای اعتماد و صداقت و همکاری موجود در بین مسلمین هیچ کس به دنبال فریب و نارو زدن به طرف مقابل نیست چرا که خدا و دین او بدان ها این گونه سفارش فرموده است به ویژه در مکان مقدسی چون مکه. در چنین شرایطی فعالان اقتصادی آن چنان که هستند خود را نشان می دهند و کارفرمای و کارگر هیچ یک تظاهر به دروغ نمی کنند و افراد می توانند با آگاهی و اطلاعات صحیح و کامل دست به انتخاب شغل و کارگر مورد نیاز خود بزنند.

متاسفانه با همه این مزیت ها و برکاتی که حج ابراهیمی - محمدی دارا می باشد، مسلمین از این ظرفیت عظیم بهره نگرفته اند. امام (رحمه الله) نیز با تیزبینی خاص خویش، نقش این امر را در دنیای اسلام ضروری می دیدند و با اشاره به دردها و مسائل دنیای اسلام، بزرگترین آن را اختلاف و تفرقه دانسته می فرمایند:

مشکلات مسلمین زیاد است، لکن مشکل بزرگ مسلمین این است که قرآن کریم را کنار گذاشته اند و تحت لوای دیگران درآمده اند. قرآن کریم که می فرماید که (وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِیعاً وَ لا تَفَرَّقُوا) (4)، ما اگر همین یک آیه را، مسلمین اگر همین یک آیه را عمل به آن بکنند تمام اشکالات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و همه چیزشان بدون تشبث به غیر رفع می شود. (صحیفه امام، ج13، ص275)

امام خمینی (رحمه الله) ظرفیت منحصر به فرد حج در ایجاد وحدت بین مسلمین را به خوبی در کتاب ولایت فقیه خود تبیین نموده و از ناتوانی غیر

مسلمانان در ایجاد چنین اجتماعاتی بحث کرده و مسلمین را به استفادهٔ حداکثری از این فرصت دعوت می نمایند:

1- سوره مبارکه آل عمران، آیه93: و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید، و پراکنده نشوید (فولادوند) .
2- Adverse selection
3- Moral hazard
4- سوره مبارکه آل عمران، آیه93: و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید، و پراکنده نشوید (فولادوند) .

در کشورهای غیر اسلامی، یا حکومتهای غیر اسلامی در کشورهای اسلامی، هرگاه بخواهند چنین اجتماعاتی فراهم آورند، مجبورند میلیونها از ثروت و بودجه مملکت را صرف کنند. تازه اجتماعات آنها بی صفا و ظاهری و عاری از آثار خیر است. اسلام ترتیباتی داده که هر کس خودش آرزو می کند به حج برود، و راه افتاده به حج می رود. (ولایت فقیه، ص132)

ایشان در دیگر جای با اشاره به آیهٔ 97 سورهٔ مائده (1) در بیان سرّ حج می فرماید:

سرّ و انگیزه حج و غایت قرارداد کعبه و بیت الحرام را، نهضت و قیام مسلمانان برای مصالح ناس و توده های مستضعف جهان ذکر می فرماید. باید در این اجتماع عظیم الهی که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی تواند آن را فراهم کند، مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند. یکی از بزرگترین و اساسی ترین مشکلات، عدم اتحاد بین مسلمین است که بعضی از به اصطلاح سران کشورهای اسلامی منشأ آن می باشند که مع الأسف برای رفع آن تا کنون اقدام چشمگیری نشده است.

همچنین حضرت امام (رحمه الله) به صراحت از منافع اقتصادی حج سخن می گویند که باید به شهود و بروز برسد:

به ابراهیم خلیل اللّٰه خطاب می شود که مردم را به حج بخوان تا برای «شهود منافع» خود از همه اقطار بیایند. این منافع جامعه است: منافع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی بیایند و ببینند. (صحیفه امام، ج18، ص91)

2- 1 - 1 - 1. نقش اتحاد در تشکیل جبهه مستضعفین

ایشان همچنین در اهمیت این اصل اساسی به مسئله جبهه مستضعفین اشاره کرده و می فرماید:

و از جمله وظایف در این اجتماع عظیم، دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است؛ که خطبا و گویندگان و نویسندگان در این امر حیاتی اقدام نمایند؛ و کوشش کنند در

به وجود آوردن جبهه مستضعفین؛ که با وحدت جبهه و وحدت کلمه و شعار «لا اله الا اللّه» از تحت اسارت قدرتهای شیطانی اجانب و استعمارگران و استثمارگران بیرون آیند، و با اخوت اسلامی بر مشکلات غلبه پیدا کنند. (صحیفه امام، ج10، ص159)

امام (رحمه الله) در جملات بالا چند وظیفه کلیدی حجاج را بیان می کنند:

1. دعوت به اتحاد 2. رفع اختلافات بین طبقات مسلمین (اعم از اختلافات مذهبی، قومی، قبیله ای، اقتصادی) 3. ایجاد جبهۀ مستضعفین علیه قدرت های شیطانی 4. غلبه بر مشکلات با اخوت اسلامی

ایشان همچنین وحدت مسلمین را در حج، شرط رسیدن به آرزوها و امیال انسانی می دانند:

1- (جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَه الْبَیتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ) . .

و شرط همه مناسک و مواقف برای رسیدن به آرزوهای فطری و آمال انسانی، اجتماع همه مسلمانان در این مراحل و مواقف و وحدت کلمه تمامی طوایف مسلمین است بدون اعتنا به زبان و رنگ و قبیله و طایفه و مرز و بوم و عصبیت های جاهلی، و هماهنگ خروشیدن بر دشمن مشترک است. (صحیفه امام، ج20، ص۹۰)

2- 1 - 2. فقر و وابستگی اقتصادی

در اینجا به راحتی می توان دریافت که یکی از مشکلات عمومی مسلمین که در دو گفتار بالا آمده است مشکلات خاص اقتصادی به ویژه فقر و وابستگی است که دامنگیر همهٔ کشورهای اسلامی شده است. امام (رحمه الله) می فرماید:

برادران و خواهران مسلمان من! آگاهید که تمام منافع مادی و معنوی همگی ما را ابرقدرت های شرق و غرب می برند؛ و ما را در فقر و وابستگی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی قرار داده اند. به خود آیید و شخصیت اسلامی خود را بیابید. زیر بار ظلم نروید. و هوشیارانه نقشه های شوم جهانخواران بین المللی را - که در رأس آن امریکاست - افشا کنید. (صحیفه امام، ج10، ص159)

این مشکلات در حالی است که کشورهای اسلامی با داشتن ذخایر غنی فراوان از نفت و گاز به راحتی می توانند علاوه بر تأمین رفاه خود، حتی نیازهای غیر مسلمانان را نیز فراهم سازند. امام (رحمه الله) در این زمینه بیان می کنند:

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست [کشورهای اسلامی]، نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها [آمریکا و اسرائیل] ببندند خاضع می شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت های باصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می کنند و التماس هم می کنند.

این مصیبت نیست؟ برای مسلمین این مصیبت نیست که همه چیزمان را بدهیم به خارجی ها و در طبق اخلاص بگذاریم و با منت کشیدن از آنها که بپذیرند؟ (صحیفه امام، ج18، ص 54)

حضرت امام همچنین تأکید بسیاری بر لزوم آگاهی و لمس فقر فقرا در حج داشته و از حجاج می خواهند تا حد امکان توقعات رفاهی خود را پایین آورده و در عوض به فکر دردمندان و بیچارگان باشند:

و راجع به حج و آقایانی که در حج، در کاروانها هستند. حقیقت حج این است که شما بروید درد مردم را ببینید؛ ببینید فقرا چه جوری هستند، شما هم بشوید آن طور. ببینید مستمندان جهان چطورند، شما هم [به] آن رنگ درآیید. اگر مردم توقع داشته باشند که حالا که ما حج می رویم باید برای ما همچو رفاه حاصل بشود که در منازلمان هم نیست، این حج نمی تواند باشد. آن

حجی که خدای تبارک و تعالی بر اشخاص واجب فرموده است این است که بروید آنجا زندگانی مردم را ببینید. . . آقایان روحانیون، مردم را توجه بدهند به این مسائل که توقعات آنها در سطح بالا نباشد.

2- 1 - 3. عقب ماندگی اقتصادی

ایشان همچنین در پیامی به زائران بیت الله الحرام با تذکر فلسفه اجتماع عظیم حج مبنی بر اهتمام به امور مسلمین، گزارشی از مصائب اقتصادی ایران قبل از انقلاب ارائه داده و حج را فرصت مغتنمی برای رفع این امر می دانند:

ایران که اکنون حدود سی میلیون مسلمان دارد، از پنجاه سال قبل تا کنون گرفتار در چنگال خاندان پهلوی، که رسماً نوکر اجانب بوده و هستند، می باشد. در این پنجاه سال سیاه، این ملت بزرگ، در تحت فشار پلیس و اختناق و شکنجه روحی دست و پا می زند، و تمام مخازن زیرزمینی و منافع حیاتی ملت را شاه به اجانب داده است. نفت را امریکا و گاز را شوروی و مراتع و جنگلها را به علاوه بر بخشی از نفت، انگلیس و بعض کشورهای دیگر. مردم را از تمام مظاهر حیاتی محروم نموده و به حال عقب ماندگی نگه داشته. نظام ارتش و فرهنگ ما و اقتصاد کشور، استعماری و رشد را به همه ابعادش از ملت سلب نموده است. (صحیفه امام، ج4، ص،43و 44)

ایشان در بیانی کلی تر از اوضاع کشورهای جهان سوم سخن می گویند و به متفکرین و حجاج در حج، توصیه به تفکر درباره گرفتاری های مسلمین می نمایند:

باید به یک امر حیاتی، که راهگشا برای رفع همه گرفتاریهای مسلمین و مستضعفین جهان است، اشاره کنم. و آن این است که کسانی که اندک تفکری در اوضاع کشورهای اسلامی بنمایند به وضوح خواهند دانست که آن چه دو ابرقدرت جهان و قدرتهای تابع این قدرتها با هم اتفاق دارند - و هیچ گاه از این اتفاق دست بردار نیستند - عقب نگه داشتن کشورهای جهان سوم، خصوصاً کشورهای پهناور و غنی اسلامی، در ابعاد فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و نظامی است، و تحمیل جهات استعماری در تمامی امور مذکوره بر جهان سوم می باشد. و برای این مقصد، که در

نظر آنان بسیار دارای اهمیت است، زحمتها متحمل شدند و وقتها و پولهای بسیاری صرف نموده اند و می نمایند.

امام خمینی (رحمه الله) همچنین در وصیت نامه الهی - سیاسی خویش با بیان ابعاد و جوانب مختلف این عقب ماندگی ها از جمله واردات بی رویهٔ کالاهای مختلف، مصرف گرایی و گرایش به کالاهای لوکس و تزیینی، نفوذ فرهنگ بیگانه و استعماری را در جان و فکر مسلمین، ریشه و علت این امر می دانند:

رفتن به انگلستان و فرانسه و امریکا و مسکو افتخاری پر ارزش و رفتن به حج و سایر اماکن

متبرکه کهنه پرستی و عقب ماندگی است. بی اعتنایی به آن چه مربوط به مذهب و معنویات است از نشانه های روشنفکری و تمدن، و در مقابل، تعهد به این امور نشانه عقب ماندگی و کهنه پرستی است.

این جانب نمی گویم ما خود همه چیز داریم؛ معلوم است ما را در طول تاریخِ نه چندان دور خصوصاً، و در سده های اخیر از هر پیشرفتی محروم کرده اند و دولتمردان خائن و دودمان پهلوی خصوصاً، و مراکز تبلیغاتی علیه دستاوردهای خودی و نیز خودْ کوچک دیدنها و یا ناچیز دیدنها، ما را از هر فعالیتی برای پیشرفت محروم کرد. وارد کردن کالاها از هر قماش و سرگرم کردن بانوان و مردان خصوصاً طبقه جوان، به اقسام اجناس وارداتی از قبیل ابزار آرایش و تزئینات و تجملات و بازیهای کودکانه و به مسابقه کشاندن خانواده ها و مصرفی بار آوردن هر چه بیشتر، که خود داستانهای غم انگیز دارد، و سرگرم کردن و به تباهی کشاندن جوانها که عضو فعال هستند با فراهم آوردن مراکز فحشا و عشرتکده ها، و دهها از این مصائب حساب شده، برای عقب نگهداشتن کشورهاست. (1) (وصیتنامه، ص 39)

2- 1 - 4. مصرف گرایی

متأسفانه کشورهای اسلامی به واسطه برخورداری از منابع نفتی و اتکاء بیش از حد اقتصادی به درآمدهای حاصل از آن و عدم استفاده صحیح و بهینه از آن، رویه ای که پیش گرفته اند، یک رویهٔ کاملاً مصرف محور به جای یک روش تولیدمحور است.

امام خمینی (رحمه الله) در پیامی به حجاج و مسلمانان ایران و جهان با تشخیص این بیماری در کشورهای اسلامی که نمود آن در بازارگردی های حجاج در ایام حج بیش از پیش برای همگان قابل مشاهده است، با جسارت تمام از این مسئله انتقاد می کنند:

اکنون بازارهای کشورهای اسلامی مراکز رقابت کالاهای غرب و شرق شده است، و سیل کالاهای تزئینی مبتذل و اسباب بازیها و اجناس مصرفی به سوی آنها سرازیر است و همه ملتها را آن چنان مصرفی بار آورده اند که گمان می کنند بدون این اجناس امریکایی و اروپایی و ژاپنی و دیگر کشورها زندگی نمی توان کرد. و مع الأسف مکه معظمه و جده و مشاهد

مشرفه حجاز، مرکز وحی و مهبط جبرائیل و ملائکهٔ اللّه، که باید به حکم اسلام بت های جنایتکار را در آنجا شکست و فریاد بر سر آنها زد و از آنها برائت جست، مملو از کالاهای بیگانگان و بازار برای دشمنان اسلام و پیامبر بزرگ (ص) شده. کثیری از حجاج بیت اللّه الحرام که برای فریضه حج می روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد «یا للمسلمین» برخیزند،

1- در همین زمینه مراجعه کنید به صحیفه امام، ج20، ص318.

غافلانه در بازارها به جستجوی کالاهای امریکایی، اروپایی و ژاپنی پرسه می زنند، و دل صاحب شریعت را با این عمل، که با حیثیت حج و حجاج بازی می کند، به درد می آورند. (صحیفه امام، ج19، ص 344)

در همین زمینه می توان با تشکیل بازار متحد اسلامی در ایام حج و بعد از آن، این روند را متوقف و یا اصلاح نمود؛ به طوری که یا حجاج کشورها وسائل و مایحتاج و سوغات سفر خود را در داخل کشور خویش، قبل و یا بعد از ایام حج خریداری نمایند و از این طریق به اقتصاد ملی خود کمک کنند و به علاوه ایام پرخیر و برکت حج را که محدود بوده و شاید تا آخر عمر دوباره روزی انسان نگردد با بازارگردی ضایع نکنند. در این زمینه مقام معظم رهبری مدظله بیان می کنند:

از جمله غفلت های احتمالی در حج، یکی این است که کسانی به جای شرکت در نمازهای جماعت، به جای طواف مستحبی، به جای حضور در فضای معطر مسجدالحرام یا مسجدالنبی - که از دوران افتخار اسلام و دوران وحی و بعثت، این همه خاطرات در این دو محل وجود دارد - سراغ زرق وبرق های بی ارزش و پوچ و بازارها و مغازه ها بروند، برای این که جیب دولتهای بیگانهٔ لاابالی نسبت به منافع مسلمین را پُر کنند؛ جیب کارگر و سرمایه دارِ آنها را با پول ایرانی و با ثروت ملی شان پُر کنند. به جای شرکت در نماز جماعت، به بازارگردی و دکان گردی بروند و اجناس را تماشا کنند. انسان متأسف می شود وقتی بشنود هنگامی که جمعیتِ باشکوه در مسجدالحرام یا مسجدالنبی مشغول اقامهٔ جماعتند یا به اقامهٔ جماعت می شتابند، تعداد معدودی حاجی ایرانی - یا مرد یا زن - سراغ بازارها بروند؛ کیسه ها را زیر بغل بگیرند و اجناسی را که در شهر خودشان گاهی ارزان تر و بهتر از آن جا می توانند پیدا کنند، بگیرند بیایند.

راه دوم این است که به جای عرضهٔ کالاهای وارداتی در این بازارچه ها در ایام حج که عموماً اروپایی و آمریکایی هستند و سود اصلی آن عاید کمپانی های سرمایه داری می شود و بعلاوه معمولاً از کیفیت پایینی برخوردار می باشند و مهم تر از همه اینکه زمینه ساز تفوق و سلطهٔ اقتصادی این کشورها که غالباً با اسلام و مبانی اسلامی میانه ای ندارند بر امت های مسلمان شده و مصداق قاعده نفی سبیل است (1)، یکسری مراکز تجاری و نمایشگاه هایی از کالاها و خدماتِ کاملاً منطبق با فرهنگ اسلام و بدور

از تشریفات و تجملاتِ خارج از عرف و عقل و شرع در ایام حج در کشور عربستان از سوی تمامی کشورهای اسلامی دائر گردد و تنها در آن تولیدات این کشورها عرضه شده و به فروش رسد تا کنگره حج با آن اجتماع میلیونی از مسلمانان، بتواند به منبع سرشاری از درآمد نه فقط برای مردم حجاز بلکه برای جهان اسلام

1- در این زمینه مراجعه کنید به صحیفه امام، ج2، ص97 (پیام به مردم و زائران بیت الله الحرام به مناسبت ایام حج (مهجوریت حج ابراهیمی) .

تبدیل گردد و نیز از این طریق محفلی برای تقویت اقتصادی امت اسلامی و زمینه ای در جهت رشد تولیدات کشورهای اسلامی در میان جامعه بالغ بر یک میلیاردی مسلمین شود.

حضرت امام خمینی (رحمه الله) دقیقاً به همین مسئله اشاره می نمایند:

کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می شود، آن چه مربوط به امریکای مخالف با آرمانهای اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها باید احتراز شود. (صحیفه امام، ج20، ص97)

البته این پیشنهاد در صورتی می تواند به بهترین شکل عملی گردد که این بازارهای کالاهای اسلامی در موسم حج توسط تاجران مسلمانی که در مراسم حج حضور ندارند اداره شود و حتی الامکان حجاج در موسم عظیم حج وقت خود را صرف این امور نکنند. چرا که سفر حج، یک سفر معنوی است و نه یک سفر تجاری چنانچه امام (رحمه الله) می فرماید:

توجه داشته باشید که سفر حج، سفر کسب نیست؛ سفر تحصیل دنیا نیست. سفر الی اللَّه است. شما دارید به طرف خانه خدا می روید. تمام اموری که دارید انجام می دهید به طور الهیت باید انجام بدهید. مبادا این سفر را سفر تجارت قرار بدهید و امور تجارتی در این سفر مطرح باشد پیشتان، امور معنوی مطرح باشد. چه آقایان اهل علم، و چه کاروانها و رؤسای کاروانها، و چه سایر حُجّاج. سفر، سفر الی اللَّه است؛ نه سفر به سوی دنیا. [این سفر را] آلوده به دنیا نکنید. (صحیفه امام، ج10، ص175)

البته باید دقت کرد که برنامه ریزی و تلاش برای حل مسائل اقتصادی مسلمین و تبادلات اقتصادی کلان به منظور توسعه و رشد اقتصادی، منافاتی با سفر معنوی حج نداشته و در راستای اعتلا و منافع مسلمین می باشد و نه دنیاخواهی و کسب و تجارت ِصرف به منظور سود مادی. همچنین این پیشنهاد برای مسلمانان سراسر دنیاست به عنوان تاجر و بازرگان بین الملل و نه به عنوان زائر بیت الله الحرام لذا این امر منافاتی با فرمایش حضرت امام (رحمه الله) ندارد.

در همین زمینه پیشنهاد می گردد تا خود شهر مکه، به عنوان یک منطقۀ آزاد تجاری مستقر شود به طوری که تنها در آن کالاها و تولیدات کشورهای اسلامی عرضه شده و به همین منظور بازرگانان تنها از کشورهای اسلامی باشند و از پرداخت مالیات و هرگونه تعرفۀ وارداتی و گمرکی معاف باشند تا هم قیمت کالاها ارزان تر شود و هم رونق کسب و کار و آزادی تجارت در آنجا سبب جلب تجار تمام امت اسلامی گردد.

علاوه بر این می توان از بسیاری از موارد و هزینه های غیرضروری حج همچون میهمانی ها و تشریفات پر زرق و برق و سوغات و هدایای گران قیمت و لوکس کاست و در عوض در جهت خدمت و کمک به محرومین و مستضعفین و فقرا در موارد مختلف هزینه نمود کما اینکه حضرت

ص: 45

امام (رحمه الله) می فرماید:

در این سال که به واسطه انقلاب اسلامی به برادران و خواهران ما صدمات و ضررهای بسیار از حکومت طاغوتی رسیده است و بسیاری از معلولین از حوادث انقلاب احتیاج مبرم به کمک دارند، مقتضی است کسانی که می خواهند حج استحبابی به جا آورند، هزینه آن را صرف در احتیاج برادران و خواهران خود کنند، که ثواب آن نزد خداوند تعالی بسیار بر حج استحبابی ترجیح دارد. و نیز کسانی که به عنوان سوغات مصارف ناروا می نمایند یا تشریفات و مهمانی های خارج از رویه در وقت برگشت از حج می نمایند، مقتضی است این نحو هزینه ها را صرف احتیاج برادران و خواهران علیل و مستمند خود نمایند که خداوند تعالی به آنان اجر و برکت عنایت فرماید. (صحیفه امام، ج10، ص: 63)

2- 1 - 5. انتقاد از دخالت شرق و غرب در امور مسلمین

امام خمینی (رحمه الله) ، حج را محملی برای انتقاد از دخالت قدرت های غربی و شرقی در امور مختلف مسلمین از مسائل سیاسی گرفته تا مسائل اقتصادی می دانند. در واقع باید مسلمین خود مقدرات کشورهای خود را بدست گیرند نه اینکه سایر قدرت ها به ویژه در اقتصاد ایشان دخالت کنند و اینها حق اظهار نظر و ابتکار عمل نداشته باشند. ایشان در پیام برائت از مشرکین خطاب به حجاج می فرمایند:

و یکی از مسائل بسیار مهمی که به عهده علما و فقها و روحانیت است، مقابله جدی با دو فرهنگ ظالمانه و منحط اقتصادی شرق و غرب و مبارزه با سیاستهای اقتصاد سرمایه داری و اشتراکی در جامعه است، هر چند که این بلیه دامنگیر همه ملتهای جهان گردیده است. . . و حق تصمیم گیری در مسائل اقتصاد جهان از آنان سلب شده است. (صحیفه امام، ج20، ص342)

ایشان به حجاج تذکر می دهند که بیگانگان چگونه و از چه راه هایی در امور اقتصادی مسلمین دخالت می کنند:

[مسلمانان] علی رغم منابع سرشار طبیعت و سرزمینهای حاصلخیز جهان و آبها و دریاها و جنگل ها و ذخایر، به فقر و درماندگی گرفتار آمده اند و

کمونیست ها و زراندوزان و سرمایه داران با ایجاد روابط گرم با جهان خواران، حق حیات و ابتکار عمل را از عامه مردم سلب کرده اند و با ایجاد مراکز انحصاری و چند ملیتی، عملاً نبض اقتصاد جهان را در دست گرفته و همه راههای صدور و استخراج و توزیع و عرضه و تقاضا و حتی نرخ گذاری و بانکداری را به خود منتهی نموده اند و با القای تفکرات و تحقیقات خود ساخته، به توده های محروم باورانده اند که باید تحت نفوذ ما زندگی کرده و الاّ راهی برای ادامه حیات پابرهنه ها، جز تن دادن به فقر باقی نمانده است و این مقتضای خلقت و جامعه انسانی است که اکثریت قریب به اتفاق گرسنگان در حسرت یک لقمه نان بسوزند و بمیرند و گروهی اندک هم از پرخوری و اسراف

و تعیشها جانشان به لب آید. به هر حال این مصیبتی است که جهانخواران بر بشریت تحمیل کرده اند و کشورهای اسلامی به واسطه ضعف مدیریتها و وابستگی، به وضعیت أسفبار گرفتار شده اند. (صحیفه امام، ج20، ص٠34)

2- 1 - 6. عدم ایستادگی در برابر استعمار و استکبار

از مشکلات دیگری که باید در فرصت حج با توجه به اجتماع عظیم مسلمین و فضای آکنده از توحید و نفی عبودیت غیر خدا برای مسلمین مطرح شود تا از این طریق بیدار شوند، لزوم مقاومت و ایستادگی در برابر مستعمرین و مستکبرین عالم است، همچنان که امام (رحمه الله) در بیان حج مقبول می فرماید:

مسلمین باید در حج وقتی که می روند یک حج زنده، یک حج کوبنده، یک حجی که محکوم کنند این شوروی جنایتکار و آن امریکای جنایتکار را؛ یک همچو حجی، حجی است که مقبول است. اگر ما حج برویم و مصالح مسلمین را در نظر نگیریم بلکه بر خلاف مصالح مسلمین هی روی جنایت ها پرده بپوشیم، نگذاریم مسلمین صحبت بکنند از جنایت هایی که بر مسلمین می گذرد و جنایت هایی که از حکومت ها و از قدرت های بزرگ بر مسلمین می گذرد، ما یک صحبت بکنیم، این حج نیست، این یک صورت بی معناست. (صحیفه امام، ج18، ص 53)

ایشان در جای دیگر با نام نهادن استکبار به عنوان بت بزرگ بیان می کنند:

مگر ابرقدرت های زمان ما بتهای بزرگی نیستند که جهانیان را به اطاعت و کرنش و پرستش خود می خوانند، و با زور و زر و تزویر خود را به آنان تحمیل می نمایند؟ کعبه معظّمه یکتا مرکز شکستن این بتهاست. ابراهیم خلیل، در اول زمان، و حبیب خدا و فرزند عزیزش مهدی موعود (عج) در آخر زمان، از کعبه ندای توحید سردادند و می دهند. (صحیفه امام، ج18، ص87)

ایشان همچنین با بیان مصائبی که استکبار و استعمار بر کشورهای اسلامی تحمیل کرده است، در پیامی به حجاج، حج را مظهر مبارزه با استکبار و سیاست های استعماری ایشان می دانند:

(عج) دشمنان غدار شما]. . . ذخایر غنی بلاد شما و دسترنج مظلومان کشورهای شما را به غارت برده و می برند؛ و درصدد هستند که حکومت ها را گوش و چشم بسته و دربست به خدمت خود گمارند، و ملت ها را به دست آنان مصرفی بار بیاورند و از رشد انسانی و ابتکار صنعتی کشورهای مظلوم با حیله ها و توطئه های شیطانی جلوگیری کنند، و وابستگی هر چه بیشتر و اتکا به غرب و شرق را روزافزون کنند، و مجال تفکر برای استقلال و ابتکار را به هیچ کس ندهند، و نفسهایی که برای بیداری ملتها آماده اند در سینه ها خفه کنند. . . پس، اکنون که در مرکز اسلام حیاتبخش به امر خدا و ندای رسولش گرد آمده اید و از هر ملت و مذهب در این مکان عظیم اجتماع کرده اید، برای این درد مهلک و سرطان کشنده چاره اندیشی کنید. (صحیفه امام، ج19، ص341)

۳. محرومیت زدایی

یکی از اصول و سیاست های اساسی نظام جمهوری اسلامی ایران در راستای اهداف متعالی اسلام، دفاع از محرومین و مستضعفین جهان و گرفتن حق ایشان از ظالمان و مستکبران است؛ امام خمینی (رحمه الله) با تبیین این اصل می فرماید:

ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از مبارزان و گرسنگان و محرومان با تمام وجود تلاش نماییم. و این را باید از اصول سیاست خارجی خود بدانیم. ما اعلام می کنیم که جمهوری اسلامی ایران برای همیشه حامی و پناهگاه مسلمانان آزاده جهان است. و کشور ایران به عنوان یک دژ نظامی و آسیب ناپذیر، نیاز سربازان اسلام را تأمین و آنان را به مبانی عقیدتی و تربیتی اسلام و همچنین به اصول و روشهای مبارزه علیه نظام های کفر و شرک، آشنا می سازد. (صحیفه امام، ج21، ص، 92)

و این دفاع از هر جهت است که یکی از جهات آشکار آن رفع محرومیت و فقر و تهیدستی از جوامع مسلمین است که قدرت های زورگوی اقتصادی دنیا بر کشورهای جهان سوم و از جمله کشورهای اسلامی تحمیل نموده اند و بدون قطع دست ایشان دفاع از محرومین و رفع محرومیت از ایشان معنایی نخواهد داشت. امام (رحمه الله) در پیامی به مسلمانان جهان و حجاج در آستانه عید قربان با اشاره به بعد سیاسی حج و وظایف متفکرین و دلسوزان برای احیاء آن بیان می فرمایند:

مسلمانان امروز و در این عصر - که عصر جنگل است - بیشتر از هر زمان موظف به اظهار آن [بعد سیاسی حج] و رفع ابهام از آن هستند؛ زیرا بازیگران بین المللی با اغفال مسلمین و عقب نگه داشتن آنان از یک سو، و عمال سودجوی آنان از سوی دیگر، و غفلت زدگان نادان از طرفی، و آخوندهای درباری یا کج فهم از سوی دیگر، و متنسکان جاهل از یک طرف، دانسته یا ندانسته پشت در پشت هم ایستاده و در محو این بُعد سرنوشت ساز و نجات دهنده مظلومان در فعالیت هستند. و لازم است متعهدان و بیداران و دلسوزان برای غربت اسلام و مهجوریت این بعد در احکام اسلام، به ویژه حج که این بعد در آن ظاهرتر و مؤثرتر است، با قلم و بیان

و گفتار و نوشتار به کوشش برخیزند؛ خصوصاً در ایام مراسم حج، که پس از این مراسم عظیم انسانها می توانند در شهر و دیار خود با توجه به این بُعد عظیم مسلمانان و مظلومان جهان را بیدار، و برای خروج مظلومان جهان از تحت فشارهای روز افزون ستمگران مدعی حمایت از صلح به حرکت وادارند. (صحیفه امام، ج19، ص 24)

در عبارات بالا همان طور که مشهود است بعد سیاسی حج مدنظر امام (رحمه الله) است اما باید توجه کرد که ایشان هرجا در سخنان خویش از این بعد سخن می گویند، همگی ناظر به بعد حکومتی و اجرائی قوانین و احکام اسلامی است که با توجه به نظام مند بودن احکام اسلامی، یک جزء اساسی و جدائی ناپذیر از

آن، همان جنبۀ اقتصادی می باشد که باید همچون سایر جنبه ها در حج ابراهیمی - محمدی مورد توجه دقیق قرار گرفته تا بتواند در راستای دفاع حقیقی و همه جانبه از محرومان و کاستن فشار اقتصادی ستمگران بر ایشان موفق باشد.

4. تقدم منافع اقتصادی جهان اسلام بر ملی گرایی و گروه گرایی و منافع شخصی

یکی از اصول ثابت اسلام در حکومت اسلامی و بالطبع در اقتصاد اسلامی، در نظر گرفتن مصالح عالیۀ مسلمین و دنیای اسلام، به جای توجه انحصاری بر مرزهای ملیت و قومیت و منافع ایشان است. در سخنان امام خمینی (رحمه الله) به این مسئله بسیار اشاره شده است و ایشان همواره از مصالح مسلمین سخن می گویند به جای اینکه تنها از مصالح یک ملت، یا یک مذهب و قوم و یا یک گروه خاص دم بزنند. در بعد اقتصادی نیز وضعیت به این منوال است و ما تنها نباید به دنبال منافع اقتصادی خود در منطقه باشیم بلکه جهان اسلام اساساً یک امت واحده اند و در صورتی می توانند به عزت، شکوفایی و اقتدار اقتصادی دست یابند که با هم همکاری و برادری داشته باشند نه اینکه رقابت و یا تقابل در منافع در میانشان حاکم باشد. یکی از عرصه هایی که به طور آشکار این اصل را در آن می بینیم، آوردگاه حج است که بنا به فرمودۀ قرآن برای قیام ناس (1)قرار داده شده است. قرآن کریم نفرموده است یک ملت و کشور خاص، یک آیین و طرفداران آن و نه یک گروه و قبیلۀ خاص بلکه فرموده است برای همۀ مردم حتی غیر مسلمانان. لذا این عرصه نیز برای تأمین منافع همۀ مردم مسلمان و حتی کافر است. امام (رحمه الله) در پیام حج خود دربارۀ این مطلب می فرمایند:

بیت اللّٰه الحرام، اول بیتی است که برای «ناس» بنا شده (2). بیت همگانی است. هیچ شخصیتی و هیچ رژیمی و هیچ طایفه ای حق تقدم در آن را ندارد. اهل بادیه و صحرانشینان و خانه به دوشان با عاکفان کعبه و شهرنشینان و دولتمردان در آن یکسانند. (3)این بیت معظم برای ناس بنا شده، و برای قیام ناس و نهضت همگانی، و برای منافع مردمی.

ایشان با بیان اینکه یکی از مقاصد حج، دفاع از مستضعفین جهان و منافع آنهاست و بزرگترین منفعت ایشان، قطع دست بیگانگان از سر آنهاست،

در پیامی به حجاج بیان می نمایند:

و چه نفعی بالاتر و والاتر از آنکه دست جباران جهان و ستمگران عالم از سلطه بر کشورهای

1- ناس در زبان عربی اسم جمعی است به معنای مردم و مجموعه ی انسان هاست نه یک قوم و مذهب و ملتی خاص و مفرد آن انسان است. (معلوف، ص846)
2- اشاره به آیه ی 96 سوره مبارکه آل عمران إِنَّ أَوَّلَ بَیتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّه مُبارَکاً وَ هُدی لِلْعالَمِینَ .
3- اشاره به آیه 25 سوره مبارکه حج: إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ یصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ الَّذِی جَعَلْناهُ لِلنَّاسِ سَواءً الْعاکِفُ فِیهِ وَ الْبادِ . .

مظلوم کوتاه شود، و مخازن عظیم کشورها برای مردم خود آن کشورها باشد. بیتی که برای قیام تأسیس شده است، آن هم قیام ناس و للناس، پس باید برای همین مقصد بزرگ در آن اجتماع نمود، و منافع ناس را در همین مواقف شریف تأمین نمود، و رمی شیاطین بزرگ و کوچک را در همین مواقف انجام داد.

ایشان همچنین به انگیزه های ملی گرایی اشاره کرده و به حجاج گوشزد می کنند که:

باید حجاج محترم کشور انقلاب اسلامی ایران. . . فریاد «یا للمسلمین» این ملت انقلابی را به گوش همه جهانیان برسانند و به آنان بفهمانند که ملت ایران از تمام مسلمین نه برای مصالح شخصی و منطقه ای که برای اسلام استغاثه می کند و امروز اسلام گرفتار توطئه های جنایتکاران جهانخوار است. (صحیفه امام، ج16، ص513)

5. برائت از مشرکین

شاید در ابتدا اینطور به ذهن برسد که برائت از مشرکین چه ارتباطی با اصول و سیاست های اقتصادی دارد اما نکته این است که آن چه در حج به عنوان مراسم برائت از مشرکین واجب شده است، در واقع برائت از سیاست های استکباری شرق و غرب در استعمار کشورهای اسلامی است که تاراج منابع زیرزمینی یکی از مصادیق بارز اقتصادی آن است. امام (رحمه الله) در پیام برائت از مشرکین بیان می کنند:

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهیدستی گرسنگان و محرومان و پابرهنه هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه روزی آنان را، زراندوزان و دزدان بین المللی به یغما برده اند و حریصانه از خون دل ملتهای فقیر و کشاورزان و کارگران و زحمتکشان، به اسم سرمایه داری و سوسیالیزم و کمونیزم مکیده و شریان حیات اقتصاد جهان را به خود پیوند داده اند و مردم جهان را از رسیدن به کمترین حقوق حقه خود محروم نموده اند. (صحیفه امام، ج20، ص318)

ایشان همچنین در پیام سالگرد کشتار خونین مکه، دربارهٔ آثار برائت از مشرکین در حج و اینکه این امر ارتباط کاملاً مستقیمی با منافع کشورهای

اسلامی دارد که بزرگترین آن قطع دست بیگانگان است بیان می کنند:

راهپیمایی مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راهپیمایی های برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و امریکا ختم می شود. (صحیفه امام، ج21، ص84)

ایشان در لزوم اعلام برائت از مشرکین در حج و منافع آن بیان می نمایند:

ممکن نیست حجاج ما به حج بروند و دست به تظاهرات علیه استکبار جهانی نزنند. اصولاً برائت از مشرکین از وظایف سیاسی حج است و بدون آن، حج ما حج نیست. آل سعود بدانند اگر غیر

از این عمل کنند، در مقابل تمام مسلمین دنیا ایستاده اند و اگر صحیح و درست عمل کنند به نفع خودشان است. (صحیفه امام، ج21، ص22)

برائت از مشرکین حتی منافع مادی مستضعفان عالم را هم تأمین می نماید و برائت از مشرکین به نوعی دفاع از مستضعفان و محرومان جهان است تا از این طریق هم باعث رفع فقر و احتیاجات مادی ایشان شده و هم سبب شکوفایی و توسعۀ اقتصادی این جوامع شود. امام (رحمه الله) در این زمینه بیان می نمایند:

ما با اعلام برائت از مشرکین تصمیم بر آزادی انرژی متراکم جهان اسلام داشته و داریم. و به یاری خداوند بزرگ و با دست فرزندان قرآن، روزی این کار صورت خواهد گرفت. (صحیفه امام، ج21، ص۸۰)

مراسم برائت از مشرکین حتی می تواند، فریادها و حرف های نهفته و ناگفتۀ مسلمین را به بهترین نحو به یکدیگر برساند تا آنان از حال و وضعیت خود، دیگر مسلمین را آگاه سازند و برای آن چاره ای بیندیشند و این امر تنها در خانۀ کعبه که امن ترین نقاط روی زمین است به آسانی میسر است:

از آنجا که مسلمانان جهان به علت فشار و حبس و اعدام، قدرت بیان مصیبتهایی را که حاکمان کشورشان بر آنها تحمیل کرده اند را ندارند، باید بتوانند در حرم امن الهی مصایب و دردهایشان را با کمال آزادی بیان کنند تا سایر مسلمانان برای رهایی آنان چاره ای بیندیشند. لذا ما بر این مطلب پافشاری و اصرار می کنیم که مسلمانان، حداقل در خانه خدا و حرم امن الهی، خود را از تمامی قید و بندهای ظالمان آزاد ببینند و در یک مانور بزرگ از چیزی که از آن متنفرند اعلام برائت کنند و از هر وسیله ای برای رهایی خود استفاده نمایند. (صحیفه امام، ج21، ص۸۰)

و پرواضح است که یکی از مصیبت های مسلمین، همانا وابستگی اقتصادی شدیدشان به قدرت های استکباری است که استعمار آن را برای ایشان رقم زده است.

نتیجه گیری

اشاره

آنچه در اینجا به عنوان نتیجهٔ این مقاله باید گفت این است که مسلماً دست یافتن به اهداف مقدس اسلام در حوزهٔ اقتصاد همچون تأمین رفاه همهٔ مردم به ویژه محرومین و مستضعفان، عدالت اقتصادی، اقتصاد سالم و کارا و قطع دست اقتصادهای سرمایه داری و کمونیزم از سر اقتصاد، در صورتی میسر است که احکام اسلام به خوبی شناسایی و اجرا شده و حکومت اسلامی به وظایف خود به بهترین نحو ممکن عمل نماید. یکی از این احکام و عبادت ها، فریضهٔ بزرگ حج است که با کمترین هزینه ای خداوند متعال برای اجتماع مسلمین و اتحاد ایشان بر سر خدای واحد و نفی تمامی بت ها از جمله بت بزرگ استکبار فراهم نموده است و بنا به فرمودهٔ قرآن کریم دارای خیر و برکت برای مردم و برای

رسیدن به منافع مادی و معنوی از طریق آن وضع گردیده است.

در فریضهٔ بزرگ حج دو نکته بسیار حائز اهمیت است:

اول: اجتماع عظیم مسلمانان از سرتاسر عالم در مکانی واحد؛

دوم: فضای معنوی، امن و آکنده از توحید و نفی بت ها.

از این دو ظرفیت اساسی می توان برای رسیدن به اهداف اقتصادی اسلام، استفادهٔ حداکثری نمود که مواردی از آن در ذیل می آید:

آثار نوع اول

گسترش و تعمیق وحدت، برادری، اطلاع از مشکلات مسلمین در هر نقطهٔ عالم، تبادل نظر و مشورت برای چاره اندیشی و حل این مشکلات (که همگی ذیل عنوان سرمایهٔ اجتماعی قرار می گیرد) ، همکاری های اقتصادی (در عرصهٔ نیروی کار، سرمایه گذاری، تولید، انتقال تجربیات آموزشی، فنی و تکنولوژیکی) ، تشکیل بازارهای تجاری متحد اسلامی، حمایت از تولیدگران کشورهای اسلامی، توسعه و شکوفایی اقتصادی و کمک به رفع فقر و از بین بردن وابستگی به بیگانگان (که همگی از آثار این سرمایهٔ عظیم اجتماعی حج است) .

آثار نوع دوم

برائت از مشرکین و نفی بت های استکبار و استعمار و دشمنان اسلام به ویژه نظام های اقتصادی سرمایه داری و کمونیزم، شناخت نقشه ها و سیاست های استعماری ایشان، استفادهٔ درست و صحیح از منابع سرشار زیرزمینی و روزمینی گسترده و فراوان و عدم فروش آنها بدون توجه به مصالح مسلمین، تشکیل جبههٔ متحد اقتصادی که دارای بیش از یک میلیارد جمعیت است در برابر دشمنان اسلام.

در پایان به محققین و متفکرین محترم توصیه می شود که با دقت و عمق بیش تری به احکام نورانی اسلام و فلسفهٔ آن به ویژه حج ابراهیمی - محمدی از دیدگاه امام (رحمه الله) و رهبری عنایت کنند و با انجام

تحقیقات کاربردی و عینی سعی در استفادهٔ حداکثری از این موقعیت ممتاز اسلامی داشته باشند.

همچنین به مردم عزیزمان توصیه می کنیم تا قبل از سفر حج، ابتدا مطلوب و مقصود شارع از این فریضه را به خوبی مطالعه داشته باشند و بهترین منبع برای این امر بیانات ارزشمند امام و رهبری به عنوان پیشوایان این نظام می باشد.

و بالاخره به مسئولان امر توصیه می نماییم با تشریح و توضیح هرچه بیش تر ظرفیت های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی حج برای حجاج و غیر حجاج و آشنا نمودن آنان با این ظرفیت ها و در اختیار دادن منابع مناسب برای این امر، سعی کنند که این کنگرهٔ سراسری در جهت حداکثر کردن منافع مسلمین و

مستضعفین جهان بیش از پیش موفق باشد و در انتها یک توصیه از امام (رحمه الله) به عنوان حسن ختام می آوریم:

چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیلگران مغرض و یا جیره خواران به عنوان فلسفه حج ترسیم شده است این است که حج یک عبادت دسته جمعی و یک سفر زیارتی - سیاحتی است. به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه داری و کمونیسم ایستاد! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره اندیشی نمود! به حج چه که مسلمانان باید به عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت سوم جهان خودنمایی کنند! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت های وابسته بشوراند. بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار از قبله و مدینه است و بس! (صحیفه امام، ج21، ص77)

منابع

1. قرآن کریم.

2. زاهدی، شمس السادات، 1389، تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم ها، مبانی سیستم های اطلاعاتی مدیریت، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

3. هیچنز، درک، کی، 1376، کاربرد اندیشه سیستمی، ترجمه رشید اصلانی، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران.

4. دوران، دانیل، نظریهٔ سیستم ها، 1376، ترجمه دکتر محمد یمنی دوزی سرخابی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم.

5. جهانیان، ناصر، 1382، اهداف توسعه با نگرش سیستمی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

6. صادقپور، ابوالفضل، مباحثی در مهندسی اجتماع، مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران، 1375.

7. دروسنی، ژوئل، جون بیشون،1370، روش تفکر سیستمی، ترجمه دکتر امیر حسین جهانبگلو، انتشارات پیشبرد - مفهرس، چاپ اوّل، تهران.

8. حر عاملی، محمد بن حسن، 1368، وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعۀ، مؤسسۀ آل البیت علیهم السلام، لإحیاء التراث، قم.

9. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمۀ، بی جا، بی نا، بی تا.

10. کلمن، جیمز (1377) بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه: منوچهر صبوری تهران، نشر نی.

11. رنانی، محسن و دیگران (1385 سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی: ارائه یک الگوی نظری. اصفهان مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی) .

12. معلوف، لوئیس، 1373، المنجد فی اللغۀ، نشر بلاغت، قم.

13.

ص: 53

نرم افزار مجموعه آثار حضرت امام خمینی (رحمه الله) ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله) با همکاری مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

14. سلیمانی، محمد، تابستان 1387، اندازه گیری اثرات سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد.

15. قاضی عسکر، سیدعلی، 1386، نقش و جایگاه حج در تحقق همگرایی اسلامی، فصلنامه اندیشه حوزه، آذر تا اسفند.

16. ناظمی، مهدی (1387 سرمایه اجتماعی وجایگاه بسیج در تولید آن. مجموعه مقالات قدرت نرم و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی بسیج) . تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشکده مطالعات و تحقیقات بسیج.

17. نرم افزار حدیث ولایت، مجموعه رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیة الله العظمی خامنه ای.

1Ackoff,R,L. 1981,Creating the corporate future. .1

John Wiley ، New York. 2. 2. Berta lanffy ،

L. Von ، ,1962 ، "General System Theory - A Critical Review" ، General System 3. 3. Gouger

J. Daniel and Robert W. knapp ، 1974 ، System Analysis ، Technique ، John Wiley and Sons ، New York 4. 4. Senn

Jams A ، 1985 ، Analysis and Design of Inform ation System ، ، Mc Grow Hill Book Company ، New York 5. 5. Svendsen

Gunnar Lind Haase ، 20٠4 ، The creation and destru ction of ، social capital ، Edward Elgar publi cation ، p15 - 26

تحلیل کارآمدی دستگاه حج و ارائه بسته آغازین برای بهره ور سازی حج ابراهیمی (ع) اقتصاد حج از زاویه ای دیگر

اشاره

یدالله دادگر (1)

چکیده

اقتصاد حج، در مفهومی کلی، به معنای تجزیه و تحلیل علمی و کارشناسانه عملکرد دستگاه حج، با استفاده از تکنیک ها، الگوها و متدولوژی اقتصاد است. بنابراین ارزیابی اقتصادی یک دستگاه با تقاضای آن دستگاه، قدم اول در پذیرش اعتبارسنجی از سوی آن دستگاه است که درخواستی پسندیده و کارساز است. حج وظیفه ای عبادی، برای آن دسته از رهروانی است که توانمندی اجرای آن را دارند. حج با شکوه معنوی خاص خود، رسمی اجتماعی است که با فرض فراهم آمدن مجموعه ای از توانمندی های انفرادی و بسترهای اجتماعی لازم، زائران می توانند بهترین بهره مندی را از این آیین خداوندی به عمل آورند.

یک هدف از تحقق این پدیده عظیم، هجرت از ضعف ها و ناراستی ها و تلاش برای نزدیکی به مرکز شفاف برکات خداوندی است. در عین حال ضمن انجام دادن این عبادت، زمینه گفتمانی صمیمی با دیگر رهروان، و اصلاح پذیری ماندگار پس از بازگشت به وطن وجود دارد. ازاین رو باید دیگر امور مربوط به این مراسم، مانند اتصال به سازمان حج، تأمین توشه سفر و دیگر تدارکات، تنها نقش ابزاری داشته باشد.

این سفر از منظر اقتصادی، کارگزاران، متقاضیان و عرضه کنندگان معینی دارد که، افزون بر صاحب خانه اصلی (خدای وصف ناپذیر) ، می توان از حجاج، سازمان حج و کاروان های مربوط، مبلغان حج، متولیان حرم الهی و جامعه ای

1- دانشیار اقتصاد، دانشگاه شهید بهشتی. .

که زائران را به خانه خدا فرستاده است، نام برد. رضایت معنا دار این کارگزارن، بیانگر تحقق اثربخشی و کارآمدی این حرکت باشکوه است.

این مقاله درصدد است با کمک الگوهای دینی و اقتصادی، ضمن ارزیابی کارآمدی و اثربخشی سازمان اداره کننده امورحج در ایران، بسته ای ابتدایی را برای افزایش بهره وری حج پیشنهاد کند. مقاله براساس منش تحلیلی، استنادات کتابخانه ای و الگوهای ساده ریاضی تدوین شده است. همچنین از یافته های مصاحبه های دوستانه با حجاج دانشگاهی استفاده شده است. با وجود تلاش فراوان مدیریت حج، یکی از یافته های این نوشته، ترسیم وجود فاصله معنا دار بهره وری دستگاه حج در ایران، با معیارهای استاندارد بهره وری از منطق دین و اقتصاد است. بنابراین از منظر این تحقیق، و براساس تحلیل اقتصادی حج، دو برنامه پیشنهاد می شود: یکی تلاش همه جانبه سازمان حج برای پرکردن شکاف توسعه ای بین عملکرد فعلی و وضع مطلوب، و دیگری تغییر استراتژی مدیریتی در یک دوره آزمایشی سه ساله.

کلمات کلیدی: حج ابراهیمی، کارگزاران حج، بهره وری دستگاه حج در ایران

مقدمه

وجوب حج با فرض تحقق لوازم استطاعت از سوی خدای بزرگ (آل عمران: 97) ، خود دلیل مستقلی بر اهمیت این وظیفه بزرگ معنوی و اجتماعی است؛ زیرا واضح است که صدور احکام ناب الهی از سوی خداوند حکیم، دارای توجیهی منطقی، پشتوانه ای اخلاقی و حکمت شرعی کافی و وافی است. وانگهی زیارت خانه امن الهی با تقاضای شریف ترین پیامبر زمان خود، ابراهیم، هم ضامن سلامت و سعادت است، هم فراهم آورنده رزق (بقره: 125- 128) و هم توفیقی عظیم است. ذکر صریح آداب و حتی مقدمات این مراسم باشکوه در کتاب خداوند نیز شاهد دیگری بر عظمت آن است (بقره: 196- 204، آل عمران: 96، مائده: 95- 97، حج: 26، 28، 33، 36 با این حال، هم خانه و هم سیر و سلوک زائران خانه، ابزارهایی برای اهدافی بزرگ تر، یعنی نایل شدن به درجاتی از تقوا، و تقرب به قادر متعال است. روایات نیز حج را امتحانی سخت، ابزاری برای خودسازی و دوری از رذائل اخلاقی و عامل رحمت و برکت خداوندی

معرفی کرده است. (1)باید این زیارت در نهایت، به اعتراف عملی زائر به تواضع خود و عظمت صاحب خانه بینجامد. (2)پایبندی عملی به سلوک این خانه، هم امنیت آور است و هم انسان ساز و هدایتگر (آل عمران: 96

1- ابتلاء عظیما و امتحاناً شدیداً و اختباراً مبینا و تمحیصاً بلیغاً جعله الله سبباً للرحمه.
2- فرض الله علیکم الحج بیته الحرام. . و جعله علامه لتواضعهم لعظمته. .

گویی انجام دادن صحیح این عمل، محصولی کارآمد از سیاست و اخلاق و اقتصاد را با هم دارد. ازاین رو تصریح قرآن به اینکه خانه خدا وسیله پایداری و قوام برای مردم است (مائده: 97) معنادار است. حال اگر زائران به اهداف مربوط نایل آیند، حج آنها تمام است و گرنه ممکن است در نهایت، مصداق «ما اکثر الضجیج و اقل الحجیج » باشند. دقت و ارتباط زیر سیستم های سه گانه دین، یعنی اخلاق، عقاید و احکام، در مراسم حج واضح تر از بیان است؛ مثال فلسفه «سعی» آن است که روحیه استبدادی انسان را بخشکاند و خداوند از این امر، کسب رضایت می کند. (1)فراهم شدن گفتمان آزاد از سوی تمامی انسان های حج گزار از ملت ها، رنگ ها و نژادهای گوناگون، و تبادل دیدگاه ها و تجارب گوناگون، فلسفه دیگر حج است. (2)زائر باید هنگام بازگشت به وطن، پیام عملی حج را به افراد جامعه برساند (توبه: 122 پس اینکه طبق روایات گفته می شود، در صورت برگزاری حج صحیح، فقر کاهش می یابد، (3)در یک قالب سیستمی، معنادار است؛ زیرا در آن صورت، انسان های صالحی ساخته می شوند، ارتباطات مسالمت جویانه ای میان بلاد فراهم می آید، روحیات استبدادی، که نابودکننده، دین، دولت و ملت است، رخت برمی بندد و فضای صلح و صفا و نقد و نصیحت فراهم می شود. به یقین چنین اموری از لوازم رونق در اقتصاد، بهبود در کشورداری و پیشرفت در دین و اخلاق خواهد بود.

عمل واقعی به آداب حج، به همراه خود، شفافیت و استاندارد بودن زمینه ها، اقتصادی بودن هزینه ها و کار آمد بودن مدیریت ها را دارد؛ برای مثال استطاعت واقعی داشتن و غیررانتی بودن خود سفر حج از مقومات برگزاری آداب استاندارد این سفر است و غیرشفاف بودن درآمدها و هزینه ها در حج ممکن است خود نقض غرض باشد؛ چون از سویی فلسفه احرام آن است که حج گزار از هر نوع زمینه غیرحق به دور باشد (4)و از سوی دیگر امضای خداوند درباره انجام دادن وظیفه، به حجِ جامع تعلق می گیرد وگرنه احتمال پذیرفته نشدن آن از سوی خداوند قَوی خواهد بود. (5)حج گزار واقعی باید پیرو ابراهیم خلیل باشد و در آن صورت است که حجش قبول، و دعایش مستجاب می شود. ازاین رو وقتی ابراهیم از خدای بزرگ تقاضا کرد: (رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً) ، خداوند هم اجابت کرد و فرمود: (وَ مَنْ

1- ما من نفعه الی الله من المسعی لانه یذل فیه کل جبار (ابن بقایی 1995)
2- امرهم بما یکون من امر الطاعه فی الدین و مصلحتهم من امر دنیاهم فجعل فیه الاجتماع من الشرق و الغرب لیتعارفوا.
3- الحج ینفی الفقر و حجوا تستغنوا (بحار ج77، ص62
4- انما تأمروا بالاحرام لیخشعوا قبل دخولهم حرم الله و امنه و لئلا یلهوا و یشتغلوا بشی من امور دنیا و زینتها و یکونوا حادین فیما هم فیه قاصدین نحوه.
5- به تعبیر روایت معتبر: اخشی ان یقول عزوجل لا لبیک و لا سعدیک. برای آگاهی بیشتر در مورد این روایت و روایات قبل ر. ک: ابن هندی 1985. .

دَخَلَهُ کانَ آمِناً) .

جنبه عرفانی و معنوی حج، روح این عبادت است که زائرِ خانه را به صاحب خانه نزدیک می کند تا خود خانه. رفتن خانه خدا آسان است. اما جلب رضایت صاحب خانه دشوار، و در عین حال ارزشمند و اصیل است. قبله بودن کعبه نیز معنای خاص خود را دارد؛ یعنی عبادتی هدفمند است. این است که حج گزاردن، واجب تعیینی است. بنابراین می توان گفت که فراهم شدن حداقل هایی از ظرفیت معنوی و لیاقت ملاقات خداوندی هم جزء استطاعت است. شاید به این علت است که برخی عرفا و کارگزاران اهل دل، هنگام حرکت به سوی حج تصمیم می گیرند که حج گِل را با حج دل معاوضه کنند. «عبدالله بن سلام» و «بایزید بسطامی» دو نمونه از این زائران اند که وقتی از فقر خانواده ای آگاه می شوند، توشه سفر حج خود را به آنان می سپارند و از دل، ندای «حجکم مقبول» می شنوند. ازاین رو توجه به جایگاه هدف و وسیله در حج کاری عظیم است و خداوند نیز به ابعاد عرفانی و رمزآلود حج اشاره دارد و حدود ۷۰ درصد آیات مربوط به حج را با راز و هدف نهایی حج مرتبط دانسته، و باقی را به بیان احکام آن پرداخته است: (ابراهیم: 37 - ۴۰، برائت: 3 و 19، مائده 95- 97 حتی به محور بودن هدف هنگام انجام دادن عمل قربانی حج تصریح می کند و قرب خود را می طلبد. (1)تحقق هدف حج دشوار است و ساده اندیشی است که صرف سفر و انجام دادن مناسک، پایان حج قلمداد شود؛ زیرا حج، عبادت عظیمی است که باید زائر آن تلاش فراوانی کند تا به اهداف بلند آن نایل شود. رنج های ابراهیم، هاجر و اسماعیل، سمبل های معناداری در این رابطه است. اینکه قرآن یکی از اهداف حج را پاکی از آلودگی ها ذکر می کند، (2)معنادار است. در واقع شرط اکمال و اتمام حج، شست وشو از انواع آلودگی های ظاهری و باطنی خواهد بود و تقلیل دادن آن، به اقدامات ظاهری، خلاف حکمت این عبادت عظیم است. در واقع، داستان ابراهیم، عبرت آموز است و نباید آن را گزارشی عادی قلمداد کرد. این مقاله با توجه به اهداف عظیم این عبادت، درصدد است برخی از ابعاد اداره و اجرای حج در ایران را ارزیابی کند و از منظر کارآمدی و بهره وری شرعی و اقتصادی، آن را تحلیل کند و بسته ای را برای بهبود آن ارائه کند. در نتیجه، پیش فرض این پژوهش می تواند وجود فاصله بهره وری و کارآمدی دستگاه حج در ایران، نسبت به وضعیت استاندارد محسوب شود. این کار با منطق توصیفی - تحلیلی، و بر محور پژوهش کتابخانه ای استوار

است که در صورت ضرورت نیز از مدل های ساده ریاضی، الگوهای شماتیک و یافته های تجربی مبنی بر مشاهداتی گذرا استفاده شده است.

1- (لَنْ یَنالَ اللهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لکِنْ یَنالُهُ التَّقْوی) (حج: 37)
2- (ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ) (حج: 29

در اینجا نکته ای درخور توجه است که ترجیح می دهم آن را «فرضیه غفلت و بدعت» در سازمان های حکومتی مرتبط با دین بنامم. این فرضیه در واقع زمینه غافل شدن از روح اصلی عباداتی چون حج، در چارچوب سازمان های رسمی، و شکل گیری نوعی انحراف یا بدعت است. این زمینه درباره موضوعات غیردینی نیز وجود دارد. اما اثر آن در موضوع دینی کارسازتر است؛ برای مثال به تعبیر بزرگان علم اقتصاد، غفلت از بُعد اخلاقی این علم، باعث ناکارآمدی آن شده است؛ چون حقیقت اقتصاد، جمع بین مهندسی و اخلاق بود. اما در طول زمان، تنها به بُعد مهندسی آن توجه شد و بنابراین از روح اخلاقی تهی گشت. (Sen 1987)

پیام فرضیه غفلت و بدعت [همراه گردن افرازی] (1) این است که: اگر دستگاه های مرتبط با دین از هدف اصلی غافل شود و دستگاه های کنترل کننده نیز برای اصلاح آنها وجود نداشته باشد، در نهایت به صورت قالبی رسمی وظاهری مقدس باقی می ماند و روح اصلی شریعت از آن رخت برمی بندد. اینکه در آیات و روایات، توجه ویژه ای به موضوع غفلت شده، بسیار معنادار است.

غفلت از روح عبادات، زمینه انحراف را فراهم می کند و در نهایت موجب بدعت و ناکارآمدی می شود که آثار منفی آن هنگام شکل گیری سازمان های اجتماعی مرتبط با دین بیشتر مشاهده می شود؛ یعنی هر چند غفلت به صورت فردی نیز آثار منفی خود را دارد، ولی در شکل گیری سازمان اجتماعی، آثار منفی گسترده تری دارد. هم تجربه و هم تئوری ثابت می کند که رمز موفقیت سازمان های کشورهای پیشرفته، یکی توجه ویژه به هدف اصلی، و دیگری وجود ابزارهای کنترل کافی برای مقابله با انحرافات احتمالی است. از آنجا که موفقیت هرگونه تشکیلات اجتماعی، به مدیریت سازگار و دستگاه های اصلاحگر نیاز دارد، و غفلت از اصول مدیریت سازگار یا نبودن دستگاه های اصلاحگر، ناکارآمدی را بالا می برد و زمینه ظلم، بدعت و در نهایت فروپاشی را فراهم می آورد، مناسب است یا هنگام شکل دادن تشکیلات دینی احتیاط کنیم، یا ضمن تعریف دقیق هدف، دستگاه های اصلاح انحراف از هدف را به میزان کافی تدارک ببینیم.

در صدر اسلام، هر وقت عده ای از بخش خصوصی، دنبال ساختن مسجدهای پر خرج بودند، پیامبر با بیان «هیهات من البنیان» راضی نبودن

خود را اعلام می کرد که اگر ساختمانی برای مسجد در نظر است، تنها در حد نیاز و به شکلی باشد که حیوانات وارد آن نشود. وقتی صاحب شریعت درباره ساختن مسجد، آن هم از سوی بخش خصوصی، چنین احتیاط می کند، بی شک درباره دستگاه های رسمی مرتبط با دین، حساسیت بیشتری خواهد داشت. یک مشکل کلیدی نظام های دیوان سالاری دنیا، که همه دنبال اصلاح آن اند، بروز زمینه های غفلت و انحراف از اصول، و ناکارآمدی آن

1- Ignorance and innovative arrogance. .

است. بنابراین براساس یافته های فرضیه غفلت و بدعت، زمانی ایجاد سازمان مرتبط با دین ضرورت دارد که جایگزینی برای آن وجود نداشته باشد. همچنین در صورت تصمیم به ایجاد سازمان مربوط، تابع هدف به طور روشن تشریح شود و دستگاه های اصلاحگر برای کنترل انحرافات احتمالی معین شود.

در صورت غفلت از این یافته ها، نوعی انحراف از اصول و هدف حاکم می شود. اما اداره کنندگان سازمان مربوط، به دلیل جایگاه روان شناختی تقدس دینی، حتی ممکن است احساس پیروزی و اقتدار کاذب کرده و به دفاع از اشکالات سازمان مبادرت کنند. تداوم این وضع در نهایت به تهی شدن سیستم از اصولی خواهد شد که باید سیستم حافظ آن باشد که در این صورت بدعت حاکم می شود. شاید به دلیل چنین بی توجهی هایی بوده است که آن قدر حقایق دگرگون می شود که خداوند با چندین قسم به یک قوم متدین می فهماند که در مسیر انحراف قرار دارند: (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ * ذِی قُوَّهٍ عِنْدَ ذِی الْعَرْشِ مَكِينٍ. . . . وَ ما هُوَ بِقَوْلِ شَيطانٍ رَجِيمٍ * فَأَينَ تَذْهَبُونَ * إِنْ هُوَ إِلاَّ ذِكْرٌ لِلْعالَمِينَ * لِمَنْ شاءَ مِنْكُمْ أَنْ يسْتَقِيمَ) (تکویر19-29 قرآن این هشدارها را خطاب به سران و صاحبان سازمان های آن زمان بیان می کند و زمینه دوری از بدعت و انحراف را فراهم می کند. (طباطبایی، 1397. ق، ج20، ص326؛ رازی، 1413. ق، ج 31، ص72

از پیام های فرضیه غفلت و بدعت، رفتار و اندیشه تقدس مدار افراد و دستگاه هایی است که به دلیل ارتباط دینی حاصل می شود. در واقع سیطره ابعاد روان شناختی است که برخی، خود و دستگاه خود را منطبق بر آن جایگاه به ظاهرقدسی می دانند؛ برای مثال سازمان حج، که عظیم ترین مناسک را برگزار می کند و در دستگاه خداوندی در سطوح عالی مطرح است، کارکرد خود را با آن سطوح عالی منطبق می داند و این می تواند یک قدرت ظاهری فراهم آورد. آن سیطره روان شناختی باعث می شود که سازمان مربوط باور کند از هرگونه خطایی به دور است. اما خصلت نداشتن غفلت، به شخص آموزش می دهد که اگرچه خداوند خطاناپذیر است، اما مسئول سازمان مربوط نباید احساس کند که اندیشه و رفتار او نیز بی خطاست. پس از ملاحظه دقیق این بحث، می توان به خوبی درک کرد که چرا قرآن در چند جا تصریح می کند که خداوند غافل نیست (بقره: 74، 85، ۱۴۰، 144 و 149؛ آل عمران: 99؛ انعام: 132؛

هود: 123؛ نمل: 93؛ ابراهیم: 42) و منحرفان و ستم پیشگان فکر نکنند خداوند از عملشان غافل است (1). مفسران عقیده دارند این هشدار به مدعیان دین، در مورد آثار غفلت آنهاست. ازاین رو تعجبی ندارد که از نظر قرآن مرتبه غفلت کنندگان، از همه پایین تر باشد. (2)

1- لا تَحْسَبَنَّ اللهَ غافِلاً عَمَّا یعْمَلُ الظَّالِمُونَ (ابراهیم 42)
2- أُولئِکَ کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ (اعراف 179

در واقع قرب به خدا، با کم کردن غفلت سازگار است. (1) طبق روایات، اندیشه و رفتار غفلت آمیز، انسان را به دور از درک تحولات بار می آورد. (2) غفلت هم قلب را می میراند و هم قساوت قلب می آورد. (3) خلاصه در دستگاه هایی، مانند سازمان حج، که با ابعاد دینی سروکار دارند، احتمال شکل گیری فرضیه غفلت و بدعت جدی است. ازاین رو دو برنامه را در ارتباط با این دستگاه پیشنهاد می کنم: یکی اصلاح و دیگری سپردن موقت به یک جایگزین مدیریتی با نظارت رسمی. احتیاط عقلایی ایجاب می کند که سازمان حج پیشنهاد دوم را بپذیرد تا عبادت حج مسیر طبیعی خود را بیابد. احتیاط پیامبر در دخالت نکردن در اموری که توسط مردم اجرا پذیر بود، هشداردهنده و روشنگر است. وقتی از پیامبر تقاضا شد در قیمت گذاری بازار دخالت کند، تصریح کرد که این مسئله به من ارتباط ندارد، بلکه مسیر طبیعی و خداوندی خود را دارد. (4) حال با فرض توجه به این قسمت مقدماتی، گزارش واره ای از وضع موجود دستگاه حج، توصیف مرتبطی از کارآمدی و بهره وری، و ارائه بسته ای پیشنهادی، قسمت های دیگر این مقاله را تشکیل می دهد.

گزارش واره ای از عملکردها و ظرفیت های دستگاه حج

منظور از دستگاه حج، مجموعه ای از کارگزاران حقیقی و حقوقی است که رفتار آنها ارتباط معناداری با کارآمدی عبادت حج به معنای شرعی آن دارد. متقاضیان اصلی حج، سازمان حج، کاروان های حج، مردم کشور داخلی، مردم کشورهای خارجی حاضر در مراسم حج، دولتمردان داخل و دولتمردان حاکم بر حرم الهی، برخی از این کارگزاران اند. صاحب خانه، یعنی خدای وصف ناپذیر، نیز کارگزار اصلی است. همه اینها می توانند نقش بازیگرانی را به عهده بگیرند که بازده نهایی رفتار همه آنها چگونگی انجام دادن عبادت حج و آثار آن را منعکس می سازد.

قبل از انقلاب در ایران، کاروان های حج به صورت خصوصی اداره می شد. اما پس از انقلاب، مجری برنامه حج و عمره، سازمان حج است که نهادی حکومتی است و کاروان های مختلف حج زیر نظر این سازمان به فعالیت خود ادامه می دهد. ازاین رو برنامه حج در ایران به صورتی متمرکز اداره می شود. برنامه ریزی، سیاستگذاری، گزینش نهایی حجاج، چگونگی اداره آنها در کشور عربستان، حتی تغذیه و اسکان آنها در مراسم حج و بازگشت آنها، با مدیریت مرکزی سازمان حج انجام می شود. هر چند

1- قال امیرالمؤمنین: فی خلقه الملائکه و ملائکه خلقتهم. . . و و لا عندهم غفله.
2- اغفل الناس من لم یتعظ بتغیر الدنیا من حال الی حال (بحار، ج77 و ج 59)
3- من غلبت علیه الغفله مات قلبه. ایاک و الغفله ففیها تکون قساوه القلب. لَقَدْ کُنْتَ فِی غَفْلَه مِنْ هذا فَکَشَفْنا عَنْکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ الْیوْمَ حَدِیدٌ (ق:22)
4- ان الله هو المسعر، نمازی و دادگر، ۱۳۹۰، دادگر، 1385. .

مدیریت حکومتی می تواند منافعی داشته باشد، ولی هزینه های درخور توجهی دارد؛ برای مثال هزینه های دیوان سالاری و بوروکراسی در بخش حکومتی بسیار سنگین است. همچنین زمینه رانت و سوء استفاده از بخش های حکومتی بسیار فراهم تر و مخرب تر از بخش خصوصی است. امکان پاسخگویی و حسابرسی نیز در بخش خصوصی آسان تر است. زمینه های وفق دادن بخش خصوصی با تغییرات هزینه ها و قیمت ها و درونی سازی آنها راحت تر از بخش حکومتی است.

از آنجا که هزینه ها پیوند نزدیکی با کارآیی دارند، در ادامه به ابعادی از آن می پردازیم: در واقع، تغییر هزینه ها در حج جدی است؛ برای مثال با وجودی که اقتصاد عربستان و عملکرد دولتمردان آن به گونه ای است که تغییرات وسیع در قیمت ها و هزینه های سفر حج، نوسان زیادی ندارد. اما از سال 20۰9 تاکنون (2012) حداقل سالیانه بین 3 تا 5 درصد هزینه هتل افزایش داشته است. برخی از هزینه ها به ویژه در بخش خدمات رسانی به حجاج در سال 2011 تا 15% افزایش داشته است. البته در همین مدت ارزش پول ایران نسبت به عربستان حدود 14% کاهش داشته است (از هر ریال عربستان برابر 25۰ تومان، به هر ریال 285 تومان) . با توجه به وجود حدود 6/1 میلیارد مسلمان در سراسر جهان، همه ساله تقاضای بالقوه بالایی برای سفر حج وجود دارد. مسئولان کشور عربستان ظرفیت پذیرش بیش از 5/2 تا 3 میلیون زائر را در سال اعلام کرده اند. معمولاً تمام ظرفیت، هر ساله مورد تقاضا بوده است و تقریباً همه آن استفاده شده است. گفتنی است با وجود افزایش هزینه های اجرای حج، تقاضای مسلمانان کشورهای مختلف برای اعزام زائر حج به عربستان همواره رو به افزایش بوده، و هیچ کاهش نیافته است.

این تقاضا از سوی کشورهای مختلف و حتی کشورهای فقیر نیز رو به افزایش است؛ برای مثال در کشور هند با وجودی که سطح زندگی مردم بالا نیست و تعداد مسلمانان هم زیاد نیست، در سال 2010 متجاوز از 175 هزار زائر به عربستان اعزام شده است. جالب توجه است که دولت هندوستان همواره تلاش می کند مبلغی یارانه برای سفر حج در نظر بگیرد. ازاین رو آنها که می توانند از یارانه استفاده کنند، کمتر از نصف هزینه عادی را می پردازند؛ برای نمونه، هزینه سفر حج برای زائرانی که به طور

شخصی اقدام می کنند، برای هر نفر حدود ۶۰۰۰ دلار است. اما آنهایی که از یارانه استفاده می کنند، هر یک کمتر از ۳۰۰۰ دلار می پردازند.

کشور اندونزی نیز در سال گذشته، 220 هزار زائر به عربستان اعزام کرده، که هزینه هر یک ۳۵۰۰ دلار بوده است. از سال 2010 به بعد شرکت های مسافرتی اندونزی، هزینه سفر حج را بین 3 تا 5% افزایش داده است. هزینه اعزام زائر از پاکستان به عربستان در سال 2011 نسبت به 20.9 بیش از 15% افزایش داشته است و هزینه هر زائر متجاوز از ۲۹۰۰ دلار برآورد شده است. پاکستان سالانه حدود

170۰ هزار زائر به عربستان اعزام می کند که حدود 5۰% از آنان از تسهیلات دولتی بهره می برند. مصر سالانه حدود هشتاد هزار زائر به عربستان اعزام می کند. هزینه سفر زائران مصری در سال جاری 14% افزایش یافته است. افغانستان نیز سالانه حدود سی هزار زائر اعزام می کند که هزینه هر نفر 3۰۰۰ دلار است. هزینه هر زائر اماراتی به عربستان حدود 7۰۰ دلار است. هزینه سفر هر مسلمان چینی برای مراسم حج حدود 44۰۰ دلار است. در سال جاری حدود دوازده هزار زائر از امارات و چهارده هزار نفر از چین به عربستان اعزام شده اند. هزینه سفر برای هر نفر زائر از قرقیزستان به عربستان حدود 24۰۰ دلار است. از خود عربستان نیز به طور متوسط سالانه 210 هزار زائر در مراسم حج شرکت می کنند که هزینه های فعلی نسبت به سال های 20۰9 و 2010 بین 19 تا 21% برای آنان افزایش داشته است. همچنین بخشی از هزینه سفر هر زائر در عربستان با کمک دولت صورت می گیرد. هزینه سفر هر ایرانی برای اعزام به حج برای سال 2011 بین 320۰ تا 46۰۰ دلار برآورد شده است که با توجه به مسافت کم، نسبت به دیگر کشورها رقم سنگینی است. ایران معمولاً هر سال حدود صد هزار نفر برای سفر حج اعزام می کند.

خانه خدا و کشور عربستان، به دلیل داشتن شریف ترین مکان برای مسلمانان، ظرفیت عجیبی را فراهم آورده است. از زمان حضرت ابراهیم و اسماعیل، خانه خدا با پوششی مخصوص آذین می شد. در سال 661ه. ق (1262م) و سال 743ه. ق (1342م) حاکمان مصر این مأموریت را انجام دادند. در سال 848ه. ق (1444م) حاکم وقت ایران، پوشش کعبه را تدارک کرد. از سال 1346ه. ق (1927م) حکام عربستان با تأسیس یک مؤسسه، خود عهده دار تدارک پوشش کعبه شدند. البته با تقاضای حاکمان مصر، با وجود مؤسسه مربوط، تا سال 1382ه. ق (1962م) همواره از مصر، پوشش کعبه تهیه، و به عربستان وارد می شد. از آن سال تا کنون خود عربستان عهده دار تدارک پوشش مذکور است. جنس پوشش خانه خدا در حال حاضر از حریر طبیعی است که چهارده متر ارتفاع دارد. تنها هزینه پرده بیرونی آن، حدود پنج میلیون دلار، براساس قیمت های سال 2011، است. در ساخت این پرده، 120 کیلو طلا به کار می رود. حدود 24۰ کارگر در طول یک سال مشغول بافتن پرده خانه خدایند.

خانه خدا از منظر اقتصادی، نوعی کالای عمومی منحصر به فرد قلمداد می شود؛ یعنی استفاده یک نفر، مانع استفاده دیگران از آن نمی شود. اما در عین حال همه متقاضیان نیز نمی توانند هر لحظه از آن استفاده کنند. ازاین رو نوعی دسته بندی و زمان بندی برای استفاده از این کالای عمومی منحصر به فرد الزامی است. حداکثر حدود سه میلیون نفر برای حج تمتع در ایام مورد نظر می توانند از این فرصت استفاده کنند. ولی تقاضا، بسیار فراوان تر از این مقدار است؛ برای مثال ایرانی هایی که متقاضی زیارت خانه خدا برای حج تمتع اند، بین پانزده تا بیست سال باید در انتظار اعزام باشند. مراسم حج و عمره

درآمدزایی ویژه ای را برای حکومت و اقتصاد عربستان فراهم آورده است که در نوع خود بی نظیر است.

افزون بر زائران حج تمتع که در ایام مخصوص وارد عربستان می شوند (حدود سه میلیون نفر) ، تعداد درخور توجهی هم برای انجام دادن مراسم عمره در طول سال از این کشور بازدید می کنند؛ برای نمونه در سال های 2010 و 2011، سالانه حدود پنج میلیون نفر از خارج عربستان برای عمره وارد این کشور شده اند که این رقم نسبت به سال 20۰9 بین 28 تا 32 درصد رشد داشته است. تنها برای سال 2011، بدون احتساب زائران کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، ۷۰۰/۰۰۰/ 4 ویزا برای عمره صادر شده است. درآمد سالانه عربستان از برگزاری این مراسم با شکوه بین 19 تا 25 میلیارد دلار برآورد شده است. تنها در زمان برگزاری حج، برای عربستان حدود پانزده هزار فرصت شغلی ایجاد می شود.

هزینه ها و سرمایه گذاری های درخور توجهی نیز از سوی مسئولان کشور عربستان برای ارائه خدمات به زائران صورت گرفته است؛ برای نمونه تنها در سال 2011، برای سهولت در رفت و آمد حجاج به مشعر، قطار مخصوصی راه اندازی شده، که برای آن حدود 1/۷۰۰/۰۰۰/۰۰۰ دلار هزینه شده است. عشق به زیارت خانه خدا به گونه ای است که هرکس با هر نوع امکانات و انگیزه ای تلاش می کند به وادی معشوق وارد شود. (1)

در مواردی نیز زمینه های تجملی و بالا رفتن هزینه ها، به شکل غیرعادی، در سفر حج به وجود می آید؛ برای مثال سال 2011، هزینه یک شب اقامت در هتل های اطراف خانه خدا در مکه، در روزهای آخر ماه رمضان، حدود سیزده هزار دلار (پنجاه هزار ریال سعودی) بوده است. هزینه اقامت در سایر هتل ها نیز در ایام خاصی هر شب حدود هشت هزار دلار بوده است. افزون بر پرداخت برای اقامت در هتل، زوار برای قربانی، خرید سوغاتی و موارد مشابه نیز درآمدهایی را وارد کشور عربستان می کنند. یکی از منابع خبری اقتصادی، از سود سی میلیارد دلاری عربستان از مراسم حج در سال 2010 خبر می دهد (ریانووستی، 2011 درآمد حاصل از زیارت اماکن مقدس در عربستان، به طور متوسط، بیش از هشت درصد تولید ناخالص این کشور برآورد شده است. حج برای کشور عربستان و کشورهای طرف قرارداد آن، زمینه رشد و تولید و اشتغال

زایی است. اخیراً مؤسسه راه آهن عربستان مسئولیت اداره طرح قطار حرمین را به شرکت انگلیسی «سکرت ویلسن» به ارزش حدود نود میلیون ریال سعودی (حدود 25 میلیون دلار) واگذار کرده است.

می توان گفت در بیشتر کشورهایی که زائر به خانه خدا اعزام می کنند، بیشترین فعالیت های در این

1- برای نمونه دو زائر خانه خدا از آفریقای جنوبی تصمیم گرفتند این مسیر را با دوچرخه طی کنند. آنان سفری 8 ماه و 22 روزه را انجام دادند و خود را به کعبه رساندند. .

زمینه توسط شرکت های مسافرتی بخش خصوصی انجام می شود و مسئولان رسمی در نهایت بر امور، نظارت می کنند و در مواردی نیز با اعطای کمک و یارانه به اقشار کم درآمد، به تسهیل امر می پردازند. اما مسئولان حکومتی در ایران، سازمان سیاستگذار و مجری اند و کاروان های بخش خصوصی، در واقع، کارگزاران تحت فرمان آن محسوب می شوند. حتی مدیران ثابت کاروان ها توسط سازمان تعیین می شوند.

سازمان حج هزینه های زیادی نیز برای تدارک و شکل گیری واحدهای مختلف استانی و نمایندگی های خود متحمل می شود؛ برای مثال تنها برای احداث ساختمان حج استان قزوین، که سال جاری افتتاح شده است، هفتصد میلیون تومان هزینه شده است. همچنین در پنجمین همایش مدیران و معاونان حج در استان البرز، خبر از کمک پنج میلیون تومانی زائران این استان به ستاد زائران مطرح بود. به منظور ارائه سرویس تغذیه ای به زائران ایرانی توسط سازمان حج، روزانه بیش از نود هزار وعده غذایی در آشپزخانه های این سازمان در مکه و مدینه توزیع می شود. آشپزخانه های مربوط به صورت شبانه روزی فعالیت دارد. به گفته مدیر آشپزخانه سازمان، برنج مورد نیاز از هند، مرغ از عربستان، گوشت از استرالیا و سودان و ماهی از امارات خریداری می شود. مسئولان مربوط، سیب را از آفریقای جنوبی، انگور را از آمریکای جنوبی، پرتغال را از مصر و لبنیات را از عربستان خریداری می کنند. همچنین گوسفند قربانی از کشورهای سودان و جیبوتی وارد می شود. در این مورد نیز ایران تنها کشوری است که به ویژه در دوره عمره، سازمان رسمی اش از زائران پذیرایی می کند. به علت مشکلات مختلف، باید سازمان حج هزینه های جانبی دیگری را نیز پرداخت کند؛ برای مثال در حج سال جاری مبلغ ششصد میلیون تومان خسارت برای برگرداندن زائرانی صورت گرفت که طبق گزارش با خود مواد مخدر حمل کرده بودند. به همین دلیل مقرر شد که در سال آینده 24۰ نفر از پرسنل نیروی انتظامی برای مبارزه با حمل مواد مخدر به همراه حجاج اعزام شوند. (لیالی، 139۰)

همچنین دولت ایران برای ممنوع کردن سفر انفرادی به عربستان، هزینه های بسیاری را متحمل شده است؛ برای مثال از آنجا که زمینه صدور گذرنامه جعلی یا قاچاقی وجود دارد، مقرر شد که پلیس، گذرنامه الکترونیک صادر کند. اعتبار مربوط، طبق گزارش رئیس پلیس گذرنامه،

شانزده میلیارد تومان برآورد شده است. همچنین، در سال جاری احداث ترمینال حج فرودگاه گرگان، با اعتباری بالغ بر هشتاد میلیارد ریال، آغاز شده است. همچنین هزینه های خرید و تدارک قربانی، نظارت بهداشتی، حمل ونقل، نظارت امنیتی و موارد مشابه نیز ارقام بسیار سنگینی را شامل می شود که باید سازمان، آنها را تأمین کند.

رئیس سازمان حج از افزایش آشپزخانه در سال آینده در مکه و مدینه خبر داد. کلیه این امور در حالی است که ادعا می شود سازمان حج، غیرانتفاعی است و اعتباری از دولت دریافت نمی کند. همچنین سازمان های رسمی مراقب امور مذهبی، رعایت حجاب و مانند آن نیز هزینه های خود را دارد.

در ضمن از سوی جمعیت هلال احمر ایران نیز هزینه هایی برای نظارت بر امور بهداشتی دراماکن حج، اعزام پزشک، سم پاشی و موارد مشابه، بر کل سیستم تحمیل می شود. دفتر طرح و برنامه حج، که از سال 1388 راه اندازی شده است، از منظر اقتصادی، اضافه شدن واحدهای موازی به حساب می آید.

طبق برآورد اولیه، برای هر زائر ایرانی هزینه مستقیم حدود 5/1 میلیون تومان و دو برابر این رقم، به شکل غیر مستقیم، از منابع اقتصاد کشور هزینه می شود؛ یعنی 5/4 میلیون تومان کل هزینه هر فرد زائر است. بنابراین در صورتی که ۱۰0 هزار حاجی به طور متوسط مورد نظر باشد، هزینه مربوط ۴50 میلیارد تومان خواهد شد. اینها غیر از هزینه های جاری پرسنل تمام وقت سازمان، هزینه تشریفات و دیگر هزینه های مشابه است. این در حالی است که هزینه ها در بیشتر کشورها، درونی شده است و به طور شفاف از سوی استفاده کنندگان از خدمات حج پرداخت می شود. حتی در کشورهای جنوب شرق آسیا، مردم به طور خودجوش و در قالب انجمن ها، صندوق ها و شرکت های سرمایه گذاری مخصوص حج راه اندازی کرده اند. البته الگوی مدیریت فعلی حج در ایران با فرض ثبات سایر چیزها، برجستگی های مناسبی هم به همراه دارد. در واقع، هر نوع سازمان رسمی مربوط به بخش عمومی، کارکردهایی دارد و تحلیل حاضر نیز منکر خدمات فراوان سازمان حج نیست. اما چند سؤال در این زمینه وجود دارد:

1. آیا الگوی بدیلی برای این شیوه مدیریت وجود دارد؟ یا این شیوه، منحصر به فرد است؟

2. آیا مجموعه اهداف حج در قالب الگوی مورد نظر محقق می شود یا خیر؟

3. آیا هزینه هایی غیراقتصادی از ناحیه این مدیریت بر کشور و بر خود حجاج تحمیل نمی شود؟

4. ضرورت و توجیه علمی و اقتصادی سازمان دهی مذکور چیست؟

5. آیا با ملاحظه منافع جانبی این شیوه مدیریت و هزینه های مربوط و با کمک تکنیک هزینه - فایده جامع می توان گفت دستگاه مربوط از کارآیی استاندارد برخوردار است یا خیر؟

6. آیا کشور دیگری، الگوی کشور ایران را سرمشق خود قرار داده است؟

دست کم حداقل از منظر تئوریک و با توجه به تجارب فراوان، می توان به طور خلاصه پاسخ داد که بدیل هایی برای این نوع مدیریت وجود دارد که می تواند کارآمدتر و کم هزینه تر از الگوی فعلی باشد. همچنین می توان استدلال کرد که تحقق اهداف عبادت حج از طریق اجرای آن بدیل ها، آسان تر و معنادارتر خواهد بود.

در واقع، قسمت های بعدی مقاله به بررسی و پاسخ سؤال مطرح شده، می پردازد. به یقیین می توان گفت که سپردن دستگاه حج به دست خود مردم، چون با نوعی آزادی همراه است، با طبع عاشقانه زائران واقعی سازگارتر و با اهداف نهایی حج همراه تر است. همچنین مطالعات متفکران اثبات می کند که حتی لازمه انجام دادن عمل اخلاقی و خیر، دخالت نکردن مقامات رسمی، و وجود اختیار و آزادی

است. (ارسطاطالیس، 1368 از لحاظ اقتصادی نیز چون تمامی هزینه ها در حالت آزاد، درونی می شود، کل سیستم کارآمدتر است.

امکان سنجی شکل گیری الگوهای مدیریتی رقیب

در این قسمت با توجه به قسمت های قبلی، زمینه های اصلاح الگوی فعلی یا ارائه جایگزینی برای آن، بررسی می شود. البته این بررسی با این فرض مسلّم آغاز می شود که به معنای واقعی، زمینه حج و استطاعت جامع برای حجاج فراهم شده است و مردم و دستگاه رسمی با آگاهی کافی به آن اقدام می کنند. اما در صورتی که زمینه های استطاعت قابل قبولی فراهم نشده باشد یا برای دستگاه های بخش عمومی وظایف مهم تر و برتری مطرح باشد، مشکل جدی تر خواهد بود. گفتنی است هنگام مطالعه برای تدوین این مقاله، با برخی از معضلات اقتصادی و اجتماعی کشور مواجه می شدم که هشدار دهنده بود؛ برای مثال اهالی یکی از روستاهای «کهکیلویه» برای خرید از مغازه ای یا رفتن به مدرسه یا محل کاری که آن طرف رودخانه است باید هر روز سوار وسیله ای شوند که شبیه تله کابین دستی است. آنها باید ضمن عبور از آن، سیمی را برای حرکت دستگاه به سمت چرخ های دو طرف هدایت کنند. موضوع غم انگیز آن است که در بیشتر مواقع انگشت افراد زیر چرخ می رفت و قطع می شد. این اتفاقی است که در دهه دوم قرن 21 در کشوری اسلامی رخ می دهد. بسیار واضح است که هزینه های رسمی و خصوصی که برای حج و عمره صرف می شود، می تواند در اصلاح معضل مورد نظر به کار رود و حتی ممکن است برخی هزینه های تمتع نیز با این وصف توجیه ناپذیر باشد. خلاصه، دانش آموزان روستای یاد شده مدرسه ندارند و باید به روستای دیگر بروند. اما خیلی از آنها دیگر انگشتی برای نگهداشتن قلم ندارند؛ زیرا انگشت آنها لای دستگاه مذکور مانده است.

همچنین در ۴۰ کیلومتری «مسجد سلیمان» روستایی قرار دارد که نه برق دارد و نه آب. هشت دانش آموز پسر و پنج دانش آموز دختر به جای کلاس، در آغلِ تاریکی درس می خوانند. بچه ها می گویند مطالب نوشته شده روی تخته سیاه را نمی بینند. درخور توجه است که خانمی نیکوکار به نام «الیاسی» با 65 سال سن، هزینه حج خود را تقدیم دانش آموزان آنها کرد تا کلاسی برای آنها ساخته شود. اینها را برای نمونه ذکر کردیم و دشواری

ها به همین موارد تمام نمی شود. در هر صورت، این واقعیت ها و موارد مشابه آن، ممکن است بر مفهوم استطاعت مؤثر باشد. (1)

1- گذشته از این، فتاوای مراجع درباره استطاعت از گستردگی درخور توجهی برخوردار است؛ برای مثال برخی از مراجع، داشتن هزینه یک سال را به طور مطلق، شرط استطاعت می دانند و برخی حتی مفهوم «سنه» (یک سال) را در روایت مشهور حج به دو سال و بیشتر معنا می کنند. اما برخی حتی قرض کردن برای رفتن به حج را جایز می دانند. .

حال فرض می کنیم که متقاضیان حج با رعایت تمامی قواعد و شرایط، مستطیع شده اند. هدف آن است که یک حج خداپسندانه و شرعی کارآمد برگزار شود؛ یعنی زائر خانه خدا با آگاهی کافی تصمیم بگیرد و دستگاه ارائه دهنده خدمات حج نیز خدمت مربوط را ارائه کند. البته زائر باید بداند هرچند حج وظیفه ای تعبدی و عینی است، ولی مشروط و تبعی است؛ یعنی مشروط به آماده کردن برخی ابزار و لوازم، و تابع شرایط خاصی است. همچنین زائر باید آگاه باشد که حتی در صورت توانایی مالی، تنها یک بار حج تمتع براو واجب است. زائر باید بداند ممکن است، اجرا نکردن کامل حج موجب بطلان این عمل عبادی شود.

از سوی دیگر برای کارآمدی حج از منظر شریعت توجه به نکات زیر لازم است:

1. مراسم، طبق رضایت صاحب خانه انجام شود.

2. زائر با اطمینان خاطر و آزادی کافی، وظیفه اش را انجام دهد.

3. رفتار زائران در ارتباط با مسلمانان دیگر کشورها همراه با صفا و مهربانی باشد.

4. رفتاری دوستانه و نشانگر اعتماد، بین زائران و کاروان ها و شرکت های خدمات رسانی حاکم باشد.

5. سفری همراه با برکات اخلاقی و خودسازی حجاج، هنگام بازگشت به کشور باشد.

بر اساس این چارچوب ها و فرض ها به بررسی وضعیت مدیریت حج می پردازیم. ادعای من در این نوشته آن است که در صورت نظارت دولت منضبط، و نه دخالت مستقیم، بر امور حج و سپردن امور به دست مردم، کارآیی افزایش می یابد؛ یعنی در این صورت، صاحب خانه، زائر، شرکت های خصوصی، مردم کشورهای دیگر و مردم کشور داخلی با اطمینان خاطر از مراسم حج، احساس رضایت بیشتری خواهند کرد.

بنابراین براساس مطالعات، مدیریت بخش خصوصی با نظارت دولت، به جای تصدی سازمان حج پیشنهاد می شود؛ زیرا در این صورت:

1. تقریباً تمامی هزینه ها درونی خواهد شد و زمینه هیچ نوع رانت وجود نخواهد داشت.

2. بخش خصوصی با انگیزه وارد خواهد شد و زمینه رقابت بین شرکت های ارائه دهنده خدمات حج به وجود خواهد آمد که خود، کارآمدی سیستم ها را بالا می برد.

3. زمینه اشتغال زایی بیشتر توسط بخش خصوصی فراهم می شود و ازاین رو پدیده منفی «جای دهی» اقتصادی ظهور نخواهد کرد. (1)

1- جای دهی (crowding out) پدیده ای است که طی آن با ورود و دخالت بخش دولتی به یک فعالیت، بخش خصوصی از آن فعالیت محروم خواهد شد؛ برای مثال در حال حاضر با ورود دولت به بخش مسکن، سرمایه گذاران بخش خصوصی از این فعالیت مولد محروم شده اند و سرمایه ها به سوی فعالیت های دلالی صرف (تقاضا برای خرید و فروش ارز و طلا) و حاکمیت نوعی سفته بازی عظیم روی آورده اند. وآنگهی دولت نیز در بخش مسکن ناموفق بوده، و این بخش عظیم را به رکود و ناکارآمدی کشانده است. .

4. نیروهای بخش حکومتی آزاد، و در جای مناسب به کار گرفته خواهند شد و هزینه های حکومتی اداره حج کاهش پیدا خواهد کرد.

5. هزینه های سیاسی، تنش های حکومت ها و موارد مشابه به کمترین مقدار خواهد رسید. حتی پیش بینی می شود هزینه شخصی حجاج نیز کاهش پیدا کند.

نظارت از لحاظ اقتصادی، بهره وری و کارآمدی را افزایش می دهد. ولی دخالت حاکمان، بهره وری را کاهش می دهد. رضایت متقاضیان حج و اعتماد آنها در صورت نظارت، به جای دخالت مجامع رسمی، افزایش می یابد. عبادتی که در شرایط آزاد و بدون اکراه و اضطرار باشد، لذت معنوی و طبیعی خواهد داشت. تمامی هزینه ها و منافع در چارچوب مکانیسم های آزادانه و شخصی متوازن خواهد شد و در نتیجه، اثربخشی و بهره وری دستگاه حج افزایش خواهد یافت. این روند با توجه به منافع عقلایی که دارد با اصول شریعت سازگاری معناداری دارد. اجرای حج توسط سازوکارهای بخش خصوصی منافع فراوانی دارد که البته دشواری های احتمالی آن نیز توسط نظارت کارساز بخش عمومی برطرف خواهد شد. به عبارت دیگر، بخش خصوصی نیز دشواری های خود را دارد. اما از طرفی نظارت دولت، بخشی از آنها را حل می کند و از طرف دیگر براساس تجزیه و تحلیل هزینه - فایده، منافع پیشنهاد جانشین، بیشتر است.

سازوکار بازار و بخش خصوصی، با فرض ثبات سایر شرایط، کارآمدترین وضعیت را به دیگر سازوکارها ارائه می دهد. حتی در صدر اسلام که یک الگوی تجربی از مدیریت پیامبر است، سازوکار مربوط، به طور وسیع، مورد استفاده بوده است. درعین حال نظارت پیامبر و دیگر رهبران آن عصر معنادار بوده است. وقتی به ماهیت و ابعاد دقیق کارکردی این سازوکار توجه شود، اهمیت استفاده آن بزرگان از آن روشن تر می شود. چون «سازوکار بازار و بخش خصوصی توسعه یافته با فرض ثبات سایر شرایط» (سبتسا) به کارگزاران خود یاد می دهد که برای حصول بهره وری و کارآیی مورد نظر، لازم است ملاحظات اخلاقی را رعایت کنند؛ برای مثال به آنها آموزش می دهد که دروغ نگویند، تقلب نکنند، دزدی نکنند، براساس قول و قرارها عمل کنند، رضایت طرف مقابل را جلب کنند و به یکدیگر اعتماد داشته باشند. (1)

بدیهی است اینها از امور مورد تأکید شریعت است. نقش اخلاق میان سه ستون دین (اخلاق، عقاید، احکام) محوری است و عناصر دوگانه دیگر در واقع بُعد لجستیک آن را تشکیل می دهد. ازاین رو

1- پیامبر9 و دیگر رهبران صدر اسلام نیز برای ورود افراد به بخش کسب و کار، شرایطی قائل بودند که از جمله آنها راستگویی، وارد نشدن به معاملات ربوی، بیان شفاف عیب محصولات (اطلاع رسانی درست به مردم) و به کاربرد نبردن حیله است (دادگر، 1385، ص111 .

برخلاف تصور غیرکارشناسی که تصور می کند کارکرد «سبتسا» غیراخلاقی و غیرعادلانه است، باید دانست که اخلاقی و عادلانه بودن، با دولتی بودن مدیریت همراه نیست. بلکه برعکس، در مواردی دولتی بودن ضمن ناکارآمد ساختن نظام اقتصادی، عدالت و اخلاق را نیز مخدوش می کند؛ چون حصول عدالت و پایداری اخلاق، به طی کردن مسیری منطقی و طبیعی نیاز دارد که بیشتر با روند «سبتسا» سازگار است تا دولت. البته وظیفه «سبتسا» ، به طور عادی، ایجاد اشتغال، سرمایه گذاری، تولید و انجام مبادله و توزیع است. ولی ساختار آن برای کارکرد مناسب و رسیدن به تعادل در سطح بهره وری مورد نظر، نیازمند ملاحظات اخلاقی است. تجربه ثابت کرده است که برای کارآمدی در کسب وکار بازار، باید اخلاق را در عمل برپاداشت. وانگهی عملکرد صحیح بازار و بخش خصوصی می تواند فقر را کاهش دهد که مسئله مورد توجه جدی دین است و خود ره آوردی اخلاقی است.

پس عملکرد «سبتسا» تناسب معناداری با آموزه های دینی دارد، یا دست کم تعارضی با آن ندارد. از سوی دیگر، کار دین، انسان سازی است و نه انجام دادن کارهایی که مربوط به بازاراست. فقیه برجسته و صاحب نظر در اقتصاد اسلامی «آیت الله صدر» تصریح می کند که در واقع دین، انقلابی است برای تغییر واقعیات مشکل دار و تبدیل آنها به مظاهری سالم، و وظیفه اش توصیف امور انجام شده و معمول نیست. (1)می توان نتیجه گرفت که شاید مناسب نیست، یا وظیفه حاکمان دین نیست که امور اجرایی حج و مانند آن را خود به عهده گیرند؛ زیرا پیشرفت امور دینی با نظارت سازگارتر است تا با دخالت.

انجام دادن نظارت از سوی دولت، ارائه نظرات اخلاقی از سوی مراجع و واگذاری اجرای امور حج و مانند آن به بخش خصوصی، هم کارآمدی را افزایش می دهد و هم عدالت و اخلاق را. دست کم می توان واگذاری مربوط را به صورت آزمایشی به اجرا درآورد و بازخورد آن را مطالعه کرد. اجرای امور چارچوب های پیچیده اجتماعی، نظیر تدارک امور حج، کار «سبتسا» است و در واقع بدیلی ندارد و این تصریح اقتصاددانان برجسته ای است که خود بر پایبندی عقاید دینی تأکید می ورزند. (Blank ۲۰۰) گفتنی است گروهی از محققان دین و اقتصاد، سازوکار بازار و بخش خصوصی مرتبط با آن را ذاتاً اخلاقی می دانند (Mcgurn 20۰2) ، و این

خلاف یافته های اذهان غیرمتخصصی است که بازار و بخش خصوصی را غیراخلاقی و ناسازگار با دین برمی شمارند.

از آنجا که سازوکار بازار و بخش خصوصی توسعه یافته مرتبط با آن با ثبات سایر شرایط «سبتسا» ، زمینه فعالیت آزاد، احترام متقابل و روابط صمیمی بین کارگزاران حج و غیره را فراهم می آورد، پس اخلاقی است. همچنین رفاه و آسایش و بهبود بهره وری، وجود انگیزه کار مولد از دیگر عناصر «سبتسا» محسوب می شود. مقایسه اقتصاد کشورهای «سبتسا» محور و دولت محور این یافته را به طور جدی تأیید

1- الدین ثوره لقلب الواقع الفاسد و تحویله الی واقع سلیم و لیس تفسیراً موضوعیاً للواقع (صدر، ۱۹۸۰، ص331 .

می کند. در واقع عملکرد استاندارد «سبتسا» موجب رفع فقر است و فقدان آن می تواند فقرآور باشد. این کارکرد فقرستیز با دین سازگاری کافی دارد. عملکرد استاندارد بخش خصوصی به افراد اجازه می دهد که خلاقیت و هوش ذاتی خود را به فعلیت برسانند که این موجب افزایش نعمت ها و برکات می شود. تجربه به خوبی نشان می دهد که دخالت مجامع رسمی، با هدف تبلیغ عقاید و کارکردهای دینی، تأثیر کارآمدی نداشته، و تقویت و نشر دین، بیشتر از طرف روندهای آزاد و از طریق انجمن ها و تشکل های مردمی صورت گرفته است. شاید اینکه قرآن نیز اجبار در دین را مردود می داند، تأیید کننده این یافته باشد. کارکرد استاندارد بخش خصوصی، زندگی ها را به هم نزدیک می کند و افراد را به طور غیررسمی به هم مرتبط می سازد.

عناصری چون رقابت، کارآمدی، نیاز نداشتن به یک مدیریت مرکزی، بستر انگیزه تولید و اشتغال زایی از خصلت های «سبتسا» است. با وجود رقابت، محصول با کیفیت و استاندارد تولید می شود. ازاین رو رقابت بین کاروان های حج این اثر را دارد که کیفیت خدمت رسانی به حجاج را بالا می برد. به دلیل رقابت، قیمت به کمترین میزان می رسد؛ زیرا در صورت بالا رفتن قیمت، با توجه به وجود بنگاه های فراوان، مردم به شرکت مسافرتی ارزان تر مراجعه می کنند و به همین علت، به طور طبیعی، قیمت رقابتی در بازار به وجود می آید. هیچ کس مجبور نیست کالا و قیمتی را بپذیرد یا تحمیل کند. منابع و بودجه متقاضیان حج، نوع خدمت و نوع کالا را معین می کند. به عبارت دیگر، هزینه ها و منافع در چارچوب «سبتسا» درونی می شود و قیمت علامت دهنده تخصیص منابع، انتخاب و اتخاذ تصمیمی عقلایی است. ایجاد انگیزه، بهره وری را بالا می برد و ازاین رو توجه به بازار در صدر اسلام مؤید مجددی بر این موضوع است. بازاریان صدر اسلام، در راه مانده های حج را هم تدارک می کردند؛ یعنی بخش خصوصی، جای دولت یارانه پرداز کنونی، داوطلبانه به مردم خدمت ارائه می کرد. در کشورهای توسعه یافته، مانند ژاپن، فضای استاندارد کسب وکار چنان حاکم است که شرکت ها و بنگاه های بخش خصوصی حتی قسمت درخور توجهی از هزینه پژوهش و تولید علم کشور را نیز به عهده دارند.

خصلت دوم «سبتسا» کارآمدی است. این عنصر رابطه بسیار نزدیکی با رقابت دارد که در نتیجه آن منابع هدر نمی رود، در عین حال تخصیصی معنادار درباره آنها انجام شده و تلاش برای کاهش هزینه ها عملی شده است. البته فرض می شود که قیمت گذاری در بازار نهاده ها از منطقی اقتصادی مایه می گیرد و فرصت های اولیه نیز درست توزیع شده است. سومین ویژگی انجام دادن فعالیت حج و مانند آن توسط بخش خصوصی، نیاز نداشتن به یک مدیریت متمرکز است؛ زیرا همه چیز به صورت خودجوش به پیش می رود و این خود موجب نشاط کاری، خلاقیت و افزایش بهره وری خواهد بود.

بنابراین مناسب نیست که دولت یا هر مقام رسمی دیگر، در بخش خصوصی دخالت کند که در آن

صورت ممکن است منجر به ناکارآمدی و کاهش بهره وری شود. (Bamul and Blinder 2000) سرانجام کارکرد استاندارد بخش خصوصی در خدمات حج و مانند آن می تواند موجب افزایش اشتغال، تولید، درآمد برای جامعه و پشتوانه پرداخت مالیات برای تأمین هزینه های بخش عمومی شود. رهبر صدر اسلام به مسئولان خود سفارش می کند: «اهل کسب وکار، موجب آسایش و رفاه طبقات مختلف اند. بازار برپا می دارند و کارهایی انجام می دهند که غیر آنها توان آن را ندارند. . .» . (1)پس حاکمان صدر اسلام دنبال بهبود بهره وری، کارآمدی، رفاه و در نهایت رضایت شهروندان بوده اند به ویژه رضایت حجاج درباره سازمان حج نقش محوری دارد؛ برای مثال اگر یک زائر احساس کند بیش از هزینه خدمات، از او پول گرفته شده است، چه کسی پاسخگو خواهد بود. (2)البته چند پیش شرط کارآمدی استاندارد برای «سبتسا» مطرح است. یکی وجود مجموعه ای سازگار از قوانین و قراردادها و دستگاه های رسمی پاسخگو و با عملکرد شفاف است. دیگری، وجود اطلاعات کافی در ابعاد مختلف است. دولت ها و مجامع رسمی موظف اند اطلاعات مورد نیاز را در اختیار کارگزاران اقتصادی، چه زائران و چه شرکت های خدماتی حج، قرار دهند. استاندارد قیمت ها، کیفیت محصولات، همچنین نظارت بر استاندارد محصول از دیگر وظایف دستگاه های بخش عمومی است. تشویق رقابت و مبارزه با انحصار، از دیگر وظایف سازمان های رسمی است. وضع رقابتی، موجب کیفیت بالاتر و قیمت پایین تر خدمات می شود و ازاین رو رفاه حجاج و غیرحجاج بیشتر خواهد بود. اما در وضع انحصاری، قیمت خدمات، بالاتر از هزینه فرصت و هزینه نهایی شرکت ها خواهد بود و در شرایط انحصار، تضمینی برای کیفیت استاندارد نیز وجود ندارد. ازاین رو رفاه متقاضیان، کاهش می یابد.

شرط دیگر کارآمدی استاندارد «سبتسا» آن است که هزینه ها و منافع کل، بین دو طرف تقاضاگران حج و ارائه دهندگان خدمات حج به صورتی قابل قبول و طبق قواعد اقتصادی توزیع شود. به عبارت دیگر، هم متقاضیان خدمات حج و هم عرضه کنندگان خدمات مربوط قواعد را کامل رعایت کنند. (3)برخی از دشواری های بخش خصوصی نیز در قالب نارسایی بازار، مورد توجه ناظران رسمی قرار می گیرد و به اصلاح آنها مبادرت می کنند. گاهی وجود پیامدهای جانبی، توزیع ناعادلانه منافع و

1- و لا قوام لهم جميعاً الا بالتجار و ذوی الصناعات یقیمونه من اسواقهم و یکفونهم من الترافق مما لا یبلغه رفق غیرهم. (فیض الاسلام، 1003، 1366)

2- زمینه بی توجهی و توجه به قواعد کلی «لاضرر و لا ضرار» و «نهی النبی عن الغرر" در مسئله ارائه خدمات حج از سوی بخش خصوصی و یا عمومی به طور جدی مطرح است.

3- ملاک معروف «تجاره عن تراض» ، نقش کلیدی در هدایت قواعد بازار و ارائه خدمات حج توسط بخش خصوصی دارد. این امر به ویژه در پیوند امور عبادی، همانند زیارت خانه خدا، مرتبط تر خواهد بود. .

هزینه ها و موارد مشابه، زمینه های حضور دولت را فراهم می کند. البته در میزان نارسایی های «سبتسا» اختلاف نظر زیاد است. گروهی عقیده دارند که نارسایی های مربوط، بسیار اندک است. (Friedman ، 198۰، Stiglitz 20۰2) اما عده ای دیگر دشواری ها را وسیع می دانند. (Rosen,20۰5) به طور کلی، در قالب کارکرد بخش خصوصی و بازار، برای حج و غیر آن، دشواری هایی وجود دارد که قانونگذار و ناظران رسمی می توانند برای حل وفصل آنها به صورتی قانونمند حضور پیدا کنند؛ برای مثال:

1. دولت می تواند شرکت های خدمات دهی حج را ملزم کند اطلاعات مورد نیاز را، مانند کیفیت خدمات تا جزئی ترین مسائل مربوط به درآمدها و هزینه ها، در اختیار متقاضیان حج قرار دهند. در حال حاضر این اطلاعات به طور دقیق و شفاف وجود ندارد و این عناصر یعنی نبودن اطلاعات ضروری و شفاف نبودن، ناکارآمدی سازمان را می رساند.

2. دولت می تواند همچون ناظری بی طرف باشد که از اهرم ضد انحصار استفاده می کند و مانع اجحاف شرکت ها به حجاج می شود.

3. دولت، شرکت ها را موظف می کند که پیامدهای جانبی مثبت و منفی را درونی کند. بدیهی است در آن صورت، ممکن است هزینه ها قدری بالا برود و بخشی هم از طرف متقاضیان حج پرداخت شود. وقتی زمینه اعتماد مردم به کاروان ها فراهم باشد، هر نوع پیشنهاد عقلایی و اقتصادی از سوی کاروان ها، مورد پذیرش حجاج واقع خواهد شد. گفته می شود که بنگاه های خدمات خصوصی حج، دنبال نفع است. بدیهی است نباید انتظاری غیر از این داشت. اما مهم انجام دادن وظیفه و ارائه خدمات کارآمد است. حتی زائران نیز می توانند دنبال منافع معنوی باشند که آن هم نوعی نفع طلبی است. انگیزه نفع طلبی از نظر بنیانگذاران علم اقتصاد، در ذات بشر است (Smith1976) و فلاسفه دین نیز، در قالب حُب ذات و حُب نفس، آن را امری طبیعی می دانند. (اخوان الصفا، 14۰5، نراقی، 1417، غزالی، دون التاریخ، طباطبایی، بدون تاریخ چاپ)

اهل کسب وکار بخش خصوصی، برای حصول کارآمدی و بهره وری مورد نظر، به رعایت اخلاق احتیاج دارند. آنها نیازمند جذب مشتری اند و توجه به اخلاق، لازمه جذب مشتری است. بنابراین صمیمی بودن با زائران، رفتار

شفاف و صادقانه با آنها و تلاش برای جلب رضایت آنها از سوی کاروان ها از لوازم پیشرفت در کسب وکار است. اما در صورتی که بخش حکومتی بر امور حج حاکم باشد، نیازی به اعمال اخلاق کسب وکار نمی بیند؛ زیرا بخش حکومتی انگیزه ای برای این کار ندارد. ازاین رو سپردن بخش خدمات حجاج به کاروان های بخش خصوصی، می تواند رضایتمندی حجاج را بیشتر کند. خلاصه می توان زمینه شکل گیری رقابت شرکت های خدماتی حج را فراهم ساخت و نظارت اقتصادی را به عهده دولت، و نظارت اخلاقی و دینی را به مراجع سپرد. این امر بهره وری کل را

بالا می برد و زمینه رضایتمندی بیشتر حجاج را فراهم می سازد. در این صورت، رضایت صاحب خانه، یعنی خدای بزرگ، نیز جلب خواهد شد.

چارچوب تحلیلی ساده

هدف این قسمت، کاربرد برخی الگوهای ساده ریاضی و الگوهای شماتیک است تا بهره وری مدیریت حج در دو برنامه پیشنهادی آزمون شود. قبل از طرح الگوهای مورد نظر، گفتنی است که در مدیریت جدید و برای رسیدن به بهره وری بیشتر، التزام عملی به چند عنصر، کلیدی است که ترجیح می دهم آنها را «بسترهای زیرساختی اولیه» (بزا) برای ارتقای بهره وری بنامم:

1. افراد، به طور مرتب، سازمان ها و دستگاه های خود را در معرض نقد و تحلیل کارشناسانه قرار دهند و بلافاصله درصدد رفع دشواری های احتمالی باشند. تجربه نشان می دهد که نقد علمی و تخصصی، به سیستم ها و دستگاه ها نشاط می دهد.

2. مدیران و کارفرمایان اصلی درباره کارکردهای دستگاه خود به جای خوش بینی، واقع بین و حتی بدبین باشند. در منطق اقتصادی، و با توجه به کمیابی منابع و وسعت نیازها و تقاضاها و تحولات آینده، مدیران دستگاه ها مشکلات، نه موفقیت های کار خود را به مردم بگویند. جالب است که از نگاه مدیریت مدرن، بیان موفقیت ها از سوی خود مدیران، توصیه نمی شود؛ چون موفقیت ها، خود را نشان خواهد داد. ملاحظه می شود که مدیران ارشد کشورهای پیشرفته، معمولاً از مشکلات خود می گویند. ولی مدیران کشورهای توسعه نیافته، با خوش بینی ساده اندیشانه، از موفقیت ها می گویند.

3. لازم است تحولات پرسرعت و عجیب قرن 21 در تمام استراتژی ها لحاظ شود و با نگاهی سیستمی، پیوند گذشته و حال و آینده بازبینی شود.

4. ضمن حفظ دکترین های اساسی، بر پذیرش تکثر در اندیشه ها و سازمان دهی ها، که واقعیتی مسلم است، بر تعامل منطقی با رقبا، با رویکردی همکارانه و همزیستی مسالمت آمیز، تأکید شود؛ همان گونه که

پیامبر اسلام برای پیشبرد امور، با سرسخت ترین دشمنان هم قرار داد صلح می بست. (ابن هشام، 1975، واقدی، 14۰5، یعقوبی، دون التاریخ) .

حضرت عیسی در نقد برخی افراطیون که محبت کردن را مختص هم کیش می دانستند، تصریح می کند که حتی با دشمن نیز باید مدارا و محبت کرد. جالب است اینها پیام های کارساز مدیریت موفق در قرن 21 است. همچنین یک ره آورد موفقیت بهره وری در قرن 21 این است که پایان حیات رویکردهای افراطی، و عصر موفقیت رویکردهای میانه و مردم سالار است.

5. پاسخگویی دقیق و مداوم مدیران ارشد، پذیرش خطاها و کنار رفتن آنان، به صورتی آسان و بدون هزینه، در صورت نداشتن موفقیت، از دیگر لوازم افزایش بهره وری است. آموزه های دینی، پیوند

سازگاری با این یافته ها دارد؛ زیرا آموزه های دینی، بیان مشکلات و عیوب از سوی دیگران را هدیه می داند. (1)همچنین بر لزوم نصیحت که نوعی نقادی آگاهانه و دلسوزانه است، حتی برای بالاترین مقامات، تأکید می ورزد. (2)بر الگو قرار دادن برنامه ریزی و رفتار متعادل و میانه اصرار می ورزد. (3)همچنین بر احترام و حفظ حقوق برابر، حتی درباره غیر هم کیش، تأکید می کند. (4)آموزه های اسلامی، تبادل جدی و تضارب آراء و گفتمان را از روش های کشف حقیقت می داند. (5)همچنین بر وجود اندیشه های متکثر در زیرسیستم های دین تأکید می کند. (6)پس گویی بسته زیرساختی دین و اسلام، متناظر با آن بسته مدیریت مدرن اقتصادی برای ارتقای بهره وری است.

بنابراین به نظر می رسد مشکل ناکارآمدی ها در جهانِ دینداران، نه مشکلِ خودِ دین، بلکه مشکلِ التزام نداشتن عملی دینداران به دین باشد. جواب «سید جمال» به آن مستشرق معروف در این رابطه معنادار است. او خطاب به سید جمال گفت که غرب، مسیحیت را کنار گذاشت و پیشرفت کرد. اگر کشورهای اسلامی نیز اسلام را کنار بگذارند، پیشرفت خواهند کرد. سید پاسخ داد که علت پیشرفت نکردن مسلمانان آن است که اسلام را به طور عملی کنار گذاشته اند.

در هر حال قرن 21 و به ویژه دهه دوم این قرن، آزمونی بی نظیر برای موفقیت یا شکست رویکردهای دینی است. ضمن آنکه فرصت ها، بی نظیر است، کوچک ترین فرصت سوزی هم جبران ناپذیر است. با اطمینان می توان نشان داد که اسلام برای افزایش بهره وری اهمیت ویژه ای قائل است؛ چون اسلام، دینِ حکمت و تدبیر است.

در این نوشته، آزمون پایبندی دستگاه های مرتبط با دین را به گسترش بهره وری از سازمان حج آغاز می کنیم؛ به این صورت که فرض می کنیم این دستگاه با وجود موفقیت ها، ناکارآمدی هایی دارد و اثربخشی مطلوب در آن حاصل نشده است. (7)بنابراین دو پیشنهاد مقابل آن مطرح می شود: یکی اصلاح و دیگری جایگزینی آزمایشی و موقت با الگوی بدیل. الگوی بدیل، واگذاری سازمان به کارگزاران

1- احب اخوانی من اهدی الی عیوبی.

2- النصیحه لائمه الملوک واجب (غزالی، 1388)
3- الیمین و الشمال مضله طریق الوسطی هی الجاده. وَ کَذلِکَ جَعَلْناکُمْ أُمَّه وَسَطاً لِتَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النَّاسِ (بقره: 143)
4- اما اخ لک فی الدین و اما نظیر لک فی الخلق (فیض الاسلام، 1366)
5- اضربوا بعض الرأی ببعض یتولد منه الثواب (آمدی، ص442)
6- کان من الممکن لمفکرین اسلامیین مختلفین آن یقدموا صوراً مختلفه فی الاسلام. . . و تعتبر کل تلک الصور، صوراً اسلامیه (صدر، ۱۹۸۰)
7- در واقع بهره وری دستگاه ها ترکیبی از کارآمدی دستگاه ها و اثربخشی آنان است. این قسمت از مقاله، ترکیب دوگانه فوق را برای سازمان حج و الگوی بدیل آن به شکل ریاضی محاسبه می کند. .

بخش خصوصی برای مدت سه سال است. یک پیش فرض مطالعه ما، پایین بودن کارآمدی این سازمان است؛ زیرا میزان خروجی های واقعی (بالفعل) سازمان، نسبت به میزان خروجی های مورد انتظار (بالقوه) پایین تر از چارچوب استاندارد است. موضوع را با کاربرد یک الگوی ساده ریاضی تحلیل می کنیم.

اگر شاخص کارآمدی سازمان حج را با He (1)، خروجی ها و محصولات واقعی آن را با Ha (2)و محصولات مورد انتظار آن را با Hp (3)نشان دهیم، خواهیم داشت:

(1) اما محصولات و خروجی های واقعی و بالفعل را می توان شامل میزان رضایتمندی صاحب خانه (خدای بزرگ) از اعمال زائران، رضایتمندی زائران از سازمان حج، میزان بهره مندی و رضایت کاروان های تحت فرمان سازمان، مطلوبیت مردم کشور داخلی از بازگشت حجاج به کشور، بهره مندی و تأثیر مثبت حجاج و دستگاه ایرانی بر مسلمانان دیگر کشورها و رضایتمندی مسئولان کشور میزبان دانست. نماد شماتیک 1، مجموعه کارگزاران دستگاه حج را نشان می دهد.

<نمایش تصویر>

نماد شماتیک 1. مجموعه کارگزاران دستگاه حج

بنابراین در صورتی که رضایتمندی صاحب خانه با S۰ (4)، رضایتمندی زائران با Sp (5)، رضایتمندی آژانس های تحت فرمان سازمان با Sa (6)، تأثیر حج بر

1- Effici ency of Haj organi zation.
2- Actual products of Haj organization.
3- Potential product of Haj organi zation.
4- owner' s satisf action.
5- Pilgrim satisf action.
6- agency sat isfaction.

مردم کشور داخلی با 1) Sd)، تأثیر دستگاه حج بر مسلمانان دیگر کشورها با 2) Sf)، رضایتمندی مسئولان کشور میزبان با 3) Sh)نشان داده شود، وضعیت خروجی های بالفعل، Ha خواهد بود: Ha) رحمه الله) ، Sp ، So (f)Sa ، Sd ، Sf ، Sh()2

در ضمن فرض می کنیم در صورتی که رضایتمندی چهار گروه: زائران اصلی، مردم کشور داخلی، کاروان ها و مردم کشورهای خارجی حاصل شود، رضایت صاحب خانه (خداوند متعال) نیز حاصل شده است. در این صورت، عنصر So از الگوی مربوط خارج می شود، عنصر Ha وابسته به عملکرد پنج متغیر باقی می ماند. همچنین فرض می کنیم رضایتمندی قابل قبول کارگزاران پنج گانه مذکور، کارآمدی کل دستگاه حج را منعکس می کند. زمانی که عناصر مذکور به هدف مورد نظر می رسند، اثربخشی عملکرد سازمان حج نیز محقق شده است. به عبارت دیگر، در صورتی که زائران و متقاضیان اصلی، احساس رضایت نسبی کنند، مردم کشور داخلی از بازگشت حجاج خیر و برکتی ببینند، مسلمانان دیگر کشورها و کاروان های تحت فرمان نیز از مجموعه عملیات راضی باشند و تنشی بین مقامات کشور میزبان و دستگاه حج بروز نکند، می توان اثربخشی سازمان را کارساز و رو به پیش دانست. در این صورت است که بهره وری استانداردی حاصل می شود.

روند بهینه بهره وری عملکرد دستگاه، زمانی حاصل می شود که کارآمدی های آن به اثربخشی منجر شود؛ زیرا بهره وری، ترکیبی سازگار از کارآیی و اثربخشی است. در این صورت، خروجی های مثبت، مرتب زیاد می شود، تقاضا برای سازمان مربوط افزایش می یابد، هزینه های کل سیستم کاهش، و رفاه و رضایت عمومی گسترش خواهد یافت.

یکی از شاخص هایی که نشان می دهد بهره وری بالا رفته، کیفیت محصولات ارائه شده سازمان و کاهش هزینه کل آن است. البته هزینه در اینجا اعم از هزینه اقتصادی است؛ برای مثال تنش بین مسلمانان ایرانی و خارجی یا بدبینی به عملکرد کل دستگاه حج، همچنین برای آنکه کارآمدی محقق شود، از سویی نباید منابع تلف شود و از سوی دیگر باید تخصیص منابع نیز به شکل کارشناسی صورت گیرد. پس لازمه حصول بهره وری آن است که تحقق بالفعل اثربخشی نسبت به میزان مورد انتظار، قابل قبول

باشد. در این صورت، اثربخشی دستگاه حج (4) Hf ، دست کم ارتباط معناداری با متغیرهای اتلاف نکردن منابع (5))Et)، تخصیص بهینه منابع مربوط (6))Ea)و تحقق حداقل هزینه (7))Ec)خواهد داشت: Hf) رحمه الله) 3()Hf) Et ، Ea ، Ec

---

1- domestic satisfaction.
2- foreigner satisfaction.
3- host authority satisfaction.
4- Haj effec tiveness.
5- Technical efficiency.
6- Allocative efficiency
7- Cost efficiency.

در واقع، آزادسازی فعالیت های سازمان و واگذاری واقعی و معنادار آن به بنگاه داران رقابتی بخش خصوصی، با فرض ثبات سایر شرایط، عامل افزایش کارآمدی و اثربخشی است. در منطق اقتصادی، تشویق به رقابت، حذف مقررات دست وپاگیر، دوری از تمرکزگرایی و تشویق بنگاه داری خُرد، ضمن کاستن از هزینه ها، عامل اثربخشی بیشتر است. با وجودی که نظارت سازمان های حکومتی می تواند به کارآمدی و اثربخشی کمک کند، اما دخالت آنها موجب کاهش این دو عنصر، و در نهایت کاهش بهره وری خواهد شد. (Rosen 20۰5(. برای بالا بردن اثربخشی و کارآمدی، سازمان می تواند یا با پرکردن شکاف توسعه ای موجود، خود را به سوی وضع بهینه برساند (پیشنهاد اول: اصلاح) ، یا به واگذاری به بخش خصوصی، بازار را برای یک دوره سه ساله امتحان کند (پیشنهاد: دوم جایگزینی) . پذیرش پیشنهاد اصلاح برای بهبود در کارآمدی و اثربخشی، افزون بر تحقق بسترهای زیرساختی اولیه (بزا) ، مستلزم اجرای اموری است که آنها را اقدامات زیر ساختی الزامی (ازا) می نامیم که شامل امور زیر است:

1. پاسخ گویی کافی و دقیق به کارگزاران اصلی درباره دشواری ها؛

2. وجود انضباط مالی کافی، حذف زمینه های رانتی و بهره مندی از نیروی انسانی متخصص و شایسته؛

3. ارائه گزارش شفاف، با زمان بندی معین به صورت کارشناسی و با حسابرسی مستقل؛

4. کاهش هزینه های اداری و جاری و بهینه سازی دیگر هزینه ها؛

5. فراهم کردن بسترهای نهادی مربوط به فضای کسب وکار، برای انواع قیمت گذاری ها.

اجرای موارد مذکور، نیاز به انگیزه دارد و با توجه به حکومتی بودن سازمان حج، این انتظار از آن سازمان، امیدوار کننده نخواهد بود. ولی از آنجا که سازمان ها و دستگاه های خصوصی، دارای انگیزه کافی برای فعالیت اقتصادی و کارآمدند، تلاش آنها برای افزایش بهره وری بیشتر

خواهد بود. نمودار شماتیک کارکرد یک سازمان رسمی حکومتی را با توجه به شاخصه های مختلف مورد مقایسه قرار می دهد:

نماد شماتیک 2 - مقایسه شاخصه های قابلیت بهبود کارآمدی و اثربخشی سازمان حکومتی حج با شرکت های خصوصی حج

<>نمایش تصویر

در واقع، زمینه های خلاقیت و نوآوری، توجه به روند بلندمدت، کاربرد تجارب واحدهای موفق، درک اهمیت نقادی عملکرد، توجه به رفتار رقبا، توجه به پیشرفت های تکنولوژی و کاربرد روش ها و ابزارهای نوین مدیریتی، فرار از ریسک تنش آفرینی و تلاش برای جداسازی عقاید شخصی از روند خدمت رسانی حج و موارد مشابه که کارآیی و اثربخشی را بالا می برند، در بخش خصوصی بسیار کارسازتر، و مؤثرتر از یک سازمان حکومتی است. در نتیجه می توان پیش بینی کرد که هم کارآمدی و هم اثربخشی برگزاری حج توسط شرکت های بخش خصوصی، با نظارت بخش عمومی منضبط، نسبت به یک سازمان حکومتی بیشتر خواهد بود.

بر این مبنا ساختار یک الگوی ساده را تشریح می کنیم که بتوانیم پیش بینی مربوط را بررسی کنیم. در ابتدا چند شرط برای این الگوی ساده مورد تأکید است:

1. طرح به صورتی آزمایشی است و تداوم آن مشروط به موفقیت استاندارد بخش خصوصی خواهد بود؛

2. مدت طرح 3 سال برای برگزاری سه حج تمتع است؛

3. در پایان هر سال، هم گزارش عملکرد از سوی بنگاه ها ارائه می شود و هم ارزیابی عملکرد از سوی دولت و مؤسسات اعتبارسنجی مستقل انجام می شود؛

4. مراجع یا نمایندگان آنها، نظارت اخلاقی بر فعالیت می کنند؛

5. دولت از نظر اطلاع رسانی و تسهیلات، از شرکت های خصوصی حمایت می کند و از شکل گیری هر نوع انحصار جلوگیری می کند.

فرض های کلی این الگو را می توان به صورت زیر تدوین کرد:

1. بازدهی کل دستگاه حج با اجرای سازمان رسمی برابر با مقدار ثابت S1 است که به صورت معادله زیر نشان داده می شود: S1) (رحمه الله) (
PS)4)S1E+ S1F(

که در آن S1E کارآمدی معین و ثابت سازمان حج، S1F اثربخشی معین و ثابت عملکرد سازمان مربوط و PS حجم کل امکاناتی است که در اختیار سازمان برای اجرای حج قرار دارد. به دلیل ثابت بودن کارآمدی و اثربخشی سازمان رسمی خواهیم داشت: S1F) رحمه الله) 1F و S1E) رحمه الله) 1E زیرا با توجه به مفاد نمودار شماتیک 2 و به دلیل ساختار حکومتی و نبودن انگیزه کافی برای بهبود بهره وری، هر دو متغیر کارآمدی و اثربخشی، میزان ثابتی است. به عبارت دیگر، آنها با رشد معناداری همراه نیستند. این فرض هم پشتوانه تئوریک کافی دارد و هم تجارب فراوانی مؤید آن است.

2. بازدهی کل دستگاه حج را با فرض اجرای بخش خصوصی و با عنایت به مفاد نمودار 2 می توان به صورت معادله 5 نشان داد: S2) رحمه الله) ( )S2 Eeget+ S2 Fegft(Ps)5

که در آن S2 بازدهی کل دستگاه حج توسط شرکت های بخش خصوصی، و S2 E و S2 F به

ترتیب کارآمدی و اثربخشی اجرای حج توسط شرکت های مربوط است. همان طور که ملاحظه می شود S2F و S2E در طول زمان با نرخ رشد همراه است. بنابه دلایل مختلف، از جمله انگیزه سودآوری، رقابت و با توجه به همراهی دیگر عناصر کارساز، کارآمدی و اثربخشی اجرای حج توسط شرکت های بخش خصوصی، برعکس بخش عمومی، در طول زمان به ترتیب با نرخ های ge و gf رشد می کند.

3. فرض می شود که سرمایه و تجهیزات فراهم شده (Ps) نیز دارای نوعی هزینه فرصت است که آن هم در طول زمان با نوعی رشد همراه است. این فرض نیز قابل قبول است؛ زیرا تجهیزات و سرمایه مربوط، کمترین هزینه فرصتی را دارند که در طول زمان و با فرض ثبات سایر شرایط نرخ رشدی خواهند داشت. برای سهولت، فرض می شود رشد هزینه فرصت مربوط نیز به اندازه رشد اثربخشی و کارآمدی در طول زمان باشد. بنابراین:

فرض ضمنی این است که هزینه فرصت مربوط نرخ رشد برابری هم در بخش خصوصی و هم در بخش دولتی دارد. حالا هزینه متوسط برا ی هر دو بخش را محاسبه می کنیم. هزینه متوسط در بخش عمومی (S1c) خواهد بود:

><نمایش تصویر

همچنین هزینه متوسط در بخش خصوصی S2C خواهد بود :

ملاحظه می شود هزینه مربوط در بخش خصوصی به طور معناداری کمتر از همان هزینه در بخش عمومی است. (1)با توجه به اینکه می توان بهره وری را شامل کارآمدی و اثربخشی در نظر گرفت، نتیجه نهایی آن است که درصورت واگذاری اداره امور حج به بخش خصوصی و البته با نظارت دقیق بخش عمومی و با فرض ثبات سایر شرایط، بهره وری اجرای حج در چارچوب بخش خصوصی بالاتر از بخش عمومی است. شاید یک دلیل این امر آن است که دولت ها و حکام رسمی، پس از آزاد شدن از مدیریت حج به امور دیگری می پردازند و انرژی خود را برای بالا بردن بهره وری در موارد دیگر استفاده می کنند. در ضمن شرکت های بخش خصوصی، هنگام

تحویل دستگاه حج، از نیروهای با تجربه دستگاه قبلی استفاده خواهند کرد و در نتیجه مشکل بی کاری نیز بوجود نخواهد آمد.

1- صورت کسرهای هزینه هر دو بخش برابر است. ولی مخرج کسر در بخش خصوصی با رشد همراه است. ازاین رو بزرگ تر از مخرج کسر بخش عمومی است. در نتیجه میزان هزینه اجرای مراسم حج توسط بخش خصوصی کمتر است. .

استدلال این پژوهش، در اینجا به پایان می رسد. اما مطلبی تجربی را به آن می افزایم که افزون بر استدلال دینی، ریاضی و اقتصادی، یک بررسی تجربی ساده است. در واقع، اینجانب مصاحبه های غیررسمی و دوستانه ای را با تعدادی از حجاج دانشگاهی داشتم، که افزون بر آن، شواهد عینی خود را به آن افزودم. تصور ابتدایی اینجانب این بود که شاید بتوان در قالب حجاج دانشگاهی، نمونه و جمعیت را برابر دانست؛ چون می توان گفت که بحث، جنبه تخصصی پیدا می کند. این مصاحبه های غیررسمی، که با 38 نفر صورت گرفت، دارای چند سؤال بود که البته روی دو مورد توجه و تأکید بیشتری داشتم:

1. مهم ترین دغدغه و دشواری شما در اجرای مراسم حج چه بوده است؟

2. با توجه به گفته برخی که قبل از انقلاب، خدمات کاروان های حج بخش خصوصی با دشواری های کمتری همراه بوده است، شما دو کارکرد قبل از انقلاب و پس از انقلاب را چگونه مقایسه می کنید؟

می توان نتایج این مصاحبه های دوستانه را چنین برشمرد:

1. بیشتر پاسخگویان، احساس رضایت می کردند که با وجود همه مشکلات، توانسته اند به این سفر بروند و از لحاظ معنوی، حج را خوب توصیف می کردند.

2. در امور دیگر قضاوت های متفاوتی داشتند. از غذا و تدارکات میان دانشگاهیان نارضایتی زیادی نبود. اما از بی نظمی و اتلاف وقت شکایت داشتند.

3. حدود 65 درصد آنها (25 نفر از 38 نفر) ، از دشواری های انجام دادن مناسک، با توجه به تعدد مراجع تقلید و سوگیری های مدیریت مرکزی حج، شکایت هایی داشتند.

4. نبود اطلاع رسانی، آزادی نداشتن برای سفر به شهرهای دیگر عربستان، الزامی بودن برخی مراسم ها از سوی مدیریت، از دغدغه های دیگر، حدود 58 درصد، آنها بود.

5. برخی از حجاج که از اهل سنت بودند، از بی توجهی مدیریت مرکزی به آنها در برخی از موارد گلایه داشتند.

6. در ارتباط با سؤال محوری دوم، بالای 68% (26 نفر از 38 نفر) از کارآمدی نسبی کاروان های خصوصی حمایت می کردند و بیشتر آنهایی که اساتید اقتصاد بودند، به طور جدی به ناکارآمدی سیستم رسمی و حکومتی اشاره داشتند.

7. بیشتر آنهایی که سن بالاتری داشتند و فضای حج قبل از انقلاب را درک کرده بودند، خاطراتی هم داشتند که ساده تر بودن مراسم و دغدغه کمتر، محور آنها بود.

8. گروه هایی که خود اینجانب میان آنها بودم، حدود 42 نفر بودند که قبل از تشرف به خانه خدا، یا

در جلسات آموزشی حج یا در سفر با هم بودیم. با توجه به ناهمگن بودن اعضای کاروان، برداشت ها متفاوت بود. البته مصاحبه های غیر رسمی با سه نفر از مسئولان، و یک نفر از روحانیان کاروان ها نیز انجام شد که پاسخ ها از یکنواختی معنادارتری نسبت به افراد عادی کاروان برخوردار بود. در مجموع، رضایتمندی نیروهای عادی کاروان ها از عملکرد سازمان حج، نسبت به دانشگاهی ها بیشتر ارزیابی شد. با این حال، دغدغه های حجاج غیردانشگاهی متفاوت بود. تأخیرها و بی نظمی، فاصله هتل ها تا محل زیارت، وضع غذا، خرید و مانند آن از این نمونه بود.

9. چند مسئول کاروان خصوصی نیز که در این مصاحبه غیررسمی شرکت کردند، از استقلال نداشتن خود در تصمیم گیری، دشواری های مالی با سازمان مرکزی، بی توجهی برخی زائران و موارد مشابه آن سخن گفتند.

نتایج درخور ملاحظه

1. می توان بسته آغازین را برای کارآمدی و بهره وری بیشتر دستگاه حج، در قالب دو پیشنهاد مطرح ساخت: یکی، ایجاد اصلاحاتی در دستگاه حج برای حصول مدیریت بهینه و خوب، و دیگری، واگذاری آزمایشی آن به بخش خصوصی، ولی با نظارت دولت منضبط و هدایت اخلاقی مراجع. با توجه به یافته های این مقاله و تئوری ها و تجارب مربوط به بهره وری و همچنین بر مبنای آموزه های اسلامی، در صورت ادامه وضع موجود و بی توجهی سازمان حج به مشکلات مختلف دستگاه مربوط، کارآمدی و بهره وری این دستگاه عظیم روند نزولی پیدا خواهد کرد. غفلت از روح حاکم بر عبادت حج و تابع هدف اصلی، دشواری جدی در این ارتباط است. «فرضیه غفلت و بدعت» هشداری درباره فاصله گرفتن از عملکرد دستگاه های مربوط با اهداف عالی دین است.

2. مجموعه اقداماتی، در پیشنهاد اصلاح (پیشنهاد اول) می تواند کارآمدی و بهره وری دستگاه حج کشور را به طور نسبی بهبود بخشد.

الف) ارائه دقیق و شفاف گزارش حساب رسی مالی، شرح خدمات، هزینه ها و مانده یا سود فعالیت ها.

ب) گزارش عملکرد سالانه از روند کلی سازمان و انتشار کتبی گزارش برای همه.

ج) ارزیابی عملکرد توسط کمیته های اعتبارسنجی مؤسسات بین المللی یا دست کم از میان کشورهای اسلامی عضو OIC.

و) بررسی دشواری و مشکلات زائران با کمک خود زائران یا نمایندگان انتخابی آنها و کسب رضایت از حل وفصل آنها.

ه) حذف هر نوع زمینه رانت در سفر حج.

ز) دخالت دادن مراجع یا نماینده های آنان در سیاستگذاری های کلی حج.

ج) اجرای سلسله اقدامات مکمل شامل: ارزیابی عملکرد مدیران و گزینش مدیران براساس چارچوب شایسته سالاری، تلاش برای ایجاد انس و برادری اسلامی با مسلمانان دیگر کشورها و پیشگیری از هر نوع تنش احتمالی، آزادی انتخاب بیشتر به حجاج و به ویژه حجاج اهل سنت، پرهیز از سوگیری های سیاسی، استفاده از افراد با سابقه بخش خصوصی در اجرای امور و. . . .

3. یافته های این مقاله نشان می دهد که براساس تئوری های اقتصادی و آموزه های دینی، بین ظرفیت ها و عملکرد دستگاه حج، شکاف توسعه ای و کمبود جدی بهره وری وجود دارد که می توان با اصلاح استراتژی های موجود و توجه به نظریه ها و تجارب جدید، بخش هایی از شکاف مربوط را پر کرد. با توجه به دنیای پرتحول امروزی، تغییر الگوهای مدیریتی، نزدیک شدن جوامع و افراد به همدیگر و بازنگری اساسی در سیستم حج ضروری است.

4. نظارت استاندارد و معنادار حکومت ها و دولت ها در حال حاضر، می تواند به کارآمدی سیستم ها و زیرسیستم ها بیفزاید. رضایت قلبی حجاج در امور حج، رضایت و خرسندی حجاج دیگر کشورها، رفتار مناسب با دولت های مرتبط و اثرگذاری بر مردم کشور مبدأ و مقصد، در کارآمدی و اثربخشی، و در نتیجه بهره وری دستگاه حج بسیار مؤثر است.

5. این مقاله افزون بر کاربرد استدلال شرعی وبررسی عقلی، با ارائه نوعی تحلیل ریاضی نشان می دهد که سپردن امور حج از بخش عمومی و رسمی به بخش غیررسمی و خصوصی، موجب بهبود بهره وری می شود. در دنیای قرن 21، اعتماد مردم به دستگاه ها، زمینه تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی است و افزایش این سرمایه در پایداری و پیشرفت بلندمدت مؤثر است. مطالعات فراوانی نشان می دهد که بخش های مردمی و خودجوش در تولید این سرمایه، نسبت به دولت بسیار موفق ترند (Knowles20۰6) البته اعتماد حجاج به خدمت گزاران حج نیز از منظر دینی، بسیار کلیدی است. رضایت خداوند (صاحب خانه حج) ارتباط معناداری با رضایتمندی دیگر کارگزاران دارد. ازاین رو برای انجام دادن حج مقبول نگاهی سیستمی به رضایت های مربوط مفید و کارساز است.

شکل گیری انجمن ها و شرکت های آزاد و خصوصی حج، با مشارکت خودجوش مردم، حتی می تواند هزینه های قبل از حج، هنگام حج و پس از آن را نیز بهینه سازی کند. در صورتی که تمامی کارگزاران حج، این نکات را رعایت کنند، رضایت صاحب خانه نیز فراهم می شود و دستگاهی کارآمد، با بهره وری استاندارد، به وجود می آید.

6. واگذاری خدمات حج به بخش خصوصی، زمینه آزادی اقتصادی را نیز فراهم می آورد که طبق مطالعات اقتصادی، می تواند در راستای تقویت آزادی های اجتماعی نیز به پیش رود. (Sen1999) معمولاً زمینه رضایتمندی کارگزاران از چارچوب های خصوصی و آزاد، نسبت به چارچوب های

حکومتی فراهم تر است. سپردن امور به دست مردم از یک طرف، خلاقیت ها را شکوفا می سازد (Hazlitt 1971) و از سوی دیگر، از تمرکز قدرت می کاهد (Friedman 198۰) و زمینه مشارکت و اعتماد بیشتر را فراهم می آورد و در نتیجه موجب موجب تقویت توسعه پایدار و گسترش سرمایه اجتماعی می شود.

7. در صورت سپردن امور به بخش خصوصی، زمینه های رانت و فساد اقتصادی کمتر خواهد شد. کارکردهای بخش خصوصی، زمینه مردم سالاری را در حوزه های اقتصادی فراهم می آورد که خود می تواند زمینه مردم سالاری در حوزه اجتماعی و سیاسی را نیز تقویت کند. (Cohen1971) دامنه انتخاب در چارچوب های خصوصی، گسترده تر، و اطلاعات با هزینه کمتری توزیع می شود. اشتغال زایی و نشاط بخش خصوصی نیز از یافته های فرعی سپردن امور به بخش خصوصی است. ثبات بلندمدت اقتصادی و شکل گیری زمینه های اقتدار حقیقی، زمانی حاصل خواهد شد که مردم قدرت انتخاب آزادانه در عرصه های فرهنگی و اجتماعی را دارا باشند که سپردن دستگاه حج به بخش خصوصی، این زمینه را تقویت می کند. سازگاری سپردن امور حج به دست مردم، از منظر آموزه های دینی و اخلاقی و نیز تاریخ صدر اسلام مورد تأیید است. با این واگذاری، زمینه های تحقق «فرضیه غفلت و بدعت» کم اثرتر، و موجب ثبات بلندمدت نظام اجتماعی می شود که اقتدار حقیقی یک نظام را می رساند.

منابع

1. قرآن کریم.

2. غررالحکم، آمدی عبدالواحد، مکتبه العلام.

3. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، قاهره، دارالاحیاء.

4. نظم الدرر فی تناسب الآیات والسور، إبراهیم ابن البقاعی، بیروت، دار النشر.

5. مقدمه ترجمه محمد پروین گنابادی، عبد الرحمن ابن خلدون، تهران، مرکز انتشارات علمی.

6. سیره ابن هشام، ابی محمد ابن هشام، بیروت، دار الجیل.

7. کنز العمال، علاءالدین ابن هندی، بیروت، موسسته الرساله.

8. کتاب الخراج، ابی یوسف قاضی، بیروت، دارالمعرفه.

9. رسائل، اخوان الصفا، قم، مکتب الاعلام.

10. اخلاق نیکوماخس، ارسطا طالیس، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، انتشارات دانشگاه تهران.

11. الجامع لمواضیع القرآن الکریم، محمد فارس برکات، تهران، منظمه الحج و الاوقاف.

12. تصنیف نهج البلاغه، لبیب بیضون، مکتب الاعلام الاسلامی.

13. دون التاریخ، ابن عیسا ترمذی، جامع الصحیح، بیروت دارالاحیاء.

14.

صهبای حج، عبدالله جوادی آملی.

15. مالیه عمومی و اقتصاد دولت، یداله دادگر، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چاپ ششم.

16. اخلاق کسب و کار از منظر اقتصاد و اسلام، ___، پژوهشنامه بازرگانی، شماره 38، صفحات120 - 87.

17. تفسیر الکبیر، فخر رازی، مکتب الاعلام الاسلامی.

18. مکه مکرمه، ریا نوستی، رمضان.

19. اقتصادنا، محمد باقر صدر، بیروت، دارالتعارف.

20. من لا یحضره الفقیه، محمد الصدوق، تهران، دارالکتب الاسلامیهٔ.

21. المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبایی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

22. اصول فلسفه و روش رئالیسم، محمد حسین طباطبایی، (بدون تاریخ چاپ) ، دارالعلم.

23. ریاض، عرب نیوز، شعبان.

24. نصیحه الملوک به تصحیح، محمد غزالی، تهران، نشر فردوس، 1388.

25. آزادی انتخاب، میلتون فرید من و رز فرید من، حکیم زاده جهرمی، حسین، تهران، نشر پارسی، 1367.

26. سرمایه داری و آزادی، میلتون فرید من، مشیری، غلامرضا، تهران، نشر نی.

27. نهج البلاغه، علی نقی فیض الاسلام، تهران، انتشارات فیض الاسلام، 1366.

28. سفینهٔ البحار، شیخ عباس قمی، تهران، مؤسسه فراهانی.

29. خسارت حمل مواد مخدر، علی لیالی، گزارش منتشر شده، ریاست سازمان حج و زیارت.

30. بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، جلد 77

31. عواید الایام، احمد نراقی، مرکز الابحاث و الدراسات.

32. نشریه زائر و خبرنامه های سازمان حج و زیارت، سال های مختلف.

33. اقتصاد ارتدوکس و اقتصادی اخلاق مدار، حسین نمازی و یداله دادگر، شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم.

34. المغازی، محمد واقدی، تهران، نشر دانش اسلامی.

35. تاریخ یعقوبی، احمد یعقوبی، بیروت، دارالصادر.

Baumol .1

W ، and Blinder ، A)20۰2(، economics ، 9th edition ، Mason ، ، Ohio ، Southwestern publishing 2. Beetham

D ، and Boyle ، K)1999(، introducing democracy ، UNICCO ، publishing 3. Blank

when can public policy makers Rely on private ،)R)20۰۰ ، 462(، 34 - 49 4. Buchanan(markets? Economic journal ، 11۰

J)1997(، public finance and choice ، interna tional Thomson ، .publishing 5

ص: 86

Daron

A)20٠3(، lecture notes for political economic of institutions ، and development ، MIT press. 6. Daron

A ، Robinson ، J)20٠6(، economic origins of dictatorship and ، democracy ، Cambridge university press 7. Down

A ،)1957(، an economic theory of democracy ، New York ، ، Harper 8. Friedman

free to choose ، Harvest books 9. Hayek ،)M)198٠ ،

F)1973(، law ، legislation and liberty ، university of ، Chicago press 10. Hazltit

H)1971(، the future of capitalism ، quarterly review ، 15)3(، ، 241 - 52 11. Knowles

S ،)20٠6(، is social capital a determ ination of ، development? NY ، United Nation University press 12. Mcgurn

W ،)20٠2(، pulpit economics ، first things ، Notre dam ، university press 13. Nelson

justifying democracy ، London ، Rutledge 14. ،)N ، W)198٠ ، Olson

M)1997(، the logic ، in Samuel Becker ، internat ional ، publishers 15. Rosen

H ،)20٠5(، public finance ، London ، McGraw - Hill 16. Sen ،

A)1999(، development as freedom ، Oxford University ، press 17. Sen

A ،)1987(، on ethics and economics ، oxford ، Blackwell 18. ، Smith

A)1976(، an inquiry into the nature and causes of the ، wealth of nations ، university of Chicago press 19. Stigler

G. J)1972(، economic competition and electoral ، competition ، public choice 13 ، 91 - 106

ظرفیت های اقتصادی حج از دیدگاه امام خمینی (قدس سره)

اشاره

محسن محمدی (1)

چکیده

امام خمینی (رحمه الله) احیاگر تفکر دینی بود. با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی در میدان عمل، بر تمام انگاره های جدایی دین از سیاست و انحصار دین در کارکردهای فردی خط بطلان کشید. ایشان با نگرش عمیق و جامع خود، حج ابراهیمی را احیا کرد تا دیگر حج در ابعاد فقهی و مناسک فردی باقی نماند. بلکه از تمام ظرفیت های سیاسی و اجتماعی حج در بازسازی و بازآفرینی تمدن اسلامی استفاده شود. یکی از این ابعاد احیا شده، بعد اقتصادی حج است که با توجه به دیدگاه و سیره امام خمینی (رحمه الله) درباره قابلیت دین در اداره جامعه و نظام آفرینی، جهات ویژه ای می یابد. از آنجا که نگرش امام خمینی به اقتصاد بیشتر به ابعاد سیاسی و فرهنگی برمی گردد، ایشان ابعاد اقتصادی حج را نیز بیشتر با چنین رویکردی پی گرفته اند تا مسلمانان بر استعمار غلبه کنند و مقدمات اقتدار اقتصادی را بیابند.

واژگان کلیدی: امام خمینی، حج، ظرفیت های اقتصادی، اقتصاد سیاسی

مقدمه

حج مهم ترین عبادت اجتماعی اسلام است که هرسال نمایندگانی از سراسر جهان اسلام را کنار هم جمع می کند. این عبادت جهان شمول، ابعاد متفاوت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی وسیاسی را در کنار ابعاد فقهی، عرفانی، اخلاقی و تربیتی همراه خود دارد که حاکی از ابعاد مترقی و متعالی اسلام است. خدای متعال این نظام هوشمندانه را برای پیشرفت و توسعه همه جانبه اسلام طراحی کرده است. متأسفانه استعمارگران که اسلام را مانع تحقق برنامه های استثماری خود می دانستند، کوشیدند مسلمانان

1- مدیر گروه مطالعات اجتماعی پژوهشکده حج و زیارت.

را در عرصه سیاسی و اجتماعی از آموزه های اسلام دور کنند تا بتوانند سرمایه های مادی و معنوی آنان را به یغما برند.

در این بین، حج نیز از ابعاد سیاسی و اجتماعی خود دور شد و مسلمانان جنبه های فقهی و اخلاقی آن را در اولویت قرار دارند. در چنین فضایی امام خمینی (رحمه الله) ضمن انتقاد از تفکر حاکم بر جهان اسلام، انقلاب اسلامی ایران را با تکیه بر اصول و اندیشه های سیاسی و اجتماعی اسلام رهبری کرد و در زمانی که دین در اندیشه ها و نظریه های صاحب نظران سیاسی و اجتماعی جایگاهی بیش از حیات فردی نداشت و به هیچ وجه کارکرد اجتماعی برای آن تبیین نمی شد، با ارائه تفسیر جدید از دین، توجه همه را به خود جلب کرد.

امام (رحمه الله) کوشید با رهبری و به ثمر رساندن انقلاب اسلامی، اسلام را در همه ابعاد جامعه پیاده کند. بنابراین با انتقاد از نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی غرب و با ارائه نظریه ولایت فقیه، تلاش نمود تمام ظرفیت های اسلام را در اداره جامعه تبیین و عملی کند.

ایشان در پیام های خود به کنگره حج فقط زائران ایرانی را خطاب قرار نمی داد، بلکه با دیدی بین المللی ابعاد سیاسی و اجتماعی حج را برای تمام مسلمانان جهان تبیین می نمود تا آنها را به ابعاد مغفول حج متوجه کند. به این ترتیب امام خمینی (رحمه الله) تجربه تحول دینی درایران را برای سایر مسلمانان جهان از طریق حج راهنمایی می نمایند. دراین بین امام خمینی مسلمانان را به ابعاد اقتصادی حج متوجه می نمایند و حتی ابعاد سیاسی، اخلاقی و اجتماعی حج را نیز در این راستا تبیین می کند.

در این مقاله ظرفیت های اقتصادی حج را از دیدگاه امام، براساس پیام ها و سخنان ایشان به مناسبت ایام حج بررسی می کنیم.

نحوه نگرش امام به اقتصاد

امام (رحمه الله) ، آن گونه که در حیطه تخصصی اقتصاددانان است، به علم اقتصاد نظر نمی کند، بلکه سخنان ایشان در قالب احکام و اصول نظام اقتصادی* (1)است؛ به عبارت دیگر سخنان امام خمینی (رحمه الله) ناظر به هنجارها، خطمشی ها و گرایش های مکتبی است، نه قوانین علمی

اقتصاد. ازاین رو امام خمینی (رحمه الله) به طور مستقل به مسئله اقتصاد نپرداخته، بلکه در نگرش سیستمی خود، مسائل اجتماعی و به ویژه اقتصاد را به حوزه های مختلف شرعی سرایت داده و معتقد است که حوزه های سیاست، فرهنگ و اقتصاد در یکدیگر تأثیر و تأثیر متقابل دارند و عملکرد همسوی آنها می تواند یک نظام اجتماعی تحت عنوان نظام اجتماعی اسلام را شکل دهد؛ به گفته ایشان:

1- * ر. ک: امام خمینی، دولت و اقتصاد، میثم موسایی، ص 91 و 92. .

حل تمامی مشکلات و پیچیدگی ها در زندگی انسان ها تنها با تنظیم روابط اقتصادی به شکل خاص حل نمی شود و نخواهد شد. بلکه مشکلات را در کل یک نظام اسلامی باید حل کرد و از معنویت نباید غافل بود که کلید دردهاست. (1)این نظام اجتماعی، متأثر از معرفت شناسی خاص ایشان که متکی بر طبیعت و ماورای طبیعت، به طور همزمان بود و انسان شناسی خاص وی که انسان را موجودی دو بعدی در نظر می گرفت، می باشد. ایشان هدف این نظام را رشد و تعالی ابعاد بشر، و اقتصاد را هم ابزاری برای آن ذکر می کند. ازاین رو اقتصاد به تنهایی اهمیت خاصی ندارد. و بالاصاله هدف نیست. بلکه صرفاً وسیله ای است برای رشد و تعالی انسان؛ امام خمینی (رحمه الله) در این خصوص می گوید:

زیربنا اقتصاد نیست؛ برای اینکه غایت انسان اقتصاد نیست. انسان زحمتش برای این نیست که فقط شکمش را سیر کند. . . برنامه اسلام این است که این انسان را جوری کند که هم اینجا صحیح باشد و هم آنجا صحیح باشد. راه مستقیم نه طرف شرق و نه طرف غرب. صراط مستقیم یک سرش اینجاست یک سرش هم لانهایت. (2)این دیدگاه که دنیا و آخرت را دو مفهوم وابسته به هم می بیند، پیاده شدن اسلام در حوزۀ اقتصاد را مشروط به پیاده شدن همه جانبۀ اسلام می داند: «پیاده کردن مقاصد اسلام در جهان و خصوصاً برنامه های اقتصادی آن و مقابله با اقتصاد بیمار سرمایه داری غرب و اشتراکی شرق، بدون حاکمیت همه جانبه اسلام میسر نیست» . (3)براین اساس، ایشان جهت گیری تصمیم های اقتصادی را در سه محور حفظ منافع محرومان، گسترش مشارکت عمومی و مبارزه با زراندوزی مورد تأکید قرار می دهند. (4)

نگاه ویژه امام به حج

امام (رحمه الله) با قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند. ایشان با برداشت های جزئی نگری و انتخابی با دین مخالف بودند و تأکید داشتند که نگرش های دینی باید جامع، و توأمان شامل همه جهات مادی، معنوی، فردی و اجتماعی باشد. ایشان در پیام های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

1- صحیفه امام، ج5، ص437.
2- صحیفه امام، ج9، صص 457 و 458.
3- صحیفه امام، ج20، ص34٠.
4- صحیفه امام، ج21، ص444. .

عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان خواران بیرون آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلفه احکام اسلام را بتوانند به ملت های زیر ستم ارائه دهند و ملت ها را با اسلام آشنا کنند و فرصت را برای این امر بزرگ سرنوشت ساز مغتنم شمرده و از دست ندهند و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال برای مسلمانان فراهم آورده است. (1)ایشان در جایی دیگر، خطاب به زائران بیت الله، آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ ترین مشکل جامعه اسلامی می داند که بسیاری از مسائل دیگر نیز از آن ناشی می شود:

بزرگ ترین درد جوامع اسلامی این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده اند و حج با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی حاصل و بی ثمر باقی مانده است. (2)امام با چنین نگرش همه جانبه و اجتماعی به دین (دین حداکثری) در مقوله حج نیز وارد شدند. از نظر ایشان حج یکی از مهم ترین اجزای دین است که ابعاد سیاسی و اجتماعی آن، همراه با ابعاد عرفانی و فقهی اش مطرح می شود. ولی در حال حاضر، فقط به بعد فقهی و مناسکی آن عمل می شود و سایر جنبه های آن فراموش شده است:

باید بدانند که حج ابراهیمی محمدی، سال هاست غریب و مهجور است؛ هم از جهات معنوی و عرفانی و هم از جهات سیاسی و اجتماعی و حجاج عزیز تمامی کشورهای اسلامی، باید بیت خدا را در همه ابعادش از این غربت در آورند. (3)امام (رحمه الله) ، در پیام خود به مناسبت سالگرد کشتار خونین مردم در مکه، تفکری که حج را در سطح یک عبادت دست جمعی و سفر زیارتی -سیاحتی تنزل می دهد، به شدت رد می کند و در مقابل، کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج را مبارزه با دشمنان اسلام و عامل تقویت همبستگی مسلمانان معرفی می کند. (4)امام خمینی (رحمه الله) حتی از مناسک حج نیز تفسیری سیاسی دارد و آن را با مفاهیمی همچون مبارزه با شیاطین، بت ها و طاغوت های زمان همراه می کند و در مقابل همبستگی بین مسلمانان، گره می زند. (5)

1- صحیفه حج، ج1، ص133.
2- صحیفه نور، ج2، ص277.
3- صحیفه حج، ج1، ص184.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص٠25.
5- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص 122 - 154، 184 و 185. .

به اعتقاد امام، حج ابعاد گوناگونی دارد که تنها در اعمال و مناسک خلاصه نمی شود:

حج، تنها حرکات و اعمال و لفظها نیست و با کلام و لفظ و حرکت خشک، انسان به خدا نمی رسد. حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست وجو نمود. حج پیام آور و ایجاد بنای جامعه ای به دور از رذایل مادی و معنوی است. (1)ایشان منافع در حج را نیز منافعی عامی داند که اقتصاد نیز یکی از آنهاست:

به ابراهیم خلیل الله خطاب می شود که مردم را به حج بخوان تا برای شهود منافع خود از همه اقطار بیایند. این منافع جامعه است: منافع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی. . . . (2)

با این اوصاف، از دید امام (رحمه الله) :

یکی از وظایف بزرگ مسلمانان، پی بردن به این واقعیت است که حج چیست و چرا برای همیشه باید بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی آن صرف کنند. (3)البته زنده نگه داشتن واقعیت و ماهیت حج، به همه مسلمانان مربوط است. ولی نخبگان در این مورد، جایگاه ویژه ای دارند:

همه مسلمانان باید در تجدید حیات حج و قرآن کریم و بازگرداندن این دو به صحنه های زندگی شان کوشش کنند و محققان متعهد اسلام با ارائه تفسیرهای صحیح و واقعی از فلسفه حج، همه بافته ها و تافته های خرافاتی علمای درباری را به دریا بریزند. (4)امام (رحمه الله) ، حج را مانند قرآن می داند که هر دو در جهان اسلام مهجورند و هر دو، دارای لایه ها و ابعاد معرفتی متعددی هستند که علاوه بر عوام، خواص و اندیشمندان نیز می توانند به تحلیل و بررسی و نکته آموزی آن دست بزنند. (5).

حج و اقتصاد

اشاره

با توجه به دیدگاه های امام خمینی درباره اسلام، حج و اقتصاد، جنبه های اقتصادی حج را در چهار بخش پی می گیریم: ابعاد اقتصادی حج، سیاست و اقتصاد در حج، فرهنگ و اقتصاد در حج و اخلاق و اقتصاد در حج.

1- صحیفه حج، ج 1، ص٢٥٠.
2- صحیفه حج، ج1، ص125.
3- صحیفه حج، ج1، ص125.
4- صحیفه حج، ج1، ص125.
5- صحیفه حج، ج 1، صص٢٥٠ و 251. .

قبل از پرداختن به موارد فوق، جهت توجیه انتخاب این الگو، توجه به موارد زیر مفید است:

1. دیدگاه کلی حضرت امام (رحمه الله) درباره جهات و کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج، بر نگرش اقتصادی ایشان درباره حج نیز تأثیر داشته است و ایشان نه به عنوان یک اقتصاددان، بلکه به عنوان یک عالم دینی سیاست مدار به دنبال این است که در راستای بهره مندی اقتصادی، مسلمانان را با رویکردی کلان متوجه ظرفیت های سیاسی و اجتماعی حج کند. ازاین رو در اندیشه اقتصادی امام خمینی (رحمه الله) از پول مشترک اسلامی، بازار مشترک اسلامی، بانک و بانکداری اسلامی اثری نیست، ولی ایشان از تحریم کالاهای آمریکایی و لزوم بررسی مسائل مسلمانان در حج مطالبی بیان می کنند که به مبانی سیاسی و فرهنگی اقتصاد مربوط است.

2. در این مقاله افزون بر بعد اقتصادی حج، رابطه این بعد با ابعاد سیاسی، فرهنگی و اخلاقی حج نیز بررسی می شود؛ زیرا علاوه بر اینکه امام خمینی در نگرش های اقتصادی خود، به جهات سیاسی و فرهنگی و اخلاقی بسیار توجه داشته است، تحلیل وقایع اجتماعی با رویکرد سیستمی نشان می دهد که نهادهای مختلف اجتماعی با یکدیگر ارتباطی تعاملی دارند؛ به طوری که هیچ یک را نمی توان بدون دیگری بررسی کرد. برخی از جامعه شناسان چنین تعامل ارگانیک بین نهادها در اجتماع را "نظام های مبادله در جامعه" نامیده اند. (1)بنابراین اقتصاد نیز در جامعه با سایر نهادهای اجتماعی ارتباطی محکم دارد؛ به طوری که در اثر تغییر و تحولات آنها دگرگون می شود. بنابراین برای هرگونه برنامه ریزی و بررسی مسائل اقتصادی باید نگرش های محدود و تک بعدی را کنار گذاشت و با دیدی جامع نگر مسائل اقتصادی را بررسی کرد. دراین رویکرد مباحث اقتصادی به مسائل اقتصادی محدود نمی شود. بلکه سیاست، فرهنگ و اخلاق نیز در پیشبرد و طراحی نظام اقتصادی جایگاه ویژه ای دارند. حتی می توان امتیاز و تمایز اندیشه اقتصادی امام خمینی و جهات اقتصادی حج را نیز در این دیدگاه جامع و شامل تحلیل کرد.

۱. ابعاد اقتصادی حج

الف) طرح مسائل اقتصادی

یکی از ویژگی های اندیشه امام خمینی که ایشان را از بسیاری از علمای دینی متمایز می کند، دیدگاه های سیاسی و اجتماعی ایشان و ضرورت ورود دین در این عرصه است، به طوری که ایشان خطاب به حاجیان این مسئله را با سرنوشت تمدنی مسلمانان پیوند می زند:

همه می دانیم و باید بدانیم که آن چه از قرن ها پیش تاکنون بر سر مسلمین آمده، خصوصاً در یکی

1- ر. ک: نظریه های جامعه شناختی، غلام عباس توسلی، صص 247-253.
.

دو قرن اخیر که دست دولت های اجنبی به کشورهای اسلامی باز شده و سایه شوم آنان بلاد مسلمین را به تاریکی و ظلمات کشانده است و ذخایر خداداد آنان را به باد فنا داده و به طور مداوم می دهد. غفلت مسلمانان از مسائل سیاسی و اجتماعی اسلام است که به دست استعمارگران و استثمارچیان و عمال غرب زده و شرق زده آنان به توده های مسلمانان محروم تحمیل شده است که حتی غالب علمای اسلام گمان می کردند و می کنند که اسلام از سیاست منزّه است و یک شخص مسلمان نباید در سیاست دخالت کند. چپاولگران حیله گر کوشش کردند به دست عمالِ به اصطلاح روشنفکرِ خود اسلام را همچون مسیحیت منحرف به انزوا کشانند و علما را در چهارچوب مسائل عبادی محبوس کنند و ائمه جماعات را در مساجد و محافل عقد و ازدواج، منزوی، و مقدسین از توده را سرگرم ذکر و دعا، و جوانان عزیز را سرگرم عیش و نوش، از صحنه امور سیاسی و اجتماعی و اهتمام به امور مسلمین و گرفتاری بلاد اسلامی خارج نمایند. و در این امر توفیق بسزایی پیدا کردند. و از این جهالت و غفلت ما سوء استفاده نمودند، و بلاد مسلمین را یا مستعمره خویش نمودند و یا به استثمار کشیدند. و بسیاری از سلاطین و حکام مسلمین را استخدام نموده، و با دست آنان ملت ها را به استضعاف و استثمار کشاندند؛ و وابستگی و فقر و فاقه و پیامدهای آنها گریبان گیر توده های دربند گردید. و اکنون نیز مسلمین به غفلت خود، و عمال استعمار به تبلیغات خود، و ابرقدرت ها به سلطه و چپاول خود ادامه می دهند؛ و آخوندهای مزدور و درباری به عقب نگه داشتن مسلمانان و جهالت و غفلت آنان دامن می زنند. (1)امام خمینی بر این باور بود که باید در حج مسائل جهان اسلام مطرح شود تا مسلمانان به احوال و اوضاع یکدیگر پی ببرند و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند. البته ایشان، این نکته را از مسائل مهم اجتماع حج می دانست، نه مسائل حاشیه ای و جنبی و می فرمود: «. . . نکته مهم این اجتماعات [حج] این است که. . . آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند. . .» . (2)بیشترین بخش از پیام های امام خمینی (رحمه الله) در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه رو بودند، اختصاص داشت و برخی از آنها به کشورهایی همچون: «فلسطین» (3)و «لبنان» (4)و برخی هم به همه مسلمانان جهان مربوط بود. (5)این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام (رحمه الله) در مورد حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی

1- صحیفه حج، ج 1، صص 122و123
2- صحیفه حج، ج 1، ص55.
3- صحیفه حج، ج 1، صص12، 203، 257.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج 1، صص 84، 114.
5- ر. ک: صحیفه حج، ج 1، صص26، 56، 74، 111، 167 - ١٧٠، 255. .

مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد. ایشان خطاب به زائران خانه خدا فرمود:

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی، تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن، بر برادران مسلمان آنان چه می گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس گرفتاری های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند. (1)ایشان در پیامی دیگر نیز فرمود:

باید تمام بلادی که وارد می شوند و مردم مستطیعش یا روحانیون محترمش وارد می شوند، باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند. . . اینها اموری است که باید رسیدگی به آن بشود و حج برای همین امور است. حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و درصدد رفع مشکلات برآیند. (2)در راستای تحقق این امور، امام خمینی (رحمه الله) با دیدی جامع درباره حج، در پیام های خود زائران خانه خدا را متوجه این ظرفیت عظیم می کند:

«بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید. برای حل مسائل مشکله مسلمین تبادل نظر و تفاهم کنید» . (3)امام (رحمه الله) ، ملت ها را به اموری غیر از مناسک نیز مکلف کرده اند:

یک- کوشش در راه توسعه و پیشرفت مسلمانان و همبستگی و پیوستگی جامعه اسلامی؛

دو- هم فکری و هم پیمانی در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار؛

سه- چاره جویی برای گرفتاری های ملل مسلمان؛

چهار- توجه به فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی؛

پنج- چاره اندیشی برای آزادی سرزمین فلسطین از چنگال صهیونیزم. (4)از نظر امام خمینی (رحمه الله) :

نکته مهم این اجتماعات [حج]، این است که. . . آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین فکر کنند و اجتماع بزرگ میلیونی اسلامی در حجاز برای همین نکته است؛ در عین حالی که عبادت است. (5)

1- صحیفه نور، ج1، ص157.
2- صحیفه حج، ج1، ص111.
3- صحیفه حج، ج1، ص11.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج 1، صص 11 و 12.
5- صحیفه حج، ج 1، ص55. .

بدین ترتیب درمی یابیم که امام خمینی با در نظر گرفتن هویت تمدنی جهان اسلام و امت واحد اسلامی، حج را زمینه ای برای تحقق اهداف بین المللی و شخصیت فراملی مسلمانان می داند. طبیعی است یکی از مسائل مهم کشورهای اسلامی که لازم است برای اجرای برنامه ها و مبارزه با دشمنان اسلام در آن توافق و هماهنگی عمومی باشد، مسائل اقتصادی است. مسلمانان در پرتو اجتماع پرشکوه حج می توانند در تحقق این مهم از ظرفیت حج بهره مند شوند.

این بعد از حج، با حضور همه مسلمانان محقق می شود. ولی با توجه به ماهیت تخصصی این مسائل، کارشناسان و نخبگان کشورهای اسلامی در این مورد مسئولیت بیشتری دارند؛ چنان که امام خمینی می فرماید:

. . . کسانی که اصحاب تفکر هستند، نویسنده هستند، روشن فکر هستند و عالِم هستند، در آن محیط مجتمع بشوند و مشکلات مسلمین را در تمام جهان بررسی کنند و آن چه که می توانند حل کنند. . . اشخاص مؤثری که می توانند از حکومت ها از بزرگان قوم، در آنجا می توانند، مجتمع بشوند و مسائل اسلام را و مسائل مسلمین را و مسائل سیاسی و اجتماعی را بررسی کنند. مع الاسف این امر مغفول عنه است. (1) و نیز می فرماید:

ای گویندگان و نویسندگان! در اجتماعات بزرگ، عرفات و مشعر و منا و مکه معظمه و مدینه منوره، مسائل اجتماعی و سیاسی مناطق خود را به گوش برادران ایمانی برسانید و از هم طلب نصرت کنید. (2) امام خمینی به صرف طرح مسائل و مشکلات اقتصادی در حج بسنده نکرد. ایشان پس از بیان مشکلات اقتصادی جهان اسلام در سطح کلان، برای رفع آن، به ظرفیت های اقتصادی دیگر حج اشاره کردند:

. . . پس اکنون که در مرکز اسلام حیات بخش به امر خدا و رسولش گرد آمده اید و از هر ملت و مذهب در این مکان عظیم اجتماع کرده اید، برای این درد مهلک و سرطان کشنده چاره اندیشی کنید و باید بدانید که چاره اساسی در سایه وحدت همه مسلمین و اجتماع همگانی در قطع ید ابرقدرت ها از کشورهای اسلامی است و عملی کردن شعائر مواقف کریمه و مشاهد مشرفه در کشورهای خویش است و قدم اول زدودن یأس از دل هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرق در جان های

مسلمین جایگزین کردند و به آنها باورانده اند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت، نمی شود به زندگانی خود ادامه داد. . . . (3)

1- صحیفه حج، ج 1، ص56.
2- صحیفه حج، ج 1، ص38.
3- صحیفه حج، ج 1، ص166. .

امام خمینی چنان که در پیام های خود به کنگره عظیم حج، از طرفی به نقد نظام اقتصاد غرب می پردازد (1)و از طرف دیگر اصول اقتصاد اسلامی را بیان می کند. (2)

از اندیشمندان نیز می خواهد که نظام اقتصاد اسلامی را طرح ریزی نمایند؛ چراکه ضعف و وابستگی اقتصادی به غرب و استعمارگران، کارکردهای فرهنگی و سیاسی بسیاری دارد و سبب می شود مسلمانان، خودباوری و اعتمادبه نفس لازم را برای رویارویی با دشمنان از دست بدهند.

امام خمینی (رحمه الله) ، با نگرش و چشم انداز وسیع و همه جانبه خود نسبت به اسلام و اوضاع مسلمانان و کشورهای اسلامی، به این مسئله پی برد و با بیان پیام های خود به زائران خانه خدا، ظرفیت عظیم حج را برای مقابله با این مشکل اساسی گوشزد کرد:

یکی از مسائل بسیار مهمی که به عهده علما و فقها و روحانیت است، مقابله جدی با دو فرهنگ ظالمانه و منحط اقتصادی شرق و غرب و مبارزه با سیاست های اقتصاد سرمایه داری و اشتراکی در جامعه است. . . این به عهده علمای اسلام و محققین و کارشناسان اسلامی است که برای جایگزین کردن سیستم ناصحیح اقتصاد حاکم بر جهان اسلام، طرح ها و برنامه های سازنده و در برگیرنده منافع محرومین و پابرهنه ها را ارائه دهند و جهان مستضعفین و مسلمین را از تنگنا و فقر معیشت به در آورند. (3)

ب) تحریم کالاهای بیگانه

حج عبادتی جهان شمول است که جنبه های گوناگونی دارد. خداوند مردم را به حج فرا می خواند تا منافع خویش را ببینند. (4)این منافع، عام و از جنبه های گوناگون تحلیل پذیر است که یکی از این منافع، بهره های اقتصادی است. (5)

تجمع میلیونی زائران، ظرفیت های اقتصادی بالایی را در سطح ملی و بین المللی جهان اسلام ایجاد می کند. حتی پیش از اسلام نیز این جنبه از حج

مطرح بود؛ البته بیشتر برای تاجران قریش که با برپایی بازار، کالاهای خود را به زائران خانه خدا می فروختند. با تأسف، امروزه کشورهای اسلامی بسیار کمتر از کشورهای غیراسلامی از این منفعت اقتصادی حج بهره مند می شوند.

امام خمینی (رحمه الله) ضمن انتقاد از وابستگی اقتصادی کشورهای اسلامی به غرب و وجود کالاهای غربی

1- ر. ک: صحیفه حج، ج 1، ص221.
2- ر. ک: صحیفه حج، ج 1، ص168.
3- صحیفه حج، ج 1، صص221 و 222.
4- لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ . . . ؛ «تا شاهد منافع گوناگون خویش [در این برنامه حیات بخش] باشند» . (حج: 28)
5- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص125. .

در بازارهای اسلامی (1)و مکه (2)، کالاهای آمریکایی را در حج تحریم کرد و بدین ترتیب، ظرفیت های اقتصادی حج را نشان داد تا بازار گسترده ای که در ایام حج ایجاد می شود، به دست بیگانگان نیفتد، بلکه خود مسلمانان از این پتانسیل عظیم بهره مند شوند:

کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می شود، آن چه مربوط به آمریکای مخالف با آرمان های اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها باید احتراز شود. (3)امام خمینی (رحمه الله) ، در پیامی، این آسیب را این گونه گوشزد کرد:

کثیری از حجاج بیت الله الحرام که برای فریضه حج می روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد یا للمسلمین برخیزند، غافلانه در بازارها به جست وجوی کالاهای آمریکایی، اروپایی و ژاپنی پرسه می زنند و دل صاحب شریعت را با این عمل که با حیثیت حج و حجاج بازی می کند، به درد می آورند. (4)

ج) مبارزه با فقر

امام خمینی در پیام های خود به مناسبت حج بر این نکته کلیدی تأکید کردند که ملاک برتری تقواست و فقر و غنا ملاک برتری یا کهتری نیست. ایشان این موضوع اخلاقی را در پیام های خود به کنگره حج با رویکردی اقتصادی تبیین کردند تا مسلمانان را به ظرفیت های بیشتری از اقتصاد حج متوجه نمایند:

بیان این حقیقت که صاحبان مال و منال در حکومت اسلام هیچ امتیاز و برتریی از این جهت بر فقرا ندارند و ابداً اولویتی به آنان تعلق نخواهد گرفت، مسلّم راه شکوفایی و پرورش استعدادهای خفته و سرکوب شده پابرهنگان را فراهم می کند و تذکر این مطلب که ثروتمندان، هرگز به خاطر تمکن مالی خود نباید در حکومت و حکمرانان و اداره کنندگان کشور اسلامی نفوذ کنند و مال و ثروت خود را به بهانه فخرفروشی و مباهات قرار بدهند و به فقرا و مستمندان و زحمتکشان، افکار و خواسته های خود را تحمیل کنند، این خود بزرگترین عامل تعاون و دخالت دادن مردم در امور

و گرایش آنان به اخلاق کریمه و ارزش های متعالی و فرار از تملق گویی ها می گردد و حتی بعض ثروتمندان را از این که تصور کنند که مال و امکاناتشان دلیل اعتبار آنان در پیشگاه خداست، متنبه می کند. (5)

1- صحیفه حج، ج 1، ص168.
2- صحیفه حج، ج 1، ص169.
3- صحیفه حج، ج 1، ص192.
4- صحیفه نور، ج19، ص204؛ صحیفه حج، ج1، ص169.
5- صحیفه حج، ج1، ص222.

ایشان در سال 1367 در سالگرد کشتار خونین مکه، ضمن بیان اینکه مبارزه با مستکبران با رفاه طلبی سازگار نیست و فقط آنها که درد فقر را چشیده اند تا آخر در این مسیر باقی می مانند، می فرماید: « باید خدا را در نظر داشت، و تمام همّ و تلاش خود را در جهت رضایت خدا و کمک به فقرا به کار گرفت. . . ما برای احقاق حقوق فقرا در جوامع بشری تا آخرین قطره خون دفاع خواهیم کرد» . (1)امام خمینی مسلمانان را در حج، افزون بر وظایف سیاسی و اجتماعی، به توجه به فقرا نیز مکلف می کند:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ که به امر خداوند تعالی در هر سال در این سرزمین مقدس فراهم می شود، شما ملت های مسلمان را مکلف می سازد. . . در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم پیمان شوید. گرفتاری های ملل مُسْلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ گونه اقدامی فروگذار نکنید. برای فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی فکری کنید. (2)ایشان در جای دیگر توجه به فقرا را از اصول و اهداف حج معرفی می کند:

حقیقت حج این است که شما بروید درد مردم را ببینید؛ ببینید فقرا چه جوری هستند، شما هم بشوید آن طور. ببینید مستمندان جهان چه طورند، شما هم [به] آن رنگ درآیید. . . خوب، شما حاجی هستید، شما مسلمانی هستید که می خواهید به داد مسلمین برسید؛ به داد مستضعفین جهان برسید. (3)امام خمینی حتی مناسک سیاسی حج را در راستای مفاهیم اقتصادی تبیین نموده و برائت از مشرکین در حج را به ابعاد اقتصادی مبارزه با استعمار پیوند می زند:

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت ها و سرمایه ها، فریاد دردمندانه ملت هایی است که خنجر کفر و نفاق قلب آنان را دریده است.

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهیدستی گرسنگان و محرومان و پابرهنه هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین المللی به یغما برده اند و حریصانه از خون دل ملت های فقیر و کشاورزان و کارگران و زحمتکشان، به اسم سرمایه داری و سوسیالیزم

و کمونیزم، مکیده و شریان حیات اقتصاد جهان را به خود پیوند داده اند و مردم جهان را از رسیدن به کمترین حقوق خود محروم نموده اند. (4)

1- صحیفه حج، ج1، صص259و260

2- صحیفه حج، ج 1، صص 11و12

3- صحیفه حج، ج 1، صص92 و 93

4- صحیفه حج، ج 1، ص201.

۲. سیاست و اقتصاد در حج

الف) برائت از مشرکین

حج از دید امام (رحمه الله) ، افزون بر جنبه های فقهی و معنوی، جنبه سیاسی نیز دارد. از این رو برائت از مشرکان، از نظر امام، در تحقق حج واقعی، جایگاه بس ویژه ای دارد؛ چنان که می فرماید:

میلیون ها مسلمان هر سال به مکه می روند و پا جای پای پیامبر و ابراهیم و اسماعیل و هاجر می گذارند. ولی هیچ کس نیست که از خود بپرسد ابراهیم و محمد، که بودند و چه کردند؟ ! هدفشان چه بود؟ ! از ما چه خواستند؟ ! گویی به تنها چیزی که فکر نمی شود، به همین است. مسلّم حج بی روح و بی تحرک و قیام، حج بی برائت، حج بی وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست. (1)در جایی دیگر، درباره اهمیت برائت از مشرکان می فرماید:

اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود. . . . مگر تحقق دیانت، جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است. . . . (2)برائت از مشرکان در ادیان پیشین نیز وجود داشته و یکی از وقایع مهم تاریخ عصر رسالت در اواخر عمر پیامبر (ص) بوده است که به سبب آن، دولت اسلامی تثبیت، و دعوت جهانی اسلام آغاز شد و پیام ها و پیک های آن حضرت به سران دولت ها و ملت ها گسیل شدند. (3)هرچند برائت از مشرکان یک اصل همیشگی و جاودانه است که خداوند آن را مقرر کرده تا روش سیاسی اسلام و مسلمانان را در مقابل مخالفان توحید و ناقضان حقوق انسانی و مشروع مسلمانان روشن سازد (4)، ولی از نظر امام، برائت از مشرکان، در هر عصر و زمانی، جلوه ها و شیوه ها و برنامه های متناسب خود را می طلبد. (5)امام خمینی به زیبایی و ظرافت ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکین تبیین کرده است:

راه پیمایی های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راه پیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سر

سپردگان شوروی و آمریکا ختم

1- صحیفه حج، ج1، ص251.
2- صحیفه حج، ج1، ص197.
3- ر. ک: برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) ، علیرضا اسماعیل آبادی، ص220.
4- برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) ، علیرضا اسماعیل آبادی، ص221.
5- صحیفه حج، ج1، ص199. .

می شود و درست به همین جهت است که با کشتار دسته جمعی زنان و مردان آزاده، از آن جلوگیری می شود و در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده دلان می فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد. (1)امام (رحمه الله) پس از تأکید بر برائت از مشرکان نیز بیان دلیل های سست و بی اساس مخالفان و موانع احتمالی اجرای آن، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذناب آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقاست. . . فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته اند و سرمایه آنان را به غارت برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه طلبانه آن را از دست داده اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت ها و سرمایه ها، فریاد دردمندانه ملت هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است.

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی دستی گرسنگان و محرومان و پابرهنه هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین المللی به یغما برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته اند و همه تیرها و کمان ها و نیزه ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته اند. (2)برای درک بهتر ارتباط برائت از مشرکان و جهات اقتصادی در اندیشه حضرت امام خمینی (رحمه الله) ، توجه به این نکته مفید خواهد بود که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع

اسلامی از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت ها و اجانب سرچشمه می گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوء استفاده آنها از سرمایه ها و منابع مسلمانان از بین می رود. به این ترتیب امام خمینی با تحلیلی سیاسی - اقتصادی از برائت از مشرکین در حج، این نکته کلیدی را به مسلمانان یادآوری می کند که رابطه استعمارگونه و غفلت انگیز با دشمنان اسلام اثری جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دست یابی

1- صحیفه حج، ج1، صص256 و 257.

2- صحیفه حج، ج 1، صص٠20 و 201. .

به عزت از دست رفته خود و اقتدار اقتصادی در قدم اول، باید روابطی عزت مندانه و مستقلانه با مستکبرین ایجاد نمایند و از روابط سازش کارانه بپرهیزند.

ب) ایجاد و تقویت روحیه جهاد و مبارزه

از دو جهت می توان روحیه مبارزه و جهاد را از جنبه های سیاسی اقتصاد حج دانست:

یک- امروزه اقتصاد یکی از عرصه های مبارزه اسلام با استعمارگران است. مسلمانان برای اینکه قدرت خود را در عرصه های بین المللی حفظ و تقویت کنند باید توان اقتصادی بالایی داشته باشند. تحقق این بخش از اقتصاد اسلامی، مستلزم داشتن روحیه مبارزه طلبی در مقابل دشمنان است؛ دشمنانی که برای دست یابی به اقتصاد و منابع کشورهای اسلامی، دست به هر کاری می زنند؛ به عبارت دیگر جنبه سیاسی اقتصاد اسلامی، به مبارزه هایی اشاره دارد که از ملت ها و دولت های اسلامی در مقابل نفوذ استعمار نوین و استکبار جهانی که بیدار شدن مسلمانان را به زیان خود می بیند، حمایت می کنند و آنها را پابرجا می دارند.

دو- از طرف دیگر برای رسیدن به رونق و شکوفایی اقتصاد در کشورهای اسلامی، باید راه دشواری را طی کرد؛ با سستی و داشتن روحیه ضعیف و آسیب پذیر نمی توان سختی های صعود به قله های عزت را پیمود.

حج، مناسک و کالبد آن، ماهیت و هویتی ویژه و راسخ در بت شکنی و مبارزه با طاغوت دارد. به فرض که به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اجرای حج و متولیان آن، نتوان از ظرفیت بالای حج به عنوان کانون مبارزه علیه استکبار بهره جست، ولی هیچ گاه نمی توان حج را از تاریخچه مبارزاتی آن جدا ساخت و مناسک آن را تغییر داد. هویت تمدنی حج، با نوعی طاغوت گریزی همراه است و طواف گرد خانه توحید، همه حکومت ها و قدرت های غیر توحیدی را نفی می کند. به این ترتیب حج روحیه مبارزاتی حاجیان و خُلق جهادی زائران خانه خدا را تقویت می کند.

امام خمینی (رحمه الله) با داشتن چنین نگرشی به حج، «رمی جمرات» در سرزمین «مِنا» را نماد و تمرینی برای مبارزه با شیطان های بیرونی در عرصه اجتماعی می داند و به حاجیان می گوید:

. . . بیت الله الحرام و کعبه معظمه، زائران عزیزی را در آغوش می کشد که حج را از انزوای سیاسی و انحراف اساسی به سوی حج ابراهیمی - محمدی سوق داده و حیات آن را تجدید می نمایند و بت های شرق و غرب را در هم می شکنند و معنای قیام ناس و حقیقت برائت از مشرکان را عرضه می دارند. . . . (1)امام خمینی (رحمه الله) ، پس از عرض تبریک به مناسبت عید قربان، از حضرت ابراهیم (ع) چنین یاد می کند:

1- صحیفه نور، ج20، ص202؛ صحیفه حج، ج1، ص159. .

. . . این پدر توحید و بت شکن جهان، به ما و همه آموخت که عزیزترین ثمره حیات خود را در راه خدا بدهید و عید بگیرید. خود و عزیزان خود را فدا کنید و دین خدا را و عدل الهی را برپا نمایید. . . . به فرزندان آدم درس آموزندهٔ جهاد در راه حق را داد که از این مکان عظیم نیز فداکاری و از خودگذشتن را به جهانیان ابلاغ کنید. . . . مگر ابرقدرت های زمان ما بت های بزرگ نیستند که جهانیان را به اطاعت و کرنش و پرستش خود می خوانند و با زور و زر و تزویر، خود را به آنان تحمیل می نمایند. کعبه معظم، یکتا مرکز شکستن این بت هاست. . . . (1)امام خمینی (رحمه الله) ، کعبه، کانون حج را با رویکردی سیاسی-اجتماعی، محل مبارزان و مجاهدانی می داند که از حج، درس مبارزه با طاغوت و استعمار را آموخته اند. ایشان بدین سان روحیه ای انقلابی را برای حاجیان و زائران خانه خدا ترسیم می کند: «کعبه معظمه، برای پذیرایی مسلمانان عاشق حق و عدالت و فریادهای کوبنده آنان برسر اَبَر ظالمان دهر و ابرچپاول گران جهان، آغوش باز نموده و انتظار پذیرایی آنان را می کشد» . (2)نوع نگرش امام خمینی (رحمه الله) به حج، حاکی از روحیه بالای مبارزاتی ایشان است و نشان می دهد که ایشان در حج، شاهد شور و هیجان بالایی بوده اند؛ شور و هیجانی که با انتقالش به جمعیت میلیونی زائران خانه خدا، می توانسته موج عظیمی را در جهان اسلام ایجاد کند. به گفته ایشان:

در فریضه حج که لبیک به حق است و هجرت به سوی حق تعالی به برکت ابراهیم و محمد است، مقام «نه» بر همه بت ها و طاغوت هاست و شیطان ها و شیطان زاده هاست و کدام بت از شیطان بزرگ آمریکای جهان خوار و شوروی ملحد متجاوز بزرگ تر و کدام طاغوت و طاغوتچه از طاغوت های زمان ما بالاترند؟

در لبیک لبیک، «نه» بر همه بت ها گویید و فریاد «لا» بر همه طاغوت ها و طاغوتچه ها کشید و در طواف حرم خدا. . . ، به موازات عشق به حق از بت های بزرگ و کوچک و طاغوت ها و وابستگانشان برائت جویید. . . و در لمس حجرالاسود، بیعت با خدا بندید که با دشمنان او و رسولانش و صالحان و آزادگان دشمن باشید و به اطاعت و بندگی آنان هر که باشد و هر جا باشد، سر ننهید و خوف و زبونی را از دل بزدایید. . . و با حال شعور و عرفان به مشعرالحرام و عرفات روید. . . و به فکر نجات محرومان و مستعضعفان از چنگال استکبار جهانی باشید. . . و شرط همه مناسک و

مواقف برای رسیدن به آروزهای فطری و آمال انسانی اجتماع همه مسلمانان در این مراحل و مواقف و وحدت کلمه تمامی طوایف مسلمین است. . . . (3)

1- صحیفه نور، ج18، ص87.
2- صحیفه نور، ج19، ص197.
3- صحیفه حج، ج1، صص184و 185. .

در پیام دیگری نیز می فرماید:

گردش به دور خانه خدا، نشان دهنده این است که به غیر از خدا گِرد دیگری نگردید و رجم عقبات، رجم شیاطین انس و جن است. شما با رجم با خدای خود عهد کنید تا شیاطین انس و ابرقدرت ها را از کشورهای اسلامی عزیز برانید. امروز جهان اسلام به دست آمریکا گرفتار است. شما برای مسلمانان قاره های مختلف جهان، پیامی از خداوند ببرید؛ پیامی که به غیرخدا، بردگی و بندگی هیچ کس را نداشته باشید. (1)از دید امام (رحمه الله) ، حج اردوگاهی است که در آن، مبارزه با دشمن تمرین و مرور می شود. یکی از محورهای اساسی پیام ها و سخنرانی های امام خمینی به مناسبت حج، دعوت حجاج به طور خاص و دعوت مسلمانان به طور عام برای قیام جهت احیای حقوق و دستاوردهای تمدن اسلامی و مبارزه با استعمار و دشمنان اسلام است. (2)ایشان در پیام های خود به مناسبت حج از خشکاندن ریشه استکبار سخن می گویند (3)و دفاعشان از ملت ها را حربه آنها جهت فریب و استفاده از منافع و سرمایه های ملت ها می داند. (4)امام (رحمه الله) ، در یکی از پیام هایشان می فرماید:

. . . این بیت معظم، برای ناس بنا شده و برای قیام ناس و نهضت همگانی و برای منافع مردمی، و چه نفعی بالاتر و والاتر از آنکه دست جباران جهان و ستمگران عالم از سلطه بر کشورهای مظلوم کوتاه شود و مخازن عظیم کشورها، برای مردم خود آن کشورها باشد. بیتی که برای قیام تأسیس شده است، آن هم قیام ناس و للناس. پس باید برای همین مقصد بزرگ در آن اجتماع نمود و منافع ناس را در همین مواقف شریف تأمین نمود. (5)امام (رحمه الله) ، تبدیل شدن مکه به کانون مبارزه علیه دشمنان را از اسرار حج می داند و می گوید: «مکه مکرمه را با هماهنگی زائران سراسر جهان، به کانون فریاد علیه ستمگران تبدیل کنید که این یکی از اسرار حج است» . (6)امام خمینی (رحمه الله) ، ضمن نقد تفکری که حج را به ابعاد فردی و مناسکی تنزل می دهد، حج را برنامه مبارزه با قدرت های استکباری معرفی می کند.

1- صحیفه حج، ج1، ص27.
2- ر. ک، صحیفه حج، ج1، صص 19، 37، ۴۰، 41، 69، 76، 137، 169، 254، 261 و 262.

3- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص254.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص209 و 210
5- صحیفه حج، ج1، ص137.
6- صحیفه نور، ج18، ص94. .

امام درباره عرصه های گوناگون اقتصاد سیاسی حج چنین می فرماید:

چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیل گران مغرض و یا جیره خواران به عنوان فلسفه حج ترسیم شده است، این است که حج یک عبادت دسته جمعی و یک سفر زیارتی - سیاحتی است. به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه داری و کمونیسم ایستاد؟ ! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند؟ ! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره اندیشی نمود؟ ! به حج چه که مسلمانان باید به عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت سوم جهان خودنمایی کنند؟ ! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت های وابسته بشوراند؟ ! بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار قبله و مدینه است و بس! و حال آنکه حج برای نزدیک شدن و اتصال انسان به صاحب خانه است و حج تنها حرکات و اعمال و لفظها نیست و با کلام و لفظ و حرکت خشک انسان به خدا نمی رسد. حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست وجو نمود. (1)از دید امام، ابعاد مبارزاتی و دشمن ستیزی حج، از نشانه های پویایی و زنده بودن حج است:

مسلمین باید در حج وقتی که می روند یک حج زنده، یک حج کوبنده، یک حجی که محکوم کنند این شوروی جنایتکار و آن آمریکای جنایتکار را؛ یک همچو حجی، حجی است که مقبول است. (2)

ج) بیداری دولت ها

هرچند دیدگاه های زیادی درباره کاهش تصدی گری دولت در نظریه های اقتصادی مطرح است، ولی کماکان دولت یکی از مهم ترین و اثرگذارترین عوامل اقتصادی است که نقش بی بدیلی در سیاست گذاری و نظارت بر اجرای برنامه های اقتصادی دارد.

در حال حاضر، یکی از موانع جدی در مسیر توسعه و شکوفایی در کشورهای اسلامی، وجود دولت های دست نشاندهٔ به اصطلاح اسلامی است؛ به طوری که یکی از ابعاد احیای تمدن اسلامی به تحول در این دولت ها اختصاص می یابد.

از دید امام (رحمه الله) ، یکی از مسائل اساسی جهان اسلام، وجود دولت هایی به ظاهر اسلامی است؛ چنان که در یکی از پیام های حج می گوید:

این خطری است برای مسلمین. من اعلام خطر می کنم برای مسلمین و برای اسلام با این وضعی

1- صحیفه حج، ج1، ص٠25.
2- صحیفه نور، ج18، ص68؛ صحیفه حج، ج1، ص113. .

که دولت ها دارند. . . . مشکل مهم، دولت های اسلامی هستند. باید دولت ها بیدار بشوند. اگر دولت ها بیدار بشوند، مشکلات مسلمین رفع می شود، با هم تفاهم می کنند. لکن دست هایی در کار است که نمی گذارد. (1)به طور کلی امام خمینی (رحمه الله) برای سران و دولت های کشورهای اسلامی، مسئولیت بسیار سنگینی قائل بود؛ هرچند که انتقادهای بسیاری به آنها می کرد و آنها را مسلمان واقعی نمی دانست (2)و حتی در پیام هایشان راجع به حج نیز این انتقادها بسیار به چشم می خورد. (3)امام خمینی (رحمه الله) ، خطاب به زائران خانه خدا، از سرسپردگی سران کشورهای اسلامی و از اینکه از منافع کشور اسلامی خود حمایت نمی کنند، به شدت انتقاد می کرد؛ چنان که فرمود:

ما اکنون از بسیاری از دولت های به اصطلاح اسلامی، مأیوس هستیم و امیدی به هدایت آنان نداریم. مگر آنکه خداوند متعال، نظر عنایتی فرماید و خود و کشور خود را از چنگال گرگان جهان خوار نجات دهد. (4)امام در یکی از پیام های حج، پس از بیان توطئه های استعمار در تسلط بر سرمایه ها و منابع مسلمانان و وابستگی کشورهای اسلامی به آنها، یکی از علت های این درد مهلک را وجود دولت هایی اسلامی می داند که البته اگر با ملت ها همراه شوند، به یقین، مشکل حل خواهد شد:

. . . و دولت های ملت های اسلامی نیز اگر با توده های محروم همگام و همراه شوند، از این پیوستگی و وابستگی ذلت بار که هزار بار مرگ بهتر از آن است، نجات پیدا می کنند و با عزت و ارزش های انسانی هم آغوش می شوند. . . . (5)در پیام دیگری هم می فرماید: «اگر وحدت کلمه اسلامی بود و اگر دولت ها و ملت های اسلام، به هم پیوسته بودند، معنا نداشت که قریب یک میلیارد جمعیت مسلمین، زیردست قدرت ها باشند» . (6)بنابراین از دید امام (رحمه الله) ، وجود دولت های سرسپرده اسلامی، یکی از موانع پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی است که برای حفظ قدرت، بیشتر به استعمارگران وابسته اند تا به مردم. طبیعی است که اقتصاد وابسته و غیربومی، هیچ گاه در مسیر توسعه پایدار و ملی قابل تحلیل نیست. چنین اقتصادی حتی

1- صحیفه حج، ج1، ص۷۰.

2- ر. ک: صحیفه نور، ج11، صص202؛ ج12، ص272؛ ج14، ص107؛ ج15، ص262.
3- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص123، 143، 144، 147، 193، 202، 203، 252، 254.
4- صحیفه حج، ج1، ص103.
5- صحیفه حج، ج1، ص166.
6- صحیفه حج، ج1، ص19. .

می تواند آسیب پذیری کشورهای اسلامی را در مقابل استعمارگران افزایش دهد. ازاین رو به نظر امام خمینی، این دولت ها باید به ملت ها بپیوندند و در مقابل، ملت ها نیز وظیفه دارند دولت ها را اصلاح و کنترل کنند. امام در پیامی به زائران خانه خدا می فرماید:

مسلمانان جهان، باید به فکر تربیت و کنترل و اصلاح سران خودفروخته بعضی کشورها باشند و آنان را با نصیحت یا تهدید، از این خواب گرانی که هم خودشان و هم منافع ملت های اسلامی را به باد فنا می دهد، بیدار نمایند و به این سرسپردگان و نوکران هشدار بدهند و خودشان هم با بصیرت کامل از خطر منافقین و دلالان استکبار جهانی غافل نشوند و دست روی دست نگذارند و نظاره گر صحنه شکست اسلام و غارت سرمایه ها و منافع و نوامیس مسلمین نباشند. (1)همان طور که گفتیم، جمعیت بسیاری از سراسر جهان در ایام حج گرد هم می آیند. این جمعیت، می تواند با همبستگی و یکرنگی، دولت های اسلامی را تحت فشار قرار دهد و آنها را از خواب غفلت و بی خبری بیدار کند.

امروزه، در صحنه بین الملل، حضور پر رنگ و یکپارچه ملت ها در صحنه سیاسی، به روند تغییر و دگرگونی، قدرت بالایی می بخشد. شکل گیری تجمع میلیونی و هر ساله ملت های مسلمان در ایام حج، می تواند انتظارها و خواسته های ملت ها از دولت ها را محقق سازد. در انجام این کار مهم نیز اندیشمندان و فرهیختگان جهان اسلام، نقش ویژه ای دارند:

بر دانشمندانی که در این اجتماع شرکت می کنند، از هر کشوری که هستند، لازم است برای بیداری ملت ها بیانیه های مستدلی با تبادل نظر صادر کرده و در محیط وحی، بین جامعه مسلمین توزیع نمایند و نیز در کشورهای خود پس از مراجعت، نشر دهند و در آن بیانیه ها از سران کشورهای اسلامی بخواهند که اهداف اسلام را نصب عین خود قرار داده، اختلافات را کنار گذاشته، برای خلاصی از چنگال استعمار چاره بیندیشند. (2)

د) استقلال سیاسی و از بین بردن وابستگی

یکی از مهم ترین ابعاد سیاسی اقتصاد در این نکته است که برای دست یابی به اقتدار اقتصادی و توسعه پایدار، استقلال سیاسی لازم است. بدون استقلال سیاسی، هرچند ممکن است در برخی موارد موفقیت های اقتصادی حاصل شود، ولی کوتاه کردن دست استعمارگران از منافع و منابع ملی از یک استقلال سیاسی ناشی می شود که با عزمی استوار در مسیر توسعه و کمال قرار می گیرد و دشواری های راه را به جان می خرد. یکی از علل مهم عدم پیشرفت اقتصادی در جوامع اسلامی، علی رغم

1- صحیفه نور، ج20، ص114.
2- صحیفه حج، ج1، ص12. .

برخورداری از سرمایه های مادی و معنوی بسیار، در همین مسئله قابل ردیابی است.

امام خمینی در پیام حج، استقلال سیاسی را از نعمت های الهی می داند که ملت ایران به دنبال مبارزات و تلاش های انقلابی خود توانسته آن را به دست آورد و امام، خداوند را براین نعمت الهی شکر می کند. (1)امام خمینی در پیام های حج خود، ضمن اینکه مسلمانان را به استقلال فرامی خواند، هزینه های دست یابی به آن را نیز گوشزد می کند (2)که محاصره اقتصادی یکی از آنهاست. (3)امام خمینی نه تنها با این باور که دین مانع پیشرفت و توسعه اقتصادی است، مخالف بود (4)، بلکه در پیام های حج خود همواره بر بازگشت مسلمانان به اصول دینی تأکید داشت و این رهگذر را مسیری امن و مطمئن برای دستیابی به استقلال می دانست که یکی از راه های آن، توجه به همه ابعاد و ظرفیت های حج است. امام خمینی در این خصوص می فرماید:

ممالک شرق، ممالک اسلامی، تا اسلام را نیابند، نمی توانند زندگی شرافتمندانه بکنند. مسلمین باید اسلام را پیدا کنند. اسلام از دستشان فرار کرده بود. ما الآن اسلام را نمی دانیم چیست. این قدر به مغز ما خوانده است این غرب و این جنایتکارها که اسلام را ما گُمَش کردیم. تا اسلام را پیدا نکنید نمی توانید اصلاح بشوید. از آن مرکز، که کعبه معظّمه است و مرکز اجتماع مسلمین است، در هر سال، گرفته تا آخر بلاد مسلمین، اسلام گُم است پیششان، نمی دانند چیست و لهذا مسلمین جمع می شوند در مکه معظّمه، در یک محلی که خدای تبارک و تعالی آن محل را قرار داده برای اجتماع مسلمین، اجتماع معنوی. مسلمین جمع می شوند و نمی دانند چه می کنند؛ استفاده اسلامی از آن نمی کنند. یک همچو مرکز سیاسی را متبدلش کردند به یک اموری که اصلاً غفلت از همه مسائل مسلمین [است.] باید اسلام را پیدایش کنند. مسلمین اگر حج را پیدا کنند، اگر آن سیاستی که در حج به کار رفته است از طرف اسلام، همان را پیدا کنند، کافی است برای این که استقلال خودشان را پیدا بکنند. ولی مع الأسف ما گم کردیم اسلام را. آن اسلامی که الآن دست ماست که به کلی از سیاست جدایش کردند؛ سرش را بریدند. آن چیزی که اصل مطلب است از آن بریدند و جدا کردند، و مابَقی اش را دست ما دادند. همان ما را به این روز نشانده است که ما نمی شناسیم سَرِ اسلام را، ما نمی

شناسیم. ما تا پیدا نکنیم اسلام را، تا همه مسلمین پیدا نکنند اسلام را، نمی توانند به مَجْد خودشان برسند. مَجدِ اسلام آن بود که در صدر

1- ر. ک: صحیفه حج، ص196.
2- ر. ک: صحیفه حج، ص 205.
3- ر. ک: صحیفه حج، ص 261.
4- امام خمینی در یکی از پیام های حج خود، پس از اینکه توان ایران را در رفع وابستگی های اقتصادی ذکر می کند، دین را اساس می داند. (ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص48

اسلام بود. آن بود که با یک جمعیت کم، دو تا امپراتوری (1)را از بین برد. آن مجد اسلام بود، نه برای کشورگشایی؛ برای آدم سازی. (2)

۳. فرهنگ و اقتصاد حج

اشاره

امروزه کاملا پذیرفته شده است که توسعه پیش از آنکه بر منابع مالی و ثروت متکی باشد، بر مبانی و سرمایه های فرهنگی استوار است؛ به عبارت دیگر توسعه و پیشرفت اقتصادی در هر کشوری به اصول فرهنگی نیاز دارد که بدون آن، توسعه بسیار به دشواری و کندی پیش می رود. بنابراین قبل از برنامه های توسعه اقتصادی یا همزمان با آن باید به پیش نیازهای فرهنگی توسعه توجه کرد. (3)اگر با دیدی کلان به مسائل جهان اسلام بپردازیم، خواهیم دید یکی از موانع توسعه در کشورهای اسلامی به این موضوع برمی گردد. جامعه شناسی تاریخی کشورهای اسلامی نشان می دهد که این کشورها علی رغم برخورداری از منابع سرشار طبیعی و انسانی و فرهنگ غنی اسلامی، به دلیل تلاش های استعمارگران و دشمنان اسلام، از مبانی فرهنگی توسعه و کمال که براساس آن مسلمانان در ابتدا به سرعت توانستند تمدنی عظیم بنا نهند و تمدن های معاصر را به چالش بکشند، دور افتاده اند.

امام خمینی ضمن توجه به این اصول مهم، بخش مهمی از ابعاد اقتصادی پیام های خود را به موضوعات فرهنگی توسعه اقتصادی مسلمانان اختصاص می دهد و از این طریق آنها را به توسعه ای پایدار فرامی خواند. در این بخش ظرفیت های فرهنگی حج در توسعه اقتصادی را از دیدگاه امام خمینی بررسی می کنیم.

الف) روشنگری واطلاع رسانی

حضرت امام در راستای مبانی فرهنگی توسعه در پیام ها و سخنرانی های خود با روشنگری درباره مسائل جهان اسلام، سعی کرده است آنها را به

این مسائل آشنا کند تا در مسیر توسعه و ترقی جوامع خود، گام بردارند. این امور را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- وجود امکانات و ذخائر غنی طبیعی در کشورهای اسلامی (4)؛

- علل عقب ماندگی مسلمانان و درس عبرت گرفتن از گذشته (5)؛

1- ایران و روم.
2- صحیفه حج، ج1، ص 34و35
3- ر. ک: از فرهنگ تا توسعه: توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ناصر فکوهی.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص77،۶۰،۴۰.
5- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص ۶۰، 167. .

- خطر استعمار (1) و برنامه های استعمارگران، مانند ایجاد رعب و وحشت در مسلمانان از قدرت تکنولوژیک غرب (2)، ایجاد حکومت های وابسته برای عقب نگه داشتن جوامع اسلامی (3)، ایجاد انحراف در دانشگاه ها و غرب زده و غیرمهذب کردن دانشجویان (4)، ایجاد وابستگی و مصرفی بارآوردن مسلمانان (5)، به تاراج بردن منابع طبیعی کشورهای اسلامی (6)، تبلیغات برای ضعیف نشان دادن اقتصاد کشورهای اسلامی (7)، تبلیغ علیه ملت های مبارز (8)، اتهام زنی و فرافکنی (9)، اختلاف افکنی برای هدررفت سرمایه ها (10)، تجزیه طلبی (11) و تحریم رسانه ای (12)؛

- ارائه راهکار برای غلبه بر مشکلات اقتصادی در جهان اسلام، مانند ایمان کامل و تکیه بر اصول اسلام اصیل (13)، ورود علما و روحانیون در صحنه سیاسی (14)، البته نه علمای درباری (15) و وحدت همه جانبه مسلمانان. (16)

ب) تقویت همبستگی

همبستگی و همگرایی جهان اسلام، در اندیشه سیاسی امام خمینی (رحمه الله) جایگاه ویژه ای دارد. در اندیشه امام، ماهیت و محور همبستگی، حبل الله و حق است. (17) ایشان برای موضوع همبستگی، ضرورت عقلی

1- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص49.
2- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص126.
3- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص167.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص168.
5- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص167.
6- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص165.
7- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص47، 217، 1123.
8- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص58.
9- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص248.
10- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص13، 65 و 69.
11- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص21.
12- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص 68.

13- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص 21، 48 و ۶۰.
14- ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص 218.
15- امام خمینی در پیام های خود درباره روحانیون درباری به شدت هشدار می دهد (ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص141،149، 186، 138، 249، 151، 220، 136، 198، 113، 161) و حتی آنها را عامل عقب ماندگی مسلمانان معرفی می کند. (ر. ک: صحیفه حج، ج1، ص123
16- برای نمونه ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص 125، 126، 76.
17- صحیفه نور، ج7، ص229؛ ج8، ص155؛ ج19، صص28 و 29. .

و شرعی و اقتضای شرایط ویژه در جهان اسلام قائل اند. (1) در ادبیات سیاسی و بین المللی امام، تأثیر وجود اختلاف در جهان اسلام، با تعابیری همچون: «طمع قدرت های استعماری به ممالک اسلامی» (2)، «عامل تسلط بیگانگان» (3) و «منشأ ذلت و گرفتاری ها» (4) آمده است. در مقابل، برای همبستگی مسلمانان جهان اسلام، آثار بزرگی مانند: (5) «عامل سرافرازی» (6)، «رفع مشکلات» (7)، «رمز پیروزی» (8)، «افزایش قدرت» (9)، «نجات از سلطه استعمار» (10)، «کسب استقلال واقعی» (11) «عامل شکست قدرت ها» (12) بیان شده است.

امام خمینی در این باره می فرماید:

برای من یک مطلب به شکل معماست و آن این است که همه دول اسلامیه و ملت های اسلام می دانند که درد چیست؛ می دانند که دست های اجانب در بین است که اینها را متفرق از هم بکند؛ می بینند که با این تفرقه ها ضعف و نابودی نصیب آنها می شود؛ . . . معما این است که با اینکه اینها را می دانند، چرا به علاج قطعی که آن اتحاد و اتفاق است، روی نمی آورند. (13) امام خمینی (رحمه الله) شعائر (14) و اجتماعات مذهبی (15) را عامل همبستگی افراد می داند و در این مورد، علاوه بر حج، به برپایی نماز جمعه (16)، راه پیمایی (17)، عزاداری محرم (18) و ایام مذهبی (19) تأکید بسیاری می کنند.

1- ر. ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی \ (تبیان، دفتر پانزدهم) ، صص19-67.

2- صحیفه نور، ج1، ص119.

3- صحیفه نور، ج5، ص37.

4- صحیفه نور، ج5، ص174؛ ج22، ص248.

5- ر. ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) (تبیان، دفتر پانزدهم) ، صص111- 153 و ۳۹۰- ۴۰۰.

6- صحیفه نور، ج6، ص49.

7- صحیفه نور، ج7، ص176.

8- صحیفه نور، ج9، ص226.

9- صحیفه نور، ج10، صص223 و 224؛ ج15، ص271.

10- صحیفه نور، ج11، ص272.

11- صحیفه نور، ج12، ص36.
12- صحیفه نور، ج13، صص3 و 4.
13- صحیفه نور، ج8، صص235و 236.
14- کشف الاسرار، ص123.
15- صحیفه نور، ج9، ص223.
16- صحیفه نور، ج8، ص14۰.
17- صحیفه نور، ج10، ص188.
18- صحیفه نور، صص216 و 217؛ ج 21، ص173. (وصیت نامه سیاسی - الهی امام خمینی) .
19- صحیفه نور، ج 15، صص 262 و 263. .

امام، حج را یکی از ابزارها و مکان های تحقق همبستگی در جهان اسلام می دانست و می فرمود: «با اتکال به خدای بزرگ در این مواقف عظیم، پیمان اتحاد و اتفاق در مقابل جنود شرک و شیطنت ببندید و از تفرق و تنازع بپرهیزید» . (1)ایشان همبستگی را یکی از فلسفه های مهم حج می دانست و زائران را به این امر فرا می خواند و آنها را از تفرقه افکنی پرهیز می داد. ایشان در این زمینه نیز برای روحانیون و اندیشمندان جهان اسلام، رسالت مهمی قائل اند. (2)امام درباره همبستگی در جهان اسلام، تنها به بیانیه و نظریه پردازی بسنده نکرده، بلکه راه کارهای عملی هم ارائه می دهد (3)که یکی از آنها شرکت در نماز جماعت اهل سنت، به ویژه در روزهای حج است (4).

امام خمینی در پیام ها و سخنرانی های خود به مناسبت حج قصد دارد از ظرفیت حج در ایجاد وحدت، استفاده اقتصادی کند و جنبه های سیاسی مناسک حج را در عرصه اجتماعی به رونق اقتصادی سوق دهد. در شرایطی که اقتدار اقتصادی کشورهای اسلامی مورد تأیید دشمنان نیست، طبیعی است که بدون همبستگی مسلمانان، پیمودن مسیر دشوار توسعه اقتصادی با وجود کارشکنی و تحریم های استعمارگران که منافع خود را بر باد رفته می بینند، امکان پذیر نیست.

امام خمینی در پیام حج خود پس از ذکر مشکلات و مسائل مسلمانان در مواجهه با استعمارگران، راه چاره را چنین بیان می کند:

امروز چاره چیست و برای شکستن این بت ها چه تکلیفی متوجه مسلمانان جهان و مستضعفان می باشد؟ یک چاره که اساس چاره هاست و ریشه این گرفتاری ها را قطع می کند و فساد را از بن می سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده شدگان جهان است. و این وحدت، که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده اند، با دعوت و تبلیغ دامنه دار باید به وجود آید. و مرکز این دعوت و تبلیغ مکّه معظّمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است، که ابراهیم خلیل الله و محمد حبیب الله شروع، و در آخرالزمان حضرت بقیة الله -أرواحنا لمقدمه الفدا - تعقیب می کند. (5)ایشان در جای دیگر می فرماید:

1- صحیفه نور، ج10، ص221.
2- ر. ک: حج در کلام و پیام امام خمینی \، صص33- 45.
3- ر. ک: امام خمینی و هم گرایی جهان اسلام، سید محمدجواد هاشمی.
4- ر. ک: مناسک حج، ص257
5- صحیفه حج، ج1، ص125. .

از جمله چیزهایی که برای قیام مسلمانان و مستضعفان جهان علیه چپاولگران جهانی و مستکبران جهانخوار لازم به تذکر است آن است که نوعاً قدرت های ستمگر از راه ارعاب و تهدید یا به وسیله بوق های تبلیغاتی خودشان و یا به وسیله عمال مزدور بومی خائنشان مقاصد شوم خود را اجرا می کنند. در صورتی که اگر ملت ها با هشیاری و وحدت در مقابلشان بایستند، موفق به اجرای آن نخواهند شد. (1)امام خمینی در پیام حج خود مستضعفان را برای دفاع از حقوق و سرمایه های مادی خود به وحدت فرا می خواند:

هان ای مسلمانان جهان و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است. (2)

ج) ایجاد اعتماد به نفس و خودباوری

در مسیر توسعه و پیشرفت اقتصادی، سختی ها و موانع بسیاری وجود دارد. آغاز این حرکت و ثبات قدم در آن، با وجود مشکل های بسیار و مشاهده ظهور قدرت و تمدن دشمن استکباری، به روحیه و اعتمادبه نفس کاملی نیاز دارد تا با خودباوری نسبت به توانایی ها و امکانات، قله افتخار و عزت اسلامی را بتوان فتح کرد.

از دید امام، جهان اسلام دارای قدرت های مادی و معنوی بسیاری است. به شرط خودباوری و اتحاد، زمینه ساز پیروزی جوامع اسلامی است .(3) ایشان در پیام های خود به کنگره عظیم حج به این موضوع اشاره کرده اند. (4)ایشان در این مورد می فرماید: «اگر ممالک اسلامی با جمعیتی که یک میلیارد تقریباً هست، مخازن بزرگی که دارند، اینها اگر چنانچه به یک نحو اتحادی با هم پیدا کنند، بزرگ ترین قدرت هستند» . (5)یکی از استراتژی و روش های دشمنان اسلام برای مقابله با حرکت های مردمی و انقلابی اسلامی نیز ایجاد ناامیدی و از بین بردن حس اعتمادبه نفس و خودباوری در جنبش های اصلاح طلبانه است.

1- صحیفه حج، ج1، ص126.
2- صحیفه حج، ج1، ص76.
3- ر. ک: جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) (تبیان دفتر نوزدهم) ، صص1- 6.
4- ر. ک: صحیفه حج، ج1، صص77، 60، 40.
5- صحیفه نور، ج6، ص153؛ ر. ک: صحیفه نور، ج6، ص121؛ ج2، صص131 و 146 و 147؛ ج3، ص160؛ ج13، ص126؛ ج14، ص199. .

بدین ترتیب، شوق و انگیزه ای برای آغاز یا تداوم این راه دشوار پدید نمی آید. امام خمینی یکی از دلایل خودباختگی مسلمانان در عرصه اقتصادی را تبلیغات و تلاش های استعمارگران برای استثمار سرمایه های جوامع اسلامی می دانست:

از جمله مسائلی که به مسلمانان و مستضعفان جهان اجازه هیچ گونه فعالیت برای خروج از قیدوبند استعمارگران را نمی دهد و آنان را به حال رکود و عقب افتادگی نگاه می دارد، تبلیغات همه جانبه ای است که غربزدگان و شرقزدگان، یا به امر ابرقدرت ها یا با کوتاه نظری خود، در سراسر کشورهای اسلامی و استضعافی به راه انداخته اند و می اندازند. و آن است که علم و تمدن و پیشرفت مختص به دو جناح امپریالیزم و کمونیسم است. . . ما از خود هیچ نداریم، و باید همه چیز را از ابرقدرت های غرب یا شرق بگیریم: علم را، تمدن را، قانون را، و پیشرفت را! و شما امروزِ سیاه ما را می بینید که در اثر این تفکر که بر ما تحمیل کرده اند، هرچیز، اگرچه ممتاز باشد و از خودی باشد، به همین جرم مشتری اش کم است؛ و همین را اگر اسم غربی به آن بگذارند، مشتری زیاد پیدا می کند. . . . و این باور در حالی است که بعض دانشمندان و نویسندگان غیر مسلمان با شواهد زنده ثابت نموده اند که تمدن و علم از اسلام به اروپا رفته و مسلمانان در این امور پیشقدم بوده اند. (1)بر این اساس امام، خطاب به زائران خانه خدا، این توطئه دشمنان را در کلام مبسوطی تشریح کرده و در ادامه می فرماید:

. . . قدم اول، زدودن یأس از دل هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرقِ در جان های مسلمین جایگزین کردند و به آنها باورانده اند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت، نمی شود به زندگانی خود ادامه داد. . . . (2)امام خمینی (رحمه الله) ، در پیام های خود به زائران خانه خدا، ضمن دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل دشمنان، روحیه انقلابی و مبارزاتی آنها را افزایش می دادند. ایشان در پیامی، انقلاب اسلامی ایران را سبب غرور و اعتمادبه نفس مسلمانان می داند و می فرماید:

. . . دوران بن بست و ناامیدی و تنفس در منطقه کفر به سر آمده است و گلستان ملت ها رخ نموده است و امیدواریم همه مسلمانان، شکوفه های آزادی و نسیم عطر بهاری و طراوت گل های محبت و عشق و چشمه سار

زلال جوشش اراده خویش را نظاره کنند. . . . [ای] مسلمانان تمامی کشورهای جهان. . . ! به فکر نگه داشتن وضع موجود نباشید، بلکه به فکر فرار از اسارت و رهایی از بردگی و یورش به دشمنان اسلام باشید که عزت و حیات در سایه مبارزه است و اولین گام

1- صحیفه حج، ج1، صص123و124.
2- صحیفه حج، ج1، ص166. .

در مبارزه اراده است و پس از آن تصمیم بر اینکه سیادت کفر و شرک جهانی، خصوصاً آمریکا را بر خود حرام کنید. . . . (1)امام خمینی (رحمه الله) در این پیام ها، از سویی مردم را به مقابله و ایستادگی رهنمون می شود و از سوی دیگر، مقدمه و پیش نیازهای آن را بیان و تأمین می کند. هدف ایشان از بیان سخنانشان، این است که زائران خانه خدا را به یک خودباوری، براساس ایمان به داشته ها و توانمندی های جهان اسلام، برساند.

ایشان در پیامی به زائران خانه خدا، با لحنی متفاوت، می فرماید:

. . . اگر نمایندگان یک میلیارد مسلمان با اسم و رسم از متجاوزان به حقوق مظلومان و بلاد مسلمین برائت جویند و خواستار قطع ید ظالمین شوند، هیچ قدرتی تاب مقاومت با آنان را نخواهد داشت. اگر ملت های اسلامی و دولت های کشورهای اسلامی، با این همه امکانات انسانی و ذخایر مورد احتیاج حیاتی قدرتمندان، از روی قدرت با آنان برخورد کنند و از جار و جنجال و هیاهوهای کاخ نشینان نترسند و تحت تأثیر تبلیغات دروغین رسانه های طرفدار و جیره خوار ابرجنایتکاران واقع نشوند و با اتکال به قدرت لایزال ایزدی و به شکر نعمت هایی که به آنها داده است، بر سر آنها فریاد کشند و آنان را تهدید به بستن مرزهای خود به روی آنان و قطع کمک های خود از نفت و غیر آن نمایند، شکی نیست که آنها در مقابل این قدرت که ما قدر آن را نمی دانیم، تسلیم خواهند شد. (2)

4. اخلاق و اقتصاد در حج

یکی از مهم ترین مباحث در اقتصاد، جهات اخلاقی و ارتباط دوسویه بین آنهاست. نظام های اخلاقی، تعامل ویژه ای با اقتصاد دارند و از رد اقتصاد تا در خدمت اقتصاد قرار گرفتن تفاوت می کنند (3). حتی برخی از اندیشمندان، دین را با رویکرد اقتصادی می نگرند و از این جهت دین را در ایجاد نظام اقتصادی تحلیل می کنند. (4)از طرف دیگر، نظام اقتصادی برای پیشرفت و تعامل، به سلامت و دوری از فساد نیاز دارد؛ چراکه فساد هر نوع نظام اقتصادی تمدنی را به اضمحلال می کشد.

حج، عبادتی ژرف است که با اعمال سمبلیک و نمادینش، زائر را کنار کعبه و خانه خدا، در اقیانوس عمیق عرفان اسلامی شناور می کند تا او بتواند مقام قرب به خدا را به خوبی درک کند.

1- صحیفه حج، ج1، ص255.
2- صحیفه حج، ج1، ص161.
3- ر. ک: نظام اقتصادی اسلام: مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، حسین میرمعزی؛ اخلاق و اقتصاد، آمارتیاکومار سن، ترجمه حسن فشارکی، شیرازه؛ اخلاق و اقتصاد، افشین خاکباز؛ اخلاق و بازار: گفت وگویی درباره دین، علم اقتصاد و عدالت، ریکا بلنک، ویلیام بک گرن، ترجمه علی سعیدی.
4- بارزترین اثر داین خصوص تحلیل ماکس وبر در مورد دین مسیحیت است. ر. ک: اخلاق پروتستانی و روح سرمایه داری، ماکس وبر، ترجمه مرتضی تاقب فر. .

هنگامی که حاجی قصد سفر می کند و از همه وابستگی هایش در وطن دل می کند، عبادتی فراگیر آغاز می شود تا میهمان خانه خدا با قربانی به درگاه حضرت حق برود و عبودیتش را به درگاه خالق جشن بگیرد.

امام (رحمه الله) که فقیهی عارف و استاد اخلاق حوزه علمیه بود، گذشته از اینکه همچون حکیمی فرزانه، معارف حج را تبیین کرد و مانند سیاست مداری کاردان، به تحلیل سیاسی و اجتماعی حج پرداخت، جنبه های اخلاقی و معنوی حج را نیز با ظرافت و بیانی زیبا اظهار داشت و همواره زائران را به رعایت آنها سفارش کرد. (1)توجه به ابعاد اقتصادی حج، ممکن است جنبه های معنوی و اخلاقی حج را تهدید کند. به همین دلیل، امام خمینی (رحمه الله) ، با دوراندیشی و باریک بینی، ضمن تأکید و توجه به ابعاد اقتصادی حج، افراد را از آسیب دنیازدگی در حج، به شدت پرهیز می دهند:

توجه داشته باشید که سفر حج، سفر کسب نیست، سفر تحصیل دنیا نیست. سفر الی الله است. شما دارید به طرف خانه خدا می روید. تمام اموری که دارید انجام می دهید، به طور الاهیت باید انجام بدهید. . . مبادا این سفر را سفر تجارت قرار بدهید و امور تجارتی در این سفر مطرح باشد، پیشتان، امور معنوی مطرح باشد. چه آقایان اهل علم و چه کاروان ها و رؤسای کاروان ها و چه سایر حجاج. سفر، سفر الی الله است، نه سفر به سوی دنیا. آلوده به دنیا نکنید. (2)ایشان در جای دیگر تمرکز حج را بر نکات اخلاقی قرار داده و از اینکه زائران توجهشان را به مسائل رفاهی قرار داده و از مسائل عبادی غافل شوند، برحذر می دارند و از آنها می خواهند که سطح توقعشان را پایین بیاورند:

اگر مردم توقع داشته باشند که حالا که ما حج می رویم، باید برای ما همچو رفاه حاصل بشود که در منازلمان هم نیست، این حج نمی تواند باشد. آن حجی که خدای تبارک و تعالی بر اشخاص واجب فرموده است این است که بروید آنجا زندگانی مردم را ببینید. آن وقت که ما رفتیم، زندگانی آن وقت حجازی ها را یک مقداری دیدیم که حالا حجاج نمی توانند ببینند. (3)

نتیجه

از نظر امام حج عبادت ذوابعادی است که جهات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، فقهی، عرفانی و تربیتی را در سطح فردی، ملی و بین

الملل دنبال می کند. امام خمینی هرچند درایران انقلابی

1- صحیفه حج، ج1، صص 29 - 31، 138، 139، 162، 175.
2- صحیفه حج، ج1، صص29 و ۳0.
3- صحیفه حج، ج1، ص92و93. .

گسترده و فراگیر را براساس اصول اسلامی به پیروزی رساند و نظام اقتصادی جدیدی را مبتنی بر تعالیم اسلامی پی می گرفت، ولی ایشان بیش از اینکه یک اقتصاددان باشد، عالم دینی است که به عنوان نظریه پرداز و مصلح اجتماعی، در مورد اقتصاد نیز اظهارنظر می کند. ازاین رو امام خمینی ضمن توجه به ابعاد اقتصادی حج، مثل بررسی مسائل اقتصادی مسلمانان، ارائه طرح های اقتصادی، تحریم کالاهای اقتصادی غربی و توجه به فقرا، ابعاد سیاسی حج، مثل برائت از مشرکین و ابعاد فرهنگی حج، مثل خودباوری و همچنین ابعاد اخلاقی حج، مثل پرهیز از دنیازدگی را در راستای ابعاد اقتصادی و احیای سرمایه های مادی و معنوی مسلمانان در مقابل جریان استعمار، تبیین می نماید. به این ترتیب می توان گفت، چنان که امام بر نکات سیاسی در احیای حج ابراهیمی تأکید دارند، استفاده از ظرفیت های اقتصادی حج در سطح ملی و بین الملل اسلامی را در گرو جهات سیاسی و اجتماعی آن می دانند.

به عبارت دیگر امام برای احیای حج ابراهیمی بر ابعاد سیاسی حج بسیار تاکید دارند و حتی ابعاد عرفانی و فقهی حج را نیز در این راستا دنبال می کنند. می توان از این نکته به این رهگذر رسید که امام ابعاد اقتصادی حج را نیز از رویکرد سیاسی می دیده اند که بدون اصلاح آن، ظرفیت های اقتصادی حج شکوفا نمی شود و این حقیقتی است که امروز شاهد آن هستیم.

منابع

1. صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام های رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی) ، جلد اول، مرکز تحقیقات حج، مشعر، تهران، چاپ دوم، 1387.

2. اخلاق پروتستانی و روح سرمایه داری، ماکس وبر، ترجمه مرتضی تاقب فر، جامی، تهران، 1388.

3. نظام اقتصادی اسلام: مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، حسین میرمعزی، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، .

4. اخلاق و دقتصاد، آمارتیاکومار سن، ترجمه حسن فشارکی، شیرازه، تهران، 1377.

5. اخلاق و اقتصاد، افشین خاکباز، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، 1386.

6. اخلاق و بازار: گفت وگویی درباره دین، علم اقتصاد و عدالت، ریکا بلنک، ویلیام بک گرن، ترجمه علی سعیدی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، 1389.

7. جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، (تبیان دفتر نوزدهم) ، معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، قم، چاپ اول، 1378.

8. امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سید محمدجواد هاشمی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، زاهدان، 1382.

9. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم) ، معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، قم، چاپ اول، 1376.

10.

ص: 117

از فرهنگ تا توسعه: توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ناصر فکوهی، فردوس، تهران، 1379.

11. "برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی"، علیرضا اسماعیل آبادی، فصل نامه میقات، شماره ۳0، زمستان 1378.

12. امام خمینی، دولت و اقتصاد، میثم موسایی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، 1386.

13. نظریه های جامعه شناختی، غلام عباس توسلی، سمت، تهران، 1386.

چالش های اخلاقی در اقتصاد حج

اشاره

چالش های اخلاقی در اقتصاد حج (1)

محمد جواد توکلی (2)

چکیده

ظرفیت های اقتصادی بالای حج و عمره، فرصت های اقتصادی فراوانی برای کشور عربستان به عنوان میزبان، سایر کشورهای اسلامی به عنوان میهمان و حتی کشورهای غیراسلامی ایجاد کرده است. این امر کشورهای اسلامی و غیر اسلامی را به سیاست گذاری اقتصادی حج ترغیب نموده است. این سیاست گذاری ها را می توان از جنبه های مختلف اقتصادی، و غیراقتصادی مورد تحلیل قرار داد. مقاله حاضر به تحلیل جنبه های اخلاقی سیاست های اقتصادی کشورهای مسلمان میهمان، در زمینه حج می پردازد. سؤال پیش رو این است که با توجه به معیارهای اخلاق کاربردی اسلامی تا چه میزان می توان از ظرفیت های اقتصادی حج برای افزایش منافع اقتصادی دولت و کشور استفاده نمود؟ در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی اخلاق کاربردی، این فرضیه را مطرح می کنیم که برخی از سیاست گذاری های اقتصادی کشورهای میهمان حج، از جمله استفاده از حج به عنوان ابزار کنترل نقدینگی، می توانند ضمن مخدوش کردن معیارهای اخلاقی چون عدالت توزیعی، اهداف عبادی مورد نظر حج را نیز تحت الشعاع قرار دهد. این فرضیه را می توان با استناد به آمار و اطلاعات موجود در زمینه اقتصاد حج در جمهوری اسلامی ایران تقویت نمود. توجه به آسیب های اخلاقی سیاست گذاری اقتصاد حج و تلاش برای رفع آن ها می تواند دست اندرکاران برگزاری حج و همچنین دولت کشورهای اسلامی را در دستیابی به اهداف

1- Ethical Dilemmas in the Economics of Hajj.

2- عضو هیات علمی گروه اقتصاد موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمه الله) . .

والای این فریضه اجتماعی یاری دهد.

کلید واژه ها: اقتصاد حج، چالش های اخلاقی، عدالت توزیعی، اخلاق کاربردی، مدیریت نقدینگی.

۱. مقدمه (1)

هنگامی که سخن از اقتصاد حج به میان می آید مفاهیم متعددی به ذهن خطور می کند. اقتصاد حج را می توان ناظر به جنبه های اقتصادی آیین عبادی حج دانست. اقتصاد حج همچنین می تواند نوعی رویکرد تحلیلی در بررسی آیین عبادی - اجتماعی حج، با توجه به ابزارهای تحلیل اقتصادی باشد. در برداشتی دیگر، اقتصاد حج می تواند ناظر به ابعاد سیاست گذاری حج باشد. در این مقاله ما این بعد از اقتصاد حج را در نظر داریم.

مراد از سیاست گذاری اقتصاد حج آن است که دولت های مشارکت کننده در آیین مذهبی حج (و عمره) ، از ظرفیت های اقتصادی آن برای پیشبرد اهداف اقتصادی خود استفاده کنند. نمونه بارز این سیاست گذاری را می توان در توان دولت های میهمان برای جمع آوری نقدینگی با استفاده از ابزار ثبت نام حج دانست (2). در این مقاله با تمرکز بر مورد اخیر، چالش های اخلاقی استفاده از ثبت نام حج به عنوان ابزاری برای مدیریت نقدینگی در کشورهای میزبان حج را مورد بررسی قرار می دهیم. سوال پیش رو آن است که آیا می توان از ظرفیت بالای تقاضا برای ثبت نام حج به عنوان ابزاری اقتصادی برای کنترل نقدینگی استفاده کرد.

پاسخ به سوال فوق نیازمند بررسی جنبه های مختلف این سیاست گذاری اقتصادی است. می توان عنوان داشت که این سیاست می تواند منافع متعددی داشته باشد. اول، با جمع آوری وجوه در قالب سپرده های حج هدف دولت در مدیریت نقدینگی تسهیل می شود. دوم، منابع لازم برای تامین مالی پروژه های اقتصادی در طول دوره سپرده گذاری تا زمان اعزام به حج فراهم می شود. این سیاست می تواند منافعی نیز برای سپرده گذاران داشته باشد. اگر سپرده ها در حساب های کوتاه مدت ذخیره شود، به ثبت نام کنندگان در طول دوره انتظار، سود مشارکت تعلق

می گیرد. همچنین ثبت نام کنندگان از در نوبت قرار گرفتن برای اعزام به حج نیز منتفع می شوند.

1- بر خود لازم می دانم که از تلاش های تمامی افرادی که اینجانب را در تدیون این مقاله یاری دادند تشکر کنم. به طور خاص از تلاش های مسئولان محترم سازمان حج و زیارت برای در اختیار قراردادن اطلاعات و همچنین از مساعدت حجت الاسلام و المسلمین کیاءالحسینی در پیگیری دریافت اطلاعات و همچنین از کمک جناب آقای مصیب کرمی جهت کمک در محاسبه نرخ های سود و همچنین جناب آقای فتاحی و سعید کریمی تشکر می شود.

2- لازم به ذکر است که ما برای احتراز از طولانی شدن عنوان حج در اقتصاد حج ناظر به هر دو مورد حج تمتع و عمره مفرده می باشد. هرچند که در مواردی به تفکیک از آن دو سخن گفته ایم. .

با توجه به مزایای فوق، ممکن است این توصیه اقتصادی موجه به نظر برسد که سیاستگذاران حج تلاش کنند تا برای مدت بیشتری سپرده های حج را در نظام بانکی نگه داری کنند و فاصله میان ثبت نام ها را افزایش دهند. سوال پیش رو این است که آیا می توان این نوع سیاست گذاری را از نگاه اخلاق کاربردی سیاست گذاری حج توجیه کرد؟ به بیان دیگر، آیا سیاستگذاران کلان حج می توانند از ابزار حج برای تامین منافع اقتصادی کشور استفاده کنند؟ آیا این سیاست گذاری دارای محدودیتی نیست؟

پاسخ به سوال های فوق از طرفی در گرو ارزیابی آثار پیدا و پنهان سیاست گذاری اقتصادی حج است. از طرف دیگر، قضاوت در مورد اخلاقی بودن این امر نیازمند تبیین رویکرد اخلاق کاربردی حج و نظریه اخلاقی آن است. در ادامه مقاله پس از ذکر پیشنیه ای در موضوع بحث، به بررسی حج و سیاست گذاری اقتصادی می پردازیم. تبیین رویکرد اخلاقی اسلام و تطبیق آن بر اقتصاد حج بخش بعدی مقاله را به خود اختصاص می دهد. بخش بعدی به تحلیل سیاست گذاری اقتصادی حج در جمهوری اسلامی ایران در چارچوب نظریه اخلاق کاربردی حج اختصاص دارد. در ادامه رهیافت های اخلاق کاربردی اقتصاد حج برای حل مشکلات موجود مورد بررسی قرار می گیرد. بخش آخر نیز به نتیجه گیری اختصاص دارد.

۲. پیشینه تحقیق

در میان آثاری که در مورد ابعاد مختلف حج نگاشته شده، تمرکز اصلی بر جنبه های عبادی و فرهنگی آن است. به طور نمونه محسن قرائتی (1371) در کتاب حج، تاثیر حج بر تقویت ایمان، از بین بردن گناهان و تقویت استواری مسلمانان را از جمله آثار فرهنگی حج بر می شمارد (قرائتی 1371:55 - 32 حسن طراد (1418ه) نیز آثار اخلاقی حج را در کتاب خود موسوم به «فلسفه الحج فی الاسلام» مورد اشاره قرار می دهد. محمد امامی (1393) در کتاب «فلسفه و اسرار حج» برخی از آثار فرهنگی حج از جمله تقویت روحیه معاد باوری را مورد اشاره قرار می دهد.

با توجه به این که حج فریضه ای اجتماعی است، برخی از متفکران مسلمان ابعاد اجتماعی و سیاسی حج را نیز مورد بررسی قرار داده اند.

زهیر الاعرجی (1415ه) در کتابی با عنوان «الابعاد الاجتماعیه لفریضه الحج» ، ضمن اشاره به نظریات مرتبط با رفتار جمعی، به بررسی رفتار جمعی مسلمانان در حج می پردازد. سید محمد ضیاء آبادی (1384) علاوه بر اشاره به ابعاد عبادی حج، به تاثیر اجتماعی حج در وحدت بخشی به امت اسلامی اشاره می کند. سید علی قاضی عسکر (1381) با اشاره به ابعاد فرهنگی حج از جمله تبلور توحید، تربیت انسان ها و نمایانگری مخالفت مسلمانان با جهل، اسرار اجتماعی حج را در زمینه هایی چون تحکیم پیوند جوامع اسلامی و تمرین نظم مطرح می کند (قاضی عسکر 83:1381 - 81 سید محمد

ضیاء آبادی (1384) نیز در کتاب «حج برنامه تکامل» به اثر حج در وحدت بخشی جامعه اسلامی اشاره می کند (ضیاء آبادی 29:1384 - 26 سید محمد خامنه ای (1371) در کتاب «حج از نگاه حقوق بین الملل» ، نظم توحیدی، هشیاری اجتماعی، و نظم گرایی را به عنوان ابعاد اجتماعی حج قلمداد می کند (خامنه ای 320:1371 - 312 محمد علی تسخیری و محمود فاصره نیز در کتاب «الحج و آثاره علی الحیاه الاجتماعیه» به برخی از آثار حج بر زندگی اجتماعی می پردازند. و بالاخره محمدرضا احمدی در کتاب «حج در آیینه روانشناسی» ، ضمن اشاره به ابعاد معنوی - عرفانی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی حج، بر ابعاد روانشناختی حج و تاثیر آن بر سلامت روح و روان متمرکز می شود (احمدی ۵1:139۰ - 47

شاید بتوان گفت که بررسی ابعاد اقتصادی حج جایگاه چندانی در ادبیات موجود ندارد. برخی از آثار به صورت اجمالی به بحث از جنبه های اقتصادی حج پرداخته اند. محمد امامی (1393ه) به برخی از منافع اقتصادی این فرضیه اجتماعی اسلام از جمله ایجاد گشایش در زندگی مستمندان حجاز، افزایش پرداخت خمس و زکات و رونق کسب و کار در شهرهای حجاز اشاره می کند (امامی 1393ه: 119 - 116 حسینی ادیانی (1376) از تاثیر حج بر تقویت پایه اقتصادی کشورهای اسلامی یاد می کند و ظرفیت شکل گیری بازار مشترک اسلامی را مورد تاکید قرار می دهد (حسینی 55:1376

همانگونه که ملاحظه می شود بیشتر آثار مرتبط با اقتصاد و حج به مباحثی کلی در زمینه منافع اقتصادی حج اختصاص دارد. این آثار ورودی جدی به مباحث سیاست گذاری اقتصاد حج ندارند. اضافه بر این که نگاه آسیب شناسانه به اقتصاد حج و جنبه های اخلاقی آن به چشم نمی خورد. مقاله حاضر برای پر کردن این خلاء سعی در گسترش ملاحظات اخلاقی در زمینه اقتصاد حج دارد. در این اثر به صورت خاص با استفاده از رویکرد اخلاق کاربردی، سعی می شود که در مورد سوالات اخلاقی مطرح در سیاست گذاری اقتصادی حج به خصوص استفاده از حج به عنوان ابزار سیاست گذاری اقتصادی استفاده شود.

۳. سیاست گذاری اقتصادی حج

اشاره

سیاست گذاری حج یکی از مسائلی مهمی است که توجه زیادی بدان در محافل علمی نشده است. با توجه به این که حج دارای ابعاد مختلف، عبادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است، اتخاذ سیاستی هماهنگ در این زمینه ها الزامی است. در این راستا سیاست گذاری نادرست در یکی از این ابعاد، می تواند تاثیری منفی نه تنها در آن زمینه بگذارد، بلکه به ابعاد دیگر حج نیز آسیب می رساند. به طور نمونه، تمرکز بر ابعاد اقتصادی حج می تواند ابعاد عبادی و فرهنگی آن را تحت تاثیر قرار دهد.

با توجه به ابعاد مختلف حج می توان میان سیاست گذاری عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی حج، تفکیک نمود.

سیاست گذاری عبادی

با توجه به اهمیت پایه ای بعد عبادی حج، برنامه ریزی برای بهرمند شدن هر چه بیشتر زائران از آثار این برنامه عبادی، ضرورت بسیاری دارد. این سیاست گذاری می تواند شامل اجرای برنامه های آموزشی و عبادی پیش از اعزام به سرزمین وحی و همچنین برنامه های آموزشی، عبادی و فرهنگی در حین سفر باشد. در این راستا برنامه ریزی فرهنگی برای افزایش آگاهی و بصیرت زائران در طول این سفر معنوی برگزاری مراسم و آیین های عبادی و جلسات خطابه و دعا اهمیتی بی بدیل دارد.

سیاست گذاری اجتماعی حج

حج به عنوان نوعی عبادت جمعی دارای ابعاد اجتماعی قابل توجهی است. حج مرکز اجتماع مسلمانان جهان است. این تجمع نوعی هویت جمعی به مسلمانان می دهد. دستور خداوند متعال به حضرت ابراهیم (ع) برای اعلام عمومی حج در میان مردم به بعد اجتماعی حج اشاره دارد (1). با توجه به تنوع ملیت ها و قومیت های مشارکت کننده در حج، برنامه ریزی برای ایجاد تعامل سازنده، میان مسلمانان و همچنین به نمایش گذاشتن هویت اسلامی - ایرانی زائران بسیار اساسی است.

سیاست گذاری سیاسی

بعد سیاسی حج ناظر به نمایش قدرت، عزت و شکوه جهان اسلام در اجتماع با شکوه مسلمانان از اقصی نقاط جهان است. در روایتی حضرت فاطمه (س) می فرمایند: "خدا حج را به منظور جلوه بخشی به دین واجب کرد" (حر عاملی1413 ق، ج 11، ص 209) (2). امام رضا (ع) نیز در این زمینه می فرمایند: "از اسرار حج، بررسی گرفتاری های مسلمانان جهان و بر طرف کردن مشکلات آنان است و به همین منظور در قرآن (3)آمده است که مردم به حج بیایند تا شاهد منافع بزرگ حج باشند. (العروسی الحویزی 1415 ق، ج 3، 489) ". شاید از همین رو است که امام خمینی (رحمه الله) می فرمایند که اهمیت سیاسی حج کمتر از اهمیت عبادی آن نیست. (احمدی ۱۳۹۰، 49 در این چارچوب، سیاست گذاری سیاسی حج

ناظر به استفاده از ظرفیت های سیاسی حج برای تقویت اهداف جامعه اسلامی و همچنین تقویت عزت و اقتدار ایران اسلامی است.

سیاست گذاری اقتصادی حج

اشاره

سیاست گذاری اقتصادی حج، ناظر به برنامه ریزی جهت استفاده از ظرفیت های اقتصادی حج است.

1- (أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ. . .) . (حج، 27.)
2- قالت الفاطمه3 فرض الله الحج تسنیه للدین.
3- حج: 27. .

براساس تفسیر معصومین (ع) از آیه 27 سوره حج که در آن خداوند از منافع حج سخن به میان آورده است، منافع حج شامل منافع مادی و معنوی می شود (1). همچنین در روایات زیادی به تاثیر حج در رفع فقر و افزایش روزی، اشاره شده است. (2)ظرفیت های سیاست گذاری اقتصادی می تواند ناظر به سیاست گذاری اقتصادی مشترک کشورهای اسلامی و یا سیاست گذاری داخلی هر یک از کشورهای میهمان یا کشور میزبان باشد. برخی از زمینه های سیاست گذاری اقتصادی حج به شرح زیر می باشد:

الف) استفاده از ظرفیت های اقتصادی حج برای کمک به پیشرفت کشورهای اسلامی

بدون شک حج به عنوان موسمی برای جمع شدن خیل عظیمی از مسلمانان در سرزمین وحی، ظرفیت های زیادی برای تقویت همکاری اقتصادی کشورهای مسلمان (کشورهای میهمان و کشور میزبان) فراهم می آورد. هم اکنون بخشی از گوشت قربانی ها در این آیین عبادی به کشورهای فقیر مسلمان ارسال می شود. در صورت هم یاری بیشتر میان کشور میزبان و کشورهای میهمان، می توان بخشی از عواید اقتصادی حج را برای کمک به پیشرفت کشورهای اسلامی کمتر توسعه یافته، اختصاص داد.

ب) امکان شکل گیری بازار مشترک اسلامی

آیین حج می تواند به طور خاص، زمینه ساز تشکیل بازار مشترک اسلامی برای بهره مندی مشترک کشورهای اسلامی از منافع اقتصادی حاصل باشد. همان گونه که گفته شد، عدم شکل گیری تعامل اقتصادی میان مسلمانان باعث می شود که منافع اقتصادی حج به گونه ای نامتوازن میان کشور میزبان و کشورهای میهمان توزیع شود (3). گذشته از آن که بخش زیادی از منافع اقتصادی حج به کشورهای غیراسلامی فعال در تجارت حج تعلق می گیرد. این در حالی است که شکل گیری تعامل اقتصادی میان کشورهای اسلامی در قالب رویداد حج، باعث استحکام صف کشورهای اسلامی و افزایش منافع آن ها می شود. این امر می تواند سهم کشورهای اسلامی نسبت به کشورهای غیر اسلامی را از منافع اقتصادی حج، افزایش

داده و همبستگی اقتصادی و حتی سیاسی کشورهای مسلمان را افزایش دهد.

1- به طور نمونه شخصی در حین طواف از امام صادق7 می پرسد مراد از (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) چیست؟ آیا مراد منافع دنیا است یا منافع آخرت؟ حضرت پاسخ می دهند مراد هر دو است. (کلینی 1365، ج 4، 422)
2- «وَ حَجُّ الْبَیتِ وَ اعْتِمَارُهُ فَإِنَّهُمَا ینْفِیانِ الْفَقْرَ وَ یرْحَضَانِ الذَّنْب» (شریف رضی 1414 ق،163)
3- بر اساس اطلاعات موجود کشور عربستان سالانه عوایدی بین ۳0 تا ۴0 میلیارد دلار از حج درآمد کسب می کند. درآمد حج عربستان در سال 20۰9 حدود یک پنجم درآمدهای نفتی این کشور (25%) بوده است. با توجه به درآمد 27۰ دلاری عربستان از فروش نفت، عواید حاصل از حج در حدود 15 درصد عواید نفت می باشد. .

ج) ظرفیت های درآمدی حج

منافع اقتصادی حج به طور عمده عاید عربستان به عنوان کشور میزبان می شود. با این وجود کشورهای میهمان نیز می تواند منافع اقتصادی از ظرفیت های حج ببرند. صادرات کالاهای مرتبط با موسم حج از جمله کالاهای مصرفی مورد نیاز در دوره اقامت در عربستان، کالاهای سوغاتی از جمله این ظرفیت هاست. ارائه خدمات مختلف از جمله خدمات حمل و نقل هوائی مسافران و سایر خدمات مربوطه نیز، ظرفیت های درآمدی خوبی را برای کشور میزبان و کشورهای میهمان فراهم می کند. سیاست گذاری در این زمینه می تواند با ایجاد تفاهم نامه هایی میان کشورهای اسلامی میهمان و کشور عربستان برای مدیریت اقتصاد حج در زمینه های مختلف از جمله بازار حمل و نقل، بیمه مسافران، قربانی و سوغاتی شکل گیرد. در حال حاضر غفلت از این ظرفیت بالای اقتصادی، باعث شده است که کشورهایی چون چین بتوانند منافع اقتصادی زیادی از حج، نصیب خود کنند.

د) ظرفیت تامین مالی داخلی

یکی دیگر از ظرفیت های اقتصادی حج که محور اصلی بررسی در این مقاله است، استفاده از ظرفیت تامین مالی اهداف اقتصادی کشور در قالب تجهیز و تخصیص وجوه حاصل از ثبت نام حج در کشورهای میهمان است. دولت های میهمان می توانند با جمع آوری پیش از موعد هزینه حج، نقدینگی معتنابهی را جذب کنند. منابع جذب شده می تواند برای مقاصد مختلف از جمله تامین مالی نیازهای جاری دولت، مدیریت نقدینگی و یا تامین مالی پروژه های سرمایه گذاری مورد استفاده قرارگیرد. با توجه به این که ظرفیت تامین مالی حج به طور عمده با استفاده از وجوه حاصل از نام نویسی آن ارتباط دارد، افزایش طول مدت دوره سپرده گذاری و به تبع افزایش مدت انتظار برای اعزام به حج، باعث افزایش توان تامین مالی داخلی حج می شود.

4. ارزیابی اخلاقی سیاست گذاری اقتصادی حج

بدون شک ارزیابی اخلاقی سیاست گذاری اقتصادی حج، نیازمند در نظر گرفتن آثار مثبت و منفی آن می باشد. همانگونه که در بخش قبل گفته شد، سیاست گذاری اقتصادی حج می تواند منافعی برای کشور میهمان و کشورهای میزبان در بر داشته باشد. با این وجود این سیاست گذاری می تواند پیامدهای جانبی منفی از جمله آسیب رساندن به جنبه های عبادی و اجتماعی حج نیز از خود به جای بگذارد.

توجه به پیآمدهای مثبت و منفی سیاست گذاری اقتصادی حج، ما را با مشکل ارزیابی اخلاقی آن مواجه می کند. سوال اساسی این است که دولت های مشارکت کننده در آیین حج، تا چه میزان می توانند از ظرفیت های اقتصادی حج برای اهداف اقتصادی، همچون مدیریت نقدینگی و تامین منابع،

برای سرمایه گذاری و ایجاد پیشرفت در کشورشان استفاده کنند؟

برای روشن تر شدن ابعاد مسئله، به بررسی سیاست تامین مالی داخلی حج می پردازیم. شاید در بدو امر معتقد شویم که از آن جا که حفظ مصالح جامعه اسلامی ضروری است، استفاده از اقتصاد حج برای کنترل نقدینگی و یا تجهیز منابع برای رشد و پیشرفت آن، سیاستی مطلوب است. ثبت نام طولانی مدت حج، مزایای چندی دارد. اول، با در اختیار داشتن طولانی مدت منابع حاصل از ثبت نام، امکان استفاده از آن برای مصالح عمومی وجود دارد. دوم، دست اندرکاران برگزاری حج، امکان برنامه ریزی بلندمدت اعزام زائران را خواهند داشت. سوم، هزینه های اجرایی ثبت نام مکرر حج، کاهش می یابد. چهارم، مسافران نیز می توانند برنامه ریزی بلند مدتی برای اعزام به این سفر زیارتی داشته باشند.

توجه به سایر ابعاد ماجرا می تواند تردیدهایی در مورد مطلوبیت استفاده از ظرفیت های اقتصادی حج، برای مدیریت نقدینگی ایجاد کند. مشخص است که استفاده بیشتر از ظرفیت های مالی سپرده های حج برای کنترل نقدینگی، مستلزم افزایش فاصله میان دوره های ثبت نام و طولانی شدن دوره انتظار برای اعزام به حج است. در این چارچوب ثبت نام زائران برای دوره های طولانی مدت تر می تواند وجوه ثبت نام را طی زمان طولانی تر در اختیار سیاست گذاران اقتصادی حج قرار دهد. اگر دوره ثبت نام حج تمتع و یا عمره به جای دو سال یک بار، به ده سال یک بار افزایش یابد، متوسط زمانی که وجوه در اختیار دست اندرکاران حج و یا دولت است، افزایش می یابد.

لازمه این سیاست آن است که امکان سفر به حج تمتع یا عمره، برای دوره ای طولانی (مثلا یک دوره پنج یا ده ساله) به گروهی خاص که موفق شده اند در فاصله ثبت نام، وجوه مورد نظر را تکمیل و واریز کنند، اختصاص یابد. روی دیگر این سکه، ایجاد محرومیت بلندمدت برای کسانی است که بنا به هر دلیلی نتوانسته اند در طول مدت ثبت نام، خود را در زمره مسافران سرزمین وحی قرار دهند.

از طرف دیگر، ثبت نام طولانی مدت حج، موجب می شود که افراد با بنیه مالی قوی تر از امکان بیشتری برای استفاده از این فرصت برخوردار شوند. ثبت نام طولانی مدت می تواند زمان انتظار اعزام به حج را نیز

افزایش داده و با افزایش متوسط سن زائران، ابعاد عبادی و فرهنگی آن را تضعیف کند.

در نظر گرفتن نقاط قوت و ضعف استفاده از حج، برای کنترل و جذب نقدینگی، سیاست گذاران حج را با این سوال مواجه می کند که آیا از نظر اخلاقی می توان برای تامین مصالح عمومی، هزینه هایی برای بخش هایی از متقاضیان حج، به ویژه افراد با بنیه مالی ضعیف ایجاد کرد؟ ایجاد هزینه برای بخشی از افراد جامعه و همچنین تضعیف بعد عبادی و فرهنگی حج، از نظر اخلاقی تا چه میزانی قابل پذیرش است؟

سؤالات فوق می تواند زمینه شکل گیری مباحث اخلاق کاربردی سیاست گذاری اقتصادی حج باشد.

5. اخلاق کاربردی سیاست گذاری اقتصادی حج

اشاره

اخلاق کاربردی یکی از زیر شاخه های اخلاق هنجاری است که به بررسی معضلات اخلاقی در زمینه های مختلف فعالیت های اجتماعی و اقتصادی می پردازد. اخلاق کاربردی به طور عمده به دنبال پاسخ گویی به پرسش های اخلاقی است که در زمینه هایی چون حرفه های مختلف و یا در زمینه سیاست گذاری های اجتماعی مطرح می شود (رک: قراملکی 1382، قراملکی و نوچه فلاح 1386، توکلی 1388و 1389 به طور مثال، در اخلاق کاربردی پزشکی ما با این سوال مواجه ایم که آیا پیوند اعضای بدن بیمار مرگ مغزی از نظر اخلاقی درست است؟

اخلاق کاربردی سیاست گذاری اقتصادی حج، متکفل پاسخ گویی به سوالات مرتبط با اخلاقی بودن یا اخلاقی نبودن این سیاست هاست. سوال اساسی این است که آیا استفاده از حج به عنوان ابزاری برای تامین اهداف اقتصادی دولت های اسلامی مجاز است؟ آیا دولت های میزبان، به طور مثال، می توانند برای تامین مالی پروژه های خود، اقدام به ثبت نام حج برای دوره های طولانی مدت نمایند؟

در اخلاق کاربردی دو راه عمده برای مواجهه با چالش های اخلاقی جدید و پیچیده وجود دارد:

۱. روش قیاسی تطبیق دیدگاه کلی بر مصادیق

در این روش پاسخ گویی به سوال مبتنی بر تبیین مکتب اخلاقی مورد قبول، و پس از آن تطبیق آن بر موضوع مورد بحث است. براساس این می باید از میان مکاتب متعارف فلسفه اخلاق همانند نتیجه گرایی، وظیفه گرایی، حق محوری و فضیلت گرایی (1)یکی را برگزید و سپس آن را بر زمینه مورد سوال تطبیق داد. به طور نمونه، اگر ما معتقد باشیم که اسلام از نوعی نتیجه گرایی حمایت می کند، قضاوت در مورد اخلاقی و یا غیراخلاقی بودن سیاست گذاری اقتصادی حج باید با توجه به آثار آن بر جامعه صورت گیرد (فرامرز قرا ملکی 1389، 3

۲. روش بررسی زمینه ای

طرفداران این روش معتقدند که روش قیاسی تطبیق کلی بر مصادیق، ما را با پارادوکس "یا" می کند. در این پارادوکس ما ناچاریم یکی از مکاتب اخلاقی اساسی را بپذیریم و براساس آن قضاوت کنیم. برای حل این مشکل، الگوهای پژوهشی ظهور کرده اند که به وسیله آن می توان از دام حصرگرایی روش شناختی، رها شد و توان هر یک از دیدگاه ها را به نحو منسجم و سازگار تلفیق کرد و به دیدگاهی جامع دست یافت (همان) .

هر یک از این دو رویکرد با محدودیت هایی مواجه اند. در رویکرد اول، همان گونه که توسط

1- اخلاق حق محور اخلاق مبتنی بر حقوق است. .

طرفدران روش زمینه ای عنوان شده است، تحلیل گر اخلاقی به واسطه حصرگرایی روش شناختی، از استفاده از ظرفیت های برخی از مکاتب اخلاقی محروم می شود. در مقابل، استفاده از رویکرد بررسی زمینه ای، می تواند زمینه ساز نوعی نسبی گرایی اخلاقی باشد.

به نظر می رسد که می توان با اتخاذ رویکردی جامع در زمینه اخلاق هنجاری اسلامی و همچنین توجه به ویژگی های زمینه ای، میان دو روش فوق جمع نمود. برای این منظور می باید به بررسی توان ترکیبی نظریه های اخلاقی در اسلام و به کارگیری آن در اخلاق کاربردی توجه نمود.

احمد دبیری در رساله دکتری خود با عنوان "تبیین نظریه اخلاقی قرآن کریم و مقایسه آن با فضیلت گرایی در اخلاق" از رویکرد اخلاقی جامع طرفداری می کند. به نظر او" نظریه اخلاقی قرآن کریم در پایه غایت گراست؛ غایت گرایی تکلیف نگر که با ادبیات فضیلت گرایانه بیان شده است (دبیری ۱۳۹۰، 195 هرچند دبیری این دیدگاه را در زمینه رویکرد اخلاق هنجاری اسلام مطرح می کند، به کارگیری آن در اخلاق کاربردی نیز راهگشاست.

اگر بپذیریم که در دین مقدس اسلام، الف) ارزیابی اخلاقی رفتار و سیاست ها با توجه به نتایج فعلی و فاعلی آن (حسن فعلی و فاعلی) مشخص می شود؛ و ب) با توجه به مشکلات شناختی بشر، ارزیابی نتایج فعلی و فاعلی در چارچوب تبیین فضیلت های اخلاقی و ترسیم وظایف دینی انجام می گیرد؛ می توان ملاک ارزیابی سیاست ها در اخلاق کاربردی را میزان تطابق نتایج عملی سیاست ها، با جهت گیرها و وظایف دینی مربوطه دانست.

به طور نمونه، اگر با کنکاش در متون دینی به این نتیجه رسیدیم که حج در دین مقدس اسلام به عنوان عبادتی اجتماعی معرفی شده است و کارکرد اصلی آن ارتقاء روح معنویت در جامعه است و وظیفه دولت اسلامی در این زمینه را ایجاد بستر و زمینه مناسب برای تحقق این هدف قلمداد کردیم، یکی از ملاک های عمده ارزیابی سیاست گذاری اقتصادی حج، میزان سازگاری آن با اهداف عبادی حج است.

6. تحلیل آثار سیاست گذاری اقتصادی حج

اشاره

با توجه به رویکردی که در اخلاق کاربردی سیاست گذاری حج مطرح شد، ارزیابی سیاست گذاری اقتصادی حج مستلزم تبیین جهت گیری های قرآنی و روایی در سیاست گذاری اقتصادی حج و همچنین تکالیف دولت اسلامی در مدیریت ابعاد اقتصادی حج است.

۱- 6. جهت گیرهای کلی سیاست گذاری اقتصادی حج در قرآن و روایات

اشاره

با مروری بر آیات و روایات وارد شده در زمینه حج، می توان جهت گیری های سیاست گذاری زیر را استخراج کرد:

الف) جواز بهره گیری از منافع اقتصادی حج

در روایت «هشام بن حکم» از «امام صادق (ع)» ضمن بیان فلسفه های حج صریحا به این موضوع اشاره شده بود که یکی از اهداف حج، تقویت تجارت مسلمانان و تسهیل روابط اقتصادی است. در حدیث دیگری از همان امام (ع) در تفسیر آیه (لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) (بقره: 198) می خوانیم که فرمود: منظور از این آیه کسب روزی است. فاذا احل الرجل من احرامه و قضی فلیشتر لیبع فی الموسم: «هنگامی که انسان از احرام بیرون آید و مناسک حج را به جا آورد، در همان موسم حج خرید و فروش کند» (و این موضوع نه تنها گناه ندارد بلکه دارای ثواب است) .

همچنین حضرت امام صادق (ع) در تفسیر آیه (لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) ، منافع را اعم از منافع مالی و معنوی قلمداد می کنند (1) و ابن ابی الحدید در تفسیر (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) به این نکته اشاره می کند که هنگامی که مشرکین انبوه حجاج مسلمان را مشاهده می کردند در می یافتند که آنان از قدرت نظامی بالایی برخوردارند، زیرا اگر آن ها قدرتمند نبودند نمی توانستند از مکان های دور به حج مشرف شوند: و فرض الحج تقویه للدین و ذلک لما یحصل للحاج فی ضمنه من المتاجر و المکاسب قال الله تعالی (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ. . . عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَه الأَنْعامِ) و أیضا فإن المشرکین کانوا یقولون لو لا أن أصحاب محمد کثیر و أولو قوه لما حجوا فإن الجیش الضعیف یعجز عن الحج من المکان البعید. (ابن ابی الحدید ج 19، ص88

(2). (کافی ج4، ص 422) (3)

ب) اولویت ابعاد عبادی حج بر سایر ابعاد، از جمله ابعاد اقتصادی آن

اولویت بعد عبادی حج را می توان با توجه به تاکید روایات بر اهداف عبادی حج و همچنین مذمت انگیزه ها و مقاصد اقتصادی استنباط کرد. امیر المومنین (ع) در روایتی عنوان می دارند: «خداوند حج را برای تقویت دین واجب کرد» (مجلسی 1403 ق، ج 6، ص 110) . (4) «ابن ابی جمهور» نیز

در کتاب «عوالی اللئالی» از رسول مکرم اسلام (ص) نقل می کند که حضرت فرمودند: «خداوند نماز را واجب کرد، به حج و طواف امر کرد، دستور به مناسک داد تا نام خدا برپا داشته شود» (ابن ابی جمهور 1405 ق، ج1، 323) . (5)

1- مُحَمَّدُ بْنُ یحْیی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَیلِ عَنِ الرَّبِیعِ بْنِ خُثَیمٍ قَالَ: شَهِدْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ7 وَ هُوَ یطَافُ بِهِ حَوْلَ الْکَعْبَه فِی مَحْمِلٍ وَ هُوَ شَدِیدُ الْمَرَضِ فَکَانَ کُلَّمَا بَلَغَ الرُّکْنَ الْیمَانِی أَمَرَهُمْ فَوَضَعُوهُ بِالْأَرْضِ فَأَخْرَجَ یدَهُ مِنْ کَوَّه الْمَحْمِلِ حَتَّی یجُرَّهَا عَلَی الْأَرْضِ ثُمَّ یقُولُ ارْفَعُونِی فَلَمَّا فَعَلَ ذَلِکَ مِرَاراً فِی کُلِّ شَوْطٍ قُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ یا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ هَذَا یشُقُّ عَلَیکَ فَقَالَ إِنِّی سَمِعْتُ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ یقُولُ لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ فَقُلْتُ مَنَافِعَ الدُّنْیا أَوْ مَنَافِعَ الْآخِرَه فَقَالَ الْکُلَّ. (کافی ج4، ص 42

-2

3- و ابن ابی الحدید در تفسیر (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) به این نکته اشاره می کند که هنگامی که مشرکین انبوه حجاج مسلمان را مشاهده می کردند در می یافتند که آنان از قدرت نظامی بالایی برخوردارند، زیرا اگر آن ها قدرتمند نبودند نمی توانستند از مکان های دور به حج مشرف شوند: و فرض الحج تقویه للدین و ذلک لما یحصل للحاج فی ضمنه من المتاجر و المکاسب قال الله تعالی (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ. . . عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهیمَه الأَنْعامِ) و أیضا فإن المشرکین کانوا یقولون لو لا أن أصحاب محمد کثیر و أولو قوه لما حجوا فإن الجیش الضعیف یعجز عن الحج من المکان البعید. (ابن ابی الحدید ج 19، ص88

4- وَ قَالَ امیر المومنین (ع) : فَرَضَ اللهُ تَعَالَی. . . الْحَجَّ تَقْوِیه لِلدِّینِ (مجلسی 14۰3ق، ج 6، ص۰11) .

5- قال رسول الله (ص) إِنَّمَافُرِضَتِ الصَّلَاه وَأُمِرَ بِالْحَجِ وَالطَّوَافِ وَ أُشْعِرَت الْمَنَاسِکُ لِإِقَامَه ذِکْرِ اللهِ. (ابن ابی جمهور 14۰5 ق، ج1، 323 .

«ابن بابویه» نیز در کتاب «علل الشرایع» حدیثی را از امام رضا (ع) نقل می کند که در آن فلسفه وجوب حج، تهذیب نفس و تقرب در عبادت خداوند ذکر شده است. (ابن بابویه 1385، ج2، ص404) (1)در برخی روایات نیز از غلبه پیدا کردن جنبه های اقتصادی حج، مذمت شده است. به طور نمونه، امام صادق (ع) حاجیان را به سه دسته تقسیم می کنند: گروهی که از آتش جهنم رهایی می یابند، گروهی که گناهانشان بخشیده می شود و گروهی که اهل و اموال آن ها حفظ می شود. حضرت در مقام ارزش گذاری این گروه ها عنوان می کنند که کم بهره ترین افراد از حج، گروه سومند (کلینی 1407 ق، ج4، ص253) (2)قال رسول الله: ای و الذی نفسی بیده یا سلمان، . . . . و عندها یحج أغنیاء أمتی للنزهه و یحج أوساطها للتجاره و یحج فقراؤهم للریاء و السمعه (تفسیر نور الثقلین، ج5، ص36 .

(3).

از عبدالله ابن عباس روایت شده که رسول اعظم (ص) در حجۀ الوداع در تبیین شرایط آخر الزمان خطاب به سلمان فرمودند: «ای سلمان! قسم به کسی که جانم در دست اوست، . . . (زمانی فرا می رسد که) ثروتمندان امت من برای تفریح و تفرج به مکه می روند، افراد متوسط برای خرید و فروش و تجارت به حج می روند و فقرا و مستمندان برای ریا و کسب شهرت و آوازه، راهی حج می شوند» (العروسی الحویزی 1415 ق، ج5، ص36) (4).

1- حَدَّثَنَا عَلِی بْنُ أَحْمَدَ رَحِمَهُ اللهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِی عَبْدِ اللهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ عَلِی بْنِ الْعَبَّاسِ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ رَبِیعٍ الصَّحَّافُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ عَلِی بْنَ مُوسَی الرِّضَا کَتَبَ إِلَیهِ فِیمَا کَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ أَنَ عِلَّه الْحَجِ الْوِفَادَه إِلَی اللهِ تَعَالَی وَ طَلَبُ الزِّیادَه وَ الْخُرُوجُ مِنْ کُلِّ مَا اقْتَرَفَ وَ لِیکُونَ تَائِباً مِمَّا مَضَی مُسْتَأْنِفاً لِمَا یسْتَقْبِلُ وَ مَا فِیهِ مِنِ اسْتِخْرَاجِ الْأَمْوَالِ وَ تَعَبِ الْأَبْدَانِ وَ حَظْرِهَا عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ اللَّذَّاتِ وَ التَّقَرُّبِ فِی الْعِبَادَه إِلَی اللهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْخُضُوعِ وَ الِاسْتِکَانَه وَ الذُّلِّ شَاخِصاً فِی الْحَرِّ وَ الْبَرْدِ وَ الْأَمْنِ وَ الْخَوْفِ دَائِباً فِی ذَلِکَ دَائِماً وَ مَا فِی ذَلِکَ لِجَمِیعِ الْخَلْقِ مِنَ الْمَنَافِعِ وَ الرَّغْبَه وَ الرَّهْبَه إِلَی اللهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَی وَ مِنْهُ تَرْکُ قَسَاوَه الْقَلْبِ وَ خَسَاسَه الْأَنْفُسِ وَ نِسْیانِ الذِّکْرِ وَ انْقِطَاعِ الرَّجَاءِ وَ

الْآمَلِ وَ تَجْدِیدُ الْحُقُوقِ وَ حَظْرُ الْأَنْفُسِ عَنِ الْفَسَادِ وَ مَنْفَعَه مَنْ فِی الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ مَنْ فِیالْبَرِّ وَ الْبَحْرِ مِمَّنْ یحُجُّ وَ مِمَّنْ لَا یحُجُّ مِنْ تَاجِرٍ وَ جَالِبٍ وَ بَائِعٍ وَ مشتری [مُشْتَرٍ] وَ كَاسِبٍ وَ مِسْكِین (ابن بابویه1385، ج2؛ ص404
فلسفه حج ورود در حرم خدا و رفتن به سوی او و درخواست و تقاضای خواسته ها (ی مشروع) و بیرون شدن از هر گناه است، تا این که افراد از گناهان گذشته توبه نمایند و نسبت به آینده خود تجدید نظر کنند. و (نیزحج به خاطر) انفاق مال (در راه خدا) و به خاطر اینکه در سفر حج بدن ها به رنج و زحمت افتد و از شهوت ها (و تمایلات جسمانی) و لذت ها خویشتن را باز دارد (و مهم تر از همه این که) در عبادت خود را به خدای عزوجل مقرب و نزدیک گرداند (ثروتیان و همکاران 1379، 13
2- عَلِی عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیرٍ عَنْ مُعَاوِیه بْنِ عَمَّارٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللهِ7 الْحُجَّاجُ یصْدُرُونَ عَلَی ثَلَاثَه أَصْنَافٍ صِنْفٌ یعْتَقُ مِنَ النَّارِ وَ صِنْفٌ یخْرُجُ مِنْ ذُنُوبِهِ كَهَیئَه یوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَ صِنْفٌ یحْفَظُ فِی أَهْلِهِ وَ مَالِهِ فَذَاكَ أَدْنَی مَا یرْجِعُ بِهِ الْحَاجُّ (کلینی 1407 ق، ج4، ص25
3-
4- قال رسول الله: ای و الذی نفسی بیده یا سلمان، . . . . و عندها یحج أغنیاء أمتی للنزهه و یحج أوساطها للتجاره و یحج فقراؤهم للریاء و السمعه (تفسیر نور الثقلین، ج5، ص36 .

۲-6. مسئولیت های دولت اسلامی در زمینه حج

اشاره

توجه به مسئولیت های دولت اسلامی در زمینه حج، می تواند به عنوان معیاری برای ارزیابی سیاست گذاری های حج در نظر گرفته شود. متاسفانه در ادبیات حج، توجه چندانی به ابعاد حکومتی حج و به خصوص جنبه های سیاست گذاری حج نشده است. این نقصان به صورت خاص در زمینه سیاست گذاری اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حج به چشم می خورد.

الف) ضرورت بر پا داشتن حج

اهمیت بر پاداشتن فریضه عبادی سیاسی حج تا اندازه ای است که امام صادق (ع) در روایتی عنوان می دارند که اگر افراد جامعه اسلامی حج را تعطیل کنند، امام و فرمانروای جامعه اسلامی می باید آن ها را بر برپایی حج اجبار کند. حضرت در تعلیل این حکم بیان می فرمایند که خداوند این خانه را برای حج بنا نهاده است (کلینی ۱۴۰7ق، ج4؛ ص272) (1) مُحَمَّدُ بْنُ عَلِی بْنِ الْحُسَینِ بْنِ بَابَوَیهِ بِأَسَانِیدِهِ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِی وَ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَ مُعَاوِیه بْنِ عَمَّارٍ وَ غَیرِهِمْ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ7 قَالَ: لَوْ أَنَّ النَّاسَ تَرَکُوا الْحَجَّ لَکَانَ عَلَی الْوَالِی أَنْ یجْبِرَهُمْ عَلَی ذَلِکَ وَ عَلَی المُقَامِ عِنْدَهُ وَ لَوْ تَرَکُوا زِیارَه النَّبِی9 لَکَانَ عَلَی الْوَالِی أَنْ یجْبِرَهُمْ عَلَی ذَلِکَ وَ عَلَی الْمُقَامِ عِنْدَهُ فَإِنْ لَمْ یکُنْ لَهُمْ أَمْوَالٌ أَنْفَقَ عَلَیهِمْ مِنْ بَیتِ مَالِ المُسْلِمِینَ (حر عاملی ۱۴۰9ق، ج 11، 23) ؛ امام صادق7: اگر مردمان حج را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و رفتن به خانه خدا مجبور کند؛ و اگر زیارت پیامبر9 را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و اقامت در نزد پیامبر مجبور کند؛ و اگر مالی نداشته باشند، باید از بیت المال به ایشان انفاق کند (حکیمی و همکاران ۱۳۸۰، ج 2، 754

.(2)

ب) ضرورت تسهیل سفر حج

در روایت دیگری از امام صادق (ع) نقل شده است که حضرت فرمودند: «اگر مردم حج را تعطیل کردند، امام مسلمین باید مردم را به رفتن به حج مجبور کند و اگر هزینه رفتن را نداشتند آن را از بیت المال مسلمین تامین کند» (حر عاملی ۱۴۰۹ ق، ج 11، 2(3) (4)ضرورت تامین مخارج حج از بیت المال ناظر به وظیفه دولت اسلامی در تامین مالی و تسهیل سفر حج است.

ج) رعایت عدالت توزیعی

ضرورت رعایت عدالت توزیعی در سیاست گذاری های اقتصادی حج نیز از الزامات عمومی دولت اسلامی است. (5)این مسئله به طور خاص به واسطه محدودیت های سهمیه ای کشورهای اسلامی برای

1- عِدَّه مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَینِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ النَّضْ‍رِ بْنِ سُوَیدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ7 قَالَ: لَوْعَطَّلَ النَّاسُ الْحَجَ لَوَجَبَ عَلَی الْإِمَامِ أَنْ یجْبِرَهُمْ عَلَی الْحَجِّ إِنْ شَاءُوا وَ إِنْ أَبَوْا فَإِنَّ هَذَا الْبَیتَ إِنَّمَا وُضِعَ لِلْحَجِ (کلینی ۱۴۰۷ق، ج4؛ ص27
2-
3- (وَ لِکلِّ أُمَّه رَسُولٌ فَإِذا جاءَ رَسُولُهُمْ قُضِی بَینَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لا یظْلَمُونَ) (یونس:47 .
4- مُحَمَّدُ بْنُ عَلِی بْنِ الْحُسَینِ بْنِ بَابَوَیهِ بِأَسَانِیدِهِ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِی وَ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَ مُعَاوِیه بْنِ عَمَّارٍ وَ غَیرِهِمْ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ7 قَالَ: لَوْ أَنَّ النَّاسَ تَرَکوُا الْحَجَّ لَکانَ عَلَی الْوَالِی أَنْ یجْبِرَهُمْ عَلَی ذَلِک وَ عَلَی الْمُقَامِ عِنْدَهُ وَ لَوْ تَرَکوا زِیارَه النَّبِی9 لَکانَ عَلَی الْوَالِی أَنْ یجْبِرَهُمْ عَلَی ذَلِک وَ عَلَی الْمُقَامِ عِنْدَهُ فَإِنْ لَمْ یکُنْ لَهُمْ أَمْوَالٌ أَنْفَقَ عَلَیهِمْ مِنْ بَیتِ مَالِ الْمُسْلِمِینَ (حر عاملی ۱۴۰۹ق، ج 11، 23) ؛ امام صادق7: اگر مردمان حج را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و رفتن به خانه خدا مجبور کند؛ و اگر زیارت پیامبر9 را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و اقامت در نزد پیامبر مجبور کند؛ و اگر مالی نداشته باشند، باید از بیت المال به ایشان انفاق کند (حکیمی و همکاران ۱۳۸۰، ج 2، 754
5- (وَ لِکلِّ أُمَّه رَسُولٌ فَإِذا جاءَ رَسُولُهُمْ قُضِی بَینَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لا یظْلَمُونَ) (یونس:47 .

اعزام زائران به حج درپی افزایش جمعیت کشورهای مسلمان جلوه خاصی یافته است. رعایت عدالت توزیعی می تواند شامل بهره مندی عادلانه شهروندان جامعه اسلامی از امکان تشرف به حج و همچنین برخورداری از تسهیلات مربوطه می باشد. عدم ایجاد رانت برای افراد متمول در بهره مندی از حج و مزایای آن از مهم ترین جنبه های عدالت توزیعی اقتصاد حج است.

۳-6. معیارهای و نماگرهای ارزیابی سیاست گذاری های اقتصادی حج

اشاره

با توجه به جهت گیری های قرآنی و روایی در زمینه حج و همچنین مسئولیت های دولت اسلامی در زمینه حج، می توان عنوان داشت که اقتصادی مطلوب است که بتواند ضمن تقویت و حداقل حفظ اثربخشی عبادی و معنوی حج، تسهیل آن و رعایت عدالت توزیعی، به افزایش منافع ملی عواید اقتصادی کشور میهمان و توزیع عادلانه آن کمک کند. با توجه به تعریف ارائه شده می توان موارد زیر را به عنوان معیارهای اساسی، برای ارزیابی سیاست گذاری های اقتصادی حج عنوان داشت.

الف) اثر بخشی اقتصادی؛

ب) فقدان آثار جانبی منفی بر ابعاد غیر اقتصادی حج؛

ج) تسهیل حج؛

د) عدالت توزیعی.

برای سنجش تاثیرات سیاست های اقتصادی حج، نیازمند ارائه نماگرهای (1)دقیق برای اندازه گیری آثار آن بر مولفه های چهارگانه فوق می باشیم. با توجه به مشکلات اندازه گیری و محاسباتی برای ارزیابی کمی معیارهای مورد نظر ناچار به تقریب و تخمین هستیم. در جدول (1) برخی نماگرهای پیشنهادی برای سنجش معیارهای سیاست گذاری مطلوب اقتصادی حج با تمرکز بر سیاست تامین مالی داخلی حج وارد شده است.

. .Indicator -1

ص: 133

جدول 1: معیارها و نماگرهای ارزیابی سیاست اقتصادی تأمین مالی داخلی حج

<نمایش تصویر>

ص: 134

><نمایش تصویر

منبع: یافته های تحقیق

الف) نماگرهای اثر بخشی اقتصادی

برای بررسی اثر بخشی سیاست تامین مالی داخلی حج، می توان از نماگرهایی چون حجم سپرده های حج، میانگین مانده سالیانه سپرده های حج، نسبت مانده سپرده های حج به مانده کل سپرده ها، متوسط هزینه های عملیاتی ثبت نام، عواید اقتصادی سپرده ها استفاده نمود. نماگرهای کیفی چون تطابق سیاست با شرایط اقتصادی نیز می تواند معیاری برای بررسی اثر بخشی اقتصادی سیاست باشد.

ب) نماگرهای آثار جانبی غیر اقتصادی

در جدول (1) برای بررسی آثار جانبی سیاست گذاری اقتصادی حج، میان آثار مثبت و منفی بر ابعاد عبادی، سیاسی و اجتماعی حج به شرح زیر تفکیک شده است.

سن انتظاری حج به عنوان نماگر آثار جانبی عبادی: گرچه محاسبه آثار جانبی سیاست تامین مالی داخلی حج بر ابعاد عبادی حج به راحتی امکان پذیر نیست، این اثر گذاری را می توان با محاسبه تاثیر این سیاست بر سن انتظاری حج و مدت انتظار برای اعزام به حج تقریب زد. این نسبت از آن جهت می تواند این اثر را مورد سنجش قرار دهد که افزایش سن انتظاری حج می تواند به واسطه کاهش قوای بدنی حجاج از بهره مندی معنوی آنان بکاهد. علاوه بر این که تشرف به حج در سنین پایین تر می تواند آثار فرهنگی مثبت بلند مدت تری پس از مراجعت زائران از حج بر جای گذارد.

تغییرات سهمیه حج به عنوان نماگر آثار جانبی سیاسی: ثبت نام طولانی مدت حج می تواند آثاری سیاسی بر جای گذارد. اگر ثبت نام طولانی مدت توان چانه زنی کشور برای اخذ سهمیه بیشتر را افزایش دهد، می توان اثر

مثبتی برای سیاست ثبت نام بلند مدت قائل شد. بر این اساس تغییرات سهمیه حج در اثر سیاست تامین مالی داخلی حج را می توان به عنوان نماگری برای محاسبه آثار سیاسی آن در نظر گرفت.

میزان رضایت عمومی از سیاست به عنوان نماگر آثار جانبی اجتماعی: بدون شک سرمایه اجتماعی موجود در فضای سیاست گذاری حج عامل مهمی برای موفقیت دست اندرکاران برای برگزاری موفق این عبادت اجتماعی است. می توان اثر جانبی سیاست تامین مالی داخلی حج بر میزان اعتماد مردم به سیاستگذاران حج را با اندازه گیری نسبت رضایت عمومی از سیاست سنجید. تلقی منفی مردم از

سیاست و نارضایتی از نتایج آن می تواند شاخصی منفی برای ارزش گذاری آن باشد. یکی از راه های سنجش این نسبت، استفاده از روش های نمونه گیری و نظر سنجی از ثبت نام کنندگان و همچنین کسانی که موفق به ثبت نام نشده اند، است.

د) نماگرهای تسهیل حج

برای بررسی تاثیر سیاست اقتصادی تامین مالی داخلی بر تسهیل حج می توان از نماگرهایی چون تغییرات متوسط زمان انتظاری ثبت نام، و تغییرات در متوسط سن حجاج، استفاده کرد. البته می توان سهم تسهیلات بانکی از هزینه های حج را نیز به عنوان متغیری برای سنجش میزان تسهیل حج در نظر گرفت. اگر سیاست تامین مالی داخلی حج موجب کاهش سهم تسهیلات بانکی حج شود، این سیاست اثری منفی بر تسهیل حج برجای گذاشته است.

ه) نماگرهای عدالت توزیعی

برای بررسی آثار توزیعی سیاست تأمین مالی داخلی در بهره مندی از امکان ثبت نام می توان از معیارهای چون سهم دهک های بالا در ثبت نام استفاده کرد. با توجه به این که استفاده از وجوه ثبت نام حج عوایدی در بر دارد، نسبت متوسط عواید سپرده گذاران حج به متوسط عواید سایر سپرده گذاران بانکی می تواند نماگری برای سنجش عدالت توزیعی در بهره مندی از عواید سیاست باشد.

۷. بررسی آثار سیاست گذاری اقتصاد حج در جمهوری اسلامی ایران

اشاره

در این بخش به بررسی آثار مثبت و منفی سیاست گذاری تامین مالی داخلی حج و یا ثبت نام طولانی مدت حج (تمتع و عمره) در جمهوری اسلامی ایران می پردازیم. با توجه به مشکلات موجود در دسترسی به

اطلاعات، تحلیل خود را به طور عمده بر اطلاعات موجود از ثبت نام عمره در سال ۱۳۹۰ متمرکز می کنیم.

در ثبت نام عمره در سال ۱۳۹۰، برای تمامی 6 میلیون و ۶۰۰ هزار متقاضی که در دور جدید عمره ثبت نام کرده بودند اولویت های تا تعیین شد. براساس اطلاع رسانی سازمان حج و زیارت، اولویت پیش از، به ثبت نام شده های سال 13 اختصاص دارد. با توجه به این که هر اولویت شامل هزار نفر می شود، زمان بندی اعزام مسافران به زمان آغاز اعزام ها و همچنین سهمیه ایران بستگی دارد. با توجه به اطلاع رسانی های سازمان حج و زیارت چند حالت زیر متصور است.

حالت اول : براساس برخی ارزیابی ها از آن جا که اولویت های قدیمی اعزام حج تا سال 1392به طول می انجامد، اعزام اولویت های جدید (اولویت های ۳۰۰ تا ۶۰۰) از سال 1393 آغاز می شود. سازمان حج

و زیارت اعلام کرده است هر سال تا هزار نفر را به عمره اعزام می کند. این به مفهوم اعزام سالانه اولویت از سال 1393 تا سال ۱۴۰۰ می باشد.

حالت دوم : براساس برخی اطلاع رسانی ها شروع اعزام اولویت های جدید از سال 1392 است. اگر بپذیریم که ظرفیت اعزام در حدود سالانه ۸۸۰ هزار نفر است، اعزام ثبت نامی های جدید تا سال 1399 به طول می انجامد.

حالت سوم : براساس اطلاع رسانی اخیر سازمان حج، ظرفیت های اعزام به عمره ایران افزایش یافته است (1)و سازمان بنا دارد ثبت نامی های جدید را طی دوره ای پنج ساله از سال 1392 - 1391 به سفر عمره اعزام نماید (2). با توجه به اطلاع رسانی اخیر، ظرفیت اعزام سالانه می باید در حدود یک میلیون و سیصد و بیست هزار نفر باشد. اگر فرض کنیم که در سال 1391 نیمی از اولویت های جدید (۶۶۰۰۰۰ نفر) اعزام شوند، اعزام ثبت نامی های جدید تا اواسط سال 1396 به طول می انجامد.

جدول 2: اولویت های اعزام به عمره جمهوری اسلامی ایران ۱۴۰۰ - 1391 (نفر)

<نمایش تصویر>

1- اخیراً برخی از دست اندرکاران حج و زیارت تردید هایی در مورد افزایش سهمیه ایران در عمره ابراز داشته اند. علی اکبر غیرتی، مدیر کل حوزه ریاست و روابط عمومی سازمان حج و زیارت در رابطه با موضوع کاهش زمان اعزام ودیعه گذاران سال جاری عمره به 5 سال، به خبرنگار شبستان گفت: تحقق کاهش زمان اعزام به عمره مفرده، منوط به موافقت کشور عربستان برای افزایش سهمیه زائران ایرانی است. وی افزود: در صورتی که با افزایش سهمیه ایران از سوی مقامات مسئول عربستان صعودی موافقت شود، سازمان حج و زیارت ظرفیت اعزام عمره گذاران در هر سال را افزایش می دهد و بر این اساس مدت اعزام ثبت نام کنندگان عمره از 10 سال به 5 سال تقلیل می یابد. (غیرتی ۱۳۹۰).

2- مصاحبه مطبوعاتی آقای علی لیالی رئیس سازمان حج و زیارت در گفتگو با خبرگزاری مهر: : http: //www. mehrnews. com/fa/newsdetail. aspx?NewsID \154٠555 .

><نمایش تصویر

منبع: اطلاعات منتشر شده توسط سازمان حج و زیارت و محاسبات نگارنده

در مجموع اعزام ثبت نامی های جدید عمره زمانی بین 5 تا 10 سال به طول می انجامد. بر این اساس در ادامه به محاسبه نماگرهای پیشنهادی برای ارزیابی سیاست گذاری می پردازم:

۱-۷. اثر بخشی اقتصادی

اشاره

در سیاست گذاری اخیر سازمان حج در ثبت نام متقاضیان عمره در سال 139۰ علی رغم اظهاراتی برای اعلام اولویت برای دو میلیون و نیم متقاضی، تمامی شش میلیون و ششصد متقاضی در اولویت اعزام قرار گرفتند. بدون در نظر گرفتن سایر آثار این سیاست گذاری، استفاده از ظرفیت حج برای تجهیز منابع را می توان با در نظر گرفتن نماگرهای حجم سپرده های حج، میانگین مانده سالیانه سپرده های حج، نسبت مانده سپرده های حج به مانده کل سپرده ها، متوسط هزینه های عملیاتی ثبت نام، عواید اقتصادی سپرده ها ارزیابی کرد. در ادامه به بررسی برخی از این نماگرها می پردازیم:

الف) حجم سپرده های تجهیز شده

برای محاسبه میزان تجهیز منابع در ثبت نام عمره سال 139۰ توجه به اطلاعات زیر ضروری است:

1. در مجموع 657۰665 نفر در ثبت نام عمره 139۰ اقدام به سپرده گذاری نزد بانک های ملی و ملت کردند؛

2. تعداد افراد بالای ده سال و زیر ده سال ثبت نامی به ترتیب برابر با۰612598 و 444685 نفر (24.93 و 76.6) می باشد؛

3. مبلغ سپرده ثبت نام برای افراد زیر ده سال و بالای ده سال به ترتیب ۶۰۰ و ۸۰۰ هزار تومان اعلام شد؛

4. بخشی از وجوه ثبت نام از تسهیلات بانک ملت و ملی تامین شد که به دلیل در دست نبودن اطلاعات محاسبه نمی شود.

با توجه به نکات فوق، و با توجه به اطلاعات جدول، بر این اساس مبالغ سپرده ثبت نام کنندگان بالای ده سال و زیر ده سال به ترتیب معادل۰۰۰۰۰۰49۰۰784 و ۰۰۰۰۰۰266811 تومان و مجموع آن ۰۰۰۰۰۰5167595 تومان می باشد. به بیان ساده تر سیاست گذاری اخیر موجب تجهیز منابعی به میزان حدود پنج هزار و صد و شصد و هفتاد و شش هزار میلیارد تومان در نظام بانکی کشور در دوره ای یک ماهه (از تاریخ 24 شهریور ماه تا 24 مهرماه ۱۳۹۰) شد. این در حالی است که در صورت اختصاص دو میلیون و نیم نفری مبلغی در حدود دو هزار میلیارد دلار تجهیز می شد.

جدول 3: مشخصات کلی ثبت نام عمره مفرده در سال 139۰

<>نمایش تصویر

منبع: اطلاعات دریافتی از سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران همراه با محاسبات نگارنده

ب) میانگین مانده سالیانه سپرده های حج

اشاره

با توجه به محاسبات انجام گرفته در زمانبندی اعزام زائران، میانگین مانده سالیانه سپرده های حج نزد نظام بانکی قابل محاسبه است. اگر اعزام حاجیان بین سال های 1393 تا 14۰۰ صورت بگیرد، بانک های عامل به طور متوسط سالیانه حدود سه هزار میلیارد تومان طی نه سال و نیم (از نیمه دوم 139۰ تا 1399) در اختیار دارد. در صورت اعزام زائران بین سال های 1392 تا 1399 بانک های عامل به طور متوسط، ماهیانه حدود دو هزار و هشتصد و پنجاه میلیارد تومانی طی هشت سال و نیم در اختیار خواهد داشت.

جدول 4: مانده سپرده های عمره ثبت نامی 139۰ نزد بانک های ملت و ملی طی سال های 14۰۰ - 139۰ (حالت های اول و دوم)

<>نمایش تصویر

منبع: اطلاعات منتشر شده توسط سازمان حج و زیارت و محاسبات نگارنده

مزایای تجهیز سپرده های حج

۱. جذب نقدینگی

سیاست جذب 5168 میلیارد تومان نقدینگی نتایج اقتصادی مناسبی در پی داشته است. به خصوص که این سیاست در زمانی اجرا شد که کشور درگیر مشکلاتی همانند آشفتگی بازار سکه و ارز و آثار روانی ناشی از تحریم بود. از این رو، این سیاست توانست در جذب نقدینگی موثر باشد و از آثار تورمی ناشی از هجوم وجوه به بازار سکه و ارز بکاهد.

۲. افزایش توان بانک ها در ارائه تسهیلات بانکی

جذب بیش از پنج هزار میلیارد تومان از نقدینگی سرگردان در جامعه، امکان تامین مالی طرح های سرمایه گذاری کشور توسط نظام بانکی را فراهم آورد. البته ارزیابی کارایی این سیاست نیازمند تحلیل چگونگی تخصیص این منابع برای تامین مالی پروژه های سرمایه گذاری است. این ارزیابی نیازمند در اختیار داشتن اطلاعات از چگونگی تخصیص این منابع در طول زمان است.

۲-۷. آثار جانبی منفی سیاست گذاری اقتصادی حج

اشاره

آثار جانبی منفی سیاست گذاری تامین مالی حج ۱۳۹۰ را می توان با تاثیر این سیاست بر دوره انتظاری حج، سن انتظاری حج، تغییرات سهیمه حج و همچنین نسبت رضایت از سیاست بررسی کرد.

الف) افزایش دوره انتظاری ثبت نام حج

در سال های اخیر تفاوت محسوسی میان دوره انتظار حج، بین حج تمتع و عمره مفرده ایجاد شده است. براساس اطلاعات منتشر شده از سوی

سازمان حج و زیارت هم اکنون یک میلیون و پانصد و شصت هزار نفردر نوبت تشرف به حج تمتع قرار دارند. با توجه به این که سهمیه اعزام جمهوری اسلامی سالانه در حدود نود هزار نفر است. اعزام این تعداد زائران حدود 17 سال به طول می انجامد. این بدین معنا است که اعزام زائر جدید برای حج تمتع تنها از سال ۱۴۰8 هجری شمسی به بعد امکان پذیر است.

با توجه به گستردگی اعزام به عمره مفرده، طول دوره انتظاری اعزام به عمره، کوتاه تر از حج تمتع است. با توجه به محاسباتی که قبلاً ارائه شد، دوره انتظاری حج برای عمره مفرده به 5 تا 10 سال افزایش یافته است. این بدین معنا است که متقاضیان عمره در بهترین حالت تا سال 1396 و در بدترین حالت تا سال ۱۴۰۰ به انتظار بنشینند.

ب) افزایش سن انتظاری حج

با توجه به تاثیرگذاری سن حج بر امکان استفاده از برکات معنوی حج، افزایش سن انتظاری حج

می تواند آثار عبادی و تربیتی آن را به مخاطره بیندازد. براساس اظهارت مسئولان سازمان حج و زیارت متوسط سن زائران ایرانی حج تمتع در حدود ۵۰ سال است (1). با توجه به اطلاعات ثبت نام عمره ۹۰ که در جدول 5 وارد شده، متوسط سن عمره گذاران در حدود 41 سال است. از این میزان 24 درصد از ثبت نام کنندگان را افراد زیر سی سال، ۴۰ درصد ثبت نام کنندگان را افراد بین ۳۰ تا ۵۰ سال وبیش از یک سوم ثبت نام کنندگان را افراد بالای پنجاه سال تشکیل می دهند. بالا بودن متوسط سن زائران ایرانی را می توان متاثر از عوامل زیر دانست.

الف) تقاضای زیاد برای حج و عمره و سهمیه کم زائران ایرانی : علی رغم تقاضای زیاد، سهیمه ایران در حج تمتع و عمره به ترتیب در حدود ۸۰ هزار و ۸۰۰ هزار نفر در سال می باشد.

ب) وجود زائرانی که به صورت مکرر عازم حج و عمره می شوند : براساس آمار اعلامی سازمان حج و زیارت، حدود ده درصد ثبت نام ها به زائرانی اختصاص یافته که به صورت مکرر به این سفر معنوی اعزام می شوند. با توجه به این که در ثبت نام عمره ۹۰ تعداد 951227 نفر ثبت نام کنندگان تکراری بودند این نسبت به بیش از 14 درصد افزایش یافته است.

><نمایش تصویر

جدول 5: توزیع سنی ثبت نام کنندگان عمره مفرده در سال ۱۳۹۰

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جموری اسلامی همراه با محاسبات نگارنده مقاله

به نظر می رسد که علاوه بر عوامل فوق، ثبت نام طولانی مدت حج و عمره نیز موجب افزایش

1- ر. ک: سید احمد زرهانی1384. مصاحبه رئیس سازمان حج و زیارت، وبگاه کتابخانه تخصصی حج، آدرس: http: // hajj. ir/ hadj webui

/library /wfVi ewB ookP age. aspx? bookId \1429 page
. Number \8 ·

متوسط سن زائران ایرانی شده است. اگر در ثبت نام اخیر عمره متوسط انتظار را 5 سال در نظر بگیریم، سن انتظاری عمره گذاران 46 سال خواهد بود. این در حالی است که اگر به صورت تصادفی تنها زائرانی برای دو سال انتخاب می شدند و ترکیب سنی ثبت نام کنندگان نیز ثابت می ماند، سن انتظاری عمره گذاران 42 سال می بود.

اگر میانگین گروه سنی اکثریت افراد (گروه سنی۳۰ تا ۵۰ سال) در ثبت نام عمره ۹۰ را 45 سال در نظر بگیریم، انتظار داریم۴۰ درصد ثبت نام کنندگان بین سن 47 سالگی تا 54 سالگی به عمره اعزام شوند و متوسط سنی آن ها ۵.۵۰ سال خواهد بود. از طرفی دیگر، اگر درصدی از گروه سنی ۴۰ تا ۵۰ سال بنا به هر دلیلی موفق به ثبت نام نشده باشند، علاوه بر انتظار 5 تا 9 ساله برای ثبت نام مجدد، می باید دوره ای را نیز برای اعزام در نوبت بمانند. اگر فرض کنیم که در دوره بعدی ثبت نام به همین روال برای 5 تا 9 سال بعد ثبت نام به عمل بیاید، افراد با متوسط سنی 45 سال که در مرحله بعد ثبت نام می کنند، هنگام ثبت نام متوسط سنی بین ۵۰ سال تا 54 سال خواهند داشت. در این صورت این افراد در فرض اول بین 57 سالگی تا 67 سالگی و در فرض دوم بین 54 سالگی تا 59 سالگی به عمره اعزام می شوند. در این صورت متوسط سنی آن ها بین حدود 56 تا 62 سال خواهد بود. این بدین معنا است که سن انتظاری عمره برای این گروه سنی به طور متوسط 11 سال افزایش می یابد.

لازم به ذکر است که سازمان حج تمهیداتی برای اعزام سریع تر افراد سالمند و همچنین اعزام افراد جوان به حج اتخاذ کرده است. براساس این سیاست، ثبت نام کنندگان حج تمتع با سن 85 سال به بالا در اولویت قرار گرفته اند. همچنین سیاست اعزام دانشجویان و دانش آموزان به حج نیز توانسته است تا حدودی از سن انتظاری حج بکاهد. با این وجود، نمی توان اثر منفی ثبت نام های طولانی مدت بر سن انتظاری حج را نادیده گرفت.

۳-۷. تغییرات سهمیه حج

این که سیاست ثبت نام بلندمدت حج توانسته باشد توان چانه زنی ایران را برای افزایش سهمیه افزایش دهد، نیازمند تامل است. این سیاست در حج تمتع نتوانسته اثری داشته باشد و سهمیه ایران در حدود ۱۰۰ هزار نفر

باقی مانده است. در مورد عمره مفرده، مسئولان، رایزنی هایی را برای افزایش سهمیه سالانه ایران به بیش از یک میلیون سهمیه آغاز کرده اند. برای ارزیابی میزان اثر گذاری این چانه زنی می بایست به انتظار نشست. از جهت نظری می توان این ادعا را مطرح کرد که داشتن فهرست های اعزام طولانی مدت می تواند توان چانه زنی ایران در تعاملات سیاسی را کاهش دهد، زیرا به واسطه وجود فهرست طولانی مدت، کشور میهمان قدرت مانور کمی برای اثر گذاری بر سیاست های کشور میهمان دارد.

همان گونه که در شکل های 1 و 2 مشاهده می شود، میزان اعزام به حج تمتع و عمره مفرد، متاثر از میزان ثبت نام نبوده است. به بیان دیگر ثبت نام طولانی مدت، باعث افزایش سهمیه ایران نشده است.

><نمایش تصویر

منبع: استخراج شده از اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران

۴-۷. رضایت عمومی از سیاست

محاسبه نسبت رضایت عمومی از سیاست، نیازمند نظرسنجی علمی است. علیرغم در دست نبودن اطلاعات در مورد میزان رضایت از این سیاست گذاری، می توان ادعا کرد که افراد دارای اولویت های ابتدایی از این سیاست راضی و دارندگان اولویت های پایانی ناراضی هستند. همچنین رصد کردن واکنش های رسانه های گروهی نیز می تواند تخمینی از میزان رضایت عمومی از سیاست به دست بدهد. براساس بررسی های انجام گرفته، بیشتر تحلیل های رسانه ها مرتبط با آثار منفی این سیاست متمرکز است. (1)البته ارزیابی دقیق در این زمینه نیازمند استفاده روش های علمی نظرسنجی است.

1- به طور نمونه مراجعه کنید به: (بی نام۱۳۹۰، وبگاه الف، مطلب 142917 .

۷-5. نماگر تسهیل حج

با توجه به افزایش مدت انتظاری حج و سن انتظاری حج در اثر اجرای سیاست ثبت نام بلند مدت حج، می توان این فرضیه را تایید کرد که این سیاست محدودیت هایی برای متقاضیان جدید ایجاد کرده است. البته این سیاست گذاری توانسته تسهیلاتی را برای کسانی که موفق به ثبت نام شده اند ارائه دهد. ارائه تسهیلات بانکی به ثبت نام کنندگان نیز توانسته موجب تسهیل شود که با توجه به در دسترس نبودن اطلاعات نمی توان ارزیابی در مورد میزان آن نمود. (1)

۷ -6. نماگرهای عدالت توزیعی

اشاره

تبیین مفهوم عدالت توزیعی در سیاست گذاری حج با پیچیدگی هایی مواجه است. این پیچیدگی به طور عمده متاثر از شرط استطاعت مالی در حج تمتع است. اگر معتقد باشیم که حج به کسانی اختصاص دارد که از تمکن مالی کافی برخوردار باشند، در همان ابتدا به گونه ای نابرابری در توزیع را پذیرفته ایم. با این وجود عدالت توزیعی را می توان با مفهومی مشخص در سیاست گذاری حج تعریف کرد. با توجه به مشروط بودن وجوب حج تمتع به استطاعت و تمکن مالی، عدالت توزیعی در سیاست گذاری حج را می توان ناظر به ایجاد فرصت های برابری مستطیعان، جهت اعزام به حج تمتع دانست. با توجه به این که در عمره مفرده سخنی از شرط استطاعت به میان نیامده، دایره عدالت توزیعی در این زمینه گسترده تر از حج تمتع است. ما در ادامه آثار سیاست گذاری های اقتصادی حج بر عدالت توزیعی را در زمینه فرصت های ثبت نام و همچنین چگونگی توزیع منافع سپرده های حج، بررسی می کنیم.

الف) عدالت توزیعی در ثبت نام

هرچند در جمهوری اسلامی ایران محدودیتی برای ثبت نام برای حج و عمره وجود ندارد، لزوم ثبت نام در زمانی محدود و لزوم سپرده گذاری

می تواند موجب بازماندن افراد ضعیف از ثبت نام شود. سوال اینجاست که آیا سیاست ثبت نام طولانی مدت می تواند موجب بهره مندی اقشار مرفه تر از سفر عمره شود یا خیر؟

برای پاسخ به سؤال فوق باید ارزیابی از سهم دهک های مختلف درآمدی در ثبت نام عمره داشته باشیم. جمع آوری اطلاعات در مورد دهک های درآمدی ثبت نام کنندگان بسیار مشکل است. این اطلاعات را می توان با نمونه گیری تصادفی از ثبت نام کنندگان و یا با استفاده از برخی اطلاعات ارائه

1- لازم به ذکر است که اختصاص تسهیلات جعاله به متقاضیان عمره موجب نارضایتی هایی شد و به واسطه شرعی نبودن آن متوقف گردید. .

شده در ثبت نام تخمین زد. به طور نمونه، تخمین دهک های درآمدی با توجه به شغل و حرفه ثبت نام کنندگان و یا میزان استفاده از تسهیلات بانکی امکان پذیر است. مشخص است تخمین دهک ها براساس حرفه با مشکلاتی چون در دست نبودن اطلاعات تفصیلی ترکیب شغلی ثبت نام کنندگان و تورش اتکا به شغل در تخمین درآمد مواجه است.

در آمار اعلام شده از ثبت نام عمره در سال ۱۳۹۰ تنها ترکیب شغلی 56 درصد ثبت نام کنندگان مشخص شده است. براساس آمار اعلام شده ثبت نام کنندگان به ترتیب 32 درصد خانه دار، 6 درصد محصل، 9 درصد کارمند و 9 درصد نیز دارای مشاغل آزاد بودند. در این آمار وضعیت شغلی 44 درصد باقیمانده مشخص نشده است. با استفاده از این آمار نمی توان نتیجه گیری خاصی در مورد دهک های درآمدی ثبت نام کنندگان نمود. اگر آمار استفاده کنندگان از تسهیلات عمره در دست می بود می شد از آن نتیجه گیری هایی در مورد دهک های درآمدی بدست آورد.

توجه به سابقه افراد در تشرف به حج نیز می تواند ما را در تحلیل آثار توزیعی سیاست ثبت نام طولانی مدت کمک کند. اگر اطلاعات تعداد تشرف ثبت نام کنندگان به عمره در دسترس باشد، نسبت تشرف یافتگان بار اول به کل زائران می تواند برداشت هایی از عدالت توزیعی حج را به دنبال داشته باشد. در صورت محاسبه این نسبت در طول زمان می توان، سهم اعزام زائران جدید در طی زمان را مورد بررسی قرار داد.

ب) عدالت در توزیع منافع سپرده های حج

یکی از کارهای مثبت سازمان حج استفاده از سپرده سرمایه گذاری برای نگهداری وجوه حاصل از ثبت نام عمره است. این سیاست موجب می شود که ثبت نام کنندگان در طول دوره انتظار بتوانند از عواید سرمایه گذاری وجوه شان بهره مند شوند. علاوه بر این که بنا به اظهارات مسئولین سازمان حج و زیارت چنانچه متقاضیان نخواهند در نوبت اعزام باقی بمانند می توانند با مراجعه به بانک ها مبلغ ثبت نام همچنین سود سپرده خود را دریافت کنند.

با این وجود نکته قابل تامل استفاده از حساب سرمایه گذاری کوتاه مدت برای نگه داری وجوه حاصل از ثبت نام عمره است. با توجه به طولانی شدن دوره انتظار ثبت نام، این سیاست مشکلاتی را به همراه دارد. فرض کنید که فردی در ثبت نام عمره سال 139۰ در اولویت 6۰۰ قرار گرفت. این امر به مفهوم آن است که وجوه سپرده او باید برای مدتی بین پنج تا 9 سال در سپرده کوتاه مدت ذخیره شود. این امر به مفهوم آن است که افراد دارای اولویت بالا نه تنها از طولانی بودن مدت انتظار زیان می بینند، بلکه آن ها می باید برای مدت طولانی سپرده گذاری نیز به سهم سود کوتاه مدت اکتفا کنند. این در حالی است که بانک ها وجوه سپرده های پنج ساله را با نرخ های سودی بسیار بالاتر از نرخ سود

سپرده های کوتاه مدت قبول می کنند.

بر اساس اعلام مدیرعامل بانک ملی و رئیس شورای هماهنگی مدیران عامل بانکهای دولتی به سپرده های حج، 6 درصد سود تعلق می گیرد (1). براساس استعلام صورت گرفته هم اینک نرخ سود 8 درصد برای سپرده های عمره ۹۰ محاسبه می شود. این در حالی است که هم اینک نرخ سود سپرده های بانکی، بین 7 تا 20 درصد بسته به مدت سپرده گذاری در نوسان است. بر این اساس افراد با اولویت های بالا علیرغم سپرده گذاری بلندمدت از سود سپرده کوتاه مدت برخوردار می شوند. با توجه به تفاوت اولویت ها در اعزام، می توان مابه التفاوت نرخ سود سپرده های عمره ۹۰ و سایر سپرده های سرمایه گذاری را محاسبه کرد. فرض کنیم که با توجه به سهمیه اختصاصی سالانه به ثبت نام شدگان هر سال حدود هشتصد هزار نفر می باشد، ما برای هر سال هشتصد و بیست و دو هزار نفر در نظر گرفتیم. اگر اعزام عمره گزاران از سال 1392 آغاز شود، میزان سپرده باقی مانده نزد بانک های عامل از سال 1391 تا سال 1399 به شرح زیر است. هرچند این سپرده ها در نیمه اول 139۰ هم در اختیار بانک های عامل بوده است، این مبلغ را محاسبه نکردیم تا مبالغی از ثبت نام که توسط بانک ها تامین مالی شده است را خنثی کنیم.

جدول 6: اطلاعات اولیه ثبت نام عمره مفرده ۹۰

><نمایش تصویر

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده

1- خبرگزاری مهر 139۰، تخلف بانکها در پرداخت سود سپرده به ثبت نام کنندگان عمره، 15/11/139۰، .

ص: 146

جدول7: عواید زائران از سپرده های عمره مفرده 9۰

<>نمایش تصویر

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده

با در نظر گرفتن نرخ سود سپرده قابل پرداخت، مابه التفاوت سود سپرده های عمره نود و سود سپرده قابل پرداخت به شرح زیر است:

مابه التفاوت مزبور به شرح زیر است:

ص: 147

جدول7: عواید بانک از سپرده های عمره مفرده ۹۰

<نمایش تصویر>

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده

در مجموع کل مابه التفاوت سود قابل پرداخت و سود تعلق گرفته در جدول بعدی آمده است:

جدول8: چگونگی توزیع عواید سپرده های عمره مفرد ۹۰ (فرض عدم تفکیک سپرده)

منبع: یافته های تحقیق

اگر بنا به روال سپرده گذاری در بانک ها سپرده های بیش از 5 ساله به دو سپرده پنج ساله و کمتر از پنج ساله تقسیم شوند، نتیجه نهایی اندکی متفاوت می شود. برای جلوگیری از طولانی شدن مقاله تنها نتیجه نهایی در حالت اخیر را در ادامه ذکر می کنیم:

جدول9: چگونگی توزیع عواید سپرده های عمره مفرد۹۰ (فرض تفکیک سپرده)

منبع: یافته های تحقیق

<<نمایش تصویر

با توجه به محاسبات صورت گرفته، بانک های عامل بیش از نیمی از سود حاصل از سپرده های عمره مفرد ۹۰ را به سپرده گذاران پرداخت نمی کنند.

نکته حائز اهمیت تعیین میزان سود قطعی سپرده های حج است. برای محاسبه سود قطعی سپرده های بانکی بانک ها قاعدتا می باید در پایان سال پس از محاسبه سود محقق شده، مابه التفاوت نرخ سود قطعی و علی الحساب پرداخت می شود. اگر این روال در مورد سپرده های حج نیز انجام شود، محاسبه سود قطعی وابسته به چگونگی سرمایه گذاری این وجوه است. با توجه به این که این سپرده ها در مدتی طولانی در اختیار بانک های عامل قرار دارد و آن ها این وجوه را برای درآمدزایی استفاده می کنند، اکتفا به پرداخت 8 درصد سود باعث صوری شدن محاسبه سود می شود و شبهه ربا را تقویت می کند.

این پدیده علاوه بر این که می تواند موجب بی عدالتی در حق برخی ثبت نام کنندگان شود، می تواند موجب بهره مند شدن دو بانک دخیل در ثبت نام عمره شود. این رانت مخفی می تواند موجب شود که برخی از ناکارمدی های بانک ها با استفاده از منافع حاصل از بکارگیری بلندمدت سپرده های عمره و پرداخت سود کوتاه مدت پوشش داده شود. گذشته از این که با توجه به این فرصت پذیرش سپرده های عمره مفرده ۹۰ تنها در اختیار دو بانک ملی و ملت قرار گرفت، بقیه بانک های دولتی و غیر دولتی از این مزیت برخوردار نشدند که این امر نه تنها زمینه رقابت جدی بانک ها را از بین می برد بلکه مشکلاتی نیز در توزیع عادلانه بهره مندی بانک های مختلف ایجاد می کند.

لازم به ذکر است که ثبت نام طولانی مدت زمینه دلالی و بورس بازی در زمینه حج و عمره را نیز فراهم می آورد. برخی از افراد با استفاده از این

فرصت درآمدهایی زیادی کسب می کنند.

۸. رهیافت اخلاق کاربردی برای مواجهه با چالش های اخلاقی اقتصاد حج

یکی از ویژگی های اساسی رهیافت اخلاق کاربردی توجه به ریشه های شکل گیری مشکلات اخلاقی است. براساس این رویکرد، می توان با از بین بردن زمینه های بروز چالش های اخلاقی به بهترین شکل، مشکل را حل نمود. در مقابل عدم توجه به ریشه و اساس مشکل و سعی در کاستن از آسیب های پیش آمده چندان کارساز نیست.

گرچه برخی از اشکالات مورد اشاره در مقاله در مورد سیاست ثبت نام طولانی مدت را می توان با اجرای سیاست های تکمیلی تا حدودی برطرف کرد، با این وجود بسیاری از مشکلات مرتفع نخواهد شد. به طور نمونه، سازمان حج و زیارت می تواند با مذاکره با بانک های عامل نسبت به تصحیح نرخ سود سپرده های عمره مفرده، این نرخ را در سطح نرخ سود سایر سپرده ها تعیین کند. این راهکار گرچه می تواند برخی از آسیب های ناشی از توزیع ناعادلانه سود سپرده ها را از بین می برد، ولی سایر مشکلات هنوز وجود دارند. از جمله این که سیاست ثبت نام طولانی مدت موجب محروم شدن کسانی که در زمان ثبت نام قادر به ثبت نام نبودند می شود.

به نظر می رسد که احتراز از استفاده از ثبت نام حج و عمره به عنوان ابزار سیاست پولی (ابزاری جهت مدیریت نقدینگی) و کاهش دوره ثبت نام به حداکثر دوره دو ساله زمینه بسیاری از مشکلات مورد اشاره در مقاله از بین می رود. این رویه ای است که در بسیاری از کشورهای اسلامی اتخاذ شده است و دوره های ثبت نامی در حدود دو سال می باشد. اتخاذ این سیاست می تواند بسیاری از مشکلات مرتبط با عدالت توزیعی را برطرف کند.

۹. نتیجه گیری و پیشنهادات

با توجه به مبانی اسلامی، ارزیابی اخلاقی سیاست های اقتصادی حج را نمی توان تنها با در نظر گرفتن عواید اقتصادی چون جذب نقدینگی و صرفه جویی در هزینه صورت داد. این ارزیابی همچنین نیازمند در نظر گرفتن تاثیرات مثبت و منفی سیاست بر مواردی چون کارکردهای معنوی و فرهنگی حج و عمره و عدالت توزیعی است. از آن جا که اختصاص وزن به اثار مثبت و منفی سیاست اقتصادی حج با مشکلاتی مواجه است، می توان با استفاده از رویکرد پیشگیرانه اخلاق کاربردی هزینه های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی سیاست را با برطرف کردن زمینه های ایجاد مشکل بر طرف کرد.

در این مقاله به طور خاص به بررسی آسیب های سیاست گذاری ثبت نام های طولانی مدت حج تمتع و عمره مفرده در سال های اخیر به خصوص ثبت نام عمره در سال 139۰ پرداختیم. نتایج این تحقیق نشان می دهد این

سیاست با چالش های جدی مواجه است. این سیاست گرچه می تواند منافعی از جمله جذب نقدینگی و کاهش هزینه های عملیاتی ثبت نام را در پی داشته باشد، از مشکلاتی چون افزایش دوره انتظار ثبت نام، افزایش متوسط سن زائران، ایجاد زمینه بورس بازی، توزیع ناعادلانه عواید اقتصادی حاصل از سیاست، ابهام در استطاعت، و کاهش اثر بخشی عبادی حج رنج می برد. گرچه می توان برخی از آسیب های موجود را با سیاست های تکمیلی جبران نمود، ولی بسیاری از مشکلات ریشه در استفاده از ثبت نام حج و عمره به عنوان ابزار پولی به منظور مدیریت نقدینگی و یا سایر اهداف اقتصادی می باشد. با توجه به آن چه در مقاله گفته شد و با توجه به رویکرد پیش گیرانه اخلاق

کاربردی موارد زیر جهت مواجهه با این مشکل پیشنهاد می گردد:

1. عدم استفاده از سپرده گذاری حج به عنوان ابزار پولی جهت جذب نقدینگی و یا جهت مقاصد مالی و تامین این هدف با استفاده از سایر ابزارهای مدیریت نقدینگی: با توجه که برخی از مشکلات مورد اشاره در مقاله از ثبت نام های طولانی مدت حاصل می شود و دولت برای جذب نقدینگی گزینه های دیگری دارد، بهتر است که ثبت نام حج و عمره تنها به عنوان ابزاری برای اولویت بندی اعزام مورد استفاده قرار گیرد.

2. ثبت نام برای دوره های حداکثر دو ساله: می توان با دریافت مبلغی ناچیز به عنوان حق ثبت نام که تامین کننده هزینه های عملیاتی ثبت نام باشد هر ساله یا هر دو سال یک بار از میان داوطلبان، افرادی را به اندازه سهمیه موجود در قالب قرعه کشی انتخاب کرد و همین فرآیند را در دوره های بعد تکرار کرد.

3. ایجاد صندوق سرمایه گذاری حج: وجوه سرمایه گذاری شده در این صندوق نه تنها می تواند برای تامین مالی زائران مورد استفاده قرار گیرد، بلکه امکان افزایش عواید اقتصادی کشور از حج و عمره را با سرمایه گذاری در زمینه هایی چون تشکیل بازارهای مرزی سوغات و افزایش سهم تولیدات داخلی در تامین کالاهای مورد استفاده زائران مورد استفاده قرار دارد. سازمان حج و زیارت حتی می توان با ایجاد بانک حج و یا موسسه اعتباری حج، برنامه ریزی طولانی مدت برای تامین مالی حج و عمره داشته باشد. در این چارچوب افراد می تواند حتی در بدو تولد فرزندان خود برای آن ها حسابی با عنوان حساب حج در این بانک افتتاح کرده و به مرور موجودی آن را زیاد کنند.

4. افزایش رقابت در سپرده پذیری: ایجاد زمینه رقابت برای تمامی بانک ها برای جذب سپرده های حج و عمره، به فرض عدم تشکیل بانک یا صندوق حج، نه تنها می تواند تمامی بانک ها را از عواید این سپرده ها برخوردار کند بلکه زمینه رقابت برای خدمت رسانی بیشتر به زائران را فراهم آورد. البته شکل گیری بانک حج می تواند علاوه بر ایجاد تمرکز از هزینه های عملیاتی ناشی از پراکندگی در ثبت نام بکاهد.

5. ایجاد محدودیت برای سفرهای مکرر تمتع و عمره و در نظر گرفتن اولویت برای سفر اولی ها: این محدودیت می تواند از فشار تقاضا و افزایش صف متقاضیان بکاهد.

منابع

1. ابن ابی الحدید، عبدالحمید هبه الله 14۰4ه. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله مرعشی نجفی.

2. ابن أبی جمهور، محمد بن زین الدین14۰5 ق. عوالی اللئالی العزیزیۀ فی الأحادیث الدینیۀ، 4جلدی، قم: دار سید الشهداء للنشر.

3.

العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعۀ 1415 ق، تفسیر نور الثقلین، 5جلدی، چاپ: چهارم، قم: اسماعیلیان.

4. ابن بابویه، محمد بن علی1385ش / 1966م. ، علل الشرائع، 2جلدی، چاپ: اول، قم: کتاب فروشی داوری.

5. احمدی، محمدرضا ۱۳۹۰، حج در آیینه روانشناسی، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمه الله) .

6. الاعرجی، زهیر، 1415ه، الابعاد الاجتماعیه لفریضه حج، قم: نشر امیر.

7. امامی، محمد 1393ه، فلسفه و اثار حج، تهران: صدر.

8. برقی، احمد بن محمد بن خالد1371 ق، المحاسن، 2جلدی، چاپ: دوم، قم: دار الکتب الإسلامیۀ.

9. بی نام۱۳۹۰، تکرار سناریوی حج تمتع برای عمره مفرده، وبگاه الف، ۱۹/۱۱/۱۳۹۰، کد مطلب 142917، آدرس: http: //alef. ir/vdcb85b8zrhba9p. uiur. html?142917

10. تسخیری، محمد علی و محمود فاصوه، 1413ه، الحج و آثاره علی الحیاه الاجتماعیه، بیروت: دار الهادی.

11. توانایان فرد، حسن،1377، اقتصاد حج: بهره وری در آموزش های حج، تهران: چاپخش، BP

12. توکلی، محمد جواد 1389. درآمدی بر چیستی، قلمرو و چشم اندازهای فلسفه اقتصاد اسلامی، معرفت اقتصادی، ش 3، ص 92 - 65.

13. توکلی، محمد جواد 1388 درآمدی بر فلسفه اخلاق تجارت با رویکرد اسلامی، معرفت اقتصادی، 1، 32 - 7.

14. ثروتیان، بهروز و همکاران 1379. به سوی نور، چ سوم، بی جا: انتشارات ثامن

15. حر عاملی، محمد ابن الحسین 14۰9ق، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، 3۰ جلدی، قم: موسسه آل البیت.

16. حر عاملی، محمد ابن الحسین 1413ق، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت: موسسه آل البیت.

17. حسینی ادیانی، سید ابوالحسن، 1376، حج مقبول، تهران: نشر مشعر.

18. حکیمی، محمد رضا و همکاران138۰. الحیات، ترجمه احمد آرام، 6 جلدی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

19. خامنه ای، سید محمد، حج از نگاه حقوق بین الملل، تهران: موسسه کیهان.

20. دبیری، احمد139۰. تبیین نظریه اخلاقی قرآن کریم و مقایسه آن با فضیلت گرایی در اخلاق، رساله دکتری مدرسی معارف اخلاق و عرفان اسلامی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمه الله) .

21.

زرهانی، سید احمد 1384، مصاحبه رئیس سازمان حج و زیارت، وبگاه کتابخانه تخصصی حج، آدرس:

http: //hajj. ir/hadj webui/library /wfView BookP age. aspx?(bookId

رحمه الله)pageNumber 1429) رحمه الله)8۰22. شریف الرضی، محمد بن حسین1414 ق، نهج البلاغة (للصبحی صالح) ، تک جلدی، چاپ: اول، قم: انتشارات هجرت.

23. ضیاء آبادی، سید علی، 1381، حج در اندیشه سیاسی اسلامی، تهران: نشر مشعر.

24. طراد، حسن، 1418ه، فلسفه الحج فی الاسلام، بیروت: دار الزهراء.

25. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه 1415ق، تفسیر نورالثقلین، مصحح هاشم رسولی محلاتی، چ 4، قم: اسماعیلیان.

26. غیرتی، علی اکبر 139۰. افزایش سهمیه عمره تا یک میلیون نفر در سال، خبرگزاری شبستان 11/12/139۰، آدرس: http: //www. kaleme. tv/newsdetails. php?id) رحمه الله)695

27. فرامرز قراملکی و رستم نوچه فلاح، احد 1386. موانع رشد اخلاق حرفه ای در سازمان، تهران: موسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا.

28. فرامرز قراملکی، احد، 1382. اخلاق حرفه ای، تهران: احد فرامرز قراملکی.

29. فرامرز قراملکی، احد، 1389. اخلاق کاربردی در ایران و اسلام، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

3۰. قرائتی، محسن، 1371، حج، ویرایش دوم، چ اول، تهران: نشر مشعر.

31. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق 14۰7ق. الکافی (ط - الإسلامیة) ، 8 جلدی، چاپ: چهارم، جلد8، - تهران: دار الکتب الإسلامیة.

32. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق14۰7 ق، الکافی، 8 جلدی، چ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیۀ.

33. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق1429 ق، الکافی، 15جلدی، چ اول، قم: دار الحدیث.

34. کلینی، محمد ابن یعقوب 1365، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

35. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی 14۰3 ق. بحار الانوار، چ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

تأملی در نحوه تأمین مالی حج تمتع

اشاره

حسن سبحانی (1)

چکیده

از شرایط وجوب حج تمتع به عنوان یکی از فروع دین مبین اسلام، داشتن استطاعت است که از جمله نشانه های آن استطاعت مالی است. در این مقوله، هر فردی که قصد حج دارد، خود باید به تشخیص برسد. به نحوی که اعلام آمادگی برای برگزاری این عمل عبادی، می تواند به منزله وجود استطاعت مالی تلقی گردد. از آن جا که در هنگام ثبت نام متقاضیان شرایطی به وجود می آید که در ازاء پرداخت بخشی از هزینه سفر، مازادی از طرف بانک، متناسب با مبلغ و زمان در اختیار داشتن پول، تحت عنوان سود حاصل از سرمایه گذاری، به متقاضی سفر برای حج تمتع، داده می شود و برای این مازاد متناسب با عقود بانکی و حتی متناسب با شرایط عقد ودیعه، استدلالات قابل دفاع و اقناع کننده ای وجود ندارد، لذا به نظر می رسد دستگاه های حکومتی متولی سامان دهی سفر متقاضیان به حج، باید تمهیداتی را بیندیشند که ضمن استمرار خدمات مناسب به مسافران خانه خدا، از تحمیل پرداخت های مشکوک المناشی اجتناب ناپذیر و ناگزیر، به آنان، ممانعت به عمل آید.

۱. مقدمه

علامه طباطبایی در تفسیر آیه 24 سوره مبارکه حج که در آن خداوند متعال می فرماید: (به خاطر بیاور) زمانی را که محل خانه کعبه را برای ابراهیم (ع) آماده ساختیم (تا آن را بنا کند و به او گفتیم) چیزی را همتای من قرار مده و خانه ام را برای طواف کنندگان و قیام کنندگان و رکوع کنندگانِ

1- استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران. .

سجده گزار (از آلودگی بت ها و از هرگونه آلودگی) پاک ساز؛ معتقد هستند که بدون تردید، این قرارداد عبارت از وحی به ابراهیم (ع) بوده است که تو این مکان را مرجع برای عبادت من بکن و یا به عبارت دیگر خداوند می گوید ما به ابراهیم (ع) وحی کردیم که برای عبادتم قصد این مکان کن و یا مرا در این مکان عبادت کن و در خصوص آیه 27 که در آن می فرماید (وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ) یعنی در میانه مردم ندا کن که قصد خانه کنند و یا عمل حج را انجام دهند، تا در پاسخ، ببینی آنان پیاده و سواره بر مرکب های لاغر (چابک و ورزیده) از هر راه دوری به سوی تو بیایند. تأمل در این آیات الهی و مشاهده آن چه در طول تاریخ از ابراهیم (ع) تاکنون بر انسان ها گذشته است و آن ها فوج فوج، مشتاقانه به سوی حرم امن الهی شتافته اند و با تحمل رنج ها و مرارت های گوناگون از یک طرف، و بهره مندی از رضایت خاطر و احساس خوب ابراز و اظهار بندگی خداوند سبحان از طرف دیگر، برای لحظه ای، عبادت در خانه خدا را متروک نگذاشته اند، ایجاب می کند که به لحاظ تحولات حادثه در نوع فنون و تکنیک های مخلتف و تغییر فاحش چهره زندگی بشر نسبت به گذشته های نه چندان دور، همواره در نحوه سلوک و چگونگی رعایت موازین دینی، در رفتن به خانه خدا و عبادت او، اطمینان لازم به لحاظ صحت شرایط و چگونگی های پیرامون آن برقرار باشد. و هیچ تردیدی از این جهت، منویات پاک شیفتگان طواف و قیام کنندگان و رکوع کنندگان و سجده گزاران را خدشه دار نسازد. بر این اساس تأملاتی در الگوی مفهومی استطاعت که لازمه حج می باشد و شیوه های تأمین آن در مشاربی که از آن به استطاعت مالی هم تعبیر می شود، ضروری این مرحله از حیات اجتماعی مسلمانان است که در اقتصادهای مبتنی بر سیالیت بسیار کارگشای پول، امور خود را و از جمله ترتیبات مالی حج خود را سر و سامان دهند. به این نیت که، اطمینان حاصل شود از این مجاری لطمه ای به اصالت و حلالیت مالیت های مربوط به استطاعت وارد نمی گردد.

۲. تلقی از استطاعت

در راستای انجام اعمال مربوط به فروع دین که یکی از آن ها حج است و به لحاظ "روشی" مربوط به همه کسانی می شود که دارای شرایطی از جمله "استطاعت" باشند، تذکر این نکته ضروری است که این فعالیت هر

چند دارای آثار اجتماعی بسیاری است لیکن در ابتداء از وجوه "فردی" برخوردار است و تشخیص این معنی که آیا استطاعتی وجود دارد یا خیر؟ و یا سایر شرایط برای فرد فراهم گردیده است یا خیر؟ برعهده خود او می باشد. هر چند وی در این ارتباط از معیارهای مطروحه توسط مجتهدین والامقام در خصوص شرایط مستطیع شدن بهره مند می شود، اما کسی جز خود وی در این موضوع که آیا او مستطیع هست یا خیر، تصمیم گیری نمی کند.

این که استطاعت به چه معنی است با استناد به آیه 98 از سوره مبارکه آل عمران که می فرماید (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) می توان گفت که چون استطاعت به معنی توانایی است لذا آن چه روایات و کتب فقهی به عنوان شرط استطاعت آمده است از قبیل "داشتن زاد و توشه" و "مرکب" و "توانایی جسمی" و "بازبودن راه" و "توانایی بر اداره زندگی به هنگام بازگشت از حج"، به عنوان مصادیق استطاعت قابل احتساب است. اما در اینجا نکته اساسی آن است که همه مذاهب به اتفاق، شرط واجب بودن حج را استطاعت می دانند هر چند در معنی استطاعت اختلاف نظرهایی وجود دارد، بدین معنی که همه مذاهب بر آن هستند که هر کس توشه مسافرت داشته باشد، یعنی مخارج گذرنامه، حمل و نقل، خوراک، مسکن و چیزهای دیگر مورد احتیاج، با وجود این تمام آن مخارج باید به اضافه دیون و مخارج عائله و ضروریات معاش باشد مانند زمین برای کشاورزی و آلات و اسباب حرفه و فن و سرمایه برای کسب و تجارت و داشتن اطمینان از امنیت بر جان و مال و ناموس و در این میان فقط «مالکیه» بر آن هستند که هر کس توانایی راه رفتن داشته باشد، حج بر او واجب است. آنان مخارج خانواده را نام نبرده اند و نیز واجب دانسته اند که آن چه از وسایل مایحتاج زندگی، زمین، حیوان، اسباب کسب، حتی کتاب های عملی و لباس های زینتی داشته باشد را باید بفروشد و به حج برود (فقه تطبیقی ص 174

به عبارت دیگر اهل سنت استطاعت را بسیار محدود می کنند و تنها شرط وجوب حج را سلامتی می دانند. «شافعی» استطاعت را به مال می داند درحالی که «ابوحنیفه» هم استطاعت مالی و هم استطاعت و سلامت بدنی را مدنظر دارد.

در مجموع در بررسی تاریخ تطور موضوع، در این که از شرایط استطاعت رجوع به کفایت هم هست یا خیر؟ اختلاف نظر کرده اند و هم چنین در این مقوله که شرط وجوب حج، امری عقلی یا امری عرفی است اختلاف نظر دارند. علمای اهل سنت نیز در شرط بودن یا سبب بودن استطاعت و هم چنین در این که استطاعت شرط ادا یا شرط وجوب و یا شرط صحت است و بالاخره در این که استطاعت شرط شرعی است و یا شرط عقلی اختلاف نظر دارند و این گونه به نظر می رسد معنای استطاعت در آیه 98 سوره آل عمران عرفی است و روایات تفسیری در مقام بیان مصادیق

معنای عرفی آن است و بالاخره زاد و راحله هنگامی شرط استطاعت است که به آن ها نیاز باشد.

اگر هر یک از مصادیق مذکور در این مکتوب را بپذیریم آن چه بدیهی است مقام تشخیص دهنده استطاعت، همانا خود فرد است و اگر او طبق ملاک ها و معیارهایی که برای خود یا از طریق تقلید و یا اجتهاد خود برگزیده است، خود را واجد شرایط و دارای استطاعت دانست باید نسبت به برگزاری حج برای یک بار در عمر خویش، اقدام نموده و امر واجب الهی را به سامان برساند. هیچ کس و هیچ نهاد

دیگری وجود ندارد که در مقام تشخیص دهنده استطاعت فرد، قرار گیرد و برای او تصمیم بگیرد که آیا مستطیع می باشد و یا نمی باشد.

۳. تداخل استطاعت فردی و تصمیم حکومتی

نکته ای که در خصوص فرد واجد استطاعت رخ می نماید آن است که در مواقعی ناچار است برای اعمال حکم الهی در این خصوص برخودش، از مجاری رسمی اقدام نموده و مثلاً در سازمان های دولتی معینی ثبت نام کرده و در قالب کاروان ها و نظامات حاکم بر اقدامات جمعی دولت و کاروان ها، سفر واجب حج خود را به انجام برساند و در این ارتباط مسئله پذیرش مقررات و ضوابط وضع شده توسط قانون گذار و یا دولت و یا حتی مقامات سازمان دولتی متولی این مهم، از شرایط لازم و اصلی برای آغاز مقدماتی محسوب می شود که سرانجام آن به تحقق حج، مختومه می شود.

البته مسئله تا اینجا از مشکل خاصی برخوردار نیست، چرا که افراد مستطیع - که به تشخیص خودشان واجد این شرط شده اند - برای آغاز مقدمات سفر اقدام می کنند و از نظر سازمان دولتی ارائه کننده خدمات، فرض بر آن است که همه متقاضیان، واجد شرایط استطاعت هستند و به همین سبب آنان می توانند متناسب با زمانی که متقاضی را برای سفر حج اعزام می کنند، هزینه های مربوطه را از آنان دریافت کنند. به عبارت دیگر هیچ تکلیف و شرط و حقی برای سازمان دولتی متولی اعزام، وجود ندارد که بپرسد فرد، منابع لازم برای سفر را از کجا می آورد بلکه او صرفاً با اعلام هزینه های سفر، آن را از متقاضی حج مطالبه می نماید. بدیهی است متقاضی سفر نیز، هیچ انتظاری ندارد و نمی تواند داشته باشد که طرف دولتی قرارداد او، در تأمین تمام یا بخشی از هزینه سفر او مشارکت کند و یا تسهیلاتی را برای او تدارک ببیند.

اما مسئله از آن جا ناشی می شود که دستگاه دولتی متولی انجام امور متقاضیان، نشانه اعلام آمادگی و ثبت نام آنان را مثلاً در حج تمتع، واریز مبلغی در یکی از بانک های معرفی شده می داند و بر آن است که گام اول در نوبت گرفتن برای اعزام به حج، که در واقع اعلام استطاعت تشخیص داده شده توسط خود متقاضی هم می باشد، واریز مبلغ مثلاً ده میلیون ریال و نگهداری رسید مربوطه است تا نوبت تشرف برسد و

سازمان دولتی از دارندگان رسیدهای بانکی برای انجام بقیه اعمال و مقدمات سفر دعوت به عمل آورد. اکنون این سئوال مطرح می شود که بانک دریافت کننده، مبلغ اولیه ای را که از متقاضی حج دریافت کرده است تحت چه شرایطی برای مدتی کم یا زیاد نگهداری می کند و به عبارت دیگر، با این مبلغ چه می کند؟ قبل از آن که این موضوع مورد بررسی قرار گیرد، تأکید بر آن است که در کشور ما، متأثر از شیوه تصمیم گیری سازمان دولتی طرف متقاضیان مستطیع حج، فرد خود به تشخیص رسیده از حیث استطاعت - با هر مفهومی که از آن اراده شود - باید مجاری تعیین شده ای را

طی کند که یکی از مجاری اجتناب ناپذیر، واریز مبلغی پیش پرداخت به یکی از بانک های کشور است. یعنی از نظر سازمان حج و زیارت، مشمولین تشرف در مثلا سال 1389 باید دارنده قبض ودیعه گذاری علی الحساب حج تمتع یک میلیون تومانی باشند که طی دوره ای مثلاً تا تاریخ معینی، در یکی از شعب بانک ملی ودیعه گذاری نموده باشند. این مشمولین باید برای ثبت نام در کاروان های حج، اصل قبض ودیعه گذاری خود را به مدیر کاروان تحویل دهند و با دریافت فرم واریزی، مابقی هزینه سفر را ظرف مدت مثلاً یک هفته با مراجعه به یکی از شعب بانک ملی، پرداخت نمایند.

آن چه یادآوری شد حکایت از آن دارد که: 1 - بانک ملی مبالغ اولیه دریافتی از متقاضیان را تحت عنوان ودیعه گذاری دریافت و قبض صادر می کند و 2 - سازمان حج و زیارت در اعلامیه های صادره خود برای تعیین مصادیق مشمولین تشرف، از عبارت "احتساب سود متعلقه" بابت ودیعه گذاری استفاده می کند. یعنی سازمان رسماً اعلام می کند که بانک ملی نسبت به زمانی که قبض ودیعه صادر کرده است، سودی را متوجه متقاضی حج تمتع می نماید. این رویدادها در مورد متقاضی ای که در سال 1389 به حج مشرف گردیده و از جمله کسانی است که دارای قبض ودیعه گذاری علی الحساب حج تمتع یک میلیون تومانی بوده که در تاریخ 3/11/1383 به بانک ملی سپرده است به شرح ذیل است:

><نمایش تصویر

کلام مستنبط از این گونه سازوکار در پذیرش متقاضی سفر حج تمتع می تواند این باشد که ترتیبات مورد توافق بین سازمان حج و زیارت و بانک ملی، شرایطی را به وجود آورده است که مثلاً در سال 1389 مبلغ 8794978 ریال از هزینه 37776۰۰۰ ریالی حج تمتع را بانک ملی تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری تأمین کرده است. و این مبلغ 3/23 درصد از آن چه را که عرفاً هزینه حج و یا همان استطاعت را تشکیل می دهد، می پوشاند.

4. بررسی رابطه بین بانک و متقاضی سفر حج تمتع

ماده 3 قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب 8/6/1362 که در تاریخ 10/6/1362 به تایید شورای نگهبان رسید و از آغاز سال 1363 در بانک های کشور اجرایی گردیده است بر آن است که بانک ها می توانند تحت هر یک از عناوین الف) سپرده های قرض الحسنه و ب) سپرده های سرمایه گذاری مدت دار، مبادرت به قبول سپرده کنند؛ سپرده های قرض الحسنه اعم از جاری و پس انداز است. مطابق

تبصره این ماده، سپرده های سرمایه گذاری مدت دار که بانک در به کار گرفتن آن ها وکیل می باشد در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می گیرد. البته طبق ماده 98 قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه کشور، مصوب 1389 مجلس شورای اسلامی، عقود استصناع، مرابحه و خرید دین هم به این مجموعه اضافه شده است. ماده 5 بر آن است که منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده 3 براساس قرارداد منعقده، متناسب با مدت و مبالغ سپرده های سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ، در کل وجوه به کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

تدقیق در موارد قانونی، بیانگر آن است که تنها سپرده ای که می تواند مورد استفاده در سرمایه گذاری قرار گیرد، سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت است که باید براساس قراردادی که بین سپرده گذار و بانک منعقد می شود به کار گرفته شود. البته سپرده های قرض الحسنه اعم از جاری و پس انداز، طبق ماده 4 آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) ، مصوب 27/9/1362 هیأت وزیران جزء منابع بانک محسوب می شوند و براساس ماده 10 همین آیین نامه، از منافع حاصل از عملیات سرمایه گذاری در عقود مختلف، دارای سهم می باشند. بنابراین می توانیم استنباط کنیم که بانک ها می توانند از سپرده های قرض الحسنه به عنوان منابع خودشان و هم چنین از سپرده های سرمایه گذاری به عنوان منابع سپرده گذار، طبق قرارداد منتفع شوند و یا انتفاع برسانند. البته برمبنای ماده 11 آیین نامه مصوب هیأت وزیران، اولویت به کارگیری منابع، به منابع سپرده گذاران برمی گردد. برای به کارگیری منابع بانک، باید شرط بیشتر بودن مجموع تسهیلات اعطایی بانک ها از مجموع سپرده های سرمایه گذاری سپرده گذاران برقرار شود. یعنی سهم منابع بانک به اندازه مابه التفاوت حاصله خواهد بود. اکنون سئوالی که مطرح می باشد این است: مبلغی که متقاضیان سفر حج تمتع به بانک ها می پردازند، تحت چه عناوین رایجی در نظام بانکی طبقه بندی می شود؟ آن چه در بخش های قبلی این مقاله آمد ناظر بر آن بود که بانک ها این وجوه را تحت عناوین ودیعه دریافت می کنند. مقوله ای که در ادبیات حاکم بر قوانین بانکی کشور محلی از اعراب ندارد و بلاموضوع است. یعنی همان طور که آمد بانک ها فقط می توانند سپرده از مردم قبول کنند و منافع حاصل از به

کارگیری سپرده ها، مطابق آن چه ذکر شد نیز پس از به کارگیری سپرده ها در عقود معین و مطابق قرارداد توزیع می شود، بنابراین با قاطعیت می توان گفت متقاضیان سفر حج در بانک ها سپرده گذاری اعم از قرض الحسنه و یا سرمایه گذاری مدت دار نمی کنند، بلکه به تعبیر بانک، پول خود را ودیعه گذاری می کنند. بنابراین قاعدتاً پول آن ها نمی توانسته است در عقود معین بانکی، به مثابه سپرده های بلندمدت سرمایه گذاری شده و برخوردار از منافع، شده باشد. حال سؤال حادث شده این می شود که بانک ها آن چه را که

به عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری به متقاضیان پرداخت می کنند از چه محلی پرداخت می نمایند؟ اگر پاسخ این باشد که از محل سپرده گذاری وجوه دریافتی، سرمایه گذاری کرده اند و منفعت برده اند و این مبالغ متناسب با مدت و مبلغ پول آنان در کل سرمایه گذاری توزیع شده است، پذیرش این پاسخ منطقی نمی نماید چون بانک ها خود برآن هستند که متقاضیان سفر حج تمتع، ودیعه گذاری کرده اند و بدیهی است بین ودیعه گذاری و سپرده گذاری تفاوت است و اگر گفته شود که ودیعه ها را سرمایه گذاری کرده ایم، باید پرسید مطابق کدام قرارداد فیمابین نظام بانکی و متقاضیان سفر حج تمتع این اقدام صورت گرفته است؟ تا آن جا که مشخص است چنین قراردادی (اگر مطابق قانون باشد که نیست) بین بانک و متقاضی مستطیع، منعقد نشده است. بنابراین پرداخت عواید حاصل از سرمایه گذاری، موضوعیت پیدا نمی کند.

ممکن است استدلال شود که بانک ها با وجوه ودیعه گذاری شده برای سفر به حج تمتع به عنوان سپرده های قرض الحسنه - اعم از جاری، یا پس انداز - مواجهه داده شده اند و با تلقی ودیعه به سپرده قرض الحسنه و جزء منابع خود محسوب کردن آن ها (طبق ماده 4 آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا) خود را دارای این صلاحیت دانسته اند که مطابق ماده 3 آیین نامه بدون تعهد و قرارداد با سپرده گذار، امتیازاتی را به ودیعه گذار که اینک سپرده گذار نامیده شده است بدهند و پرداخت وجوهی تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری، از مصادیق این امتیاز محسوب می شود.

باید توجه کرد که هر چند، حتی با مسامحه نمی توان این گونه قلب مفاهیم و عبارات را پذیرفت و جای سپرده گذار با ودیعه گذار و جای ودیعه گذاری را با سپرده گذاری و جای امتیازات بدون تعهد و قرارداد را با عواید معطوف به تعهد و قرارداد، عوض کرد، لیکن حتی اگر از این ضوابط عدول کرده و پرداختی های مازاد بانک به ودیعه گذاران مستطیع را امتیاز محسوب کنیم، باز هم پدیده اتفاق افتاده در چارچوب قوانین موجود قرار نمی گیرد. زیرا در ماده 3 آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است که امتیازات عبارتند از:

1. اعطای جوائز غیرثابت نقدی یا جنسی؛

2. تخفیف و یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی؛

3. دادن حق تقدم برای استفاده از تسهیلات اعطای بانکی، نوع، میزان.

که حداقل و حداکثر این امتیازات هم به تصویب شورای پول و اعتبار خواهد رسید. همان طوری که ملاحظه می شود بندهای 2 و 3 امتیازات مطروحه، اصولاً در بحث حج موضوعیت ندارد. در بند (1) نیز صحبت از اعطای جایزه غیرثابت نقدی یا جنسی است اما این بند هم نمی تواند منشأ پرداخت مازادی محسوب شود که بانک ها به ودیعه گذاران متقاضی سفر به حج تمتع می پردازند زیرا بانک ها آن چه که

برمبنای بحث فعلی از جنس جایزه است را تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری می پردازند، درحالی که اگر بحث استفاده از سپرده هائی که منشأ منابع بانکی می شوند مطرح بود، بانک می توانست مبلغ پرداختی مازاد به هر متقاضی را جایزه نقدی غیرثابت نامگذاری کند نه این که از آن با عبارت عواید حاصل از سرمایه گذاری یاد نماید.

5. عقد ودیعه و استلزامات آن

عنایت به آن چه در ارتباط بین ودیعه گذار و بانک در موضوع سفر برای حج تمتع گذشت، می تواند ما را وارد در این موضع کند که با کدام الگوی بانکی می توانیم پرداخت مازاد از طرف بانک به ودیعه گذاران را توجیه کنیم؟ از آن جا که شقوق مختلف مربوط به الگوهای مختلف را بررسی کرده و به این نتیجه رسیدیم که بانک ها مطابق قانون نمی توانند ودیعه بپذیرند و به آن مازاد بپردازند، به همین جهت ضروری به نظر می رسد که از نظر حقوقی در مفهوم ودیعه نیز تأملی شود.

طبق ماده ۶۰۷ قانون مدنی، ودیعه عقدی است که به موجب آن یک نفر مال خود را به دیگری می سپارد برای آن که آن را مجانی نگاه دارد. ودیعه گیر را «مستودع» یا امین و ودیعه گذار را «مودّع» می نامند. همان طور که ذکر شد چون ودیعه عقد است لذا به ایجاب و قبول نیاز دارد. عقد ودیعه باید مجانی باشد والاّ عقد، عقد اجاره خواهد بود و در آن صورت، امین یا مستودع اجیر محسوب می شوند. از آن جا که هر کدام از مودع و مستودع می توانند هر زمان که بخواهند این عقد را فسخ کنند لذا عقد ودیعه، عقدی جایز است (ماده 611 قانون مدنی ایران) .

بین امین و ودیعه گذار تعهداتی برقرار می باشد از جمله این که امین یا مستودع باید:

1. از مال امانتی حفاظت کند.

2. از مال امانی استفاده نکند چون مال برای حفاظت نزد او گذاشته شده است مگر این که با صراحت و یا به طور ضمنی، برای استفاده از آن اجازه گرفته باشد و گرنه اگر بدون اجازه استفاده کرده باشد ضامن است.

3. عین مال امانی را رد کند نه عوض و بدل آن را مگر این که عین مال قهراً از او گرفته شده یا تلف شده باشد که در این صورت امین باید عوض، مثل یا قیمت آن را بپردازد.

مودّع نیز باید:

1. در صورت فسخ عقد، مال امانی را باز پس گیرد.

2. مخارج حفظ و نگهداری مال را مکلفا بپردازد.

ملاحظه می شود که بانک ها در نقش مستودع نه تنها بدون اجازه مودع حق استفاده از "ودیعه" که پول واریزی به بانک برای حج تمتع است را ندارند، بلکه مودع تکلیف دارد مخارج حفظ و نگهداری

مال را هم به بانک پرداخت نماید. به همین سبب بر این مبنا نیز نمی توان توجیهی برای پرداخت معکوس، یعنی پرداخت مازادی از سوی مستودع یا امین به مودّع سراغ گرفت مگر این که مستودع اجازه به کارگیری پول را طی تشریفاتی از مودّع اخذ کرده باشد که این مقوله در بحث ما موضوعیت ندارد. مطلب گذشته هر چند موضوعیت ندارد لیکن ایجاد کننده این سئوال است که وقتی بانک به ودیعه گذار پرداخت مازاد بر اصل ودیعه را عملیاتی می کند آیا آن را از محل استفاده از ودیعه کسب کرده است؟ در آن صورت باید پرسید بانک با چه اجازه ای چنین کاری را صورت داده است؟ چون مودّع که این اجازه را به بانک نداده است. از آن گذشته، نحوه استفاده از پول موضوع و دیعه گذاری، چه بوده است؟ سرمایه گذاری؟ قرض؟ یا. . . .

تنها بحثی که در این خصوص باقی می ماند آن است که بانک بگوید من چون به عنوان مستودع باید عین ودیعه و نه عوض و بدل آن را به مودّع برگردانم بنابراین با توجه به کاهش ارزش پول که در اقتصاد ایران مزمن و نهادینه شده است، معادل کاهش ارزش پول ودیعه گذار را مازاد بر اصل ودیعه به او برگردانده ام تا شرط صحت عقد برقرار بماند. در این ارتباط باید توجه کرد که حتی اگر چنین استدلالی، برای توجیه استفاده از ودیعه مطرح شود، در آن صورت سئوالات دیگری ظاهر می شوند، از جمله این که آیا بانک ها چنین تعهدی را که بر عهده خود گذاشته اند به رایگان انجام می دهند؟ آیا بانک ها منفعت بیشتری از ودیعه مودّع به دست آورده اند و فقط بخشی از آن را که جبران کاهش ارزش پول مودّع را می کند به او پرداخت کرده اند؟ و یا شقوق دیگر قابل طرح. بدیهی است به فرض امکان تحقق این مفروض، باید آن چه به اصطلاح به نام عواید حاصل از سرمایه گذاری از طرف بانک به ودیعه گذار پرداخت می شود دقیقاً معادل افزایش نرخ تورم باشد که جبران کاهش ارزش پول را نماید و در این صورت هم سئوال این است که کدام شاخص قیمتی ملاک است؟ شاخص قیمت مصرف کننده شهری؟ شاخص قیمت تولیدکننده؟ شاخص قیمت صادرات؟

6. جمع بندی و پیشنهاد

همان طوری که ملاحظه شد، استطاعت برای سفر حج مقوله ای است که به تشخیص افراد موضوعیت می یابد و لذا فرض بر آن است که هر کس

اعلام استطاعت کرد واجد این شرط برای سفر حج تمتع شده است و باید از او پذیرفت. حکومت هم که برای سروسامان دادن به سفر متقاضیان به خانه خدا تشکیلاتی دارد و اقداماتی می کند، نباید به گونه ای عمل نماید که نشان بدهد او در تأمین بخشی از هزینه سفر متقاضی مسئولیت و تکلیفی دارد. این مطالب به معنای آن است که در تعامل بین سازمان حج و زیارت و نظام بانکی شرایط به گونه ای رقم بخورد که منشأ مازادی که بانک به حساب متقاضی واریز می کند، کاملاً شفاف باشد. اما چون با عنایت به واقعیات اقتصاد ایران چنین امری در شرایط

فعلی مقدور نمی باشد و فعالیت های خرد هم چون ودیعه سپاری متقاضیان، تحت الشعاع سازوکار مقتدر و پیچیده و به نظر نگارنده، عاری از مکانیزم بانکداری بدون ربا در بانک ها قرار گرفته و در آن مستحیل می شود، بسیار مناسب است که اصولاً سازمان، طرف پرداخت مبلغ و مازاد متعلق به آن قرار نداشته باشد و خود را از این مقوله بدین ترتیب در حاشیه قرار دهد که فرض بر آن است متقاضی حج، دارای استطاعت است و در زمانی که لازم باشد هزینه های مربوطه را پرداخت می کند. یعنی سازمان بدون شرط، واریز بخشی از هزینه سفر توسط متقاضی از وی ثبت نام به عمل آورد و مطابق سازوکاری که دارد نوبت تشرف به سفر حج را به اطلاع متقاضی برساند. هر زمان هم که عملیاتی شدن این مهم مقدور شد، هزینه های مربوطه توسط مستطیع به مراجعی که سازمان تعیین می کند پرداخت شود.

ممکن است در این ارتباط این اشکال وارد شود که اگر مبلغی در آغاز از متقاضی دریافت نشود -ولو این که در بانک باشد - ممکن است عده زیادی ثبت نام کنند هر چند مستطیع نباشند. این مطلب ممکن است درست باشد، اما نباید مورد عنایت قرار گیرد، زیرا در مفهوم استطاعت این شرط مسکوت است که استطاعت در هنگام اراده برای سفر و یا در هنگام تحقق سفر باید مورد ملاحظه باشد. این مقوله برای شرایطی است که تعداد متقاضی زیاد باشد و بدیهی است در چنین وضعیتی، حتی اگر کسانی به هنگام فراخوانی برای اعزام به سفر، فاقد استطاعت باشند جای خود را به انبوه متقاضیان مستطیع در نوبت های بعدی می دهند. اما اگر زمانی تعداد متقاضی کم شد و حتی پس از فراخوان، عده مراجعان کم تر از ظرفیت اعزام مستطیع شد. در آن صورت هم مشکلی وجود ندارد زیرا سازمان حج و زیارت یک بنگاه بازرگانی نیست که در هر شرایطی، باید عده معینی را که در نظر گرفته است به حج اعزام کند بلکه سازمانی است که می خواهد خدماتی به متقاضیان مستطیع بالفعل بدهد. حال اگر زمانی و یا سالی در جامعه ظرفیت اعزام بیشتر از مستطیع بالفعل باشد باید به واقعیت تمکین کرد و این احساس به وجود نیاید که چون کمتر از ظرفیت، اعلام آمادگی کرده اند پس نقصانی حاصل شده است.

ملاحظه می شود که پرداخت ودیعه به هنگام ثبت نام، هیچ نقشی در کارکرد سازمان حج و زیارت به لحاظ نحوه اعمال تکالیفش ندارد و لذا

بسیار مناسب خواهد بود که سازمان، شرط پرداخت مبلغی به عنوان ودیعه را از متقاضیانی که بالقوه از آن ها ثبت نام می کند حذف نموده و بدینوسیله به یکی از بزرگ ترین چالش هایی که در ارتباط با ماهیت مازاد پرداختی به متقاضی مستطیع توسط بانک ها وجود دارد، خاتمه دهد.

این مهم را جدی بگیریم و فراموش نکنیم که فقط ذره ای انحراف در نحوه به کارگیری پول متقاضی توسط بانک و تلقی آن مثلاً به قرض، می تواند بر وجوه مازاد دریافتی توسط زائر عنوانی را الصاق کند که از مصادیق آیه 279 سوره بقره باشد و چنین مباد که برای بخشی از هزینه سفر متقاضی مستطیع، با

تمهیدات شکلی سازمان حج و زیارت و نظام بانکی، شرایطی رقم بخورد که معنوی ترین و آرمانی ترین سفر عبادی انسان، به شبهه محاربه با خدا و پیغمبر خدا (ص) آلوده گردد و چه خسارت عظیمی.

منابع

1. جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه جلد3، دارالکتب اسلامیه، تهران: 1374.

2. طباطبایی محمد حسین، تفسیر المیزان - ترجمۀ محمد باقر موسوی همدانی، جلد 28، کانون انتشارات محمدی، تهران: 1355.

3. مغنیه محمد جواد، فقه تطبیقی، ترجمۀ کاظم پورجوادی، مؤسسۀ انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ چهارم، 1372.

4. موضوع شناسی فقهی حج www. hawzah. net

5. مفهوم ودیعه www. pajoohe. com.

6. مجلس شورای اسلامی، قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب 1362.

7. مجلس شورای اسلامی، قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی، مصوب 1389.

نگاهی کلی به اقتصاد و بازار حج (با تأکید بر رفتار اقتصادی ایرانیان و نگاهی به کشورهای اسلامی در آن)

اشاره

سید محمدحسن مصطفوی (1)

چکیده

مسلمانان جهان با حدود 5/1 میلیارد نفر جمعیت و نیز وسعت سرزمینی قابل توجه که نزدیک به یک چهارم مساحت زمین است و با وجود داشتن نیمی از نفت جهان، به گونه ای که حتی شش کشور فقیر اسلامی مانند افغانستان و پاکستان، حدود ۵۰۰ میلیارد بشکه ذخایر نفتی دارند که بالقوه ثروتی سرشار است، تنها 7/4 درصد از تولید ناخالص جهانی و کمتر از 8 درصد از صادرات جهانی را در سال 20۰5 به خود اختصاص داده اند و پس از اروپا، آسیا و آمریکای شمالی مکان چهارم را داشته اند. این درحالی است که کشورهای اسلامی می توانند از این ظرفیت عظیم معنوی، فرهنگی و مادی در سطوح خرد، کلان، توسعه ای، منطقه ای، بین المللی و جهانی شدن، به نحو مطلوبی بهره مند شوند که حج یکی از مظاهر آن است. اما بررسی ها نشان می دهد که وضعیت بالفعل بازار حج و نقش کشورهای اسلامی، از جمله ایران در آن نامطلوب است.

ایران به عنوان قدرت فرهنگی و اقتصادی منطقه، ظرفیت عظیمی برای به فعلیت رساندن اهداف اقتصادی و نیز منافع ملی در مرکزی ترین نماد بازار مسلمین (حج) دارد؛ به ویژه که تا ده سال آینده با ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، درآمد کشور از محل صدور نفت و فرآورده های آن چندان مناسب نیست و می باید در هزینه ارزی تا حد ممکن صرفه جویی نمود. از سوی دیگر، باید درآمدهای ارزی غیر نفتی را افزایش

1- عضو هیئت علمی پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس. .

داد وتنوع بخشید که حج، بالقوه یکی از محوری ترین گزینه ها برای افزایش درآمد است.

این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی و جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای، اسنادی و آماری نگارش یافته، به مطالعه اقتصاد حج و نقش کشورمان و سایر کشورهای اسلامی در آن، پرداخته و در بخش پایانی، پیشنهادهایی ارائه نموده است.

واژگان کلیدی: هویت، کشورهای اسلامی، گردشگری فرهنگی و مذهبی، اقتصاد حج، بازار مسلمین، عرضه و تقاضا در بازار حج.

مقدمه

کشورهای اسلامی درحالی که قریب به یک چهارم مساحت زمین و نیز نزدیک به یک چهارم جمعیت جهان را در اختیار دارند و از طرفی نزدیک به نیمی از نفت جهان در کشورهای اسلامی تولید می شود؛ از لحاظ تولید ناخالص ملی و صادرات جهانی، سهم بسیار کمی دارند. البته همین سهم ناچیز هم شامل استخراج، فروش و صادرات مواد خام است. از سوی دیگر بازار این کشورها و از جمله بازار مکه و مدینه در ایام برگزاری مناسک حج اکثرا در اختیار کشورهای دیگر و شرکت های بین المللی است.

این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی و جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای، اسنادی و آماری نگارش یافته، به موضوع «اقتصاد و بازار حج با تأکید بر رفتار اقتصادی ایرانیان و نگاهی به کشورهای اسلامی در آن» پرداخته است. در فصول بعدی مقاله، مباحثی همچون کلیات، اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه ای، بین الملل و جهانی شدن، بازار حج، منابع و منافع عربستان، نقش ایرانیان در طرف عرضه و تقاضا و اثرات تقاضای ایرانیان مطرح شده است. در بخش آخر نیز سخن پایانی، نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها قرار گرفته است.

کلیات

اشاره

خدمات گردشگری می توانند به افزایش درآمد، اشتغال، عایدات ارزی و درآمدهای مالیاتی کمک کنند (UNCTAD,1998). منافع اقتصادی و اجتماعی برآمده از توسعه گردشگری، از جمله خدمات تجاری و حمل و نقل با تقویت رقابت پذیری بخش های تولید سنتی، می تواند به کاهش فقر در کشورهای در حال توسعه کمک کند. در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، گردشگری به مثابه یک جزء اساسی توسعه اقتصادی قلمداد شده و گاهی از آن به عنوان نوشداروی اقتصادهای شکننده یاد می شود (Piran ، 20۰2

۱. گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی عبارت است از بازدید گردشگران از اماکن مقدس، نظیر عبادتگاه ها، زیارتگاه ها، مقابر ائمه: ، امامزاده ها و نظایر آن. به بیان کامل تر، گردشگری مذهبی شامل سفرهایی است که پایه مذهبی دارند و طیف گسترده ای را تشکیل می دهند؛ یعنی مسافرت هایی که معتقدان به یک مذهب براساس موازین دینی با داشتن شرایطی به برخی مکان ها می روند و اعمالی خاص و بعضاً مناسک دقیقی انجام می دهند، مثل مسافرت مسلمانان برای انجام فریضه حج. برخی دیگر از مسافرت های زیارتی نیز که کم و بیش در همه ادیان و مذاهب وجود دارد، شامل بازدید از مکان های مقدسی است که همواره جمعیت زیادی را به خود جلب می کند. (1)از نمونه سفرهای مذهبی می توان به روز جهانی «جوان» اشاره کرد که به ابتکار واتیکان برای قوی تر کردن باورهای دینی در بین جوانان کاتولیک مطرح شده که به صورت جهانی برگزار می شود. این سفر، یکی از بزرگ ترین آیین های مذهبی مخصوص جوانان دنیاست. به عنوان نمونه وقتی این مراسم در سال در آلمان برگزار شد، بیش از هزار زائر از کشور در این مراسم مذهبی شرکت کردند. (2)در اسلام نیز، آیین حج به عنوان یکی از بزرگ ترین مراسم مذهبی جهان، سالانه انبوهی از زائران را در یک جا گرد هم می آورد.

۲. نگاهی به گردشگری زیارتی و مذهبی

گردشگری زیارتی و مذهبی، از قدیمی ترین گردشگری ها در گذشته و از جمله پررونق ترین آنها در حال حاضر است. قدمت این نوع گردشگری به قدمت فرهنگ دینی است که همواره با بشر بوده است. مرور تاریخی در زمینه سفرهای زیارتی و گردش های مذهبی همچون سفرهایی که برای انجام مراسم مقدس در میان یونانیان باستان رواج داشته یا سفرهایی که مصریان قدیم برای دیدن فراعنه انجام می دادند، هر یک به نوعی نشان دهنده رواج این نوع گرشگری در گذشته است. بنابراین گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی و مذهبی دارد و عامل مهمی در شکل گیری بسیاری از مسافرت هاست. این نوع گردشگری را می توان به دو گروه زیر تقسیم نمود:

الف) گردشگرانی که انگیزه آنها از مسافرت، فقط انجام امور مذهبی است.

ب) گردشگرانی که اهداف مسافرت آنها چند منظوره، اما با اولویت زیارت است و ضمن انجام

1- ر. ک: مجموعه مقالات همایش ملی توسعه سرمایه گذاری در گردشگری، صادق بختیاری، بررسی قابلیت اوقاف در تأمین مالی گردشگری.
2- ر. ک: سایت سازمان جهانی گردشگری. .

زیارت و دیدار از مکانی خاص، اهداف دیگری نیز داشته اند؛ مثلاً از مکان های دیگر گردشگری نیز دیدن می کنند. امروزه گردشگری مذهبی به سبب ویژگی های خود، جایگاه مهمی در بین انواع گردشگری یافته است و تقریبا در سراسر جهان به صورت چشمگیری وجود دارد. براساس برخی از برآوردها 26 در صد کل گردشگری های جهان در این نوع گردشگری جای می گیرند (Santos ، 2004) .

۳. آینده جمعیتی مسلمانان

پس از مسیحیان، مسلمانان بیشترین جمعیت دنیا را تشکیل می دهند. در تحقیقی از مؤسسه «پیو» ، برآورد شده که تا بیست سال آینده، شمار مسلمانان دو برابر میزان سال ۱۹۹۰ خواهد بود (Pew Report,2011(. براساس این تحقیق، هر سال 5/1 درصد بر شمار پیروان اسلام در جهان افزوده خواهد شد؛ درحالی که شمار غیرمسلمانان با رشد 7/0 درصدی روبه رو خواهد شد (Ibid(. براساس گزارش مرکز تحقیقات پیو، انتظار می رود جمعیت مسلمانان به حدود 2/2 میلیارد در سال ۲۰۳۰ برسد، بنابراین تقاضا و بازار بالقوه و بسیار وسیع تری برای شرکت در مراسم حج در پیش روی خواهد بود.

4. ارتباط فرهنگ و مصرف

انسان شناسان درباره ارتباط فرهنگ و مصرف اعتقاد دارند که مصرف کنندگان با تکیه بر فرهنگ خود که توجیهات لازم را برای نظارت ها و مرزبندی های اجتماعی فراهم می آورد، می توانند برای خلق هویت های فردی و جمعی، از کالاها و خدمات استفاده کنند.

بیشتر تحلیل های مردم در مورد مصرف، بر سیاست های فرهنگی مربوط به هویت، تمایلات و جنبه های ذهنی و هنجاری مصرف در زندگی روزمره تأثیر دارد. (1) و از این جهت، تقاضا برای اعزام به حج و نیز عرضه کالا در بازار حج، تنها جنبه اقتصادی ندارد، بلکه هر گروهی می کوشد تا هنجارهای خود را در جایی که هویت اسلامی بیشترین نقش را دارد، انتقال دهد.

امروزه، بررسی مسائل جهان جدید، نیازمند مطالعه نقش فرهنگ و چگونگی تحول و تطور آن است. در واقع، توسعه نظام بین المللی دولت ها تا آنجا می تواند پیش رود که نظام فرهنگی اجازه می دهد. (2)جهان اسلام و سمبل آن، یعنی حج، مرزهای فرهنگی خود را دارد، پس اقتصاد آن هم باید بر مبنای همان مرزها تعریف و تبیین گردد.

1- ر. ک: مارک آدلمن و آنجلیکو ها وگرود، انسان شناسی توسعه و جهانی شدن.

2- ر. ک: وحید سینایی و غلام رضا ابراهیم آبادی، مجلس و پژوهش، جهانی شدن و کثرت زدایی فرهنگی، شماره 43. .

ص: 170

5. تولید و تجارت جهانی و کشورهای اسلامی

تمام کشورهای اسلامی در زمره کشورهای در حال توسعه یا کمتر توسعه یافته اند و در نتیجه از تجارت جهانی، سهم زیادی ندارند. از چند کشور محدود اسلامی از قبیل ترکیه، امارات، مالزی و اندونزی که صرف نظر کنیم، دیگر کشورهای اسلامی، سهم چندانی در تجارت جهانی ندارند. کشورهای اسلامی فقط 7/4 درصد از تولید ناخالص جهانی و کمتر از 8 درصد از صادرات جهانی را درسال 20۰5 به خود اختصاص داده اند و پس از اروپا، آسیا و آمریکای شمالی، مکان چهارم را داشته اند. (1)همچنین میانگین رشد واردات کشورهای اسلامی بین سال های 1997 تا 2005 بیش از میانگین رشد صادرات بوده که بیانگر افزایش وابستگی به خارج است. از طرفی کشورهای اسلامی در ایجاد تنوع در بازارهای خود موفقیتی به دست نیاورده اند (Aminn ، 20۰6

6. نمونه تولیدات فرهنگی یک کشور اسلامی

در تجارت جهانی پوشاک، یک الگوی طراحی شده مانند یک پیراهن را در پاریس تا چهار دلار به بنگلادش سفارش می دهند، درحالی که همان لباس در بازارهای اروپایی بین پنج تا ده برابر قیمت به فروش می رسد. در بنگلادش قیمت کارخانه ای یک دوجین پیراهن تا چهل دلار است، اما همین کالا در امریکا حدود 266 دلار قیمت دارد. دستمزد نیروی کار زنان و کودکان در کارگاه های تولید لباس بنگلادش در حدود بیست دلار در ماه است که در مقایسه با همان کار در آمریکا حدود پنجاه برابر کمتر است؛ به طوری که کمتر از 2 درصد ارزش کالا به عنوان دستمزد و یک درصد به عنوان سود تولید کننده به آنان تعلق می گیرد. این درحالی است که فروشندگان مغازه های خرده فروشی در کشورهای غربی، دستمزدشان چهل برابر بیشتر از یک کارگر بنگلادشی است. جالب تر اینکه برخی از همین کالاها دوباره به کشورهای اسلامی از جمله عربستان ارسال (صادرات مجدد) می شود.

به این ترتیب، قیمت یک دوجین پیراهن در یک کارخانه در بنگلادش حدودا کمتر از چهل دلار توسط کمپانی خارجی خریداری می گردد و در ایالات متحده، در حدود سی صد دلار به فروش می رسد و با احتساب 10 درصد

مالیات - که نزدیک به کل مبلغی است که به تولید کننده تعلق گرفته- نصیب دولت آمریکا می شود و حدود ۲7۰ دلار به واسطه می رسد. به عبارت دیگر، بیش از ۲3۰ دلار ارزش افزوده، سهم آن شرکت بین المللی است که نقش واسطه ای داشته است. (ر. ک: چاو سودویسکی، 1386) حتی برخی از همین کالاها با برند غربی و به قیمت های گزاف، سر از کشورهای اسلامی و فروشگاه های لوکس و گران قیمت مکه و مدینه درمی آورد.

1- استخراج شده از Interna tional Financial Stati stics CD - ROM ،20۰6 ..

۷. اسلام گرایی

رواج و احیای مؤلفه های فرهنگی در بسیاری از کشورهای آسیایی - اسلامی را باید نشانه ای از پویایی جمعیتی و اقتصادی آنان دانست. (1)از طرفی خلأ چشمگیری که با سقوط ایدئولوژی در جوامع کمونیستی سابق به وجود آمده، منجر به احیای باورهای مذهبی در این مناطق گردیده؛ به گونه ای که در تمامی این جوامع از آلبانی گرفته تا ویتنام قابل ملاحظه است. در سال های اخیر نیز شاهد ارتباط شبکه ای مسلمانان اعم از ایرانیان هستیم تا جایی که برژینسکی می گوید: «در جهان امروز به لحاظ راهبردی، به هیچ وجه نمی توان مسلمانان را نادیده گرفت» . (برژینسکی، 1383) مسلمانان کم کم با یکدیگر مرتبط می شوند و در نتیجه زیربنای یک فرهنگ معنوی و گسترده جهانی را که به طور بالقوه در اختیار دارند، رفته رفته به فعلیت می رسانند.

مسلمانان در اروپا و در امریکا، هزاران پایگاه اینترنتی را راه اندازی کرده اند که برخی از آنها با استقبال بسیار زیادی مواجه شده است. همچنین خبرگزاری ها، رادیوها و شبکه های بسیاری در سطح جهان، فعالیت اسلامی دارند؛ از جمله رادیو اهل البیت به زبان انگلیسی در فنلاند (2)حتی مسلمانان روستایی با شبکه های گسترده خود چون «الجنابی» (3)و دارالکلیب (Darkulaib) بر جریان جهانی شدن مؤثرند.

از سوی دیگر، توسعه اقتصادی تحت تأثیر متغیرهای فرهنگی است و شواهد فراوان، این اندیشه «وبر» را که گفته «فرهنگ صرفاً یک پیامد اقتصادی نیست، بلکه می تواند ماهیت اقتصاد را شکل دهد» تأیید می کند. (4)واقعیت این است که کشورهای اسلامی امروزه در حال تبدیل شدن به یک بازار بزرگ با کالاها و خدمات خاص اند و ایران نیز به عنوان یک کشور اسلامی بزرگ و شناخته شده، از مزیت های بالقوه ای برای موفقیت در بازار کالاهای اقتصادی و فرهنگی برخوردار است.

اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه ای، بین الملل و جهانی شدن

اشاره

اقتصاد حج که با گردشگری فرهنگی و مذهبی ارتباط دارد، به سطوح مختلف مطرح در ادبیات اقتصادی مربوط می شود. در سطح یک مصرف کننده، فرد می خواهد حداکثر مطلوب بودن زمان حال و زمان آینده را برای خود داشته باشد. در اقتصاد، یک «تابع مطلوبیت» داریم که باید به گونه ای شکل

1- ساموئل هانتینگتون، مجله نامه مفید، نقش قدرت و فرهنگ و بومی سازی سایر جوامع در افول قدرت غرب، ش6.

2- See: Ahlulba itradio. com.

3- See: Aljnabi. am. com.

4- ر. ک: رونالد اینگهارت، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی. .

بگیرد که کالاهایی که فرد، اکنون یا در آینده مصرف می کند، در یک مجموعه کالایی، دارای مطلوبیت حداکثری شود.

گاهی تحلیل های اقتصادی به گونه ای ایستا و راکد است و فقط در یک زمان مشخص و ساکن، مطرح می شود و گاهی نیز به صورت فعال و پویا ارائه می گردد که در این حالت، زمان به عنوان یک عامل مهم بر متغیرها تأثیر می گذارد. طبیعی است که در سطح تحلیل اقتصاد خرد، وقتی شخصی برای حج ثبت نام می کند، تا 5 یا 10 (و اخیرا تا 17) سال آینده به حج مشرف می شود. این تحلیل در قالب اقتصاد پویا می گنجد که می توان مطلوبیت زمان حال و آینده را با هم مبادله کنیم. در این چارچوب است که مصرف کننده، حاضر می شود از مصرف زمان حال خود بکاهد و با ثبت نام، بخشی از درآمد خود را برای تشرف به حج در سال های آینده کنار بگذارد. با توجه به اینکه تعداد متقاضیان اعزام به حج به صورت بالقوه صدها و به صورت بالفعل ده ها میلیون نفر را شامل می شود، اقتصاد حج در سطوح مختلف قابل مطالعه است.

به طور کلی، اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه ای، بین الملل و جهانی شدن به شرح زیر قابل مطالعه است. (1)از طرفی این مقاله به سطوح فوق، بدون تأکید بر بعدی خاص، مرتبط است:

۱. سطح خرد

تقاضا برای حج از سوی مسلمانان هر سال بیشتر می شود. و آنان نیز مانند سایر افراد مایل اند تا برای انجام این فریضه، هزینه کمتری بپردازند و سفر هرچه با کیفیت تری نیز داشته باشند. (2)البته این موضوع، گذشته از استطاعت و نیتی است که برای انجام این سفر دارند که در آن قرب الی الله و کسب رضایت خداوند در تابع مطلوبیت، از جایگاه محوری برخوردار است. همچنین فرصت ارزشمندی است که

1- ر. ک: با نگاهی به: جهانیان، 1389.

2- به گزارش روزنامه جاکارتاپست چاپ اندونزی، هم اکنون 4/1 میلیون متقاضی در نوبت به اعزام به حج هستند که با روند فعلی باید تا 12 سال در انتظار باشند. طرفداران فعالیت بخش خصوصی در زمینه اعزام حجاج

اندونزیایی، آن را باعث ارتقای کیفیت خدمات ارائه شده به حاجیان و کاهش تدریجی هزینه های سفر حج در سایه رقابت می دانند. کمیسیون مبارزه با فساد در اندونزی نیز پیش از این، از دولت خواسته بود برای رسیدگی به وضعیت اعزام حجاج و نحوه بهره برداری از سود و درآمد حاصل از موجودی صندوق متقاضیان حج، ثبت نام از متقاضیان جدید را متوقف کند. در سال جاری در حدود دویست هزار زائر از کشور اندونزی برای حضور در مراسم حج راهی عربستان شدند که به طور میانگین 12 سال برای حضور در حج انتظار کشیده اند اما با افزایش سهمیه زائران این کشور، پیش بینی می شود که این زمان به نه سال کاهش یابد. اندونزی به عنوان پرجمعیت ترین کشور مسلمان جهان، سالانه بیشترین تعداد زائر را برای حضور در مراسم حج به عربستان اعزام می کند (mehr. com). اندونزی با جمعیت میلیون نفر، پرجمعیت ترین کشور اسلامی و چهارمین کشور پر جمعیت دنیاست و درصد این جمعیت را مسلمانان تشکیل می دهند (پایگاه آمار جمعیتی کشورها) . .

زائران برای نیایش با معبود خویش به دست می آورند. از سوی دیگر، بنگاه های اقتصادی نیز علاوه بر انجام مستحب و گاه واجب (واجب کفایی) ، مایل اند تا منافع خود را حداکثر نمایند.

اگر خدمات این گردشگری مذهبی به بخش خصوصی و البته در بازار رقابتی سپرده شود، طبق آموزه های اقتصاد خرد، بنگاه های با تخصیص بهینه منابع و کارآیی و بهره وری بیشتر، در بازار می مانند که البته این مزیت ها تنها از طریق ابداع و ابتکار میسر می گردد. نتیجه اینکه بقیه بنگاه ها حذف می شوند و این فرایند، باعث سود آوری برای بنگاه های قوی تر از یک سو، و قیمت پایین تر در اثر رقابت - برای مصرف کنندگان از سوی دیگر خواهد بود.

۲. سطح کلان

در سطح کلان، مباحث بیشتر در حوزه های ملی و بخش عمومی و دولت مطرح است، زیرا برنامه ریزی ها در سطح کل اقتصاد به دولت مربوط می شود؛ بدین معنا که بر شاخص های کلان مانند اشتغال و رشد اقتصادی، چه تأثیری می تواند داشته باشد و در تراز تجاری چه مقدار اثر گذار است. در این باره از جمله مهم ترین عوامل عبارتنداز: موافقت نامه کشورها باعربستان، تعداد سهمیه حجاج کشورها، تولید و توزیع اطلاعات از کشور میزبان، احداث و تأسیس زیربناهای نرم افزاری و سخت افزاری از قبیل شبکه ترانزیت و مخابرات و بهداشت در امر حج که همه این موارد از مسئولیت های یک دولت مدرن است.

۳. سطح توسعه

آماده سازی زیر ساخت های انجام سفر حج تمتع و عمره که فقط نزدیک به یک میلیون نفر از هموطنان را در یک سال شامل می شود و عمدتاً به عهده دولت است، مستلزم فعال شدن بخش های بالا دستی و پایین دستی در کشور مبدأ و مقصد است. این امور صدها و بلکه بیش از هزار نوع فعالیت را به جریان می اندازد و به کاهش نرخ بیکاری و افزایش تولید و نرخ رشد اقتصادی می انجامد که از پیش نیازهای توسعه است.

براساس آخرین آمار سازمان جهانی شورای سفر، در حال حاضر از هر 3/12 شغل در سراسر دنیا یک شغل مربوط به صنعت گردشگری است. در سال، صنعت گردشگری 1/8 درصد از کل مشاغل جهان را به خود اختصاص داده است. (1)به این ترتیب، عربستان هر سال باید 160 هزار فرصت شغلی جدید ایجاد کند تا بتواند پاسخگوی نیاز حجاج و نیز شهروندان جویای کار خود باشد.

پیش بینی می شود گردشگری مذهبی عربستان سعودی در دهه آینده، از رشدی درصدی بهره

1- 2011 ، WTTC. .

ببرد و تا سال، تعداد / میلیون نفر از شهرهای مکه و مدینه دیدن کنند که این امر، مستلزم ساخت ۵۰ هزار اتاق اضافی در هتل ها و هزار واحد مُبله در این مناطق خواهد بود. (1)

4. سطح منطقه ای

ده کشور برتر منطقه جهان اسلام در سال 20۰7 از نظر تعداد گردشگران به ترتیب عبارتنداز: عربستان سعودی، بحرین، سوریه، مالزی، قزاقستان، ترکیه، کویت، تونس، مصر و امارات. در آن سال از مجموع 20۰/5۰ ۰۰۰/ گردشگر جهان اسلام ۰۰۰/ (2)4۰/۰۰ گردشگر وارد این ده کشور شده اند که بیش از 8۰ درصد گردشگران اعضای سازمان کنفرانس اسلامی را شامل شده است. همچنین از نظر درآمد نیز ده کشور اول این منطقه، عبارتنداز: عربستان سعودی، سوریه، لبنان، ترکیه، مالزی، مصر، اردن، تونس، قزاقستان و بحرین که در مجموع بیش از 6۰ درصد درآمد گردشگری را به خود اختصاص داده اند. (3)در مباحث بعدی به جایگاه عربستان خواهیم پرداخت.

5. سطح بین الملل

گرچه سطح بین الملل به بحث کلان مربوط است، اما مباحث خرد نیز در آن وارد می شود. از آنجایی که این نوع گردشگری مذهبی، مقصدی خارجی دارد، بعد بین المللی نیز می یابد و در حد خود تغییراتی در تراز بازرگانی ایجاد می نماید.

طبق آمار بانک جهانی در سال درآمد کشور عربستان از گردشگری یا بازار زیارت خانه کعبه حدود 3۰ میلیارد دلار (4)، و ارزش اقتصادی حج تمتع و عمره برای عربستان در سال 2010 معادل حدود 7 درصد تولید ناخالص داخلی (5۰۰ میلیارد دلاری) این کشور بوده است. صندوق بین المللی پول همچنین میزان درآمد نفتی عربستان را در سال حدود میلیارد دلار تخمین زده است. (5)یکی از امکانات عربستان در این زمینه، ناوگان هوایی گسترده است که در نشست سالیانه شورای نمایندگان شرکت های هواپیمایی فعال در عربستان که به مناسبت موسم حج امسال برگزار گردید، اعلام شد: هواپیمایی عربستان با فراهم کردن تمام امکانات

انسانی و مادی و تجهیزات فنی در تمام فرودگاه ها برای موسم حج امسال آماده شده است. (6)

1- سازمان جهانی گردشگری، 1389.

2- World Bank ، 20۰9.

3- Int. Tour. in OIC.

4- World Bank ، 20۰9.

5- IMF ، Data and Statistics.

6- mehr. com. .

6. سطح جهانی شدن

در این سطح، عربستان به عنوان میزبان حجاج جهان، علی رغم اینکه یکی از کشورهایی است که در ایجاد اتحادیه ای از کشورهای اسلامی تحت عنوان سازمان کنفرانس اسلامی نقش داشته، در تأسیس پشتوانه مالی آن؛ یعنی بانک توسعه اسلامی که از مؤسسات بین المللی است در تأمین مالی توسعه ای کشورهای اسلامی، تلاش های زیادی داشته که مقر هر دو آنها در شهر جده است.

اما عربستان بیش از آنکه موضوع حج را محوری برای استحکام روابط این اتحادیه و مرکزی جهت بازار و نمایشگاه تولیدات کالا و محصولات فرهنگی مسلمانان قرار دهد، این گردهمایی معنوی و بی بدیل را در جهان به بازار عرضه محصولاتی از اقتصادهای جهانی شده - اکثرا چینی، کره ای و غربی- اختصاص داده است.

از سوی دیگر، سرریز درآمدهای ارزی عربستان که درآمد به دست آمده از برگزاری مراسم حج و بازار پر فروش کالا در آن ایام، - پس از درآمد نفت - نقش مهمی در اقتصاد آن کشور دارد، به حدی رسیده که بخش های اقتصادی داخلی، توان بهره برداری از آن را ندارند و این سرمایه عظیم عمدتا در بانک های غربی - و نه بانک های کشورهای اسلامی - نگهداری یا صرف خرید سهام شرکت های بین المللی می شود.

عربستان از سرمایه گذاری خارجی استقبال نموده و تسهیلات زیادی در اختیار آنان قرار داده است. این کشور همچنین به سرمایه گذاری محدودی در جهان اسلام نیز پرداخته و شرکت معروف «البرکه» در 32 کشور جهان از جمله جمهوری های شوروی سابق سرمایه گذاری کرده و حتی در کشورهایی چون هند، پاکستان، بحرین و نیجریه، بانک تأسیس نموده است.

عربستان سیاست اقتصادی و تجاری خود را براساس نظام اقتصادی آزاد بنیان نهاده و در پرتو درآمدهای نفت، صنعت گردشگری و گسترش صنایع پتروشیمی به کشوری ثروتمند تبدیل شده است. عربستان با 113 میلیارد دلار صادرات و 21/36 میلیارد واردات، از تراز مثبت بازرگانی و نیز ثروتی سرشار برخوردار است. [1] همچنین جزء معدود کشورهایی است که بدهی

خارجی ندارند و سرمایه های انباشته اش در بانک های خارجی، منبع درآمد عظیمی برای آن کشور و نیز بانک های خارجی شده است.

1- اگرچه در قرون گذشته، زندگی در آن دیار در مواقع بسیاری از سال، به دور از مشقت نبوده، چنانکه ناصر خسرو قبادیانی در سفر نامه خود آورده است: «در سال 439 دستور سلطان مصر را می خوانند که مصلحت نیست امسال حجاج به سفر حجاز بروند چون در آنجا قحطی است و جمعیت زیادی در آنجا مرده اند. کسانی که در مکه مقیم بودند از آنجا رفته بودند و از اطراف کسی به حج نیامده بود. در رجب 44۰ بار دیگر در حجاز قحطی بود. . . همراهان (راهنماهای) ما اگر سوسماری می دیدند، می کشتند و می خوردند و من نمی توانستم بخورم و با مشقت فراوان به مکه رسیدیم (شکری و همکار، 1379 .

بازار حج، منابع و منافع عربستان

اشاره

تقریباً تمامی 5/1 میلیارد مسلمان مایل اند لااقل در عمر خود، یک بار در مناسک حج شرکت کنند، اما شرط استطاعت و شرایط اقتصادی اکثر مسلمانان، آنان را از این سفر محروم می کند. با این حال تعداد متقاضیان حج در جهان اسلام به گونه ای است که عربستان تاکنون به دلیل محدودیت ظرفیت، بیش از سه میلیون متقاضی را در حج تمتع و حدود بیست میلیون زائر را برای حج عمره در سال نپذیرفته و این آمارها با احتساب زائران عربستانی و زائران خارجی مقیم عربستان است.

عربستان دارای پنج فرودگاه بین المللی و 25 فرودگاه داخلی است. شرکت هواپیمایی عربستان (السعودیه) در سال ۲۰۰۰، 106 فروند هواپیمای بوئینگ و ایرباس، 25 هزار نفر کادر پروازی و ۱۱۰۰ نفر خلبان و کمک خلبان در اختیار داشته؛ به گونه ای که ظرفیت این ناوگان سال به سال گسترش یافته، به طوری که فقط در سال گذشته حدود 5/12 میلیون مسافر و 335 میلیون تن کالا را جابه جا نموده است (کتابخانه تخصصی حج) .

پروازهای زائران از کشورهای مختلف، در مراسم سال گذشته، حدود شش هزار پرواز بود و علاوه بر آن صدها هزار نفر به صورت زمینی و دریایی طی مسیر نموده اند. (کتابخانه تخصصی حج)

در این بازار، علاوه بر پرداخت عوارض به دولت عربستان، زائران برای جا به جایی شهری و بین شهری در ایام حج در عربستان، هزینه هایی را صرف ایاب و ذهاب می کنند که باعث رونق ناوگان حمل و نقل در آن کشور می شود. اجاره وسائل نقلیه برای حمل زائران، محل درآمدی دیگر برای سعودی هایی است که در ایام حج، وسائل نقلیه خود را در اختیار گروه های زیارتی قرار می دهند.

به علاوه، مقامات گردشگری عربستان، زائران ثروتمند را برای بازدید از دیگر شهرها تشویق می کنند که همه این موارد، امتیازی برای تجارت عربستان است. شرکت های سعودی با توجه به تجمع حدود 3 میلیونی

زائران، فرصت های شغلی جدیدی را برای هزاران تبعه سعودی فراهم می آورند. برخی از عربستانی ها به ویژه جوانان به فعالیت های فروشندگی مثل مواد غذایی، لوازم نماز و از این قبیل روی می آورند.

درآمد عربستان از محل سفر حجاج عمدتاً شامل ایاب و ذهاب، صدور ویزا، اجاره اقامتگاه، خوراک، خرید سوغات و استفاده از خطوط تلفن و قربانی است. به عنوان نمونه متوسط هزینه ذبح حیوان برای هر زائر ۱30 دلار هزینه در بر دارد.

درباره میزان درآمد عربستان از محل بازار حج، آمارهای مختلفی بین تا و متوسط 35 میلیارد دلار ارائه شده است. طبق برآورد بانک جهانی، عربستان سالانه بیش از میلیارد دلار از موسم حج درآمد کسب می کند. (1)

1- W. B. database. .

۱. بازار کالا در حج

در موسم حج همه جای عربستان بازار است. از ساختمان محل اقامت که پا بیرون می گذاری، بساط دست فروشان پهن است و مغازه ها نیز از زائران پر شده اند. از هر باب خانه خدا که خارج می شوی، فروشگاه هایی در انتظارند تا که سوغات خود را بفروشند.

جلال آل احمد، در توضیح بازارهای سال 1343 عربستان، در کتاب «خسی در میقات» می نویسد:

(سیگار) اشنو را با خودم آورده ام، اینجا از خودشان که سیگار ندارند. اما تا دلت بخواهد «پال مال» ، «کمل» و «کینگ سایز» هست و. . . انواع مارک های آمریکایی، ادکلن بورژوا ساخت پاریس، انواع کولاها، کمپوت های ژاپونی، آبلیموی گلاسکو، آبردین و امتعه سراسر عالم را می آورند اینجا. شوخی که نیست. این همه آدم و چنین بازاری! شاید بشود گفت که مراسم حج، یک بنجل آب کن است برای تمام کارخانه های عالم، و حضرات همسفرها عجب مشغول خریدند. . . و این زن ها که هیچ جا از بازار غافل نمی مانند! ململ نازکی برای روسری خریده، با نقش مکرر ورق های بازی؛ گشنیز و خشت و آس و. . . لابد ساخت ژاپن یا جابلقا و رادیو، ساعت، دوربین، عروسک و اسباب بازی و قلم پارکر، اجناس اروپایی، آمریکایی و ژاپونی ساز و بعد یک ماشین هلال احمر سعودی که رویش نوشته بود: تبرع آرامکو، یعنی هدیه کمپانی آمریکایی برای خدمت به حجاج.

در این سال ها «امتعه سراسر عالم» تحت الشعاع کالاهای چینی است. حالا دیگر بیشتر دست فروشی ها، مغازه ها، پاساژها و فروشگاه های وسیع، مملو از کالاهای چینی است. شاید حدود ۷۰ درصد سوغات ساخت چین است که شاید بعضی از آنها هم چندان با شرایط فرهنگ اسلامی و منطقه سازگار نباشند. از اتوبوس و مینی بوس و کامیونت و هر نوع مسافرکش گرفته تا دستگاه های کولر و هواساز، تا چرخ هایی که حجاج ناتوان را از سعی و طواف با خود می برد، یا صندلی های تاشوی جمع و جوری که همراهان سالخوردگان به هرکجا با خود می کشند، تا مواد غذایی و خوراک زائران، تا دشداشه و حوله و چفیه و عرق چین و سجاده حجاج، تا

چراغ های فلورسنت سبزی که منطقه بین صفا و مروه را تعیین می کند، تا آب و دارویی که مصرف می شود، تا بلندگوی مداحی، تا ماشین و دستگاه زباله روبی که زباله ها را جمع می کنند و انتقال می دهند، تا تاکسی و غیره، همگی چینی است. البته حجاج با درآمد متوسط و پایین از قیمت های ارزان کالاهای چینی در کنار اجناس ارزان هند، تایلند، و اندونزی راضی اند.

صادرکنندگان این نوع کالاها به عربستان، مثل چین، ترکیه، هند و اندونزی با مطالعاتی که وابسته های اقتصادی آنان از نظر روانشناسی و سلیقه یابی هر ساله حجاج کشورهای مختلف دارند، عرضه کالاها را براساس تقاضا تولید و عرضه می نمایند؛ مثلاً برای متقاضیان ایرانی، کالاهای اصطلاحاً

مذهبی مانند سجاده و تسبیح و همچنین لباس، پارچه، کیف، وسایل زینتی، لوازم آرایش، عطر، ادکلن، وسایل الکترونیکی، اسباب بازی، ساعت مچی و دوربین، و برای حجاج کشورهای آفریقایی، اندونزی و پاکستانی، جواهرات اصل و بدل، و برای عرب ها به ویژه اعراب ساکن شمال آفریقا، البسه آماده و رنگارنگ با طرح های گوناگون و بسیار متنوع ارائه می کنند.

در بازارهای مدینه نیز در هر فروشگاهی، هر نوع کالای چینی از تسبیح، مهر، قبله یاب و جانماز تا کالاهایی که شاید چندان با شرایط فرهنگ اسلامی و منطقه سازگار نباشند، یافت می شود.

در واقع می توان گفت که وجود بازارهای پر رونق - حتی با وجود کالاهای عموماً بی کیفیت - برای عربستان یک مزیت بزرگ به شمار می رود و بخشی از تولیدات کشور میزبان نیز - اگرچه محدود - به فروش می رسد.

در حقیقت گردش مالی حج بیشتر از این رقم است؛ زیرا برخی از تولید کنندگان کالا و خدمات برای فرار از مالیات، درآمدهای خود را کمتر از حد واقعی اعلام و برخی دیگر نیز برای جلوگیری از افزایش رقبا درآمد خود را غیر واقعی و کمتر گزارش می کنند.

خرید از محصولات کشور میزبان و سوغاتی، جزیی از فرهنگ سفر، از جمله سفر حج است، اما در عربستان، کمتر کالای ساخت آن کشور را می توان یافت. زیرا بازارهای این کشور- به ویژه در موسم حج - به تصاحب شرکت های خارجی، از جمله چینی در می آید که به علت تنوع کالاهای زائر پسند و قیمت پایین - آن هم به دلیل تولید انبوه و کیفیت نازل - زائرانی را که قدرت خرید پایینی دارند و اکثریت را تشکیل می دهند - از جمله ایرانیان را - گاه از سر ناچاری به سوی خود جلب می کنند.

ارزش سوغاتی که حجاج، سالانه در مکه و مدینه خرید می کنند، حداقل 5 میلیارد دلار برآورد می شود. (1)

نقش ایرانیان در عرضه و تقاضا

۱. طرف عرضه

در بازارهای عربستان برای هر سلیقه ای کالایی عرضه می شود که هیچ یک از آنان ایرانی نیست، درحالی که ایران یکی از بزرگ ترین کشورهای منطقه آسیای جنوب غربی از نظر منابع تولید و نیروی کار تحصیل کرده است و صنایع دستی اش به خصوص فرش و قالیچه دستباف ایرانی قرن هاست که در جهان کم نظیر و در برخی موارد بی نظیر است و متقاضیان زیادی در جهان دارد. همچنین پسته، زعفران

1- در حالی که به گفته برخی زائران ایرانی، سادگی سفر حج مسلمانان سایر کشورها قابل تحسین است که با یک چمدان می آیند و با یک چمدان هم بر می گردند. .

و گلاب و حتی در تولیدات صنعتی و سایر محصولات کشاورزی نیز کالاهای ایرانی در بازارهای عربستان مزیت نسبی دارد.

عربستان همواره یکی از مهم ترین کشورهای اسلامی واردکننده فرش دستباف است. قریب به 2 درصد بازار جهانی فرش در اختیار کشور عربستان است. میزان واردات فرش به این کشور در سال ۱۹۸۰ میلادی معادل 517 هزار مترمربع به ارزش 31 میلیون دلار بوده درحالی که در همین سال اتریش 237 هزار مترمربع به ارزش 45 میلیون دلار واردات فرش دستباف داشته است. حدود 15درصد فرش دستباف کشورمان به کشورهای اسلامی صادر می گردد که عربستان پس از کشورهای امارات متحده عربی و لبنان در رتبه سوم قرار دارد.

برخلاف گذشته به لحاظ افزایش ثروت برخی از شهروندان این کشور، بازار فرش های مرغوب و گران قیمت در عربستان توسعه یافته؛ به طوری که در سال 84 سهم بازار این کشور از نظر وزنی 7/۰درصد و از نظر ارزشی معادل 6/1درصد فرش های صادراتی کشورمان بوده است که البته هیچ نمودی در بازارهایی که در معرض دید حجاج است ندارد. (ر. ک: پایگاه گمرک ج. ا. ایران)

۲. طرف تقاضا

ایران اخیرا برای نخستین بار با اعزام هشتصد هزار عمره گزار، رتبه نخست اعزام زائران عمره را بین کشورهای اسلامی و نیز جهان به خود اختصاص داده است. از سوی دیگر، متقاضیانی که قبلا ثبت نام کرده اند تا سال 1393 در نوبت اعزام اند و در سال ۱۳۹۰ نیز 6/۴۰۰/۰۰۰ نفر دیگر ثبت نام نموده اند. (1)سهمیه حج تمتع سال 1390 نیز 97 هزار نفر بوده که اگر شرایط کشور عربستان سعودی اجازه دهد و امکان اعزام متقاضیان حج را داشته باشیم، امروزه حدود 10 میلیون نفر از مردم کشورمان آمادگی اعزام به حج تمتع و عمره را دارند (2)و 17 سال طول می کشد تا نوبت به کل ثبت نام کنندگان برسد تا به حج تمتع مشرف شوند. البته اگر ثبت نام ها را متوقف نمی کردند، ممکن بود که این مدت به سی سال هم نزدیک شود.

نظر به اینکه هواپیمایی جمهوری اسلامی قدرت جا به جایی کل زائران ایرانی را نداشته، شرکت

1- که از طریق قرعه کشی، تعداد 2/۰۰4/۰۰۰ در سال های پس از 1393 اعزام می شوند و برای بقیه نیز تصمیم گیری خواهد شد.
2- ثبت نام از متقاضیان سفر حج عمره در سال 139۰ که در شش هزار شعبه بانک ملی و ملت در سراسر کشور آغاز شده بود بعد از یک ماه به پایان رسید و براساس آخرین آمارها حدود پنج میلیون نفر ثبت نام کرده اند. بعد از انجام قرعه کشی حدود 2/۰۰5/۰۰۰ نفر، مجوز سفر دریافت می کنند که اعزام آنها از سال 1393 آغاز می شود. این تعداد به جز ثبت نام قبلی عمره است که تا سال 93 اعزام می شوند و نیز علاوه بر ثبت نام حج تمتع است. (پایگاه اطلاع رسانی حج و زیارت استان تهران) .

هواپیمایی عربستان انتقال قریب به 54 درصد از زائران ایرانی را به خود اختصاص داده که بازار خوبی برای آنها شده است. (1)برآوردها نشان می دهد که ایرانیان سالانه برای حج به طور متوسط حدود 5/2 میلیارد دلار ارز، از جمله جهت نقل و انتقال حجاج و عمدتاً به سود عربستان هزینه می کنند و این علاوه بر خرید سوغات و برخی مخارج دیگر ازجمله هزینه های ویزاست که مجموعا حدود 5 میلیارد دلار تخمین زده می شود و در میان کشورهای اسلامی رتبه اول را دارند.

اگر هر زائر ایرانی خانه خدا بین سی صد تا هفت صد دلار در عربستان، خدمت - علاوه بر خدمات کاروان - و کالا و از جمله بیشترین آنها سوغات خرید کند، سالانه قریب به پانصد میلیون دلار نیز برای این منظور از کشور خارج می شود. برخی از حجاج، لیست بلندی را برای خرید سوغاتی همراه دارند و چمدان های بزرگی در بازگشت همراه زائران است.

فروشندگان عربستانی نیز برای جذب بیشتر مشتریان ایرانی اقدام به یادگیری زبان فارسی کرده اند تا بهتر بتوانند با مشتریان ایرانی خود ارتباط برقرار کنند؛ یعنی همان وضعیتی که در بازارهای عراق و سوریه نیز وجود دارد.

از سوی دیگر، حجاج ایرانی در چهل روز نخست مراسم 19 میلیون تماس تلفنی از طریق 7/۰۰۰/5۰۰ تماس از ایران به مقصد عربستان داشته اند که به 17 میلیون دقیقه مکالمه تلفنی می رسد. افزون بر این 1/20۰/۰۰۰ ارتباط تلفنی حجاج ایرانی از عربستان به مقصد کشورمان با حدود دو میلیون دقیقه مکالمه انجام شده است. می توان تخمین زد که این رقم به نزدیک سی میلیون دقیقه برای حدود 55 روز (2)هم برسد.

اثرات تقاضای ایرانیان

۱. خروج نسبی بالای ارز از کشور

کشورهای اسلامی هر یک به نوبه خود می کوشند خدمات هرچه بیشتری برای حجاج کشورشان از منابع داخلی و به ویژه از طریق بخش خصوصی تأمین نمایند. بدین لحاظ به ویژه از نظر حمل ونقل - با ظرفیت کافی - و اسکان، شرکت های خصوصی در بیشتر این کشورها در رقابتی تنگاتنگ با

یکدیگر قرار دارند و علاوه بر تجهیز ملزومات سفر از کالاهای ساخت داخل، بازار رقابتی آنها را مجبور

1- جمع کل ناوگان هما در سال 1388 تعداد47 فروند هواپیما و صندلی با میانگین سنی بیش از سال بوده است (پایگاه اطلاع رسانی صنعت هواپیمایی کشور) .
2- تاریخ اولین پرواز حجاج ایرانی به عربستان 16 مهر و آخرین پرواز از عربستان 11 آذر ماه 139۰ بوده است. (پایگاه اطلاع رسانی صنعت هواپیمایی کشور) .

می کند تا هزینه های پولی و ارزی خود را به حداقل برسانند. همچنین از نظر تهیه سوغات نیز، زائران اکثر کشورها تقیدی ندارند؛ درحالی که هزینه سفر حجاج ایرانی و به خصوص هزینه های ارزی، مخصوصاً برای تهیه سوغات به نسبت بسیار بالاست. همچنین برخی از زائران، وجوهات شرعی خود را تأدیه نکرده، عازم حج شده اند که قبل از انجام واجبات مجبور به تسویه با ارز همراه خود می شوند.

۲. تضعیف ارزش پول ملی

از بدیهیات اقتصاد بین الملل این است که اگر در بازاری، عرضه ارز خاصی افزایش یابد، ارزش آن ارز، کاهش می یابد. یکی از مشکلات زائران کشور ما این است که ریال ایرانی فراوانی با خود به حج می برند و آن را کم اعتبار می کنند.

در روزهای نخست حضور زائران، کالاها گاهی بیشتر از نرخ روزهای دیگر به فروش می رسند. در این میان، زائران ایرانی با پول رایج کشور در عربستان اقدام به خرید می کنند و علاوه بر اینکه این مبادله غیر قانونی است - و رفتار ایرانیان را بی اعتبار می کند - فروشندگان آن بازارها نیز با کم ارزش کردن پول ایرانی، کالاهای خود را به فروش می رسانند (1)؛ درحالی که زائران دیگرکشورها برای خرید از ریال عربستان استفاده می کنند و معمولاً حجم خرید آنها از ایرانیان نیز کمتر است.

آنچه در این بازارها جلب توجه می کند، حضور افرادی است که در بازار و در میان دست فروش ها قدم می زنند؛ درحالی که مدام کلمه ایرانی را به فارسی به زبان می آورند. این افراد، پول ایرانی را از مغازه دارها و دست فروش ها با ارزشی کمتر از آن چه در بازار ارز و صرافی ها مبادله می شود، خریداری می کنند.

رفتاری از این دست از سوی برخی از ایرانیان و برخورد فروشندگان کالا در عربستان با پول ایرانی، در بی ارزش کردن آن، علاوه بر زیان خریدار، نوعی بی احترامی به پول ملی کشور ما به شمار می آید.

۳. تضعیف کالاهای تولید داخل

بعضاً دیده شده که برخی زوار ایرانی کالاهایی را به صورت چمدانی برای سفر حج وارد عربستان نموده، آنها را با خواهش و به دور از عرف مبادله، به مغازه داران عرضه می نمایند. این کار ما صورت خوشایندی ندارد و کالاهای ایرانی را از قدر و قیمت می اندازد. از سویی دیگر، حجاج کشورمان، برخی از کالاهایی را که به وفور و به نسبت ارزان در کشورمان تولید می شود - به ویژه پوشاک - به تعداد زیاد تهیه می کنند و به عنوان سوغات یا استفاده شخصی با خود به همراه می آورند. نتیجه اینکه

1- حتی در سال ۱۳۹۰، به علت نوسانات قیمت دلار نسبت به ریال ایران، اغلب فروشندگان، از پذیرفتن ریال ایران امتناع می کرده اند .

سالانه که از محل واردات انبوه سوغات از حج، تعداد زیادی فرصت شغلی در اثر کاهش تولید یا حتی ورشکستگی بنگاه های داخلی از دست می رود یا اینکه مشاغل بالقوه ایجاد نمی گردد.

4. عدم رعایت شئونات و تحقیر ایرانیان

در میان خریداران کالاهای بی کیفیت، حضور ایرانی ها پررنگ تر است، به طوری که برخی دست فروش های آفریقایی، به صورت الکن، به زبان فارسی صحبت می کنند و برخی دست فروشان کالاهای نازل، ایرانی ها را از بهترین خریداران خود به شمار می آورند.

همچنین تردد زائران ایرانی در بازارها چهره ناخوشایندی از حجاج ایرانی در اذهان دیگر مسلمین ایجاد کرده است. در عربستان رسم بر آن است در نوبت پنج گانه نماز جماعت، تمام مغازه ها و بازارها تعطیل می شود و همه به نماز می ایستند، اما در همین حال مشاهده می شود برخی از هموطنان در مقابل فروشگاه ها در انتظار بازگشت صاحبان مغازه ها هستند.

برخی زائران ایرانی از رفتار بعضی فروشندگان رضایت ندارند. به گفته آنان، در برخی از فروشگاه های گران شهر، به گونه ای با ایرانی ها رفتار می کنند که گویی توان خرید کالاهای لوکس را ندارند و رفتار آنها موجب می شود، از خرید در آن فروشگاه منصرف شوند. برخی از این فروشندگان به محض مشاهده سرگردانی ایرانی ها در فروشگاه ها، آنها را به بخش ارزان قیمت یا مشمول تخفیف هدایت می کنند. این درحالی است که ایرانی ها هر سال، هزینه قابل توجهی را در حج تمتع و عمره -بسیار بیش از حجاج سایر کشورها - برای خرید سوغاتی در عربستان صرف می کنند.

در برخی مواقع، متصدیان فروشگاه های لوکس، از حضور ایرانی ها در این مراکز خرید تعجب می کنند و طعنه می زنند که مگر شما با آمریکا رابطه برقرار کرده اید که اجناس آمریکایی می خرید و آیا تحریم آمریکا برای ایران شکسته شده است! و حتی مأموران کشور عربستان، برخی توهین ها را نسبت به زوار ایرانی روا می دارند.

سخن پایانی

اشاره

در این نوشتار درباره اقتصاد حج که در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه ای، بین الملل و جهانی شدن قابل بررسی است، بیشتر به بازار حج پرداخته شده که موارد زیر، به سطوح مختلف فوق مرتبط است.

۱. افزایش تقاضای حج

تقاضای حج عمره رکوردی جدید بر جای گذاشته، زیرا تعداد روادید سفری که برای عمره در سال 2011 صادر گردید چهل درصد بیش از سال قبل از آن بوده است. طبق برآورد کمیته حج و عمره اتاق

بازرگانی مکه، هزینه یک زائر در عمره حدود ۳۷۵۰ ریال عربستان (معادل یک هزار دلار) در یک هفته است. در همین حال، کمیته گردشگردی اتاق بازرگانی مدینه نیز درآمد اقتصاد عربستان را در بخش عمره امسال 8.33 میلیارد ریال سعودی تخمین زده که این میزان بالاترین درآمد از زمان آغاز قانون جدید عمره در سال ۲۰۰۰ است.

بر اساس نظام جدید عمره، هفت ماه از سال قمری، یعنی از ربیع الاول تا پایان ماه رمضان، عمره انجام می شود. علت استقبال بیشتر حجاج عمره امسال به عواملی چون گشوده شدن خطوط پروازی مختلف از پایتخت های خارجی به مدینه و همچنین بهبود ارائه خدمات به حجاج عنوان شده است.

سلطه کالاهای غربی و در دهه های گذشته، ژاپنی و در سال های اخیر چینی بر بازار مسلمانان و به ویژه عربستان که در ایام حج شدت می یابد، انتقال درآمدهای ارزی، اشباع بازار داخلی از کالاهای خارجی و تغییر فرهنگ مصرفی و سبک زندگی - به ویژه برای جوانان - و نیز تضعیف و ورشکستگی بنگاه های داخلی را به دنبال دارد.

۲. خصوصی سازی حج (1)

خصوصی سازی در ژاپن در بخش های مختلف از جمله حمل و نقل گسترش یافته است. بر این اساس، دولت ژاپن در بخش خصوصی هیچ دخالتی ندارد و این موضوع زمینه ای برای ایجاد رقابت در عرصه های مختلف بخش خصوصی است و تسهیلاتی نیز برای این بخش ارائه نمی کند. این موضوع برای کاروان های کوچک حج هم که توسط بخش های گردشگری نیز که از جمله شرکت های خصوصی این کشور به شمار می آیند، صادق است.

1- بعد از اینکه اعلام شد اعزام زائر فقط از طریق شرکت های خصوصی امکان پذیر است، کارگزاران سازمان حج و زیارت، چهار شرکت را تجهیز کردند که به «شمسا» معروف شد. از این پس همه فعالیت های مربوط

به اعزام زائران از طریق زیر مجموعه «شمسا» امکان پذیر گردید این شرکت ها سهمیه اعزام زائر را برای هر دفتر خدمات زیارتی تعیین می کنند که نگرانی مسئولان دفاتر خدمات زیارتی را از بین نبرده است. یک سهمیه ماهانه ۴۰ نفره اعزام به کربلا و دو تا سه سهیمه اعزام کاروان 120 تا ۱۳۰ نفره به حج، فعالیت های سالانه یک دفتر خدمات زیارتی را تشکیل می دهد؛ که با احتساب هزینه های ثابت مانند اجاره، و جاری مانند پرسنل، از نظر آنان مقرون به صرفه نخواهد بود. مصوبه ای که در هیئت دولت تصویب شده، دفاتر خدمات زیارتی را قادر به اعزام زائر به صورت مستقیم به کشور عراق می کند، اما در نهایت «شمسا» است که در فروش بلیت ها، رزرو هتل ها و اخذ روادید، به طور انحصاری تصمیم خود را بر شرکت ها اعمال می کند. تعرفه اعزام زائر به عتبات عالیات زیر نظر «شمسا» تعیین می شود و هیچ دفتری حق ندارد پایین تر و بالاتر از این تعرفه، زائر اعزام کند. همچنین پکیج خدمات به زائر با نظر «شمسا» بسته می شود. .

افغانستان برای هر سال ۳۰ هزار سهمیه حجاج دارد که دولت این کشور، رفته رفته خدمات حج را به بخش خصوصی می سپارد و از این تعداد، فعلا 10 هزار نفر آنان را بخش خصوصی اعزام می نماید. سال گذشته ۴۰۰ شرکت خصوصی در افغانستان جواز فعالیت گرفته بودند که امسال با توجه به افزایش سهم بنگاه ها، به ۶۰۰ شرکت رسیده است. این شرکت ها به دولت مالیات می دهند و دولت نیز از آنان حمایت می کند.

در ترکیه نیز بخش خصوصی در تمامی امور از جمله حج بسیار گسترده و فعال است؛ به طوری که بخشی از بازار عربستان را از آن خود نموده که از این نظر از معدود کشورهای موفق است تا جایی که رستوران های ترک به ویژه در ایام حج، در جای جای تجمع حجاج، شعبه دایر و بخشی از غذای زائران را عرضه می کنند.

گرچه شرکت های هواپیمایی بخش خصوصی ترکیه که در سال های اخیر از توسعه زیادی برخوردار شد و تعداد آنها به 15 شرکت رسیده است، در پی بروز بحران مالی در جهان و با لغو برخی از تورهای جهانگردی کشورهای اروپایی که درصدد اعزام گردشگر به ترکیه بودند، با رکود روبه رو شده بود، اما با فرارسیدن موسم حج برای این شرکت ها فرصتی به دست آمد تا هواپیماهای خود را برای انتقال حجاج به عربستان و الجزایر اجاره بدهند و درآمد ارزی نسبتاً بالایی کسب نمایند.

حتی اگر کشوری خصوصی سازی کامل را در اقتصاد حج مناسب نداند، روی آوردن به تعاونی ها روشی مطلوب است. چنانچه به دلایلی، دولت به مدیریت امور حج متعهد باشد، می تواند واحدهای زیر مجموعه خدمات رسانی حج را به صورت رقابتی اداره نماید که نمونه موفق آن در مالزی در دهه های گذشته اجرا شده است.

در کشور مالزی، مؤسّسه «تابونگ حاجی» به عنوان یک مؤسسه توسعه اقتصادی ملی با 3 اصل رقابت، سرعت و سود دهی، مسئول اعزام زائران مالزیایی به بیت الله الحرام است. هدف این مؤسسه به کارگیری یک سیاست اقتصاد اسلامی است که از یک طرف، از تجمع ثروت و نقدینگی بین مردم جلوگیری کند و از طرف دیگر، بتواند داوطلبان انجام فریضه حج را به مکه اعزام نماید؛ به نحوی که زائران، دچار مضیقه مالی نشوند و پس از بازگشت از این سفر الهی، در تنگنا قرار نگیرند.

فعالیت های سرمایه گذاری در مؤسسه تابونگ حاجی، انواع مختلفی دارد، مانند بازرگانی، صنعتی و کشاورزی. از آنجایی که این سرمایه گذاری ها به روش «اقتصادِ مدرن» برنامه ریزی می شود، توانسته است بازدهی خوبی به همراه داشته باشد.

پروفسور اونگکا عبدالعزیز استاد دانشگاه مالزی و مدرس رشته اقتصاد روستا، طی برنامه ای، تشکیل

«تعاونی پس انداز زائران» را مطرح نمود. (1)

1- پروفسور اونگکا در سال ۱950 دریافت که مسلمانان این کشور وجوه نقد خود را با هدف سفر به اماکن مقدس به روش سنتی، پس انداز می کنند تا به ربا آلوده نگردد. در سال 1959 اونگکا طرح «بهبود اوضاع اقتصادی آینده زائران» را ارائه کرد زائران بتوانند پول خود را به صورت تدریجی در نهادی بدون ربا و سودآور، پس انداز نمایند تا هنگام عزیمت به حج، در طول سفر و پس از بازگشت، دچار مضیقه مالی نشوند. این مؤسسه در سال 1963 با 1281 عضو و سرمایه ۶۰۰/46 دلار مالزی (هر 3/2 واحد، معادل یک دلار آمریکا) آغاز به کار نمود و طبق برآوردها تا سال 20۰۰، تعداد اعضا و سرمایه گذاران آن به 25۰/4۰۰۰/ نفر رسیده که ۵۰ درصد جمعیت مسلمانان مالزی است. این سرمایه گذاری غیر ربوی است و سود خالص، پس از کسر زکات 5/2 درصدی و اعطا به مستمندان، پرداخت می شود. این مؤسسه سعی کرده تا به دور از بوروکراسی، با توسعه شعبات خود در سراسر کشور، مردم را به سرمایه گذاری تشویق نماید و سودی که می پردازد، کمتر از سایر مؤسسات نباشد؛ در غیر این صورت، از ذخیره ای به این منظور، سود را به سقفِ انتظاری می رساند و با وارد شدن در «رقابت» ، سرعت و سود را سرلوحه فعالیت های خود قرار داده است. سرمایه گذاران در صورت لزوم می توانند بخشی یا تمام سرمایه خود را برداشت نمایند و در ایام حج نیز از سوی زائران اصل و فرع سرمایه قابل پرداخت است. این مؤسّسه، فعالیت های خود را در زمینه های صنعت، کشاورزی، بازرگانی، فروشگاه های زنجیره ای و ساختمان سازی در حد وسیع و مطابق با قوانین اسلامی، گسترش داده و شرکت های وسیع خاص و عام را تحت پوشش خود گرفته و همچنین در بخش خصوصی سرمایه گذاری نموده است. از طرفی، حمایت دولت از کمترین میزان سرمایه هر سهام دار، بر اعتبار مؤسسه افزوده و سرمایه گذاران اطمینان دارند که نه تنها سرمایه شان مطابق اسلام به کار گرفته می شود، بلکه دولت نیز در مقابل آن مسئول و مؤسسه نیز با پشتیبانی دولت، روز به روز سرمایه اش را افزایش داده است. از سوی دیگر انتخاب مدیران ماهر و با تجربه، موفقیت سرمایه گذاری را تضمین می کند. ابداع و تنوع در بخش های مختلف، توسعه صنعتی را به همراه آورده و باعث بازدهی خوبی می شود و به همین دلیل، سرمایه گذاران داخلی و

خارجی همواره به سرمایه گذاری در شرکت های آن را تمایل دارند. شرکت ساختمان سازی «اوروس بنیا» از شرکت های تابعه، ساخت کلیه ساختمان های مؤسّسه را به عهده داشته و ساختمان دفتر و مجموعه مرکزی تابونگ حاجی که 38 طبقه است، نیز از ساخته های این شرکت است. در حال حاضر، این مؤسسه دارای 84 شعبه و چهل مجتمع در سراسر کشور است که یکی از آنها در جده است. همچنین در سال 1982، مجموعه زائران در کلاناجایا ساخته شد که مجهز به سالن های مختلف، مسجد، رستوران، اطاق های سمینار و پارکینگ چند طبقه است که آسایشگاه زائران برای فرصت های قبل از عزیمت است. همچنین کسانی که قصد مسافرت به خارج از کشور را دارند از آن استفاده می کنند. دولت نیز برای مراسم مختلف آن را اجاره می کند. از عوامل دیگر موفقیت این مؤسسه عبارتند از: الف) مدیریت کارآمد و ایجاد اعتماد در مردم با شعار حق با متقاضی است. ب) آموزش کارکنان و رقابت و اختیارات مدیران. ج) رسیدگی به درد دل و شکایات مردم در هر زمان و تسریع در انجام امور زائران. د) همکاری با مؤسسات دیگر و رابطه با بخش های دیگر دولتی و غیر دولتی. ه) همکاری و داشتن روابط حسنه با دولت سعودی و قرار دادن امکانات مناسب از طرف عربستان. و) اعمال سیستم «کنترل و موازنه» و تفکیک اقتدار بین دستگاه دولتی، هیئت مدیره، سرمایه گذاران و بازرسان. ز) داشتن حداقل بوروکراسی در کارهای صدور گذرنامه، اخذ ویزا، انجام امور بهداشتی زائران در حداقل زمان ممکن. ح) رسانه های گروهی نیز در تولید برنامه های شبانه روزی واطلاع رسانی به زائران نقش مهم و بسزایی ایفا می کنند. ط) استفاده از وسایل مدرن و تأسیس شعبات فرعی در کلیه نواحی و روستاهای مالزی. از این گذشته چنانچه تعداد تقاضای زائران برای اعزام با کشتی به حداقل سه هزار نفر برسد، این انتقال از طریق دریا انجام می گیرد. بین شصت تا هفتاد هواپیمای چارتر یا بوئینگ 747 تا ظرفیت 5۰5 نفر کار انتقال زائران را در موسم حج انجام می دهند (ر. ک: میقات حج، زمستان 1372 .

در ایران، سازمان حج و زیارت، به ویژه در حوزه تورهای حج و زیارت سازمانی درون گرا است و به بازنگری و ابلاغیه اصل 44 قانون اساسی عنایت چندانی ندارد.

در زمینه خصوصی سازی عمره، اعتقاد تصمیم گیران بر این است که برخی بنگاه های خصوصی به دنبال سود شخصی اند و سیاست خصوصی سازی در این زمینه را مردود اعلام می کنند؛ درحالی که مزیت خصوصی سازی در انگیزه هاست که از طریق سود، حاصل می گردد و این به اصطلاح شر فردی (سود آوری و رقابت برای حذف رقبا) ، نوعی خیر جمعی (ارتقای کیفیت و کاهش قیمت) را به دنبال دارد. ضمن اینکه حج تمتع نیز با توضیحی که در ابتدای این بخش داده شد، با خصوصی سازی به معنای اقتصادی و رقابتی آن فاصله دارد.

سفر به عتبات عالیات قبلاً با هزینه بالا و کیفیت پایین صورت می گرفت، و تنها در زمینه قیمت بلیط پانصد دلار دریافت می شد، اما پس از ساماندهی و ایجاد رقابت هزینه بلیط به 23۰ دلار کاهش یافت و کیفیت خدمات نیز بسیار مطلوب تر شد. (1)در دوره جهانی شدن و مسابقه کشورها برای توسعه در سطح بین الملل، هیچ کشوری بدون خصوصی سازی واقعی و وارد شدن در رقابت، راه به جایی نخواهند برد.

۳. سنت دگرگون شده سوغات

سوغاتی متبرک و سفره ولیمه ساده که همگان به ویژه فقرا در آن میهمان می شدند، مانند بسیاری از سنت های دینی ایرانی دچار تغییر شده، جای خود را به تالارهای مجلل و میهمانان ویژه داده و سوغاتی

1- هم اکنون هزار و 45۰ دفتر دارای مجوزند که امر ثبت نام و اعزام به عتبات عالیات را با نظارت سازمان حج و زیارت انجام می دهند (خبرگزاری میراث فرهنگی) . .

قواره های چادری تبرک شده و سنگ غار حرا و آب زمزم نیز به رایانه کیفی، لوازم صوتی، تصویری، آرایشی و بهداشتی تبدیل شده است. در نتیجه هزینه حجاج، به دو یا چند برابر افزایش یافته و خرید سوغاتی و رزرو سالن پذیرایی، کارت های رنگارنگ دعوت و فیلم برداری حرفه ای نیز به دغدغه های زائر تبدیل شده است. بدتر اینکه حتی در برخی موارد این مبالغ از طریق قرض تأمین می شود.

زائران به بهانه ارزان تر بودن کالا، خرید جهیزیه و سوغاتی، یا سفارش هایی که از آشنایان گرفته اند، هزینه های گزافی می پردازند و چشم و هم چشمی و خرید سوغاتی های سنگین به مهم ترین آفت های حجاج ایرانی تبدیل شده است، اما اگر به هزینه هایی که برای هر ساعت حضور در این سفر معنوی پرداخت شده و نیز هزینه فرصت طلایی از دست رفته؛ یعنی از بین رفتن اوقات روحانی نیایش در کنار خانه خدا و حضرت رسول (ص توجه شود خواهیم دید که قیمت واقعی کالاها بسیار بالا خواهد بود.

خلاصه با هزینه ارزی اضافی که ایرانیان، سالانه در عربستان می پردازند، می توان قریب صد هزار مسکن روستایی برای فقرا احداث کرد، یا بیش از صد هزار فرصت شغلی کشاورزی و صنعتی ایجاد نمود.

از این گذشته در شرایطی که تحریم های اقتصادی علیه کشورمان، حصول درآمدهای ارزی را بسیار مشکل نموده، خروج این همه ارز- صرف نظر از اینکه کشور میزبان آن را در چه جهتی هزینه می کند- به هیچ وجه به صرفه و صلاح کشور و همچنین تک تک شهروندان نیست.

4. بی توجهی به مزیت نسبی کشورمان

نمونه ایرانی کالاهای خارجی موجود در بازارهای عربستان - به خصوص از نوع چینی اش - به ویژه پوشاک با کیفیت داخلی در بازارهای کشور به وفور یافت می شود؛ درحالی که خرید آنها در سفر، فقط از وقت و انرژی می کاهد، همچنین مزاحمت بسته بندی، هزینه و زحمات حمل و نقل و احیاناً عوارض گمرکی را برای زائر در بر دارد.

از سوی دیگر، تولید کنندگان کشورمان نشان داده اند که می توانند حتی در اروپا با بنگاه های دیگر رقابت نمایند. (1)برندهای معروف جهانی، در

مناطقی از جهان اسلام، از نیروی کار ارزان استفاده می کنند؛ چنانکه نمونه بنگلادش در این مقاله مرور گردید. آنان با اجحاف بسیار از کارگران آن کشور استفاده و یا به تعبیر دقیق تر، سوء استفاده می کنند؛ درحالی که اگر شرایط مناسب فراهم شود و کشورمان بتواند در معرفی چند برند محدود در جهان اسلام موفق گردد [(2)]، نیروی کاری که بتوان آنان

1- در دهه ۱۳۷۰ شرکت سحر و الیکا، پوشاک زیادی را به آلمان صادر می کرد و به قیمت بسیار بالاتر از عرضه در ایران به فروش می رساند تا جایی که صادرات، از فروش داخل آن پیشی گرفته بود.

2- امروزه برند ها در پوشاک از چنان اهمیتی برخوردار شده اند که نام تولید کننده از پشت یقه به روی آستین البسه منتقل شده است. .

را از شبه بردگی و خدمت به غیر مسلمانان نجات داد و بدون اجحاف، در خدمت تولیدات شرکت های مسلمان قرار داد در کشورهای اسلامی بسیار است. از لحاظ عرضه فرآورده ها نیز یکی از بهترین نقاط با تأکید بر نحوه و فرایند تولید، بازارهای موسمی حج است.

همچنین کشور ما در بسیاری از کالاها مانند فرش، پسته و زعفران، از بهترین تولید کنندگان جهان (1)و از مزیت نسبی بالایی برخودار است، اما از این تولیدات در بازارهای مکه و مدینه خبری نیست. این درحالی است که مزیت نسبی یک کالا در تجارت بین الملل حرف اول را می زند.

5. رتبه ایران در اقتصاد و دستیابی به منافع بازار حج

برخی از مشکلاتی که در سطور گذشته بدان پرداختیم به وضعیت کلی اقتصاد و کسب و کار کشورمان بر می گردد؛ مثلاً ترکیه که، هم در بازار جهانی و هم در بازار حج، سهم نسبتا وسیعی دارد، در اکثر شاخص های زیر، وضعیت بهتر و در خیلی از موارد، وضعیت بسیار بهتری نسبت به ایران دارد.

بر اساس گزارش مجمع جهانی اقتصاد، رتبه ایران در جمع 139 کشور از نظر شاخص ها و متغیرهایی نظیر تورم (121) ، شفافیت سیاست گذاری دولت (124) ، حمایت از سرمایه گذاری (127) ، کیفیت زیرساخت حمل ونقل هوایی (۱۳۰) ، سهولت تجارت (135) ، تعرفه های واردات و صادرات (135) ، سهولت دسترسی به وام ها (136) ارزیابی شده که در ردیف سی کشور آخر قرار دارد.

در این گزارش، فعالان بخش خصوصی ایران پانزده مانع را بیان داشته اند؛ از جمله: دشواری های ناشی از عدم ثبات در سیاست های دولت، تورم، دیوان سالاری دولتی، عدم وجود زیرساخت های کافی، مقررات دست وپاگیر نیروی کار، عدم رعایت اصول اخلاقی توسط نیروی کار و فساد و مقررات ارزی.

ایران در بین 17 کشور منطقه از جهت شاخص ثبات در سیاست های اقتصاد کلان، در رتبه نهم، زیرساخت های لازم برای رقابت پذیری رتبه دهم، پیشرفته بودن نهادهای اثرگذار بر رقابت پذیری رتبه دوازدهم،

پیشرفته بودن بازارهای مالی رتبه چهاردهم قرار داشته است و تنها دو کشور سوریه و مصر در آخرین شاخص، پایین تر از ایران جای داشته اند.

این شاخص ها جایگاه خوبی را از اقتصاد ایران نشان نمی دهند؛ بنابراین نقش کشور در بازار حج نیز تحت تأثیر همین شرایط است و بیشتر کمبودها و اثر شاخص های ضعیف کشور با درآمدهای نفت -که با خطرپذیری همراه شده است - جبران می گردد.

1- به طوری که مثلاً در مورد فرش، کشورهایی مانند پاکستان و چین که از ایران تقلید نموده و پس از انقلاب اسلامی بازار ایران را در بسیاری از کشورها از آن خود کرده اند، طرح و نقش هایشان بر اساس تولیدات ایران است؛ ازجمله طرح کاشان، کرمان و تبریز. اما خبره ترها آن را به عنوان کاشان پاکستان، کرمان پاکستان می شناسند؛ یعنی قالی طرح کاشان ولی تولید پاکستان. .

6. آینده نگری در اقتصاد ایران

با ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، تا ده سال آینده، درآمد ارزی از محل صدور نفت، برای کشورمان اطمینان بخش نیست. با این توضیح که اگر استخراج نفت به صورت دو یا سه سال قبل ادامه یابد و در صورت تداوم تحریم ها و خروج شرکت های فعال در کشف و استخراج نفت، سالانه از ظرفیت تولید کاسته می شود. و از سوی دیگر، به رغم افزایش قیمت سوخت در کشور، مصرف داخلی سوخت، به دلیل کم کشش بودن تقاضا نسبت به قیمت و نیز افزایش سالانه تعداد خودروها بیشتر شده؛ به طوری که برآوردها نشان می دهد که در پایان دهه۱۳۹۰، مازاد مصرف چندانی برای صادرات وجود نخواهد داشت (ر. ک: گلاب، ۱۳۹۰) ضمن اینکه تحریم خرید نفت نیز ممکن است این فرایند را به جلو بیندازد.

سایر موارد

۱. مزاحمت بیماری های مسری

سرماخوردگی به ویژه از نوع آنفلوآنزا در ایام حج بسیار شایع است و طبق برآوردها سالانه، انواع جدید این بیماری از اقصی نقاط جهان از طریق زائران منتقل می شود. از طرفی واکسن های موجود نیز حداکثر با نوع بیماری های شناخته شده قبلی مقابله می کنند. از سوی دیگر سالانه تعداد بسیار زیادی از حجاج به انواع جدیدی از بیماری ها خصوصا آنفلوآنزا مبتلا می شوند که هزینه مادی بالایی دارد و فرصت معنوی ارزشمند حجاج را دچار اشکال می کند. این بیماری ها پس از بازگشت حجاج، بیشتر شیوع می یابد، چرا که استقبال کنندگان زیادی را - به دلیل مصافحه - نیز مبتلا می نماید. می توان هزینه های درمان این بیماری ها شامل هزینه فرصت های از دست رفته، ویزیت پزشک، دارو و درمان را فقط برای ایرانیان، حدود 27 میلیارد ریال در سال برآورد نمود.

۲. اسراف

بسیار دیده می شود که به ویژه در شهرهای بزرگ، افراد برای چندمین بار عازم سفر حج شده، پس از بازگشت، هزینه های گزافی بابت موارد

مستحب و غیر مستحب مانند برپایی مراسم دیدار با هزینه های سنگین بابت رزرو سالن های مجلل، کارت های پر هزینه دعوت، پذیرایی های افراطی، مداحی های پر خرج و چشم و هم چشمی های بیهوده، صرف می کنند. در کشوری که شمار جمعیت زیر خط فقرش نگران کننده است؛ درحالی که سالمندانی هستند که ثبت نام کرده اند و سال هاست که در آرزوی تشرف به سر می برند. همچنین غذاهای تکراری که برای حجاج تدارک می گردد و زائران، آنها را کمتر مصرف می کنند و بسیاری از آنها به ویژه در روزهای آخر دور ریز می شود.

نتیجه گیری و پیشنهادات

۱. نتیجه گیری

مهم ترین نتایجی که می توان از این مقاله گرفت، به طور خلاصه این است که در طرف تقاضا، ایرانیان، هم از نظر تشرف به حج و هم از نظر مصرف هزینه های ریالی و ارزی در این زمینه، در جهان اسلام از رده های نخست به شمار می آیند، اما از نظر عرضه کالا وخدمات در بازار حج، جایگاه چندانی ندارند. دلیل این موضوع هم درآمد نفت است که ارز و ریال آن، مستقیم و غیر مستقیم در کشور توزیع می شود.

نکته دیگر آنکه کشورمان با تکیه بر استخراج و صادرات نفت خام، به طور نسبی در سطح منطقه ای و جهانی، مطرح است و کشورهای غربی علی رغم نیازشان به نفت، به دلیل نقش این کالای استراتژیک و ایفای نقش کشورمان در سطوح مذکور، برای تأثیر گذاری تحریم ها به این کالای حیاتی اقتصاد ایران رو آورده اند. همچنین با توجه به اینکه ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، با نظر خوش بینانه، تا ده سال آینده، حصول درآمدهای کلان از محل صدور نفت، برای کشورمان اطمینان بخش نیست، بنابراین برای ما صرفه جویی ارزی و افزایش و ایجاد تنوع در درآمدهای ارزی غیر نفتی، نه یک انتخاب، بلکه تصمیمی اجتناب ناپذیر است. بنابراین می توان گفت که گردشگری مذهبی، به ویژه سرمایه گذاری در اقتصاد حج، زمینه مطلوبی در کسب درآمد کشورمان دارد که در بخش پیشنهادها به آنها اشاره می گردد.

۲. پیشنهادها

اشاره

اگرچه برخی از پیشنهادهای زیر موجب کاهش هزینه های ارزی حج برای هموطنان و نیز کمک به بهبود وضعیت اقتصادی کشور خواهد بود، ولی فرهنگ صحیح حج، باید به تدریج و به صورت فراگیر ترویج شود. مسلّماً با فرهنگ سازی، توقعات هموطنان در داخل در خصوص برخی چشمداشت ها

و همچنین چشم و هم چشمی زائران تعدیل شده، دغدغه زائران نیز از این جهات کاهش می یابد.

از سوی دیگر و مهم تر از آن، اصلاح عمیق این فرایندها نیازمند مطالعات وسیع و دقیق علمی و کارشناسانه و اجرای کارآمد آنهاست تا شاخص ها و رتبه ایران را در موارد پیش گفته ارتقا دهند، زیرا فعالیت بنگاه های داخلی که به ورود در رقابتی نفس گیر نیاز دارد، مشتقی از کلیت اقتصاد کشور است و اهتمام سیاست گذاران و مجریان را در سطح کلان می طلبد. گرچه داشتن اراده جدی در این زمینه لازم و بسیار زمان بر است و فرصت برای ما اندک، اما برخی پیشنهادهای زیر به موضوعات فوری تر برمی گردد:

الف) انطباق منافع حجاج با مصلحت کشور

تجربه نشان داده است که در بیش از سه دهه گذشته، سالانه هزاران کارگزار روحانی، فرهنگی و دیگران در کاروان ها و بعثه مراجع و ستادهای مختلف عقیدتی، فرهنگی و غیره به انحای مختلف - و البته بیشتر از طریق سخنرانی و توزیع کتاب، رساله و بروشورهای مختلف - در ارشاد حجاج سعی داشته اند، اما در موضوعات این مقاله، زائران، کمترین اثر را پذیرفته اند و تا زمانی که سیاست گذاری های کلان به همین منوال ادامه داشته باشد، نتایج سیاست ها هم به همین صورت تداوم خواهد یافت. تلاش های فرهنگی و تبلیغی هنگامی مؤثر می افتد که اولاً مبلغان، خود عامل به تذکرات باشند و در اجرای سیاست ها، برای حجاج هم منافعی - اعم از اقتصادی و غیر اقتصادی - مترتب باشد و در نتیجه منافع فردی با مصالح ملی سازگار گردد.

ب) دریافت نظر حجاج

سالانه لااقل پنج هزار زائر با تحصیلات عالیه و آشنا به یک زبان خارجی از کشورمان برای حج تمتع مشرف می شوند که هر ساله می توان با همکاری آنان، طرح های نظر سنجی از حجاج ایرانی و حجاج کشورهای دیگر درباره رفتار کارگزاران ایران و نیز رفتار زائران ایرانی را در حج اجرا نمود.

همچنین می توان طرح های تحقیقاتی در این موضوعات تعریف نمود که چه بسا زائران تحصیل کرده به طور رایگان در اجرای آن همکاری نمایند. اولین و آخرین نظرسنجی گسترده با پنج هزار پرسشنامه با همکاری پانصد زباندان در سال 1365 انجام گردید (1)و نتایج خیره کننده ای داشت. گرچه نتایج آن در اسناد طبقه بندی شده قرار گرفت که ممکن است پس از یک ربع قرن بتوان آن را از طبقه بندی خارج نمود، اما احتمالا هنوز نتایج آن قابل استفاده باشد. همچنین نظرسنجی علمی از حجاج ایرانی در خدمت رسانی هرچه بهتر، مفید خواهد بود.

ج) تدوین سند چشم انداز و اطلس حج

سند جامع توسعه و آینده امور حج باید تدوین و اطلس فرهنگ حج در کشور نیز تعریف شود تا متقاضیان تشرف به حج و به ویژه بنگاه های مرتبط، تکلیف خود را برای سال های آتی بدانند و فرصت داشته باشند برای آن برنامه ریزی کنند.

د) ایجاد پایگاه جامع اطلاع رسانی

لازم است پایگاه های اطلاع رسانی در این زمینه گسترش یابد و نظام جامع اطلاعات و آمار از

1- مسئولیت استخراج نتایج از پرسشنامه ها و تدوین گزارش نهایی به عهده این جانب بود. .

کشورهای اسلامی در زمینه های فرهنگی و اقتصادی، طراحی و پیاده سازی شود. البته این کار به عنوان کالاهای عمومی از وظایف دولت به شمار می رود و همپای آن سازمان های غیر دولتی نیز باید در این جهت به فعالیت تشویق شوند.

همچنین در یک فرایند اطلاع رسانی صحیح، درباره کمیت و کیفیت کالاهای مورد تقاضای مصرف کننده در حج باید اطلاعاتی به تولید کنندگان مسلمان داده شود. همچنین اطلاعات مورد نیاز مصرف کنندگان در این مراکز، تولید و توزیع گردد. از طرفی لازم است اطلاعات درآمدها و هزینه های حج تمتع و عمره کاملاً شفاف سازی شود.

۳. خصوصی سازی حج

خصوصی سازی حج، جدای از اینکه به رقابت دامن می زند، رمز موفقیت در این امر خطیر است. حال اگر دایره خصوصی سازی را در اینجا وسیع تر ببینیم و شامل مواردی بشود که بتواند با حمایت دولت، بخشی (حدود 3 درصد) از بازار سالانه 35 میلیارد دلاری حج را در اختیار بگیرد، در صادرات غیر نفتی کشور بسیار مؤثر است. به دست آوردن حتی سهم یک درصدی از بازار حج در کوتاه مدت و گسترش آن در میان مدت و بلند مدت، تحولی در اقتصاد و تولید بخش خصوصی کشورمان خواهد بود. در این راستا، پیشنهاد می شود دولت در ایجاد و معرفی چند برند ایرانی - به ویژه در پوشاک و حداقل در جهان اسلام - اراده ای جدی اعمال نماید. حتی بهره گیری از برندها، شرکت ها و کشورهای ترجیحاً اسلامی دیگر نیز در این زمینه راهگشاست. (1)ایران با اعزام قریب به یک میلیون زائر حج تمتع و عمره در سال به عربستان، توان بالقوه ای در ایفای این نقشی مهم داراست. کشورمان می تواند با سرمایه گذاری در صنعت گردشگری مکه و مدینه و با مشارکت در تجارت مربوط به زائران حج، و نیز در صنعت خدمات مالی (بانکداری، بیمه و وکالت) مورد نیاز حجاج، بخشی از این بازار بزرگ را به خود اختصاص دهد که این امر با خصوصی سازی اقتصاد حج و انگیزه بیشتر کارگزاران تسهیل می شود.

چنین کاری باید به سرعت انجام شود، چراکه منابع آن در اختیار است و به ویژه از طریق بخش

1- قریب نیم قرن پیش که کشور کره، برنامه توسعه صنعتی خود را اجرایی می کرد، تولید و معرفی لا اقل ده برند برتر را در جهان از اولویت های خود قرار داده بود. جالب اینکه به منظور ارتقای سیستم بانکی خود و برای تأمین مالی نیازهای صنعت، هیئتی را به ایران اعزام نمود تا این فرآیند را از مدیران و مربیان بانک صنعت و معدن در ایران فرا بگیرند. چندی است که آن کشور به این هدف دست یافته است و بخش اعظم صادرات بیش از چهارصد میلیارد دلاری را (در سال 20۰9) مدیون شرکت های مانند سامسونگ، با ارزش برند5/19 میلیارد دلاری، هیوندای که جزو ده برند برتر خودروسازی جهان است، دوو، کیا و ال. جی است و حدود دو-سوم ارزش افزوده آن کشور را ده شرکت برتر از جمله برندهای مذکور تولید می کنند. .

خصوصی قابل اجراست. انجام چنین کار ساده ای از نظر اقتصادی، نیازمند بهبود روابط بین المللی ایران و تقویت موقعیت جهانی به ویژه منطقه ای کشور است. واقعیت آن است که در شرایط امروز، کار کردن و سرمایه گذاری شهروندان هر کشوری در عربستان، ساده تر از اشتغال و سرمایه گذاری ایرانیان است.

در صورت حمایت از خصوصی سازی در امر حج، راه اندازی فروشگاه های ایرانی اعم از عرضه محصولات اقتصادی و فرهنگی در مدینه و مکه، هم از جهت اقتصادی و هم، از جهت فرهنگی به صرفه و صلاح خواهد بود؛ یعنی همان فعالیتی که ترکیه به خوبی به آن مبادرت ورزیده است.

البته فعالان اقتصادی و کارآفرینان در کشورمان از برخی مشکلات مربوط به وضعیت اقتصادی و کسب و کار در مضیقه اند واین مهم (خصوصی سازی حج) می تواند تابعی از شرایط عمومی اقتصادی کشور باشد که عزم جدی را می طلبد تا شاخص های برشمرده در فصل قبل، بهبود یابد. زیرا به هرحال اقتصاد حج در داخل، نمودی از کل اقتصاد کشور و نیز شاخص های آن است.

4. توجه به مزیت نسبی کشور

فرش و قالیچه زیبای ایرانی هیچ نمودی در بازارهایی که در معرض دید حجاج است و نیز اماکن و مساجد مکه و مدینه ندارد. یکی از نیازهای عمده فرش در عربستان، مفروش نمودن مساجد و اماکن مذهبی بزرگ این کشور و همچنین تقاضای زائران است. باید در این خصوص تدابیر جدی اتخاذ گردد. مرکز ملی فرش ایران می تواند با زمینه سازی لازم جهت حضور وسیع صادرکنندگان ایرانی در نمایشگاه جدّه، زمینه سفارش پذیری و حضور بیشتر صادرکنندگان ایرانی را در این کشور فراهم نماید. وضعیت کالاهای دیگر ایرانی نظیر پسته و زعفران نیز به چنین تدابیری نیازمند است.

5. ایجاد بازارچه در پایانه ها

پیش بینی ایجاد بازارچه های مخصوص زائران در پایانه های خروجی کشور و فراهم کردن شرایط لازم برای این که زائران قبل از انجام سفر، خریدهای ضروری خود را در داخل کشور انجام دهند و هنگام بازگشت این خریدها را تحویل بگیرند، نیز اقدامی مؤثر است.

6. برگزاری همایش ها و نمایشگاه های اقتصادی و فرهنگی

برگزاری نمایشگاه های بین المللی در میان کشورهای اسلامی به ویژه در عربستان و موسم حج که محصولات کشورهای اسلامی در آنجا کمتر دیده می شود می تواند فرصت های خوبی را در اختیار ما قرار دهد. چنین نمایشگاه هایی می تواند سبب آگاهی کشورهای اسلامی از محصولات اقتصادی یکدیگر و بازاریاب-ی و مبادله کالاها و خدمات و نیز تأمین مایحتاج و سوغات حجاج گردد. از سوی

دیگر این همایش ها و نمایشگاه های فرهنگی به ایجاد زمینه برای تقویت هویت واحد اسلامی و نیز بازیابی هویت دینی، ملی، تاریخی و تکیه بر مصالح مشترک دینی بسیار مؤثر است تا از مراودات فرهنگی و مبادلات هنری، به ویژه گردشگری فرهنگی و هنری در بین کشورهای اسلامی حمایت گردد.

در این میان حوزه فرهنگی زبان فارسی با محوریت ایران، شامل کشورهای افغانستان، تاجیکستان، بخشی از ازبکستان و قسمت هایی از کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه است. این حوزه با جمعیتی بیش از 120 میلیون نفر و با اکثریتی شیعی، یکی از اصلی ترین حوزه های تأثیر گذار بر جهان است که نهایتاً می تواند به انعقاد پیمان های فرهنگی شیعی ودر ابعاد وسیع تر، اسلامی بینجامد.

۷. سامان دهی و کنترل حجم سوغات

اگرچه حجم تقاضای هدایا، بخشی از تقاضای اعزام به حج است، ایران، بالاترین تقاضای تشرف را دارد، اما نسبت خرید سوغات ایرانیان بسیار بیشتر از حجاج دیگر است. در مورد کنترل حجم سوغات ورودی به کشور، در بندهای دیگر اشاراتی شد که در اینجا به دو نکته تکمیلی بسنده می شود.

یکی اینکه با توجه به شرایط کنونی وضعیت ارز، لازم است در میزان ارز همراه مسافر به قیمت دولتی برای حجاج تجدید نظر نمود. دیگر آنکه درباره عوارض گمرکی نیز می توان بدون تساهل - که در مورد حجاج رایج است - مواجه شد و حتی از نظر حجم و اقلام مشمول تخفیفات گمرکی، تسهیلات را کاهش داد.

۸. اطلاع رسانی درباره ارز

با توجه به این که بیشتر زائرانی که در صرافی های عربستان، ریال ایرانی را به ریال سعودی تبدیل می کنند، نسبت به افرادی که در کشور، مبادرت به تبدیل ارز می کنند، با زیان مواجه می شوند، پیشنهاد می شود سازمان متولی حج با هماهنگی نظام بانکی کشور، امکانی را فراهم کند تا ایرانیان

بتوانند در ستادهای سازمان حج و زیارت در عربستان، ریال ایرانی را به ریال سعودی تبدیل کنند تا از این بابت پول کشورمان در آنجا تضعیف نشود.

از سوی دیگر، در روزهای نخست حضور زائران ایرانی، ریال ایرانی در بازار آزاد ارزشی کمتر از آن چه در روزهای پایانی مبادله می شود، دارد. علت، این است که بیشتر فروشگاه ها و مغازه ها در روزهای پایانی حضور زائران، قیمت ها را کاهش می دهند و از این جهت، توصیه می شود تا در صورت نیاز، تبدیل پول و خرید در روزهای پایانی و پس از به جای آوردن کامل اعمال و زیارات انجام گردد.

همچنین ضروری است زائران هنگام تبدیل پول خود، به معتبر بودن ارز توجه کنند، چرا که داشتن

پول تقلبی و شبهه پول شویی در عربستان جرم سنگینی دارد. بنابراین پیشنهاد می شود تا هموطنان پیش از سفر، ارز مصرفی خود را از بانک ها تأمین کنند.

حذف تلفن های غیر ضروری، نیز صرفه جویی ارزی - و البته ریالی - را به دنبال خواهد داشت.

۱۰. افزایش و ایجاد تنوع در درآمدهای ارزی

ضروری است در حد مقدور درآمدهای ارزی غیر نفتی را افزایش داد و تنوع بخشید که حج بالقوه یکی از محوری ترین این اهداف می باشد. همچنین می باید در هزینه ارزی تا حد ممکن صرفه جویی نمود.

سایر موارد

۱. کمک به تهیدستان

تشویق و ترغیب حجاج به تخصیص درصدی از هزینه های غیر ضروری به منظور ایجاد و گسترش صندوق های خیریه برای کمک به تهیدستان مسلمان، شامل: بی خانمان ها در ایران تا قحطی زدگان سومالی، سیل زدگان پاکستان تا جمع آوری کودکان بی سرپرست در مقابل مسجدالنبی و متکدیان در مسیرهای مختلف، به خصوص مسیر رمی جمرات که چهره زشتی را در حج به نمایش می گذارند. این کار می تواند با کمک سازمان های دولتی و غیر دولتی جهان اسلام در موسم حج صورت گیرد. که می تواند به نوعی حرکتی نمادین در جهت یکپارچگی و وحدت مسلمان جهان اسلام باشد.

۲. تغییر نحوه دریافت وجوهات

بسیار دیده شده که روحانیون کاروان ها قبل از شروع اعمال واجب حج، حجاج را مستقیم وغیر مستقیم به ادای دیون شرعی، وادار می نمایند. با توجه به محاسباتی که حجاج درباره نقدینگی و پیش بینی هزینه ای خود کرده اند، بهتر است در جلساتی که قبل از اعزام برای حجاج برگزار می گردد، این موارد مطرح و وجوهات با پول ملی تأدیه گردد. همچنین است

دریافت برخی وجوه در بعضی از کاروان ها بابت خدمتکاران به ویژه مداحان که در بسیاری از موارد با اکراه زائران، پرداخت می گردد که از آن نیز باید اجتناب شود.

۳. مراقبت از بیماری ها

در مورد بیماری ها به ویژه آنفلوآنزا که در ایام حج بسیار شایع است و پس از بازگشت حجاج نیز استقبال کنندگان زیادی را مبتلا می نماید (1)، لازم است مراقبت های بسیاری صورت گیرد. اگر حجاجی

1- نگارنده هم اکنون که در حال تدوین این مقاله است، مبتلا به یک بیماری طولانی از نوع فوق است که ظاهراً از همین طریق منتقل شده است. .

که به این بیماری مبتلا شده اند، بتوانند پس از مراجعت، چند روزی استراحت نمایند و سپس از میهمانان خود پذیرایی نمایند، هم از جهت استراحت زائر و هم از جهت سرایت بیماری، عارضه این آسیب کاهش می یابد.

4. جلوگیری از اسراف

سفرهای تکراری عده ای از زائران که با توجه به توزیع ناعادلانه درآمد انجام می شود، معمولا از نظر افراد، به ویژه سالمندانی که حتی یک بار هم به حج مشرف نشده اند، ناخوشایند و بعضاً تبعیض آمیز تلقی می شود؛ به خصوص اگر این سفرها در همه مراحل با اسراف و تبذیر همراه باشد. موارد از این قبیل و نیز دور ریز بسیار غذا باید کنترل شود.

منابع

1. انسان شناسی توسعه و جهانی شدن، ادلمن، مارک و آنجلیکوهاوگرود، تلخیص و ترجمه: احسان شاقاسمی، چاپ اول، تهران، مرکز ملی مطالعات جهانی شدن، 1386.

2. خسی در میقات، آل احمد، جلال، چاپ هشتم، انتشارات مجید، بی تا.

3. اهداف اجتماعی - اقتصادی کنگره عبادی - سیاسی حج در جهان اسلام، اسماعیل اولیایی، شماره بیستم و هفتم، سال هفتم، بی تا.

4. تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، رونالد اینگلهارت، ترجمه مریم وتر، چاپ اول، تهران، کویر، بی تا.

5. مجموعه مقالات همایش ملی توسعه سرمایه گذاری در گردشگری، بررسی قابلیت اوقاف در تأمین مالی گردشگری، صادق بختیاری، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، 1387.

6. عربستان سعودی، محمدرضا برازش، اوّل، بی جا، آفتاب هشتم، 1385.

7. انتخاب، رهبری جهانی یا سلطه برجهان، زبیگنیو برژینسکی، ترجمه لطف الله میثمی، چاپ اول، نشرصمدیه، 1383.

8. پایگاه اطلاع رسانی حج و زیارت استان تهران http: //tehran. haj. /ir

9. پایگاه اطلاع رسانی صنعت هواپیمایی کشور http: //aviationnews. /ir/fa

10. پایگاه اطلاع رسانی گمرک جمهوری اسلامی ایران http: //www. irica. gov. ir/Portal/Home

11. پایگاه آمار جمعیتی کشورها http: //fazaekh orasan. blogfa. com/post - 76. aspx

12. جهانی شدن، فقر و نظم نوین جهان، مایکل چاوسودویسکی، ترجمه سیدضیاءالدین خسروشاهی و سید محمدعلی موسوی، چاپ اول، بی جا، نشر ثالث، 1386.

13. میقات حج، حج گزاری در مالزی، سال دوّم، شماره ششم، زمستان، 1372.

14. خبرگزاری فارس، شاخه «اقتصاد بین الملل» ، آذر 1388.

15. خبرگزاری میراث فرهنگی www. chn. ir

16.

ص: 197

دومین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، حسن دلیری و نادر مهرگان، اثر سرمایه مذهبی بر شاخص های توسعه اقتصادی، بی نا، 1389.

17. فصلنامه میقات حج، شماره سی و هفتم، مروری بر بعد اقتصادی حج؛ محمد تقی رهبر، سال دهم، پاییز ۱۳۸۰.

18. سازمان جهانی گردشگری، 1389 http: //www. unwto. blogfa. com

19. سایت شرکت مخابرات ایران (http: //tci. ir/default. aspx?lang رحمه الله) Fa

20. مجلس و پژوهش، جهانی شدن و کثرت زدایی فرهنگی، وحید سینایی و غلامرضا ابراهیم آبادی، شماره 43، بی نا، بهار 1383.

21. بازخوانی سفرنامه ناصر خسرو؛ گیتی شکری و معصومه سلطانپور، بی جا، انتشارات طهوری، 1379.

22. کتابخانه تخصصی حج: http: //hajj. ir/hadjwebui/library

23. گزارش سیدعباس میر جمکرانی: http: //www. magiran. com

24. گزارش مریم کریمپور: http: //s - h - salehi. blogfa. com/post - 243

25. بازنگری در نظام مالی دولت، سمانه گلاب، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما علیرضا ناصری، دانشکده مدیریت و علوم اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۰.

26. جغرافیای ممالک اسلامی، رضا مستوفی الممالکی، انتشارات دانشگاه یزد، 1382.

27. فصلنامه سال چهارم، مطالعات راهبردی، شماره 3 - 1، ۱۳۸۰.

28. مطالعه حسین عبده تبریزی: www. sarmayeh. net

29. آشنایی با عربستان، عبدالله نصیری، چاپ اول، نشر مشعر، 1386.

30. جهانی شدن، محمد نهاوندیان، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، 1385.

31. نقش قدرت و فرهنگ و بومی سازی سایر جوامع در افول قدرت غرب، ساموئل هانتینگتون، شماره 6، بهار 1379.

Amin .1

Nadia)20۰6(. Organ isational Dimension of Business ، Process Design in the Digital Society ، CD - ROM/Online Proceedings of the EMCIS ، July 6 - 7 ، Spain. Brunel University College. 2. http: //afghan istanecon omy. blogfa. com9۰۰4/. aspx

http: //geopolitic .3

azad. blogfa. com/post - 33. aspx 4. http: //hajj. - ir/hadjwebui/library/ wfViewB ookPage

http: //hajj. ir/hadjwebui/library/wfView BookP age. aspx? .5 bookId. 741

/6. http: //rovzehrezvan. com/321 p. 15۰ ،

http: //snn. ir/news .7

aspx 8. http: //www.1dar1. com .139۰۰8۰1053 -

http: //www. aerosp acetalk. ir/vb/ archive/ index. php/t .9

.html 10 .27378 -

ص: 198

http: //www. cokp. ir/ farsi /carp4. asp

http: //www. drmirafzali. ir .11

http: //www mashreg hnews. ir .12

http: //www. mehrnews. com/fa/NewsDetail. aspx? .13 NewsID. 1435452

http: //www. sid. ir .14

http: //www. unwto. org .15

Interna tional Financial Statistics .16

In: http: //www. imf. org. 17. Interna tional Monetary .20٠6 ، Fund) IMF(. Data and Statistics: http: //www. imf. org/ external/data. htm

Interna tional Tourism in the OIC Countries: Prospects .18 and Challenges 2010

In: http: //www. sesric. org 19. Interna tional Tourism in The ، OIC Countries

prospect challenges ، SERTCIC ، 2010. 20. mehr. com ؛

Pew Forum on Religion and Public Life Report .21

Piran .22 .2011 ،

Parviz)20٠2(Poverty Alleviation In Sistan Baluchistan: the ، Case of Shirabad ، UNDP. 23. Santos

Maria da Graca Mouga)20·4(Fatina: Religious Tourism in a ، Sanctuary City. 24. The World Travel Tourism Council) WTTC(Report

UNCTAD)1998(Internat ional trade in tourism .25 .2011 ،

related services ، issues and options for developing - countries: Background note by the UNCTAD secretariat. 8 April ، Geneva. 26. World Bank)20·9(World Development .Indicators

World Bank) WB(database .27

Countries and Economies: http: //data. worldbank. org/ ، country/saudi - arabia

معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنّت

اشاره

1. نبی الله قاسمی خطیر

2. سید حبیب اله ساداتی

مقدمه

برنامه و مناسک حیات بخش حجّ از ویژگی های بزرگ دین اسلام در میان تمام ادیان جهانی است. به طور قطع می توان ادعا نمود هیچ دین در طول تاریخ بشریت همانند اسلام و مسلمین نتوانست مناسک با عظمتی همانند حجّ را بین پیروان خود بوجود آورد تا با بهره از آن امکان انسجام بخشی ارائه تعلیمات سازنده دینی را در وجود مردم و معتقدانش نهادینه کند . حج دانشگاهی عظیم است که در آن تمام درسها و رشته های زندگی اعم از اجتماعیات - اخلاقیات - اقتصاد و به طورکلی نیازمندی های زندگی مسلمانان جهان تدوین می گردد و این ظرفیت بزرگ که یادگار حضرت ابراهیم (ع) است و پیامبر عظیم الشأن اسلام (ص) آن را تکمیل نمود افتخار و سرمایه بسیار مهم برای کشورهای اسلامی است و لذا با توجه به فونکسیون وکارکردهای بی شمار حج و زیارت دو مرکز مهم تمدن اسلامی یعنی مکه مکرمه و مدینه منوره به عهده همه دست اندرکاران و مسئولان و چهره های دینی و علمی کشورهای اسلامی است که نسبت به بهره گیری بیشتر از مراسم حج در زمینه های مختلف به خصوص موضوعاتی که مسلمین جهان نسبت به آن نیازمند به توجه بیشتری هستند اقدامات شایسته و بازاندیشی مجدد بنمایند. برتری های اقتصادی که امروزه متأسفانه حربه ای بسیار بزرگ برای قدرت های کفر و نظام های الحادی در مقابل اسلام و تلاشی برای ناکارآمد جلوه دادن احکام دینی و فرهنگ اسلامی در عرصه اقتصادی زندگی است، این مسئولیت را دو چندان می کند. از طرفی به دلیل کج فهمی ها و برداشت نادرست از دستورات دینی در طول تاریخ، استفاده شایسته و مطلوبی از حج و زیارت اماکن دینی انجام نشده است و سیاست های مناسب اقتصادی و مالی در راستای مصالح مسلمین که یکی از اسرار بزرگ حج بوده و به صراحت در قرآن و سنّت مورد اشاره قرار گرفته، چندان مورد توجه واقع نشده است و چه

بسا با عدم توجه به این واقعیت ضربات جبران ناپذیری به حیثیت و جایگاه تمدنی اسلام در

ابعاد مختلف به ویژه در بعد اقتصادی به پیکره مسلمین وارد گردیده است. انصافاً صاحب نظران ممالک اسلامی نسبت به این امر مهم چگونه می اندیشند؟ آیا به طور شایسته از این اجتماع عظیم بهره لازم را برده اند؟ آنان متأسفانه صحنه حج را به اجانب سپرده اند تا از این ذخیره بزرگ دینی با تمام قوا به استثمار مردم مسلمان بپردازند. هر ساله چندین میلیون مسلمان در اقصی نقاط جهان در قالب دو برنامه دینی و بین المللی حج و عمره، وارد سرزمین حجاز می گردند طبیعتاً در این همراهی و حضور، هزینه های کلانی صرف می گردد و بخش های مختلف اقتصادی، اعم از سیستم توزیع و تولید و مصرف در آن درگیر می شوند که اگر امت اسلامی نسبت به هر یک از آنها تعامل و رفتارهای منطقی و عاقلانه اقتصادی پیش گیرد قطعاً به بخش عظیمی از دشواری های نظام مالی خود پاسخ مثبت می دهد. شواهد نشان می دهد که تاکنون برنامه منظم و استراتژیک در این خصوص اندیشه نشده است. کارگزاران حج اعم از میهمان و میزبان و کشورهای مبدأ و مقصد نسبت به تعیین خطمشی اقتصادی که منجر به درک منافع جمعی مسلمین و استقلال آنان گردد تا به حال مسکوت مانده و بازار مالی حجاج و رفتارهای اقتصادی آنان و هزینه های هنگفت که دولت ها و ملت ها در پروژه عظیم حج صرف می کنند چندان با مطالعه و برنامه ریزی دقیق همراه نیست. بنابراین فرصت دوباره می طلبد تا با نگاهی دقیق و نو، به نقش اقتصاد حج و تأثیر آن در پیشرفت و توسعه فرهنگ دینی ملل مسلمان گام نهاد. اینک که با پیام نوروزی مقام معظم رهبری سال۹۰ به عنوان سال جهاد اقتصادی نام گذاری شده است شایسته می نماید از اقدام بجا و مبارک بعثه مقام رهبری در برگزاری همایش علمی حج و اقتصاد سپاسگزاری گردد تا انشاء الله فتح بابی را برای اصلاح برنامه ها و تبین ارتباط معیشت و اقتصاد و مناسک حج در آینده نزدیک از طرف جمهوری اسلامی ایران شاهد باشیم.

بیان مسئله

از مجموعه احکام و مناسک عبادی برخی از احکام هستند که علاوه بر مقاصد معنوی و عبادی دارای آثار معیشتی و اقتصادی می باشند؛ حج از جمله این عبادات می باشد چرا که دین اسلام اصولاً برای اصلاح الگوی امور دنیا و آخرت از طرف خداوند به مردم معرفی شده است و سعادت انسان در هر یک از دو سرای دنیا و آخرت لازم و ملزوم یکدیگرند. با توجه

به همین اصل، مسئله ارتباط و هماهنگی اقتصاد و حج، در قرآن و سنّت به صراحت مورد اشاره قرار گرفته است. اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین کنندۀ آن در عزّت و عظمت امّت و با توجه به ضرورت توانمندسازی اقتصادی در دست یابی به استقلال، برای امور معیشتی و سایر جنبه های زندگی در موسم حج و برخورداری مطلوب از معنویت آن دستوراتی را توصیه نموده است که مجموعه ای از منابع دینی اعم از آیات و روایات به آن اشاره دارند.

بی شک کنگره جهانی حج در برگیرنده منافع مهمّی برای مسلمین است و زائران کشورهای اسلامی در این کنگره بزرگ باید از آن بهره مند گردند؛ خداوند متعال در آیات ذیل می فرماید:

(وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَیامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِ الْأَنْعامِ فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِیرَ) (حج: 27 و 28)

ای ابراهیم (ع) در میان مردم حج را فریاد کن تا پیاده یا سواره بر شتران لاغر از سرزمین های دور به سوی تو آیند و شاهد منافع خود باشند و در روزهای معین خدا را یاد کنند که آنان را از گوشت حیوانات روزی داده است پس بخورید از آنها و به مستمندان نیازمند بخورانید.

در آیه دیگر می فرماید. (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) (1) ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و کسب تقوی مانعی نیست که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره گیرید در تفسیر عیاشی از امام صادق (ع) در ذیل آیه فوق، روایتی این چنین نقل شده است:

ارزق اذا خرج من احرامه و قضی نُسکه فلیشتر و لیبیع فی الموسم. (2)

مقصد از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، به خرید و فروش بپردازد.

البته مسئله معیشت و اقتصاد در حج از بدو تأسیس ام القری بوسیله حضرت ابراهیم (ع) طرح شد که فرمود: (وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُمْ یشْکُرُونَ) (3) قرآن در آیه دیگر از لطف و مهربانی خداوند که همواره بر بشریت جاری می نماید می فرماید:

(أَ وَ لَمْ نُمَکِّنْ لَهُمْ حَرَماً آمِناً یجْبی إِلَیهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیءٍ رِزْقاً مِنْ لَدُنَّا)

آیا حرم امنی در اختیار آنان ننهادیم که همه نوع ثمرات و کالاها بدان سوی برده می شود و این گونه قابل قبول است شهری که در میان سنگ های

سخت و صخره های سیاه و کوه های سر به فلک کشیده، بتواند محل ورود و بارانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر دنیا باشد.

در روایتی از پیامبر (ص) نقل شده است:

« من اراد الدنیا و الآخر فلیوم ذا البیت » (4)؛ « کسی که خواهان دنیا و آخرت است باید آهنگ این خانه نماید» و بعد می فرماید:

«حجّوا تستغنوا» (5)؛ «حجّ به جای آورید تا بی نیاز گردید» .

1- بقره: 98.
2- البرهان فی تفسیر القرآن، ج1، ص421.
3- ابراهیم: 27.
4- وسایل الشیعه ج8 ص۴۰.
5- وسایل الشیعه ج8 ص9. .

امام سجاد (ع) در حدیثی گهربار فرمودند:

«حجّوا و اعتمروا تصّح ابدانکم و تتّسع ارزاقکم و تکفن مونات عیالکم» (1)؛ «حج عمره به جای آورید تا به بدن هایتان سالم بماند و روزیتان فراخ گردد و هزینه های خانواده تأمین شود.

از فرمایشات امام صادق و امام کاظم (ع) این گونه نقل شده است که فرمودند:

«الحاج لایملق ابداً قُلت و. . . . . . ؟ قال الافلاس ثم قال: و لاتقتلوا اودلاکم من املاق» (2)حاجی هرگز فقیر و مفلس نمی شود.

حج یک برنامه دینی کلان است که آثار آن بسیار فراتر از یک عده یا ملت، خاص است. میلیون ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می برند و هزاران خانواده که در حرم و یا خارج حرم، زندگی می نمایند از کارکردهای اجتماعی و اقتصادی حج بهره می گیرند؛ اعم از آن کشاورزی که تولید می کند و صنعتگر و هنرمندی که آثار دستی و هنری می آفریند و دامداری که پرورش دام دارد و راننده ای که در حمل و نقل فعالیت می کند، بازرسان و مدیران کارگزار همه و همه در این موضوع سهیم هستند.

در بازار اقتصادی حج میلیون ها انسان از خرد و کلان تغذیه می شوند و در یک جمع عملیاتی بسیار بزرگ گروه های مختلف از جامعه انسانی درگیر فعالیت می گردند.

به راه انداختن این برنامه دینی به حدّی قابل توجه است که دولت عربستان در سال 2011 میلادی بالغ به ۳۰ میلیارد دلار فقط از طریق زائران حج، درآمد کسب کرده است. (3)کشور ایران هم که سهم قابل توجهی در میان سایر کشورهای اسلامی دارد، قریب به 5 میلیارد دلار در زمینه زیارت خانه خدا، به طور مستقیم هزینه می نماید که شامل تأمین مسکن، حمل ونقل، تغذیه، خرید سوغاتی و گوسفند قربانی می باشد. بنا به گزارشات آماری هر سال فقط در ایام حج تمتع به طور میانگین 5/2 میلیون نفر در حج شرکت می کنند که بدین ترتیب 5/2 میلیون گاو و گوسفند ذبح می شود و اگر متوسط گوشت آنها را برای هر رأس۳۰ کیلو فرض کنیم به میزان ۷۰ میلیون کیلو گوشت بدست می آید و اگر از نظر

مالی چنانچه هر کیلو را به قیمت 3 دلار فرض نمائیم خواهیم دید که مبلغ هنگفتی بدست خواهد آمد. (4)مسلمانان به جای این که از این فرصت در ایجاد فضای مناسب اقتصادی و فرصت های جدید شغلی و بالا بردن توان اقتصادی گام بردارند، خواسته یا ناخواسته بسیاری از این موقعیت ها را در اختیار

1- وسائل الشیعه ج8 ص41.
2- وسائل الشیعه، ج8 ص٩٠.
3- سایت بولتن خبری 28/5/139٠.
4- سایت بولتن خبری 28/5/139٠. .

کشورهای دیگر از جمله چین و امریکا و سایر قدرتهای برتر جهان قرار می دهند که در این صورت حج نه تنها باعث استغناء و استقلال مسلمانان نمی شود بلکه به وابستگی آنها منجر می گردد.

امروزه یکی از موضوعات مهمی که در سطوح مختلف بین المللی جریان دارد مسئله جهانی سازی است که عده ایی از سیاستمداران حاکم که در اندیشه کنترل و قبضه کردن توان اقتصادی و سیاسی و فرهنگی کشورهای اسلامی هستند برآنند تا با سلطه بیشتر بعضی از قدرت ها از جمله امریکا، تفکر تک قطبی کردن جهان را با مرکزیت غرب در دستور کار قرار دهند. روند جهانی سازی در پی محو و نابودسازی اعتبار ملت ها و هویت فرهنگی و سیاسی آنهاست؛ و بدین ترتیب فاجعه بزرگی را برای دولت ها و ملت های جهان سوم به ویژه کشورهای اسلامی در غارت منابع و ذخائر کلانشان طرح ریزی می نمایند. از آنجائی که خداوند حج را طبق فرمایش امام صادق (ع) ، قائمه ای برای این مردم و معیشت و زندگی آنها قرار داده است -جعل الله لدینهم و معایشهم- (1)حج یکی از راه های مقابله با سیاست استکباری جهانی سازی است که استعمارگران از آن بدنبال بهره کشی از ملت ها هستند، چرا که مسلمین عالم زیر لوای توحید و وحدت کلمه، فرصتی را می توانند ایجاد نمایند که علاوه بر تقویت انسجام اجتماعی به تشکیل بازار فرآورده های ملی با رویکرد بین المللی بیانجامد که در صورت تشکیل آن ملت های اسلامی با نمایش دستاوردهای خود مشوق یکدیگر شده و از تجارت یکدیگر در توسعه و شکوفائی اقتصادی کشور خویش، بهره می گیرند.

امروزه وضع کنونی بازار حرمین، هیچ شباهتی به بازار مسلمین ندارد و سرزمین وحی با مظاهری از صادرات بیگانگان عجین شده است. بازار مکه و مدینه امروزه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است و غالب سوداگران این بازار، غیرمسلمانان هستند و انبوه ثروت نهفته به کمپانی ها و کارخانجات سرمایه داران بیگانه سرازیر می گردد.

مسلمین در این بازارها اسیر تجمّل و تنوع رنگ های اجناس می شوند، حال آنکه باید با توجه به برنامه ریزی کلان کشورهای استکباری در ایجاد مستعمره های نوین، به فکر باشند و در فرهنگ مصرف خود تجدیدنظر نمایند و تا آنجا که ممکن است از فرآورده های خودی مصرف کنند و به

ساده زیستی و معیشت عادلانه، خو بگیرند تا بتوانند استقلال اقتصادی مسلمانان و تقویت سطح تولید و کیفیت محصولات را تضمین نمایند.

خلاصه این که آن چه در حوزه اقتصاد و حج مسلمین باید مورد توجه قرار بگیرد این است که:

اولاً آیا حج از مناسک عبادتی صرف است و در انجام آن مردم باید کاملاً از اقتصاد و معیشیت فاصله بگیرند؟

1- وسایل الشیعه، ج8، ص41. .

ص: 205

ثانیاً ابعاد اقتصادی حج کدامند و اصولاً چه ظرفیت ها و قابلیت های اقتصادی در حج وجود دارد که مسلمانان می توانند از آن بهره بگیرند؟

ثالثاً راهکارهای اجرایی پیاده سازی الگوی اقتصادی اسلامی در ایجاد منشِ منظم، برای اخلاق اقتصادی مسلمین چگونه می تواند باشد؟

رابعاً چگونه می توان در ایجاد بازار مشترک اسلامی به برکت انجام مناسک حج و حضور در سرزمین وحی اقدام نمود؟

موارد یادشده از اهداف اصلی این پژوهش است که با تکیه برداده ها و منابع اطلاعاتی، خصوصاً آیات قرآنی و سنت روائی مورد مطالعه قرار می گیرد.

روش تحقیق

شیوه جمع آوری اطلاعات و نوع و روش پژوهش، یکی از مهم ترین بخش های هر نوع مطالعه است. موضوع مطالعات با توجه به ماهیت خود، اسلوب و روش خاصی را می طلبد، بنابراین موضوع حاضر از آنجائی که یک عمل تکلیفی فقهی است، مراجعه به اسناد و روایات و سیره فقهی معصومین از محورهای مهم روشی در این تحقیق به شمار می رود. از طرف دیگر مسئله اقتصاد از آنجائی که از مسائل کاربردی در میان همه مردم است، توصیف و تحلیل آن به وسیله آمار و ارقام می تواند روشی دیگر برای جمع آوری اطلاعات و بررسی موضوع باشد.

تبیین جامعه شناختی رابطه دین و اقتصاد

در نگاه اقتصاددانان کلاسیک و نیز کسانی مانند مارکس و انگلس، اقتصاد، بنیان زندگی اجتماعی آدمیان است و دین مخصوصاً در جوامع امروزی نقش حاشیه ای دارد. از نظر آنان دین تأثیری منفی در جامعه داشته و مانع از آگاهی پرولتاریا نسبت به بهره کشی سرمایه داری از آنها می شود.

جامعه شناسانی که تمایلات اجتماعی بیشتری داشتند ضمن قبول برجستگی و اهمیت اقتصاد، آن را تهدیدی برای حدود اخلاقی و اجتماعی جوامع صنعتی تلّقی می کردند، به عنوان نمونه در فرانسه «سن سیمون » پس از نوشتن مطلب مفصلی دربارۀ نظم نوین صنعتی به این نتیجه می

رسد که صورتی نوین و دنیوی از مسیحیت لازم است تا به دین، شکلِ جدیدِ معنی دار ببخشند. به اعتقاد «سن سیمون» دین در شکل امروزی شده آن برای حفظ حیات اجتماعی و معنی دادن به آن، امری بنیادین و ضروری است و این در حالی است که عامل اقتصادی آن را متلاشی می سازد. برای «مارکس» از خودبیگانگی عامل شکل دهندۀ صورت دین بود ولی برای کسانی که پیرو نظر «سن سیمون» بودند دین سیمانی بود برای جامعه، زیرا اجتماعی بودن انسان را بیان می کند؛ از جمله کسانی که این فکر را دنبال کردند

«امیل دور کیم» است که در سال های نخست قرن بیستم دین را ملحوظ داشت و آن را عاملی دانست که مردان و زنان را از تعلّقات و نفع مادی صرف بالاتر می برد. (1)از طرفی در قرن نوزدهم افکار و اعمال مسیحیت، سرمایه داری را رونق بخشید و این امر به ویژه در ایالات متحده و بریتانیا مشاهده می شد. مسیحیت به اقتصاد سرمایه داری مشروعیت بخشید و نظم اجتماعی موجود را امری مقدّس شمرد. در واقع سرمایه داران نیز از بیان این نکته خودداری نمی کردند که برخی از اشکال «مذهب پروتستان» مشوق فعالیتهای صنعتی است، همین نقش دین بود که مورد انتقاد شدید «مارکس» قرار گرفت. امّا در ایالات متحده دین نقش غالب را در مشروعیت بخشیدن به اقتصاد داشت و در آنجا شکل کالونی مذهب پروتستان، این مطلب را مورد تأئید قرار می داد که موفقیت اقتصادی و پیشرفت مالی مایه سربلندی هرکس در پیشگاه خدا و خلق است. در اواخر قرن نوزدهم در آلمان مسئله رابطه دین و اقتصاد مورد توجه زیاد واقع شد و اندیشمندان آلمان به موضوع علت شکل گیری سرمایه داری تولید، توجّه جدی نموده اند، چرا که کشورهای دیگر نسبت به آلمان پیشرفت بیشتری داشته اند. در این دوره علماء و پیشوایان دینی از راه های مختلف در برابر تحولات اجتماعی ناشی از برآیند سرمایه داری موضع گرفته اند. این واکنش ها و موضع گیری ها ابعاد مختلفی داشت، از بیان این که سرمایه دار تهدیدی است برای زندگی و سلامت اجتماعی، تا فرض لزوم تعدیل و اصلاحات در آن. از سوی دیگر مذهب «کالونیسم» نیز این شیوه را تحسین می کرد و در ایالات متحده با عمل و تفکری که به «سوسیالیسم» نزدیک بود به شدت مخالفت می کرد، زیرا در آن دنیای بدون دین تجویز می شد. کلیسای «کاتولیک» هم معتقد بود که در «کاپیتالیسم» ریشه های مادگرایانه وجود دارد ولی در اعتراض به آن در صورت گرایش های سوسیالیستی گوناگون نیز گرایش ضددینی را مشاهده می کرد. به طورکلی در دوران بروز تمایل دانشمندان به بررسی رابطه بین دین و اقتصاد، آلمان جایگاه فلسفی و جامعه شناختی این مباحث بود و علاقه خاصی به آثار «کارل مارکس» بوجود آمده بود. «مارکس» و «انگلس» به ویژه ایدئولوک معروف حزب سوسیال دموکرات، «کارل کاوتسکی» معتقد به استقلال حوزه اقتصاد بودند. این تفکر آنان را به جایی رساند که دین را صرفاً نتیجه عوامل اقتصادی بدانند. شاید همین موضوع باعث شد تا «مارکس» تألیفات مؤثر و نافذی در زمینه ارتباط دین و اقتصاد طرح نماید و به این نتیجه رسید که علائق افراد نسبت به امور

دنیوی و به خصوص نسبت به نیازهای اقتصادی آنان، خود به خود بوجود نیامده است بلکه رشد و توسعه آنها در نتیجه تغییر اوضاع فرهنگی و شرایط روانی بوده است که با رابطۀ فرد و جامعه پیوند مستقیم دارد. به ویژه در آثار «وبر» توجه و تأکید خاصی به رابطه بین علائق مادی و علائق آرمانی به تعبیر «وبر» دیده می شود که

1- وبر مارکس، اخلاق پروتستانی و روح سرمایه داری، ص121. .

البته کمتر بحثی از تمایز بین نیروهای مادی و اقتصادی و افکار و آرا که معمولاً چنین تمایزی لحاظ می شد به میان می آید.

توجه شدید دین به اقتصاد که در اوایل قرن بیستم به چشم می خورد، به زودی کاهش یافت، طوری که تا دههٔ ۱۹۷۰ دیگر توجه چندانی به آن نمی شد، در واقع پیشرفت اقتصادی و اجتماعی موجب شده بود که پیشوایان دینی دیگر به مسائلی چون فقر، بهداشت و نظایر آن نپردازند. دهه های ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم شاهد بحران های اقتصادی بود و شکست بسیاری از کشورهای جهان سوم، برای ساختن اقتصادِ نیرومند، فکر فقر جهانی و نابرابریهای انسانی را مطرح کرد که مجدداً دین را متوجه امور اقتصادی ساخت، هرچند هیچ گاه به شدّت قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به آن نپرداخت. (1)

جلوه های اقتصادی در حج

الف) اباحه تحصیل منافع اقتصادی در حج

از جمله اموری که برای مسلمانان در ضمن سفر حج، اجازه داده شده، مسئله کسب و تجارت است. مسلمانان با کسب و تجارت و جلب منافع، بر توان مالی خود می افزایند تا انجام این مناسک معنوی، باعث ضعف و فقر و عقب ماندگی آنها نگردد. حاجیان در صورت کسب و تجارت بهتر می توانند به تأمین هزینه سفر خود کمک نمایند و دیگران هم از منافع آنها استفاده نمایند.

در حدیثی «معاویهٔ ابن عمّار» از امام صادق (ع) سؤال می کند: «کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد حجّ او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است» (

عن معاویه بن عمارَ سئلت لابی عبدالله (ع) الرجل یخرج فی تجاره الی مکّه او یکون له ابلٌ فیکریها حجّه ناقصه ام تامّه. قال لا بل حجه تامّه. (2)

امام علی بن موسی الرضا (ع) در بیان فلسفه حج، ضمن ذکر اسرار عبادی، عرفانی و آثار معنوی، فرهنگی و تربیتی به اقتصاد و آثار معیشتی اشاره می کند و می فرماید:

وفی ذلک لجمیع الخلق من المنافع. . . و منفعه مَن فی شرق الارض و غربها و من فی البّر و البحر ممّن الحجّ و ممّن لم یحجّ من تاجرٍ و جالبٍ و بائعٍ و مشترٍ و کاسبٍ و مسکینٍ و قضاء حوائج اهل الاطراف و المواضع المهکن لهم لاجتماع فیها کذلک . . . (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) . (3).

یکی از دلایل وجوب حج منافعی است که از این رهگذر به همه خلق می رسد و نیز منافعی است

1- دانش جابر جامعه شناسی دین، ص108.
2- وسایل الشیعه، ج8، ص۴۰.
3- علل الشرایع، ص۴۰8. .

که نصیب کسانی که در شرق و غرب و خشکی و دریا هستند، می شود؛ چه آنهایی که حج به جای می آورند و یا آنان که به حج نیامده اند، اعم از تاجر یا واردکنندگان، فروشنده یا خریدار، کاسب یا مستمند. همچنین حج تأمین کنندهٔ نیازهای ساکنان اطراف و امکنه ای است که می توانند در موسم اجتماع کنند تا بدین وسیله شاهد منافع خود باشند.

طبق این حدیث آثار اقتصادی حج، منحصر به حاجیان نیست بلکه میلیون ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می برند و هزاران خانواده در حرم و بیرون از حرم از مواهب آن استفاده می برند.

ب) توسعه تجارت و اشتغال

تجارت و اشتغال در حج و عمره برای برخی از زائران و غیرزائران امری اجتناب ناپذیر است و این مسئله در روایات دینی مورد اشاره قرار گرفته است. زائرانی که قوام معیشت و تأمین زندگی شان به خرید و فروش و استفاده از این بازار بستگی دارد. دسته زیادی از زائران که در موسم حج و عمره حاضر می شوند مردمی فقیر هستند و هزینه سفرشان همان مقدار است که در خرید و فروش بدست می آورند و یا ذخیره مخارج خانواده خود در طول سال می نمایند؛ برای چنین افرادی کسب و اشتغال موضوعیت دارد، افرادی مانند رانندگان و تمامی کارگزاران حج در کشورهای مختلف و همه کسانی که ارائه خدمات به نیازمندی های حجاج می دهند. بنابر گزارشات آماری در سال ۱۳۹۰ کشور عربستان سعودی که در این مسئله نقش محوری را داراست، قادر است از مجموع ورود حاجیان و سرمایه ای که آنان وارد اقتصاد این کشور می نمایند، ۱۶۰ هزار فرصت شغلی جدید ایجاد نماید. (1)همین موضوع می تواند اهمیت جریان توسعه تجارت و اشتغال و خدمات را در ضمن برگزاری مناسک حج بیان کند که این نوع تجارت و اشتغال بی تردید، کسب و درآمد مالی صرف نیست چرا که چنین فعالیت هایی در بهره گیری معنوی زائران از سفر حج تأثیرگزاری می کند وای چه بسا بدون این گونه امور، انجام حج سالم و مطلوب امکان پذیر نباشد و لذا بر همین اساس فقهای عظام، در باب حج خدمه، باب ویژه ای را برای تبیین احکام و شرح وظایف گشوده اند.

ج) کفایت و بی نیازی

دین اسلام آمیزه ای از تلفیق معاش با معاد می باشد. در مناسک حج و عمره که یکی از عالیترین تکالیف شرعی بین همه فرق اسلامی در سراسر دنیاست، پیوستگی و ارتباط مقاصد دنیوی و اخروی بیشتر به چشم می خورد. (2)

1- ویلیام گودوین عربستان سعودی، ص67.

2- صدیق اورعی، غلامرضا، بررسی مسائل اجتماعی ایران، انتشارات کتاب امروز، 1375، ص28. .

رسول خدا (ص) فرمود: «حجّوا تستغنوا» ؛ حج بجا آورید تا بی نیاز شوید. رمز سخن نبوی این است که سفر حج همواره با بار و فشار مالی فراوانی به ویژه برای کسانی که از کشورهای دور می آیند همراه است، و مشکلات عدیده ای را به همراه دارد این مسئله ممکن است بخاطر علاقه مردم به ثروت و مال اندوزی آنان را از ادای این فرضیه باز دارد و در نتیجه خانه خدا که نمادی از شکوه و جلال امّت اسلامی است خلوت شود، لذا خداوند آن را با منافع دنیوی همراه ساخته و وعده بی نیازی داده است تا مردم از سنگینی هزینه نترسند. به نظر نگارنده غالب نیازها زمانی بوجود می آید که اجتماعی و انبوهی از مردم تشکیل گردند، زمانی که افراد، کثیر شوند هم نیاز بوجود می آید و هم راه حل نیاز، بنابراین در مباحث جامعه شناسی نیازها زمانی که تقاضا و شناسایی نیاز شکل بگیرد به تبع آن تشکیل نهادهای مختلف برای پاسخگویی به نیازها به طور طبیعی فراهم می شود، از این منظر حج را باید سرزمینی دانست که مردم از احوال و مصائب و احتیاجات یکدیگر با خبر شده و درک متقابلی نسبت به انتظارات و توقعات یکدیگر پیدا می کنند و به همین سبب در آثار گفتاری اهل البیت (ع) می خوانیم که مثلاً حضرت علی ابن الحسین (ع) فرموده اند: «حجّوا و اعتمروا تصّح ابدانکم و تتسع ارزاقکم و تکفون مئونات عیالکم» . (1)در برخی روایات دیگر به آثار منفی ترک فریضه حج، مبنی بر ایجاد فقر و تهیدستی اشاره شده است. امام علی (ع) در خطبه «الغدیر» فرمودند:

معاشر الناس حجّوا البیت فماورده اهل بیت اِلّا استغنوا و لا تخلّفوا عنه الّا افتقروا. (2)

ای مردم برای حج رهسپار بیت الله شوید زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند مگر آنکه بی نیاز گشتند و تخلف ننمودند مگر آنکه فقیر و تهی دست شدند.

از قول امام کاظم (ع) هم نقل شده است که فرمود: «الحّاج لایملق ابداً قلتُ و ما اِلاملاق؟ قال: الافلاس ثم قال و لا تقتلوا اولادکم من املاق» (3)؛ حج گزار هرگز تهیدست و ورشکست نمی شود.

م) تعاون و تکافل در حج

از کارکردهای اجتماعی و اقتصادی حج توجّه به مسئله تعاون و همکاری های متنوع در ضمن زیارت سرزمین وحی است. شارع مقدس حج و آئین های آن را بگونه ای تنظیم نموده است که مسئله تعاون و همکاری و احسان و نیکوکاری را بین مردم تقویت کند. قربانی و صدقه و بخشش گوشت قربانی در میان مردم به ویژه تهیدستان از بزرگترین نوع تعاون و همکاری است. وقتی مسلمانی مکلّف

1- اصول کافی، ج4، ص252.
2- احتجاج طبرسی، ص64.
3- وسایل الشیعه، ج8، ص75. .

می گردد در عمل حج، حیوانی سالم و کامل را ذبح کند و یا کفّاره و نذر دهد و قبل از پوشیدن لباس احرام حقوق مردم و رسول خدا (ص) و امام خود، یعنی خمس و زکات را بدهد، در حقیقت می خواهد به نوعی جنس همدردی و تکافل و به عهده گرفتن مسئولیت اجتماعی فقرا و نیازمندان را در خود تقویت نماید. (1)قربانی یکی از منابع مهّم اقتصادی حج است که باید به شکل مطلوبی مدیریت گردد که خوشبختانه در سال های اخیر، بانک توسعه اسلامی که با سرمایه ملت های اسلامی تأسیس شده است مسئولیت کشتارگاه های محدوده منا را به عهده گرفت و تا حدودی از هدر رفتن گوشت قربانی جلوگیری نموده است. همانگونه که ذکر شد، قربانی و پرداخت کفاره جهت ارتکاب به محرمات احرام، اطعام مساکین و گرسنگان و کفالت آنها بوسیله مسلمان است؛ قرآن مجید در این باره می فرماید:

(فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ * فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) (2)؛ زمانی که چون قربانی ذبح شد و بر زمین افتاد از آن بخورید و به مستمندان بخورانید. در حدیث نبوی آمده است که خداوند قربانی را به این جهت مقرّر فرمود تا مستمندان از آن به حد کافی بهره مند گردند و به همین منظور تعدّد قربانی را در سرزمین وحی مطرح نموده است، چنانچه پیامبر (ص) 63 شتر به عدد سال های عمرش در منانحر کردند و به علی (ع) فرمودند: «شتران دیگری را قربانی کند تا به صد شتر برسد» . (3)سفارش به کمک و مساعدت به افراد پیر و فرتوت و نیابت اعمال افراد عاجز و تهیه و تجهیز نیازمندی های مسافران و پرداخت انواع انفاقات و استحباب وقف اموال برای زائران (کما این که امام باقر (ع) ثروت خود را برای برپایی جلسه عزاداری برای سیدالشهداء در سرزمین منا وقف نموده اند) از دیگر مصادیق تعاون و تکافل اجتماعی و اقتصادی در سفر حج است.

د) استقلال اقتصادی در حج

حج بهترین فرصت برای تمرین زندگی و تربیت پذیری، جهت استقلال خواهی است. آموزه های دینی و اخلاقی در حوزه رفتارهای اقتصادی، آورده های بسیار نیکی را برای مردم مسلمان دارد که اگر انسان در هر

کدام از این آموزه ها تدبیر نماید، می تواند به سعادت دنیوی و اخروی برسد.

خداوند متعال حج را ضمانتی قوی برای استقلال اقتصادی مسلمین و عدم وابستگی آنها از مشرکان قرار داده است:

(یا أَیهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِکُونَ نَجَسٌ فَلا یقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ بَعْدَ عامِهِمْ هذا وَ إِنْ خِفْتُمْ عَیلَةً

1- ناصح علوان، همکاری های اجتماعی در اسلام، ص129.
2- حج آیه 36 و 37.
3- من لا یحضره الفقیه ج2، ص۰20. .

فَسَوْفَ يغْنِيكُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شاءَ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ) (1)

بدرستی که مشرکان پلیدند پس نباید از سال آینده به مسجدالحرام نزدیک شوند و اگر مؤمنان از فقر می ترسند اگر از خداوند بخواهید شما را از فضل خود بی نیاز می سازد، همانا خداوند دانا و حکیم است.

از عبارت (لا تَقْرَبُوا) چنین فهمیده می شود که مشرکان نه تنها از نظر فیزیکی نباید در مکه حضور داشته باشند، بلکه از نظر اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نباید در آنجا جولان بدهند، این عدم حضور زمانی می توان جدیت پیدا کند که نقش اقتصادی و اجتماعی آنها به طور مستقیم و غیرمستقیم حذف گردد. مسلمانان صدر اسلام نگران بوده اند که در صورت عدم حضور مشرکان رونق بازار از بین رفته و موجب خسران اقتصادی گردد، خداوند در جواب این نگرانی فرمود: از راه های دیگر (وَ إِنْ خِفْتُمْ عَيلَةً فَسَوْفَ يغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شاءَ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ) آنها را از فضل خویش بهره مند می کند.

قرآن کریم در جایی دیگر، کعبه و حج را (قِیاماً لِلنَّاسِ. . .) یعنی عامل پایداری و استقلال مردم خوانده است و به همین دلیل «ابان بن تغلب» وقتی دربارهٔ «

جعلها الله لدینهم و معایشهم » می پرسد، حضرت می فرماید: خداوند کعبه را قائمه ای برای دین مردم و معیشت و زندگی آنان قرار داده است. با توجه به همین نگاه، مقام معظم رهبری می فرماید: «حرکت اسلامی عبارت از طغیان بر نظام های طاغوتی که موجب ظلم و فساد و تبعیض طبقاتی و نژادی و ستم پذیری توده ها شده است» . (2)امام راحل (رحمه الله) فرمودند: «مسلمان ها باید خودشان را پیدا کنند یعنی بفهمند که خودشان یک فرهنگی دارند، خودشان کشوری دارند و شخصیتی دارند» (3)تا به برکت حضور در سرزمین وحی، هویت اسلامی با محوریت قدرت مستقل در مقابل اجانب جان بگیرد.

تحلیل و نتیجه گیری

حضور مسلمانان در کنگره عظیم حج، همواره ناظر به دو صفت «منافع للناس» و «قیاماً للناس» می باشد.

این دو وضعیت، جامعیت مهمّی را در سطوح مختلف حج کنندگان و عمره گذاران داراست: جهات یاد شده زمانی تحقّق می پذیرد که عمران و آبادی، در شهرهای مسلمین به شکل بایسته بوجود آید و چرخ اقتصادی زندگی به گردش درآید و فقر و فلاکت از بین برود و راه رسیدن به تمدن نیرومند جامعه اسلامی در موقعیت های مختلف از جمله موسم حجّ، فراهم شود.

1- توبه، آیه 28.
2- پیام مقام معظم رهبری به حجاج بیت الحرام 26/3/7۰.
3- صحیفه نور، ج10، ص222. .

بنابراین از آثار مورد انتظار حجّ باید افزایش بهره وری و ایجاد مدیریت ساختاری منظم در تعاملات اقتصادی، همراه با تقویت جایگاه عبادی و معنوی آن باشد. بدون شک تعیین چارچوب و تهیه سازوکارهای لازم از مسیر مختلف و مناسب از جمله گردشگری و جابجایی و ارائه خدمات و تعیین مشاغل خاص و تأمین تغذیه و امکانات و اماکن استراحت، از راه هایی هستند که نیاز به اشتراک مساعی و اجماع اسلامی دارد تا بتواند این قیام و منافع را به شکل مطلوب بوجود آورد.

از آنجا که انسان های مسلمان از مکان ها و کشورهای مختلف با تنوع فرهنگ ها، آب و هوا و موقعیت های مختلف اقتصادی به سرزمین مکّه وارد می شوند افزون بر تبادل اطلاعات فرهنگی، صنعتی و اقتصادی می تواند بهترین زمینهٔ اجرایی را برای تهیه سازوکارها و چارچوب های مورد نظر بوجود آورند.

در گذشته مردم بر این باور بودند که منافع اقتصادی بیشتر به اهل مکّه می رسد تا به دیگران که از راه های دور به سرزمین وحی می آیند، ولی امروزه با تغییر یافتن جریان زندگی و نوع نیازها و مکانیزه شدن سفر حاجیان و هم چنین ارائه خدمات جدید، می توان کارکرد فراگیرتری برای تمام افراد، اعم از حلّ و حرم از نظر انتفاع مادی و اقتصادی در نظر گرفت. انصافاً با تحقیق و تدقیق بیشتر در روایات و آیات می توان به نقش اقتصادی حج و توسعه آن برای جوامع اسلامی پی برد. نقش هایی که در قالب بسیاری از فعالیت ها به ویژه تجارت، کفایت جویی، استقلال طلبی، تقویت سرمایه اجتماعی، توسعه و تجهیز حمل و نقل، بالا بردن سیستم تغذیه و بهداشت، اسکان و تأمین امنیت اقتصادی، تعاون و تکافل تجلّی پیدا می کند که قطعاً اگر به مدد منابع دینی و سیره گفتاری معصومین (ع) و دانش و اطلاعات علمی روز به پژوهش و تحقیق گذارده شود می تواند آورده های بسیار عظیمی را برای برگزاری هرچه بهتر مناسک حج و همین طور تأثیرگذاری جدی تر بر روابط دیپلماتیک کشورهای منطقه به ارمغان آورد و در نهایت انجام فریضهٔ الهی در فضایی مناسب و در خور شأن مسلمانان و جایگاه رفیع کعبه و مدینه منوره و بارگاه نبوی همراه با تقویت حس عزّت طلبی و خودباوری مسلمین جهان امکان پذیر باشد. از موارد حائز اهمیت مسئله ساماندهی اعانات و انفاقات مسلمین جهان و توزیع عادلانه آن می باشد. به عنوان نمونه در کشور ایران، سالانه شاهد حضور

صدها هزار حجاج ایرانی در سرزمین وحی هستیم و هر کدام از آنها انفاقات متنوعی را می پردازند و چقدر خوب است که مبالغ جمع آوری شده تحت عنوان صندوق واحد، برای امورات مشخص، هزینه شود.

پیشنهادات تحقیق

1. تقویت شناخت و بررسی جامع نسبت به آیات و روایات در موضوع رابطه حج و اقتصاد؛

2. نیازسنجی و تعیین ساز و کارهای لازم برای تهیه کالاها و عناصر اقتصادی با تأکید بر تولید و

توانایی مسلمین؛

3. توصیه و تأکید به حاجیان مبنی بر خودداری از اصراف و تبذیر و تضییع سرمایه در امور غیرضروری و تشویق آنان جهت سرمایه گذاری در امورات زیربنایی جوامع اسلامی؛

4. تأسیس مراکز بهداشتی ذبح شرعی و سردخانه های مجهز جهت قربانی و نگهداری گوشت و توزیع مناسب آن بین فقراء و مستمندان؛

5. تأسیس بازار مشترک اسلامی و تقویت بنیهٔ مالی بانک توسعه اسلامی؛

6. دوری از تنگ نظری و محدوداندیشی برای تأمین و جلب منافع منطقهٔ خاص جغرافیایی با هدف مصالح عمومی و جهان شمولی برنامه های اسلامی؛

7. تأسیس پژوهشکده و مراکز مطالعاتی اقتصاد حج؛

8. تأسیس مراکز عرضه کالاهای مسلمین و نمایشگاه جهت معرفی محصولات کشورهای اسلامی؛

9. برگزاری کنفرانس اقتصادی وآسیبها، تهدیدها، فرصتها در بین حجاج و زائرین.

منابع

1. بابویه شیخ صدوق، محمدبن علی، من لایحضره الفقیه، جامعه مدرسین، حوزه علمیه قم، 14۰4.

2. بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، انتشارات دارالتفسیر، 1417.

3. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، داراحیاء التراث اسلامی، بیروت، 1420.

4. کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1365.

5. صبحی صالح، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، 1376.

6. حرّ عاملی، محمدبن حسن، وسایل الشیعه، تحقیق حمدرازی، داراحیاء التراث، 1421.

7. نوری، میرزاحسن، مستدرک الوسائل، قم، انتشارات مؤسسه آل البیت، 14۰7.

8. وبر مارکس، اخلاق پرتستان و روح سرمایه داری، ترجمه عبدالکریم رشیدیان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1373.

9. دانش، جابر، جامعه شناسی دین، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، 1385.

10. ویلیام، گودوین، عربستان سعودی، ترجمه فاطمه شاداب، انتشارات، ققنوس، 1383.

11. صدیق اورعی، غلامرضا، بررسی مسایل اجتماعی، انتشارات، کتاب امروز، 1375.

12. مرکز اسناد انقلاب اسلامی، صحیفه نور، 1376.

13. فصلنامه میقات حج، سال نوزدهم، 1389.

14. فرهنگ نامه اسرار و معارف حج، معاونت امور روحانیون، انتشارات دارالحدیث، 1386.

15. ناصح علوان، عبدالله، همکاری های اجتماعی در اسلام، ترجمه محمدصالح سعیدی، انتشارات پیام، 1373.

ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت

اشاره

سید احمد سیادتی [1]

احسان صائمی [2]

چکیده

ابعاد اقتصادی و مالی حج و عمره از جمله مباحثی است که امروزه به نوعی تمام افرادی که به حج مشرف می شوند، به آن دچار هستند در آیه معروف حج، عبارت ها و کلماتی وجود دارد که نشان می دهد مسئله حج با ابعاد اقتصادی، فرهنگی و عبادی آمیخته است. همچنین پیامبر اکرم (ص) در فرا خواندن مردم به حج گزاری، دنیا و آخرت را با هم مطرح می کنند. با توجه به احادیث فراوانی که ابعاد اقتصادی حج را نشان می دهد، می توان دریافت که حج به همان میزان که عبادی است به همان قوت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است. واضح است که در میان جمعیت های مختلفی که از تمام نقاط گیتی هر ساله در مکه گرد هم می آیند افرادی هستند که در امور تجاری و اقتصادی تخصص دارند و مسلمانان اگر بخواهند به حکم اخوت اسلامی و به حکم این که هر مسلمانی وظیفه دارد به مسلمانان دیگر کمک و مساعدت نماید [3]می توانند نیازمندی های یکدیگر را برطرف نمایند و درباره امور اقتصادی و تجاری و صنعتی به گفت وگو و تبادل نظر بپردازند. مقاله حاضر با هدف یافتن ابعاد اقتصادی و مالی حج از منظر قرآن و روایات و نیز بررسی آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی حج تهیه شده است.

در این مقاله سعی شده است ضمن تبیین مباحث فوق به ارائه پیشنهاداتی

1- استاد حوزه و دانشگاه - مدیر حج و کارگزار سازمان حج و زیارت استان سمنان.

2- کارشناس دانشگاه سمنان و پژوهشگر مسائل مذهبی - کارگزار سازمان حج و زیارت استان سمنان.

3- اصول کافی، ص 379. .

راهبردی پیرامون گسترش جهان شمول بعد اقتصادی حج ارائه بپردازیم.

کلید واژه ها: حج، اقتصاد، قرآن و روایات، معیشت و اقتصاد مسلمین، امنیت اقتصادی.

مقدمه

خانه خدا هر ساله در تمامی روزهای سال به خصوص در ایام حج واجب، میزبان خیل عظیمی از انسان های عاشق و مسلمانی است که از سرتاسر دنیا به نیت حج و سفر زیارتی پای در مکه معظمه می گذارند و پس از انجام فرائض دینی به خرید و تجارت می پردازند. مسئله مهمی که نگارنده را بر آن داشت تا در این خصوص مطالبی را به رشته تحریر درآورد، حجم زیاد مبادلات اقتصادی در این موسم است که به یقین بهره اصلی را از جیب مسلمانان به شرکت های عمدتا غیر مسلمانی سرازیر می کند که تنها با رعایت نکات ساده ای همچون بازاریابی و پژوهش مناسب از نیازهای کمی و کیفی خریداران در زمان و مکان مناسب بهره می برند. بنابراین بهتر است اندکی به اقتصاد اسلامی و نیازها و فواید آن پرداخته شود تا مسئولان عالی رتبه کشورهای اسلامی با درک نیازهای مسلمانان به تولید کالاهایی بپردازند که مورد نیاز و درخواست آنهاست تا با دست خودمان دشمنان را تقویت نکنیم و کیسه خود را تهی و کشور خود را از تولید و منافع مربوط پس از آن محروم کنیم.

هر یک از احکام و شرایع حتی عبادی آنها دارای آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی است. چرا که شریعت اسلامی تامین کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت و مدافع مصالح و منافع جامعه بشری در همه ابعاد به هم پیوسته حیات است.

این ویژگی، یعنی «عنایت به معیشت و اقتصاد جامعه اسلامی» به ویژه در حج، به دلیل جهان شمولی اش بیشتر جلب نظر می کند و اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین کننده آن در عزت و عظمت امت و با توجه به ضرورت توانمندی اقتصادی در دستیابی به استقلال و اقتدار مسلمین برای امور معیشتی و اقتصادی و تجاری در موسم حج، راهکارهایی را گشوده است که آیات و روایات فقه و سیره اسلامی بیانگر آن می باشد.

کنگره جهانی حج، دربرگیرنده منافع مسلمین است و زائران کشورهای اسلامی در این کنگره، از آن منافع بهره مند می شوند چنانکه خداوند تعالی در آیه (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ . . .) (1) به حج گزاران تذکر می دهد که ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و تحصیل ره توشه تقوا مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره گیرند.

مرحوم طبرسی گوید: مفاد این آیه رخصت دادن به کسب و تجارت، پس از انجام مناسک حج

1- سوره بقره آیه 198.

است و این در روایات ائمه معصوم (ع) آمده است [1].

و نیز عیاشی از امام صادق (ع) در تفسیر آیه فوق چنین روایت کرده است: «مقصود از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است، هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، در موسم به خرید و فروش بپردازد» [2].

شایان گفتن است: از همان آغاز که ام القرای توحید تاسیس شد در دعای حضرت ابراهیم (ع) آمده که ضمن نیایش با خدای خود گفت: (. . . وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُمْ یشْکُرُونَ) (1)و بدین گونه از خداوند خواست خاندان خود و ساکنان این سرزمین مقدس را از ثمرات، روزی دهد و در آن بیابان خشک و سوزان، نعمت های خویش را ارزانی دارد تا آنان سپاسگوی حق باشند.

از این جا استفاده می شود که مسئله رزق و معیشت در سرزمین حرم و جوار کعبه نیز جایگاه مهم خود را در حیات مادی و معنوی امت موحد دارد و حضرت خلیل (ع) آن را در دعای خود منظور داشته است. و چنین شد و اراده خداوندی بر این تعلق گرفت که آن وادی بی حاصل و بی آب و علف همیشه آباد و پررونق باشد و از نعمت های فراوان برخوردار گردد. قرآن از این عنایات خداوندی که همواره استمرار داشته و خواهد داشت، بدینگونه سخن می گوید: (أَ وَ لَمْ نُمَکِّنْ لَهُمْ حَرَماً آمِناً یجْبی إِلَیهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیءٍ) (2)؛ «آیا حرم امنی در اختیار آنان ننهادیم که همه نوع ثمرات و کالاها بدان سوی برده می شود.» و گرنه چگونه باورکردنی است شهری که در میان سنگ های سخت و صخره های سیاه وکوه های دست اندر گریبان محاصره شده بتواند بارانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر جهان باشد.

ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق در بعد اقتصادی حج

امروزه اهمّیت «توسعه اقتصادی» و نقش بارز آن در بنا نهادن جامعه ای آرمانی، بر هیچ کس پوشیده نیست تا آنجا که می توان آن را از اولویت های دنیای امروز دانست، اولویتی که براساس آن بسیاری از محاسبات و معادلات جهانی شکل می گیرد. جست وجو در متون اسلامی در این زمینه،

نشان می دهد که اسلام در پرداختن به مسائل و مباحث مربوط به توسعه اقتصادی، از همه مذاهب و مکاتب دیگر پیشی گرفته است.

در دیدگاه اسلامی، توسعه اقتصادی برای جامعه، دستاوردِ برنامه های اسلام در اجرای احکام الهی و جامه عمل پوشاندن به تعالیم آسمانی است تا آنجا که نبی مکرم اسلام (ص) هر روز پس از نماز صبح به گونه ای که اصحاب صدایشان را بشنوند در کنار دعا برای اصلاح دین و آخرت، سه مرتبه این جملات را می فرمودند:

1- سوره ابراهیم آیه 37.
2- سوره قصص آیه 57. .

اللّهُمَّ أصلِح لی دُنیای الَّتی جَعَلتَ فیها مَعاشی. [3]

بار خدایا! دنیای مرا به سامان آور؛ همان را که مایه زندگانی من قرار داده ای.

در این دیدگاه، جامعه انسانی هر گاه فرصت یابد تا دین خدا را به شیوه ای درست در زمین جاری سازد، شاهد شکوفایی اقتصادی - بیش از آن چه در تصوّرش گنجد - خواهد بود. و چنین روزی بی شک خواهد آمد. اسلام، پدیده ثروتمندی جامعه را از نعمت های خداوند برای انسان قلمداد می کند و مردم را برمی انگیزد که این نعمت را پاس دارند و نیز از ایشان می خواهد که ثروت را در مسیری که به تکامل آنان بینجامد، به کار گیرند [4].

چنانچه در کلمات امیرالمومنین (ع) مکرراً به نعمت بودن ثروت اشاره شده است:

إنَّ مِنَ النِّعَمِ سَعَةَ المالِ [5].

ثروت فراوان، از نعمت ها است.

نِعمَ البَرَکَهُ سَعَهُ الرِّزقِ [6].

گشاده روزی، چه نیکو برکتی است!

مِن هَنیءِ النِّعَمِ سَعَهُ الأَرزاقِ [7].

از نعمت های گوارا، گشادگی روزی است.

در این نظرگاه، ثروت بهترین یاورِ تقوا و خودسازی است که رادمردی را آشکار می سازد. کاستی ها و عیب ها را می پوشاند. آرامش و ثبات درون را در پی می آورد. پاداشِ کسی را که از آن به نیکی و درستی بهره بَرَد، افزون می کند؛ و در یک کلام، مایه پایداری دین و دنیا است [8].

پیامبر خدا (ص) می فرمایند:

نِعمَ العَونُ عَلی تَقوَی اللهِ الغِنی [9].

چه یاور خوبی است توانگری برای تقوای خدایی !

پیشوایان و راهبران بزرگ اسلام، پیشگامان عرصه توسعه اقتصادی بودند. ایشان را که می نگری همّت هاشان را در تلاش سختکوشانه و پیوسته صرف می کنند و از پروردگار خویش خاضعانه می خواهند که از فقر نجاتشان بخشد و از تنگنای اقتصادی دورشان دارد [10].

در جانب دیگر این دیدگاه، می نگریم که اسلام، واپس ماندگی اقتصادی را نکوهش می کند و آن را از گونه های بلا و مصیبت و نیز از مجازات های خداوند و نشانه خشم او و ناخشنودی اش از جامعه می شمارد [11].

(وَ ضَرَبَ اِللهُ مَثَلاً قَرْیهً کانَتْ آمِنَهً مُطْمَئِنَّهً یأْتِیها رِزْقُها رَغَداً مِنْ کُلِّ مَکانٍ فَکَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللهِ فَأَذاقَهَا اللهُ لِباسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ بِما کانُوا یصْنَعُونَ) [12].

و خداوند شهری را مَثَل می زند که امن و آرام بود، روزی آن به فراوانی از هر جای می رسید، امّا

[مردم آن] نعمت های خدای را ناسپاسی کردند. پس خدا به سزای آن چه می کردند، جامه گرسنگی و ترس به [مردمِ] آن چشانید.

امام علی (ع) می فرماید:

ما ضَرَبَ اللّهُ العِبادَ بِسَوطٍ أوجَعَ مِنَ الفَقرِ [13].

خداوند، بندگان را با تازیانه ای درد آورتر از فقر نمی زند.

در آینه اسلام، فقر سزاوار نکوهش است و همه نیروهای ویرانگری و تباه سازی در آن گرد آمده. هم عامل نادانی است و هم زمینه ساز بد رفتاری. فقر ریشه انواع فساد و تباهی است که نا آرامی های روحی و جسمی در سطوح فردی و اجتماعی از آن زاییده می شود.

لذا با توجه به اهمیت اقتصاد در دین مبین اسلام و هم چنین نام گذاری سال جاری به نام سال جهاد اقتصادی از سوی مقام معظم رهبری بر آن شدیم تا به ابعاد اقتصادی حج پرداخته و آن را مورد بررسی قرار دهیم.

پرداختن به تجارت اسلامی، حلقه مفقوده حج

در دوران جاهلیت هنگام انجام مراسم حج، معامله و تجارت و مسافربری و حمل و نقل بار را حرام و گناه می دانستند و کسانی که چنین می کردند حجشان را باطل به حساب می آوردند. مسلمانان در ایام حج طبعا منتظر بودند بدانند آیا این حکم زمان جاهلیت در اسلام هم صادق است؟ یا بی اعتبار است.

همانطور که گفته شد آیه شریفه (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) (1)آن حکم یعنی گناه بودن معامله را در ایام حج نادرست دانست و اعلام نمود که در موسم حج هیچگونه منعی در مورد معامله و امور اقتصادی وجود ندارد و آیه (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) (2)نیز دلالت دارد که مردم در ایام حج از مزایای مادی نیز استفاده ببرند و از نعمت های خداوندی بهره گیرند و سودی به دست آورند و برای رونق بخشیدن اقتصادیات تلاش و کوشش کنند [14].

آری از دینی که ضامن سعادت مادی و معنوی بشر است جز این انتظار نمی رود.

در پاسخ به این پرسش که اگر حج یک عبادت و سیر و سفر الی الله است، چگونه می توان مقاصد مادی را در آن جای داد؟ باید گفت: هرگاه دنیا با آخرت هماهنگ و در جهت «رضای حق» و «مصلحت خلق» باشد در بینش اسلامی نه تنها مذموم و نکوهیده نیست بلکه مطلوب و ضروری است. شریعت اسلام آمیزه ای است از تکالیف و احکامی که «معاش» و «معاد» را در بر داشته، با ملاحظه این نکته که معیشت مقدمه سعادت آخرت است. در حج نیز مقاصد دنیوی و اخروی با همین فلسفه لحاظ

1- سوره بقره آیه 198.
2- سوره حج آیه 28. .

شده است و بلکه عنایت به مسائل معیشتی، بازرگانی و اقتصادی در حج، پررنگ تر از دیگر احکام شریعت به چشم می خورد.

پیامبر خدا (ص) می فرماید: «

مَنْ أَرَادَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ فَلْيَؤُمَّ هَذَا الْبَيتَ » . «کسی که خواهان دنیا و آخرت است، باید آهنگ این خانه کند» [15].

و نیز می فرماید: «

حُجُّوا تَسْتَغْنُوا » . «حج به جای آورید تا بی نیاز گردید.» [16].

شاید رمز و نکته کلام نبوی این باشد که اصولا حج بار مالی قابل توجهی را می طلبد و افزون بر آن، مشکلاتی را در بر دارد که طبیعت این سفر است و گاه می شود که علاقه به ثروت و وسوسه های نفسانی و شیطانی، آدمی را از بذل و خرج در این سفر دشوار باز دارد و آن گاه خانه خدا که برای مصلحت خلق برپا است، خلوت می شود و شکوه امت اسلامی کم رنگ می گردد.

لذا خداوند آن را با منافع دنیوی نیز همراه ساخته و وعده خیر و استغنا به زائران داده است تا از سنگینی هزینه ها نهراسند و به هر بهایی، حج خانه خدا کنند.

در عمل و تجربه نیز چنین بوده که حج نه تنها زیان مالی به بار نیاورده، بلکه سبب توسعه رزق و استغنا و بی نیازی بوده است.

همانگونه که در کلام گهربار پیامبر گرامی (ص) دیدیم و امام علی بن الحسین (ع) می فرماید:

حُجُّوا وَ اعْتَمِرُوا تَصِحَّ أَبْدَانُكُمْ وَ تَتَّسِعْ أَرْزَاقُكُمْ وَ تُكْفَوْنَ مَئُونَاتِ عِيالِكُمْ.

حج و عمره به جای آورید تا بدن هایتان سالم بماند و روزیتان گشاده گردد و مخارج خانواده تان تأمین شود.

اميرالمؤمنين ((ع)) طی خطبه ای با اشاره به نقش حج در نفی فقر و زدودن گناه می فرماید:

حَجُّ الْبَيتِ وَ اعْتِمَارُهُ فَإِنَّهُمَا ينْفِيانِ الْفَقْرَ وَ يرْحَضَانِ الذَّنْبَ.

حج و عمره خانه خدا فقر را از میان برمی دارد و گناهان را پاک می کند.

جالب آنکه برخی روایات علاوه بر بیان آثار مثبت حج در تأمین حوایج مادّی و گشادگی روزی و رفع نیازمندی و فقر، به آثار منفی ترک حج نیز اشاره شده و صراحتاً بیان می کند که اگر کسی با داشتن توان مالی و استطاعت، این فریضه عظیم را ترک کند، باید از عواقب این گناه و تهی دستی هراسان باشد. پیامبر خدا (ص) در خطبه «الغدیر» فرمود:

مَعَاشِرَ النَّاسِ حُجُّوا الْبَيتَ فَمَا وَرَدَهُ أَهْلُ بَيت إِلاَّ اسْتَغْنَوْا وَ لا تَخَلَّفُوا عَنْهُ إِلاَّ افْتَقَرُوا.

ای مردم، برای حج رهسپار بیت الله شوید؛ زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند مگر آنکه بی نیاز گشتند و تخلّف ننمودند مگر آنکه فقیر و تهی دست شدند.

از قول امام صادق و امام کاظم (ع) نیز در روایتی آمده است:

«الْحَاجُّ لا يمْلِقُ أَبَداً قُلْتُ وَ مَا الْإِمْلاقُ؟ قَالَ: الْإِفْلاسُ، ثُمَّ قَالَ: وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ مِنْ إِمْلاق» . حج گزار هرگز تهی دست و ورشکسته نگردد.

امام صادق ((ع)) در روایتی دیگر به بیان آثار اقتصادی و معیشتی حج پرداخته و در پاسخ به «هشام بن حکم» که فلسفه وجوب حج را می پرسد، چنین می فرماید:

فَجَعَلَ فِیهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ لِیتَعَارَفُوا وَ لِیتَرْبِحَ کُلُّ قَوْمٍ مِنَ التِّجَارَاتِ مِنْ بَلَد إِلَی بَلَد وَ لِینْتَفِعَ بِذَلِکَ الْمُکَارِی وَ الْجَمَّالُ وَ لِتُعْرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللهِ (9) وَ تُعْرَفَ أَخْبَارُهُ وَ یذْکَرَ وَ لا ینْسَی وَ لَوْ کَانَ کُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا یتَّکِلُونَ عَلَی بِلادِهِمْ وَ مَا فِیهَا هَلَکُوا وَ خَرِبَتِ الْبِلادُ وَ سَقَطَتِ الْجَلَبُ وَ الْأَرْبَاحُ وَ عَمِیتِ الْأَخْبَارُ وَ لَمْ تَقِفُوا عَلَی ذَلِکَ. . . .

مقرر شد تا مردم از شرق و غرب به این سرزمین بیایند و یکدیگر را بشناسند و همه گروه ها از تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهر دیگر بهره گیرند. و چارپادار و شتربان سود برند و آثار و اخبار پیامبر خدا شناخته شود و در خاطره ها تجدید گردد و فراموش نشود و اگر قرار بود هر جمعیتی تنها از کشورها و شهرهای خودشان و حوادث و مسائل منطقه ای سخن بگویند مردم نابود می شدند و شهرها ویران می گردید و بازرگانی و سودآوری تعطیل می شد و اخبار و حوادث در پرده ابهام می ماند و کسی بر آنها آگاهی نمی یافت.

چنان که ملاحظه می کنیم: امام صادق ((ع)) در این روایت به آثار جهان شمول حج توجه داده و مسائلی را یادآور شده اند:

1. اطلاع و آگاهی از آثار پیامبر خدا (ص) که در این سرزمین پربرکت پا به عرصه وجود نهاد و بزرگترین مکتب آسمانی را پی افکند و آثار جاودانش خاطره وحی و رسالت و مجاهدت ها را در اذهان تداعی می کند که این موضوع در بعد فرهنگی جای تشریح و بیان دارد.

2. آشنایی مسلمانان با یکدیگر در این کنگره عظیم جهانی و تبادل نظر در مسائل جهانی مسلمین و خروج از حصارِ تنگِ نژاد و سرزمین و رنگ و سایر مشخصه های اقلیمی و پیوستن به اقیانوس بی کران امت اسلامی و جهان انسانی و چنگ زدن به ریسمان الهی که جهان اسلام را به صورت یک پیکر درآورده تا در جهت حل مشکلات و دردها و رنج ها، رایزنی و چاره اندیشی کنند، در بعد اجتماعی و سیاسی جای بحث فراوان دارد.

3. فراگیر بودن منافع حج نسبت به عموم مسلمین و بلکه عموم مردم جهان، از حج گزار و غیر آنها که از این دریای متلاطم و چشمه فیاض، هر گروهی حسب حال و استعداد خود به نوعی بهره گیرند. [17].

در بازار اقتصادی حج، عربستان سعودی سالیانه میلیارد دلار در موسم حج کسب درآمد می کند.

در همین حال «عبدالغنی انصار» ، عضو کمیته گردشگری اتاق بازرگانی مدینه منوره گفت: درآمد اقتصاد عربستان در بخش عمره، امسال به 8/33 میلیارد ریال می رسد که این میزان بالاترین درآمد از زمان آغاز قانون جدید عمره در سال 20۰۰ است.

کشور عربستان سعودی با بیش از میلیون جمعیت که براساس برآورد صندوق بین المللی پول (1)، امسال بیش از میلیارد دلار درآمد نفتی خواهد شد، سالانه از برگزاری موسم حج بیش از میلیارد دلار درآمد کسب می کند.

عربستان که هم اکنون به طور متوسط روزانه5/9 میلیون بشکه نفت خام تولید و از این میزان حدود 2/6 میلیون بشکه آن را صادر می کند، سالیانه پذیرای میلیون زائر از کشورهای مختلف اسلامی است که از این تعداد، بیش از 5/2 میلیون زائر مربوط به حج تمتع است. برآوردها نشان می دهد که سالانه ایرانیان در موسم حج به طور متوسط بیش از میلیارد دلار در عربستان سعودی هزینه می کنند [18].

تاکید بر اینکه دولت عربستان نباید با تنگ نظری و محدودنگری، تنها به مصالح و منافع خود و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشد که این نوع تفکر، جهان را به ویرانی می کشد و سرنوشت انسانها را تباه می سازد و این با فلسفه و بینش جهان شمول اسلام و انسان دوستی و نگرش فراملیتی و برون مرزی آن در تضاد است. اسلام آیین بشریت است، پس در اجتماع عظیم حج باید مصالح همه انسان ها و همه کشورها مدنظر قرار گیرد تا منافع آن فراگیر شود تا (. . . قِیاماً لِلنَّاسِ . . .) تحقق پذیرد.

با تاسف، کشورهای اسلامی از چنین فرصتی غفلت ورزیده و سرزمین وحی را با مظاهر صادرات بیگانگان پوشش داده اند. بازار مکه و مدینه امروزه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است. در آنجا محصولات کشورهای اسلامی کمتر به چشم می خورد و عمده سوداگران اصلی این بازار، غیر مسلمانان و حتی برخی از دشمنان اسلام هستند که انبوه ثروت و ارز مسلمین را به تاراج می برند و به کمپانی ها و کارخانه ها و جیب سرمایه داران بیگانه، واریز می کنند.

هر چند رسم خرید سوغات جزء رسوم پسندیده ای است که مورد توصیه ائمه اطهار (ع) نیز قرار گرفته است ولی افراط در خرید وسایل از کشور عربستان باعث شده است، عملا هر ساله میلیون ها دلار ارز از کشور توسط حجاج خارج شده و به جیب مغازه داران عربی و از همه مهم تر تولیدکنندگان چینی و آسیای جنوب شرقی سرازیر شود و حج عملا به یک بازار بزرگ فروش تولیدات کشور چین، تبدیل شده است و چینی ها خیلی

بیشتر از مسلمانان در آرزوی ورود حجاج به عربستان هستند. علاوه بر این که خرید و گشت و گذار در بازارهای مکه و مدینه عملا فرصت مغتنم و در بسیاری از موارد تکرار نشدنی تشرف به خانه خدا و حرم نبوی را از انسان سلب می کند، بلکه موجب اتلاف منابع و سرمایه های ملی نیز می شود. هر چند در سال های اخیر میزان ارز مسافرتی اختصاص یافته به حجاج کاهش پیدا کرده است تا از این معضل پیشگیری به عمل آید، ولی خیلی از حاجیان با خرید ارز از

1- Internat ional monet ary fund. .

بازار آزاد تلاش می کنند در افزایش تعداد ساک های خود بر دیگر همسفران، پیشی بگیرند. حل این معضل احتیاج به یک فرهنگ سازی عظیم دارد که انتظار می رود کل جامعه در این مورد بسیج شود.

تجارت اسلامی ضمن فریضه حج نه مقدم بر آن

در سفر حج به کسب و تجارت اجازه داده شده و چنانکه اشاره کردیم فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است و تجارت و کسب در سفر حج، خود عاملی است در برگزاری این فریضه جهان شمول و تامین معاش گروهی از زائران که اگر کسب و تجارت نکنند، قادر به تامین هزینه سفر خود نیستند. از این رو، رخصت داده شده که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن در چهارچوب شرع و به تناسب شئون بهره گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بالا رفته و اجتماع حج فزونی گیرد.

«معاویه بن عمار» می گوید: از امام صادق (ع) پرسیدم کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد، حج او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است [19].

همانا هدف اصلی و علت غایی در هر عبادتی از جمله حج و عمره توجه به خدا و طلب قرب او و تحصیل آخرت است. این مقصد اساسی را هرگز نباید با اغراض دنیوی و اهداف مادی کمرنگ ساخت. بنابراین، هرگاه از آثار مادی و کسب و تجارت و اقتصاد و معیشت سخن به میان می آید، جنبه ضمنی دارد زیرا در اسلام، مادیات مقدمه معنویات است و دنیا مقدمه آخرت. از این رو در روایات آمده است:

الحج و العمره سوقان من اسواق الاخره. . . .

حج و عمره دو بازارند از بازارهای آخرت، آن کس که به این دو تمسک جوید در زمره میهمانان خدا است اگر او را زنده بدارد گناهی برای وی باقی نگذارد و اگر بمیراند او را در بهشت برین جای دهد. [20]

به همین دلیل از کسانی که حج را وسیله تفرج و تجارت و تکدی قرار می دهند نکوهش شده است.

پیامبر خدا (ص) در روایتی که از آینده خبر می دهد و از کسانی که حج را وسیله مقاصد مادی قرار داده اند، با لحن انتقادی می فرمایند: «برای مردم زمانی می رسد که حج زمامدارشان برای تفریح و تفرج و حج توانگران برای تجارت و زراندوزی و حج مستمندان برای سوال و تکدی گری است.» [21]

در بدو امر چنین به نظر می رسد میان روایاتی که از کسب و تجارت در حج نکوهش کرده و روایاتی که کسب و تجارت را مجاز می دانند و بلکه بدان توصیه می کنند، تناقض وجود دارد. این نکته

مورد توجه فقها و محدثین ما بوده است و به حل آن پرداخته اند.

محدث بزرگ، مرحوم «شیخ حر عاملی» در مقام جمع این روایات می گوید: «روایت پیامبر9 (که حج اغنیا را تجارت می داند) بر بطلان حج دلالت ندارد و در مقام نکوهش نیست بلکه صرفا جنبه اخباری دارد و یا در مقام نکوهش کسانی است که به قصد تفرج و تجارت به حج می روند و یا بیانگر کراهت آمیختن سفر حج به تجارت و امثال آن می باشد.

در هر حال مسلم است که هر عبادتی، اگر با انگیزه مادی و بدون قصد تقرب انجام شود، نه تاثیر معنوی دارد و نه مسقط تکلیف است و حج نیز چنین است. فلسفه بنیادین حج آهنگ خدا و آخرت و انقطاع از خلق و پیوستن به حق است و ابراهیم وار از همه تعلقات رهیدن و از زندان طبیعت خلاص شدن. بنابراین بر حج گزاران است که این سفر معنوی و الهی را با مقاصد دنیوی و مادی نیالایند و معنویت حج را کمرنگ نکنند. وظیفه روحانیون و راهنمایان این است که زائران خانه خدا و مسافران دیار وحی را پیش از سفر و در سفر، به فلسفه حج توجه دهند و تفهیم کنند زائری که پس از عمری انتظار، توفیق حج یا عمره به دست آورده، دریغ است که لحظه های شیرین و گرانقدر این سفر روحانی را خرج بازار و خیابان و سرگرمی کند و به داد و ستد و سود و سودا بپردازد. به خصوص آنکه برخی حرکات زننده در انظار حجاج کشورهای دیگر برای زائران ما موجب وهن است و باید از آن به طور جدی پرهیز نمود. غرض از این تذکر این نیست که بعد اقتصادی حج نادیده گرفته شود که «هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد.»

کسب و تجارت در حج و عمره برای برخی از زائران و غیر زائران امری ضروری است که در روایات هم بدان مثال زده شده است. زائرانی که قوام معیشت و تامین زندگی شان به خرید و فروش و استفاده از این بازار بستگی دارد. بسیاری از زائران که در حوالی مکه و مدینه زندگی می کنند و در موسم حج حاضر می شوند، مردمی هستند فقیر و توشه سفر آنان همان است که به هنگام موسم، در خرید و فروش به دست می آورند و یا ذخیره مخارج خانواده خود، در طول سال می کنند. برای آنها کسب و تجارت موضوعیت دارد و برخی رانندگانی هستند که اجیر می شوند و در ضمن خدمت حجاج مناسک حج را نیز انجام می دهند. برخی خدمه ای

هستند که به برکت خدمت، توفیق مناسک را نیز به دست می آورند. آمار این گونه زائران به صدها هزار بالغ می گردد و همه ساله چنین زائرانی در موسم حضور دارند. شارع مقدس اسلام راه را بر ایشان نبسته و علاوه بر اینکه خدمات این زائران به زائران دیگر نیز در برگزاری حج لازم و در مجموع خدمات متقابل این گروه ها در سفر پر مشقت حج اجتناب ناپذیر است و منافی با عبادت و قصد تقرب هم نیست.

لازم به یادآوری است که درباره امور بازرگانی و اقتصادی در مراسم حج، باید به طور ضمنی گفتگو به عمل آید و آن چنان نباشد که بر جنبه های معنوی مقدم گردد و در اولویت قرار گیرد و

چنان که معلوم است حجاج پس از انجام مناسک و نیز پیش از آن، فرصت کافی برای این گونه فعالیت ها دارند.

ارائه پیشنهادات پیرامون گسترش جهان شمول بعد اقتصادی حج:

1. ایجاد اتاق های فکر، برگزاری همایشها، برقراری ارتباط بیشتر بین بعثه های کشورهای اسلامی و ارائه راهکارهایی برای فعال شدن بازار مسلمین در عربستان.

نظیر آن چه که بعثه مقام معظم رهبری طی دو سال گذشته اقدام به برگزاری همایش هایی در کشورهای روسیه، پاکستان، تاجیکستان، الجزایر، تونس و تانزانیا نموده است. [22]

2. پیشنهاد ایجاد دانشکده اقتصاد اسلامی و تحقیق در مورد موضوعات مبتلا به جامعه مسلمین در این بخش.

3. حمایت از پایان نامه های ارشد و دکترا در زمینه حج، حداقل کاری است که باید صورت گیرد و در مرحله بعد، چنانچه به لحاظ نظری زیر بناهای مسائل علمی و پژوهشی مشخص شد، باید آن را در سطح ملی و کشورهای اسلامی با برگزاری سمینارهای بین المللی به سازمانهای اسلامی مطرح و اقدام به برگزاری کارگاههای آموزشی برای سایر کشورهای اسلامی نمائیم.

4. ایجاد بازارهای مشترک اسلامی

عمده نیاز زائران می تواند از کشورهای اسلامی و به وسیله شرکت ها و بخش های اقتصادی مسلمین و دولت های اسلامی تامین گردد و در این صورت روا نیست کالایی که امکان تهیه آن از کشورهای اسلامی وجود دارد، از کشورهای دیگر تهیه شود که در برخی موارد علاوه بر جنبه اقتصادی، خالی از شبهات شرعی هم نیست. اگر کشورهای اسلامی با برنامه ای سنجیده و حساب شده با یکدیگر همکاری داشته باشند، می توانند بسیاری از این نوع کالاها را خود تهیه و با آرم و نشان کشور اسلامی عرضه نمایند. در چنین صورتی است که آثار کلان اقتصادی حج در مجموعه جامعه اسلامی نمودار می گردد و میلیون ها نفر از دست اندرکاران تولید

بهره می برند و توان اقتصادی مسلمین که زیربنای بسیاری از مسائل دیگر است، بالا می رود. تشکیل بازار مشترک اسلامی در حج بهترین فرصتی است برای کشورهای مسلمان تا این پیوند و مشارکت اقتصادی در طول سالها پا برجا بماند و بدان وسیله با فقر و بیکاری که دو عامل عمده مفاسدند مبارزه شود. تاثیر چنین پروژه ای بر سایر ابعاد زندگی مسلمین چون بعد فرهنگی -سیاسی غیر قابل انکار است. در عصری که دشمنان اسلام برای جهانی سازی کشورها با هدف وابستگی دائم ملت ها تلاش می کنند، مسلمین می توانند برای جهانی شدن مکتب و آرمان خود با اهداف انسانی و الهی با یک عزم عمومی گام بردارند و وحدت امت را پایه ریزی کنند. جمعیت ها و تشکل های بین الملل اسلامی می بایست در این راستا حرکت کنند و به

صرف شعار و اجلاس و تعارفات، بسنده نکنند.

5. گسترش اقدامات بانک توسعه اسلامی (1) بانک توسعه اسلامی یک بنگاه مالی بین المللی و زیر مجموعه سازمان کنفرانس اسلامی است که به منظور گسترش خدمات مشاوره و مالی کشورهای اسلامی در دسامبر 1973 در شهر جده عربستان سعودی تاسیس شد.

بانک توسعه اسلامی، با هدف پیشبرد توسعه اقتصادی و پیشرفت اجتماعی کشورهای عضو و جوامع مسلمان کشورهای غیر عضو، در سراسر جهان براساس اصول و شریعت اسلامی به وجود آمده است.

وظایف بانک توسعه اسلامی

وظایف بانک، شامل ارائه کمک های مالی به طرق مختلف برای افزایش ثروت و کاهش فقر با اعطای وام برای فعال کردن پروژه های مهم و استراتژیک کشورهای عضو و ارائه کمک های مالی و فنی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورهای عضو می باشد. ایجاد صندوق وقف، ارائه کمک های ویژه مجامع اسلامی در کشورهای غیر عضو و بازرسی عملکرد و مخارج این صندوق ها، مساعدت در توسعه تجارت خارجی کشورهای عضو و به ویژه بین اعضای بانک، ارائه کمک های فنی به کشورهای عضو و بالابردن میزان تسهیلات برای فعالیت های توسعه ای در کشورهای مسلمان از دیگر وظایف بانک می باشد. ضمنا مسائل مالی بانک کاملا مطابق احکام شریعت اسلام می باشد.

خوشبختانه در سنوات اخیر مسئولیت کشتارگاه های محدوده جغرافیایی منا و نقاط نزدیک به آن را بانک توسعه اسلامی عهده دار گردیده و با در اختیار گرفتن کشتارگاه های تحت اختیار سازمان جهت جلوگیری از هدر رفتن گوشت قربانی اقدامات موثری نموده است.

این در حالیست که «احمد محمد علی» مدیر عامل بانک توسعه اسلامی طی مصاحبه ای با تشکر از حجاج و بعثه حج کشورهای مختلف و مسئولان حج این کشورها گفت: گوشت یک میلیون گوسفند قربانی طبق آن مقصدی که بعثه کشورها اعلام می کنند برای امور خیریه و طبق ضوابط شرعی به مستمندان و فقرا اختصاص می یابد. [23]

رئیس سازمان حج و زیارت نیز از قربانی کردن 99 هزار رأس گوسفند برای حجاج ایرانی و ایرانیان مقیم خارج کشور در عید قربان امسال در منا خبر داد و گفت: گوشت قربانی بعد از ذبح شرعی گوسفند، از تونل انجماد می گذرد و به روش بهداشتی نگهداری می شود و سپس از طریق بانک توسعه اسلامی براساس سفارش ایران به کشورهای مورد نظر و مردم مستمند اهدا می شود. [24] وی گفت:

1- Islamic development bank. .

سال گذشته بخشی از گوشت قربانی بین سیل زدگان پاکستان و بخشی به قحطی زدگان آفریقا اهدا شد.

امید است که پنجاه و شش عضور این بانک با اتخاذ تدابیر لازم و حیاتی، گام های موثری را در روند بهبود اقتصاد مسلمین در موسم حج و عمره بردارند.

نتیجه گیری

1. فعالیت های اقتصادی می تواند به برگزاری این مراسم عبادی -سیاسی یاری رساند.

2. مردم بسیاری در پرتو حج امرار معاش می کنند و چرخه های اقتصادی به حرکت در می آید و عمران و آبادانی را به همراه می آورد.

3. قدرت اقتصادی مسلمانان می تواند در صحنه بین المللی، آنان را مقتدر سازد و از وابستگی و طفیلی بودن در همه زمینه ها برهاند.

4. از این رهگذر می توان تولید کار و اشتغال نمود و از حجم بیکاری کاست و علاوه بر آن زمینه بسیاری از مفاسد اخلاقی را از میان برد.

5. حج فرصتی است که مسلمانان می توانند فرآورده های صنعتی، محصولات کشاورزی و سنتی و سایر تولیدات خود را در این بازار بین المللی اسلامی عرضه کنند و به صورت نمایشگاه بازرگانی در معرض دید جهانیان قرار دهند و مشوق یکدیگر به تولید و تکاپوی اقتصادی باشند و با همکاری یکدیگر، کشورهای اسلامی را به رشد و توسعه هدایت کنند و تبادل اطلاعات نمایند و از تجارب یکدیگر بهره گیرند.

6. در موسم حج باید مصالح همه انسانها و همه کشورها مد نظر قرار گیرد تا همه انسانها از این رهگذر سود برند و بدین ترتیب تعاون بین الملل اسلامی در حج تحقق پذیرد.

منابع

1. مجمع البیان، ج2، ص 527.

2. البرهان فى تفسيرالقرآن، ج1، ص431، از تفسير عياشى.

3. الأمالى للطوسى: 158/ 265 و راجع سنن النسائى: 3/ 73. بنگريد به: ص 37 (خوشبختى دنيا و آخرت) .

4. ر. ک: توسعه اقتصادى بر پايه قرآن وحديث ج1، ص 53.

5. شرح نهج البلاغة: 19/ 337/ 395؛ الأمالى للطوسى: 146/ 240 عن أبى وَجزَة السعدى عن أبيه نحوه، بحار الأنوار: 72/ 53/ 83 نقلاً عن نهج البلاغة.

6. غرر الحكم: 9883.

7. غرر الحكم: 9289.

8.

ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج1، ص 69.

9. الكافى: 5/71/1 عن السكونى عن الإمام الصادق عن آبائه: ، من لا يحضره الفقيه: 3/156/357۰، تحف العقول: 49، الجعفريات: 155، بحار الأنوار: 77/153/116؛ مسند الشهاب: 2/26۰/1317 عن محمّد بن المنكدر.

10. ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج1، ص 197 و ص 55.

11. ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج1، ص91.

12. النحل: 112.

13. شرح نهج البلاغهٔ: 20/ 1۰3/ 444.

14. مجله مشکوه، نتایج اقتصادی، ص 76

15. وسائل الشیعه ج8 ص 4.

16. وسائل الشیعه ج8 ص 4.

17. وسائل الشیعه، ج8، ص 75

18. به نقل از سایت شیعه نیوز. تاریخ انتشار 5/6/9۰

19. میقات حج، مجله اسرا ومعارف حج، مروری بر بعد اقتصادی حج ص 36.

20. من لا یحضره الفقیه، ج 2 ص 144

21. وسائل الشیعه ج8 ص 144.

22. سایت حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. Hajj. ir.

ص: 228

حج و اقتصاد

اشاره

حسن رمضان زاده

چکیده

در این مقاله، سعی شده است، مسائلی مرتبط با اهمیت حج در جهان اسلام و نقش و تأثیرگذاری آن در ایجاد اتحاد و همدلی در جامعه اسلامی و فواید اقتصادی حج در جامعه اسلامی و اقتصاد جهانی حج بررسی شود. البته در بخش های پایانی به آسیب های مربوط به تجارت در حج نیز اشاره شده است. نتیجه این مقاله، به نوعی بیان کننده رابطه عمیق حج و عمره، با مسئله تجارت و اقتصاد و تاثیرپذیری روند سفر حجاج در جامعه اسلامی است.

مقدمه

فریضه حج، همان طور که در زمینه های عبادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تأمل و بررسی می شود، در زمینه اقتصادی نیز، از قابلیت های اشکار و نهان فراوانی برخوردار است. تحلیل ابعاد گوناگون کنگره عبادی - سیاسی حج، نیازمند نگرش عمیق و همه جانبه ای است که می توان مطالعه را با شناخت آیات و روایات معصومین (ع) درباره حج و پیامدها و اهداف آن آغاز کرد. همچنین با درک جنبه های گوناگون عبادی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی حج، از دیدگاه مفسران و دانشمندان اسلامی، با منزلت و اهمیت حج آشنا شد.

در این مقاله تلاش شده است رابطه ها و زمینه های موجود میان اقتصاد و حج، اعم از حج و عمره بررسی شود.

امروزه یکی از دغدغه های مسئولان سازمان حج و زیارت، سلامت در اقتصاد حج است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی و احیای حج ابراهیمی، با تلاش مضاعف بنیان گذار و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، سازمان حج و زیارت و سایر نهادهای علمی و فرهنگی، انجام شده است. چارچوب و ابعاد

این تحقیق، در راستای اهداف اقتصادی حج می باشد و تحلیل و بررسی سایر ابعاد، نیاز به تحقیق دیگری دارد. امیدواریم که این مقاله مفید و مؤثر واقع شود.

اهمیت حج

حج و انجام دادن مراسم عبادی آن، پیشینه ای به درازای تاریخ زمین دارد. براساس برخی از روایات، نخستین کسی که کعبه را بنا نهاد و اولین حج گزار، حضرت آدم بود. آن حضرت، پس از خروج از بهشت، برای جبران گذشته و کمال گرفتن از محضر رب، با راهنمایی فرشته خدا، به گزاردن مراسم حج هدایت شد. در روایات اسلامی، از حج پیامبران دیگر همچون حضرت نوح، ابراهیم، موسی، یونس، عیسی، داوود و سلیمان نیز سخن به میان آمده است. از سوی دیگر، حج، یکی از مهم ترین فرایض دین مبین اسلام نیز به حساب می آید. قرآن مجید، در عبارتی کوتاه و پر معنی می فرماید: (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) برای خدا، بر مردم است که به حج خانه او کنند آنهایی که عزم رفتن به سوی او دارند.

در ذیل همین آیه نیز می فرماید: (وَ مَنْ کَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِی عَنِ الْعالَمِینَ) ؛ و هر کس کفر ورزد (و حج را ترک کند، به خود زیان رسانده است) . خداوند از همه جهانیان بی نیاز است.

امام صادق (ع) در تفسیر آیه شریفه (وَ مَنْ کانَ فِی هذِهِ أَعْمی فَهُوَ فِی الآخِرَهِ أَعْمی وَ أَضَلُّ سَبِیلاً) (1) می فرماید: کسی است که حج واجب خود را پیوسته به تأخیر می اندازد تا مرگ او فرا رسد. او در قیامت نابینا خواهد بود.

از سویی دیگر برای حج در روایات اسلامی آنچنان پاداش های عظیمی وارد شده است که درباره کمتر عملی دیده می شود. چنان که در حدیثی از امام صادق (ع) می خوانیم:

کسانی که حج و عمره به جا آورند، میهمان خدا هستند. خدا هر چه بخواهند به آنها می دهد و هر دعایی کنند به اجابت می رسد. اگر درباره کسی شفاعت کنند، پذیرفته می شود. . . و اگر در این راه بمیرند، خداوند تمام گناهان آنها را می بخشد.

امام خمینی (رحمه الله) نیز که در حقیقت احیاگر حج ابراهیمی در چند سده اخیرند، توجه ویژه ای به جایگاه و اهمیت مناسک حج دارند. ایشان در خصوص اهمیت حج می فرمایند:

«فریضه حج در میان فرایض، از ویژگی خاصی برخوردار است و شاید جنبه سیاسی و اجتماعی آن بر جنبه های دیگرش غلبه داشته باشد. با آنکه جنبه عبادی اش نیز ویژگی خاصی دارد» . همچنین مسلمانان فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده اند و حج را با آن همه راز و عظمت،

1- اسراء: 27. .

به صورت عبادتی خشک و حرکتی بی حاصل و بی ثمر می دانند.

رهبر معظم انقلاب، همواره به برگزاری هر چه باشکوه تر فریضه حج تأکید می کنند. ایشان در خصوص اهمیت داخلی و خارجی فریضه حج، در مقطع فعلی می فرمایند:

از هر دو نظر، حج مهم است؛ هم برای درون خود ما، درون امت اسلامی و هم از لحاظ بین المللی. امت اسلامی را طی قرن ها، در طول سال های متمادی زمین گیر، ذلیل، خفیف، بی همت و ناامید کردند و با ابزارهای جدید خواستند معنویت، روحانیت و توجه و تضرع را در او تضعیف کنند. حج هم که این گرفتاری ها را ترمیم می کند، به آحاد امت اسلامی عزت و احساس اقتدار می دهد و امید می بخشد. حج درست این گونه است. اولین تأثیر حج، درون امت اسلامی و در دل های خود ماست. ما به حج احتیاج داریم؛ برای اینکه روحیه های خودمان را تقویت و ترمیم و احساس کنیم که ما به خدا متوکل و متکی و یک امتی بزرگ هستیم. از این طرف، تأثیر داخلی و از طرفی، تأثیر بین المللی مهم است. دشمن را تضعیف می کند. روحیه اش را در هم می شکند و عظمت اسلام را به رخش می کشد و نیز وحدت امت اسلامی را در مقابل دشمن آشکار می کند. ما به این احتیاج داریم.

اقتصاد جامعه اسلامی در حج

هر کدام از احکام و شرایع - حتی احکام عبادی - دارای آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی است؛ چراکه احکام اسلامی، تأمین کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت و مدافع، مصالح و منافع جامعه بشری در همه ابعاد به هم پیوسته حیات است. با توجه به ضروری بودن مصالح دنیوی و امور معیشتی، و اینکه کسب کردن برخی از ثواب و عقاب اخروی در گرو امور دنیوی است که این امر برای دستیابی به سعادت ابدی بشر اجتناب ناپذیر است، فرموده اند: «من لا معاش له لا معادله» این ویژگی یعنی: «عنایت به معیشت و اقتصاد جامعه اسلامی در حج» به دلیل جهان شمولی اش بیشتر جلب نظر می کند. اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین کننده آن در عزت و عظمت امت، روش هایی ارائه می کند. همچنین با توجه به ضرورت توانمندی اقتصادی در دست یابی به استقلال و اقتدار

مسلمانان، برای امور معیشتی و اقتصاد و تجاری در موسم، راهکارهایی گشوده است که آیات و روایات بیانگر آن می باشد.

کنگره جهانی حج، در برگیرنده منافع مسلمانان است. زائران کشورهای اسلامی، در این کنگره، از آن منافع بهره مند می شوند چنان که این آیه کریمه بیانگر است:

(وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَیامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِ الْأَنْعامِ فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا

الْبائِسَ الْفَقِيرَ)

و مردم را دعوت عمومی به حج کن تا پیاده و سواره بر مرکب های لاغر از هر راه دوری به سوی تو بیایند تا شاهد منافع گوناگون خویش باشند و در ایام معینی نام خدا را بر چهارپایانی که به آنان داده است (به هنگام قربانی کردن) ببرند. سپس از گوشت آنها بخورید و بینوای فقیر را نیز احکام نمایید.

این آیات، به نکاتی در فلسفه حج اشاره می کند که عبارتنداز:

1. یاد خدا بودن و تقویت کردن روحیه ایمانی و معنوی؛

2. شاهد منافع خود بودن که به دلیل اطلاق و تقیید نداشتن به قید خاص، شامل منافع مادی، معنوی و اقتصادی می شود؛

3. متعاقب آن، از گوشت قربانی و خوردن و اطعام دادن به مستمندان سخن گفته است.

ابن عباس در تفسیر این آیه کریمه می گوید:

منافع الدنیا و الآخره، امامنافع الاخره فرضوان الله تعالی، و اما منافع فما الدنیا یصیبون من منافع البدن والذ بائح والتجارات.

منافع یاد شده در این آیه، منافع دنیا و آخرت است که منفعت اخروی، خشنودی خداوند می باشد. و منافع دنیا، چیزی است که مردم از گوشت قربانی و تجارت به دست می آورند.

همان گونه که آیه کریمه: (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ آن تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ . . .) بیانگر است، متعاقب توصیه به تقوا برای ره توشه آخرت، در آیه قبل، به حج گزاران تذکر می دهد که در این سفر روحانی ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و تحصیل ره توشه تقوا، مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره گیرند.

مرحوم طبرسی می گوید: مفاد این آیه، رخصت دادن به کسب و تجارت، پس از انجام مناسک حج است که در روایات ائمه معصوم (ع) آمده است.

همچنین عیاشی، از قول امام صادق (ع) ، در تفسیر آیه فوق چنین روایت کرده است:

الرزق اذا احل الرجل من احرامه و قضی نسکه فلیشتر ولیبع الموسم.

مقصود از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است. هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، در موسم به خرید و فروش بپردازد.

گفتنی است که از همان آغاز تأسیس ام القرای توحید، در دعای حضرت ابراهیم (ع) آمده است که ضمن نیایش با خدای خود گفت: (. . . وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ) بدین گونه از خداوند خواست که خاندان خود و ساکنان آن سرزمین مقدس را از ثمرات روزی دهد و در آن بیابان خشک و سوزان، نعمت های خویش را ارزانی دارد تا آنان سپاس گوی حق باشند. از اینجا معلوم می شود که

مسئله رزق و معیشت در سرزمین حرم و جوار کعبه نیز، جایگاه مهمی در حیات مادی و معنوی امت موحد دارد و حضرت خلیل آن را در دعای خود منظور داشته است.

ازاین رو، خداوند اراده کرد تا آن وادی بی حاصل و بی آب و علف، همیشه آباد و پر رونق باشد و از نعمت های فراوان بر خوردار شود. قرآن از این عنایت خداوندی که همواره استمرار داشته و خواهد داشت، بدین گونه سخن می گوید:

(أَ وَ لَمْ نُمَکِّنْ لَهُمْ حَرَماً آمِناً یُجْبی إِلَیْهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیْءٍ) ؛ آیا حرم امنی در اختیار آنان ننهادیم که همه نوع ثمرات و کالاها بدان سوی برده می شود.»

وگرنه چگونه باور کردنی است که شهری در میان سنگ های سخت، صخره های سیاه و کوه های محاصره شده، بتواند باانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر جهان باشد!

اقتصاد حج

در واقع، اقتصاد حج دانش و بخشی از اقتصاد اسلامی است که به تحقق عدالت، امنیت و رفاه، از راه تخصیص و توزیع منابع کمیاب در چارچوب شریعت اسلام در عرصه امور بین الملل اسلامی کمک می کند. اقتصاد حج، به دنبال اهداف کلانی است که تأمین کننده منافع فردی و اجتماعی زائرین سرزمین معنوی است که این اهداف امنیت، عدالت و رفاه و فراوانی می باشد.

منبع این اهداف برگرفته ازاین روایت است.

«. . . ثلاثه الاشیاء الا من و العدل و الخس» ؛ «[مردم به چیز احتیاج دارند] عدالت، امنیت و فراوانی، رفاه و رشد اقتصادی» .

اهمیت اقتصاد حج، در این است که عدالت اجتماعی، مبنای امور تجارت در این سفر قرار گیرد به نحوی که اگر در اقتصاد حج کالاهای کمیاب اهمیت بسیاری دارند، بایستی به تخصیص بهینه برسد و توزیع شود. به طور مثال،

گوسفند یا شتر هر سال به طور تقریبی دو میلیون رأس ذبح می شود. با توجه به قیمت آن در کشورهای گوناگون و عربستان، تقریباً دویست میلیارد تومان یا دویست میلیون دلار برآورد می شود. این کالا بایستی به تساوی و براساس بوجه و داشته های مالی سایر مسلمانان قیمت گذاری و توزیع شود.

از مصادیق اقتصادی دیگر در حج و عمره، می توان سوغاتی ها، مسائل مربوط به هتل ها، مسافرخانه ها و حمل و نقل هوایی، زمینی و دریایی و نیز به اشتغال خدمه هایی اشاره کرد که در کشورهای اسلامی، چه قبل، چه بعد و چه در حین حج هستند. هر کدام از این مسائل، برای خود مقوله مهمی است. به عنوان مثال، در خصوص سوغاتی زائرین حج و خاصه در سفر عمره، باکمی اندیشه در می یابیم که کمتر زائری است که به منظور تبرک و دادن سوغات، از بازارهای شهرهای مدینه و مکه خرید نکند.

برخی از زائران، آنقدر به این مسئله اهمیت می دهند که بازارگردی را جایگزین زیارت و حضور در حرم نبوی و کعبه معظمه می کنند. به طوری که اگر حضور چند روزه آنان را بررسی کنیم، به این نتیجه میرسیم که 65 الی 75 درصد حضور خود را به مسئله خرید از بازارهای گوناگون این سرزمین پرداختند. این امر، از دیدگاه برخی از مسئولان عمره، آسیب محسوب می شود. به هر حال بازارگردی و خرید، مسئله ای است که امروزه زائران ایرانی به آن توجه داشته و دارند. این مسئله نیز در جایگاه خود زمینه تجارت و تعامل اقتصادی را فراهم می سازد.

به هر حال، با در نظر گرفتن الگوی اقتصادی ایده آل، آن هم در قالب اقتصاد حج، همه این مسائل را سازماندهی می کنیم. در واقع این کار زمینه ای می شود برای اینکه اقتصاد بین الملل اسلامی و اقتصاد ناشی از حج شکل بگیرد. در آیاتی از قرآن کریم به اهمیت اقتصادی حج اشاره شده است: (لِيشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) .

همچنین این آیه: (جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيتَ الْحَرامَ قِياماً لِلنَّاسِ) ، نشان می دهد که خداوند کعبه، این قیام را برای مردم قرار داده است.

امام صادق (ع) می فرماید: «خداوند این کعبه را برای دین و زندگی مردم قرار داد و نشان می دهد که در واقع، این گونه نیست که ما فقط حالت معنوی و عرفانی حج را لحاظ کنیم» .

البته آن اصل است؛ ولی برای اینکه جذابیت حج بیشتر شود، به اصطلاح می گویند هر کس کالایی به مکه وارد کند، به اقتصاد آن کمک می کند. همه اینها نشان می دهد که اقتصاد حج، در قرآن هم تعبیه شده است.

از این رو می بایست به مسائلی همچون الگوی ایده آل در اقتصاد حج، وضعیت کنونی اقتصاد حج، راه حل شکوفایی اقتصاد حج، امنیت اقتصادی و انواع آن، امنیت اقتصادی از دیدگاه آیات و روایات، شاخص های امنیت اقتصادی، تأثیر امنیت اقتصادی برحج و لزوم وضع قوانین برای امنیت اقتصادی حج بررسی و دقت شود تا از این منظر، به شکوفایی اقتصاد حج نائل شویم.

رابطه حج و اقتصاد

الف) تلفیق دنیا وآخرت

خیلی ها نمی دانند که آیا رابطه مادی بر این سفر معنوی حاکم است؟ یا اینکه سفر حج سفری معنوی است و نبایست مسائل مادی بر آن تأثیر بگذارد؟ در پاسخ به این پرسش می گوییم: هرگاه دنیا با آخرت هماهنگ و در جهت «رضای حق» و «مصلحت خلق» باشد، در بینش اسلامی، نه تنها مذموم و نکوهیده نیست، بلکه مطلوب وضروری است.

شریعت اسلام، آمیزه ای از تکالیف و احکامی است که «معاش» و «معاد» را ملحوظ داشته که البته

معیشت، مقدمه سعادت آخرت است. به همین فلسفه، در حج نیز مقاصد دنیوی و اخروی لحاظ شده است؛ بلکه عنایت به مسائل معیشی، بازرگانی و اقتصادی پر رنگ تر از احکام دیگر دیده می شود و همان گونه که ملاحظه می کنیم، با صراحت در آیات و روایات به آن توجه شده است.

پیامبر خدا (ص) می فرماید:

«من اراد الدنیا و الاخره فلیؤم هذا البیت» ؛ «کسی که خواهان دنیا و آخرت است؛ بایستی آهنگ این خانه کند» .

همچنین می فرماید: «حجوا تستغنوا» ؛ «حج به جای آورید تا بی نیاز شوید» .

شاید رمز و نکته کلام نبوی این باشد که اصولاً حج، بار مالی فراوانی می طلبد و افزون برآن، مشکلاتی در بر دارد که در این سفر طبیعی است. گاه علاقه به ثروت و وسوسه های نفسانی و شیطانی، مانع از بذل و خرج انسان در این سفر دشوار می شود. آن گاه خانه خدا که برای مصلحت خلق سرپاست، خلوت و شکوه امت اسلامی کم رنگ می شود.

بنابراین خداوند، حج را با منافع دنیوی همراه کرده و به زائران وعده خیر و استغنا داده است تا از سنگینی هزینه ها نهراسند و به هر بهایی، حج خانه خدا کنند.

در عمل و تجربه نیز چنین بوده است که حج، نه فقط زیان مالی به بار نیاورده، بلکه سبب توسعه رزق و بی نیازی بوده است؛ همان گونه که در کلام گهربار پیامبر گرامی دیدیم و امام علی بن الحسین (ص) می فرماید:

حجوا و اعتمروا تصح ابدانکم و تتسع ارزاقکم و تکفون مئونات عیالکم.

حج و عمره به جای آورید تا بدن هایتان سالم بماند و روزی شما گشاده و مخارج خانواده تان تأمین شود.

امیرالمؤمنین (ع) ، طی خطبه ای، با اشاره به نقش حج در نفی فقر و زدودن گناه می فرماید:

حج البیت و اعتماره فانهما ینفیان الفقر و یرحضان الذنب.

حج و عمره خانه خدا نابود کننده فقر و شویندهٔ گناه است.

جالب آن است که در برخی از روایات، علاوه بر بیان آثار مثبت حج در تأمین نیازهای مادی و گشادگی روزی و رفع نیازمندی و فقر، به آثار منفی ترک حج نیز اشاره شده است و با صراحت بیان می کند که اگر کسی، با داشتن توان مالی این فریضه عظیم را ترک کند، بایستی از عواقب این گناه و تهی دستی هراسان باشد. پیامبر خدا (ص) در خطبه الغدیر فرمود:

معاشر الناس حجو البیت فما ورده اهل بیت إلا اسغنوا و لا تخلفو عنه الا افتقروا.

ای مردم، برای حج، رهسپار بیت الله شوید؛ زیرا هیچ خاندانی برآن وارد نشدند، مگر آن که بی نیاز شدند و تخلف نکردند، مگر آنکه فقیر شدند.

در روایتی از قول امام صادق (ع) نیز آمده است:

«الحاج لا یملق ابدا قلت و ما الاملاق قال إلافلاس، ثم قال: و لا تفتلوا اولاد کم من املاق » ؛ «هرگز حج گزار تهی دست و ور شکسته بر نگردد» .

بدین ترتیب حج، افزون بر آثار معنوی، از پاداش دنیوی و نعمت های مادی نیز برخوردار است و بی نیازی، برکت و سلامت به همراه می آورد.

ب) تجارت ضمن عبادت

در سفر حج، به کسب و تجارت اجازه داده شده است و چنان که اشاره کردیم، فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه، تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است. تجارت و کسب در سفر حج، عاملی در برگزاری این فریضه جهان شمول و تأمین کننده معاش گروهی از زائران است که اگر کسب و تجارت نکنند، قادر به تأمین هزینه سفر خود نیستند. ازاین رو، رخصت داده شده است که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن، در چارچوب شرع و به تناسب شئون بهره گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بیشتر شود و اجتماع حج، فزونی گیرد.

عن معاویه بن عمار قال لأبی عبدالله (ع) الرجل یخرج فی تجاره إلی مکه او یکون له ابل فیکریها حجته ناقصه ام تامه؟ قال لا بل حجته تامه.

معاویهٔ بن عمار می گوید: از امام صادق (ع) پرسیدم: «کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد، حج او ناقص است یا کامل؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است» .

محمد بن سنان می گوید: امام علی بن موسی الرضا (ع) در پاسخ به پرسش هایی که طی نامه ای برای من نوشتند، از فلسفه حج نیز سخن گفتند و پس از ذکر اسرار عبادی و عرفانی و همچنین آثار معنوی، فرهنگی، تربیتی و تاریخ آن، به اقتصاد و آثار معیشتی نیز اشاره کردند. در بخشی از آن نامه آمده است:

ومع ما فی ذلک لجمیع الخلق من المنافع. . . و منفعه من فی شرق الارض و غربها و من فی البر و البحر من یحج و من لم یحج من تاجر و جالب و بائع و مشتر و کاسب و مسکین و قضاء حوائج اهل الاطراف و المواضع الممکن لهم الاجتماع فیها کذلک. . . لیشهدوا منافع لهم. . . ؛

یکی از علل وجوب حج، منافعی است که از این رهگذر به تمام خلق می رسد. همچنین منافعی نصیب کسانی می شود که در شرق، غرب، خشکی و دریا هستند؛ چه آنهایی که حج می گزارند و چه آنان که به حج نیامده اند. اعم از تاجر یا واردکنندگان، فروشنده یا خریدار، پیشه ور یا مستمند. همچنین حج، تأمین کننده نیازهای ساکنان اطراف و مکان هایی است که می توانند در موسم اجتماع کنند تا بدین وسیله، شاهد منافع خود باشند.

به موجب این روایت، آثار اقتصادی حج، منحصر به حج گزاران نیست؛ بلکه میلیون ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می برند و هزاران خانواده در حرم و خارج آن و حوالی مکه به نوعی از منافع و برکات حج بهره مند می شوند.

کشاورزی که محصول تولید می کند؛ هنرمندی که آثار هنری و دستی می آفریند؛ دامداری که دام می پرورد، راننده ای که در حمل و نقل مشارکت دارد؛ بازرگانی که آذوقه و نیاز زائران را به صورت کلی و جزئی فراهم می کند و سایر اصناف که در پدید آوردن امکانات این سفر سهیم اند، از منافع حج بهره می برند.

در بازار اقتصادی حج، میلیون ها انسان خرد و کلان تغذیه می شوند و نیاز سالانه خود را تأمین می کنند. حتی فقرایی که قدرت کار ندارند، از احسان و انفاق حاجیان بهره می برند. اگر این امکانات و همین گوشت قربانی، با برنامه ای دقیق به مصرف نیازمندان هر شهر و اقلیمی می رسید، هزاران تُن گوشت پاک و پاکیزه قربانی، به هدر نمی رفت و به گرسنگان دنیا می رسید. علاوه براین، وجوهات شرعیه و بریه و صدقه و انفاق، اعنه بسیار ارزشمندی برای نیازمندان خواهد بود. سوغات سفر نیز می بایست منحصر به نزدیکان و اقوام نباشد و سهم مستمندان و محرومان به گونه ای در آن لحاظ شود تا مساعدتی هر چند اندک عاید آنان شده و موجب تحبیب قلوب و پیوند اجتماعی افزون گردد.

امام صادق (ع) در روایتی دیگر به بیان آثار اقتصادی و معیشتی حج پرداخته است و در پاسخ به هشام بن حکم که فلسفه و چارچوب حج را می پرسد، چنین می فرماید:

فجعل فیه الاجتماع من المشرق و المغرب لیتعارفوا و لیتربح کل قوم من التجارات من بلد الی بلد. و لینتفع بذالک المکاری و الجمال و لتعرف آثار رسول الله صلی الله علیه و آله و تعرف اخباره و یذکر و لا ینسی و لو کان کل قوم انما یتکلون علی بلادهم و ما فیها هلکوا و خربت البلاد و سقطت الجلب و الارباح و عمیت الاخبار و لم تقفوا علی ذلک. . .

مقرر شد تا مردم از شرق و غرب به این سرزمین بیایند و یکدیگر را بشناسند و همه گروها از تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهر دیگر

بهره گیرند. چارپا دار و شتربان سود برند و آثار و اخبار پیامبر خدا شناخته شود و در خاطره ها تجدید گردد و فراموش نشود. اگر قرار بود هر جمعیتی فقط از کشورها و شهرهای خودشان و حوادث و مسائل منطقه ای سخن بگویند، مردم نابود و شهرها ویران می شوند. بازرگانی و سودآوری تعطیل و اخبار و حوادث در پرده ابهام می ماند و کسی از آنها آگاهی نمی شد.

چنان که ملاحظه می کنیم، امام صادق (ع) در این روایت به آثار جهان شمول حج توجه داده و مسائلی را یادآور شده اند که عبارتند از:

1. اطلاع و آگاهی از آثار پیامبر خدا (ص) که در این سرزمین پر برکت پا به عرصه وجود نهاد و

بزرگترین مکتب آسمانی را پی افکند. آثار جاودانش، خاطره وحی و رسالت و مجاهدت ها را در اذهان تداعی می کند که این موضوع، از بُعد فرهنگی، جای تشریح و بیان دارد؛

2. آشنایی مسلمانان با یکدیگر در کنگره عظیم جهانی توحید؛ تبادل نظر در مسائل جهانی مسلمانان؛ خروج از حصار تنگ نژاد، سرزمین، رنگ و سایر مشخصه های اقلیمی؛ پیوستن به اقیانوس بی کران امت اسلامی و جهان انسانی و همچنین چنگ زدن به ریسمان الهی که جهان اسلام را به صورت پیکری درآورده است تا در جهت حل مشکلات و رنج ها، رایزنی و چاره اندیشی بپردازند که از بعد اجتماعی و سیاسی جای بحث فراوان دارد؛

3. فراگیر بودن منافع حج نسبت به عموم مردم جهان، چه حج گزار و چه غیره که هر گروهی در این دریای متلاطم بر حسب حال و استعداد خود به نوعی بهره گیرند؛

4. تأکید بر اینکه نبایست مردم با تنگ نظری و محدود نگری، فقط به مصالح و منافع خود و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشد. این نوع تفکر، جهان را به ویرانی می کشد و سرنوشت انسان ها را تباه می کند و این با فلسفه و بینش جهان شمول اسلام و انسان دوستی و نگرش فرا ملی و برون مرزی در تضاد است.

اسلام، آیین بشریت است. پس بایستی در اجتماع عظیم حج، مصالح همه انسان ها و تمام کشورها تحقق پذیرد و آبادی شهرها و همچنین حیات. . . ، مد نظر قرار گیرد تا منافع آن فراگیر شود. قیاما للناس انسان ها، به این است که چرخ های اقتصادی به گردش درآید و همگان از این رهگذر سود برند. تهیدستی از جامعه رخت بربندد و عمران و آبادی به وجود آید و اسلام نیرومند شود.

بدین ترتیب، موسم حج، سایر کشورها را نیز تغذیه می کند و افراد بسیاری در پرتو آن ارتزاق می شوند و تعاون بین الملل اسلامی تحقق می پذیرد.

ج) مسئله جهانی شدن و جهانی سازی

از مسائلی که در عصر ما، در پهنه سیاست، فرهنگ و اقتصاد مطرح است، مسئله جهانی سازی و جهانی شدن است. این بحث مجالی مناسب تر و میدانی گسترده تر می طلبد تا صاحب نظران و نظریه پردازان در آن به بحث و گفت وگو بنشینند؛ اما در اینجا به تناسب موضوع و در نظر داشتن نکات ارزشمند و شایان تأملی که در سخن امام صادق (ع) دیدیم و همچنین نگرشی اجمالی به موضوع، تا آنجا می نگریم که در بعد اقتصادی به منافع حج مرتبط است.

چنان که اشاره شد، موضوع جهانی سازی از مسائلی است که امروز درباره آن در سطح بین الملل، مذاکره و مشاجره می شود. گروه هایی در جهان غرب به نقد این اندیشه پرداخته و به مبارزه با این سیاست استعماری برخاسته اند. در حالی که سیاست های حاکم بر آن پای می فشارند و راهکاری برای

سلطه بیشتر خود بر جهانیان برگزیده اند. سیاست هایی که در اندیشه کنترل و قبضه کردن توان اقتصادی و به دنبال آن سیاسی و فرهنگی همه کشورها هستند. چنان که می دانیم، دولت امریکا سردمدار این تفکر است. اندیشه تک قطبی کردن جهان به مرکزیت غرب و سر کردگی امریکا روند جهانی سازی بر آن است که هویت و اعتبار کشورها، به ویژه جهان سوم را بیش از پیش، محو و نابود و وابستگی شدیدتری را پی ریزی کند.

در روند جهانی سازی، نه فقط اقتصاد، بلکه قومیت، ملیت فرهنگ و سیاست ملل، تحت سلطه ابرقدرت ها واقع می شود. این فاجعه ای بزرگ دیگر برای دولت ها و ملت های جهان سوم به ویژه کشورهای اسلامی است. در این طرح استکباری، جهان اسلام به دلیل ذخائر کلان طبیعی، هدف توطئه می باشد.

راه های مقابله با این سیاست استکباری، وحدت امت ها، بازیابی هویت دینی، ملی، تاریخی؛ تکیه بر منافع مشترک؛ رو آوردن به پیمان های منطقه ای در ابعاد گوناگون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و اشتراک های دینی و همچنین قطع وابستگی ها و گسستن غل و زنجیرهایی است که غرب به سرکردگی امریکا و کشورها نهاده است.

بنابراین، جهانی سازی طرحی اقتصادی است، درحالی که جهانی شدن زیر لوای توحید و وحدت امت فلسفه اجتماعی اسلام است که حج می تواند نقش مؤثر در تحقق آن داشته باشد.

قرآن کریم، کعبه و حج را (. . . قِیاماً لِلنّاسِ. . .) : یعنی عامل برپایی و پایداری و استقلال مردم خوانده است. امت اسلام، با تکیه بر این ستون استوار الهی می تواند دریای انسان های مؤمن را به یکدیگر پیوند دهد و بر آنها روح واحدی حاکم کند. قوام و استواری که قرآن بدان اشاره فرموده است، شامل دین و دنیای مردم می شود. در این خصوص روایتی از امام صادق (ع) در پاسخ به ابان بن تغلب وارد شده است که معنای آیه فوق را می پرسد. ایشان می فرماید:

«جعلها الله لدینهم و معایشهم» ؛ «خداوند کعبه را قائمه ای برای دین و زندگی مردم قرار داد» .

فواید اقتصادی حج

الف) قربانی، نمادی از فدا کردن و فدا شدن در مسیر رضای الهی

همه ساله در موسم حج، میلیون ها رأس دام، طبق سنّت اسلامی و احیای خاطره ابراهیم و اسماعیل (ع) ، با هدف معنوی و معیشتی قربانی می شود. قربانی کردن، نمادی از فداکاری و فداشدن در مسیر رضای الهی و وسیله تحصیل تقوا و نزدیکی به خدا و بریدن از تعلقات مادی در راه رسیدن به معنویت و عرفات است. علاوه بر آن آثار اقتصادی شایان توجهی نیز دارد. اگر هر سال فقط دو میلیون دام گوسفند و گاو و شتر در منا قربانی شود و معدل گوشت خالص هر کدام را سی کیلوگرم فرض

کنیم، حدود شصت میلیون کیلوگرم گوشت خواهد بود. حال اگر هر کیلو گوشت، فقط دو هزار تومان فرض شود، به رقمی حدود صد و بیست میلیارد تومان می رسد. چنین سرمایه عظیمی می تواند همه ساله بخش فراوانی از خوراک نیازمندان را در سراسر جهان تأمین کند؛ اما متأسفانه به فلسفه قربانی چنانکه شایسته آن مراسم عظیم است، توجه نشده و سال هاست این منبع پاک و مقدس اسلامی، طعمه حریق می شود وجز بخش کوچکی از آن به مصرف نمی رسد.

ب) مبارزه با استثمار

نکته دیگری که در اقتصاد حج شایان تأمل است این است که موسم حج و بازار اقتصادی آن و یا نذورات، تبرّعات و سایر منابع مالی و معیشتی، به صورت ابزار ثروت اندوزی در دست معدودی پولدار و استثمارگر نباشد. این موضوع، علاوه برآنکه همه جا در طرح های جامع اقتصادی اسلام، نقش بنیادی ایفا می کند، در حج نیز به دلیل اهمیت ویژه اش لحاظ شده است. با این فلسفه اقتصادی، ائمه (ع) مردم را متوجه می کردند که اگر هدایا و نذورات کعبه به مصرف نیازمندان نمی رسد و به جیب پولداران و متولیان وابسته سرازیر می شود، ازدادن آن خودداری کنند. اساساً نذوراتی که در جهت مصلحت مردم فقیر و یا مصالح اسلام به کار نمی رود، مشروع نیست.

سکونی از امام صادق (ع) و آن حضرت، از قول امیر المؤمنین (ع) نقل کرده است که فرمود:

لوکان لی و ادیان یسیلان ذهبا و فضه ما اهدیت الی الکعبه شیئأ لأنّه یصیر الی الحجبه دون المساکین.

اگر دو وادی در اختیار من باشد که سیل طلا و نقره در آن جاری شود و موج بزند، چیزی از آن را به کعبه هدیه نمی کنم؛ چرا که به دست پرده داران و متولیان می رسد نه به دست نیازمندان و فقیران.

همچنین در روایتی از پیامبر (ص) و ائمه معصوم (ع) آمده است:

انما لایستحب الهدی إلی الکعبه لأنّه یصیر إلی الحجبه دون المساکین.

هدیه دادن قربانی، برای کعبه استحباب ندارد؛ زیرا به دست پرده داران و نگهبانان و متولیان می رسد، نه بیچارگان و مستمندان.

مفهوم این روایت این است که همانا قربانی و نذورات و هدایا و هر منفعت اقتصادی دیگر در رابطه با حج، یاری رساندن به نیازمندان و زدودن فقر و گرسنگی از چهره جامعه اسلامی است. اگر قرار باشد سود اینها به جیب ثروت اندوزان ریخته شود، بایستی از اعطای آن خودداری کرد. معلوم است که در زمان امام صادق (ع) و ائمه هدی (ع) ، تولیت کعبه، به دست چه کسانی بوده است. خلفای اموی، مروانی و عباسی که نه فقط شایستگی پرده داری و تولیت کعبه را نداشتند؛ بلکه از آن کانون مقدس، به

نفع مقاصد شوم نفسانی و استثماری بهره می گرفتند. هدایا، عنوان اعانت به ظلم را داشته که در قرآن، به صراحت ممنوع و حرام است. ملاکی که پایه گذاران حج به وجود آوردند و بایستی برای همیشه سرمشق عمل باشد، این است که حج برای خدا خدمات مالی برای قرب خدا باشد. به نیازمندان جامعه کمک و با هر نوع استبداد و استثمار و زراندوزی دشمنان مردم مبارزه شود.

ج) قوام مسائل اقتصادی ملت

1. فعالیت های اقتصادی، می تواند به برگزاری این مراسم عبادی، سیاسی یاری رساند؛

2. مردم بسیاری در پرتو حج، امرار معاش می کنند و چرخ های اقتصادی به حرکت در می آید و همچنین عمران و آبادانی به همراه می آورد؛

3. قدرت اقتصادی مسلمانان می تواند آنان را در صحنه بین الملل مقتدر کند و در همه زمینه ها از وابستگی و طفیلی بودن برهاند؛

4. از این رهگذر می توان تولید کار و اشتغال کرد و از حجم بیکاری کاست. علاوه بر آن زمینه بسیاری از مفاسد اخلاقی را از میان برد؛

5. حج فرصتی است که مسلمانان می توانند فرآورده های صنعتی، محصولات کشاورزی و بین الملل اسلامی عرضه کنند. آنان قادرند سایر تولیدات خود را به صورت نمایشگاه های سنتی در این بازار بازرگانی در معرض دید جهانیان قرار دهند و مشوق یکدیگر به تولید و تکاپوی اقتصادی باشد. به این ترتیب با همکاری یکدیگر، کشورهای اسلامی را به رشد و توسعه هدایت و تبادل اطلاعات کنند و از تجارب یکدیگر بهره گیرند.

د) موجب ارتباط جهانی اسلام می شود

(جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَهَ الْبَیتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنّاسِ)

خداوند کعبه را خانه ای امن قرار داد تا همه مردم در آنجا قیام کنند و برای ارتباط و نزدیکی با همدیگر و همچنین مشارکت در امور مسلمانان همت

گمارند و هر سال اوضاع جهان اسلام را بررسی و مطالعه کنند. این ارتباطات می تواند شامل موارد زیر باشد:

1. میان کشورهای اسلامی، درک متقابل، همزبانی و تفاهم مشترک برای گفت وگو و مذاکره فراهم شود تا از اوضاع سیاسی - اقتصادی و فرهنگی همدیگر مطلع شوند و راهکارهای وحدت و همکاری را بشناسند و استفاده کنند.

همچنین رابطه میان حکومت های حاکم بر کشورهای اسلامی، با قدرت های استکباری در سطح جهان و کیفیت رابطه سیاسی، اقتصادی و بازرگانی، از دیدگاه اسلام تجزیه و تحلیل شود. تا برای نفی سلطه و جلوگیری از حاکمیت کفار بر مسلمانان، راهکارهای عملی جامعه عمل بپوشد؛ همچون بازار

مشترک اسلامی؛ رابطه تجاری و بازرگانی تهاتری میان مسلمانان؛ تأسیس و توسعه بانک بین الملل اسلامی و اتحادیه تعاونی بین الملل اسلامی و. . . . ازاین رو زمینه های استقلال و خودکفایی در کشورهای اسلامی را فراهم سازد.

ارتباط میان ملت ها و توصیه قرآن کریم برای اخوت و برادری میان مؤمنان جهان، از آرمان های جاودانه حج ابراهیمی است؛ به طوری که مصداق واقعی وحدت امت اسلام و تحکیم برادری میان مسلمانان جهان در تقویم احسن زمانی کنگره جهانی حج به طور سالیانه بوده و حج ابراهیمی فریادگر این واقعیت است که قرآن کریم می فرماید: (وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِیعاً وَ لا تَفَرَّقُوا)

مهمترین پیوند و ارتباط جاودانه میان مسلمانان، جهان بینی توحیدی است. اصولاً، میثاق فطرت و اعتقادهای قلبی، از انسان قابل تفکیک و انتزاع نیست؛ بلکه به صورت انگیزه و عقیده ای جاودانی، همواره تحکیم کننده اتحاد و وحدت مسلمانان می باشد. این امر در اجتماع عظیم جهانی حج، شکوفایی و بروز خواهد کرد؛ اما برنامه ریزی و استفاده مطلوب از آن در راستای فلسفه حج ابراهیمی است.

ارتباط دیگری که در کنگره جهانی حج، بایستی تحقق عینی و عملی شود، روابط متقابل مذاهب و فرق گوناگون اسلامی در ارتباطات اقتصادی است؛ زیرا حج؛ کانون اصلی تبادل فکری و بهترین مرکز ثقل دارالتقریب بین المذاهب بوده و اکنون نیز می تواند باشد؛ به طوری که تبادل افکار ادیان اسلامی، در طول تاریخ بشر و مناظره های اعتقادی، فلسفی و کلامی، زمان پیامبر خدا (ص) و ائمه معصومین (ع) در شهر مکه و مرکز وحی انجام می گرفت. در قرن حاضر، کنگره جهانی حج، سرزمین وحی می تواند راهکارهای مناظره فکری، علمی و فلسفی میان علما و فلاسفه و فقهای اسلامی را فراهم کند. به این ترتیب در جدالی احسن و مناظره ای نیکو، به احسن قول و در عمل به سرانجامی شایسته و نیک بیانجامد.

و) زمینه ساز همکاری و مشارکت برای رشد و توسعه اقتصادی جهان اسلام

(وَ أذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ. . .)

قرآن کریم، در آیۀ بالا با صراحت بیان می کند که کنگره جهانی حج، آثار و برکات فراوانی دارد و منافع و فواید سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، دفاعی و اخلاقی حج ابراهیمی را در کلمه جامع «منافع لهم» تصریح کرده است.

وحدت و یگانگی، از ارکان برنامه ریزی رشد و توسعه اقتصادی در هر مقیاسی است برنامه ریزی - خانواده، جامعه، منطقه ای و بین المللی - براصل وحدت و هماهنگی استوار می شود و بدون اعتصام و همفکری اعضای جامعه و همدلی دولت و ملت، اصلاحات اقتصادی آغاز نمی شود، چه رسد به تداوم و استمرار آن. وحدت مناسب ترین فرصت و موقعیت را برای رسیدن به اهداف معین حج و تبادل نظر و

مذاکرات اصولی میان ملت ها فراهم کرده است. به این ترتیب، در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم، می توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاهی و شناخت لازم پیدا کرد. هر کشوری از مجموعه جهان اسلام، به عنوان عضوی از بدن و ساختار جهانی مسلمانان در مشکلات دیگر اعضا، شریک و سهیم است. همان طور که سعدی، بهترین فرم و ماهیت ارتباط میان آنها را چنین ترسیم کرده است:

بنی آدم اعضای یک پیکرند

بدیهی است که نکات فوق، در اشعار سعدی، مضمون روایت های معصومین (ع در کیفیت ارتباط میان جماعت مسلمانان در سطح جهان اسلام می باشد که به طور عام درباره بنی آدم مصداق پیدا می کند.

نکته مهمی که بایستی بدان توجه داشت، این است که کنگره جهانی حج، پل ارتباط و پیوند میان جوامع اسلامی است. در این باره نبایستی به زمان محدود ایام مناسک حج اکتفا کرد؛ بلکه بایستی به تداوم و استمرار این ارتباطات سپس از مناسک حج توجه شود. در آیه شریفه مذکور، بیشتر به اهداف و آثار حج و پیامدهای عظیم در طول سال، توجه شده است، نه صرفاً به خود عمل عبادی حج؛ زیرا خداوند حکیم، هیچ دستور و فریضه ای را بدون علت و فلسفه بیان نفرموده است.

در برنامه ریزی رشد و توسعه، روح مشارکت و همیاری است که قرآن کریم در این باره در سوره مائده، آیه دوم می فرماید: (تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ) .

ضرورت تعاون و همکاری، میان ملت ها و جوامع اسلامی، نیازمند تعیین موضوع و هدف است؛ زیرا بدون شناخت موضوع و داشتن هدف مطلوب، نمی توان برنامه ریزی علمی و منطقی داشت؛ بنابراین در آیه فوق، دو موضوع کاملاً متفاوت مطرح شده است.

الف) بِر و تقوا که به معنای نیکی و سعادت جامعه در راستای تقوای الهی است. همه جوامع بشری، به ویژه جامعه اسلامی، خواستار خوشبختی در زندگی دنیا و آخرت هستند. ضرورتاً بیان مفهوم بر و تقوا در تفسیر آیه فوق، بهترین شناخت را به دولت اسلامی و مردم مسلمان می دهد.

شناختی که با واژه منافع للناس، ارتباط و هماهنگی کامل دارد و می تواند موضوع برنامه ریزی کلان در جامعه و در سطح بین المللی برای جوامع اسلامی قرار گیرد که در حقیقت، مصداق واقعی معروف است.

ب) موضوع دوم در آیه بالا «اثم» و «عدوان» می باشد که در بیان مفسران، به مفهوم «تجاوز از حدود الهی» آمده است؛ زیرا همواره گناه می تواند زمینه تجاوز به حقوق دیگران را از فراهم کند و در این آیه، به عنوان پدیده ای منکر و مفسده اجتماعی از آن نهی شده است. بدیهی است که روحیه

منفعت طلبی و خودخواهی انسان، می تواند جامعه را به راه های باطل و انحراف از مسیر عدالت و اهداف مطلوب اجتماعی دعوت کند. رفتار فرد آلوده به گناه و تجاوز، به تدریج در جامعه، زمینه فساد و تجاوزهای فراوان کلان و عمومی را فراهم کند؛ بنابراین در آیه بالا به دو نکته توجه شده است.

نخست: هیچ فرد مسلمانی حق مشارکت و همکاری در امور انحرافی و مفاسد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ندارد. تأکید آیه، بر همکاری و تعاون نداشتن در این موارد است؛

دوم: افراد مسلمان و دولت اسلامی، وظیفه دارند قاطعانه جلوی این گونه تجاوزهای اجتماعی و سوءاستفاده از حقوق و اموال عمومی را بگیرند و اجازه گسترش فساد و مترفین و رفاه زدگان بی درد و غیر متعهد را ندهند؛ بلکه با آنها به مبارزه برخیزند؛ زیرا مصداق واقعی برای «منکرات» می باشد.

آنچه بایستی در آیه فوق به آن توجه شود، «تعاون» است؛ زیرا هرگونه برنامه ریزی و آینده نگری در وضعیت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جهان اسلام، نمی تواند ملت ها و کشورهای دیگر را نادیده بگیرد. اکنون ماهیت روابط پیچیده بین المللی در ابعاد گوناگون، حقیقت عمیق نگری قرآن را ثابت می کند؛ زیرا هرگونه تئوری رشد و توسعه اقتصادی، صرفاً برای بخشی از پیکره جامعه بین الملل نیست. این بدان معناست که ساختار روابط بین المللی، سرنوشت ملت ها را با یکدیگر پیوند زده است؛ لذا هرگونه اصلاحات ساختاری در جامعه اسلامی، بایستی آنچنان عمیق و دقیق انجام شود که بتواند الگویی مطلوب برای جوامع دیگر قرار گیرد و شاخصه های نیکی، تقوی و سعادت جامعه اسلامی، دیگران را جلب و جذب کند.

ه) تشکیل بازار مشترک اسلامی

تأمین نیازهای مادی و حیات سالم اقتصادی در جوامع اسلامی، ضرورتی انکار ناپذیر است. در بیشتر کشورهای اسلامی، برنامه ریزی اقتصادی، برای تأمین نیازهای جامعه، به عهده دولت و حکومت می باشد؛ اما به دلیل

وابستگی و سلطه بیگانگان بر اغلب کشورهای اسلامی، دولت ها وابسته به بیگانه هستند و چون استقلال سیاسی و اقتصادی وجود ندارد، بیشتر کالاها و خدمات مصرفی جامعه، از کشورهای غربی و اروپایی وارد می شود. برای کشورهای اسلامی این وابستگی در مصرف به دلیل استمرار و طولانی بودن مدت آن، عادتی معمول و طبیعی تلقی شده است. در بیشتر جوامع اسلامی، بیگانگان، سلطه اقتصادی و استثمار را برای خود تحکیم بخشیده و به تدریج سلطه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را به دنبال داشته است.

این واقعیت تلخ، نه تنها در کشورهای اسلامی به طور فراگیر مشاهده می شود، بلکه به نحوی شدید و خطرناک تر در کشورهای عربی از جمله عربستان، گستردگی بیشتری دارد و بیشتر نیازهای جامعه را کالاها و خدمات بیگانگان تأمین می کند.

این وابستگی و سلطه اقتصادی بر بازار مسلمانان، متأسفانه در ایام برگزاری مناسک حج مشاهده می شود؛ زیرا انبوه جمعیت زائران بیت الله، پس از انجام دادن اعمال عبادی حج، برای خرید و تهیه سوغات وارد بازارهایی می شوند که بیشتر کالاهای عرضه شده برای فروش، غربی و وارداتی است و به دلیل تقاضای فراوان با قیمت گران در بازار مدینه و مکه به مسلمانان فروخته می شود.

در تحلیلی علمی، می توان آثار و پیامدهای تداوم سلطه اقتصادی بیگانگان بر بازار مسلمانان را در امور زیر خلاصه کرد:

1. انتقال درآمدهای عمومی جامعه و پرداخت های ارزی مداوم به بیگانگان، به دلیل ضرورت پرداخت قیمت کالاها، خدمات وارداتی و ایجاد کسری تراز پرداختی در بودجه ارزی کشور اسلامی، به طور مداوم و مستمر.

2. ایجاد بازار و گسترش امکانات بازاریابی برای بیگانگان، جهت فروش و عرضه کالاها. خدماتی که در کشور تولید کننده به دلیل اشباع بازار داخلی امکان فروش و عرضه وجود ندارد، تولید کننده برای ادامه تولید سه مشکل دارد که عبارتنداز:

الف: تقاضا نداشتن از داخل، موجب عرضه کالا به بازار می شود. این امر موجب کاهش قیمت و در نتیجه کاهش سود و در مواردی منجر به زیان تولید کننده می شود.

ب: نفروختن کالا، به دلیل کاهش قیمت در بازار داخلی، نیاز به امکانات انبارداری و نگهداری کالاها دارد که این امر، منجر به هزینه و سرمایه گذاری جدید می شود؛ ولی کار فرما، مایل به پرداخت چنین هزینه هایی نمی باشد؛

ج: نداشتن امکان فروش و تأمین در آمد در بازار داخلی، موجب کاهش درآمدها برای تولیدکننده می شود. با کاهش در آمد، امکان تأمین هزینه عوامل تولید، یعنی مزد کارگران و سود کارفرما و پرداخت اعتبارات بانکی و غیره وجود ندارد؛ بنابراین برای تأمین درآمد و پرداخت هزینه ها ناچار، به صدور و عرضه کالا به کشورهای دیگر می باشد.

3. با توجه به ورود کالا و خدمات بیگانه به کشورهای اسلامی، به دلیل کیفیت برتر و جلب توجه مصرف کنندگان به کالاهای وارداتی، کالای تولید داخل با بی تقاضایی روبه رو شده است که به این ترتیب، کالای بیگانه، جانشین کالای ملی می شود. این امر جریانی پیوسته ایجاد می کند که به صورت تدریجی و مداوم، موجب تقاضا نکردن کالای ملی و عدم تولید و عرضه نشدن آن می شود؛ ازاین رو تولید کنندگان داخلی با مشکلات فراوانی روبه رو می شوند که عبارتنداز:

الف. توانایی نداشتن در کسب درآمد برای پرداخت هزینه تولید و همچنین ضعیف شدن بنیه اقتصاد ملی، با توجه به زیان واحدهای تولیدی داخلی و تعطیلی یا ورشکستگی آنها؛

ب. انگیزه و علاقه نداشتن برای سرمایه گذاری بر تولیدات ملی، به دلیل سودآور نبودن سرمایه گذاری و کاهش تولیدات داخلی در مقابل کالای وارداتی از خارج؛

ج. انتقال سرمایه ها از بخش های اصلی اقتصاد (کشاورزی، دامپروری، صنایع خدماتی، تجاری و واسطه ای) و ایجاد انحراف دربرنامه سرمایه گذاری ملی؛

د. تشدید سیر بی رویه واردات بیگانه و گسترش مصرف وارداتی در جامعه و انتقال درآمد به خارج است که موجب تضعیف اقتصاد ملی می شود؛

ه. کاهش درآمدهای داخلی و افزایش کسری بودجه و کسری تراز بازرگانی به دلیل رشد فراوان واردات و کاهش صادرات، به خصوص در کشورهای تک محصولی و وابسته به درآمدهای نفتی.

4. تأثیر واردات بیگانه بر الگوی مصرف جامعه اسلامی؛ آثار مخرب فرهنگی وسیاسی؛ وابستگی به مصرف کالاها و خدمات بیگانگان در دراز مدت؛ از عواملی است که باعث می شود بسیاری از کالاهای وارداتی در الگوی مصرفی جامعه - که بایستی متناسب با درآمد ملی و سرانه تنظیم شود - آثار تخریبی داشته باشد. افراد ثروتمند در جامعه، الگوی مصرف بیگانه را انتخاب کرده و سایر طبقات جامعه هم به صورت تقلید و رقابت در مصرف گرایی، به تدریج به کالا و خدمات بیگانه تمایل پیدا می کنند. گرایش به مصرف کالای خارجی ضد ارزش است و با منافع ملی، مذهبی و اقتصادی جامعه اسلامی مغایرت و ناسازگاری دارد؛ کم کم به صورت ارزش معرفی می شود و جامعه دچار الگوی مصرف بیگانه می شود. علاوه بر این، مبادلات تجاری و بازرگانی بیگانه با کشورهای اسلامی، موجب ایجاد سلطه و نفوذ اقتصادی و زمینه ساز استثمار می شوند؛ بنابراین قرآن کریم برای جلوگیری از حاکمیت کفار بر مسلمانان می فرماید: (وَ لَنْ یجْعَلَ اللَّهُ لِلْکافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً) ؛ «و هرگز خداوند برای کفار، سلطه بر مؤمنین قرار نداد» .

برهمین اساس، مفسران و علمای اسلامی، هرگونه روابط سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را که زمینه ساز سلطه و حاکمیت بیگانگان برجامعه

مسلمانان باشد، تحریم کرده اند ما در تاریخ معاصر ایران اسلامی، شاهد موضوع گیری صریح و قاطعانه علمای بزرگ اسلام به ویژه فقهای تشیع در این رابطه بوده ایم؛ نظیر فتوای تاریخی تحریم تنباکو و مبارزات سید جمال الدین اسدآبادی، مرحوم شهید مدرس و آیه الله کاشانی. سرآمد همه آنها، مبارزات قاطعانه امام خمینی (قدس سره) در تحریم و مبارزه با قراردادهای نفتی، تجاری و اقتصادی رژیم پهلوی با بیگانگان است. تداوم این مبارزات ضد استعماری در زمان انقلاب اسلامی، قطع رابطه با اسرائیل و آمریکا و برخی کشورهای اروپایی، در مقاطعی از دوران انقلاب، به دلیل مواضع خصمانه آنها بر ضد جمهوری اسلامی ایران است.

اکنون با توجه به ابعاد گوناگون سطله خارجی بر بازار مسلمانان و آثار سوء ناشی از واردات و

مصرف کالا و خدمات بیگانه در جامعه اسلامی، ضرورت تجدید نظر در روابط تجاری - بازرگانی با کشورهای استثمارگر احساس می شود. این موضوع می تواند در کنگره عبادی - سیاسی حج، میان کشورهای اسلامی بررسی شود تا زمینه های تفاهم و همکاری میان کشورهای مسلمان برای مبادلات متقابل و تأسیس بازار مشترک اسلامی فراهم گردد.

از منافع عظیم و بلند مدت حج، مطالعه روش های مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از جامعه مسلمانان می باشد. بهترین موقعیت برای تبادل نظر و تصمیم گیری مناسب، ایام برگزاری حج است که اعمال و مناسک را با فلسفه و اهداف واقعی آن همراه می کند، که مبارزه علمی و مستمر با استکبار جهانی و قطع سلطه کفار بر مسلمانان است.

بنابراین، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه کالاها و خدمات برای تأمین نیازهای متقابل جوامع اسلامی، راهکاری منطقی و اصولی برای قطع سلطه خارجی است. تمام کشورهای اسلامی می توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای همدیگر را تأمین و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورهای اسلامی صادر کنند. بالعکس می توانند کمبودهای خود را وارد و در ارتباط و همکاری بازرگانی در مقابل بیگانگان، به استقلال و خودکفایی برسند.

بدیهی است که برای نیل به این هدف، وحدت، هماهنگی، همدلی و همکاری متقابل، میان کشورهای اسلامی ضروری است و فضای الهی و توحیدی حج می تواند چنین وضعیتی را در اختیار ملل اسلامی قرار دهد تا با توحید کلمه و اتفاق نظر، به اهداف عالی و حکیمانه حج ابراهیمی واصل شوند.

آسیب های اقتصادی حج

ایجاد بازار کاذب در بین الحرمین

متأسفانه کشورهای اسلامی، از چنین فرصتی غفلت ورزیده و سرزمین وحی را با مظاهر صادرات بیگانگان پوشش داده اند. امروزه بازار مکه و مدینه به نمایشگاه صنعتی وتجاری غرب و شرق تبدیل شده است. در آنجا

محصولات کشورهای اسلامی کمتر دیده می شود و بیشتر سوداگران اصلی این بازار، غیر مسلمانان و حتی از دشمنان اسلام هستند که انبوه ثروت و ارز مسلمانان را به تاراج می برند. و به حساب کمپانی ها، کارخانه ها و جیب سرمایه داران بیگانه می ریزند و این درست همان وضعی است که در کشورهای اسلامی می گذرد. تولیدات و صادرات خارجی بازار مسلمانان را پر می کند و بازار تولیدات داخلی کساد می گردد و وابستگی و دنباله روی روز افزون می شود. جا دارد که دولت ها، ملت ها و برنامه ریزان اقتصادی کشورهای اسلامی، بیدار شوند و به این امر بیندیشند. آنان در بازار

مصرف تجدیدنظر کنند و تا آنجا که ممکن است از فرآورده های خودی مصرف کنند و از تجمل و تنوع گرایی در مصرف، به ساده زیستی و معیشت عادلانه برگردند. همچنین در بالا بردن سطح علم، هنر، حرفه و تولید بکوشند تا استقلال اقتصادی به دست آورند. بازار حج می تواند در این بیداری و تحول، نقش آفرین باشد.

همانا هدف اصلی در هر عبادتی، از جمله حج و عمره توجه به خدا و طلب قرب او و تحصیل آخرت است. هرگز نبایستی این مقصد اساسی را با اغراض دنیوی و اهداف مادی کمرنگ کرد. بنابراین، هرگاه از آثار مادی، کسب، تجارت، اقتصاد و معیشت سخن به میان می آید، جنبه آلی دارد نه استقلالی؛ زیرا در اسلام، مادیات مقدمه معنویات و دنیا مقدمه آخرت است. ازاین رو در روایات آمده است:

الحَجُّ و العُمرَهُ مِن أسوَاقِ الا خِرِه اللَّازِم لَهُمَا مِن اضیافِ اللهِ عَزَّ وَ جَلَّ إن أبقَاهُ أبقَاهُ و لا ذَنبَ لَهُ و إن أمَاتَهّ أدخَلَهُ الجَنَّهَ.

حج و عمره دو بازار از بازارهای آخرند. آن کس که به این دو تمسک جوید در زمره میهمانان خدا است. اگر او را زنده بدارد گناهی برای وی باقی نگذارد و اگر بمیراند او را در بهشت برین جای دهد.

به همین دلیل، از کسانی نکوهش شده است که حج را وسیله تفرج، تجارت و تکدی قرار داده اند. پیامبر خدا (ص) ، در روایتی که از آینده روزگار خبر می دهد، درباره کسانی که حج را وسیله مقاصد مادی قرارداده اند، با لحن انتقادی فرموده است:

یاتی علی الناس زمان یکون فیه حج الملوک نزهه وحج الاغیاء تجاره وحج المساکین مسأله.

برای مردم زمانی فرا می رسد که حج زمامداران، برای تفریح تفرج، حج توانگران برای تجارت و زراندوزی و حج مستمندان، برای سؤال و تکدی گری است.

در بدو امر، چنین به نظر می رسد که میان روایاتی که از کسب و تجارت در حج نکوهش کرده و روایاتی که تجارت را مجاز می دانند و بدان توصیه

می کنند، تناقض وجود دارد. محدث بزرگ، مرحوم شیخ حر عاملی، در مقام جمع این روایات می گوید:

روایت پیامبر (ص) که «حج اغنیا را تجارت می داند» بربطلان حج دلالت ندارد و در مقام نکوهش نیست؛ بلکه صرفاً جنبه اخباری دارد. یا در مقام نکوهش کسانی که به قصد تفرج و تجارت به حج می روند و یا بیانگر کراهتِ آمیختن سفر حج به تجارت و امثال آن می باشد. هر چند در چنین وضعیتی به جا آوردن حج صحیح است و تکلیف ساقط می شود.

در هر حال، مسلم است که هر عبادتی، اگر با انگیزه مادی و بدون قصد تقرب انجام شود، مسقط تلکیف نخواهد بود. حج نیز چنین است: حج انقطاع از خلق و پیوستن به حق است. ابراهیم وار، از همه

تعلقات رهیدن و از زندان طبیعت خلاص شدن. بنابراین بر حج گزار است که این سفر معنوی و الهی را با مقاصد دنیوی و مادی نیالاید و معنویت حج را کمرنگ نکند. وظیفه روحانیان و راهنمایان این است که زائران خانه خدا و مسافران دیار وحی را پیش از سفر و در سفر، به فلسفه حج متوجه کنند. زائری که پس از عمری انتظار، توفیق حج یا عمره به دست آورده است، نبایستی لحظه های شیرین و گران قدر این سفر روحانی را خرج بازار، خیابان و سرگرمی کند و به داد و ستد، بپردازد. کالایی حمل کند و با خفت و ذلت در بازارها، به شیوه دوره گردها بفروشد! به خصوص آنکه برخی حرکات زننده در انظار حجاج کشورهای دیگر، برای زائران ما سرشکستگی و موجب وهن است. ازاین رو نبایستی با فروش تسبیح و زعفران و. . . ، حیثیت حاجیان ایرانی را لکه دار کرد؛ زیرا آن چه در باب تجارت در حج گفته شده، خارج از این رویه عمل است.

غرض از این تذکر، این نیست که بعد اقتصادی حج نادیده گرفته شود. به قول معروف: «هر سخن جایی و هر نکته مکانی دارد» .

کسب تجارت در حج و عمره، برای برخی از زائران و غیر زائران امری ضروری است که در روایات بسیاری بدان اشاره شده است؛ زائرانی که قوام معیشت و تأمین زندگی شان به خرید و فروش و استفاده از این بازارها بستگی دارد. بسیاری از زائرانی که در حوالی مکه و مدینه زندگی می کنند و در موسم حج حاضر می شوند، فقیر هستند و توشه سفر آنان، در موسم و خرید و فروش به دست می آید و ذخیره مخارج خانواده خود در طول سال می کنند. برای آنها، کسب و تجارت موضوعیت دارد و برخی از آنان رانندگانی هستند که اجیر می شوند و در ضمن خدمت به حجاج، مناسک حج را نیز انجام می دهند. برخی خدمه هستند که به برکت خدمت، توفیق مناسک را نیز به دست می آورند. آمار این گونه زائران، بالغ بر صدها هزار است و چنین زائرانی هر سال در موسم حضور دارند. شارع مقدس اسلام، راه را بر اینان نبسته است. علاوه بر اینکه این گروه از زائران، در برگزاری حج و خدمات لازم یاری می رساند، در مجموع خدمات متقابل این گروه ها در سفر پر مشقت حج اجتناب ناپذیر است و منافی با عبادت و قصد تقرب هم نیست. و اشکالی در اعمال و مناسک این قشر از زائران وجود ندارد.

منابع

1. مجمع البیان.

2. البرهان فی تفسیر القرآن

3. وسائل الشیعه.

4. الکافی.

5. نهج البلاغه

6. احتجاج طبرسی.

7.

ص: 249

مستدرک الوسایل.

8. علل الشرایع.

9. عیون اخبار الرضا.

10. مناسک الحج و العمره، ابن قیم الجوزیه.

11. من لا یحضره الفقیه.

بخش دوم: حج و موضوعات فقهی

اشاره

ص: 251

امکان محرومیت از حج در باب معاملات ممنوعه

اشاره

محمد قائنی

چکیده

در این مقاله به صدد راهکار محدود نمودن افرادی که با مکاسب و معاملات ممنوعه به اموالی دست می یابند نسبت به استفاده از درآمد خود در سفر حج و مانند آن هستیم. و در این راستا حدود اختیارات حاکم و مقتضای حکم اوّلی متناسب با مسئله مورد بحث مورد بررسی قرار می گیرد.

مقدمه

الحمدلله و الصلاه علی عباده الذین اصطفی محمد و آله الطاهرین

بهم نتولی و من اعدائهم نتبرء إلی یوم الدین

مسئله مورد بحث، امکان برداشتن وجوب حج از اشخاصی است که توانایی مالی آنها از معاملاتی خاص، مانند قاچاق کالا یا خریدوفروش اجناس ممنوع، حاصل می شود.

از آنجا که یکی از شرایط وجوب حج، استطاعت مالی است، این سؤال مطرح است که آیا توانایی مالی به دست آمده از معاملات ممنوع در حکومت اسلامی، مصداق استطاعت است یا خیر؟ اگر هم از مصادیق استطاعت است، آیا راهی برای محدود کردن استطاعت مالی به غیر این موارد وجود دارد؟ برای نمونه، آیا حاکم می تواند دارندگان چنین اموالی را از انجام دادن مناسک حج محروم کند.

البته بحث اصلی مربوط به مسئله، اختیارات و حدود ولایت حاکم غیرمعصوم است، که برای روشن شدن حکم مسئله، چاره ای جز بیان مسئله ولایت فقیه نیست.

حاکم و لزوم حکومت در عصر غیبت

از دیرباز بحث ولایت فقیه و حدود آن، یکی از مسائل مشکل فقهی و مورد توجه فقها بوده است. برخی از فقها، مانند شیخ انصاری (قدس سره) ، اختیارات حاکم را به شدت محدود، و در حد ضرورت، آن هم بر فردی چون غایب و قاصر فاقد وکیل و ولی، می دانند.

اما عده دیگری از فقها، مانند مرحوم نراقی، اختیارات حاکم غیرمعصوم را در عصر غیبت امام معصوم، همانند امام معصوم می دانند، و برای او تمامی مناصب معصوم را قائل اند. تا جایی که برپایی حکومت و مدیریت جامعه را نیز از اختیارات حاکم غیر معصوم شمرده اند.

گروه اول، ولایت شخص را بر دیگران، مخالف اصل عدم ولایت می دانند. این اصل، همان استصحاب، اصالهٔ الفساد در معاملات و قاعده مشروع نبودن تصرف در اموال، حقوق و نفوس دیگران بدون رضایت ایشان است. همچنین چون آنان دلایل اثبات ولایت را یا تمام ندیده، یا همراه معارض دیده اند، بر مقتضای اصل عمل کرده اند مگر در موارد جزئی و خاصی که از آن به اُمور حسبیه تعبیر می شود؛ یعنی اُموری که شارع به رها کردن آنها راضی نیست. بنابراین اگر چه دلیل لفظی مسئله ولایت در این اُمور هم قاصر باشد، ولی این گونه فقها، به دلیل علم خارجی، از مقتضای اصل دست برداشته، و در حد ضرورت و به قدر یقینی، به ولایت قائل شده اند.

اما گروه دوم، گرچه در اصل عدم ولایت، در فرض شک، با گروه اول موافق اند، ولی مدعی وجود دلیل و قطع به ولایت گسترده حاکم، از جمله برپایی حکومت و عدالت در جامعه اند. ازاین رو در مسئله، نوبت به اصل و قاعده نمی رسد؛ زیرا با وجود شک، به اصل و قاعده رجوع می شود.

برخی از این فقها پا را فراتر نهاده، به وجوب تصدی یا دست کم مشروعیت برپایی حکومت در عصر غیبت امام معصوم قائل اند؛ گرچه دلیل ولایت هم به اُمور ضروری و حسبی محدود باشد؛ زیرا علم به عدم رضایت شارع به اهمال جامعه، کمتر از علم به عدم رضایت او به اهمال یتیم یا شخص غایب نبوده است. اشکال مهم پیروان مذهب اهل بیت بر اهل سنت نیز همین مطلب است که چگونه می شود پیامبراکرم (ص) بعد از سال ها تلاش برای هدایت اُمت، هنگام رفتن از دنیا، ایشان را رها کرده،

و درباره حاکم بعد از خود، هیچ اظهارنظر یا بیانی نکرده است؛ در حالی که حتی مدیران معمولی نیز در زمان غیبت کوتاه مدت خود چنین عمل نمی کنند.

بر این اساس، چگونه می شود امام زمان (عج) ، با علم به غیبت طولانی و نیز دسترسی نداشتن متعارف پیروان به ایشان، درباره انتخاب جایگزین ونایب برای خود کوتاهی کرده باشد، و امر امت را به خود ایشان واگذار، یا ایشان را به فرمان برداری از حاکمان ظالم یا غیرمسلمان موظف کرده باشد و برای برپایی نظم در جامعه و حفظ امنیت سرزمین مسلمانان مقابل کافران و ستم پیشگان، هیچ مسئولیتی

برعهده مؤمنان نباشد.

آیا حفظ امنیت عمومی، از حفظ مال یتیم یا غایب کمتر است؟

آیا حفظ سرزمین و عزت مسلمانان مقابل دشمنان اسلام، از حفظ جان اشخاص، که خداوند قصاص را ضامن آن قرار داده، کمتر است؟ و. . . یا اینکه تمامی این امور، بدون حاکم و مدیر جامعه ممکن است و دیگر نیازی به اقامه حکومت و تصدی امر آن نیست؟ !

یکی از ادله ولایت حکومت در عصر غیبت

چنانچه بیان شد، تصدی امر حکومت که همان امامت یا مدیریت اجتماع است، امری روشن، بلکه ضروری است که عقل بدان حکم می کند و نبود آن را موجب هرج ومرج و ناامنی می داند. بزرگان علما نیز به مناسبت های مختلف به رضایت نداشتن شارع از آن تصریح کرده اند؛ از جمله در بحث دلیل انسداد، اختلال نظام و حرج عمومی را مقدمه ای قطعی برای اثبات عدم وجوب احتیاط در مسائل دینی بیان کرده اند. این مقدمه اجماعی همگی ایشان است. در واقع، اگر به دلیل انسداد، اشکال و اعتراضی هم شده، درباره دیگر مقدمات دلیل انسداد است. دست کم در کبرای این مقدمه هیچ عیب و ایرادی نگرفته اند. بدین علت، خود این مطلب یکی از ادله برای اثبات مشروعیت حکومت غیرمعصوم در عصر غیبت است. (1)

حدود و بدعت حاکم و حکومت

اما درباره اختیارات و حدود ولایت حاکم، می توان گفت چنانچه دلیل برپایی حکومت و تصدی امامت را دلایل لفظی بدانیم، مقتضای اطلاق مقامی آن، ثبوت تمامی اختیارات عرفی حاکمان و مدیران جامعه برای حاکم شرعی است؛ همان گونه که اگر شارع به صحت معاملات عرفی، مانند بیع، حکم کند، منظور او را براساس مفهوم عرفی بیع و مانند آن تعیین می کنیم؛ زیرا اگر منظوری متفاوت از مفهوم متعارف داشت، باید بدان تذکر می داد؛ زیرا برداشت متعارف از این الفاظ، همان مفاهیم معهود در اذهان ایشان است و بدون آن لفظ مجمل بوده و دلالتی نخواهد داشت و شخص

حکیم، با توجه به این مطلب، نباید به اطلاق الفاظ اکتفا کند. بلکه عقل، به دلیل حفظ غرض - او را به تبیین وادار می کند.

بنابراین اگر شارع، شخصی عادل را حاکم کند، مفهوم از حاکم قراردادن او، همان مفهومی است

1- مگر گفته شود: در ظرف قیام اشخاص به امر حکومت نه به خاطر وظیفه شرعی بلکه به دواعی ریاست و دنیوی برای دفع هرج و مرج کافی است و علم شارع به آن به جهت علم غیب او برای سقوط وظیفه تعیین حاکم از این جهت کافی است گرچه راضی به حکومت متصدیان نباشد. .

که عرف برای حاکم قائل است؛ یعنی تمامی اختیارات و وظایفی که حاکم عرفی دارد، برای منصوب از ناحیه شریعت ثابت است، مگر آن چه را شارع استثنا کند.

این بیان برای اطلاق ولایت، نظیر بیانی است که برخی بزرگان در مسئله منصب قاضی گفته اند و اینکه اگر در روایت، این منصب برای فقیه مقرر شد، تمامی اختیارات و شئون قاضی از نظر اهل سنت، از جمله حکم به رؤیت هلال، اقامه حدود و دیگر امور، برای قاضی شیعه که از ناحیه امام (ع) نصب شده، ثابت است.

اما اگر بر اقامه حکومت دلیل لفظی نباشد، و مستند مشروعیت حکومت، ضرورت و علم به عدم رضایت شارع به اهمال آن باشد که نتیجه اش هرج ومرج و اختلال نظام است، باز مقتضای اطلاق مقامی، محدود بودن اختیار حاکم به حدود اختیار حاکم عرفی است؛ زیرا اگر شارع روشی مغایر با عرف در مدیریت و حکمفرمایی داشته باشد، نباید سکوت کند. شارعی که احکام جزئی فردی را بیان می کند، چگونه این امر مهم و ضروری برای همگان را مورد توجه قرار ندهد.

آنچه ضروری است، وجود حاکم و مدیر جامعه برای حفظ نظم، امنیت و دیگر مصالح عمومی مردم است. و اما اینکه حاکم، فقیه و مجتهد در احکام شریعت نیز باشد یا مقلد هم بتواند حاکم باشد، نیازمند دلیل دیگری است. بدون لحاظ برخی ادله نقلی، ممکن است برای شرطیت فقاهت در حاکم، به قدر یقینی بودن او نسبت به مقلد استناد کرد. البته این مطلب، زمانی صحت دارد که حاکم مقلد، امتیاز دیگری بر فقیه نداشته باشد؛ برای مثال اگر فرد مقلد، در مدیریت یا برخی مسائل دیگر مرتبط با حکومت، تخصص، و سابقه اجرایی موفق در مناصب مهم غیر از رهبری داشته باشد، دیگر فقیه، قدر یقینی جواز تصدی حکومت نخواهد بود. البته چنین مقلد دارای مزیتی هم، به دلیل نداشتن مزیت فقاهت، نمی تواند قدر یقینی جواز تصدی منصب حاکمیت باشد.

ارکان حکومت و شروط حاکم

گفتنی است اجتهاد و مدیریت اجرایی، دو رکن مهم حکومت و امامت جامعه است و تفاوت آن دو همانند تفاوت بین اجتهاد و قضاء است که

اولی، قدرت استنباط احکام کلی، و دومی تطبیق احکام بر مصادیق آن است. بنابراین حاکم ناآگاه در مسائل اجرایی، چنانچه به دیگران اعتماد کند، همانند شخص مقلّد در احکام شریعت است؛ یعنی اجتهاد در مسائل دین و اجتهاد در مدیریت اجرایی، دو مسئله مهم برای حاکم است که نبود هر یک، وابستگی و تقلید حاکم را به دنبال خواهد داشت.

گرچه براساس بیان گذشته، حدود اختیار حاکم براساس اطلاق مقامی روشن شد، ولی بیان حدود اختیارات حاکم براساس برخی اطلاقات لفظی هم لازم است تا در ضمن آن، بر صحت آن چه گذشت تأکید شود.

یکی از ادله حکومت و حدود حاکمیت

یکی از ادله مهم ولایت و حدود آن را در شریعت، می توان آیه (النَّبِی أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ) (احزاب:6) دانست. بررسی دلالت آیه بر اصل ولایت وحدود آن ضروری است و بحث را باید در دو جهت دنبال کرد: یکی اینکه ولایتی که از آیه استفاده می شود، چه مقدار است تا چنانچه دلیل اقتضا کند که ولایت حاکم غیرمعصوم به مقدار ولایت معصوم است، حکم به ثبوت آن برای غیرمعصوم بشود، جهت دوم اینکه ولایت مستفاد از آیه برای خصوص پیامبر است یا اینکه آیه، به طور مستقل یا به ضمیمه دلیلی دیگر، دلالت بر ثبوت ولایت برای مطلق حاکم حتی غیرمعصوم می کند.

جهت اول: از آیه شریفه استفاده می شود که ولایت پیامبر بر آن چه مؤمنان بر آن ولایت دارند، اولی و مقدم است. مفهوم از اولویت در مورد، تقدم و تعین است و نه اولویت استحبابی. این اولویت نظیر اولویت در آیه (أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلی بِبَعْضٍ) (انفال: 75) است که منظور در آنجا هم تعیین الزامی است.

اما آیه هیچ گونه دلالتی ندارد که مؤمنان بر چه چیزی ولایت دارند تا ولایت پیامبر (ص) بر ایشان مقدم باشد. به اصطلاح، موضوع ولایت پیامبر در آیه، ولایت اشخاص است و حکم آن تقدم ولایت پیامبر (ص) است، و می دانیم قضیه مشتمل بر حکم، دلالتی بر تحقق یا عدم تحقق موضوع خود ندارد. بلکه نهایت دلالت آن، ثبوت حکم بر فرض تحقق موضوع آن است.

بنابراین باید موارد ولایت اشخاص را از ادله دیگر تعیین کرد، و سپس حکم به تقدم ولایت پیامبر (ص) در آن موارد کنیم؛ برای مثال اشخاص براساس دلیل سلطنت، بر مال خود بر فروش، هبه و دیگر تصرفات اعتباری و غیراعتباری، مانند اتلاف، ولایت دارند. در نتیجه پیامبر (ص) نه تنها بر اموال اشخاص ولایت دارد، بلکه ولایت او مقدم بر خود آنهاست؛ یعنی اگر پیامبر (ص) مصلحت بداند، مال شخصی را بفروشد یا در مسیر مصالح جامعه استفاده دیگری کند، مثل اینکه زمین فردی را برای توسعه راه های عمومی تصرف کند، این حق برای او ثابت است و مالک، حق اعتراض و ممانعت، به دلیل مالکیت، نخواهد داشت.

مثالی دیگر: اشخاص در اشیای بدون مالک خاص، چنانچه حق تصرف یا تملک داشته باشند، پیامبر (ص) می تواند در آن موارد تصرف کند و آن مال را به تملک خود یا آن که صلاح می داند، درآورد.

ولایت مردم به نصب حاکم

گفتنی است پیامبر (ص) در قضیه غدیر و نصب امیرمؤمنان (ع) برای امامت مسلمانان، به مضمون همین آیه استناد کرد، که از این مطلب، ولایت خود مردم بر نصب حاکم در فرضی که پیامبر اعمال ولایت

نکند، استفاده می شود.

به عبارتی دیگر، آیه مذکور ولایت مردم را بر انتخاب امام، چنانچه امامی برایشان تعیین نشده باشد، بیان می کند. افزون بر آن دلالت می کند که ولایت پیامبر (ص) بر ولایت افراد جامعه مقدم است.

«مرحوم شیخ صدوق» در کتاب «معتبر» و مشهور فقها به سند صحیح و معتبر حدیث غدیر را نقل کرده اند. البته این روایت در کتب فریقین معروف، مشهور و متواتر است.

ضابطه اختیارات حاکم براساس آیه (النَّبِی أَوْلی)

نکته درخور توجه این است که دلالت آیه بر ولایت پیامبر و اولویت آن حضرت بر آن چه مؤمنان بر آن ولایت دارند، براساس اطلاق و ظهور است که با دلیل مخالف، تخصیص بردار است. چنانچه از دلیلی اختصاص برخی ولایت ها برای اشخاص فهمیده شد یا اگر اختصاص برخی ولایتها به اشخاص به طور روشن و از قبیل قرینه متصل به حساب آید، دیگر نوبت به اطلاق دلیل ولایت حاکم بر آن مطلب نخواهد رسید.

ضمن اینکه ممکن است موارد ولایات خاص، در عموم ولایت حاکم، داخل نباشد؛ چون ضابطه ولایت حاکم، اُموری است که به اجتماع و مصالح عمومی مربوط باشد که در فرض تعارض مصالح فردی با مصالح عمومی، حاکم برای تأمین مصالح جمع بر افراد ولایت دارد.

موارد تصور ولایت حاکم

با تمهید این مقدّمه نوبت به تفصیل موارد ولایت حاکم می رسد؛ ولایت حاکم در اُموری قابل تصویر است، که ثبوت ولایت در هریک از آنها نیازمند دلیل است؛ بدین معنا که ثبوت آن در برخی، به معنای ثبوت در دیگر موارد نیست. این امور عبارت است از:

1. امر و نهی در افعال مباح که انجام دادن آنها، با صرف نظر از مطالبه حاکم یا غیر او، مشروع و جایز است؛ مانند مسافرت، ماندن در خانه یا بیرون آمدن؛

2. امر و نهی در افعال مستحب و مکروه، به معنای امر به مکروه یا نهی از مستحب؛

3. امر و نهی در واجبات و محرمات، یعنی امر به حرام و نهی از واجبات؛

4. امر و نهی در معاملات مشروع مثل امر به فروش مال یا نهی از آن؛

5. امر به معاملات غیرمشروع به معنای امر به انجام دادن معامله فاسد مانند ربا و غرر چه آنکه فقط فاسد باشد یا افزون بر آن تکلیفاً هم حرام باشد.

6. ولایت بر تغییر احکام وضعی مانند، طهارت و نجاست، مذکی و میته بودن، و ولایت بر تأثیر شروط و موانع مانند استطاعت در وجوب حج یا ملک نصاب در وجوب زکات یا ملک فایده در

وجوب خمس یا حیازت در مالکیت یا بیع و دیگر معاملات در آثار آنها یا مانعیت نجاست لباس یا بدن از صحت نماز یا مانعیت غرر و ربا از صحت معاملات.

7. ولایت تصرف در اموال دیگران مانند مباشرت در فروش اموال و تملک آنها همچون تملک منازل اشخاص برای توسعه راه ها یا ایجاد مراکز عامّ المنفعه مثل مساجد و زیارتگاه ها؛

8. تصرف در محدوده ولایات اشخاص در غیر اموال آنها، مانند طلاق همسر، یا تصرف در اموال تحت ولایت، مانند اموال فرزندان نابالغ و موقوفات تحت نظارت و ولایت.

بحث از صور ولایت

آنچه از این اُمور مربوط به بحث ماست، عبارت است از ولایت حاکم بر احکام وضعی شریعت و اینکه آیا حاکم می تواند سببیت امری را برای وجوب، حرمت، ملکیت، زوجیت و مانند آن الغا کند؟

آیا حاکم می تواند خرید و فروش برخی اموال را به صورت مطلق یا مشروط، مانند خریدوفروش ارز نسبت به نقل و انتقالی، ملغی کند و سود حاصل از این گونه معاملات را ملک اشخاص نداند و آثار ملکیت بر آن بار نشود. از جمله متعاملان این گونه معامله، برای حج مستطیع نخواهند بود و موظف به ادای واجبات مالی نیستند.

مقدار ولایت حاکم براساس ادله ولایت

مفاد دلایل ولایت حاکم ولو در خصوص معصوم را می توان در پنج امر خلاصه کرد:

1. ولایت امر و نهی درباره امور مشروع، اعم از افعال و معاملات؛

2. ولایت بر اجرای حدود و تعزیرات با رعایت شروط؛

3. ولایت بر مباشرت آن چه انجام دادنش مشروع است مانند معاملات و دلیلی نیز بر اختصاص مشروعیت آن برای اشخاص نباشد؛ به گونه ای که

أحدى، جز خود آن اشخاص، حتى حاكم، مجاز در انجام دادن آن عمل نباشد؛

4. تشخيص وظيفه اهم در تزاحم تكاليف افراد با برخى مصالح عمومى، مانند تزاحم وجوب حج با حفظ امنيت حاجيان و حفظ حرمت و كرامت عمومى؛

5. مسئله جهاد، براى حفظ امنيت مرزها، دفع خطر حمله و تجاوز و رفع موانع انتشار دعوت به حق.

البته بحث ولايت بر تشريع، چنانچه بر معصوم يا خصوص پيامبراكرم (ص) ثابت باشد، احتمال ثبوت آن بر حاكم غيرمعصوم وجود ندارد.

نتیجه حدود ولایت در مسئله محل بحث

بنابراین نمی توان از دلایل ولایت حاکم، جواز ابطال معاملات، مخالفت با احکام وضعی شریعت یا مخالفت با تکالیف الزامی را استفاده کرد.

بلکه بنابر نص «لا طاعۀ لمخلوق فی معصیۀ الخالق» حاکم، در هرچه معصیت، و مخالفت با احکام الزامی شریعت است، ولایت ندارد؛ برای مثال حاکم نمی تواند براساس مصلحت امر به ترک نماز یا روزه کند؛ زیرا ترک نماز و روزه معصیت است و پیروی از هیچ مخلوقی، از جمله حاکم، در آنچه به معصیت خداوند می انجامد، جایز نیست.

بدیهی است ترک نماز با فرض تزاحم با واجب اهم دیگری، اگر فرض شود، دیگر معصیت نیست و امر به آن و اطاعت از آن امر، مصداق اطاعت از معصیت نخواهد بود.

اگر فرض شود انجام دادن نماز با شرایط معتبر آن در زمان و مکان خاصی برای سلامت و حیات مسلمان خطرناک باشد؛ یعنی بین وجوب حفظ نفس و بین وجوب نماز تزاحم باشد، ترک نماز معصیت نبوده و امر به ترک نماز اختیاری و اکتفا به نماز اضطراری، مصداق امر به معصیت نیست.

البته مثال مذکور، یعنی تزاحم بین نماز و بین حفظ حیات، بنابر فرض است، وگرنه این مسئله از موارد تزاحم اصطلاحی نیست. بلکه دلیل وجوب نماز اختیاری، محکوم دلیل حرج و اضطرار است. بنابراین انجام دادن نماز اختیاری در این فرض، مشروع نخواهد بود تا در مسئله تزاحم داخل باشد.

مثال دیگر: حاکم می تواند فردی را از انجام دادن معامله ای منع کند و در نتیجه، فعل معامله گناه و مخالفت با حکم حاکم است؛ برای نمونه، حاکم خرید و فروش ارز را در زمانی ممنوع، و برای انجام دهنده آن، تعزیری مقرر کند.

ولی حاکم مجاز نیست معامله ای را که طبق ضوابط شرعی صورت گرفته است، باطل مقرر نماید و آن را همانند معاملات باطل، مثل ربا و معامله غرری، بداند.

بنابراین همان گونه که معاملات غرری یا ربوی و مانند آن از نظر شریعت ملغی است و تأثیری در نقل و انتقال ندارد، خواه انجام دادن معامله تکلیفاً هم حرام باشد مانند ربا یا فقط باطل بوده و بدون اینکه حرام باشد مانند بیع غرری، حاکم نمی تواند معامله ارز را هم ملغی قرار دهد؛ به گونه ای که وقوع آن از اشخاص، منشأ نقل و انتقال نشود.

راهکار محروم کردن مالک از مال او

البته دلایل ولایت حاکم، برچنین ولایتی دلالت ندارد. آری، حاکم می تواند درآمد حاصل از برخی معاملات را مصادره کند؛ چون واگذاری دارایی مالک به بیت المال توسط خود مالک مشروع است. پس حاکم انجام آن بر تصرف ولایت خواهد داشت. در نتیجه، چنانچه استطاعت حج به واسطه درآمد

از معاملات ممنوع باشد، چون استقرار مالکیت، شرط استطاعت است، حاکم می تواند از بقای ملکیت ممانعت کند؛ زیرا پس از مصادره کردن مال موضوع استطاعت باقی نخواهد ماند.

ولی حاکم نمی تواند شخص مالک را به سبب معاملات ممنوع، و بدون مصادره مال، ممنوع الحج کند و وجوب حج را از او بردارد؛ چون وجوب حج بر مستطیع، حکم شرعی است و حاکم، ولایت بر احکام و شارع ندارد، و با فرض تحقق استطاعت، منع از حج، مصداق «صدّ عن سبیل الله» و منع از عمل واجب است که حاکم بر آن ولایت ندارد.

ما به همین دلیل، ممنوعیت سفر حج را برای متخلفان از پرداخت مالیات، که مرسوم است، مشروع نمی دانیم؛ زیرا هر چند نپرداختن مالیات، گناه است، ولی منع از سفر واجب حج، نیز گناهی دیگر است که هیچ شخصی به انجام دادن آن مجاز نیست و پیروی در آن هم، مصداق طاعت از مخلوق در معصیت خداوند است. پس نه تنها واجب، نبوده بلکه مشروع نیست.

محدود بودن و بدعت حاکم براساس قاعده (لاطاعه)

چنانچه فرض شود ادله نفوذ حکم حاکم نسبت به موارد مخالفت حکم حاکم با احکام الزامی شارع، اطلاق و شمول داشته باشد، اطلاق دلیل ولایت حاکم، محکوم قاعده «لاطاعۀ» است. یکی از قواعد فقهی حاکم، بر ادله ولایات قاعده عدم مشروعیت پیروی از مخلوق در معصیت الهی است. عموم این قاعده، شخص حاکم را نیز شامل می شود؛ یعنی پیروی از حاکم هم در آن چه معصیت الهی به حساب می آید، جایز نیست. ما به دلیل عدم بحث مستقل و متناسب از این قاعده در کتب معدّ برای بحث قواعد و غیر آن ناچاریم به طور خلاصه حدود و مفاد این قاعده را از نظر دلیل و فتوا بیان کنیم تا اندازه ولایت حاکم مشخص شود، و در نتیجه عدم ولایت حاکم بر مخالفت احکام الزامیه شریعت و نیز عدم ولایت او بر وادار کردن دیگران بر مخالفت احکام الزامیه روشن شود.

ابتداءً روشن است که لسان و مضمون این قاعده، حاکم بر دیگر احکام و قواعد اولیه است؛ یعنی این قاعده ناظر به موارد ولایت ها و حدود و

پیروی از صاحبان ولایت است و اینکه حد تمامی آنها تا جایی است که مصداق معصیت خداوند سبحان نباشد.

بر این اساس، دیگر نسبت بین این قاعده و دیگر قواعد، از جمله ولایت حاکمان و دیگر اشخاص سنجیده نمی شود. بلکه با فرض اینکه نسبت عموم من وجه باشد، این قاعده به علت حکومت، مقدم است و محکوم به تعارض یا سقوط نیست.

مراحل بحث قاعده «لاطاعه»

و از آنجا که بحث در این قاعده را در کلمات فقها به صورت منقح ندیده ام، ناچارم آن را به طور

ص: 261

خلاصه در سه مرحله تبیین کنم:

مرحله اول: مضمون و مفاد قاعده؛

مرحله دوم: دلیل قاعده والتزام به آن نزد فقهاء؛

مرحله سوم: انطباق قاعده در مورد ولایت حاکم.

مفاد قاعده (لااطاعه)

اما مرحله اول: معنای قاعده، عدم مشروعیت اطاعت از غیرخداست در آن چه معصیت خدا باشد؛ یعنی اگر با قطع نظر از اطاعت از غیر خدا، انجام دادن یا ترک کاری، معصیت و مخالفت با حکم خدا باشد، اطاعت از غیرخدا نمی تواند بهانه آن معصیت شود. در نتیجه، آن اطاعت، مشروع نیست؛ برای مثال ترک نماز یا شرب خمر، معصیت الهی است و اطاعت از احدی مجوز ارتکاب آن نخواهد بود.

معیار در معصیت که در موضوع قاعده «لااطاعهٔ» لحاظ شده، اطلاق ادله احکام است؛ برای مثال اطلاق نهی از شرب خمر یا اطلاق امر به روزه و مانند آن. بنابراین پدر و مادر، مولا به معنای مالک، کارفرما، شوهر، فرمانده، رئیس اداره و. . . ، هیچ یک حق دستور دادن برخلاف احکام الزامی شریعت، که به مخالفت و معصیت حکم شارع منتهی بشود، ندارد و بر فرض دستور نیز، پیروی از آن لازم، بلکه جایز نیست. البته موارد تقیه، براساس حکم شریعت، استثنا شده است. و دلیل وجوب تقیه مخصوص قاعده «لااطاعهٔ» می باشد.

بنابراین، احتمال اینکه دستور اشخاص، منشأ ارتفاع موضوع حکم الزامی شریعت شود، مانند موارد تقیه که احکام شریعت تخصیصاً شامل آن نبوده، براساس قاعده «لااطاعهٔ» منتفی است.

اشکالی بر قاعده «لااطاعه»

ممکن است اشکال شود در موارد اکراه بر گناه، نه تنها انجام دادن، جایز، بلکه برای حفظ حیات و دفع ضرر، واجب است؛ درحالی که این مطلب با جایز نبودن پیروی از انسان در امر به معصیت، منافات دارد.

در پاسخ به اشکال می گویم قاعده عدم جواز معصیت یا اطاعت از غیر خدا، محکوم قاعده «اکراه» است، بلکه قاعده «اکراه» وارد بر قاعده «لاطاعهٔ» است؛ بدین معنا که با فرض جواز انجام دادن فعل اکراهی و اضطراری، دیگر انجام دادن آن کار، معصیت خدا نیست تا در عموم آن قاعده داخل شود.

نیازمندی قاعده «لاطاعه» به دلیل نظری بودن آن

ممکن است مضمون قاعده «لاطاعهٔ» ، امری بدیهی به نظر برسد؛ به گونه ای که در اثبات آن نیازی به دلیل خاص نباشد؛ یا به تعبیری دیگر: ادله احکام اولیه، مانند وجوب روزه و نماز یا حرمت خمر و

دیگر محرمات، برای اثبات مضمون قاعده کافی است؛ به بیان دیگر: عقل در دوران امر بین اطاعت از خداوند و اطاعت از غیر او، در اطاعت از خداوند سبحان تردیدی ندارد. اثبات این مطلب، نیازمند نص و روایت نیست بعد از آنکه صریح عقل به آن حکم نموده و در نتیجه بداهت قاعده روشن است.

اما گفتنی است که مضمون قاعده، نظری، و نیازمند دلیل تعبدی، مانند نص، یا اصل عملی، (مانند دیگر احکام شرعی) است؛ زیرا ممکن است شارع در مواردی حکم خود را بردارد و مکلف را به پیروی از شخص دیگر موظف کند؛ همان گونه که در تقیه و اضطرار چنین است.

در واقع، پیروی از غیر شارع در تقیه و مانند آن، نه تنها مشروع، بلکه برای حفظ جان و مانند آن، واجب و جزء دین است؛ همان گونه که فرمود: «لا دین لمن لا تقیة له» ؛ زیرا عمل به تقیه همانند انجام دادن نماز و روزه، جزء وظایف الزامی مکلف، و تخلف از آن گناه است.

در موارد دیگر نیز ممکن است اطاعت از شخص، منشأ رفع ید از اطلاق احکام باشد؛ برای مثال اگر فردی نذر کند. سپس پدرش او را از عمل به نذر منع کند، نه تنها وفای به نذر واجب نیست، بلکه ممکن است حرام باشد.

در واقع، آن چه باعث می شود امر و نهی اشخاص، موجب الغای حکم شریعت، و اطلاق احکام شرع بر غیر آن مورد حمل شود، خود شرع و نقل است.

ثانوی بودن حکم در قاعده «لاطاعه»

گفتنی است که قاعده «لاطاعه» حکم ثانوی است. حکم ثانوی به معنای تضعیف و بی اعتنایی به حکم اولی نیست؛ زیرا بین احکام شریعت، چه ثانوی و چه اولی، تفاوتی وجود ندارد. بلکه ممکن است در برخی موارد، حکم ثانوی اهم از حکم اولی باشد؛ همان گونه که در وجوب تقیه که حکمی است ثانوی، بیان شد.

حکم ثانوی، به خلاف حکم اولی، جنبه نظارت بر احکام دیگر را دارد این تفاوت، تنها در جمع بین احکام متعارض و احتمال تنافی مؤثر است؛ زیرا در احکام اولیه، چنانچه نسبت بین دو حکم متنافی، عموم و خصوص من وجه باشد، تعارض شکل می گیرد و برای جمع بین آن دو حکم، به دلیل دیگری نیاز است تا تنافی را بردارد. ولی در احکام ثانویه نسبت به احکام اولیه، از اساس بین دو حکم، تنافی محقق نمی شود و با اینکه نسبت بین دو دلیل، عموم و خصوص من وجه بوده، دلیل حکم ثانوی، به دلیل حکومت، بر دلیل حکم اولی مقدم است.

بر همین اساس، قاعده لاضرر، قاعده نفی عسر و حرج، قاعده اضطرار و مانند آنها، حکم ثانوی است؛ به گونه ای که هیچ گاه بین آنها و احکام اولیه تعارض به وجود نمی آید. بلکه اطلاقات احکام ثانویه بر احکام اولیه مقدم است.

حکومت قاعده «لاطاعه» بر ادله

قاعده «لاطاعهٔ» هم از این قاعده مستثنا نیست؛ چون ناظر به احکام اولیه است و آن احکام به سبب اطاعت از دیگران، مختل نشده، بلکه محکم و ثابت است.

بنابراین نباید گفت بین قاعده «لاطاعه» و وجوب صوم یا حرمت قتل مؤمن، نسبت عموم من وجه است و در ماده اجتماع، تعارض شکل می گیرد و باید به اصل عملی یا دلیلی دیگر رجوع کرد.

در نتیجه، قاعده «لاطاعه» ، حاکم و مقدم بر تمامی موارد ولایات اشخاص است، و معنای آن عدم جواز اطاعت از احدی نسبت به آن چه مخالفت با حکم خدای تبارک و تعالی محسوب می شود می باشد، حتی اگر پیامبر و امام معصوم باشد. البته عصمت، مانع از دستور به خلاف فرمان الهی است. ولی، به فرض محال، چنانچه معصوم مخالف فرمان الهی حکم کند، پیروی از او جایز نیست.

مدلول مفردات قاعده

ترکیب «لا» با مدخول آن ترکیبی شایع در لغت و متون شریعت است که از دیرباز فقها به آن توجه داشته اند و مناسب است بابی در اصول به آن اختصاص داده شود؛ زیرا تفاوتی بین دلالت مشتق، که مسئله ای اصولی است، و دلالت ترکیب «لا» و مدخول آن، که عنوانی عام و دارای مصادیق و صغریاتی است، وجود ندارد.

صغریات این ترکیب در «لاضرر» و «لاضرار» ، «لاحرج» ، «لارفث» ، «لافسوق و لاجدال فی الحج» ، «لارهبانیه» ، «لاصلوه» ، «لاصوم» ، «لااعتکاف» و «لاعرفهٔ الا بمکهٔ» و «لاشغار فی الاسلام» ، «لا غش بین المسلمین» و دیگر موارد آمده است. براساس ارتکاز از کلمات بزرگان، به

نظر می رسد که این ترکیب در موارد مختلف، کنایه از معانی متعدد استعمال شده است:

موارد استعمال ترکیب «لا»

1. استعمال در مورد حکم تکلیفی و در مقام نهی و منع مانند (فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ) (بقره: 197 «مرحوم شیخ الشریعه» درباره لاضرر هم این معنا را اختیار کرده، و برخلاف مشهور آن را به معنای تحریم ضرر رساندن تفسیر کرده است.

درخور توجه است که استعمال این ترکیب در کراهت نیز به همان نکته ای که استعمال نهی در غیر حرمت با فرض قرینه جایز است، صحیح است.

2. نفی تحقق جعل و تشریع. معروف در تفسیر حدیث لاضرر، همین معناست؛ یعنی شارع حکمی را که منشأ ضرر مکلف باشد، جعل نکرده است، یا احکام و اعتبارات خود را به گونه ای جعل کرده است که هیچ مکلفی دچار ضرر نشود. حدیث «لارهبانیهٔ» نیز ناظر به این معناست.

3. نفی امکان یا نفی تحقق و وقوع، مانند (لا إِکْراهَ فِی الدِّینِ) بنابر اینکه مدلول آن عدم امکان تحقق اکراه بر اعتقادات باشد؛ زیرا اعتقاد، امری است که براساس اختیار و اراده قلبی شکل می گیرد و برخلاف دیگر افعال، اکراه پذیر نیست.

افعال خارجی مانند قیام، قعود و مانند آن اکراه پذیر است. اما افعال قلبی مانند حب، بغض و التزام اکراه پذیر نیست. همچنین اعتقاد، فعلی قلبی است که متوقف بر علم هم نیست. ازاین رو کافران به طور معمول نسبت به عقائد خود علم نداشتند بلکه، اعتقاداتشان براساس گمان و پیروی از گذشتگان بوده است. در واقع، به صرف علم، اعتقاد متحقق نمی شود؛ به همین دلیل عده ای از کفار با علم به حقیقت، ایمان و اعتقاد نداشتند؛ مانند شیطان که حتی با علم خود، از جمله کفار است. هر چند قوام اعتقاد به علم نیست، ولی به عدم اکراه متقوم است؛ چنان که خود إکراه به عدم رضایت شخص متقوم است و با رضایت، مفهوم اکراه شکل نمی گیرد.

4. نفی صحت مانند « لاصلاهٔ إلا بطهور » .

5. نفی کمال مانند «لاصلاه لجار المسجد إلا فی المسجد » .

مختار در مفهوم ترکیب لا

گرچه موارد استعمال چنین ترکیبی متعدد است، ولی به نظر می رسد معنای حقیقی و استعمالی آن همان نفی مدخول ادات است. نهایت امر، این مفهوم به دواعی متعدد اراده می شود و استعمال این ترکیب، کنایه از مفاهیم مختلفی واقع می شود.

معنای لاصلاهٔ، نفی ماهیت و حقیقت صلاه است. گاهی منظور از نفی ماهیت، کنایه از نفی صحت و گاهی نفی کمال و أحیانا نفی جعل و تشریع و در مواقعی نفی حلیت و نیز نفی امکان است.

در نتیجه، این ترکیب به معنای نفی ماهیت، و تعیین منظور کنایی آن نیازمند قرینه است.

درباره «لاطاعه» نیز احتمالات معنای کنایی آن نفی مشروعیت، یا به معنای نفی جواز است، مانند لارفث، و یا به معنای نفی وجوب است؛ یعنی اطاعت از مخلوق در معصیت خالق واجب نیست.

در مورد روایات و براساس قرینه تطبیق، این ترکیب کنایه از عدم جواز و حرمت اطاعت است؛ آن گونه که خواهد آمد انشاءالله تعالی.

دلیل قاعده «لاطاعه» از اجماع و نصوص

اما مرحله دوم که بیان دلیل قاعده است. گفتنی است که قاعده «لاطاعه» ، نه تنها مورد پذیرش فقهای امامیه بلکه مقبول فقهای فریقین است؛ بلکه در کلام برخی، از مسلمات دانسته شده است؛ چنان که در کلام محقق، علامه، شهید، و مواضعی از کلمات صاحب جواهر و نیز فقهای متأخر آمده است.

مدرک و دلیل این قاعده، روایات است. برخی از این روایات در مورد خاص آمده، و برخی دیگر به صورت عام صادر شده است.

1. صحیح محمد بن مسلم عن ابی جعفر (ع) قال: «سألته عن امرئۀ لم تحج و لها زوج و ابی ان یاذن لها فی الحج فغاب زوجها فهل لها ان تحج؟ قال: لا طاعۀ له علیها فی حجۀ الاسلام. . .» .

2. صحیح معاویه بن وهب قال: «قلت لابی عبدالله (ع) امرئۀ لها زوج فَابی ان یاذن لها فی حج و لم تحج حجۀ الاسلام فغاب عنها زوجها و قد نهاها ان تحج فقال: لا طاعۀ له علیها فی حجۀ الاسلام و لاکرامۀ لتحج ان شائت» . (1)3. در صحیح علی بن حکم عن علی بن ابی حمزه عن ابی عبدالله (ع) ، مانند حدیث ابن وهب آمده است. (2)در خصوص حج، روایاتی دیگری هم آمده است که بیان می کند شوهر نمی تواند مانع سفر حج همسر شود و در این مورد ولایت ندارد. حتی برخی روایات، به طور صریح، مخالفت زن با شوهر را برای انجام دادن این فریضه جایز دانسته است. (3)4. «شیخ صدوق» در «من لایحضره الفقیه» با عنوان «و من الفاظ رسول الله (ص) الموجزۀ التی لم یسبق إلیها» ، یکی از مواردی را که ضبط کرده، این جمله است: «لا طاعۀ لمخلوق فی معصیه الخالق. . .» . (4)5. همچنین در روایتی دیگر از صدوق، به سندی از فضل بن شاذان آمده است:

عن الرضا فی کتابه إلی المأمون قال: «و بر الوالدین واجب و إن کانا مشرکین و لا طاعه لهما فی معصیه الخالق و لا لغیرهما فإنه لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق . . .» . (5)«سید رضی» هم در «نهج البلاغه» این فقره را ذکر می کند که قال (ع) : «

لاطاعه لمخلوق فی معصیه الخالق » . (6)

7. همچنین حدیث در کتاب «دعائم الاسلام» به صورت مرسل نقل شده است.

در «محاسن» بابی با عنوان «لا طاعۀ لمخلوق فی معصیۀ الخالق» است که در آن سه روایت، ذیل آیه: (اتَّخَذُوا أَحْبارَهُمْ وَ رُهْبانَهُمْ أَرْباباً مِنْ دُونِ اللهِ) (توبه: 31) آمده است:

8. روایت مرسل عمروبن ابی المقدام عن رجل عن ابی جعفر (ع) فی قول الله تعالی (اتَّخَذُوا أَحْبارَهُمْ و

1- وسائل الشیعه، محمد بن حسن حرعاملی، ج11، ص155.
2- وسائل الشیعه، محمد بن حسن حرعاملی، ج11، ص155.
3- وسائل الشیعه، محمد بن حسن حرعاملی، ج11، ص155.
4- من لایحضره الفقیه.
5- وسائل الشیعه، ج 16، ص155.
6- نهج البلاغه، رضی، 438؛ دعائم الاسلام، نعمان بن محمد تمیمی، ج1، ص٠35. .

رُهْبانَهُمْ أَرْباباً مِنْ دُونِ اللهِ) قال: «والله ما صلوا لهم و لاصاموا ولکن اطاعوهم فی معصیهٔ الله» . (1)9. ابوبصیر از امام صادق (ع) درباره آیه مذکور سؤال می کند. حضرت فرمود: «والله ما صلوا لهم و لاصاموا و لکنّهم احلوا لهم حراماً و حرّموا علیهم حلالاً فاتَّبعوهم» . (2)10. در این روایت نیز ابوبصیر از آیه مذکور سؤال می کند و حضرت فرمود: «

اما والله ما دعوهم إلی عباده انفسهم ولو دعوهم إلی عباده انفسهم ما اجابوهم ولکن احلّوا لهم حراماً و حرَّموا علیهم حلالاً فعبدوهم من حیث لایشعرون » . (3)11. «مرحوم محقق حلی» در کتاب «معتبر» ، این روایت را از معصوم می داند: قال (ع) : «

لاطاعه لمخلوق فی معصیه الخالق » . (4)

12. همچنین در رساله حقوق امام سجاد (ع) آمده است: «واما حق سایسک بالملک فأن تطیعه و لا تَعصیه إلا فیما یسخط الله عزوجل فإنه لاطاعهٔ لمخلوق فی معصیهٔ الخالق» . (5)13. در روایت «خصال» ، به سندی صحیح از ابان بن ابی عیاش، که ایشان هم قابل تصحیح است، از سلیم بن قیس هلالی آمده است که گفت شنیدم امیرمؤمنان (ع) می فرمود:

إحذروا علی دینکم ثلاثه: . . . و رجلاً آتاه الله عزوجل سلطاناً فزعم أنّ طاعته طاعه الله و معصیته معصیه الله و کذب لأنه لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق لاینبغی للمخلوق ان یکون حبّه لمعصیه الله فلاطاعه فی معصیته و لا طاعه لمن عصی الله، اِنما الطاعه لله و رسوله9 و لِوُلاه الأمر و اِنما امرالله بطاعه الرسول9 لانه معصوم مطهّر لایأمر بمعصیته و إنما أمر بطاعه اولی الأمر لأنهم معصومون مطهرون لا یأمرون بمعصیته. (6)

14. در برخی روایات نیز منع از به خشم آوردن خالق به سبب تحصیل رضایت، یا اطاعت مخلوق آمده است.

لکن دلالت این روایات، بر قاعده منظور خالی از اشکال نیست؛ زیرا ممکن است مضمون این دسته از روایات، منع اطاعت و پذیرش امامت فاسق در تمام امور باشد، نه در خصوص امر به معصیت؛ چنان که ممکن است منظور برخی از روایاتِ مشتمل بر این مضمون، عدم جواز اطاعت حاکم یا

غیر او باشد در آن چه با فرض امر او هم مشروع نشود. بنابراین با جواز، بلکه وجوب اطاعت والدین یا

1- محاسن، محمد بن خالد برقی، ج1، ص 246.
2- محاسن، محمد بن خالد برقی، ج1، ص 246.
3- محاسن، محمد بن خالد برقی، ج1، ص 246.
4- وسائل الشیعه، ج11، ص152.
5- وسائل الشیعه، ج15، ص174.
6- وسائل الشیعه، ج27، ص۱30. .

دیگران، در فرض انتقال حکم الزامی شارع که با قطع نظر از عنوان اطاعت مقرر شده است، منافات نخواهد داشت.

البته به نظر عده ای از بزرگان، این قسم روایات بر قاعده محل بحث دلالت دارد. ازاین رو در کافی ذیل عنوان باب «من اطاع المخلوق فی معصیهٔ الخالق» این روایات را آورده است. (1)اما مرحله سوم: تطبیق قاعده لاطاعه در مورد ولایت حاکم است. به نظر می رسد اطلاق قاعده، حاکم را نیز شامل می شود؛ زیرا لفظ مخلوق اطلاق دارد و حاکم را نیز در بر می گیرد.

نتیجه بحث

در نتیجه، چنانچه حاکم دستور به انجام ندادن حج در فرض درآمد از برخی معاملات بدهد، مصداق دستور به عصیان است و پیروی از آن، واجب نیست؛ همان گونه که الغای ملکیت در معاملاتی که اطلاقِ دلیلِ معاملات، مقتضی صحت آنهاست، برخلاف حکم شارع است و نافذ نخواهد بود؛ به ویژه آنکه به نافرمانی از احکام الهی نیز ختم می شود.

1- کافی، محمد بن یعقوب کلینی، ج2، ص372. .

اوراق عمره ابزاری جایگزین در ثبت نام عمره

اشاره

سعید فراهانی فرد (1)

چکیده

با توجه به نقش سازنده حج تمتع و عمره مفرده در تربیت و تهذیب مسلمانان، مورد تأکید شارع است؛ همان گونه تجربه برپایی این عبادت در بعد از انقلاب اسلامی، این مسئله را تأیید می کند. البته روش جاری در ثبت نام عمره مفرده از دو نظر اشکال دارد:

1. سپرده گذاری و برخورداری از سود سپرده، گرچه از نظر شرعی بلااشکال ندارد، ولی با توجه به صوری بودن مشارکت های بانکی، این عمل برای مؤمنان گوارا نیست و شبهه ربا را ایجاد می کند. در ضمن ممکن است برخی سپرده گذاران، مقلد مراجعی باشند که این روش را جایز نمی دانند.

2. در این روش، امکان برخورداری همه افراد از این عبادت، که استطاعت هم در آن شرط نیست، وجود ندارد.

در این مقاله، افراد را براساس توانایی اقتصادی شان تقسیم، و روش هایی را متناسب با هر گروه ارائه کرده ایم.

واژگان کلیدی: عمره مفرده، اوراق عمره، سلف، مرابحه و جعاله.

مقدمه

یکی از ویژگی های حج تمتع و عمره مفرده، که مورد توجه شارع است. جامعیتشان می باشد؛ یعنی جامع عبادت های دیگر از جمله نماز، خمس، زکات، امر به معروف و نهی از منکر، انفاق و. . . است. حاجی و معتمر، با تمرین بندگی خدا، روحیه تسلیم برابر حق را در خود تقویت می کند. ثمره مهم دیگر این دو عبادت، پالایش نفس از همه آسیب های روانی و کژروی های اجتماعی، و پدید آوردن

1- عضو هیئت علمی دانشگاه علوم اقتصادی تهران. .

شخصیتی است درخور اعتماد، مصون از هر فساد، متواضع، بی نیاز از آزمندی و به دور از نشانه های خودنمایی و برتری جویی. (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج11، ص13، ح1412)(1)

نگارنده در سفرهای متعددی که توفیق خدمتگزاری به حاجیان و معتمران را داشته است، از نزدیک این تحول را در آنان، به ویژه در قشر جوان، شاهد بوده است. خوشبختانه بخش درخور توجهی از مردم، به منظور بهره مندی از این آثار، و نیز زیارت پیامبر اکرم (ص) و ائمه بقیع (ع) در صف انتظار این سفر معنوی اند و این سفر را به دیگر سفرهای خارجی ترجیح می دهند. اما گروهی دیگر از مردم، به دلایل مادی، نتوانسته اند از این توفیق بهره مند شوند. درباره حج وارد شده است که اگر زمانی مسلمانان، توانایی سفر به مکه و انجام دادن مناسک را نداشته باشند، بر دولت اسلامی واجب است زمینه مسافرت آنان را فراهم کند. درباره عمره، گرچه چنین ضرورتی وجود ندارد، اما با توجه به آثار فرهنگی و معنوی فراوان آن، کمک دولت و ایجاد زمینه هایی برای حضور بیشتر مردم در این مکان امن، مناسب است. چه بسا جوانانی که با حضور در این سرزمین، زندگانی شان متحول می شود و زندگی آنان رنگ خدایی می یابد. از طرف دیگر، با توجه به صوری بودن برخی معاملات بانکی، به ویژه مشارکت ها، سودی که متقاضی حج و عمره بعد از دوره سپردهگذاری از بانک دریافت می کند، شبهه ناک است و برای دریافت کننده گوارا نیست.(2)در این مقاله با تقسیم بندی افراد به گروه های مختلف درآمدی، و با استفاده از عقود شرعی چون سلف، فروش اقساطی و قرض الحسنه، و با توجه به آرای فقیهان، برای معرفی شیوه جدیدی در ارائه خدمات عمره مفرده تلاش خواهیم کرد.

هر چند استفاده از این عقود، در بانکداری اسلامی و بازار مالی دارای پیشینه است، اما استفاده از آنها در موضوع مورد بحث پیشینه ای ندارد.

شیوه های ثبت نام

اشاره

در این قسمت متناسب با وضعیت مالی افراد، شیوه های مختلفی را برای ارائه خدمات عمره مفرده و ثبت نام متقاضیان بیان می کنیم. در واقع،

متقاضیان عمره مفرده از نظر مالی سه دستهاند:

1. افراد ثروتمند که نه تنها مشکل مالی برای تأمین هزینه عمره خود و خانواده شان ندارند، بلکه توان کمک به دیگران نیز دارند.

2. افرادی که هزینه عمره را یکجا نمی توانند پرداخت کنند. اما به صورت قسطی قدرت پرداخت دارند.

1- البته عقود بانکی، به تأیید فقیهان شورای نگهبان رسیده است و با توجه به اینکه سپرده گذار به بانک قرض نمی دهد، معامله ربوی نیست. فقط ممکن است صوری بودن معاملات بانکی، در میزان واقعی حق او خلل ایجاد کند. .

2- البته عقود بانکی، به تأیید فقیهان شورای نگهبان رسیده است و با توجه به اینکه سپرده گذار به بانک قرض نمی دهد، معامله ربوی نیست. فقط ممکن است صوری بودن معاملات بانکی، در میزان واقعی حق او خلل ایجاد کند. .

3. افرادی که توانایی پرداخت هزینه سفر را ندارند.

برای هرگروه شیوه هایمختلفی در اینجا پیشنهاد می شود:

گروه اول: ثروتمندان

اشاره

شیوه فعلی سازمان این است که با قرعه کشی از متقاضیان، برای یک دوره زمانی، ثبت نام انجام می شود؛ بدین صورت که افراد با سپرده گذاری در یکی از بانک های عامل، از اولویت ثبت نام در این دوره برخوردار می شوند. در طول دوره، سپرده گذار از سود مشارکت برخوردار است که با رسیدن نوبتش، ضمن دریافت اصل و سود پول خود، به ثبت نام در یکی از کارگزاری های عمره مفرده اقدام می کند و هزینه قطعی ثبت نام را مطابق نرخ روز می پردازد. در این فرایند، سازمان حج از سپرده دوره مشارکت (سپرده گذاری) انتفاعی نمی برد. مگر در توافقی با بانک عامل تا از درصدی از سود برخوردار شود.

راه های دیگری که می توان برای این گروه طراحی کرد، به صورت زیر است:

استفاده از عقد سلف

سلف یا سلم از اقسام بیع و عکس نسیه است. طبق تعریف فقیهان، مبیع در سلف، کلی در ذمه است که در عوض مال نقد، و برای سررسید معینی فروخته می شود. (نجفی، بی تا، ج24، ص267 به مشتری، «مسلم» به کسر لام، به فروشنده «مسلم الیه» ، به کالایی که فروخته می شود «مسلم فیه» و به بهای آن «مسلم» به فتح لام گفته می شود. (موسوی خمینی، بی تا، ج1، ص543)

جواز و مشروعیت معامله سلف، اجماعی است و افزون بر آن به ادله دیگری نیز استناد شده است. صاحب جواهر افزون بر اجماع، به سنت

متواتر و آیه شریفه (یا أیهَا الّذِینَ آمَنُوا إِذا تَدایَنْتُمْ بِدَینٍ إِلی أجَلٍ مُسَمًّی فَاکْتُبُوهُ) (بقره:282)» استناد کرده است. (نجفی، بی تا، ج24، ص267) همچنین در وسائل الشیعه بیش از پنجاه روایت در سیزده باب با عنوان ابواب السلف آمده است. (حر عاملی، 14۰9ه. ق، ج18، ص284

در صحت سلف، شرایطی معتبر است:

1. باید جنس کالایی که فروخته می شود و نیز وصف هایی که در ثمن و رغبت مشتری اثر دارد، معین شود تا هیچ گونه غرر و ابهامی در کار نباشد. این شرط در روایت امام صادق (ع) نیز آمده است. (همان)

2. ثمن، نقد باشد و در مجلس عقد و پیش از جدا شدن فروشنده و مشتری از یکدیگر، تحویل فروشنده شود. هرگاه مقداری از ثمن پرداخت شود، معامله فقط به همان مقدار صحیح است. این شرط

در شیوه های بعدی مورد استفاده قرار می گیرد.

3. مقدار کالا، با کیل، وزن یا شمارش، مشخص شود. این شرط نافی غرر است و دلایل خاص (روایت ها) به آن دلالت می کند. پیامبر اکرم (ص) فرمود: «هرکس معامله سلف انجام می دهد، اندازه و سررسید آن را معلوم کند» . (نوری، ۱۴۰8ه. ق، ج13، ص381

4. سررسید تحویل کالا معین شود. این شرط نیز مقتضای نفی غرر است و افزون بر روایت شرط سابق، روایتی که امام صادق (ع) از امیرمؤمنان (ع) نقل می کند، بر آن دلالت دارد. (کلینی، 1365، ج5، ص184)

5. امکان تحویل کالا در سررسید و در محل تحویل آن، وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، فروشنده قدرت بر تحویل کالا داشته باشد. این هم از شرایط عمومی بیع است.

6. فروش مبیع سلف، پیش از سررسید ممنوع است. (نجفی، بی تا، ج24، ص320)

7. معامله به ربا نینجامد. (نجفی، بی تا، ج24، ص275

در این روش، مؤسسات کارگزاری عمره، دارای مجوز از سازمان حج، اوراقی به نام اوراق عمره منتشر می کند و این اوراق را به متقاضیان، پیشفروش می کند. قیمت این اوراق بر حسب زمان تشرف و خدماتی که کارگزار ارائه می دهد، تعیین می شود. بنابراین کسانی که زودتر مشرف می شوند، مبلغ بیشتر، و کسانی که دیرتر مشرف می شوند، مبلغ کمتری می پردازند.

براساس شرایطی که بیان شد، باید شرکت کارگزاری به صورت شفاف، خدماتی را که قرار است به عمره گزار داده شود، مانند نوع هتل، هواپیما، اتوبوس و. . . ، مشخص کند. همچنین دوره زمانی انجام دادن عمره (سررسید) مشخص شود.

مزایای این روش بر روش معمول، عبارت است از:

1. با توجه به امکان واگذاری این امتیاز به چند شرکت در کشور، آنها می توانند با چانه زنی با طرف مقابل خود در عربستان، و ایجاد فضای رقابت، زمینه افزایش کیفیت و کاهش قیمت را ایجاد کنند.

2. در این روش، سپرده گذاری و سود مشارکت، و شبهه غیرواقعی بودن سود آن از بین می رود و در واقع، کاهش قیمت سلف در طول زمان، سود سپرده را جبران می کند.

3. هرگاه متقاضی در طول دوره به نقدینگی نیاز پیدا کند، می تواند این اوراق را به دیگری واگذار کند. قیمت این اوراق، براساس عرضه و تقاضا و مدت زمان باقیمانده به تشرف تعیین می شود. البته با توجه به اینکه کالای سلفی را قبل از سررسید، طبق نظر مشهور، نمی توان فروخت، می توان این کار را از طریق صلح انجام داد.

استفاده از مرابحه

عقد مرابحه که ازقدیم متداول بوده، یکی از اقسام بیع است. فقها در تقسیم بندی بیع گفته اند فروشنده هنگام معامله می تواند ثمن معامله را بدون اینکه به خریدار خبر دهد که چند خریده است، تعیین کند (بیع مساومه) و نیز می تواند کالای خود را با درصد یا مقداری بیش تر از قیمت خرید، به دیگری بفروشد؛ یعنی بگوید روی این کالا ده درصد قیمت خرید یا، به طور مثال، هزار تومان سود می خواهم. همین طور خریدار نیز می تواند چنین قراری را با فروشنده بگذارد؛ یعنی بگوید ده درصد مبلغ خرید آن کالا، به تو سود می دهم و. . . . البته در این صورت، فروشنده لازم است که خریدار را از قیمت خرید آن آگاه سازد. (نجفی، ج23، ص3۰3 ازاین رو، در صورتی که معلوم شود فروشنده دروغ گفته است، خریدار حق فسخ خواهد داشت.

مرابحه می تواند به صورت نقد یا نسیه باشد. (امام خمینی، 1368، ج1، ص546) به طور معمول قیمت در نسیه، از نقد بیشتر است. باید در این معامله، شرایط عمومی بیع برقرار باشد.

این عقد به صورت گسترده در بانک های اسلامی استفاده می شود و به علت مشخص بودن سود آن مورد توجه بانک ها بوده است. این عقد در قانون بانکداری بدون ربا، با عنوان فروش اقساطی، که یکی از انواع بیع مرابحه است، انجام می شود که در عمل نیز استفاده زیادی داشته است.

در این روش، شرکت های کارگزاری، امتیاز عمره مفرده را از سازمان خریداری، و با درصدی از سود به متقاضیان واگذار می کنند. مبلغ این امتیاز می تواند متناسب با دوره انتظار متفاوت باشد. در نتیجه، متقاضی هنگام تشرف، براساس هزینه های روز و با کسر مبلغ پرداختی، به ثبت نام قطعی اقدام می کند.

استفاده از جعاله

جعاله در لغت به معنای اجرت عامل، حق العمل و مزد (عمید، 1376، ص473) ، و [(1)](#) در اصطلاح عبارت است از اینکه شخصی متعهد شود مقابل کاری که دیگری برای او انجام می دهد، دستمزد معینی بپردازد. ملتزم شونده را «جاعل» ، اجراکننده عمل را «عامل» ، و عوض را «جُعْل» می نامند. (محقق، 14۰8، ج3، صص 7، 8 و 126)

جعاله می تواند به دو صورت خاص و عام به کار رود: اگر جاعل، جعاله را با عامل معینی منعقد کرده باشد، جعاله را خاص، و در صورتی که عامل مشخص نباشد (عمومی باشد) جعاله را عام می گویند. هرکس در جعاله عام زودتر عمل مورد تقاضا را انجام دهد، مستحق اجرت خواهد بود.

1- فرهنگ فارسی عمید، ص463. .

همچنین اگر جاعل، شرایط خاصی را اعم از زمان و مکان قید کرده باشد، جعاله را مقید گویند و در غیر این صورت جعاله مطلق است.

در مورد ما، جعاله خاص کاربرد دارد؛ زیرا موسسه خاصی قبول می کند که خدمات عمره را برای متقاضیان انجام دهد و متقاضیان نیز متعهد به پرداخت «جُعل» به ازای آن می شوند.

برخی از نکات فقهی جعاله عبارت است از:

1. بیشتر فقها معتقدند جُعاله از ایقاعات است و احتیاج به قبول ندارد. اما شهید صدر (رحمه الله) معتقد است که جعاله نیز احتیاج به قبول دارد، مگر در مواردی که صِرف عمل عامل، در صورتی که در قالب جعاله انجام شود، قبول به حساب آید.

2. جاعل باید شرایط عمومی، اعم از بلوغ، عقل، رشد، قصد، اختیار و عدم حجر به سبب سفه و ورشکستگی را دارا باشد. ولی عامل لازم نیست که این شرایط را داشته باشد. فقط باید امکان و توانایی انجام دادن کاری را که جاعل مشخص کرده است، داشته باشد. (نجفی، بی تا: ج35، ص196؛ موسوی خمینی، 1368، ج1، ص539

3. عملی که جاعل خواستار انجام دادن آن است، باید نکات زیر را داشته باشد:

الف) باید مشروع و عقلایی باشد و جزء واجبات شرعیه ای نباشد که مباشرت انسان در آنها شرط است.

ب) لازم نیست عمل، معلوم و معین باشد، برخلاف اجاره. بنابراین اگر جاعل بگوید هرکس اسب گمشده مرا بیاورد، بدون این که مسافت و محدوده کار را مشخص کند، جعاله صحیح است.

همچنین تردید در موضوع جعاله اشکال ندارد؛ برای مثال اگر جاعل بگوید: «هرکس اسب یا کیف گمشده مرا بیاورد» ، جعاله صحیح است. (1) 4. باید مقدار جُعل از هر لحاظ (جنس، نوع، وصف و کیل یا وزن یا عددی بودن) مشخص باشد. ازاین رو اگر گفته شود چیزی به تو خواهم داد، یا

فلان چیزی را که در نظر گرفته ام خواهم داد، جعاله باطل خواهد بود، (نجفی، بی تا: ج35، ص187؛ موسوی خمینی، همان)

5. برخلاف عقد اجاره که به محض عقد، اجیر مالک اجرت می شود، در جعاله، عامل پس از انجام دادن عمل، استحقاق اجرت پیدا می کند.

6. در جعاله، جهل به عمل تا حدودی پذیرفته شده است؛ مثل این که جاعل بگوید هرکس ماشین مرا پیدا کند، به او فلان مبلغ می دهم. همچنین عوض می تواند به صورت مبلغ معینی باشد، یا نسبت

1- جواهرالکلام، ج35، ص191؛ تحریرالوسیله، ج1، صص538 و 539؛ توضیح المسائل مراجع: ج2، ص3۰2؛ مواد 563، 564 و 57۰. .

خاصی از عملی که انجام می دهد؛ برای مثال بگوید هرکس میوه های باغ مرا بفروشد، به او مبلغ خاصی می دهم، یا این که یک چهارم مبلغ فروش را به او می دهم. حتی جاعل می تواند به عامل بگوید: آنها را بفروش و هر قدر بیشتر از فلان مبلغ فروختی برای خودت.

7. جایز است جعاله بر تجارت با مال واقع شود و عوض (جُعل) سهمی از سود قرار داده شود؛ مثل این که بگوید: اگر با این مال تجارت کردی و سودی حاصل شد، نصف یا ثلث آن مالِ تو باشد. در این صورت، جعاله فایده مضاربه را دارد، اما شرایط آن را ندارد. بنابراین لازم نیست که سرمایه، پول باشد چنان که در مضاربه شرط است. بلکه ممکن است کالا، دِین یا منفعت، سرمایه ابتدایی تجارت واقع شود. همچنین ممکن است مبلغ ثابت و مشخصی با صرف نظر از سود یا زیان در معامله، برای شخص عامل قرار داده شود. (1)همان طور که از ویژگی های یاد شده برمی آید، جعاله عقدی است که شمول و انعطاف زیادی دارد، و در تجارت، صنعت و کشاورزی اجرا شدنی است. بنابراین می تواند در عمره مفرده نیز مورد استفاده قرار گیرد.

در این روش، کارگزار متعهد می شود خدمات لازم را در دوره زمانی معین به متقاضی عمره، مقابل مبلغ معینی ارائه کند. در این قرارداد، کارگزار «عامل» ، متقاضی «جاعل» و مبلغ پرداختی «جُعل» است. میزان جعل نیز متناسب با خدمات و زمان تشرف تعیین می شود.

با توجه به ویژگی جعاله، که عامل قبل از انجام دادن عمل استحقاق اجرت ندارد، وجهی که کارگزار از خریدار اوراق دریافت می کند تا زمان تشرف متقاضی، به صورت امانت یا قرض در اختیار کارگزار خواهد بود.

کارگزار می تواند تمام یا بخشی از خدمات عمره را از طریق جعاله ثانوی یا عقود دیگر، از افراد یا شرکت های دیگر بخواهد. همچنین، در صورتی که مقررات سازمان اجازه دهد، می تواند اوراقی را که منتشر می کند و در اختیار متقاضی عمره قرار می دهد (اوراق تعهد انجام دادن خدمت) در بازار ثانوی، خریدوفروش شود.

گروه دوم: افرادی که توانایی مالی فعلی ندارند (گروه متوسط)

اشاره

این گروه افرادی اند که هنگام ثبت نام و خرید اوراق عمره، توانایی پرداخت نقدی قیمت اوراق را ندارند. اما در طول زمان می توانند هزینه آن را پرداخت کنند و با توجه به اینکه ثبت نام در مقاطع مختلف صورت می گیرد، در دوره جاری از انجام دادن عمره محروم می شوند.

برای افراد این گروه روش های زیر متصور است:

1- ر. ک: تحریرالوسیله، امام خمینی، کتاب جعاله؛ منهاج الصالحین، آیت الله حکیم، همراه با حواشی شهید صدر؛ منهاج الصالحین، آیت الله خویی. .

عقد سلف

کارگزار در این روش، بخشی از اوراق خود را، به صورت نسیه یا اقساطی، به متقاضیان واگذار می کند.

این روش همان پیش فروش اوراق عمره است، با این تفاوت که مبلغ آن نقد نیست؛ درحالی که در شرایط سلف گذشت، طبق نظر فقیهان، سلف باید نقد باشد. دلایل مهم فقها عبارت است از:

1. اجماع (علامه حلی، بی تا، ج11، ص335؛ ابن زهره، 1417، ص227؛ نجفی، بی تا، ج24، ص289) ؛

2. اقتضای ماهیت عقد؛

3. اصل عدم ملک و نقل (نجفی، بی تا، ج24، ص320) ؛

4. صدق بیع دین به دین (عاملی (شهید ثانی) ، 1413، ج3، ص412) ؛

5. ادله نفی غرر.

در نقد این ادله می گوییم:

1. بر خلاف اینکه بسیاری از فقیهان بزرگ، دلیل اجماع را ذکر کرده اند و کسی هم به صورت جدی در اصل مسئله مخالفت نکرده است، اما احتمال مدرکی بودن آن زیاد است؛ یعنی احتمال دارد که فقیهان به علت اینکه چنین معامله ای را از مصداق های بیع دین به دین دانسته، حکم به بطلان کرده اند. بنابراین اجماع نمی تواند به تنهایی مدرک قابل قبولی باشد؛ به ویژه اینکه پیش از شیخ طوسی (رحمه الله) کسی متعرض این شرط در قرارداد سلف نشده بود.

2. کسانی که نقد بودن ثمن را مطابق مقتضای سلم دانسته اند، باور دارند آن چه این معامله را از دیگر انواع بیع متمایز می کند، همین شرط است. در پاسخ این استدلال گفته شده است حتی اگر پرداخت ثمن در زمان معامله جزء ماهیت سلف باشد، معلوم نیست پرداخت فوری مراد باشد.

بنابراین اگر خریدار با فاصله کمی از زمان قرارداد، آن را بپردازد، از دید عرف منافات با ماهیت سلف ندارد. به همین علت است که «ابن جنید» و «مالک» تأخیر تا سه روز را مضر نمی دانند. (معصومی نیا، 1387، ص88)

3. در استدلال درباره اصل عدم نقل، «صاحب جواهر» باور دارد که با وجود عمومات قرآنی چون (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) و (أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ) در حصول نقل و انتقال تردیدی نیست (نجفی، بی تا، ج24، ص289) ؛ یعنی حتی اگر بپذیریم در صورت نپرداختن کل ثمن، عنوان معامله سلف صادق نیست، بطلان چنین معامله ای، نیازمند دلیل است؛ زیرا عمومات پیش گفته شامل آن می شود.

4. غرر نیز نمی تواند دلیل بطلان چنین معامله ای باشد؛ زیرا با تعیین وصف و ویژگی آن و تعیین دقیق زمان پرداخت ثمن، ابهامی نمی ماند تا مصداق بیع غرری شود.

5. شمول بیع دین به دین بر چنین معامله ای نیز ثابت نیست؛ زیرا قدر متیقّن از دین، دینی است که

پیش از عقد ثابت شده باشد، نه دینی که به واسطه خود عقد پدید بیاید. (معصومی نیا، 1387، ص89)

بنابراین حکم مسئله از نظر استدلال، محل تردید جدی است اما با توجه به فتوای مشهور فقیهان، بلکه اجماع منقول بر لزوم پرداخت ثمن در مجلس قرارداد، و با توجه به اینکه متقاضیان عمره در این مسئله، از مراجع خود تقلید می کنند، نمی توان از این روش استفاده کرد.

البته باید توجه داشت هزینه های عمره چندگونه است: برخی از آنها مانند هزینه هواپیما، هتل و. . . خدماتی، و برخی هزینه کالاست. ممکن است قدر متیقن از این اجماع، سلف درباره کالا باشد و بقیه در ذیل عمومات معاملات قرار گیرد. در این صورت، دست کم این روش برای بخش درخور توجهی از هزینه هااستفاده شدنی است؛ یعنی بخش بیشتر هزینه ها، جزء خدمات است.

فروش اقساطی

در این روش، مؤسسات کارگزاری با مشارکت شرکت های لیزینگ و بانک ها می توانند به فروش نسیه اوراق عمره اقدام کنند. در این حالت نیز در فروش نسیه کالا، لازم است کالا تحویل شود وگرنه بیع کالی به کالی می شود که طبق نظر مشهور جایز نیست؛ هرچند برخی در استناد آن خدشه کرده اند. (معصومی نیا، 1389، ص129) اما با توجه به اینکه بخش درخور توجهی از هزینه عمره؛ همان طور که گفته شد، جزء خدمات است، می توان گفت که ادله کالی به کالی، اگر ادله ای باشد، این مورد را شامل نمی شود. اگر این مشکل حل شود، فروش این اوراق در بازار ثانوی نیز امکان پذیر است.

استفاده از جعاله

در بخش قبلی بیان کردیم که شرکت های کارگزار، می توانند از طریق اوراق جعاله، خدمات خود را در اختیار توانگران قرار دهند. با توجه به اینکه «جُعل» می تواند به صورت نسیه هم باشد، شرکت های کارگزاری می

توانند این اوراق را به صورت قسطی در اختیار متقاضیان قرار دهند. افزون بر آن، با توجه به اینکه بین زمان خرید اوراق تا زمان تشرف، فاصله درخور توجهی وجود دارد و اشاره کردیم که «عامل» بعد از انجام دادن عمل، استحقاق جُعل پیدا خواهد کرد بنابراین اگر اقساط قبل از تشرف پرداخت شود، جعاله نقدی خواهد بود، مگر اینکه خریدار اوراق، امتیاز برخورداری از جعاله را خریداری کند.

استفاده از عقد صلح

صلح، عقدی است که انسان براساس آن با دیگری برای تملیک مقداری از مال یا منفعت مال خود سازش کند، یا از طلب، یا حق خود بگذرد، تا او هم در عوض، مقداری از مال یا منفعت مال خود را به او واگذار کند، یا از طلب یا حقی که دارد، بگذرد. برخی از ویژگی های صلح عبارت است از:

1. صلح، عقد مستقلی است که هرچند احکام و برخی الزامات سایر عقود را ندارد، ولی ثمرات آنها را داراست.

2. عقدی است که از دو طرف لازم است و بدون اقاله یا اعمال خیار فسخ نمی شود.

3. متعلق صلح و عوض آن، همان طور که از تعریف آن برمی آید، می تواند عین، منفعت، دِین و حق باشد. بنابراین مصالحه و دین مقابل دین اشکالی ندارد.

4. در صلح، برخلاف بیع، جهل به مقدار صلح بخشیده شده است؛ به ویژه در مواردی که دانستن آن مقدور نباشد. (امام خمینی، همان، ج1، صص561 - 564)

در این روش، کارگزار می تواند اوراق عمره را به متقاضی واگذار کند و درعوض، مبلغی را به صورت قسطی از او دریافت کند. همچنین متقاضی می تواند در بازار ثانوی، از طریق عقد صلح، اوراق سلف عمره را خریداری کند. در این روش، بانکنیز می تواند با کارگزاران مشارکت کند و در بخشی از سود شریک شود.

فروش امتیاز ثبت نام

کارگزار در این روش، اوراق امتیاز ثبت نام عمره را می فروشد و خریدار می تواند در زمان تعیین شده با مبلغ توافق شده، به خرید اوراق عمره اقدام کند. ضرورتی ندارد که سررسید اوراق اولیه با زمان ثبت نام یکی باشد. بلکه قیمت اوراق عمره برحسب طول دوره بازپرداخت و زمان تشرف تعیین می شود. در واقع، متقاضی با پرداخت اقساط خود یا پرداخت یک دفعه آنها می تواند به خرید اوراق عمره اقدام کند.

قرض الحسنه

با توجه به نقشی که عمره در تهذیب افراد دارد، دولت، بانک های دولتی و مؤسسات قرض الحسنه می توانند هزینه سفر برخی از این افراد را، مانند دانشجویان، دانش آموزان و طلاب، از طریق قرض الحسنه تأمین کنند.

گروه سوم: مستمندان

این گروه افرادی اند که امکان تأمین هزینه عمره، ولو به صورت نسیه و قرض نیز برایشان فراهم نیست؛ مانند برخی از دانشجویان، طلاب، آموزگاران و کارمندان که به جا آوردن عمره، می تواند نقش فرهنگی و تربیتی مؤثری برای خود، خانواده و دوستانشان داشته باشد. ممکن است هزینه عمره این افراد از راه های مختلفی تأمین شود:

1. قراردادن ردیف بودجه در وزارتخانه های مرتبط: با توجه به اثر این سفر، و نسبت هزینه آن به

هزینه های فرهنگی دیگر، که اثرات کمتری نیز دارند، این کار اولویت پیدا می کند. در ضمن می توان این کار را در قالب تشویق و جایزه برای این افراد قرار داد تا ضمن حفظ کرامت این افراد، انگیزه های دیگر چون ارتقای تحصیل، کیفیت کار و. . . نیز برآورده شود.

2. انتشار اوراق خیریه عمره: افراد نیکوکار و ثروتمند در صورتی که از نتیجه کارشان آگاه شوند، به تأمین هزینه عمره این افراد اقدام می کنند. در ضمن می توان به منظور تشویق این افراد، تسهیلاتی مانند تسریع در زمان تشرف و. . . برای خریداران این اوراق در نظر گرفت و این اوراق را با توجه به ملاک هایی به این گونه افراد ارائه کرد.

نتیجه گیری

در این مقاله، شیوه های جدید ثبت نام عمره مفرده را بررسی کردیم. در این بررسی به دو مسئله توجه داشتیم.

1. با توجه به اهمیت عمره مفرده و نقش آن در تهذیب افراد، زمینه برای استفاده افراد بیشتری از این نعمت معنوی فراهم شود.

2. ضمن استفاده از راهکارهای اقتصادی، از شبهه غیرواقعی بودن و صوری بودن پرهیز شود. در این بررسی، افراد را از نظر توانایی مالی به سه گروه تقسیم، و شیوه هایی را برای هرگروه بیان کردیم.

از بین این راهکارها، اوراق مرابحه، سلف و جعاله کاربرد بیشتری دارد. البته با توجه به اینکه عمره متشکل از خدمت و کالا است، شمول مرابحه و سلف، بخش خدمات آن نیازمند بررسی فقهی است. اما اوراق جعاله، با توجه به انعطاف پذیری، و امکان اجرای آن به صورت نقد و نسیه، کاربرد وسیع تری دارد.

بدیهی است اجرایی شدن این روش ها، به مطالعه بیشتری نیازمند است.

منابع

1. وسائل الشیعه، محمد بن حسن حر عاملی، قم، مؤسسه آل البیت (ع) لاحیاء التراث، 14۰9ه. ق.

2. غنیة النزوع إلی علمی الأصول و الفروع، حمزة بن علی بن زهره حلبی، تحقیق ابراهیم بهادری، قم، اول، مؤسسة الامام الصادق (ع) ، 1417ه. ق.

3. تذکرة الفقهاء، جمال الدین حسن بن یوسف حلی (علامه حلی) ، قم، مؤسسه آل البیت (ع) لاحیاء التراث، 1374ه. ش.

4. مسالک الافهام، زین الدین عاملی (شهید ثانی) ، 12، قم، اول، مؤسسه معارف اسلامی، 1413ه. ق.

5.

الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1365ه. ش.

6. شرایع الاسلام، نجم الدین جعفر المحقق الاول، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، الطبعه الثانیه، 14۰8ه. ق

7. بررسی فقهی اقتصادی ابزارهای مشتقه، غلام علی معصومی نیا، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1387ه. ش.

8. تحریرالوسیله، سیدروح الله الموسوی الخمینی، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، الطبعهٔ الرابعهٔ، قم، 1368.

9. - - - - - - - - - - -، بی تا، تحریر الوسیله، قم، مؤسسهٔ دارالعلم، اول.

10. جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، محمدحسن نجفی، بیروت، دارإحیاء التراث العربی، هفتم، بی تا.

11. مستدرک الوسائل، میرزاحسین نوری، بیروت، مؤسسه آل البیت (ع) لاحیاء التراث، 14۰9ه. ق.

چالش ها و راهکارهای تأمین مالی ثبت نام عمره

اشاره

سید محسن سجادی (1)

چکیده

در این مقاله، سیستم ثبت نام فعلی و عقود گوناگون مبادله ای و مشارکتی برای تأمین نقدینگی ثبت نام عمره از لحاظ شرعی و قانونی بررسی شد. این عقود که در قانون عملیات بانکی بدون ربا تعریف شده است، به جهت قانونی نمی تواند برای تأمین نیاز نقدینگی متقاضیان عمره استفاده شود. از جهت شرعی نیز، فقط عقد قرض الحسنه استفاده می شود که از جهت قانونی، چون عمره از نیازهای ضروری و عمومی نیست، بانک ها مجاز به پرداخت از طریق این عقد، برای ثبت نام عمره نیستند. بنابراین پیشنهاد می شود سیستم ثبت نام تغییر کند و تمام مبلغ، زمان مشخص شدن افراد برنده در قرعه کشی پرداخت شود. روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیل محتواست.

واژگان کلیدی: ثبت نام عمره، کشش، بازار انحصاری، عقود مبادله ای، عقود مشارکتی، جعاله.

مقدمه

حج و عمره از مسائل مهم دینی است که نزد مسلمان اهمیت بسیاری دارد. از لحاظ اقتصادی، کالایی بسیار کم کشش است که عرضه کننده آن به خصوص در بازار انحصاری، توانایی قیمت گذاری و فرایندهایی را دارد که درآمد خود را افزایش دهد. در عوض رفاه تقاضا کنندگان را به شدت کاهش می دهد. به خصوص که با توجه به محدودبودن عرضه در قیمت های موجود، تمام تقاضا کنندگان نمی توانند این کالای با ارزش معنوی را به دست آورند. بنابراین برای بسیاری از واسطه ها

1- دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه مفید .

امکان سوء استفاده در این بازار به وجود می آید.

امروزه آن چه برای ثبت نام عمره در ایران اتفاق می افتد، باعث تأمین مبالغ هنگفتی از نقدینگی برای بانک ها می شود؛ به گونه ای که در مرحله اخیر، حدود 6.6 میلیون نفر ثبت نام کردند. در حالی که ظرفیت اعلام شده 2.2 میلیون نفر برای سه سال آینده است. (1)البته آمارهای منتشر شده، از تعداد ثبت نام کنندگان عمره، همچنان متناقض است. مدیرکل روابط عمومی سازمان حج، آمار ثبت نام کنندگان را حدود 5 میلیون نفر اعلام کرد. اندک زمانی بعد، روابط عمومی سازمان، این آمار را تصحیح و 6 میلیون و ۶۰۰ هزار نفر اعلام کرد. همان طور که همشهری در گزارش پیشین خود پیش بینی کرده بود، رئیس سازمان حج و زیارت، آمار 6 میلیون و ۷۰۰ هزار نفر را اعلام کرد. (2)علاوه بر این، افرادی که در قرعه کشی پذیرفته می شوند نیز، به مرور اعزام شده و پول آن ها تا زمان اعزام، در بانک می ماند. با توجه به این درآمد بالا، بانک ها نه فقط از ثبت نام استقبال می کنند؛ بلکه حاضرند مقداری از هزینه ثبت نام را دریافت کنند و مابقی را به صورت تسهیلات در اختیار متقاضیان قرار دهند؛ چراکه این تسهیلات قرار نیست به صورت نقدی به متقاضی واگذار شود و فقط اعتباری است که به نام متقاضی در همان بانک ایجاد می شود. در صورتی که فرد برای اعزام به عمره پذیرفته شود، این اعتبار، زمان اعزام در اختیار سازمان حج قرار می گیرد؛ امّا در صورتی که در قرعه کشی برای اعزام به عمره پذیرفته نشود، ممکن است برای مبلغ ودیعه مقداری سود پرداخت شود و در عوض مجبور است تسهیلات را همراه با سود آن به بانک باز پرداخت کند.

این امر مسائل گوناگونی از لحاظ شرعی به وجود می آورد. از جمله این که تسهیلات در قالب کدام عقد بانکی پرداخت می شود؟ آیا عقود تعریف شده در قانون عملیات بانکی بدون ربا، می تواند پاسخ گوی نیاز به نقدینگی متقاضیان عمره باشد؟ سود پرداختی بر چه مبنایی صورت می گیرد؟ و. . . .

با توجه به این مطالب، در این مقاله برخی عقود مبادله ای و مشارکتی (3)در قانون عملیات بانکی بدون ربای ایران، به خصوص برای تطبیق تسهیلات پرداختی به متقاضیان عمره بررسی می شود. سپس راه حل

جایگزین برای ثبت نام عمره به وسیله سازمان حج پیشنهاد می شود که سودهای بالا به دلیل واسطه گری برای بانک ها، بدون هیچ کار مفید کاسته شود. همچنین سازمان حج بتواند از نقدینگی حاصل برای

1- به نقل از رئیس سازمان حج و اوقاف و امور خیریه در رسانه ها
2- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره و آیین نامه ها و دستورالعمل های اجرایی) . http: //www. hamshahrio nli. inr/enews -149251. aspx
3- عقود مبادله ای از قبیل فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، و. . . که دارای بازدهی ثابت می باشد و برای افراد ریسک گزیر مناسب است. عقود مشارکتی از قبیل مضاربه، مساقات، مزارعه و. . . که دارای بازدهی متغیر است و می تواند در شرایط گوناگون سود آن تغییر کند. .

تأمین نیازهای جاری خود بهره ببرد. علاوه بر این، فقط افرادی که در قرعه کشی پذیرفته می شوند، مجبور به پرداخت هزینه های سفر عمره باشند.

بررسی شرایط عرضه و تقاضای عمره در ایران

حج از فروع دین، در کنار نماز و روزه است. بنابراین حج، یکی از کالاهای مهم معنوی مسلمانان است. بر هر مسلمان مستطیع (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) (1)یک بار واجب می شود.

در روایات بسیاری بر به جا آوردن حج و عمره تأکید شده است (حر العاملی، 1414 ه. ق، ج 11: صص 93 - 108 راوی می گوید از امام صادق (ع) پرسیدم: چه کسی بیشترین بار گناه را دارد؟ امام (ع) فرمودند: کسی که در عرفه و مزدلفه وقوف کند و سعی میان صفا و مروه انجام دهد و طواف این خانه را انجام دهد و نماز پشت مقام ابراهیم (ع) به جا آورد و با خود بگوید که خداوند مرا نبخشیده است. (2)علاوه بر این روایات فراوانی وجود دارد که در آنها حج و عمره شاخص است و ثواب اعمالی مانند کمک به دیگران، روزه عید غدیر، نماز در مسجد کوفه و. . . را با معیار حج و عمره می سنجند. (حرالعاملی، 1414ه. ق)

بنابراین؛ هر چند آمار دقیقی از تعداد متقاضیان حج و عمره و عوامل مؤثر بر تقاضای آن در دست نیست، تابع تقاضای حج و عمره در ایران را نمی توان تخمین زده و به صورت دقیق از کشش آن بحث کرد؛ اما با توجه به سفارش های دینی می توان گفت: کشش قیمتی تقاضای (3)حج و عمره بسیار کم کشش است؛ به عبارت دیگر، افراد مسلمان به تغییرات قیمت مسافرت حج و عمره، به آن صورت حساس نیستند و افزایش قیمت آن، تأثیر چشم گیری در کاهش تقاضای عمره ندارد. هر چند تغییرات قیمتی شدید، ممکن است افراد را به سمت جانشین های آن مانند سفر عتبات و حتی حج تمتع متمایل کند.

1- آل عمران: 97.

2- وعنه، عن أبیه، عن أحمد بن محمد بن أبی نصر، عن بعض أصحابنا، عن أبی عبد الله (ع) قال: سأله رجل فی المسجد الحرام: من أعظم الناس وزرا؟ فقال: من یقف بهذین الموقفین: عرفه والمزدلفه، و سعی بین هذین

الجبلين، ثم طاف بهذا البيت، و صلى خلف مقام إبراهيم (ع) ، ثم قال فی نفسه و ظن أن الله لم يغفر له، فهو من أعظم الناس وزرا. (حر العاملی، 1414 ه. ق، ج 11، ص 96)

3- کشش قیمتی تقاضا، عبارت است از: درصد تغییر در مقدار تقاضا در ازای تغییر در قیمت. به عبارتی E \ و اصطلاحاً به کالایی که کشش آن کمتر از یک باشد، یعنی به ازای یک واحد افزایش قیمت، مقدار تقاضا کمتر از یک واحد کاهش یابد، کم کشش گفته می شود. .

از طرف دیگر، به دلیل محدود بودن مکانی در عمره و محدودیت زمانی و مکانی در موسم حج، سهمیه بندی میان کشورهای مسلمان تقسیم می شود. طبق اعلام رسمی روزنامه عکاظ - که از قدیمی ترین و معتبرترین رسانه های عمومی عربستان است -، سال گذشته درآمد عمره، چهار میلیارد ریال سعودی برای دولت بود که بالغ بر یک میلیارد دلار است. براساس پیش بینی های سال جاری، کمی بیش از سه میلیارد دلار می شود. حج برای دولت درآمد کمتری دارد؛ چون دولت، جایگاهی برای بهره برداری مادی از حج تدارک ندیده است. (نصیری، بی تا: ص 28)

با نگاه اقتصادی، حج و عمره در ایران با توجه به سهمیه اعلامی از سوی عربستان سعودی، از طریق سازمان حج و زیارت عرضه می شود. بنابراین اگر بتوان منحنی عرضه ای برای عمره تصور کرد، عرضه آن کم کشش خواهد بود؛ اما در بازار رقابت کامل، منحنی تقاضای بنگاه خط قیمت است و هر جا خط قیمت منحنی MC را قطع کند، مقدار تعادلی عرضه بنگاه مشخص می شود؛ در حالی که در انحصار قیمت، روی منحنی تقاضا، با شیب منفی تعیین می شود و این منحنی تقاضا، فقط یک نقطه تقاطع با منحنی MC دارد که انحصارگر در آن عمل نمی کند.

بنابراین وقتی رابطه قیمت با منحنی MC و عرضه قطع شود، دیگر منحنی عرضه موضوع بودن خود را از دست می دهد؛ زیرا منحنی عرضه نوعی رابطه میان قیمت و مقدار را بیان می کند. (شاکری، 1386: ص 121)

پس تمام افراد متقاضی حج و عمره مجبورند از راهی پیروی کنند که این سازمان برای ثبت نام و اعزام، اعلام می کند؛ به عبارت دیگر استطاعت طریقی افراد تا حدودی به برنامه های سازمان حج مربوط است. بنابراین مردم برای ثبت نام در عمره بایستی به بانک های عاملی مراجعه کنند که از سوی سازمان حج اعلام می شود و با واریز وجه اعلام شده، ثبت نام کنند. از طرفی، چون مردم هیچ نگاه اقتصادی به حج و عمره ندارند، حاضرند به هر صورتی که اعلام شود، برای رفتن به این سفر معنوی اقدام کنند. با برنامه کنونی سازمان حج، افراد بسیاری ثبت نام کردند تا از طریق قرعه کشی، عده ای برای اعزام مشخص شوند. در این میان، بانک ها که حداقل سه برابر ظرفیت اعلامی را ثبت نام کردند و تا زمان قرعه کشی، تمام پول را در اختیار دارند، سود هنگفتی از نقدینگی به دست می اورند.

ازاین رو نه فقط هزینه ای برای ثبت نام دریافت نمی کنند، بلکه ممکن است در به دست آوردن امتیاز ثبت نام عمره گزاران با یک دیگر رقابت کنند. علاوه بر این بانک ها برای جلب ثبت نام بیشتر، ممکن است مشوق هایی مانند اعطای تسهیلات به ثبت نام کنندگان پیشنهاد دهند.

بر اساس شکل شماره 1 این موارد را می توان توضیح داد. که در آن DHaj نشان دهنده تابع تقاضای حج و عمره است. MR درآمد نهایی و MC هزینه نهایی است. با وجود انحصار، تابع عرضه ای وجود نخواهد داشت و قیمت گذاری براساس برابری درآمد نهایی با هزینه نهایی و با توجه به تابع تقاضا

صورت می گیرد. هر چه تابع تقاضا شیب بیشتری داشته باشد و کم کشش تر باشد، قدرت انحصاری عرضه کننده افزایش می یابد.

><نمایش تصویر

بنابراین چون سازمان حج و زیارت در زمانی کوتاه مدت، برای چند سال ثبت نام می کند، ممکن است برخی از افرادی که استطاعت مالی نیز دارند، در آن بازه زمانی، با مشکل کمبود نقدینگی مواجه شوند و مایل به گرفتن تسهیلات برای انجام ثبت نام باشند. در مورد عمره نیز، با این که استطاعت مالی برای آن شرط نیست، ازاین رو احتمال تقاضای تسهیلات برای ثبت نام جدی تر است؛ چون امکان دارد افراد فراوانی - با توجه به سفارشات دینی که بیش از این اشاره شد -، بخواهند به عمره مشرف شوند، و چون محدوده زمانی برای ثبت نام بسیار کوتاه است، اگر موفق به ثبت نام نشوند، تا چند سال از رفتن به عمره محروم خواهند شد.

با این اوضاع که از طرفی مردم برای ثبت نام نیاز به نقدینگی در بازه زمانی خاصی دارند و بانک ها نیز برای به دست آوردن اعتبار و نقدینگی مایل به پرداخت تسهیلات به متقاضیان هستند؛ این مسئله پیش می آید که در سیتم بانکی کنونی ایران با قانون عملیات بانکی بدون ربا، به وسیله چه عقدی می توان این نیاز به نقدینگی را تأمین کرد؟

در بخش بعدی، به معرفی برخی عقود مبادله ای و مشارکتی می پردازیم و آن را از جهت استفاده برای تأمین نقدینگی برای ثبت نام عمره بررسی می کنیم.

عقود بانکی

در قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب 1363، دوازده عقد تعریف شده است. در این میان، قرض الحسنه، عقد مستقل غیر انتفاعی است که با ماهیت بانک سازگار نیست. برخی عقود مشارکتی مانند مزارعه و مساقات، تاکنون بسیار کم استفاده شده اند. برخی عقود مبادله ای، مانند فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک، هر چند برای تأمین مالی مشتریان برای خرید کالاهای بادوام کاربرد دارد، اما نمی تواند پاسخگوی نیاز به نقدینگی مشتری باشد. برخی دیگر مانند سلف، در جهت تأمین نقدینگی مشتریان بوده است؛ امّا در موارد خاصی که طبق قانون معین شده است استفاده می شود. البته برخی از محدویت های قانونی، ناشی از خاصیت ذاتی این عقود است؛ برای مثال، عقد سلف در مورد تأمین نقدینگی خدمات آینده استفاده نمی شود؛ زیرا خدمات، از لحاظ شرعی خرید و فروش نمی شود و فقط اجاره داده می شود. به عبارت دیگر، این عقود برای در اختیار گزاردن منابع آزاد برای مشتری کاربرد ندارد. برخی مانند خرید دِین هر چند مزیت تأمین منابع آزاد را دارد، ولی از جهت شرعی برای صحت آن، بایستی بانک اطمینان به وجود بدهی پیدا کند. همچنین گاه نیاز مشتری به نقدینگی، از جنس بدهی نیست؛ بلکه برای تأمین سرمایه در گردش، خدمات مصرفی مانند عمره و. . . احتیاج به نقدینگی دارد. در این بخش برخی از عقود معرفی می شود.

عقد قرض الحسنه

بنا برآنچه در ماده 15 آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است، قرض الحسنه، عقدی است که به موجب آن یکی از دو طرف (قرض دهنده) ، مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر (قرض گیرنده) تملیک می کند که قرض گیرنده، مانند آن و یا درصورت امکان نداشتن، قیمت آن را به قرض دهنده رد می کند. (ماده 15 آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا)

این تعریف و نیز تعریف مندرج در دستورالعمل اجرایی قرض الحسنه اعطایی بانک ها، مشعر بر اینکه «قرض الحسنه اعطایی، عقدی است که به موجب آن بانک ها (به عنوان قرض دهنده) مبلغ معینی را به قرض، طبق ضوابط مقرر در این دستورالعمل به اشخاص حقیقی یا حقوقی (به عنوان

قرض گیرنده) ، واگذار می کنند که در چارچوب ماده 648 ق. م. قرار دارد و مستفاد از آن استقرار رابطه حقوقی داین - مدیون و الزام دو طرف به تمامی شرایطی است که در متن قرار داد ذکر می شود.

برخی معتقدند برجسته ترین (1)مشخصه نظام بانک داری بدون ربا، اعطای قرض الحسنه با الهام از قانون

1- البته در صورتی که بانک در اقتصاد اسلامی مؤسسه ای انتفاعی باشد، دیگر نمی توان گفت برجسته ترین مشخصه آن عقدی غیر انتفاعی (قرض الحسنه) است. چرا که قرض الحسنه برای کارهای خیر و تبرعی کاربرد دارد. ازاین رو با ماهیت بانک سازگاری ندارد. .

اساسی جمهوری اسلامی ایران می باشد. ابزاری که هدف نهایی آن در تأمین نیازهای ضروری و عمومی افراد جامعه بدون انتظار و دریافت سود خلاصه می شود. ابزاری که فارغ از دیدگاه های محض اقتصادی، از کرامت و اعتبار معنوی خاص انسانی و اجتماعی برخوردار است. در واقع اعطای قرض الحسنه می تواند برای آن دسته از افراد جامعه قدرت مالی در حد انتظار را ایجاد کند که بضاعت کافی برای تأمین نیازهای عمومی و ضروری خود ندارند. (هدایتی و دیگران، ۱۳8۰: صص ۱0۰ - ۱1۰)

با توجه به آن چه در مورد این عقد آمد، مشخص می شود که کار بردش برای تأمین نیازهای اساسی و کمک به افراد بی بضاعت است؛ ولی افرادی که برای ثبت نام عمره نیاز به نقدینگی دارند، هر چند تأمین آن از طریق قرض الحسنه اشکال شرعی ندارد؛ اما از جهت اقتصادی، بانک حاضر به پرداخت تسهیلات مجانی نیست. علاوه بر این ممکن است بانک ها از لحاظ قانونی نتوانند تسهیلات قرض الحسنه را برای عمره و حج پرداخت کنند؛ زیرا عمره و حج جزء نیازهای ضروری و نیز برای افراد بی بضاعت نیست. بنابراین تسهیلات پرداختی بانک ها برای عمره، در قالب عقد قرض الحسنه به متقاضیان ثبت نام عمره اعطا نمی شود.

عقد جعاله

جعاله، در لغت به معنای قرار دادن چیزی برای کسی در ازای انجام کاری است. در اصطلاح شرعی انشا التزام به انجام کار محلل و مقصود در مقابل عوض همراه با صیغه خاص آن است. (الشیخ الجواهری، بی تا، ج 35، ص 187) از خصوصیات این عقد امکان انجام کارهایی است که تا حدودی در مورد کم و کیف کار جهالت وجود داشته باشد. بنابراین برای انجام کارهایی استفاده می شود که همراه با ریسک است. همچنین برخی از فقها (الشیخ الجواهری، بی تا، ج، ص 189) ، جعاله را از جمله ایقاعات برشمرده اند.

بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی، برای عامل یا عند الاقتضاء به عنوان جاعل اقدام به جعاله کنند. در مواردی که بانک عامل جعاله باشد، در قرارداد جعاله اختیار بانک برای واگذاری قسمتی از عمل معین به غیر، به عنوان

جعاله ثانوی یا هر عنوان دیگر ایرادی ندارد. (قانون عملیات بانکی بدون ربا)

با این حال، آیا بانک می تواند از جعاله برای اعطای تسهیلات عمره استفاده کند؟ اگر بانک بخواهد در قالب عقد جعاله برای عمره، تسهیلات اعطا کند؛ چند حالت می توان تصور کرد:

نخست این که بانک جاعل باشد و افرادی را انتخاب کند که به نیابت از طرف بانک، عمره به جا آورند و در ازای آن جُعل (عوض) را به آنان بپردازد. باطل بودن این حالت از جهت شرعی مشخص است؛ زیرا بانک شخصیت حقوقی دارد و امکان قصد قربت برای بانک وجود ندارد؛ در حالی که عمره

عملی عبادی است و درآن جهت دیگری وجود ندارد که قابل پرداخت عوض برای بانک باشد. همچنین از لحاظ قانونی، جعاله برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی است؛ در حالی که عمره هیچ کدام از این موارد نمی باشد. بانک بیشتر به عنوان عامل در عقد جعاله شرکت می کند و در موارد محدودی می تواند به عنوان جاعل باشد.

دوم، فرض می کنیم که سازمان حج، فقط ارائه کننده خدمات عمره (عامل) است و با بانک (جاعل) قرارداد جعاله می بندد که در قبال یک میلیون تومان، یک خدمت عمره به هر کسی ارائه می دهد که بانک معرفی کند. برای مثال، بانک ملی را در نظر بگیرید که یک میلیارد داده و با سازمان حج قرارداد عامل بودن ارائه خدمات هزار عمره به معرفی شوندگان بانک را می گیرد. حال، بانک به مردم اعلام می کند که حاضر است این خدمات عمره را نقد به یک میلیون و نسیه به یک میلیون و صدهزار تومان واگذار کند. بنابر این لازم نیست قرارداد جعاله را به انجام دادن اعمال عمره ببریم که قابل بودن واگذاری نداشته باشد؛ بلکه روی خدماتی می بریم که سازمان ارائه می کند؛ مانند حمل و نقل، اسکان، تغذیه و. . . . هر چند این فرض قرارداد جعاله میان بانک و سازمان حج را درست می کند، اما با توجه به اینکه هدف تأمین مالی عمره گزاران از طریق قرارداد جعاله است، مشکلی را حل نمی کند؛ بلکه در نهایت عمره گزار یا فیش عمره را نقد تهیه می کند یا اینکه در قالب فروش اقساطی، خدمات عمره را از بانک خریداری می کند؛ البته این کار در صورتی جایز است که بگوییم خدمات، خرید و فروش می شوند. در حالی که بیشتر فقهای عظام، عین بودن مبیع را یکی از شرایط صحت بیع می دانند.

سوم، بانک، در نقش عامل (پیمانکار) باشد. در این صورت، کسی که درخواست تسهیلات برای ثبت نام عمره می کند، جاعل بوده و گویا می گوید: هرکس برای من این عمره را به جا آورد، فلان مبلغ را به او خواهم داد. بانک نیز که عامل است، خودِ جاعل را وکیلش در اجرای عقد جعاله قرار می دهد. این حالت فقط حیله ای برای فرار از ربا و تسهیلات ربوی است؛ و الاّ اینکه در حقیقت عامل و جاعل یکی باشد، عقلایی نیست.

چهارم، بانک نقش عامل (پیمانکار) داشته باشد. در این صورت، کسی که برای ثبت نام عمره درخواست تسهیلات می کند، جاعل است و گویا می

گوید: هرکس برای من این عمره را به جا آورد، فلان مبلغ را به او خواهم داد. بانک نیز که عامل است، فرد دیگری را وکیل خود در اجرای جعاله می کند که او نیز می خواهد به عمره برود؛ به عبارت دیگر هر عمره گزار، برای جاعل دیگر عمره به جا آورد، در حالی که هر کدام از تسهیلات گیرندگان می خواهند برای خود عمره به جا آورند. بنابراین بطلان این حالت نیز از جهت فقهی روشن است.

به همین دلیل است که در نظرخواهی هایی که از مراجع عظام تقلید صورت گرفته است، بر حرمت

تسهیلات جعاله برای ثبت نام عمره تأکید کرده اند؛ برای نمونه نظر خواهی که از آیت الله العظمی صافی صورت گرفته است به شرح زیر است:

«اخیراً سازمان حج و زیارت، دور جدید ثبت نام عمره مفرده را شروع کرده است. بعضی از بانک ها مبلغی را برای (تسهیلات جعاله سفر عمره مفرده) به متقاضیان می دهند و در مقابل پرداخت اقساطی آن، مبلغی برای جعل و کارمزد و. . . می گیرند. اینک بفرمایید:

1. آیا چنین قراردادی مشروعیت دارد یا خیر؟

2. ثبت نام عمره مفرده با گرفتن این تسهیلات چگونه است؟

پاسخ: این گونه قرارداد جعاله، وجه شرعی ندارد و در واقع، قرض به شرط زیاده می باشد که ربا و حرام است و ثبت نام سفر عمرهٔ مفرده با پول ربوی جایز نیست.» (1)

عقد مضاربه

مضاربه، قراردادی است که به موجب آن یکی از دو طرف (مالک) عهده دار تأمین سرمایه (نقدی) می شود. با توجه به این که طرف دیگر (عامل) ، با آن تجارت کرده و در سود حاصله شریک باشند. (آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده. . .) .

طبق تعریف مضاربه، روشن است که تسهیلات عمره در قالب عقد مضاربه پرداخت نمی شود؛ زیرا اول اینکه عمره کاری بازرگانی نیست و سود مادی مستقل ندارد که عمره گزار یا عامل پس از انجام عمره، اصل سرمایه بانک و سود حاصل را که سود تجارت است به بانک باز پرداخت کند.

در این جا دو عقد مشارکتی آمده و مشخص است که با عقد مزارعه و مساقات و بقیه عقود مشارکتی نیز، امکان دریافت تسهیلات برای ثبت نام عمره وجود ندارد. در قسمت بعدی، برخی عقود مبادله ای معرفی شده وامکان پرداخت تسهیلات برای ثبت نام عمره در قالب این عقود بررسی خواهد شد.

فروش اقساطی از عقود مبادله ای است که بر مبنای بیع نسیه قرار دارد و در آن کالای کنونی در مقابل ثمن آینده فروخته می شود. (الانصاری، 1420 ه. ق. ، ج6: ص199)

مطابق دستورالعمل های اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک ها می توانند منابع خود را به فروش اقساطی مسکن، مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات تخصیص دهند. ماده یک دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی بیان می دارد: مقصود از فروش اقساطی

1- ابزارهای مشتقه بررسی فقهی و اقتصادی، غلام علی معصومی نیا، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1389. http: //www. ghatreh. com/news8324844/. html. .

عبارت است از واگذاری عین به بهای معلوم به غیر، به ترتیبی که تمام یا قسمتی از بهای مزبور به اقساط مساوی و یا غیر مساوی در سررسید یا سررسیدهای معین دریافت شود. (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ص59) مطابق این دستورالعمل، بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امر مسکن، واحدهای مسکونی ارزان قیمت را فقط بنا به درخواست کتبی و تعهد متقاضیان مبنی بر خرید این گونه واحدها به صورت اقساطی به آنان به فروش برسانند. این واحد به طور مستقیم یا از طریق اعطای هر کدام از انواع تسهیلات بانکی به وسیله آنها احداث شده است. به همین صورت بانک ها می توانند مواد اولیه و لوازم یدکی و ابزار کار مصرفی و همچنین وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیساتی خریداری کنند که عمر مفید آنها بیش از یک سال باشد و به صورت اقساطی به متقاضیان این گونه کالا به فروش برسانند.

عقد سلف

دو عبارت سلم و سلف معنای مشترک دارند، که عبارت است از فروش کالای موصوف در ذمه برای تحویل در آینده در مقابل شیء حاضر. فقهاء نیز عباراتی نزدیک به همین مضمون آورده اند و جواز این بیع اجماعی است. (العلامهٔ الحلی، 1420ه. ق. ، ج11، ص258)

منظور از معامله سلف، پیش خرید نقدی محصولات تولیدی به قیمت معین می باشد. (باتوجه به ضوابط شرعی) . (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ماده ۴۰)

بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم، جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، اعم از اینکه مالکیت این واحدها متعلق به شخص حقیقی و یا حقوقی باشد، منحصراً بنا به درخواست این گونه واحدها، مبادرت به پیش خرید محصولات تولیدی آنها کنند. (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ماده 41)

اجاره به شرط تملیک

اجاره به شرط تملیک، عقد اجاره ای است که در آن شرط شود مستأجر در پایان مدت اجاره، در صورت عمل به شرایط قرارداد، عین مستأجره را

مالک شود. معلوم است که اجاره به شرط تملیک، از سه عقدِ خرید، اجاره و واگذاری یا فروش تشکیل می شود. (هدایتی، و دیگران، پیشین، ص193) به عبارت دیگر اجاره به شرط تملیک شامل دو عقد بیع و یک عقد اجاره است.

با توجه به آن چه که در تعریف فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک آمد، مشخص است که این عقود برای اعطای تسهیلات عمره هیچ کاربردی ندارد. عقد سلف نیز، هر چند برای تأمین نقدینگی استفاده می شود، اما در عمره قرار نیست کالا یا خدمتی برای آینده فروخته شود تا از عقد سلف، برای تأمین نقدینگی متقاضیان ثبت نام عمره استفاده شود.

خرید دِین

مراد از دِین، هر مالی است که در ذمه شخص به اسبابی اعم از قرض، خرید و فروش، اتلاف، غصب و. . . ثابت شده است. بنابراین در قرض، قرض گیرنده مدیون و در سلف، مبیع دینی است که در ذمه فروشنده قرار گرفته و در معامله نسیه، ثمن دینی است که در ذمه خریدار قرار گرفته است. در مواردی که انسان ضامن چیزی می شود نیز، آن مورد در ذمه شخص ضامن قرار گرفته است. (معصومی نیا، 1389: صص95 - 96)

یکی از مباحث مهم صدق عنوان «بیع» بر معامله روی دین است. زیرا بیشتر فقها (1) عین بودن مبیع را شرط صحت بیع می دانند. دلیل ایشان بر این امر، تبادل عرفی و صحت سلب از تملیک منفعت و تبادر است (2)؛ یعنی عرف، مفهوم بیع را در مورد تملیک اعیان به کار می برد. استعمال بیع در تملیک اعیان حقیقت است و در غیر آن مجاز است. البته برخی (الخمینی، 1421ه. ق. ، ج1: ص 32) مال بودن را در مبیع کافی می دانند که در این صورت عنوان «مال» بر دین صادق است. براساس اعتبار عین بودن مبیع، چون عین یا خارجی و فیزیکی است و یا کلی که در ذمه فرد قرار می گیرد، دین هم از امور اعتباری است که در ذمه قرار می گیرد و ازاین رو آن را ملک، مملوک می دانند. پس عقلا، آن چه را طلبکار در ذمه بدهکار دارد، ملک او دانسته و قابل نقل و انتقال و خرید و فروش می دانند.

محل نزاع فقهی در مورد بیع دین، چگونگی وقوع آن است. بیع دین صورت های فراوانی دارد که مهم ترین آن ها عبارتند از: بیع دین حال (سررسید شده) به بدهکار، بیع دین حال به غیر بدهکار و بیع دین مؤجل (که سررسید آن فرا نرسیده است) . قسم اول آن از نظر همه فقها جایز است، (النجفی الجواهری، بی تا، ج24: ص 344) و فروش دین سررسید شده به غیر بدهکار را نیز همه به غیر از ابن ادریس (3) جایز می دانند؛ اما فروش دین، قبل از سررسید را برخی به طور مطلق (یعنی تفاوتی میان بدهکار و غیر بدهکار قائل نشده اند.) جایز نمی دانند. (النجفی الجواهری، پیشین، صص 348 - 344) در برابر این نظر، عده بی شماری (الحسینی العاملی، بی تا، ج5، ص 21) قائل به جواز بیع دین مؤجل، مانند بیع دین حال هستند و معتقدند که دین مؤجل، حق مالی است و بیع آن جایز است؛ بنابراین خرید دین از جهت فقه امامیه، پذیرفته مشهور فقهاست.

1- «لاخلاف و لا اشکال فی اعتبار کون المبیع عیناً و لذا اشتهر بینهم انه لنقل الأعیان کإشتهار کون الإجاره لنقل المنافع» محمد حسن النجفی الجواهری، جواهر الکلام، (تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1368) ، ج22، ص 208.

2- تبادر و صحت سلب از علائم شناخت حقیقت از مجاز در کتب اصولی معرفی شده است.

3- ابن ادریس الحلّی، محمد بن منصور بن احمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1410 ه ق، ج2، ص 38. .

خرید دِین از لحاظ قانونی، در عقود مصوب مجلس شورای اسلامی وجود نداشت؛ ولی شورای نگهبان به صورت موقت، اجازه داد این عقد را انجام دهند. بنا به تعریف اسناد تجاری، به آن دسته از اسناد و اوراق بهادار اطلاق می شود که مفاد آن حاکی از بدهی معاملات تجاری باشد. بانک ها به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی، می توانند اسناد و اوراق تجاری متعلق به این قبیل واحدها را طبق ضوابط این آیین نامه تنزیل کنند. این امر در صورتی به وسیله بانک ها مجاز است که سررسید آنها بیش از یک سال نباشد و جنبه صوری (غیر واقعی) نداشته باشد. (هدایتی و دیگران، پیشین، ص 245) در ماده 98 قانون برنامه پنجم که به تصویب شورای نگهبان نیز رسید، بیع دِین، کنار عقد استصناع و مرابحه، به مجموعه عقود بانکی اضافه شد.

از تعریف فوق مشخص است که خرید دِین به صورت ابزار بدهی به گونه ای است که معامله اولی بایستی خارج از بانک صورت گیرد و شخص متقاضی تسهیلات، پیش تر طلبکار باشد. سپس با فروش اسناد حاکی از طلب خود به بانک، اقدام به تأمین نقدینگی خود کند؛ بنابراین خرید دین معامله ای است که بایستی یک طرف آن، یعنی تعهدات مدت دار اولیه خارج از بانک انجام شود؛ ازاین رو پاسخگوی تقاضای افرادی نیست که بدهی آنان به صورت اوراق بهادار یا ناشی از نیاز به نقدینگی برای تأمین حقوق و یا برای تأمین کالا یا خدمات مصرفی مانند عمره است.

راهکار پیشنهادی برای ثبت نام عمره

پس از بررسی عقود مبادله ای و مشارکتی در قانون عملیات بانکی بدون ربا مشخص شد که هیچ کدام از عقود موجود، برای تأمین نقدینگی ثبت نام عمره استفاده نمی شوند. از لحاظ شرعی نیز، فقط عقد قرض الحسنه است که برای ثبت نام عمره استفاده می شوند؛ اما این عقد نیز برای نیازهای ضروری و عمومی به طور قانونی در مجموعه عقود بانکی گنجانده شده است و اثبات ضروری بودن عمره، به راحتی امکان پذیر نیست.

از طرفی روش فعلی و مدت کوتاه ثبت نام عمره و حج، برای متقاضیان تشرف به سرزمین وحی، راهی جز تأمین نقدینگی با استفاده از تسهیلات بانکی نمی گذارد. چه بسا برای انجام امری مستحب، گرفتار ربا یا عقود باطل شوند.

بنابراین سازمان حج، می تواند روش ثبت نام عمره را تغییر دهد. برای مثال، این سازمان می تواند برای سهمیه بندی محدود بودن اعزام خود، ابتدا پیش ثبت نامی انجام دهد و از متقاضیان درخواست کند که در سایت سازمان حج نام نویسی کنند و هزینه های اولیه از قبیل قرعه کشی، سایت اینترنتی، و. . . را بپردازند. سپس با مشخص شدن افراد، آن ها را به کاروان های مربوط به اعزام معرفی کنند و نزدیک به زمان اعزام، هزینه کامل از عمره گزار دریافت شود.

با این روش، نخست جلوی سودهای کلان بانک ها گرفته می شود و بانک ها به جای برنامه ریزی برای سرمایه گذاری سود بیشتر، از کارهای جانبی به سمت برنامه ریزی از طریق سرمایه گذاری در کارهای تولیدی و خدماتی می روند. دوم، رفاه متقاضیان عمره افزایش می یابد و دیگر مجبور نیستند در مدتی کوتاه، کل مبلغ لازم برای اعزام به عمره را فراهم کنند. همچنین سازمان برای جلوگیری از ضرر ناشی از ثبت نام هایی که در موعد مقرر حاضر به اعزام نیستند، ظرفیت های مازاد معرفی کرده و بلافاصله جایگزین کند.

نکته پیشنهادی دیگر این است که سازمان حج و زیارت، در راستای خصوصی سازی و افزایش رفاه عمره گزاران، کارهای تصدی گری خود را به بخش خصوصی واگذار کند و با نظارت قوی و مستمر، باعث افزایش رفاه مردم شود؛ زیرا با تأسیس شرکت های گوناگون اعزام به عمره، هر کدام با دیگری در جهت کاهش قیمت و افزایش کیفیت خدمات با دیگری رقابت می کنند. در این صورت متقاضیان براساس تفاوت در خدمات حمل و نقل، اسکان، خوراک و. . . ، قیمت های گوناگونی را برای اعزام به عمره می پردازند.

علاوه بر این، با از میان رفتن بازار انحصاری ثبت نام و اعزام به عمره، بازار سیاه آن تا حدودی تعدیل می شود؛ زیرا هر چند بازار سیاه، ناشی از محدود بودن عرضه است، اما با تنوع عرضه، افرادی که با توجه به زمان کوتاه ثبت نام، نام نویسی کرده تا در زمان نبود عرضه ی دولتی، کالای خود را با قیمت بسیار بالاتر عرضه کنند، با ریسک بیشتری برای نبود متقاضی خرید امتیاز عمره مواجه خواهند شد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

از آن چه در این مقاله آمد نتایج زیر به دست آمد:

1. شرایط کنونی ثبت نام عمره، موجب به وجود آمدن بازار انحصاری می شود که رفاه متقاضیان عمره را به شدت کاهش می دهد.

2. عقود بانکی معرفی شده در قانون عملیات بانکی بدون ربا، قابلیت تأمین نقدینگی برای ثبت نام عمره را ندارد.

3. از لحاظ شرعی، فقط عقد قرض الحسنه برای تأمین نقدینگی مورد نیاز عمره استفاده می شود، اما از جهت بانکی، نمی توان از عقد قرض الحسنه برای این کار استفاده کرد.

بنابراین برای بهبود وضعیت ثبت نام متقاضیان عمره و کاهش عقود ربوی یا باطل، پیشنهادهای زیر مطرح می شود:

1. سیستم ثبت نام عمره تغییر کرده، و متقاضیان ابتدا فقط براساس هزینه های اولیه در سایت سازمان ثبت نام نموده، سپس برنده شدگان در هنگام نوبت سفر به عمره هزینه کامل را بپردازند.

2. سازمان حج و زیارت می تواند در راستای خصوصی سازی و کاهش حجم دولت، کارهای تصدی گری مربوط به حج و عمره را به شرکت های خصوصی واگذار نماید.

منابع

1. «السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی» ، ابن ادریس الحلّی، محمد بن منصور بن احمد، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1410 ه ق، ج2.

2. کتاب المکاسب، مرتضی الأنصاری، المؤتمر العالمی بمناسبهٔ الذکری المئویهٔ الثانیهٔ لمیلاد الشیخ الأنصاری، 1420، قم.

3. وسائل الشیعهٔ، محمد بن الحسن الحر العاملی، قم، مؤسسهٔ آل البیت: ، لإحیاء التراث، ج11، 1414ه-. ق.

4. «مفتاح الکرامهٔ فی شرح قواعد العلامه» ، سید محمد جواد الحسینی العاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج5.

5. «اقتصاد خرد 2» ، عباس شاکری، نشر نی، 1386، تهران.

6. «تذکرهٔ الفقهاء» ، حسن بن یوسف العلامهٔ الحلی، مؤسسهٔ آل البیت: ، لإحیاء التراث، 1420، قم.

7. «تحلیل اقتصادی نظریه و کاربرد» ، چارلز موریس و اون فلیپس، ج 2، حسن سبحانی، دانشگاه تهران، چاپ چهارم، تهران، 138۰.

8. «کتاب البیع» ، سید روح الله الموسوی الخمینی، قم، مؤسسهٔ تنظیم و نشر آثار الامام الخمینی، 1421ق، ج1.

9. «بانکداری اسلامی» ، سید عباس موسویان، پژوهشکده پولی و بانکی، 1385، تهران.

10. «جواهر الکلام» ، محمد حسن النجفی الجواهری، دار إحیاء التراث العربی، چاپ هفتم، بیروت.

11. «آشنایی با عربستان» ، عبدالله نصیری، بی تا، بی نا، نرم افزار حج، موسسه نرم افزاری نور، قم.

12. «عملیات بانکی داخلی» -2» ، سید علی اصغر هدایتی، علی اصغر سفری، حسن کلهر، محمود بهمنی، تهران، مؤسسه عالی بانکداری، ۱۳۸۰.

13. «عروة الوثقی» ، سید محمد کاظم الیزدی الطباطبایی، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ اول، قم.

1. http: // www. ghatreh. com/ news8324844/. html

2. http: //www. hamshahr ionli. inr/enews

- 149251. aspx

پژوهشی فقهی در تأثیر هزینه سوغات و ولیمه حج در استطاعت

اشاره

ابراهیم صالحی حاجی آبادی (1)

مجید رضایی دوانی (2)

چکیده

سوغات و ولیمهٔ حج و نیز نوع و میزان آنها، ممکن است در استطاعت حج نقش ایفاء کند. موضوعات و مسائل مستحدثه ای که پیرامون این دو مسئله طرح شده، قابل بررسی بوده و از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در این زمینه روایتی که گویای ابعاد مسئله باشد، وجود ندارد و تنها در چند روایت اصل سوغات و ولیمه امری مستحب قلمداد شده است. اما با تکیه بر عرف و لوازمی که در شرایط خاص و زمانهای مختلف ایجاد می کند، تاثیر هزینه سوغات و ولیمه در استطاعت قابل تایید فقهی است. مقاله حاضر در پی بیان دیدگاه فقهاء و مفسرین فریقین بوده و با تکیه بر عرف متشرعه، حکم آن را تحلیل می کند.

کلید واژه ها: حج، سوغات، ولیمه، استطاعت

مقدمه

اشاره

زیارت بیت الله الحرام مهم ترین اجتماع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی اسلام است. عملی که در طول سال به صورت عمره رایج بوده و در ماه ذی الحجه برای افرادی که مستطیع هستند، در طول عمر یک مرتبه واجب می گردد. در میان کتب روایی و فقهی مباحثی پیرامون تبیین معنای استطاعت مطرح شده و در صورتی فرد مستطیع می شود که دارای شرایطی باشد. از جمله مباحثی که در دربارهٔ استطاعت طرح شده آن است که آیا ولیمه دادن و سوغاتی آوردن حاجی نیز از شرایط

1- فارغ التحصیل دانشگاه مفید، قم دانشگاه مفید، گروه معارف قرآن.
2- عضو هیات علمی دانشگاه مفید و مدیر مرکز مطالعات قرآن.

استطاعت هست یا خیر؟ ! این دو موضوع در روایات به صورت کلی مطرح شده و چند روایت در مورد آنها وارد شده که در این مقاله به بررسی آنها می پردازیم. اهمیت این بحث از آن جهت است که برخی افراد به علت نداشتن هزینه سوغات و ولیمه از رفتن به حج استنکاف می ورزند و یا در رفتن تاخیر می کنند و برداشتی عمومی آن است که استطاعت منوط به داشتن هزینه ولیمه و هدیه است. اگر خرید سوغات امری واجب تلقی شود باید آثار اقتصادی آن را پذیرفت و به سادگی نمی توان زائر را از خرید هدایا به علت خروج ارز و تراز منفی بازرگانی منع کرد؛ ولی اگر اثبات شود که هزینه های مذکور در استطاعت دخیل نیست و خرید هدایا واجب نیست و از امور مستحب به شمار می آید و در منطقهٔ الفراغ قرار دارد، می توان با حکم حکومتی آن را منع کرد. پرسش اصلی مقاله این است که آیا هزینه ولیمه و هدیه در استطاعت نقش دارد یا خیر؟ فرض می کنیم که شرط تحقق استطاعت، علاوه بر داشتن مخارج رفت و برگشت و دیگر هزینه های حج، این است که شخص در صورت مراجعت به وطن، هزینه سوغات و مخارج پذیرایی را به صورت متعارف و مطابق با شان و آبرویش داشته باشد. برای سامان دادن بحث با استفاده از روش فقهی اجتهادی مرسوم، ادله را مورد بررسی قرار می دهیم و حکم فقهی را استنباط می کنیم. برای رسیدن به حکم فقهی باید استطاعت با استفاده از ادله تعریف و سپس حکم ولیمه و هدایا و سوغات بیان شود.

الف) استطاعت

یکی از مسائل مهم دربارهٔ حج بحث استطاعت است. استطاعت از ماده طوع، (1)به معنای قدرت داشتن بر انجام کاری است. (2)این واژه اخص از قدرت می باشد، زیرا هر مستطیعی قادر است، اما هر قادری مستطیع نیست. استطاعت نامی است که برای معانی چون، اراده بر انجام فعل، عدم مانع برای انجام فعل و مقدماتی که فعل بر آن مترتب می شود، وضع شده است. (3)بنابراین استطاعت به معنای قدرت بر انجام عملی است، البته به شرط وجود شرایطی چون صحت بدن، ارتفاع موانع و وجود زاد و راحله [به اندازه کافی برای ایاب و ذهاب و خرج عائله]. (4)همان گونه که بیان شده است: استطاعت داری اقسامی است از جمله استطاعت عقلیه، شرعیه، جسمی، مالی و. . . (5)در این بحث استطاعت مالی که شامل سوغات و ولیمه نیز می گردد، مد نظر است.

1- العین، ج2، ص210؛
2- لسان العرب، ج8، ص242؛
3- الفروق اللغویه، ص47؛
4- الناصریات، ص3۰3؛
5- ر. ک مستند الشیعه، ج11، ص25؛ الموسوعه الفقهیه المیسره، ج2، ص328. .

استطاعت، از نظر عرف، شرع و لغت به معنای «راحتی امر و ارتفاع مشقت بوده» و صرف قدرت باعث تحقق آن نمی گردد. هنگامی که شخصی گوید: «لا أستطیع شرب هذا الدواء» نمی توانم این دارو را بنوشم؛ گویای آن است که نوشیدن این دارو برای من بسیار سخت است. بنابراین کسی که سفر به مکه برایش مشقت فراوان دارد، یا نفقۀ عیال را در مدت ایام حج ندارد، این فرد مستطیع نیست. (1)در بیان معنای استطاعت اختلاف نظر وجود دارد، برخی مراد از آن را زاد و راحله دانسته اند (2)و بعضی دیگر معتقدند: فرد اگر به هر طریق خود را به مکه برساند، مستطیع می گردد؛ اما آن چه از اهل بیت (ع) نقل شده این است: مستطیع به فردی اطلاق می گردد که دارای زاد و راحله و نفقه خانواده بوده و مبلغی نیز برای هنگام بازگشت داشته باشد تا امور او را کفایت کند. (3)بنابراین مراد از استطاعت همان زاد و راحله است، یعنی فرد از لحاظ مالی قدرت داشته باشد، مخارج رفت و برگشت حج را پرداخت نماید و اطلاق لفظ «استطاع» در آیه (مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً . . .) (4)شامل زاد و راحله، قدرت جسمانی و تمکن انفاق بر خود و عائله اش بعد بازگشت از مکه نیز می شود. (5)

در میان اهل سنت نیز در بیان معنای استطاعت اختلاف است. برخی رسیدن به بیت الله، بدون مشقت و همراه با امنیت بر نفس و مال و قدرت بر انجام فرائض و ترک محرمات را استطاعت می دانند. (6)مالکی ها معتقدند: استطاعت فقط با وجود قوه جسمانی محقق می شود و کسی که فاقد قدرت جسمانی است، اما زاد و راحله دارد، مستطیع نیست. (7)در مقابل شافعی ها معتقدند: استطاعت تنها زاد و راحله را در بر می گیرد، اما قوه جسمانی شرط نیست. (8)از ظاهر کلام مالک برمی آید راحله شرط استطاعت نیست و در توجیه مراد از «زاد و راحله» می گوید: مراد امکان رسیدن به مکه، بدون مشقت و ترس بر مال و جان است. مردی زاد و راحله دارد، اما توان رفتن ندارد. در مقابل فردی قدرت پیاده رفتن دارد، بنابراین از اولی حج ساقط و بر دومی واجب می شود. (9)بنابراین از نظر مالک راحله در وجوب حج معتبر نیست اما راجع به «زاد» ، قدرت و حصول آن را شرط نمی داند بلکه اگر فرد صنعتی دارد که با آن

1- الناصریات، صص304 و 305؛ ریاض المسائل، ج6، ص58.

2- الناصريات، ص3٠3.
3- ر. ک ينابيع الموده، ج7، ص133؛ مجمع البيان، ج2، ص35٠.
4- آل عمران/97.
5- مختلف الشيعه، ج4، ص5؛ ر. ک الأمثل، ج2، ص6٠9.
6- مواهب الجليل، ج3، ص478.
7- الاحكام، ابن حزم، ج7، ص918.
8- الاحكام، ابن حزم، ج7، ص918.
9- مواهب الجليل، ج3، ص448. .

در طی طریق می تواند حوائج خودش را بر طرف نماید، حج بر او واجب می گردد. (1)در قرآن کریم واژهٔ استطاعت یک مرتبه در آیات مربوط به حج استعمال شده که می فرماید: (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً. . .) (2)«. . . و حجّ بیت الله الحرام برای خدا بر عهده مردمی است که بتوانند راهی به آن بیابند. . .» .

علماء اهل سنت تفسیرهای متفاوتی از «سبیل» ارائه کرده اند. اصل «سبیل» به معنای وصول [به مکه] است و به همین علت لفظ «سبیل» به «طریق» نیز اطلاق می گردد. (3)بنابراین استطاعت سبیل همان امکان وصول به مقصد است. (4)«سبیل» در راه دور، نیازمند زاد و راحله می باشد، بر خلاف «سبیل نزدیک» که نیاز به زاد و راحله ندارد. به همین علت عده ای سبیل را به معنای قدرت و تحمل طی طریق تفسیر کرده اند. (5)شافعی معتقد است: «مراد از استطاعت در کتاب و سنت و اجماع آن است که مرد دارای زاد و راحله باشد تا او را در رفت و برگشت یاری نماید. (6)در نگاه عکرمه، سبیل به معنای صحت بدن است. (7)در روایتی که از رسول اکرم (ص) نقل شده: مراد از سبیل همان زاد و راحله است. (8)

در کتب فریقین نیز روایاتی در بیان تعریف استطاعت بیان شده است. برخی اهل سنت از جابر بن عبدالله نقل کرده اند: «وقتی آیهٔ فوق نازل شد، مردی بلند شد و سؤال کرد: یا رسول الله مراد از «سبیل» چیست؟ آن حضرت پاسخ دادند: منظور از استطاعت زاد و راحله است» . (9)لازم به ذکر است همین روایت را انس نقل کرده و سند آن به شرط شیخین صحیح است. (10)در روایت دیگری وارد شده: مراد از «سبیل به بیت» همان زاد و راحله هست. (11)نقل شده: مردی از رسول الله سوال کرد: چه چیزی باعث وجوب حج می گردد؟ در پاسخ فرمودند: زاد و راحله! (12)این روایت از جهت سند، حسن است؛ (13)

1- الناصریات، ص3۰4.

2- آل عمران: 97.

3- معانی القرآن نحاس، ج1، ص447.

4- احکام القرآن، جصاص، ج2، ص3۰.

5- التحریر و التنویر، ج3، ص168؛ ر. ک الجامع لاحکام القرآن، ج4، ص۰15-152؛ معانی القرآن، نحاس، ج1، ص448.
6- احکام القرآن، شافعی، ج1، ص112.
7- تفسیر ابن ابی حاتم، ج3، ص714.
8- تفسیر القرآن صنعانی، ج1، ص127.
9- سنن الدار قطنی، ج2، ص193.
10- المستدرک حاکم، ج1، ص442؛ نصب الرایه، ج3، ص79.
11- معرفه السنن و الآثار، بیهقی، ج3، ص476؛ سنن الدار قطنی، ج2، ص193.
12- سنن ابن ماجه، ج2، ص967؛ سنن الترمذی، ج2، ص154؛ سنن الدار قطنی، ج2، ص193.
13- سنن الترمذی، ج2، ص154؛ العهود المحمدیه، ص220. .

هر چند برخی دیگر آن را «جدا ضعیف» می دانند. (1)که قوت و ضعف یک روایت به مبنای رجالی افراد باز می گردد. به هر حال از مجموع این دسته از روایات اهل سنت، می توان تواتر اجمالی بدست آورد که مراد از سبیل، همان زاد و راحله است.

اما در کتب روایی شیعه معنای فوق بیشتر بسط داده شده است. به عنوان نمونه چند روایت را ذکر می کنیم:

(2). مردی از امام صادق (ع) درباره (مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) سوال کرد؟ (3)ایشان فرمودند: مردم چه می گویند؟ آن شخص گفت: مراد زاد و راحله می باشد! امام صادق (ع) فرمود: از پدرم ابوجعفر همین مسئله سوال شد، وی پاسخ دادند: [اگر مراد زاد و راحله باشد] مردم در این صورت هلاک شده اند! اگر چنین بود که هر کسی که دارای زاد باشد و به اندازه قوت عیال خود راحله داشته باشد، و بدین وسیله از مردم بی نیاز گردد، . . . از آن حضرت سوال شد مراد از «سبیل» چیست؟ فرمودند: مراد سعه و گسترش در مال است، به گونه ای که با مقداری از این مال حج بجای آورد و مقداری را برای مخارج عیال خود باقی بگذارد، آیا خداوند زکات را واجب نکرد، و آن را تنها بر کسانی واجب نمود که دویست درهم دارایی داشته باشند» .

روایت از جهت سند موثقه و قابل استناد بوده، (4)و از جهت دلالت تصریح دارد حاجی باید افزون بر مخارج رفت و برگشت خود، مالی نیز داشته باشد تا مخارج اهل و عیال خود را پرداخت نماید. بنابراین فردی که هزینۀ رفت و برگشت را دارد، اما نفقه عیال خود را در این مدت حج ندارد، مستطیع نیست. پس لازم است فرد افزون بر مایحتاج سفر مکه از زاد و راحله، نفقه خانواده اش را در مدتی که در حال رفت و برگشت است، را نیز دارا باشد. (5)

از حضرت رسول (ص) نقل شده: «کفی بالمرءِ إثما أن یضیع من یقوت» . (6)«همین گناه برای [عذاب و گرفتاری] مرد کفایت می کند که قوت عیال خود را ضایع نماید» ؛ زیرا نفقه متعلق به حقوق انسانهاست که تاکید فروانی در پرداخت آن شده است. (7)بنابراین ظاهرا نفقه اهل و عیال جزء مخارج حج بوده و کسی که این نفقه را دارا نیست، مستطیع نمی شود.

1- ضعیف سنن الترمذی، ص93.
2- ضعیف سنن الترمذی، ص93.
3- الکافی، ج4، ص267؛ من لا یحضره الفقیه، ج2، ص418 و419؛ فقه القرآن، قطب راوندی، ج1، ص264-265.
4- کتاب الحج، ج3، ص49.
5- تذکره الفقهاء، ج7، ص55.
6- مسند احمد، ج2، ص١٦٠؛ سنن ابی داود، ج1، ص381؛ صحیح ابن حبان، ج10، ص52؛ مستدرک وسائل الشیعه، ج13، ص58.
7- تذکره الفقهاء، ج7، ص56. .

2. محمد بن یحیی گوید: من نزد امام صادق (ع) بودم که حفص کناسی از آن حضرت راجع به آیهٔ فوق (مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) سوال کرد؟ امام فرمودند: کسی که از حیث بدن صحیح باشد. . . و دارای زاد و راحله نیز باشد، این فرد مستطیع می باشد» . در این روایت افزون بر زاد و راحله، صحت بدن نیز شرط شده است. (1)شیخ صدوق همین روایت را از ابن ابی عمیر از هشام بن حکم نقل کرده است. (2)

3. امام رضا (ع) در نامه ای که به مأمون دربارهٔ حق و شرایع دین نوشت، بیان نمود: «. . . خداوند حج خانه را بر هر کسی که مستطیع است، واجب گرداند و مراد از «سبیل» زاد و راحله با صحت بدن می باشد» . (3)4. عن الأعمش، عن جعفر بن محمد. . . و حج البیت واجب لمن استطاع إلیه سبیلا و هو الزاد و الراحلة مع صحة البدن وأن یکون للانسان ما یخلفه علی عیاله وما یرجع إلیه بعد حجه. . . (4)قسمت پایانی این روایت «ما یرجع الیه بعد حجه» به صراحت بیان می دارد، فرد حاجی باید افزون بر مخارج رفت و برگشت و مخارج عیال، مالی داشته باشد، تا بعد از بازگشت، امورش اصلاح گردد.

با توجه به آن چه بیان شد، استطاعت مالی افزون بر آنکه مخارج زاد و راحله و عیال را در بر می گیرد، باید حاجی، مبالغ بیشتری داشته باشد تا هنگام بازگشت دچار تنگ دستی و سختی نشود تا مجبور شود برای گذران مخارج، از دیگر افراد قرض کند.

ب) حکم فقهی ولیمه

اشاره

معنای ولیمه : ولیمه از مادهٔ «ولم» به معنای جمع کردن می باشد. (5)همانگونه که اصل معنای «ولیمه» به معنای اجتماع شئ و تمامیت آن است و از آنجا که ولیمه دادن باعث اجتماع مردم می گردد، به این نام شهرت یافته است. (6)[غالباً] ولیمه برای مراسم عروسی داده می شود؛ (7)هر چند به هر طعامی که برای دعوت و غیره نیز مهیا گردد، اطلاق می گردد. (8)از مفهوم کلام اهل لغت به دست می آید، ولیمه مختص

1- الکافی، ج4، ص267؛ الاستبصار، ج2، ص139.
2- التوحید، ص351.
3- عیون اخبار الرضا، ج1، ص131؛ وسائل الشیعه، ج11، ص35؛ تفسیر نور الثقلین، ج1، ص372.
4- «. . . اعمش از حضرت صادق7 نقل کرد: . . . و حج خانه خدا بر کسی که مستطیع باشد، واجب می باشد و مراد از «سبیل» زاد و راحله با صحت بدن می باشد، و اینکه برای انسان مالی باقی بماند تا نفقه خانواده اش باشد و بعد از آنکه از حج باز می گردد، برای خودش نیز مالی بماند» . الخصال، ص۶۰۳- ۶۰۶.
5- تاج العروس، ج9، ص96.
6- القاموس المحیط، ج4، ص187.
7- العین، ج8، ص244؛ النهایه، ج5، ص226.
8- القاموس المحیط، ج4، ص187. .

به عروسی نیست، و هیچ ترجیحی در عروسی ندارد و همانگونه که در عروسی استعمال می شود، در غیر عروسی نیز به کار می رود. (1)

بنابراین معنای ولیمه یعنی اطعام دادن برای هر اتفاق و حادثه شاد می باشد، هر چند امروزه استعمال آن در عروسی شهرت بیشتری دارد. (2)اما این که برخی مدعی شده اند: ولیمه مخصوص عروسی است و بر غیر عروسی اطلاق نمی گردد و قول لغوی ارجح می باشد، زیرا آنها اهل لسان بوده و به موضوعات آگاه تر از دیگران می باشند. (3)این مطلب صرف ادعاست و اعتباری ندارد. زیرا در شریعت ولیمه برای غیر عروسی نیز استعمال شده است. بنابراین از جمله مصادیق و موارد ولیمه دادن، هنگامی است که حاجی از مکه باز می گردد.

روایات مربوط به ولیمه

اشاره

در رابطه با ولیمه دادن حاجی سه دسته روایات وجود دارد. در یک دسته به طور مطلق و بدون تعیین مصداق، ولیمه امری حق شمرده شده که این اطلاق شامل ولیمه حج نیز می گردد. دستهٔ دیگر احادیثی است که بیان کرده مسافر هنگام بازگشت، از سفر ولیمه بدهد و دستهٔ سوم اخباری است که به طور خاص از ولیمه حج، سخن به میان آورده است.

دستهٔ اول

اشاره

در اینجا به روایاتی که به طور مطلق ولیمه دادن را امری پسندیده برشمرده اشاره می شود. لازم به ذکر است گر چه مرحوم کلینی (رحمه الله) ، این دو روایت را در باب ولیمه عروسی در کافی بیان کرده، اما دلالت این روایات مطلق بوده و افزون بر مراسم عروسی، دیگر مصادیق ولیمه را نیز در بر می گیرد، و به طور خاص مخصوص عروسی نیست.

روایت اول:

اشاره

کلینی روایت کرده:

«عده من أصحابنا، عن أحمد بن محمد، عن ابن فضال رفعه إلی أبی جعفر - علیه آلاف التحیه و الثناء - قال: الولیمه یوم و یومان مکرمه و ثلاثه أیام ریاء وسمعه» . (4)

1- الحدائق الناظره، ج23، ص28.
2- تحریر الأحکام، حلی، ج2، ص583؛ روضه الطالبین، ج5، ص647 و 648.
3- المغنی ابن قدامه، ج8، ص104؛ الشرح الکبیر، ج8، ص104.
4- «. . . ابن فضال [با حذف واسطه ها] از امام باقر- علیه آلاف التحیه و الثناء - نقل کرد، آن حضرت فرمودند: ولیمه دادن یک روز است، روز دوم کرامت و روز سوم ریا می باشد» . الکافی، ج5، ص368؛ تهذیب الاحکام، ج7، ص۴۰9. .

بررسی سند و دلالت روایت

این روایت از جهت سند قابل استناد نیست، زیرا در روایت تصریح شده که مرفوعه است و مشخص نیست ابن فضال این روایت را از چه فرد یا کسانی نقل کرده است، بنابراین روایت فوق از جهت سند مخدوش و قابلیت استناد را ندارد.

اما از جهت دلالت باید گفت: عبارت «الولیمۀ یوم» دارای اطلاق بوده و این اطلاق ولیمۀ حج و دیگر ولیمها را در بر می گیرد. بنابراین، بر فرض تمامیت سند و چشم پوشی از مشکل سند، روایت فوق تنها بیانگر جواز ولیمه دادن می باشد.

روایت دوم

اشاره

دومین روایت بااندک تفاوت همانند روایت فوق است و بیان کرده:

«علی بن إبراهیم، عن أبیه، عن النوفلی، عن السکونی، عن أبی عبد الله - علیه آلاف التحیه و الثناء - قال: قال رسول الله (ص) : الولیمه أول یوم حق و الثانی معروف وما زاد ریاء وسمعه» . (1)

بررسی سند و دلالت حدیث

این روایت از جهت سند مشکل نداشته و موثقه است. (2)اما از نظر دلالت باید گفت: عبارت «الولیمۀ

1- «. . . سکونی از امام صادق - علیه آلاف التحیه و الثناء- نقل کرد، پیامبر اسلام9 فرمودند: ولیمه دادن، یک روز حق است، روز دوم امری پسندیده و بیشتر از آن ریا می باشد» . الکافی، ج5، ص368؛ ر. ک المحاسن، ج2،

ص418؛ مسند احمد، ج5، ص29؛ المعجم الکبیر، ج22، ص137؛ مجمع الزوائد، ج9، ص252.
2- در توضیح سند باید گفت: علی بن ابراهیم توثیق دارد. (خلاصه الاقوال، ص187) اما راجع به پدرش، ابراهیم بن هاشم که کنیه اش ابواسحاق قمی است، گفته اند: او اولین کسی بود که حدیث کوفیین را در قم نشر داد. وی امام رضا - علیه آلاف التحیه و الثناء - را زیارت کرد و در میان اصحاب [رجال و بزرگان] کسی وی را قدح نکرده است. در کتب روایی، احادیث بسیاری نقل کرده و ارجح قبول قول ابراهیم می باشد. (خلاصه الاقوال، ص49) نوفلی از دیگر راویان این حدیث، نامش حسین بن یزید نوفلی است. (الفهرست شیخ طوسی، ص51) او دارای کتاب بوده، (الفهرست طوسی، ص114؛ معالم العلماء، ص77) و دارای وثاقت است. (مشایخ الثقات، ص63) شیخ طوسی در فهرست، ضمن شرح مسلک خود می نویسد: «3- کسانی که در عصر خود معروف بودند، و ذم و جرحی در مورد آنها وارد نشده، همین عدم وجود ذم و جرح، دال بر وثاقت آنهاست، زیرا در وثاقت و عدالت حسن ظاهر کفایت می کند. اگر شخصی در زمان خود در اعلی درجه شهرت باشد و در حقش ذمی وارد می شد این ذم شیوع پیدا می کرد. به همین علت ما قائل به صحت طرقی هستیم که این افراد و معاریف در سلسله سند آن وجود دارند همانند ابراهیم بن هاشم، حسین بن یزید نوفلی و. . .» (الفهرست، ص22) طبق این بیان شیخ، - که بیانی مقبول و منطقی است - ابراهیم و نوفلی هر دو ثقه و قابل اعتنا هستند. سکونی آخرین راوی در سند فوق، نامش اسماعیل بن ابی زیاد است (رجال نجاشی، ص26) گرچه اسماعیل بن مسلم شعیری نیز به وی اطلاق شده است. سکونی دارای کتابی بزرگ بود. کتاب دیگر او نوادر است. (الفهرست شیخ طوسی، ص51) سکونی عامی مذهب بوده (خلاصه الاقوال، ص316؛ رجال ابن داود، ص231) با این وجود [به علل مختلف از جمله صداقت، عدم دخل و تصرف در روایات، اضبط بودن و. . .] بزرگان شیعه روایات وی را قبول کرده و به آنها اعتنا کرده اند. بنابراین سکونی فردی ثقه بوده، (خلاصه الاقوال، ص32) در نتیجه روایت فوق از لحاظ سندی مشکل ندارد و از آن به موثقه تعبیر می شود. .

أول یوم حق» بر وجوب ولیمه دادن دلالت نمی کند. لازم به ذکر است هر چند از جمله معانی که برای «حق» ذکر شده وجوب است؛

«حق الشی یحق به معنای وجب وجوبا» ، (1) اما باید توجه داشت، در لسان شرع کلمهٔ «حق» در معنای غیر وجوب نیز استعمال شده؛ مثلا در روایتی نقل شده: مردی از رسول الله (ص) سؤال کرد: «

ما حق الوالد علی ولده؟ قال لایسمیه باسمه، و لایمش-ی بین یدیه و لایجلس امامه و لایدخل معه الحمام» (2) «حق پدر بر فرزند چیست؟ آن حضرت فرموند: فرزند پدر را با نامش صدا نزند، جلو و مقابل او راه نرود و مقابل او [پشت به او] ننشیند و با او به حمام نرود» . واضح است در این روایت و روایات دیگری که با این مضمون در رابطه با حقوق وارد شده، حق به معنای وجوب نیست. طبیعتا اگر فرزند پدر را با نام صدا زد، یا جلوی او راه رفت یا با او داخل حمام شد، مرتکب کار حرام نشده است.

در روایت دیگری امام صادق (ع) می فرمایند:

«. . . و من الادب ان لا یدخل الرجل ولده معه الحمام. . .» (3) و به همین دلیل شهید در ذکری مکروه دانسته که فرزند با پدرش به حمام برود. اما مرحوم محقق بحرانی، قائل به عدم کراهت شده اند. (4) برخی از آیات نیز گویای این مطلب است، همانند آیهٔ شریفه (وَ الَّذِینَ فِی أَمْوالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ) (5) طبق نظر فقهاء مراد از حق معلوم در این آیه، زکات و صدقهٔ واجب مالی نیست، بلکه طبق روایات مراد از حق در آیه، همان صدقه ای است که فرد در روز یا هفته یا ماه پرداخت می کند. (6) البته لازم به ذکر است برخی از اهل سنت اینکه ولیمه در روز اول حق است را به معنای وجوب یا استحباب گرفته اند. (7) در روایت مورد بحث نیز امر بر همین منوال است و مراد از این که فرمود: ولیمه در روز اول حق است، این حق بودن، به معنای وجوب نیست، بلکه با توجه به بار معنایی خاصی که «حق» در بر دارد، ظاهرا در اینجا حق بر معنای استحباب دلالت می کند، همان گونه که صاحب جواهر نیز این روایت را

1- لعین، ج3، ص6.

2- وسائل الشیعه، ج2، ص57.

3- منتهی المطلب، ج1، ص52.
4- الحدائق الناظره، ج5، ص534.
5- «و آنان که در اموالشان حقّی است معلوم» (معارج/24
6- ر. ک تذکره الفقهاء، ج2، ص152؛ مستند الشیعه، ج9، ص237؛ ذخیره المعاد، ج1، ص420.
7- سبل السلام، ج3، ص157. .

بر استحباب حمل کرده است. (1)و مرحوم حر عاملی در ذیل همین روایت تصریح دارند: این روایت محمول بر نفی تاکید استحباب است. (2)اهل سنت از پیامبر اسلام (ص) روایت کرده اند: هنگام که علی از فاطمه (ع) خواستگاری کرد، پیامبر فرمودند: «لابد من ولیمهٔ» ، «باید ولیمه داده شود» . شافعی با استناد به این روایت، لزوم ولیمه دادن را استنباط کرده و گفته: این روایت که سندش مشکلی ندارد در معنای وجوب ولیمه [برای عروسی] می باشد. ظاهر کلام طبرانی از روایت: «الولیمهٔ حق و سنهٔ» ؛ «ولیمه حق و سنت است» نیز بر این مطلب دلالت می کند و واژهٔ «حق» در اینجا به معنای وجوب است. ابن حنبل ولیمه را سنت می داند. اما جمهور فقهاء اهل سنت بر استحباب ولیمه تاکید دارند. (3)از منظر برخی از اهل سنت مراد از «حق» آن است که ولیمه دادن امری باطل و خطا نیست، بلکه امری مستحب بوده که دارای فضیلت است. (4)هر چند این احتمال نیز مطرح است که مراد از «حق بودن» یعنی ولیمه دادن در شریعت ثابت است، که باز مراد از آن وجوب نیست، برخلاف اهل ظاهر که قائل به وجوب شده اند. (5)

بنابراین از منظر شیعه در دستهٔ اول از روایات وارده و با تکیه بر «موثقهٔ سکونی» ، مطلق ولیمه دادن در اولین روز امری مستحب بوده که شامل ولیمهٔ حج نیز می گردد. اما در ادامه روایت بیان شده:

ولیمه در دومین روز معروف است. معروف به معنای امری پسندیده و خوب است. اما ولیمه در روز سوم گویا غالباً ریاء و سمعه را به همراه دارد و در واقع نوعی خودنمایی است. البته این امور نسبی است و همیشه چنین نیست که هر کسی سه روز ولیمه داد به ریا و سمعه دچار می گردد؛ زیرا در برخی موارد افراد چندین روز ولیمه می دهند و تنها هدف آنها کسب رضایت خداوند متعال است و بس و اساسا ریا برای دسته ای معنا ندارد. بنابراین، روایت فوق در صدد بیان یک حکم کلی نیست، بلکه عرف جامعه چنین است که اگر ولیمه دادن بیشتر از حد خود شد، غالبا فرد ولیمه دهنده به ریا دچار می گردد.

دسته دوم از روایات

اشاره

در این دسته از احادیث ضمن بیان مصادیق ولیمه دادن، از جمله آنها را هنگامی است که فرد از مسافرت باز می گردد؛ عنوان می کند.

1- جواهر الکلام، ج29، ص47.
2- وسائل الشیعه، چاپ اسلامیه، ج16، ص457.
3- سبل السلام، ج3، ص154.
4- نیل الاوطار، ج6، ص322؛ فتح الباری، ج9، ص198.
5- عمده القاری، ج20، ص153. .

روایت اول: «

أحمد بن محمد، عن الهیثم بن أبی مسروق، عن هشام بن سالم، عن أبی عبد الله - علیه آلاف التحیه و الثناء - أنه قال: لا تجب الدعوه إلا فی أربع: العرس و الخرس و الایاب و الاعذار» . (1)

بررسی سند و دلالت

راویان این حدیث همه توثیق شده اند، بنابراین روایت فوق موثقه می باشد. (2)اما از نظر دلالت روایت باید گفت: از جمله اموری که این روایت برای ولیمه دادن بیان کرده، هنگامی است که فرد از سفر باز گردد. در این مورد قبول و اجابت دعوت او امری پسندیده است. لازم به ذکر است عبارت «لاتجب الدعوة الا فی اربع» بر وجوب دلالت نمی کند. در توضیح باید گفت: «لا تجب» در این مورد یا از «وجب، یجب» گرفته شده است، که در این صورت ظاهر مفهوم جمله با توجه به این واژه بر وجوب دلالت نمی کند، بلکه حداکثر بر استحباب دلالت دارد، همانگونه که فقهاء فریقین در ذیل این موارد، بر وجوب قبول دعوت فتوا نداده اند، و از ظاهر این روایت وجوب را استفاده نکرده اند. اما ممکن است «لا تجب» از باب «اجاب یجیب» به معنای اجابت کردن می باشد، که در این صورت دلالت آن بر وجوب کمتر از «وجب یجب» می باشد و همانگونه که بیان شد فقهاء فریقین از این «لا تجب الدعوه الا فی اربع» وجوب دعوت ولیمه را استفاده نکرده اند.

بنابراین روایت فوق بر امری پسندیده دلالت می کند و نهایت چیزی که از روایت فوق بدست می آید، استحباب برای قبول دعوت ولیمه مسافر می باشد، که از مصادیق مسافر، فردی است که از سفر حج، باز گشته است.

1- «امام صادق - علیه آلاف التحیه و الثناء - فرمودند: «لازم نیست دعوت پذیرفته شود مگر در چهار امر! برای عروسی، عقیقه، برای بازگشت فرد از مسافرت و برای ختنه ی کودک» . الکافی، ج6، ص281؛ وسائل الشیعه، ج24، ص310.

2- احمد بن محمد بن عیسی همان کسی است که سهل بن زیاد و محمد بن علی بن ابراهیم را به خاطر غلو و کذب از قم بیرون کرد. (رجال نجاشی، ص185 و 332) در نظر شیخ طوسی، احمد بن عیسی، حضرت امام رضا -علیه آلاف التحیه و الثناء - را درک کرد و گروهی از اصحاب همه کتب و روایات او را ذکر کرده اند، (الفهرست، ص68) بنابراین او ثقه هست. (رجال طوسی، ص351) راوی دیگر هیثم بن أبی مسروق است که دارای کتاب است. (الفهرست، شیخ، ص۲6۰؛ رجال نجاشی، ص437) وی فاضل (خلاصه الاقوال، ص۲9۰؛ رجال ابن داود، ص201) و ثقه است (مستدرکات علم رجال، ج1، ص64۰؛ المفید من معجم رجال، ص656) و از وی به خیر و خوبی یاد شده. (نقد الرجال، ج5، ص54) راوی دیگر هشام بن سالم بود که دارای اصل می باشد. (الفهرست، طوسی، ص257) بزرگان رجال در مورد او تعبیر «ثقه» را بکار برده اند. (رجال نجاشی، ص434؛ رجال غضائری، ص117؛ خلاصه الاقوال، ص289) بنابراین روایت فوق از جهت سند موثقه بوده و دارای اعتبار است. .

روایت دوم:

«علی بن إبراهیم، عن أبیه، عن النوفلی، عن السکونی، عن أبی عبد الله - علیه آلاف التحیه و الثناء - قال: قال رسول الله (ص) : الولیمه فی أربع: العرس و الخرس و هو المولود یعق عنه و یطعم و الاعذار و هو ختان الغلام و الایاب و هو الرجل یدعو إخوانه إذا آب من غیبته» . (1)

بررسی سند و دلالت

همانگونه که در روایت قبل بیان شد، سند این روایت قابل اعتنا بوده و این حدیث موثقه است. اما از جهت دلالت، همانند روایات قبلی، صرفا بیانگر مصادیق ولیمه دادن می باشد، که از جملهٔ آن موارد هنگامی است که مرد از مسافرت بازگشته باشد، ولیمه بدهد. اطلاق این روایت، شامل بازگشت حاجی از سفر حج نیز می گردد. فلذا پسندیده است حاجی هنگام بازگشت از سفر حج ولیمه بدهد.

دسته سوم

اشاره

در این دسته از روایات، به طور صریح از ولیمه دادن حاجی سخن به میان آمده است.

روایت اول :

«روی حماد بن عمرو، و أنس بن محمد، عن أبیه جمیعا، عن جعفر بن محمد عن أبیه عن جده، عن علی بن أبی طالب (7) عن النبی (9) أنه «قال له: . . . یا علی: لا ولیمه إلا فی خمس: فی عرس أو خرس أو عذار أو وکار أو رکاز، فالعرس التزویج، و الخرس النفاس بالولد، و العذار الختان، و الوکار فی بناء الدار و شرائها، و الرکاز الرجل یقدم من مکه» . (2)

بررسی سند و دلالت

صدوق در مشیخهٔ فقیه، نام حماد بن عمرو و انس بن محمد را ذکر کرده است. (3)حماد بن عمرو فردی مجهول است. (4)افزون بر آنکه طریق صدوق به انس بن محمد نیز ضعیف می باشد. (5)بنابراین ظاهرا سند این روایت ضعیف بوده و قابل استناد نیست. از جهت دلالت باید گفت: روایت فوق در صدد بیان مصادیق ولیمه بوده، که از جملهٔ آنها، ولیمه دادن حاجی است.

در توضیح باید گفت: «رکاز» بر وزن کتاب به معنای مرکوز - مدفون - است. اهل عراق به تمامی

1- « . . . امام صادق7 از پیامبر اسلام9 نقل کردند: ولیمه در چهار مورد است، عروسی، عقیقه، ختنه و مردی که از سفر بازگشته باشد. الکافی، ج6، ص281 و282؛ المحاسن، ج2، ص417؛ وسائل الشیعه، ج24، ص310.

2- « . . . پیامبر اسلام9 به حضرت علی7 فرمودند: یا علی! در پنج امر ولیمه وجود دارد، عروسی، عقیقه، ختنه، خرید یا ساخت خانه، مردی که از مکه آمده باشد» . من لایحضره الفقیه، ج4، ص352 و 356؛ مستطرفات السرائر، ص615 و 616؛ ر. ک الخصال، ص313؛ معانی الأخبار، ص272؛ تهذیب الأحکام، ج7، ص۴۰9.

3- مستدرکات علم رجال، ج3، ص258.

4- المفید من معجم، ص195.

5- المفید من معجم، ص77. .

معادن «رکاز» گویند، اما اهل حجاز به مالی که مردم قبل از اسلام دفن می کردند، رکاز می گفتند. هر دو قول محتمل است، زیرا هر یک از آنها در زمین ثابت یافت می شد. (1)بنابراین رکاز به معنای معدن و مالی است که انسان آن را به تملک خود درآورده باشد. (2)از دیگر معانی که برای «رکاز» بیان کرده اند، غنیمت می باشد و از این جهت «رکاز» به معنای غنیمت ذکر شده که گویا حاجی با طعامی که بخاطر آمدن از مکه می دهد، غنیمتی از ثواب را برای خود بدست می آورد و موید آن روایتی است که از رسول الله (ص) نقل شده: «الصوم فی الشتاء الغنیمهٔ البارده» (3)«روزه در زمستان غنیمتی سرد است [در زمستان به علت خنکی روزها و کوتاهی آن، روزه گرفتن امری آسان و راحت می باشد]» . هر چند در روایات دیگری «رکاز» به معنای طلا و نقر بکار رفته، (4)اما در ذیل روایت فوق تصریح شده، مراد از «رکاز» [ولیمه دادن] فردی است که از مکه آمده باشد. لازم به ذکر است در کتب فقهی اهل سنت بجای واژهٔ «رکاز» از کلمهٔ «نقیعه» استفاده است. «نقیعه» از «نقع» به معنای نحر کردن شتر آمده (5)و اصطلاحاً به طعامی گویند که برای بازگشت مسافر مهیا و آماده می گردد و این عملی مستحب است. (6)روایت دوم:

«روی موسی بن بکر، عن أبی الحسن الأول (ع) «أن رسول الله (ص) قال: لا ولیمه إلا فی خمس، فی عرس، أو خرس، أو عذار، أو وکار أو رکاز، فالعرس التزویج، و الخرس النفاس بالولد، و العذار الختان، و الوکار الرجل یشتری الدار، و الرکاز الرجل یقدم من مکه» (7)این روایت همانند روایت اول می باشد، با این تفاوت که سلسله سند آن متفاوت می باشد.

بررسی سند و دلالت

اشاره

موسی بن بکر واسطی دارای کتاب است و جماعتی آن را روایت کرده اند (8)و هر چند برخی او را واقفی معرفی کرده اند، اما این امر ثابت نشده، بنابراین طریق به او بنابر اصح، حسن بوده (9)و سند

1- لسان العرب، ج5، ص356؛ مجمع البحرین، ج2، ص216.

2- لسان العرب، ج5، ص356؛ محدثین نیز همین معنا را پذیرفته اند. (ر. ک معانی الأخبار، ص272؛ ر. ک من لایحضره الفقیه، ج4، ص356

3- معانی الأخبار، ص272؛ ر. ک من لایحضره الفقیه، ج4، ص356؛ الخصال، ص314.

4- مجمع البحرین، ج2، ص217.

5- المجموع، ج16، ص393.

6- المجموع، ج4، ص۴۰۰؛ فتح الباری، ج3، ص129؛ روضه الطالبین، ج5، ص646.

7- من لایحضره الفقیه، ج3، ص۴۰2؛ تهذیب الأحکام، ج7، ص۴۰9.

8- رجال نجاشی، ص۴۰7.

9- اختیار معرفه الرجال، ج1، ص120. .

شیخ طوسی به موسی بن بکر صحیح و معتبر است. (1)موسی بن بکر ممدوح بوده، (2)بنابراین روایت فوق از جهت سند معتبر و قابل استناد می باشد. اما از جهت دلالت باید گفت: در این روایت یکی از مصادیق ولیمه دادن فرد حاجی است که از سفر بازگشته باشد.

تا کنون شش روایت در استنباط حکم ولیمه بیان شد، که برخی از آنها از جهت سندی قابل استناد بودند؛ اما از جهت دلالت هیچ یک از روایات فوق، نه به طور مطلق و نه به طور خاص، بر وجوب ولیمه - خاصه ولیمهٔ حج - دلالت ندارد، به همین علت اکثر علماء اتفاق نظر دارند که این گونه ولیمه دادن ها واجب نیست، هر چند سید مرتضی بر این باور است که برای عقیقه لازم و واجب است ولیمه داده شود. (3)به هر حال فقهاء برای بیان حکم ولیمه به برخی از روایات فوق استناد کرده (4)و حکم به استحباب ولیمه دادن حاجی کرده اند. در پایان ذکر سه نکته لازم است.

۱. اسراف

از جمله نکاتی که در این بحث باید مطرح گردد، راجع به کم (مقدار) و کیف چگونگی ولیمه دادن می باشد. به عبارت دیگر طبق فتوای برخی از بزرگان که در ذیل بیان می گردد، ولیمه در استطاعت شخص، البته با شرایط خود، موثر است. طبیعتا ولیمه دادن باید مطابق شأن و مرتبهٔ آن فرد باشد و باید به گونه ای باشد که در آن از اسراف و زیاده روی پرهیز شود. چرا که طبق آیاتی چون (یا بَنِی آدَمَ خُذُوا زِینَتَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یحِبُّ الْمُسْرِفِینَ) (5)و نیز طبق روایات فراوانی که وجود دارد اسراف کردن در تمام زمینه ها حرام و باعث عقاب خداوند می گردد. حال در صورتی که خرج ولیمه را موثر در استطاعت شرط بدانیم، باید از هر گونه اسراف و تبذیر جلوگیری شود. (وَ لا تُبَذِّرْ تَبْذِیراً * إِنَّ الْمُبَذِّرِینَ کانُوا إِخْوانَ الشَّیاطِینِ وَ کانَ الشَّیطانُ لِرَبِّهِ کَفُوراً) (6)بنابراین اسراف امری ناپسند و از جانب شرع مقدس از آن منع شده است حتی در وضو گرفتن.

نقل شده: حضرت محمد (ص) از کنار سعد عبور کرد و او در حال وضو گرفتن بود، پس به او فرمود:

1- الفهرست شیخ، ص332؛ موسوعه احادیث اهل البیت، ج1، ص294.
2- رجال ابن داود، ص193.
3- تحریر الأحکام، ج2، ص584.
4- ر. ک جواهر الکلام، ج29، ص47؛ تذکره الفقهاء، ج2، ص578؛ هدایه العباد، ج2، ص3۰3.
5- «ای فرزندان آدم، لباس زینت خود را در هر عبادتی برگیرید، و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که او اسرافکاران را دوست نمی دارد» . اعراف: 31.
6- «و هیچ گونه ریخت و پاشی [در مال خود] مکن * چرا که ریخت و پاش کنندگان همزاد شیطانند، و شیطان نسبت به پروردگارش همواره ناسپاس است» سوره اسراء: 26و27. .

«لا تسرف» در وضو گرفتن اسراف نکن [آب زیادی مریز] (1) در این باب آیات و نیز روایات فراوانی وجود دارد که از اسراف نهی کرده است. در باب حج نیز واضح است که ولیمه باید به قدر کفایت باشد تا مخارج آن در استطاعت موثر می باشد، اما هزینه اسراف و تبذیر هیچ تاثیری در استطاعت ندارد. بنابراین این ریخت و پاش هایی که در برخی مراسم ها رخ می دهد، افزون بر آنکه حرمت ذاتی دارد، در صورتی که برای حج باشد، هیچ نقشی در استطاعت ندارد.

۲. وجوب یا عدم وجوب پذیرش دعوت برای ولیمه

از جمله اموری که مستحب است مؤمنین به آن فرا خوانده شوند، ولیمه دادن می باشد. اما بخاطر اصل برائت و دیگر ادله ای که در این باب وجوب دارد واجب نیست که حتما مومنین به آن دعوت پاسخ دهند. آری پذیرفتن دعوت مومن از باب اجابت دعوت مومن امری مستحب می باشد؛ هر چند برخی از اهل سنت با استناد به برخی از روایات قائل به وجوب پذیرش دعوت ولیمه شده اند. (2)

۳. دلیل تاثیر مخارج ولیمه در استطاعت

همانگونه که در روایات مربوط به ولیمه بیان شد، از آنها وجوب ولیمه دادن استفاده نمی شود، ولی به طور مطلق نمی توان این حکم را بر ولیمۀ حاجی بیان کرد، زیرا در شرایط خاص و زمانهای متفاوت، ولیمه دادن حاجی امری لازم و واجب می گردد (3)؛ زیرا وقتی حاجی از مکه باز می گردد، طبیعتا گروهی از افراد موجه برای زیارت نزد او می روند و ممکن نیست آنها بدون ولیمه خوردن از خانه خارج گردند، بنابراین بر حاجی لازم است، ولیمه ای مطابق با شان میهمان ها حاضر کرده و آنها را میهمان کند که ظاهرا مخارج این ولیمه دادن نیز در استطاعت نقش دارد. درست است که این امر در روایات نیامده است اما همانگونه که مسلم است، اسلام تمام احکام را در صدر اسلام بیان نکرده، بلکه به مرور زمان و طبق شرایط زمان و مکان احکام مستحدثه ای بوجود می آید. در این مورد عرف زمان و شرایط موجود در جامعه و برخی مناطق خاص مهم ترین دلیلی است که می توان بدان استناد کرد. در صورتی که آبروی

شخص حاجی منوط به ولیمه دادن باشد - ولواندک - یا حتی مخارج عرفی اندک مانند چای و میوه و شیرینی باشد، به طور طبیعی مخارج این موارد در استطاعت موثر بوده و ظاهرا اگر فرد توان برگزاری مراسم پذیرایی بعد از حج را نداشته باشد، بعید است که آن فرد مستطیع گردد، چرا که آبروی فرد منوط به همان پذیرایی است که در صورت عدم میهمانی شان و مقام آن فرد زیر سؤال می رود.

1- عوائد الایام، نراقی، ص619.
2- جواهر الکلام، ج29، ص48؛ ر. ک الحدائق الناظره، ج23، ص32.
3- ر. ک ضمیمه فتوا، در پایان مقاله. .

ج) سوغات و هدایای سفر حج

اشاره

از دیگر آداب حج، هدیه دادن و سوغاتی حاجی می باشد تا جایی که بررسی شد، دو روایت در این باب وارد شده که بیان می گردد:

روایت اول: «

عده من أصحابنا، عن سهل بن زیاد رفعه، عن أبی عبد الله (ع) قال: الهدیه من نفقه الحج» . (1)

بررسی سند و دلالت

سند این روایت قابل اعتنا نیست، زیرا در نگاه نجاشی «سهل بن زیاد آدمی ». در نقل حدیث ضعیف است (2)و قابل اعتماد نمی باشد. احمد بن عیسی بخاطر غلو و کذب او را از قم بیرون کرد. (3)هر چند شیخ طوسی در ذیل اصحاب علی بن محمد امام هادی (ع) ، می نویسد: سهل بن زیاد آدمی، که کنیه اش ابا سعید است، ثقه بوده (4)و سند منتهی به او صحیح است (5)، اما بر فرض ترجیح قول شیخ بر دیدگاه نجاشی، باز روایت فوق قابل اعتماد نیست، چرا که مرفوعه است. اما از جهت دلالت، روایت فوق بیانگر آن است که هدیه و مخارج مربوط به آن جزء نفقهٔ حج بوده و همانگونه که مخارج حج برای استطاعت شرط است، طبیعتاً مخارج هدیه را نیز باید برای مستطیع شدن لحاظ کرد. اگر این روایت مشکل سندی نداشت، قابلیت استناد داشت. البته بنا برتسامح در ادله سنن می توان از آن استفاده کرد، ولی این مبنا با اشکال مواجه است.

روایت دوم: «علی بن إبراهیم، عن أبیه، عن یحیی بن المبارک، عن عبد الله بن جبلهٔ، عن إسحاق بن عمار، عن أبی عبد الله ((ع)) أنه قال: «هدیهٔ الحج من الحج» . (6)

بررسی سند و دلالت

یحیی بن مبارک از اصحاب امام رضا - علیه آلاف التحیهٔ و الثناء - بوده (7)که در کتب رجالی دربارهٔ ثقه یا قدح وی چیزی بیان نشده، اما از آنجا که مرحوم کلینی و شیخ طوسی از وی زیاد روایت نقل

1- «امام صادق7 فرمودند: [هزینه] هدیه جزء نفقه حج است» . الکافی، ج4، ص۰28؛ وسائل الشیعه، ج11، ص149.
2- رجال نجاشی، ص185؛ الفهرست، طوسی، ص143.
3- رجال نجاشی، ص185؛ رجال ابن غضائری، ص125؛ رجال ابن داود، ص249.
4- رجال طوسی، ص387.
5- الفهرست، ص310.
6- «امام صادق7 فرمودند: هدیه حج از حج بوده [و جزء مخارج آن می باشد]» . الکافی، ج4، ص۰28؛ وسائل الشیعه، ج11، ص148.
7- رجال طوسی، ص368. .

کرده اند، شاید بتوان به قول وی اعتماد کرد (1) و او را ثقه دانست. (2) عبدالله بن جبلهٔ از دیگر راویان این حدیث است که واقفی مذهب به شمار رفته، اما با این وجود فردی فقیه، ثقه و مشهور بود که در سال219 از دنیا رفت. (3) شیخ طوسی دو طریق از وی ذکر کرده که طریق دوم صحیح است. (4) پس او فردی مورد اعتماد است. إسحاق بن عمار از دیگر راویان است که ثقه می باشد. (5) اسحاق دارای اصل بوده و فطحی مذهب است، با این وجود او ثقه و اصلش معتمد علیه است. (6) بنابراین روایت فوق از جهت سندی مشکل ندارد و قابل اعتماد است.

از جهت دلالت، این روایت بیانگر آن است که مخارج هدیه - در حد متعارف و مطابق با شان حاجی - جزء مخارج حج می باشد. لازم به ذکر است مرحوم حر عاملی، در ذیل دو روایت فوق می گوید: «طبق نظر من از این روایات یکی از دو حکم زیر استفاده می گردد. یا این که پول هدیهٔ حاجی - که چاره ای از آوردن آن نیست یا آوردن هدیه برای کسی که از شر او در امان نیست، در وجوب استطاعت شرط است و این مبلغ جزئی از استطاعت می باشد. یا این که بگوییم: برای حاجی مستحب است که در صورت امکان، برای برادران خود هدیه بیاورد و ثواب نفقه در این امر همانند، پاداش نفقه در حج می باشد» . (7) برخی دیگر از علماء نیز بر این باورند در صورتی که آبرو و حیثیت شخص منوط به سوغات باشد، آوردن سوغات طبق شأن او، جز مخارج حج حساب به شمار می رود. (8) ظاهرا همین دیدگاه صحیح است و در صورتی که سوغات برای فرد هزینهٔ جانی یا آبرویی در پی داشته باشد، باید هزینهٔ سوغات در استطاعت لحاظ گردد.

نکته مهم آن است که اگر آوردن سوغات در حد عرف و شأن فرد لازم باشد نوع و میزان این هدایا و این که ساخت کدام کشور باشد و کیفیت تهیه آن نیز باید دارای میزان و معیار خاصی باشد. اگر خرید سوغات از خارج از کشور آثار سویی داشته باشد مثل ضرر به تولید داخلی و اشتغال و تقویت برخی کشورهای غیر مسلمان، اگر فرد بر این امر واقف باشد که این گونه خریدها باعث تزلزل و از

1- الفوائد الرجالیه، ص145.
2- المفید من معجم، ص666.
3- رجال نجاشی، ص216؛ ایضاح الاشتباه، ص209.

4- الفهرست، ص316.
5- رجال نجاشی، ص71.
6- الفهرست، طوسی، ص54.
7- وسائل الشیعه، ج11، ص149: «. . . أقول: یستفاد من ذلک أحد حکمین، إما أن ثمن هدیه الحاج التی لابد منها، أو إلی من یخاف شره شرط فی الوجوب وجزء من الاستطاعه، أو أنه یستحب للحاج أن یهدی إلی إخوانه مع إمکانه وأن ثواب الانفاق فی ذلک کثواب النفقه فی الحج» رک من لایحضره الفقیه، ج2، پاورقی ص225.
8- ر. ک فتوای ضمیمه شده در پایان این مقاله. .

میان رفتن بازار تولید در دیگر کشورهای اسلامی می گردد؛ مشکل است بتوان گفت: اشکالی ندارد. زیرا با خرید اجناس از شرکت های غیر اسلامی به مرور زمان این اجناس باعث تعطیلی تولیدی های کشورهای اسلامی شده و طی چندین دهه اگر وضع به همین منوال پیش برود، به طور کلی اجناس بازارهای خارجی جای اجناس داخلی را گرفته و حداقل این ارمغان شوم را برای مسلمانان می آورد که باعث وابستگی مسلمانان به بازارهای خارجی می شود. حال آنکه قرآن کریم و سنت نبوی هر گونه تسلط کفار را بر مسلمانان رد کرده است. قرآن کریم در این باره می فرماید: (وَ لَنْ یجْعَلَ اللَّهُ لِلْکافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً) (1)از جمله راه هایی که کفار می توانند با آن بر مسلمانان فشار آورند، از طریق اقتصادی می باشد، از این رو لازم است در تهیه هدایا، امر مذکور مراعات شود. در واقع اگر حاجی می تواند سوغات را به صورتی تهیه کند که به جامعه اسلامی ضرر نزند مثل تهیه کالا از درون کشور، وگر نه باید در تزاحم بین این دو امر لازم، قواعد تزاحم اجرا شود.

نتیجه

از آن چه بیان بدست آمد، استطاعت امری است که فرد افزون بر مخارج زاد و راحله، باید دارای مبالغی به عنوان نفقه برای خانواده اش نیز باشد، تا خانواده اش در مدت حج گذاردن حاجی، مخارج خود را دارا باشند. از دیگر آداب حج، سوغات و ولیمه دادن حاجی است. همانگونه که بیان شد ظاهرا سوغات و ولیمه دادن در شرایط خاص جزء مخارج حج لحاظ شده و کسی که دارای شرایط باشد، در صورتی که هزینهٔ مخارج سوغات و ولیمه را دارا نباشد، مستطیع نمی شود. هر چند اکثر فقهاء هزینهٔ این دو را در استطاعت شرط نمی دانند، اما در مقابل دسته ای با وجود شرایط، مخارج سوغات و ولیمه را دخیل در استطاعت دانسته اند که ظاهرا این نظر اصح و اقرب به واقع می باشد.

لازم به ذکر است، برای جویا شدن نظر مراجع عظام، استفتاء ذیل تنظیم و به دفاتر آنها ارسال شد که برخی جواب ندادند، و تنها برخی از آن بزرگان پاسخ خود را بیان کردند که در ذیل استفتاء بیان می گردد، اما متن استفتاء این است:

بسم الله الرحمن الرحیم

خدمت حضرت آیت الله العظمی. . .

با عرض سلام و دعای خیر

احتراماً.

1. آیا سوغات و ولیمه در استطاعت حج مؤثر است؟ با توجه به استحباب ولیمه و سوغات آیا ممکن

1- «و خدا هرگز برای کافران بر ضدّ مؤمنان راهی قرار نخواهد داد» . سوره نساء/141. .

است تکلیف مستحب شرط واجب شود؟

2. اگر در محله ای آبروی فرد، منوط به سوغات یا ولیمه دادن باشد و فرد اگر بخواهد سوغات و ولیمه بدهد، توان حج گزاردن ندارد، در این صورت باز هم حج واجب می شود؟ به دیگر عبارت به مرور زمان عرف منطقه ای بر این استوار شده که ولیمه و سوغات جزء لاینفک حاجی شده و در صورتی که حاجی بدون سوغات و ولیمه باشد، آبروی او نزد مردم آن منطقه می رود، در این صورت آیا عرف آن منطقۀ خاص، حجیت آور است و چنین عرفی که محدود به یک منطقه است، می تواند وجوب استطاعت اهالی آن منطقه را منوط به سوغات و ولیمه نماید یا این که بدون در نظر گرفتن شان و آبروی حاجی، باید فرد بدون سوغات و ولیمه به حج برود؟ ! مهم ترین دلیل در این مسئله چیست؟ عرف متشرعه چه نقشی را بر عهده دارد؟ اساساً در مسائل مستحدثه، تا چه اندازه عرف کارآیی دارد؟

با تشکر

پاسخ آیت الله مکارم : این گونه عرفها بیشتر جنبه خیالی و تشریفاتی دارد و مخالفت با آن مشکلی اینجا نمی کند.

پاسخ آیت الله صانعی: شرط تحقق استطاعت و مستطیع شدن، علاوه بر داشتن مخارج رفت و برگشت و مصارف حج این است که شخص در صورت مراجعت به وطن، هزینه سوغات و مخارج پذیرایی به نحو متعارف و مطابق با شان و آبرویش را داشته باشد.

پاسخ آیت الله گرامی: بسیاری از مواقع، این مطلب از تعمیه های شیطانی است، بدون سوغات و ولیمه فکر نکنیم آبرویی برود، لکن اگر فرض کنیم که چنین موردی باشد که راستی آبرو برود و شخص در حرج شدید واقع می شود، مستطیع نمی باشد.

منابع

1. ابن الاثیر الجرزی، المبارک، النهایۀ فی غریب الحدیث و الاثر، تحقیق: محمود محمد، قم، اسماعیلیان،1364.

2. ابن حبان، صحیح ابن حبان، بیروت، مؤسسة الرسالة، چاپ دوم، 1414ق.

3. ابن حجر العسقلانی، شهاب الدین، فتح الباری، شرح صحیح البخاری، بیروت، دار المعرفة للطباعة والنشر، چاپ دوم، بی تا.

4. ابن حزم، علی، الاحکام فی اصول الاحکام، القاهرة، مطبعة العاصمة، بی تا.

5. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، بیروت، دار صادر، بی تا.

6. ابن داود، حسن، رجال ابن داود، تحقیق: محمد صادق آل بحر العلوم، النجف الاشرف، الحیدریة، 1972م.

7. ابن شهر آشوب المکنی بابی نصر، محمد علی، معالم العلماء، بی جا، بی نا، بی تا.

8.

ابن عاشور، محمد طاهر، التحرير و التنوير، بی جا، بی نا، بی تا.

9. ابن قدامۀ، عبدالرحمن، الشرح الکبیر، بیروت، دار الکتاب العربی، بی تا.

10. ابن قدامۀ، عبدالله، المغنی، بیروت، دار الکتاب العربی، بی تا.

11. ابن ماجه، محمد، سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فواد، بی جا، دار الفکر، بی تا.

12. ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم، 1414ق.

13. ابوهلال العسکری، الفروق اللغویه، تحقیق: موسسۀ النشر الاسلامی، قم، موسسۀ النشر الاسلامی، 1412، چاپ اول.

14. الالبانی، محمد ناصر، ضعیف سنن الترمذی، بیروت، المکتب الاسلامی، 1411، چاپ اول.

15. البحرانی، یوسف، الحدائق الناظرۀ فی احکام العترۀ الطاهرۀ، قم، نشر الاسلامی، بی تا.

16. البرقی، احمد بن محمد، المحاسن، تحقیق: السید جلال الدین الحسینی، طهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱330ش.

17. البهبهانی، الوحید، الفوائد الرجالیۀ، بی جا، بی نا، بی تا.

18. البیهقی، معرفۀ السنن و الاثار، تحقیق: حسن کسروی، بیروت، دار الکتب العلمیۀ، بی تا.

19. الترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق: عبد الرحمن محمد عثمان، بیروت، دار الفکر للطباعۀ والنشر، چاپ دوم، 14۰3ق.

20. التفرشی، مصطفی، نقد الرجال، تحقیق: موسسۀ آل البیت، قم، موسسۀ آل البیت، 1418، چاپ اول.

21. الجصاص، احمد، أحکام القرآن، تحقیق، محمد صادق قمحاوی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 14۰5ق.

22. الجواهری، محمد، المفید من معجم رجال الحدیث، قم، محلاتی، 1424، چاپ دوم.

23. الحاکم النیسابوری، حافظ ابوعبدالله، المستدرک، بیروت، دار المعرفۀ، بی تا.

24. الحر العاملی، محمد، وسائل الشیعۀ (آل البیت) ، تحقیق: موسسۀ آل البیت، قم، موسسۀ آل البیت،1414ق، چاپ دوم.

25. الحلی، ابن ادریس، مستطرفات السرائر، تحقیق: لجنۀ التحقیق، قم، النشر الاسلامی،1411، چاپ دوم.

26. الحلی، حسن، ایضاح الاشتباه، تحقیق: محمد الحسون، قم، موسسۀ النشر الاسلامی، 1411، چاپ اول.

27. الحلی، حسن، تحریر الاحکام الشرعیۀ علی مذهب الامامیۀ، تحقیق: ابراهیم البهادری، قم، موسسۀ الامام الصادق،1420.

28. الحلی، حسن، تذکرۀ الفقهاء، چاپ سنگی، بی جا، المکتبۀ المرتضویۀ لاحیاء الاثار الجعفریه، بی تا.

29. الحلی، حسن، خلاصۀ الاقوال فی معرفۀ الرجال، تحقیق: جواد القیومی، بی جا، نشر الفقاهۀ، بی تا.

3۰. الدار القطنی، علی، سنن الدار القطنی، بیروت، دار الکتب العلمیۀ، 1417ق.

31. الزبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس، تحقیق: علی شیری، بیروت، دار الفکر، 1414.

32.

الزیعلی، نصب الرایۀ، تحقیق: ایمن صالح، القاهره، دار الحدیث، 1415، چاپ اول.

33. السبزواری، محمد باقر، ذخیرۀ المعاد فی شرح الارشاد، چاپ سنگی، بی جا، موسسۀ آل البیت، بی تا.

34. الشریف المرتضی، الناصریات، تحقیق: مرکز البحوث و الدراسات، بی جا، موسسه الهدی، 1417.

35. الشوکانی، محمد، نیل الاوطار، بیروت، دار الجلیل، 1973م.

36. الصدوق، محمد، الخصال، تصحیح: علی اکبر الغفاری، قم، النشر الاسلامی، 14۰3.

37. الصدوق، محمد، عیون الاخبار الرضا، تحقیق: سید مهدی الحسینی، تهران، جهان، بی تا.

38. الصدوق، محمد، معانی الاخبار، تحقیق: علی اکبر الغفاری، قم، النشر الاسلامی، 1338ش.

39. الصدوق، محمد، من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر الغفاری، قم، النشر الاسلامی، بی تا، چاپ دوم.

4۰. الطباطبائی، علی، ریاض المسائل، تحقیق: موسسۀ النشر الاسلامی، قم، موسسۀ النشر الاسلامی،1415، چاپ اول.

41. الطبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، تحقیق وتخریج: حمدی عبد المجید السلفی، دار إحیاء التراث العربی، چاپ دوم،14۰4ق.

42. الطبرسی، الفضل بن الحسن، مجمع البیان، تحقیق: لجنۀ من العلماء، بیروت، موسسۀ الاعلمی، 1415، چاپ اول.

43. الطریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، تحقیق: السید الحمد الحسینی، بی جا، مکتب النشر الثقافۀ الاسلامیۀ، 14۰8، چاپ دوم.

44. الطوسی، محمد، اختیار معرفۀ الرجال، تحقیق: مهدی الرجائی، قم، موسسۀ آل البیت،1404.

45. الطوسی، محمد، الاستبصار، تحقیق: حسن الموسوی، طهران، دار الکتب الاسلامیۀ، بی تا.

46. الطوسی، محمد، الفهرست، تحقیق: جواد القیومی، بی جا، نشر الفقاهۀ،1417.

47. الطوسی، محمد، تهذیب الاحکام، تحقیق: السید حسن الموسوی، طهران، دار الکتب الاسلامیۀ، 1364ش، چاپ دوم.

48. الطوسی، محمد، تهذیب الاحکام، تحقیق: السید حسن الموسوی، طهران، دار الکتب الاسلامیۀ، 1364ش، چاپ دوم.

49. الطوسی، محمد، رجال الطوسی، تحقیق: جواد القیومی، قم، النشر الاسلامی،1415، چاپ اول.

50. عرفانیان، غلام رضا، مشایخ الثقات، قم، النشر الاسلامی، 1417، چاپ اول.

51. العینی، عمدۀ القاری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

52. الفراهیدی، الخلیل، العین، تحقیق: مهدی المخزومی وابراهیم السامرائی، بیجا، دارالهجرۀ،1410ق.

53. الفیروز آبادی، محمد، القاموس المحیط، بیروت، دار العلم، بی تا.

54. الکحلانی، محمد، سبل السلام، تحقیق: محمد عبدالعزیز، مصر، شرکۀ مکتبۀ مصطفی البابی، 1379ق، چاپ چهارم.

55.

کلینی، محمد، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، طهران، دار الکتب الاسلامیهٔ، چاپ پنجم، 1363ش.

56. الگلپایگانی، محمدرضا، هدایهٔ العباد، قم، دار القرآن، 1413، چاپ اول.

57. النجاشی، احمد، رجال النجاشی، قم، النشر الاسلامی،1416، چاپ پنجم.

58. النجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، تحقیق: محمود القوچانی، طهران، دار الکتب الاسلامیهٔ، 1366ش، چاپ دوم.

59. النراقی، احمد، مستند الشیعهٔ فی احکام الشریعهٔ، تحقیق: موسسهٔ ال البیت مشهد، مشهد، موسسهٔ آل البیت،1416، چاپ اول.

۶۰. النراقی، احمد، مستند الشیعهٔ فی احکام الشریعهٔ، تحقیق: موسسهٔ ال البیت مشهد، مشهد، موسسهٔ آل البیت،1416، چاپ اول.

61. النمازی، علی، مستدرکات علم رجال الحدیث، طهران، شفق، 1412، چاپ اول.

62. النووی، محیی الدین، المجموع، بی جا، دار الفکر، بی تا.

63. النووی، محیی الدین، روضهٔ الطالبین، تحقیق: عادل احمد و علی محمد، بیروت، دار الکتب العلمیهٔ، بی تا.

64. الهیثمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد، بیروت، دار الکتب العلمیهٔ،14۰8 ق.

بخش سوم: حج و اقتصاد خرد

اشاره

استطاعت، محاسبه آن و بررسی رابطه اش با شئون

اشاره

مجتبی باقری تودشکی

مقدمه

اشاره

حج، پایگاهی است که می تواند از لحاظ فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بر جهان اسلام تأثیرگذار باشد. بنابراین بررسی مسائل گوناگون آن، بایستی با این نگاه باشد و با آمارهای به دست آمده از انواع متغیرهای مرتبط با آن، مسائل و عوامل مؤثر بر آن تبیین گردد.

از متغیرهای مرتبط با حج، استطاعت است که با حصول آن، حج بر افراد واجب می شود. همچنین ممکن است شرایط آن از فردی به فرد دیگر، از شهری به شهر دیگر و از کشوری به کشور دیگر متفاوت باشد. استطاعت می تواند با رقم و اعداد نشان داده شود و تأثیر متغیرهای دیگر نیز بر آن بررسی شود. بنابراین، از این طریق، تعداد حج، اهمیت آن و عوامل مؤثر بر آن نیز، در نزد مردمان هر دیار مشخص می شود.

در این تحقیق، سعی شده است ابتدا به تبیین و شناخت استطاعت و روش های اندازه گیری آن پرداخته شود و سپس با استفاده از نمونه ای از شهر قم، - که در شهریور سال 1387 به دست آمده است - متوسط میزان استطاعت پولی که اشخاص اظهار کرده اند. به دست آید همچنین با توجه به وجود پرسش های دیگر، از متغیرهای دیگر اقتصادی در پرسش نامه، امکان بررسی رابطه آنها با استطاعت فراهم آمده و این رابطه نیز تحلیل و بررسی شده است. بنابراین، مقاله هم شامل برخی مباحث تئوریک در زمینه تبیین و شناخت استطاعت است و هم شامل بررسی کاربردی اندازه گیری استطاعت و تأثیر عوامل مؤثر بر آن می باشد.

۱. مباحث تئوریک (شناخت و اندازه گیری استطاعت)

الف) شناخت استطاعت حج

یکی از عبادت های لازم، انجام حج می باشد. این عبادت هم حدی واجب و ضروری دارد و هم

حدی مستحب و مطلوب. حد ضروری آن با شرایطی از جمله داشتن عقل، بلوغ، استطاعت و توانایی رفتن به حج لازم می شود.

علما، براساس برداشت خود از روایات، استطاعت را در دارا بودن سه یا چهار چیز خلاصه می کنند. آنها عبارتند از:

1. داشتن زاد وتوشه راه؛

2. صحّت و سلامتی بدن جهت رفت و برگشت؛

3. فراهم بودن وسائل و لوازم زندگی برای اهل و عیال در محل سکونت تا زمان بازگشت؛

4. در بازگشت از سفر حج، به انداره کفایت داشته باشد. یعنی شخص بعد از آمدن از حج، در زندگی درمانده نشود. البته در شرط چهارم، اختلاف وجود دارد و عدّه فراوانی از علما معتقد به شرط بودن آن می باشند. برخی دیگر اعتقاد به شرطیت نداشتن آن هستند. بنابراین، هر فرد برای اطمینان از حصول استطاعت مالی برای حج، لازم است که سطوحی از درآمد و مصرف را برای خود و خانواده خود در نظر گیرد. سپس، مخارج رفت و برگشت را به آن اضافه کند آن گاه اگر آن مقدار را دارا باشد، استطاعت مالی برای او تحقق می یابد که تشخیص و تخمین این مقدار نیز، به عهده خود شخص گذاشته شده است.

ب) زمان حصول استطاعت حج

اشاره

بنابراین استطاعت، حدی از دارایی، درآمد و یا زندگی است که می توان با آن به سفر حج رفت و بازگشت. بدون اینکه برای فرد، تغییری در سطح زندگی حاصل شود. در این ارتباط، این حد، در فرایندی زمانی برای فرد حاصل می شود که از آن تعبیر «به زمان حصول استطاعت» می شود. در این ارتباط، در فقه اسلامی، باب حج، برخی مباحث مطرح شده است که می تواند بیانگر زمان حصول استطاعت و اندازه آن در هر زمان باشد.

برخی از این مباحث، در ارتباط با سطح خاصی از زندگی است که نبایستی تغییر کند و یا برای فرد تضمین باشد. برخی نیز، در ارتباط با چگونگی هزینه های رفت و برگشت و کیفیت سفر می باشد.

مسئله زمان حصول استطاعت، مستحدثه نبوده و در زمان ائمه (ع) و بعد از آنها نیز مطرح بوده است. بنابراین، از ائمه (ع) در مورد زمان و اندازه استطاعت پرسش هایی شده است و آنها نیز پاسخ هایی داده اند که علمای زمان غیبت نیز، برای پاسخ به همان پرسش ها به اجتهاد و برداشت از اقوال و احادیث رسیده از جانب آنها پرداخته اند. بدین ترتیب، زمینه برخی نظرات گوناگون را نیز فراهم آورده اند. همان گونه که در تعریف استطاعت بیان شد، علمای اسلام، استطاعت را شامل سه و یا چهار چیز دانسته اند که در این مورد نظریه واحدی بین آنها وجود ندارد. همچنین درباره آن سطح خاص زندگی

و اینکه چه نیازهایی برای کفایت بعد از رجوع از حج لازم است، حد ارضای یک نیاز بایستی چه اندازه باشد؛ چه وسایلی برای سفر حج (رفت و برگشت) لازم است، کیفیت آنها چگونه باید باشد و مانند آن که منشأ اختلاف در مورد آنها، بعضاً به شناخت کفایت، ضروری ها و آن چه موجب عسر و حرج انسان می شود که در این بحث به برخی از آنها اشاره می شود.

یک - اختلاف در ارضای برخی نیازها در استطاعت

برخی از نیازها، همچون مسکن، لباس و خوراک خانواده، لحاظشان در آن سطح معین از زندگی، برای استطاعت تردیدی نیست؛ ولی در لحاظ برخی نیازها تردید شده است که در اینجا به آنها اشاره می شود.

اول- بعضی از علما، وسایل ضروری اولیه مرتبط با خوراک، پوشاک و مسکن را فقط از فروش مستثنی می دانند؛ درحالی که بعضی دیگر، همه وسایلی را که برای زندگی شخصی متعارف است استثنا می کنند. بنابراین، بزرگانی همچون شهید اول، شیخ طوسی، صاحب عروهٔ الوثقی است، (1)حتی زینت آلات زن را نیز، مستثنا دانسته اند؛ ولی برخی همانند صاحب جواهر (2)، در این مسئله تردید کرده است.

دوم- در مورد وسایلی که نیازهای علمی انسان را برطرف می کند، نظرها متفاوت است. شهید ثانی، در مورد وسایل منزل تردید نمی کند و می فرماید: اصحاب ما، کتاب های علمی را نیز، به آن ها ملحق کرده اند؛ ولی بعضی، (همچون شیخ طوسی (3)در مبسوط (4)، مرحوم علامه در منتهی و تذکره و صاحب جواهر (5)کتاب های علمی را به دو قسم، تقسیم کرده اند. کتابهایی که ضرورت دینی دارند و کتاب هایی که اینچنین نیستند. بنابراین، قسم اول را جزء استثناها دانسته اند.

سوم- برخی، همچون مرحوم نراقی (6)کلیه وسایل منزل، حتی وسایل کار را جزء استثناها دانسته اند و ملاک آن را نفی عسر و حرج در اسلام می دانند و می فرمایند: «اگر گفته شود که برای حج، بایستی این وسایل به فروش برسد. این حکم، از بیخ و بن حرجی است و استطاعت حج، بایستی استطاعتی

1- جواهر الکلام، محمد حسن النجفی، ج17، ص352؛ مستند العروه، کتاب الحج، ص88؛ عروه الوثقی، محمدکاظم یزدی، ج2، ص431. شرح لمعه، ج1، ص162؛ دروس، ج1، صص310 و 311؛
2- المسالک، ج2، ص434.
3- جواهر الکلام، ج17، ص352.
4- جواهر الکلام، ج17، ص352.
5- جواهر الکلام، ج17، ص352.
6- مستند الشیعه، احمد بن محمد النراقی، ج11، ص35. .

باشد که این مسائل در آن رعایت شود و برخی دیگر، آنها را استثنا نمی دانند.

چهارم- در مورد این که آیا کالاهای استثنا، بایستی به طور بالفعل نیاز انسان باشد و یا بالقوهٔ، همه علما بالاتفاق نیاز بالقوه را ولو در آینده برای استثناء کافی می دانند؛ اما در زمانی که محلّ حاجت از بین رفته باشد، میان علما اختلاف است. صاحب عروهٔ الوثقی (1) می گوید: درباره زنانی که پیر شده اند و زینت برای آنها محلّی ندارد، بایستی آن زینت ها را برای مخارج حج به فروش برسانند برخی دیگر، بر خلاف آن می گویند. در مورد وسایل دیگر منزل که نیازی به آنها نداشته باشند، همین اختلاف وجود دارد.

پنجم- در مورد نیازهای آینده نیز، بحثی وجود دارد که آیا رجوع به کفایت، شرط حصول استطاعت است یا نه؟ برخی آن را شرط می دانند و بعضی دیگر شرط نمی دانند. آنهایی که معتقد به شرط بودن رجوع به کفایت می باشند، عقیده دارند که از ناحیه وجوب حج، نبایستی محل کسب، شغلی که اساس زندگی حال و آینده فرد و عائله اوست، از بین برود؛ زیرا استطاعت مجرّد طاقت نیست؛ بلکه قدرتی است که در آن سهولت وجود داشته و مشقّت نیز در آن مرتفع باشد. فقهایی همچون مرحوم علامه (2) می گوید: این مشقّت بزرگی است که شخص، بعد از حج کفایت خود را نداشته باشد. برخی دیگر نیز گفته اند: «به چنین شخصی نمی توان گفت که او دارای استطاعت عرفی است» .

ششم- در مورد تقدم و تأخر برخی نیازهای دیگر بر حج نیز، محل بحث و نظر است که نتیجه آن، در زمان رسیدن به سطح استطاعت و اندازه آن تأثیر دارد. اینکه آیا حج بر ازدواج مقدم است یا برعکس که در نتیجه خرید وسایل عروسی، پول بیشتری برای تحقق استطاعت نیاز است.

دو - سطح ارضای ملحوظ در استطاعت

اشاره

پس از توجه به این که چه نیازهایی در استطاعت لحاظ می شوند و پس از اثبات این که چه کالاهایی، از فروش برای مخارج حج مستثنا می باشند،

این بحث مطرح می شود که چه سطحی از ارضای نیاز و مصرف، برای تخمین استطاعت مستثنا است؟ آیا سطح مستثناها پایین تر از سطح ارضای ضروری هاست یا بالاتر و یا در حد آن؟ آیا ارضای هر نیاز، باید در پایین ترین حد، بدون لحاظ شئون، با لحاظ پایین ترین شأن و شرف باشد و یا مطابق شأن و شرف هر فرد باشد؟ همچنین زاد و راحله فرد، باید در سطح فراوان و مطابق شأن هر فرد لحاظ شود یا این که لحاظ کمترین شأن، مربوط به پایین ترین اقشار جامعه کافی است؛ مثلاً کسی که می تواند ماشین زیر پای خود را بفروشد و ماشین ارزانتری بخرد و با

1- عروه الوثقی، محمدکاظم الیزدی، ج2، ص431.
2- التذکر، الحسن بن یوسف بن المطهر. مؤسسه آل البیت: لاحیاه التراث، ج7، ص57. .

بقیه پول آن، به حج برود، این چنین شخصی مستطیع است یا نه؟ یا کسی که به زندگی سطح برتر عادت کرده است و اکنون برای او مرکبی بسیار سطح پایین، برای رفتن به حج مهیا شده است، برای او زاد و راحله، در حد استطاعت مهیاست؟ و پرسش های دیگری که پاسخ به آنها می تواند بیانگر سطح استطاعت باشد.

برای پاسخ گویی به این پرسش ها لازم است به بحث دخالت شأن و شرف در کلمات علما در مورد کالاهای استثنا شده و وسایل سفر رجوع شود. با بررسی در کلمات آنها در می یابیم که این بحث نیز، اختلافی بوده و نیاز به اجتهاد، دقت و بررسی مجدد دارد.

اول - دخالت شأن و شرافت در وسایل زندگی که از فروش برای سفر حج استثنا می باشند

نیاز به وسایل حمل و نقل، لباس و بعضی خدمات ضروری و همین گونه اثاثیه منزل، از نیازهای ضروری و استثناهاست؛ ولی برخی از انواع این نوع وسایل و اشیا، همچون لباس تجمل، خادم و اسب، در ارتباط با نیازهای شرف بیان شده اند؛ برخی علما، آنها را در ارتباط با آن سطح معین از زندگی دانسته اند که در استطاعت، تضمینش لازم است برخی علمای دیگر، آن را مربوط به آن سطح معین ندیده اند.

شهید ثانی، در کتاب (1) الروضهٔ البهیه می فرماید:

خانه، لباس، خادم، اسب و کتاب های علمی که شخص لایق آنست هم به لحاظ کمّیت، هم به لحاظ کیفیت، هم به لحاظ قیمت و هم به لحاظ جنس کالا، برای مخارج حج استثنا می باشند.

ایشان در کتاب مسالک نیز می گویند (2):

البته اگر آن شخص، از کسانی باشد که معمولاً خدمت او را می کنند و خادم، برای این چنین افرادی صالح باشد، خادم او فروخته نمی شود» .

سپس می فرماید:

«اگر خصوصیات آن اشیاء، بیش از آن چیزی است که او به آن عادت دارد، واجب است که شخص آن اشیا را به پایین تر از آنها تبدیل کند. البته اگر استطاعت، برای او به وسیله آن تبدیل حاصل شود و همه این مطالب، در مورد منزل و محل زندگی نیز صحیح است» . سپس، ایشان اضافه می کند: «اسب سواری نیز برای فرد استثنا می باشد؛ البته اگر از کسانی باشد که معمولاً بر اسب سوار می شود» .

نجفی در کتاب جواهر (3)، با بیان اینکه اشیا با قیمت پایین نیز در شأن شخص اند، در رد این نظر

1- الروضه البهیه، زین الدین علی العاملی، ج2، ص62.
2- زین الدین علی العاملی، (شهید ثانی) ، المسالک، ص2.
3- جواهر الکلام، محمّد حسن النجفی، ج 17، ص252. .

می گوید: «اگر قیمت این کالاها گران باشد و امکان خرید چیزی در شأن شخص با قیمت پایین تر باشد، باید آنها را بفروشد؛ زیرا ملاک کلّی در استثنا این نوع کالاها این است که فروش آنها موجب حرج (فشار و سختی) است وحرجی در فروش این نوع کالاها نیست. آن گاه ایشان می فرمایند: «نظر محقّق کرکی، اینکه می گوید: «تبدیل این اثاثیه مورد احتیاج وگران که در شأن فرد می باشند لازم نیست» ، دارای اشکال است؛ زیرا فرض ما در جایی است که قیمت پایین تر نیز، در شأن شخص است.

طباطبایی، در عروهٔ الوثقی نیز، از استثناها تعبیر به ضروری های زندگی کرده و نیازهای مرتبط با شرف را داخل آنها دیده است و می فرماید:

«لکن ازآن حکم (فروش اشیا به خاطر حج) ، چیزهایی استثنا می باشند که انسان در ضروری های زندگی به آنها محتاج است. پس منزلی که در شأن اوست، خادمی که به آن احتیاج دارد، لباس رسمی او و حتّی تجمّلی که در شأن اوست، استثنا می باشد. همچنین اثاثیه منزل، از قبیل فرش، ظرف و. . . ، از چیزهایی است که شخص به آن محتاج است و بلکه زینتی است در شأن زن و او به آن محتاج است. همچنین کتاب های علمی برای کسی استثنا می باشد که اهلیت آن را دارد و در موردی که تحصیل علم واجب است» .

مرحوم نراقی، در کتاب مستند الشیعه (1)، پس از ذکر بعضی از استثناها نظیر خادم، منزل، لباس های احتیاج، اسب سواری، کتاب های علمی، اثاث منزل و همچنین اسباب کار صنعتی می فرمایند: «همه اینها، به اندازه ضرورت و به مقدار احتیاج استثنا می باشند. آن گاه سه دلیل برای آنها بیان می کنند و می فرمایند: «اجماع از طریق افراد بسیاری برای بیشتر این وسایل حکایت شده است و نفی تکلیف از فروش همه این اشیا، به جهت عسر و حرجی است که در اسلام نفی شده است.

آقای خوئی، در کتاب معتمد العروهٔ (2)، ملاک استثناها را در مشقت قرارگرفتن شخص به خاطر فروش اشیا گرفته است و می فرماید: «معیار حصول استطاعت، وجود چیزی است که بتوان با آن حج به جا آورد. آری از این حکم، چیزهایی استثنا می باشد که شخص در زندگی خود و عیال خود، مانند منزل و. . . ، به آن محتاج است. خصوصیت آن اشیا، باید به گونه ای باشد که اگر به خاطر حج به فروش برسند، شخص در مشقّت قرار گیرد.

پس ملاک و معیار در جمیع وسایل به (مشقّت) حرج است و ظاهر از حرج، در کلام ایشان حرج شخصی است.

بنابراین دلایلی که وسایل و اشیا ارضا کننده نیازهای مرتبط با آن سطح معین از زندگی، برای حصول استطاعت استثنا دانسته است، سه چیز است که عبارتند از:

1- مستند الشیعه، احمد االنراقی، ج11، ص29.
2- عروه الوثقی، ج 2، ص٠43. .

1. اجماع علما، که به همه اشیا سرایت نمی کند و فقط چند مورد را در بر می گیرد و می توان احتمال داد که استثنا این اشیا نیز، براساس اجتهاد علما باشد.

2. دلیل نفی عسر و حرج در اسلام که شمول دامنه آن به کلّیه اشیا مرتبط با شرف، منوط به این است که فروش آن اشیا باعث عسر و حرج نوعی و یا شخصی شود.

3. بعضی روایت ها بر این مطلب دلالت دارند که آن چه کمبودش موجب بی طاقت شدن فرد می گردد، شخص، با آن مستطیع نمی شود. (1)

مرحوم نراقی، به برخی از این روایت ها تمسّک جسته است؛ ولی دلالت این روایت ها بر استثنا وسایل مرتبط با شرف نیز، منوط به این است که فروش این اشیا، شخص را بی طاقت بسازند و نتیجه اینکه، رعایت نیازهای شأنی و لحاظ آنها در زندگی خاص و معین، مرتبط با استطاعت حج و لازم نبودن فروش آنها به استثنا، مسئله ای اختلاقی بوده و لااقل استثنا بودن آنها، وابسته به این است که لحاظ نشدنشان موجب عسر و حرج در زندگی، یا بی طاقت شدن افراد می شود.

دوم - تأثیرپذیری مخارج سفر، رفت و بازگشت از شرف

فراهم بودن وسایل رفت و آمد به حج، (زاد و راحله) از مخارجی است که زمینه استطاعت شرعی را فراهم می کند. در جهان خارج، راه های فراوانی برای رفتن به حج وجود دارد. در نتیجه، مخارج متفاوتی نیز به وجود خواهد آمد؛ بنابراین استطاعت نیز می تواند متفاوت شود.

در زمان ائمّه و پیامبر (ص) ، حجّاج، هم با پای پیاده به سفر حج می رفتند و هم با اسب، قاطر و الاغ. چنانکه در شرایط کنونی نیز، راه های متفاوتی وجود دارد و به طور طبیعی مخارجی که با کرایه اسب به وجود می آید، بیش از مخارج رفتن با الاغ و پای پیاده است. چنانکه مخارجی که برای هواپیما وجود دارد، خیلی بیش از مخارج اتوبوس های مسافر بری است. بنابراین، راه های متفاوت، مخارج و استطاعت های متفاوتی را می طلبد.

البته ممکن است، بعضی از اشخاص به لحاظ قوّت وضعف بدنی، توانایی سفر با بعضی از این وسایل را نداشته باشند و فقط با بعضی دیگر بتوانند به حج بروند. در این صورت، شک وشبهه ای نیست که تهیه آن وسایل؛ جزئی از استطاعت آنهاست چون مناسب جسم آنها است ولی در صورتی که شخص به لحاظ جسمی بتواند با تمامی وسایل متعارف به سفر حج برود؛ ولی بعضی از این وسایل با شرف و طبقه او سازگار نباشد، آیا استطاعت با حصول وسایل مناسب شأن و شرف او حاصل می گردد و یا با همه وسایلی که سفر با آنها در جامعه متداول است؟

1- وسایل الشیعه، محمّدبن الحسن الحرالعاملی، ج 11، ص۰3. .

میان (1)علما، در مورد اخیر، نظر واحدی دیده نمی شود؛ بعضی از آنها معتقدند که باید زاد و توشه راه، در شأن و شرافت فرد باشد. برخی دیگر عقیده دارند که شأن داشتن مرتبط با شرف، در زاد و توشه راه، دخیل نمی باشد. بنابراین، معتقدند که استطاعت شرعی یا عرفی، بدون آن نیز برای شخص حاصل می شود.

شهید ثانی (2)ازکسانی است که مراعات شرافت را در وسایل سفر حج لازم نمی دانند. ایشان، در کتاب الروضهٔ البهیه می فرماید:

شرط وجوب حج، علاوه بر بلوغ، عقل، حریت، وسیله حمل و نقل و توشه راه است. وسیله راه نیز، باید به گونه ای باشد که قوّت و ضعف شخص، در آن مراعات شود؛ ولی اگر پیاده راه رفتن برای او آسان باشد، لازم نیست که وسیله سفر، مناسب حال او از لحاظ شرف و عدم آن باشد.

محمّد بن الحسن الاصفهانی (3)در کشف اللثام نیز، معتقد به این نظریه است. درطرف مقابل، مرحوم علّامه، در کتاب قواعد وتذکره، محقّق ثانی، صاحب جواهر، صاحب عروهٔ الوثقی و امام خمینی، نظر دیگری داده اند وفرموده اند: «شرف افراد، در وسایل راه باید مراعات شود» . مرحوم علّامه (4)در قواعد فرموده اند: «زاد و راحله باید مناسب مثل فرد باشد» .

در کتاب تذکره (5)، مراد خود را از رعایت مثل فرد این گونه بیان کرده اند.

روش زندگی افراد با یکدیگر، به لحاظ خشونت و لطافت متفاوت است. انسانی که درطبقات برتری از زندگی است نیازهایش بیش از انسانی است که در طبقات پایین است.

صاحب جواهر (6)می فرماید: «مراد از راحله، (وسیله سفر) وسیله ای است که مناسب مثل او باشد؛

در کتاب قواعد نیز همین گونه آمده است و ظاهر کلام محقّق، در شرایع و علّامه در قواعد نیز این است که وسیله سفر، هم باید با قوّت و ضعف

بدنی فرد سازگار باشد و هم با شرافت و پایینی سطح زندگی او. صاحب عروهٔ الوثقی (7) می فرماید:

از ادلّه به دست می آید حج وقتی بر فرد واجب می شود که وسایل سفر به لحاظ کیفیت مناسب شأن او مهیا شود. پس زمانی که شأن او سوار شدن برکجاوه ها وکنیسه هاست، به گونه ای که

1- معتمد العروه، ابولقاسم الخوئی، ج1، ص88.
2- الروضه البهیه، العاملی زین الدین علی، ج1، ص162.
3- کشف اللثام، محمدبن الحسن الاصفهانی، ج 5، ص96.
4- نقل از محقّق کرکی جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج 3.
5- تذکره الفقهاء، ج7.
6- جواهرالکلام، محمد حسن النجفی، ج 17ص 56.
7- العروه الوثقی، سید محمّد کاظم الطباطبایی، ج 4 ص365. .

پایین تر از آن، برای او نقصان شخصیت ایجاد می کند، برای او وجوب حج مشروط به دستیابی به آن وسایل است و کمتر از آن کافی نیست.

حضرت امام خمینی (1)نیز می فرمایند:

مراد از زاد و راحله، وسایلی هستند که شخص در سفر به آنها، بنابه حالش، به لحاظ قوت وضعف بدنی، شرافت و بی شرافتی آن محتاج است وکمتر از آنها کافی نیست و همه آنها به عرف واگذار می شود. اگر کسی با نداشتن آنها مجبور به رفتن به حج شود، حجهٔ الاسلام ازگردن اوساقط نمی گردد.

البته گروه اوّل (کسانی که شأن را در زاد و راحله یعنی توشه و وسیله راه، شرط نمی دانند) دو دلیل بر مدعای خود ذکر می کنند.

دلیل اوّل، عموم آیه شریفه: (لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَيهِ سَبِيلاً) (2)؛ «حج برکسانی واجب است که توانایی رفتن به حج را دارند» .

همچنین عموم برخی اخبار (3)است که دلالت بر وجوب حج (4)دارند. آیه ذکر شده، هم شامل انسان های با شرف می باشد و هم شامل افرادی که پایین تر ازآنها می باشند؛ زیرا هر دو دسته، توانایی رفتن به حج را دارند. بنابراین، اصل عموم (اصالهٔ العموم) و اصل ظهور (اصالهٔ الظهور) حکم می کند که حج بر همه واجب می باشد و همین گونه از روایات استنباط می شود.

دلیل دوّم، ظهور بعضی از روایت هاست که در نفی شأن و شرف در وسایل سفر وارد شده است. اگرچه این روایت ها به حدّ تواتر نیستند، ولی فراوان می باشند و دلالت دارند بر این که کسی که حجّی برای او مهیا و یا تعارف شود و اسباب آن سفر در شأن او نباشد و بنابراین حیای او، موجب امتناع از سوار شدن او شود، این چنین شخصی مستطیع است و اگر از سفر امتناع کند، در حال استطاعت به سفر حج نرفته است. بعضی ازاین روایات نیز سندشان صحیح است.

البتّه عدّه ای از علما، همچون صاحب جواهر (5)و خویی (6)بر این دو دلیل، اشکال وارد می کنند و می گویند: «در شرایطی که آن گونه سفر،

نقصانی در شخصیت فرد ایجاد کند، ادلّه وجوب حج، محکوم ادلّه نفی عسر و حرج است، بنابراین، حج بر عهده فرد واجب نمی شود.

1- تحریرالوسیله، روح الله الخمینی، ج 1.
2- آل عمران: 97.
3- وسایل الشیعه، محمّد بن حسن الحرالعاملی، ج 11، ص34.
4- جواهرالکلام، محمّد حسن النجفی، ج 17، ص256.
5- جواهرکلام، محمّد حسن النجمی، ج 17، ص ۰25.
6- معتمد العروه الوثقی، ابوالقاسم الخوئی، ج1، ص88.

ج) عوامل اثرگذار بر استطاعت

اشاره

با توجه به اینکه در استطاعت، از نظر علما، نیازهای ضروری و سطح ارضای آنها باید به گونه ای در نظر گرفته شود که عسر و حرجی از ناحیه حکم وجوبی برای فرد ایجاد نشود و با توجه به اینکه در نزد آنها، مراد از عسر حرج، شخصی است که عرف بپذیرد، بنابراین در استطاعت، بسیاری از شرایط (خانوادگی، جغرافیایی و عادات شخصی و اجتماعی) لحاظ است که موجب می شود استطاعت از فردی به فرد دیگر، از شهری به شهر دیگر و از کشوری به کشور دیگر، با توجه به تفاوت نیازها، فرق کند که در اینجا به برخی از آنها اشاره می شود.

اول - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از بُعد خانوار

خانوار، در استطاعت افراد تأثیرگذار است. با افزایش بعد خانوار، مخارج ضروری خانوار با شیبی کاهنده، افزایش می یابد. بنابراین همان گونه که کفایات و حد فقر با افزایش بعد خانوار، افزایش می یابد، استطاعت نیز افزایش پیدا می کند.

دوم- تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از محل زندگی، عادات نوعی و اخلاق اجتماعی

از چیزهایی که رعایت نکردن آنها موجب عسر و حرج می شود، توجه نداشتن به عادات اجتماعی است. بنابراین آیه حرج (ما جَعَلَ عَلَيكُمْ فِی الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ) ، دلیلی قوی، برای لحاظ عادات در استطاعت است. به عبارت دیگر، بخشی از استطاعت، کفایت و مطابق نظر برخی، رجوع به کفایت است و در جای خود نیز بحث شده است که در پرداخت کفایت، لااقل باید به عادات اجتماعی افراد در جامعه توجه کرد تا نگرانی ها از جامعه برطرف شود. ممکن است فلسفه توجه به عادت های شهر، در پرداخت زکات فطره به فقرا نیز همین باشد. (1)همچنین، منطقه ای که می تواند دارای زهد و قناعت کمتر و یا بیشتری نسبت به منطقه دیگر باشد، می تواند استطاعت برتر یا کم تری داشته باشد؛ زیرا ملاک های گوناگون اخلاقی در اجتماع، چنانچه تبدیل به عرف شوند، بر جنبه نسبی فقر، کفایت و در نتیجه استطاعت تأثیرگذارند؛ زیرا استطاعت با کفایت و

کفایت نیز با رفع فقر از جامعه در ارتباط است. زهد و قناعت تبدیل به عرف شده نیز، در رفع فقر مؤثر می باشد.

سوم - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از ناحیه توزیع درآمد

ممکن است استدلال شود که توزیع درآمد و مصرف در جامعه بر استطاعت اثرگذار است؛ زیرا

1- وسائل الشیعه، محمّد بن الحسن الحر العاملی، ج9، ص343. .

یکی از شئونات افراد، به جایگاه او در میان خویشاوندان مرتبط اوست. چنانچه جامعه به لحاظ مصرف و درآمد نابرابر باشد، احساس فقر طبقات گوناگون نیز، متفاوت می شود. پس توقع های گوناگون خود او و دیگران در مخارج حج و هدیه آن متفاوت می شود و بنابراین از این طریق، توزیع درآمد بر استطاعت اثرگذار است.

برای مثال، در روایت هایی بیان شده است که آوردن سوغات از مخارج حجّ محسوب می شود. در این صورت می توان گفت که وقتی جامعه نابرابر باشد، توقّع اقوام سطح برتر نیز بیشتر می شود و در نتیجه عرف جامعه استطاعت افراد را میان طبقه های برتر بیشتر می کند. البته در حکومت اسلامی تأثیر توزیع درآمد بر استطاعت مبتنی بر وجود فاصله طبقاتی شدید در جامعه اسلامی و لحاظ نشدن نقش آن در تأثیر شرف و شأن بر استطاعت است که از عوامل اختلافی شمرده می شود.

چهارم - تأثیرپذیری زمان استطاعت از ریسک افراد

گاهی در فصول سال مخارج زندگی افراد بیشتر از حداقل معیشت و گاهی کم تر از حداقل معیشت قرار می گیرد. با توجّه به این که هر کس کفایت و رجوع به کفایت خود را با بازگشت از حج باید در نظر گیرد و سپس استطاعت خود را تخمین بزند، بنابراین هر شخص بایستی درآمد اتفاقی، دائمی، احتمالی و یا متوسّط انتظاری را به دست آورد و سپس کفایت مرتبط با نیازهای خود را نیز در نظر گیرد.

پس از آن به سنجش استطاعت بپردازد که آیا مستطیع است یا نه؟ بنابراین، در اینجاست که ریسک گریزی و عدم آن در تخمین افراد و همچنین زمان استطاعت آنها تأثیرگذار بوده است که از لحاظ اقتصادی نیز می تواند بررسی شود.

پنجم - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از ناحیه ویژگی های صنفی و شخصی (همانند شرف و مانند آن)

برخی از ویژگی های شخصی و صنفی، همچون جایگاه خانوادگی فرد، شغل و شرایط تحصیلی فرد که عرف، آنها را نیازهای ضروری لحاظ می کند نیز، در استطاعت نقش دارند. به نظر نمی رسد که اثبات آنها، نیاز به بحث نداشته باشد؛ ولی برخی از ویژگی های صنفی و شخصی که ممکن

است با جامعه ای طبقاتی سازگار باشد و نه اسلامی، نیاز به بحث دارد که پیش تر به آن اشاره شد.

ششم - تأثیر پذیری استطاعت از حد فقر و نفقه

با توجه به اینکه اسلام، رداخت نفقه مرد به زن را واجب کرده است و همچنین فقر از ناحیه سفر حج را برای مردم نمی پسندد، بنابراین از عوامل مؤثر بر استطاعت، حد فقر و حد نفقه است. همه عواملی که

در آن دو، نقش دارند در استطاعت نیز دخیل اند که در اینجا به برخی از آنها اشاره شد. حتی برخی از علما، در آن دو، به رعایت نیازهای مرتبط با شرف نیز تأکید کرده اند. (1)

د) اندازه گیری استطاعت و فروض آن

اشاره

از روایت ها و فقه اسلامی به دست می آید که روش های اندازه گیری استطاعت در اسلام، بر فروضی تکیه دارد که راه های مناسب، اندازه گیری مناسب خود را می طلبد. در اینجا به برخی از آنها اشاره می شود.

فرض اوّل. امکان تشخیص رفاه و مراتب آن

امکان تشخیص رفاه و مراتب آن، از جانب افراد نسبت به خودشان و دیگران وجود دارد. بنابراین، از احکام اسلام و حتّی بقیه ادیان الهی در می یابیم که هر شخص می تواند مقدار رفاه، کفایت و استطاعت خود و دیگری را تشخیص دهد و با هم مقایسه کند و می توان شواهد فراوانی از آیات و روایات نیز بر آن ذکر کرد.

فرض دوم. هر کس در معیشت وظیفه رعایت حد وسط را دارد

هر کسی موظّف است که بر خانواده خود کم نگیرد. از حّد نیز تجاوز نکند و مصرف خود و خانواده خود را در حدّ اعتدال حفظ کند. همچنین در صورتی که رفاه آنان را از بقیه مردم کمتر ببیند، بر آنها توسعه دهد تا به بقیه مردم ملحق شوند.

فرض سوم. شناخت استطاعت و زمان آن از طریق تخمین و قراین

هر شخص می تواند و حتی موظّف است که زمان استطاعت خود را برای حجّ تشخیص دهد یا تخمین بزند که مبتنی برداشتن حدّ کفایت زندگی به همراه مخارج رفت و برگشت است. بنابراین همان گونه که می توان فقر خود و افراد دیگر را از طریق قراین تشخیص داد، همین گونه می توان استطاعت خود و افراد دیگر را نیز از طریق قراینی تشخیص داد. پس، فقر

خصوصیتی در این زمینه ندارد. (2) بنابراین، با این سه فرض که با ادله نیز اثبات شد، می گوییم که افراد می توانند نیازها و مقدار اعتدال، کفایت خود و خانواده خود را تشخیص دهند و با بقیه جامعه نیز مقایسه کنند. در صورت کمبود و یا کم تر بودن آنها از سطح جامعه، آنان را به جامعه ملحق کنند. از این طریق، استطاعت آنها تشخیص داده می شود. حج، تکلیفی فردی شمرده می شود و چنانچه شخص نمی توانست رفاه خود را اندازه

1- وسائل الشیعه، محمّد بن الحسن الحر العاملی، ج9، ص 232.
2- وسایل الشیعه، ج9، ص232. .

بگیرد و یا حدّ کفایت و استطاعت خود و خانواده خود را تشخیص دهد، بدین گونه تکلیف حج بر گردن او نهاده نمی شد.

ه) معیارهایی که باید در اندازه گیری استطاعت لحاظ شود

با توجه به اینکه استطاعت، رابطه ای تنگاتنگ با کفایت دارد، بنابراین ویژگی هایی که در کفایت دخیل است، بایستی در استطاعت نیز رعایت شود که برخی از آنها عبارتند از:

یک- استطاعت، بایستی امری عینی و غیر خیالی باشد. بنابراین هرگونه احساس استطاعت ذهنی صرف که ملازم با قراین عرفی نیست، مشروعیت ندارد.

دو- در استطاعت، هم بایستی به نیازهای مطلق توجه شود و هم نیازهای نسبی. بنابراین استطاعتی که در آن به عادات و به جنبه های نسبی توجّهی نشده است، استطاعت شرعی نمی باشد.

سه- با توجه به عوامل دخیل در استطاعت، ما می توانیم متوسط استطاعت را در سطح جهان، ملّت ها، استان ها و حتی محل های متفاوت داشته باشیم که هر کدام اندازه ای مجزا و متفاوت از دیگری باشند. در عین حال استطاعت شخصی، از ناحیه ویژگی های شخصی افراد متأثر است.

چهار- براساس برخی قراین، می توان بر استطاعت دیگران قضاوت کرد. چنانکه امام صادق (ع) ، از ملاک سهم غذا، برای اندازه گیری کلّ مخارج فقیر استفاده کرده اند.

پنج- براساس قاعده اصاله الصحه، قول کسی را که ادّعای استطاعت و برعکس آن را دارد، می توان پذیرفت. بنابراین می توان گفت، استفاده از پرسش نامه برای ادّعای استطاعت و شناخت اندازه آن، راهی مناسب برای اندازه گیری استطاعت و بی استطاعتی است؛ ولی بایستی زمان تهیه پرسش نامه ها، قراین صدق و کذب سخن افراد نیز درست بررسی شود.

شش- با توجّه به اینکه در پرسش نامه ها، افرادی که درآمدشان بیشتر است، استطاعت ذهنی برتری را برای خود بیان می کنند، بنابراین، دامنه استطاعت افراد می تواند بیانگر فاصله طبقاتی و توزیع درآمد در جامعه باشد. در جامعه ای که توزیع درآمد نامناسب است، دامنه استطاعت بیان شده افراد؛ بیشتر از جامعه ای است که توزیع درآمد در آن مناسب است. با توجّه به اینکه توزیع درآمد در جامعه اسلامی بایستی مناسب باشد، دامنه فراوان استطاعت ذهنی در جامعه اسلامی، نشانه ای از اجرا نشدن احکام اسلام در آن می باشد. بنابراین، از همین جا می توان گفت که خط استطاعت، در زمان وجود حکومت اسلامی عادل و برعکس آن فرق دارد. (این مسئله در اندازه گیری های ذهنی فقر تجربه شده است. (1)برای آشنایی

1- که در آن از شهروندی نمونه سؤال می شود ((پرسش ها (Minimum Income Question) MIQ که چه اندازه ای را کمترین مقدار پول برای رفع نیازهای هر هفته یا هر ماه خانواده 4 نفره (شوهر، همسر و دو بچه) در جامعه ای خاص می دانند. .

بیشتر به نتایج تحقیق گوستافسون، شی و ساتو (1)در مورد چین 20۰4 رجوع کنید) . (2)

هفت - در استطاعت ها، بایستی به شئونات توجه شود؛ ولی رعایت شأن مرتبط با شرف اختلافی است.

هشت- معمولاً افراد، از تشخیص نیازهای غیر متعارف افراد دیگر ناتوانند؛ مگر اینکه با آن فرد ارتباط تنگاتنگی داشته باشند. بنابراین، استطاعتی که از طریق خود افراد بیان می شود، که نیازهای متعارف و نیازهای غیر متعارف خود را در نظر دارد ممکن است با استطاعتی که دیگران برای انسان اندازه می گیرند، متفاوت باشد.

۲. بررسی کاربردی تأثیر شأن بر استطاعت

الف) انتخاب روش اندازه گیری استطاعت

یک- انسان بتواند بر استطاعت خود و دیگران قضاوت کند؛ بنابراین از راه های اندازه گیری استطاعت، استفاده از روش های اندازه گیری ذهنی همانند SPL(3) در فقر می باشد؛ که در آن روش ها از خود افراد در مورد فقر و مانند آن (همانند استطاعت) پرسیده می شود. سپس، با استفاده از پاسخ آنها، در مورد استطاعت و عوامل مؤثر بر آن نظر داده می شود.(4)برای اندازه گیری استطاعت، از طریق پاسخ ها نیز می توان دو روشی را دنبال کرد که برای اندازه گیری فقر ذهنی دنبال می شود. برخی همچون کیل پاتریک، از متوسط حد فقرهای بیان شده در پاسخ ها استفاده کرده اند و خط فقر را اندازه گیری می کنند. برخی نیز روش جود هارت را دنبال می کنند که به پاسخ کسی اهمیت بیشتری داده که درآمدش به اندازه کفایتش است و با فرمولی که در ادامه می آید، آن را اندازه می گیرند. (5)

1- Gustafsson ، Bjo ص RN Li Shi and Hiroshi Sato ، Can A Subjective Poverty Line Be Applied To China? Assessing

Poverty ، Journal of Internat ional Develop ment ، J. Int. Dev. (16 ، 108911۰7 (20۰4

2- در آن تحقیق بیان شده است که دامنه خطوط فقر ذهنی، در کشورهای اروپایی و امریکا بیش از چین می باشد و علت آن نیز فاصله طبقاتی بیشتر در کشورهای سرمایه داری ذکر شده است.

3- Subjective poverty line.

4- ر. ک: مقاله های دادگر، یدالله، حسین عباسی نژاد، سهیلا پروین، مجتبی باقری تودشکی، تبیین و محاسبه خط فقر شریعت، مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، فصل نامه پژوهش های اقتصادی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی شماره 49، زمستان۱39۰. در این مقاله خط فقر شریعت از این طریق اندازه گیری شده است.

5- برخی دیگر همچون جودهارت و دیگران نقطه ای از معادله برآورد شده کفایت خانوار بر روی متغیرهای بعد و درآمد خانوار برازش شده را که در آن کفایت خانوار برابر با درآمد خانوار شده باشد را نقطه استطاعت تلقّی می کنند. در روش جودهارت، فرض گرفته می شود که افراد غنی و فقیر، درجه خطایشان بیشتر از افرادی است که دارایی شان به اندازه کفایت زندگی شان می باشد. در روش کیل پاتریک، اگر چه احتمال خطا در مورد، همه افراد می رود ولی چنین فرض اضافه ای وجود ندارد. .

دو- با توجّه به اینکه استطاعت شرعی خطی عینی و تصادفی است و همچنین از شئون ها و قابلیت های افراد تأثیرپذیر است، بنابراین شئوناتی مانند: تحصیلات، شغل، بعد خانوار، منطقه جغرافیایی، زندگی شهری و روستایی، محیط اجتماعی، زهد افراد جامعه، مصرف دوره سابق و مصرف دائمی متأثّر از درآمد دائمی افراد، می توانند بر استطاعت اثرگذار باشند. با توجّه به اینکه خود افراد می توانند راهی برای تشخیص این تأثیرها باشند. بنابراین روش SP

(1)می تواند راهی برای نشان دادن این تأثیرها باشد.

ب) تصریح تابع استطاعت و متغیرهای مستقل آن

اشاره

با توجّه به اینکه می توان برای استطاعت نیز، تابعی تصریح کرد و همانند روش های اندازه گیری خط فقر ذهنی، به اندازه گیری آن پرداخت و همچنین با توجّه به اینکه در این روش ها علاوه بر اندازه گیری استطاعت، می توان به تحلیل عوامل اثرگذار بر آن نیز پرداخت، بنابراین در اینجا دو روش دنبال می شود. در روش اول، از برخی مدل های ساده برای اندازه گیری استطاعت استفاده می شود. در روش دوم، از برخی مدل های پیچیده تر برای تحلیل میزان عوامل اثرگذار بر استطاعت استفاده می شود. در نهایت تحقیق حاضر، سه مدل را هم برای اندازه گیری استطاعت و هم برای تحلیل عوامل مؤثر بر آن در نظر می گیرد. متغیرهای بکار برده شده، داده های آن موجود و در جدول زیر ذکر شده است.

جدول 3 - 2. علامت متغیرهای به کار برده شده در آزمون های کفایت شریعت در مدل های گوناگون

>نمایش تصویر

1- برخی از تحقیقات که اندازه گیری خط فقر را از طریق ذهنی رفته اند عبارتند از: روبرت دبلیو کیل پاتریک (1973) در ایالات متّحده، استرنگمن - خان (1975) و تیل ارسلّا تنچرت و متیوس تیل در مورد 14کشور اروپایی،

جودهارت، هالبراستات، کاپتین و وان پراگ (1977) در مورد بلژیک، وان پراگ، اسپایت، وان دی استات (1982) در مورد آمریکا، هاجنار و وان پراگ (1982) در مورد 8 کشور اروپایی، و کلاسانتو، کاپتین، واندرگاگ (1984) در مورد جامعه اروپا، آدا فرر، کار بونل و وان پراگ (20۰1) در مورد روسیه فدرال، راوالیون و لوکشین (20۰1) و (20۰۰) در مورد روسیه، والتر، دالنبرگ (20۰2) در مورد آفریقای جنوبی، کلارک، سیسون (20۰3) در مورد فیلیپین، ، پالومار لیور (20۰3) در مورد مکزیک، گوستافسون، شی و ساتو در مورد چین (20۰4) ، پالومار لیور، لانزاگورتا پینول و هرنادز یورالد (20۰4) در مورد شهر مکزیکو، لوکشین، اماپاتی، پاترنوسترو (20۰6) در مورد ماداگاسکار می باشد.

<نمایش تصویر>

و مدل هایی به جهت اندازه گیری و تحلیل عوامل اثرگذار، در این تحقیق استفاده می شوند که بیشترین R2 را و همچنین بهترین تصریح باشد که توابع لگاریتمی و شبه لگاریتمی، این شرایط را داشته اند. همچنین جهت اندازه گیری و تحلیل استطاعت نیز، از پنج مدل ریاضی استفاده شده است که شرح آنها، پس از بیان مدل ها در جداولی آورده می شود که برای این امر تنظیم می شود.

مدل های آزمون شده

در مدل شماره1، (مدل ساده) متغیر تابع لگاریتم، کفایت خانوار (log phag) می باشد و متغیرهای مستقل، لگاریتم درآمد خانوار (log y) و لگاریتم بُعد خانوار (log n) و برای اندازه گیری استطاعت استفاده شده است.

مدل شماره2، متغیر مستقل لگاریتم سن (log age) ، لگاریتم سواد سطح سرپرست خانوار (log edu)

(سطح سواد سرپرست خانوار، از یک تا هفت، درجه بندی شده است. یک، بی سواد بودن و هفت، فوق لیسانس به بالا بودن را نشان می دهد.) ، متغیر کمّی لگاریتمی سطح سلامت سرپرست خانوار hea (log) را نشان می دهد که شرایط سلامت روحی و روانی سرپرست خانوار را از یک تا پنج (خیلی بد، بد، نرمال، خوب و خیلی خوب) درجه بندی کرده است. چند متغیر کیفی، همانند متغیر متأهّل بودن سرپرست خانوار mar ، داشتن ماشین car ، داشتن منزل ملکی hou ، داشتن نوعی از شغل job) دارای شغل های دولتی jobgov ، بخش خصوصی jobpri(استفاده می کند. مدل شماره 3 به جای دو متغیر شغل خصوصی و عمومی، متغیرهای مستقل شغلی دیگر همانند داشتن شغل فرهنگی (معلّم راهنمایی، ابتدایی، دبیر دبیرستان؛ استاد دانشگاه بودن و روحانی بودن) jobcalture ، شغل تجارت، خرید و فروش jobtrad ، کشاورز بودن jobagri ، شغل رانندگی و حمل و نقل داشتن jobtra و شغل نیروهای مسلّح و نظامی و انتظامی داشتن، اعم از سپاه و غیر آن را jobmili ایجاد شده است که بیشتر برای تحلیل عوامل اثرگذار بر آن استفاده می شود.

داده ها

در این تحقیق، در ماه شهریور نمونه ۸۰۸ خانواری از شهر قم، در مناطق گوناگون تهیه شده است. (1)برخی از پرسش نامه ها به دلیل نقصان در برخی پرسش ها حذف شدند و در نتیجه حدود 429 عدد آن، به طور نهایی استفاده شده است. در این پرسش نامه ها، از مردم پرسش هایی شده است. مثلاً MIQ اینکه حدّ فقر و میزان کفایت آنها با توجه به شرایطشان چه مقدار می باشد؛ همچنین برخی سؤال های دیگر، نظیر خصوصیت ها و ویژگی های آنها، نوع شغل، بعد خانوار، درآمد و مخارج خانوار، داشتن دارایی هایی، نظیر منزل و ماشین و داشتن شغل در بخش خصوصی یا بخش عمومی و داشتن هر دو نوع شغل؛ همچنین از انواع شغل، کشاورز بودن، در بخش دفاع بودن (پاسدار بودن، در ارتش بودن، نیروی انتظامی و در بقیه خدمات دفاعی شرکت داشتن) فرهنگی بودن، راننده بودن و داد و ستد و تجارت کردن. از این نمونه در تحقیق، با نمونه اول یاد می شود.

فراوانی نسبی و مطلق بعد خانوار در دو نوع نمونه، در جدول زیر ذکر شده است.

1- این نمونه، از خیابان های آذر، چهار مردان، باجک، اطراف حرم، در خود حرم حضرت معصومه، نیروگاه، بنیاد و برخی مناطق دیگر به دست آمده است و برای پاسخ گویی به پرسشنامه ها، خودکاری به افراد بخشیده شده است که بر روی آن نوشته شده بود: محاسبه خطّ فقر ذهنی، پژوهشی در دانشگاه مفید، تا از این طریق، برخی ذهنیت ها زدوده شود. .

<نمایش تصویر>

جدول شماره 3 - 1 فراوانی مطلق و نسبی بعد خانوار در دو نمونه بررسی شده است.

مأخذ: نمونه بررسی شده به وسیله نویسنده مقاله.

د) برآورد مدل و اندازه گیری استطاعت

یک - اندازه گیری استطاعت متوسّط

در این تحقیق، یک بار متوسط استطاعت خانوار از گفته های افراد به دست می آید و بار دیگر، استطاعت خانوار از روش spl) جودهارت) در جدول زیر ذکر شده اند. البته، برای مقایسه کفایت های متوسط و به دست آمده از همان روش نیز، ذکر شده است.

جدول شماره 3 - 3. اندازه گیری خط فقر متوسط خانوار و سرانه در شهر، روستا و استان قم، با استفاده از دو نوع داده با بعد متوسط خانوار در سال 1387

مأخذ: نمونه بررسی شده از طریق نویسنده

دو- اندازه گیری استطاعت از روش جودهارت با استفاده از مدل برآورد شده ش ۱

روش جودهارت، با پیش فرض اضافه ای همراه است که با افزایش درآمد واقعی افراد، استطاعت افزایش می یابد که افراد در پرسش ها برای خود بیان می کنند معنای آن چنین است که مردم ثروتمندتر، نسبت به

استطاعتشان، تقاضای بیشتری پول و بلکه رفاه دارند. مردم فقیرتر، پول و رفاه کمتری نسبت به استطاعتشان تقاضا می کنند. بنابراین، دریافت و درک خط استطاعت، به وسیله پاسخ گو با آن واقعیت کمی متزلزل می شود که درآمد واقعی فرد، در حد استطاعت از درآمد نمی باشد. معنای آن چنین است که از سه دسته افراد پاسخ دهنده به پرسش ها، دو دسته آنها که درآمدشان در سطح ایجاد استطاعت نیست، خطایشان بیشتر از دسته ای است که درآمدش به اندازه کفایتش بیان شده است. بنابراین، دریافت دسته سوم یعنی افرادی که درآمدشان مساوی کفایت بیان شده است، مانند یک معیار استفاده می شود.

ابتدا در این روش، مدل ریاضی نوشته می شود که متغیر وابسته آن، لگاریتم کفایت خانوار و متغیرهای مستقل آن، لگاریتم بُعد خانوار و لگاریتم درآمد خانوار می باشند، همان گونه که مرسوم است به صورت زیر، آمده است: (1)سپس، به جای لگاریتم درآمد خانوار، لگاریتم کفایت خانوار قرار داده می شود:

آن گاه، معادله نسبت به کفایت سرانه حلّ می شود:

چنانچه معادله 3 - 3. از روش حداقل مربع ها با استفاده از داده های 207 تایی روستایی در استان قم تخمین زده شود، تابع کفایت خانوار به صورت زیر به دست می آید: (2) ><نمایش تصویر

1- ر. ک: تحقیق کیل پاتریک، صص 333-327؛ جودهارت و دیگران، صص 520-5۰3؛ فررآی کاربونل و وان پراگ، صص 147-172.
2- T های معادله، معنادار می باشند که در جداول بعدی ذکر شده اند .

این در حالی است که ضرایب به دست آمده آنها نیز، دارای اعتبار آماری می باشند:

جدول شماره 3 - 4. رابطه نهایی، برای اندازه گیری خط فقر از روش جودهارت با نمونه های متفاوت در سال 1387 است:

منبع: محاسبات از نمونه به دست آمده توسط نویسنده

<>نمایش تصویر

جدول3 - 5. میزان استطاعت برآورد شده خانوارهای یک نفره تا هشت نفره را براساس روش جودهارت در نمونه به دست آورده است. همان گونه که مشاهده می شود، استطاعت های سرپرست خانوار، نسبت به افزایش بُعد خانوار، روندی افزایشی با شیبی کاهنده داشته اند.

جدول زیر نیز، استطاعت برآورد شده در نمونه شهر قم را نسبت به بعد متوسط خانوار نمونه، از دو روش بیان کرده است.

ص: 338

><نمایش تصویر

منبع: محاسبه هایی در نمونه دوم

به این طریق می توان معیار را کسانی بگیریم که دو، سه، چهار یا پنج حقوق ماهانه اش به اندازه حجی باشد و بر مبنای آن، اندازه استطاعت حج را به دست آوریم.

سه - برآورد مدل جهت بررسی تأثیر شئون بر استطاعت

با استفاده از دو مدل زیر که متغیر تابع در آن قیمت استطاعتی است و متغیرهای مستقل آن، در جدول ذکر شده اند به بررسی تأثیر آنها بر استطاعت پرداخته و نتایج آن در جدول بعدی ذکر شده است.

<>نمایش تصویر

ه) اعتبار ضرایب برآورد شده

1. همان گونه که مشاهده می شود، استطاعت اندازه گیری شده خانواری با بعد متوسط 3.3 نفره در شهر قم، با استفاده از دو روش، ما بین 31738·8 تا 295·772 تومان در سال 1387 می باشد. فاصله اندازه گیری میان خانوارها با بعدهای متفاوت نیز، در روش جودهارت تأثیر چندانی بر استطاعت سرپرست خانوار ندارد.

2. به دلیل اینکه منشأ ایجاد استطاعت، دلایل دیگری نیز داشته است، بنابراین r2 بسیاری به دست نیامده است. و همین گونه آمار دوربین مناسب است.

3. از میان متغیرها، فقط متغیر مخارج، درآمد، سن سرپرست خانوار و سطح آموزش، دارای اعتبار آماری بوده و بقیه اعتبار آماری نداشته اند.

4. از میان شغل ها، فقط ضریب شغل کشاورزی دارای اعتباری بوده و بقیه، اعتبار آماری نداشته اند.

و) تفسیر ضرایب

در دو جدول زیر، نتایج برآورد رگرسیون های دو مدل ذکر شده است و نتایج زیر از مدل های گوناگون به دست آمده است:

1. در دو مدل، عرض از مبدأ دارای اعتبار آماری و مثبت بوده است و محدوده آن میان 9.7 تا 7.8 می باشد.

2. ضریب درمدآآآآمد و مخارج خانوار، نسبت به سطح استطاعت سرپرست خانوار، در تابع آن در نمونه، به ترتیب برابر با 7.1 و 3.2 - و 1.8 و 4.2 در دو مدل بوده است. بنابراین، ضریب مخارج، منفی و ضریب

درآمد، مثبت بوده است. یعنی مخارج، تآثیر منفی بر استطاعت و درآمد تأثیر مثبت بر استطاعت داشته است.

3. ضریب سن و سطح آموزش سرپرست خانوار، هر دو تأثیر منفی بر اندازه استطاعت داشته و به ترتیب منفی6.1 تا منفی4.1 و منفی 4.1 تا منفی 9.1 در دو مدل بوده است. بنابراین، افزایش سن و سطح آموزش از سطح استطاعت کاسته اند.

4. ضریب شغل کشاورزی، مثبت بوده است. بنابراین، به دست می آید که شغل کشاورزی، باعث شیفت کردن سطح استطاعت به بالا بوده است. (1)

در مورد این که چرا درآمد و شغل کشاورزی تأثیر مثبت بر استطاعت داشته است و مخارج، سطح سواد و سن افراد، تأثیر منفی بر استظاعت داشته، ممکن است گفته شود که رفتن به حج، مخارجی دارد که برخی، از غذای شب و روز حاجی و خانواده اش در سفر، محروم می باشد. برخی نیز مخارج سوغاتی و مهمانی حج و همین گونه ریخت و پاش ها و اسراف های ناشی از آنها می باشد که درباره دوم بیشتر اتفاق می افتد. افزایش درآمد، موجب افزایش استطاعت متأثر از عادت ها و شأن ها در هر دو مورد می شود و مطابق قاعده است. همچنین، افزایش سطح سواد و سن، موجب حصول تجربه و علم و موجب کاهش برخی ریخت و پاش ها و اسراف های ناشی از آنها می شود و به طور طبیعی، مخارج مهمانی و سوغاتی را کاهش می دهد. بنابراین، تأثیر درآمد بر استطاعت مثبت و تأثیر سن و سواد بر آن، بایستی منفی باشد. همچنین ممکن است گفته شود که طبیعت شغل کشاورزی، سخاوت بیشتری به همراه دارد و با افزایش مخارج مهمانی و سوغاتی، استطاعت را بیشتر کند؛ ولی این که افزایش مخارج، موجب کاهش استطاعت شود، محل تأمل بیشتری است.

افزایش مخارج، از جهتی موجب افزایش عادات و در نتیجه افزایش استطاعت می شود؛ ولی افزایش مخارج، با وجود درآمد ثابت ممکن است از ناحیه برخی شأن های دیگر باشد که تحقیق، به آنها نپرداخته است. در نتیجه، افزایش هزینه از ناحیه افزایش مخارج، موجب افزایش تجربه فرد در هزینه کردن و صرفه جویی شده و باعث کاهش استطاعت است. امکان دارد که برآورد دو اثر، در نمونه چربیدن، تأثیر منفی بر مثبت باشد.

نتیجه گیری

این مقاله به دنبال کمّی کردن موضوعی شرعی و عوامل مؤثر بر آن است که می تواند حساسیت مردم را به احکام شرع نشان دهد. باتوجه به اینکه نمونه بررسی شده مربوط به سه سال پیش است و امکان دارد نسبت به سال پیش فایده ای بر آن مترتب نباشد؛ ولی با تعدیل و ارتباط دادن آن با سال های آینده، نتایج این تحقیق نیز می تواند بهره برداری شود.

1- شرایط سلامت روحی و روانی سرپرست خانوار را از 1 تا 5 (خیلی بد، بد، نرمال، خوب و خیلی خوب) درجه بندی کرده. .

همان گونه که مشاهده شد، در این نمونه، ارتباطی میان بسیاری از متغیرها و استطاعت در سال مذکور، نشان داده نشد؛ فقط تأثیر برخی از عوامل، نظیر مخارج، درآمد، سن سرپرست خانوار، سطح آموزش و شغل کشاورزی در نمونه ظاهر شده است. بنابراین، بیانگر این مطلب است که افزایش تجربه و آموزش مردم، همچنین روحیه سخاوت مندی شخصی می تواند، سطح استطاعت را افزایش و در دیگری می تواند کاهش دهد. پس، از این طریق می توان بر سطح حج و تعداد آن نیز تأثیرگذار بود؛ البته شناخت عوامل مؤثر بر آن، نیاز به تحقیقات بیشتری دارد که این تحقیق، آغازی بر آنست.

در این مقاله، فقط سعی شده است تا روشی برای کاربردی کردن استطاعت و آزمون رابطه آن، با دیگر متغیرها بیان شود. دیگر این که می توان با پر کردن پرسش نامه از حجاج و مردم دیگر، هر سال تخمینی از استطاعت حج و همین گونه رابطه آن با متغیرهای دیگر به دست آورد. همچنین پیرامون رابطه آن با تقاضای حج به تحلیل پرداخت.

منابع

1. قرآن مجید.

2. کشف اللثام عن قواعد الاحکام، محمد بن الحسن الاصفهانی المعروف ب (الفاضل الهندی) قم: مؤسسهٔ النشر الاسلامی التابعهٔ لجماعهٔ المدرسین [بی تا].

3. التذکرهٔ، الحسن بن یوسف ابن المطهر، قم: مؤسسه آل البیت (ع) لاحیاهٔ التراث، 1414ه. ق.

4. التحریر الأحکام الشرعیهٔ علی مذهب الامامیهٔ، الحسن بن یوسف ابن المطهّر، (العلامه الحلی) ، مشهد: موسسه آل بیت، سال 1314ه. ش.

5. خطوط فقر متفاوت با شئون متفاوت، مجتبی باقری تودشکی، سمینار دوسالانه اقتصاد اسلامی، دانشگاه تربیت مدرّس، 1384ه. ش

6. الحدائق، یوسف البحرانی، نجف، دارالکتب الاسلامیه، 1385ه. ق.

7. وسایل الشیعۀ، محمّد بن حسن الحرالعاملی، موسسه آل البیت 1416ه. ق.

8. المنتهی المطلب فی تحقیق المذهب، الحسن بن یوسف بن المطهر (العلامۀ الحلی) ، تهران، چاپ اسلامیه،1333ه. ش.

9. تحریر الوسیله، روح اللّه الخمینی، قم، چاپ اسماعیلیان، بی تا.

10. توضیح المسائل (فارسی) ، سید ابوالقاسم الخوئی، چاپ مهر قم، 1412ه. ق.

11. معتمد العروۀ الوثقی، ابوالقاسم الخوئی، ج1.

12. مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، یداللّه دادگر و مجتبی باقری تودشکی، مجلّه اقتصاد اسلامی، بهار،7(25) ، 1386ه. ش.

13. تبیین و محاسبه خط فقر شریعت، یدالله دادگر و حسین عباسی نژاد، سهیلا پروین، مجتبی باقری تودشکی، مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی شماره 49، زمستان، 139۰ه. ش.

14.

سطح مصرف در اسلام، یداللّه دادگر و مجتبی باقری تودشکی، نامه مفید نشریه نامه مفید، سال هفتم، پائیز، ۱۳۸۰ه. ش.

15. مقایسه فقر، مارتین راوالیون، ترجمه رضا اشرف زاده، وزارت جهاد سازندگی، تهران، 1381ه. ش.

16. العروهٔ الوثقی، محمد کاظم الطباطبایی، موسسه الاعلمی، بیروت، 14۰9ه. ق.

17. النهایهٔ، محمدبن حسن الطوسی، قم، چاپ دارالندلس بیروت، منشورات قدس، [بی تا].

18. المبسوط، محمّدبن حسن الطوسی، چاپ المکتبه المرتضویه، 1387 - 1393ه. ش.

19. کتاب الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه، زین الدین علی العاملی، قم، مکتبهٔ الاعلام. 1365ه. ش.

20. مسالک الافهام، زین الدین علی العاملی، انتشارات موسّسه معارف اسلامی، 1414ه. ق.

21. الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، محمد بن محمّد المکی العاملی (الشهید الاوّل) ، قم، موسسه النشر الاسلامیه.

22. المختصر النافع، المحقق الحلی، تهران، نشر مؤسسه بعثت، قاهره، چاپ دارالتقریب، 1410ه. ق.

23. مستدرک الوسائل، المیرزا النوری، چاپ دوّم، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، 14۰9ه. ق.

24. جواهر الکلام، محمّد حسن النجفی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، سال 1367و1392ه. ش.

25. مستند الشیعه، احمد بن محمد النراقی، مشهد، مؤسسه آل البیت، 1415ه. ق.

Colasanto .1

Jacques van der Gaag ، Two ؛ Arie Kapteyn ؛ Diane ، Subjective Definitions of Poverty: Results from the Wisconsin Basic Needs Study ، The Journal of Human Resources ، Vol. 19 ، No. 1.) Winter ، 1984) ، pp. 127 - 138 2. Ferrer

I - Carbonell ، and Ada Bernard M. S. Van Praag ، Poverty in - the Russian Federation ، the - Financial Satisfaction Poverty Line ، the Leyden Poverty Line ، and the Subjective Well - Being Poverty Line. Faculty of Economics and Econometrics University of Amsterdam , Roeters straat 11 ، 1018 WB Amsterdam the Netherlands 3. Gustafsson

RN Li Shi and Hiroshi Sato ، Can A Subjective ص Bjo ، Poverty Line Be Applied To China? Assessing Poverty ، Journal of Intern ational Develop ment,J. Int. Dev. 16 ، 1089 - 11·7)20·4(، Published online in Wiley InterS cience) www. intersci ence. wiley. com(. DOI: 10. /10·2jid.1127 4. Goedhart

Bernard Van ؛ Arie Kapteyn ؛ Victor Halberstadt ؛ Theo ، Praaag ، The poverty Line: Concept and Measurement ، The Journal of Human Resourses ، vol. 12 ، No. 4.) Autumn 1977(، pp. 5·3 - 520 5. Hagenaars ,J. M. Aldi And Bernard M. S. van Praag

A Synthesis Of ،

Poverty Line ، Leyden University ، center for research in public economics

Hagenaars .6

Aldi and klaas de vos ، the definition and measurement of ، poverty ,The Journal of Human Resources ، 1988 Vol. 23 ، No 7. Joaquina Palomar Lever

ndez Uralde ، Poverty ل Nuria Lanzagorta Pi ّol ، Jorge Hern ، and Subjective Well - Being in Mexico ، 20٠5، 375 - 4٠8 . 8. Kilpatrick

R. W. ، The Income Elasticity of the Poverty Line ، The ، Review of Economics and Statistics ، Vol1973,. 55 ، pp.327 - 332 9. Lokshin ,Michael

Nithin Umapathi ، Stefano Paternostro ,Robustness of ، Subjective Welfare ، Analysis in a Poor Developing Country: Madagascar 20٠1 ، The World Bank ، Washington ، DC ، USA ، Journal of Development Studies ، Vol. 42 ، No. 4 ، 559 - 591 ، May 20٠6 10. Nothan Wolf ,Edward

Economics of poverty ، inequality and discrim ination ، ، South - Western College publishing nternational ,Thomson publishing cincinat ، ohio ، 1997 11. Palomar Lever

Joaquina ، Poverty And Subjective Well - Being in Mexico ، ، Applied Research in Quality of Life ، Springer Netherlands ، Volume 2 ، Number 3 / September ، 20٠7 page 165 - 1881 12. Ravallion Martin

Michael Lokshin ، Self - rated economic welfare in Russia ، ، European Economic Review 46)20٠2(1453 - 1473 www.

elsevier. com/locate/econbase ، Development Research Group ، The World Bank ، 1818 H Street N. W. ، Washington ، accepted 1 ؛ DC20433 ، USA ، Received 1 August 1999 March 2 13. Van Praag

Bernard M S ، Spit ، Jan S ، van de Stadt ، Huib ، A ، Comparison between the Food Ratio Poverty Line and the Leyden Poverty Line ، Review of Economics Statistics. ، Volume) Year(: 64)1982(،) November(، Pages: 691 - 94 14. Wolf Nathan

Edward ، ، Economics of Poverty,Inequality and Discri ، mination ,south - western College Publishing ,Cin cinnati ، Eviews گزارش خروجی Ohio1997

ص: 344

><نمایش تصویر

ص: 345

< >نمایش تصویر

ص: 346

سوغاتی در حج و ضرورت تغییر فرهنگ موجود

اشاره

محمدنقی نظرپور (1)

حسین کفشگر جلودار (2)

چکیده

وجوب و استحباب حج و عمره برای مسلمانان و برکات معنوی و مادی حاصل از حضور در این اماکن مقدس و انجام مناسک عبادی، همانند پاک شدن گناهان و تولد دوباره، آرامش بخشی دل ها، وسعت روزی، از بین بردن فقر و گشایش امور و. . . جلوه های شیرینی را برای حج گزاران و معتمران به نمایش می گذارد. از میان خیل عظیم مشتاقان عده ای توفیق تشرف یافته و موفق به انجام مناسک حج تمتع و عمره مفرده می شوند و عده بی شماری نیز چشم انتظار تشرفند. در کنار این جلوه های زیبا، امور دیگری نیز با توجه به فرهنگ دینی و یا عرفی اهمیت و تقدس نسبی یافته است. از آن جمله می توان به خرید سوغاتی اشاره نمود. فرهنگ خرید سوغاتی در کنار استحباب کلی آن از دیدگاه معصومین (ع) ، از نظر کمیت و کیفیت، گسترش چشمگیری یافته و به امری ضروری تبدیل شده است. از سوی دیگر با گسترش چنین فرهنگی در جامعه، سالانه شاهد خروج میلیون ها دلار ارز از کشور هستیم و دریافت کنندگان نهایی این وجوه عمدتا کشورهای غیر اسلامی، نظیر چین و تایوان هستند که از این فرآیند سود کلانی را به جیب می زنند. این درحالی است که هزینه های خرید سوغاتی برای زائرین، با توجه به وقت محدودشان بسیار بالا بوده و این چیزی جز تحت شعاع قرار گرفتن اصل حضور زائران در سرزمین وحی نیست. آیا این روند، روندی مطلوب است؟

1- استادیار دانشگاه مفید.
2- دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد. .

مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیل محتوی با استفاده از منابع معتبر موجود، سعی در اثبات این فرضیه دارد که «گستردگی خرید سوغات از نظر کمی و کیفی، مطلوب شارع مقدس نیست» لذا در این مقاله ابتدا به تبیین فرهنگ موجود خرید سوغاتی پرداخته و دلایل گسترش آن را با توجه به مفاهیم دینی مورد توجه قرار داده و در ادامه مشکلات این فرهنگ خرید در جوامع اسلامی را بررسی نموده و سپس راه کارها برای جلوگیری از این مشکل بیان می گردد. به نظر می رسد در بین تمامی راهکارهای بیان شده برای برون رفت از این معضل، تنها راه موثر و مفید در دراز مدت، تغییر فرهنگ موجود خرید است که این وظیفه توسط توصیه های روحانی کاروانها، سازمان حج و زیارت، صدا و سیما و خواست خود مردم قابل تحقق باشد.

کلید واژه ها : حج، عمره مفرده، هدیه، سوغاتی، ضرورت تغییر فرهنگ سوغاتی.

مقدمه

حج بزرگ ترین میراث دینی ماست که در بستر فرهنگی این مرز و بوم اعتلای ویژه ای یافته و به سرمایه ای بی نظیر و سرشار از جلوه های مردمی و ارزشی مبدل شده است. حج یکی از مهم ترین مناسک عبادی در اسلام است و انجام آن یک فرصت بی نظیر در صحنه سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و معنوی برای جوامع اسلامی فراهم می سازد و کنگره عظیم حج، بدون شک یکی از بزرگترین رخدادهای جهان اسلام است. براساس آموزه های قرآنی، حج تأثیرات شگرفی در آمرزش و بخشش گناهان انسان (بقره، آیه) ، رضایت و خشنودی خداوند (مائده، آیه) ، ره توشه آخرت (بقره، آیه؛ حج، آیات تا) ، تقویت دین اسلام (مائده، آیه) ، لغو هرگونه امتیازات برگرفته از قدرت و ثروت (بقره، آیه) ، افزایش تعاملات اقتصادی و بهره وری از طریق دستگیری تنگدستان (حج، آیه) ، کسب منافع بسیار برای همگان (حج آیات و) ، افزایش رشد اقتصادی و تجارت و بازرگانی و نیز رونق کسب و کار (بقره، آیات و) ، و افزایش تجارت میان جوامع انسانی (همان؛ و نیز مائده، آیه) ، تقویت پایه فرهنگ جامعه پذیری و قوام جوامع و همبستگی اجتماعی آنها (مائده، آیه) ، برخورداری جوامع انسانی و اسلامی از برکات و منافع کوتاه و بلندمدت (حج، آیات و) ، رهایی جامعه اسلامی از تحریم های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات

علمی و اقتصادی و تولید علم (توبه، آیه) ، برنامه ریزی و تبادل اطلاعات در زمینه تنظیم امور اساسی جامعه بلکه حتی در حوزه فردی و شخصی (قصص، آیه) بسترسازی مناسب و تأثیرگذار برای همکاری های مختلف در حوزه های متعدد زندگی (مائده، آیه؛ و نیز توبه، آیه) و فراهم آمدن موقعیت برای افکار سازی و رسانه ای کردن مواضع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی

و نظامی و اعلان برائت از مشرکان و کافران و نیز مشخص کردن مرزهای خودی از غیرخودی و شفاف سازی در این مسایل و همچنین آثار و برکات دیگر در زندگی فردی و اجتماعی بشر از خود به جا می گذارد. اینها تنها گوشه ای از آثار و برکات حج است که در آموزه های قرآنی به آن اشاره شده است.

بنابراین، می توان با دلایل و شواهد بسیار بر این نکته تأکید کرد که این کنگره بزرگ جهانی یک فرصت تاریخی و استثنایی برای امت اسلام است تا جامعه ایمانی و توحیدی را براساس آموزه های وحیانی قرآن و اسلام شکل دهد و به فلسفه آفرینش و تحقق آن کمک نماید.

در این میان، سنت حسنه بدرقه و بازدید از زائران خانه خدا در فرهنگ ایرانی و اسلامی نهادینه شده است؛ فرهنگی نیکو که متاسفانه این سنت پسندیده همانند بسیاری از سنت های ناب ایرانی - اسلامی دستخوش تغییرات شد و برای برخی از حجاج خرید سوغات گران قیمت و کرایه سالن غذاخوری مجلل برای پذیرایی میهمانان، از پرداختن به آداب و مناسک معنوی خود حج و عمره مهمتر است. این تغییرات مشهود در سنت مناسک حج موجب شده تا هزینه حجاج برای سفر به حج دو برابر شود و حاجی و معتمر به جای پرداختن به آداب و مناسک حج و ادای مستحبات، دغدغه خرید سوغاتی و سالن غذاخوری برای ولیمه را داشته باشد.

فرهنگ غلط بازارگردی و خرید سوغات توسط زائران ایرانی به حدی رسیده است که اغلب فروشنده ها در مغازه های اطراف حرمین، به خوبی فارسی یاد گرفته اند و چمدان های بزرگ کاروان های ایرانی و ایرانیان با کیسه های مملو از کالا، انگشت نما و گاهی سوژه تمسخر و مضحکه ساکنان مکه و مدینه و معتمرین و حجاج دیگر کشورها می شود.

مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیل محتوی با استفاده از منابع معتبر موجود، سعی در اثبات این فرضیه دارد که «گستردگی خرید سوغات از نظر کمی و کیفی مطلوب شارع مقدس نیست و لازم است فرهنگ موجود تغییر یابد» بنابراین لازم است با ارائه راهکارهای منطقی و تبلیغ آن در رسانه های همگانی و عزم و همت امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری و با هم فکری و هم کاری روحانیون کاروان ها، فرهنگ مناسب و مطلوب جایگزین گردد. این مقاله در صدد است روایات هدیه و سوغاتی به طور

کلی و به صورت جزئی در مورد حج را بررسی نموده و سپس به تبیین وضعیت موجود جامعه ایران پرداخته و دلایل و ریشه های فرهنگی خرید سوغاتی و مشکلات آن را طرح و سرانجام با ارائه راهکارها و مجموعه تدابیری در این زمینه، مقاله پایان می یابد.

تبیین وضعیت موجود خرید سوغاتی

حج در بردارنده مجموعه ای به هم پیوسته از اعتقادات، ارزش ها، آداب و رسوم و سنت های متعالی است. در سال های نه چندان دور، وقتی حجاج به حج مشرف می شدند، شور و شوق و نشاطی که از

ماه ها قبل شروع شده بود سراسر جامعه را فرا می گرفت، از زمانی که قصد زیارت تحقق می یافت تا هنگام حرکت، در طول سفر و نیز بعد از بازگشت اعمالی را انجام و اعتبار و تقدس این امر را نشان می دادند. این مجموعه اعمال، مناسکی بودند که «حج» را به یک عنصر فرهنگی پویا و زنده مبدل می ساختند، پاره ای از این اعمال مثل: «حلالیت طلبی» ، «مشایعت با نغمه» یا «چاووشی» ، «استقبال» ، «ولیمه و مراسم مهمانی» و. . . اما امروزه آن همه زمزم جوشان که هر ساله امت مسلمان را از زلا ل اندیشه و ایمان مشروب می ساخت، تنها برخی برجای مانده و برخی سنت های نادرست نیز گسترش یافته که چهره حقیقی حج را با تمام ابعاد و زیبائی هایش دستخوش تغییرات اساسی کرده است. توجه گسترده به مادیات و تجمل گرایی در مهم ترین و بزرگترین حادثه معنوی، بزرگترین و جدی ترین آسیب محسوب می شود. یکی از این فرهنگ و سنت های غلط، خرید سوغاتی و بازارگردی آن هم به شکل انبوه است که عملا هویت غنی حج را در جامعه و جهان به فراموشی می سپارد و قداست این سفر معنوی، به دغدغه حجاج و معتمرین در دادن ولیمه در سالن های پذیرایی مجلل و سوغاتی های زیاد خلاصه می شود.

گرچه مقام معظم رهبری بارها حجاج را به پرهیز از رفتارهای سبک توصیه و رفتن به سراغ زرق وبرق های بی ارزش و پوچ بازارها و مغازه ها را از جمله غفلت های احتمالی در حج دانسته و ضمن تاکید بر این نکته که خرید سوغات باید در حد ضرورت باشد، و این انگیزه های مادی را تا آنجایی که ممکن است، باید از دل ها خارج کرد؛ وانگیزه ی بازارگردی و سوغات خَری را باید کم کرد؛ (بیانات مقام معظم رهبری، سال1385، ص: 232) و بیان نمودند که بهتر و مفیدتر و مهم تر این است که انسان به نماز، به عبادت، به ذکر، به توجه و به حضور در جماعات بپردازد؛ این ها دستاورد واقعی حج است؛ سوغات، این هاست. سوغات، معنویتی است که شما در خودتان ذخیره می کنید و می آورید؛ اخلاق و روحیاتی است که با خودتان می آورید. (بیانات مقام معظم رهبری، سال1383، در جمع دست اندرکاران حج، ص: 226) اما یک بررسی ساده در عمره سال1388 (مهدوی، نگاهی به خرید سوغاتی در حج) درباره محتوای سوغات زائران ایرانی نشان می دهد که حجاج ایرانی تا چه حد به خرید کالاهایی که ارزش معنوی خاصی ندارند (مانند پارچه، پوشاک، اسباب بازی، ساعت مچی و دوربین) و اغلب در بازار تهران ارزان تر هم هستند، اهمیت می دهند.

از طرف دیگر سازمان حج و زیارت با همکاری گمرک کشور دست به اقداماتی زد. ایجاد بازارهایی در پایانه خروجی کشور و همچنین محدودیت خرید با استفاده از ساکهای متحد الشکل برای زائرین مهم ترین اقدامات مثبت در سال های اخیر بوده است؛ اما از آنجایی که زائران حج از لایه های مختلف اجتماعی با افکار متفاوت هستند و بسیاری هم بر این باورند که سوغاتی یعنی خرید

کالا از همان مکان مسافرت و این موضوع برای آنها از درجه بالای معنوی نیز برخوردار است، به همین دلیل رنج بار زیاد و ساک های پر از کالاهای بی کیفیت و بنجل را به جان می خرند. بنابراین ما هنوز شاهد خریدهای بسیار زیاد زائرین و معمرین و حجاج هستیم که یک چهره نامتناسب در اذهان عمومی به جا می گذارد.

دلایل گسترش فرهنگ سوغاتی

اشاره

دلایل متعددی برای ایجاد چنین فرهنگی وجود دارد که به نظر مهم ترین آنها موارد زیر است:

الف) اصل هدیه دادن در روایات

با توجه به روایات متعدده از ائمه معصومین درمی یابیم که اصل هدیه دادن نه تنها خوب است بلکه باعث ایجاد محبت و دوستی و الفت بیشتر و در بعضی موارد باعث از بین رفتن کینه ها و. . . می شود. به عنوان مثال در روایت داریم: عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ (ع) قَالَ:

نِعْمَ الشَّیءُ الْهَدِیهُ أَمَامَ الْحَاجَهِ وَ قَالَ تَهَادَوْا تَحَابُّوا فَإِنَّ الْهَدِیهَ تَذْهَبُ بِالضَّغَائِنِ. چه چیز خوبی است هدیه دادن به یکدیگر، هدیه دهید تا دل هایتان نسبت به هم با محبت شود. پس همانا هدیه کینه ها را از سینه ها از بین می برد. (شیخ صدوق (رحمه الله) ، الخصال ج 1، ص27؛ علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج72، ص 45؛ ابن بابویه، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 24) و یا در روایت دیگری وارد شده است:

الهَدِیَّهُ تُورِثُ الْمَوَدَّهَ وَتَجدرُ الاُخُوَّهَ، و تُذْهِبُ الضَّغینَهَ تَهادَوْا تَحابُّوا ؛ هدیه دادن محبت می آورد و برادری را نگه می دارد و کینه و دشمنی را می برد. برای یکدیگر هدیه ببرید تا دوستدار هم شوید. (ابن ابی الجمهور، عوالی اللائی، ج4، ص374؛ علامه مجلسی، بحارالانوار، ج74، ص166)

کَانَ رَسُولُ اللهِ9: یقُولُ تَهَادَوْا فَإِنَّ الْهَدِیهَ تَسُلُّ السَّخَائِمَ وَ تُخَلِّی ضَغَائِنَ الْعَدَاوَهِ وَ الْأَحْقَاد («رسول خدا (ص) می فرمود: به یکدیگر هدیه دهید؛ زیرا

هدیه کینه ها را به آرامی ریشه کن و بغض و دشمنی و حسد را بیرون می کند.» (مشکاهٔ الأنوار فی غرر الأخبار، النص، ص: 220) با توجه به روایات فوق از ائمه معصومین (ع) استحباب هدیه دادن و قبول آن به طور کلی قابل استخراج است. گرچه هدیه اختصاصی به هدیه های مادی ندارد و در روایات از هدایای معنوی به عنوان «افضل العطیه» نام برده شده که نشان از توجه ویژه معصومین (ع) به این نوع از هدایا و ثواب و اجر بیشتر آنها دارد. قال رسول الله (ص

) : اِنّ أفضلَ الَهدِیَّهِ اَو أفضلَ العَطیّهِ الکَلِمه مِن کَلامِ الحکمهِ یسمَعُها العَبدُ ثُمَّ یتَعَلَّمها، ثُم یعَلِّمُها؛ «بهترین هدیه سخن حکیمانه ای است که بنده آن را بشنود و سپس ابتدا خود آن را بیاموزد و آن گاه آن را به دیگران بیاموزد» (ابن بابویه، عیون أخبار الرضا (ع) ، ج2، ص: 24) اما از آنجایی که بحث اصلی ما در مورد خرید سوغاتی در حج است و بسیاری از حجاج خرید در حج را به عنوان یک امر لازم، گاهی

جز حج و یا جزء هزینه های پذیرش شده حج می دانند و استناد آنها به احادیث در باب سوغاتی در حج است، لذا احادیث در این باب را بیشتر مورد توجه قرار داده و روایت های موجود را از لحاظ سندی و دلالت های معنایی بررسی نموده و نتایج را بازگو می نمائیم.

روایت اول:

عِدَّهٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیادٍ رَفَعَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ (ع) قَالَ: الْهَدِیهُ مِنْ نَفَقَهِ الْحَجِ «هدیه و سوغاتی که حاجی می آورد از جمله نفقه حج است» (الکافی، ج4، ۲۸۰) .

روایت دوم:

عَلِی بْنُ إِبْرَاهِیمَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ یحْیی بْنِ الْمُبَارَکِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَهَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ (ع) أَنَّهُ قَالَ: هَدِیهُ الْحَجِّ مِنَ الْحَجِّ. هدیه و سوغاتی حج، جزء حج است. (الکافی، ج4، ۲۸۰)

بررسی رجالی حدیث اول و دوم: در حدیث اول منظور شیخ کلینی از «عده من اصحابنا: أبو الحسن علی بن محمّد بن إبراهیم بن أبان الرازی، المعروف بعلّان الکلینی؛ أبو الحسین محمّد بن أبی عبد اللّه جعفر بن محمّد بن عون الأسدی الکوفی، ساکن الری؛ محمّد بن الحسن بن فروخ الصفّار القمّی، المتوفّی سنهٔ ۲۹۰ ه، مولی عیسی بن موسی بن جعفر الأعرج و محمّد بن عقیل الکلینی است (الکافی؛ المقدمهٔ، ص: 48) که همه این افراد ثقه بوده و مورد وثاقت هستند. اما در مورد سهل بن زیاد اختلاف بین علمای رجالی وجود دارد. بعضی از علما در مورد ایشان سهل و آسان گرفته و روایت را از ایشان پذیرفته اند؛ اما واقعیت این است که اکثر علمای رجالی مانند نجاشی و کشی و شیخ طوسی و. . روایتش را ضعیف دانسته و لذا بیان داشته اند که وثاقت این شخص، خیلی سخت به دست می آید (رک: خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج9، ص 356) برخی از علما به همین دلیل این حدیث را ضعیف دانسته اند (رک: محمد باقر مجلسی، مرآهٔ العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج17، ص: 171

در بررسی رجالی حدیث دوم شخص اول به نام «علی بن ابراهیم» ، استاد شیخ کلینی بوده و در موردش وثاقت بین علما وجود دارد. در مورد پدرش توثیق صریحی وجود ندارد اما از آنجایی که امامی مذهب بوده و موقعیت بسیار عالی داشته و شخصیت مشهوری بین علما بوده لذا تمامی علما ایشان را از وجوه اصحاب دانسته و روایتش را ثقه دانستند. (خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج12، ص212) «یحیی بن مبارک» از لحاظ طبقات رجالی می تواند از ابراهیم بن هاشم (پدر علی بن ابراهیم) روایت نقل کند، برخی از علما وی را از اصحاب امام رضا (ع) دانسته اند، اما هیچ توصیف و توثیق صریحی از ایشان نرسیده است و همین علت، سند حدیث را با مشکل مواجه می کند. (خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج21، ص91) «عبدالله بن جبله» از خانواده معروف و نوه جابر بن حنان و فردی راستگو و ثقه بین علما می باشد. در عین حال عبدالله بن جبله شخصی واقفی مذهب بوده ولی چون توثیق صریح از علما دارد، لذا روایتش مورد پذیرش همه علما نمی باشد. (خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج11، ص 139) «اسحاق بن عمار» هم شخصی فطحی مذهب و از اصحاب امام جعفر صادق (ع) و امام کاظم (ع) است و اغلب

بزرگان ایشان را توثیق کردند. (خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج3، ص213) لذا در دلالت حدیث از آنجایی که خود «یحیی بن مبارک» هیچ توثیقی از بزرگان در مورد ایشان وجود ندارد به همین دلیل سند را با مشکل مواجه می کند. در عین حال می توان گفت که استحباب و یا ثواب این عمل از باب تسامح در ادله سنن پذیرفته می شود. همچنین در صورتی که فقهاء به مضمون این روایات فتوی داده باشند، از باب شهرت فتوایی می توان به مضمون این دو روایت براساس جابریت ضعف سند عمل نمود. ولی با تتبع در کلمات فقها چیزی که مبنی بر استحباب خرید سوغاتی در حج باشد، یافت نشد، جز این که در حالت کلی بخواهیم استحباب خرید سوغاتی و هدیه را از باب تسامح در ادله سنن و با توجه به روایات پیش گفته استفاده نماییم. از شیوه دیگر نیز می توانیم محتوای روایات را بپذیریم. زیرا این روایات با مضامین دینی و دستورات اخلاقی سازگاری دارد مانند این که هدیه موجب الفت و محبت شده، کینه ها را بر طرف می کند. مضمون این احادیث می تواند دلیل بر صدور آنان نیز باشد و بنابراین حکم استحباب را تثبیت نماییم.

بحث دوم معنای هدیه از حج است؛ در دو روایت مربوط به سوغاتی در حج دو تعبیر بیان شد: تعبیر اول اینکه: الْهَدِیهٔ مِنْ نَفَقَهٔ الْحَجِّ و تعبیر دوم اینکه: هَدِیهٔ الْحَجِّ مِنَ الْحَجِّ. در تعبیر اول سه احتمال در معنای آن وجود دارد: اول این که کسی که برای خانواده خود و یا برای دوستان و نزدیکان خود هدیه و یا سوغاتی از حج می آورد، ثوابی به اندازه نفقه و هزینه های حج دارد. ممکن است به این معنی باشد که در هنگام برآورد هزینه های حج، خرید سوغاتی را جزء آن به شمار آورند و آن را محاسبه نمایند و به عبارت دیگر بر حجاج سزاوار است که هدیه و سوغاتی از حج را جزء نفقه حج حساب نمایند و از قبل پولی را برای خرید کالاها و سوغاتی کنار بگذارند و دوم اینکه: این هزینه ها همانند دیگر هزینه های حج (مانند هزینه سفر، تامین آذوقه و. . .) بر مستطیع واجب است آن را قبل از سفر تهیه نماید. و معنای سوم اینکه: بیش از آن میزانی که از نفقه نزد اوست هدیه خریداری نکند. (مرآهٔ العقول فی شرح أخبار آل الرسول؛ ج17، ص ۱۷۰)

در تعبیر دوم گرچه کلمه نَفَقَهٔ ذکر نشد اما از باب این که در خود هدیه معنای هزینه و خرج کردن موضوعیت دارد، می توان تعبیر دوم را به گونه ای همان تعبیر اول دانست و بنابراین، احتمالات سه گانه در معنای تعبیر

اول در تعبیر دوم نیز جریان داشته باشد. مرحوم علامه محمد باقر مجلسی (رحمه الله) معنی اول را در کتاب مرآة العقول اظهر و متناسب تر دانسته است. بنابر معنای اول و دوم از روایت، استحباب خرید سوغاتی بخوبی استخراج می شود اما اگر معنای سوم مقصود باشد روایت به معنای التزامی خود دلالت بر آن دارد که در صورتی پس از انجام سایر هزینه های ضروری در حج، مبلغی در نزد حاجی باقی نماند حتی مستحب نیست از دیگران مثلاً قرض گرفته و سوغاتی تهیه نماید. بلکه اگر مازادی برای او ماند سوغاتی خریداری نماید. گرچه اصل احتمال معنای سوم بعید به نظر می رسد.

بر اساس معنای اول و دوم یک نکته مهم و درخور توجه پیرامون سوغاتی در حج این است که بر مکلف واجب است هزینه های سفر و تدارکات سفر حج باید از پولی باشد که مخلوط به حرام نباشد و به نوعی پاک باشد، یعنی پولی که خمس آن را داده باشد و. . . در مورد خرید سوغاتی نیز باید همین را مد نظر قرار داد و با توجه به حدیث «

الْهَدِیهُ مِنْ نَفَقَهِ الْحَجِ » بهای خرید سوغاتی باید از آلودگی ها و مخلوط بودن به حرام عاری باشد و در این صورت است که ثوابی معادل سایر هزینه های حج دارد.

نکته دیگری که باید بدان توجه نمود این است که از روایات ذکر شده تنها و حداکثر می توان استحباب خرید سوغاتی را استنباط نمود اما با توجه به فتاوای فقها، قطعا خرید سوغات و هدایایی که حاجی ها برای نزدیکان خویش تهیه می کنند جزء استطاعت شمرده نمی شود و ناتوانی از خرید آنها مجوز ترک حج نمی شود (مناسک حج (محشی) ؛ ص: 45؛ استفتاءات حج (هزار مسأله) ؛ ص: 9)

با توجه به فتوای فوق خرید سوغاتی در صورت تمکن مالی، مستحب می باشد و ثواب هدیه و خرید سوغاتی برای دوستان و خانواده همانند ثواب سایر هزینه های حج می باشد. کما این که خود ائمه اطهار (ع) نیز، به مسئله سوغاتی نگاه مثبت داشتند و از خرید سوغاتی منع نمی کردند و بلکه آن را باعث مودت و الفت می دانستند.

ب) متبرک بودن

یکی از عمده دلایلی که مردم در سفرهای زیارتی مشغول خرید می شوند متبرک بودن آن است. بسیاری از مردم خرید کردن از اماکن مقدس را نوعی تبرک دانسته و برای آنها مطلوبیت معنوی قائل هستند. لذا خیلی از زائرین و حجاج محترم به کیفیت کالاها خیلی توجه نداشته و همین مقدار که این کالا را از مکه مکرمه یا مدینه منوره خریداری می نمایند، راضی اند. به عبارت دیگرآنها بر این باورند سوغاتی یعنی خرید کالا از همان مکان مسافرت و این موضوع، برای آنها از درجه بالای معنوی برخوردار است. به همین دلیل رنج بار زیاد و چمدان های پر از کالاهای بعضا بی کیفیت و بنجل

را به جان می خرند. برخی هم با اعتقاد و باور به این حدیث که «هدیه و سوغات حج بخشی از حج است» دست به خرید انبوه می زنند، و برخی از زائران ایرانی نیز شاید بر این باورند که اگر خرید را از مناسک حج جدا کنیم، اعمال حج ناقص می شود. لذا حجاج وقت زیادی از مدت زمان حضور خود در مکه و مدینه را صرف خرید کالا می کنند.

حال جای این سؤال باقی می ماند که آیا واقعاً خرید سوغاتی در حج و عمره آن هم به شکل انبوه در قالب بازارگردی های فراوان حجاج، توجیه اقتصادی و معنوی دارد؟ آیا متبرک بودن دلیلی می شود تا در روزهای نخستین حج، بازارهای مدینه و مکه مملو از ایرانی هایی باشد که ساعت ها برای خرید کالاهای نوعا بی ارزش چینی به عنوان سوغات و تحفه ای برای دوستان و آشنایان خود وقت

می گذارند، به طوری که این سرگردانی حتی در زمان برپایی نمازهای جماعت که فروشندگان برای خواندن نماز، درب های فروشگاه ها را می بندند، پشت درب های بسته ادامه داشته باشد؟ آیا واقعا نمی توان با خرید سوغاتی هایی مانند تسبیح و سجاده و. . . که هم متبرک و هم ارزش معنوی دارد به این خریدهای انبوه زائران خانه خدا خاتمه داد؟ آیا اساسا کالاهایی که از عربستان به ایران می آید متبرک هستند؟ با تتبع در منابع دینی و فقهی اسلامی، معلوم می گردد که خریدهای سوغاتی آن هم اجناس بی کیفیت خارجی، هیچ گونه ملازمه ای با متبرک بودن ندارد و هیچ یک از علما در کلامشان بر متبرک بودن خرید این سوغاتی ها تاکید ندارند. تنها نکته قابل توجه در سیره پیامبر (ص) این است که از زائران حج طلب خرما و آب زمزم می کرد زیرا سوغاتی واقعی سرزمین مقدس حرمین شریفین بود و این امر ارتباط و تطابق چندانی با متبرک بودن کالاها جهت اعطای سوغاتی به شکل امروزی، همراه با بازارگردی های کم حاصل و یا بی حاصل نداشت و ندارد. در ادامه شایسته است پاسخ این سئوال را در کلام مقام معظم رهبری (مدظله) دنبال کنیم که در جمع دست اندرکاران حج چنین بیان نمودند: «. . . بعضی ها به عنوان چیز متبرک، از آنجا سوغاتی می آورند؛ تبرکی ندارد. این جانمازهائی که در سنندج و کردستانِ خودمان می بافند، به مراتب از جانمازهائی که از آنجا می آورند، بهتر است. برادر خودتان را تقویت کنید، ساخت دست او را که هم زیباتر است، هم بهتر است، بخرید و این را به عنوان سوغاتی بدهید. این را آنجا ببرید و به افرادی که دوست دارید، سوغاتی بدهید. همهٔ اجناس خودمان همین طور است؛ حالا من جانماز را مثال زدم که مقدس ترین است. اینها را رعایت کنید.» (www. hajj. ir(مقام معظم رهبری (مدظله) در بخشی از سخنان خود به مسئله تقدس سوغاتی ها، که عده ای آن را دلیل اصلی خرید سوغاتی می دانند، هم اشاره کردند و جانماز که مقدس ترین چیز در فرهنگ مسلمانان است را به عنوان مثال ذکر می کنند و یادآور می شوند اینکه جانماز را از مکه و مدینه تهیه کنید، باعث مقدس تر شدن آن نمی شود، بلکه آن چه اهمیت دارد، تقویت برادر دینی و هموطن خودتان است که این می تواند روشن ترین خط فکری در تهیه سوغاتی از اماکن مقدسه باشد.

ج) احساس کسب مطلوبیت از خرید

از آنجایی که در چند دهه قبل، کشور ما چه به لحاظ تولیدات کالا و چه به لحاظ صادرات و واردات در محدودیت بوده و عمدتا کالاهای خارجی و باکیفیت بالا نسبت به تولیدات داخلی درکشورهای عربستان پیدا می شد، خرید سوغاتی چه برای خود و چه برای دوستان و نزدیکان برایشان مطلوبیت داشته یعنی کالاها و سوغاتی ها چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی، برتری نسبی بر کالاهای داخلی داشته است. لذا در چنین شرائطی خرید سوغاتی در سطح خرد توجیه اقتصادی خواهد داشت و این کار به شکل گسترده در زمان های گذشته انجام می شد. شاید امروزه کسانی که به حج

مشرف می شوند، نگاهشان همان ذهنیت قبلی باشد و این طور احساس کنند که کالاها و سوغاتی حج چنین برتری دارد. برای همین در سبد خرید زائران ایرانی از لوازم یدکی اتومبیل گرفته تا لوازم صوتی و تصویری و تنقلات و هزار و یک رقم جنس کوچک و بزرگ دیده می شود. (مهدوی، نگاهی به خرید سوغاتی در حج) شاید در بعضی از جاها به این نکته برسند که کالاهای داخلی بهتر است ولی نمی خواهند آن مطلوبیتی که در ذهنشان است و کالاهای خارجی را در مطلوبیت بالاتری نسبت به کالاهای داخلی قرار داده اند، از بین ببرند. یعنی مطلوبیت و لذتی که از خرید کالاهای خارجی کسب می کنند از کالاهای داخلی عایدشان نمی شود.

اگرچه نمی توان انکار نمود زمانی کالایی را که زائرین عزیز از عربستان خریداری می نمودند از نظر کیفیت از اجناس ایرانی بهتر بود و آن هم به این علت که هنوز چین و هنگ کنگ و تایوان وارد عرصه صادرات نشدند و عمدتا کالاهای مرغوب ژاپنی، آمریکایی و یا اروپایی بازار عربستان را تسخیر کرده بود، ولی اکنون موضوع تغییر یافته است. زیرا از یک سو حاکمیت مطلق در بازار مکه و مدینه با کالاهایی کم کیفیت و یا بی کیفیت چین و. . . است و از سوی دیگر کشور به مرحله مطلوبی از نظر کیفیت و کمیت تولید رسیده است که در بسیاری موارد کالای ایرانی قابل رقابت با کالاهای کشورهای مذکور است.

د) پایین بودن قیمت کالاها در مکه و مدینه

شاید یکی از مهم ترین علت ها پایین بودن قیمت کالاها در مکه و مدینه است که حجاج ایرانی را راغب به خرید می کند. همان طور که در بسیاری از مصاحبه هایی که با حجاج انجام گرفته همین نکته را بیان داشتند. خانواده هایی که به سفر معنوی می روند برای اینکه بتوانند برای تمام دوستان و خانواده های خود سوغاتی تهیه کنند و از طرفی هم با پولهای موجود به تمام خواسته های خود برسند، دست به خرید کالاها و اجناس بی کیفیت چینی و. . . آن هم به شکل انبوه می زنند. یعنی با توجه به حجم خرید بالای زائران ایرانی به علت بستگان و اقوام زیاد و انتظارات فراوان، اگر زائر ارجمند بخواهد برای همه شان سوغاتی بخرد و آن هم از کیفیت بالا (مثل اجناس ایرانی) قطعاً چند برابر این هزینه فعلی پول نیاز دارد لذا با توجه به قید و محدویت بودجه خودش، تصمیم می گیرد که از کیفیت بالا

دست برداشته نظرش را به قیمت معطوف کند و کالاهای با قیمت پایین تهیه نماید.

علت اساسی پایین بودن قیمت کالاها در عربستان نسبت به ایران، نرخ پایین مبادله پول داخلی (ریال ایران) با خارجی (ریال عربستان) است. بدین معنی که ریال ایران به صورت دستوری نسبت به قیمت واقعی آن گران تر است و از آنجایی که هر۱۰0 دلار آمریکا از سالیان متمادی با 373 تا375 ریال عربستان مبادله می شود و به عبارتی رابطه دلار و ریال عربستان ثابت نگه داشته شده است، واقعی نبودن

رابطه دلار و ریال ایران سبب ارزان شدن کالاها در عربستان برای زائران ایرانی شود. در صورتی که این نرخ تعدیل شود نظیر آن چه به صورت ناخواسته در بهمن ماه سال ۹۰ در کشور اتفاق افتاد (کاهش ارزش پول و برابری یک دلار با ۱8۰۰تومان) باید انتظار داشته باشیم قیمت کالاها در عربستان افزایش یافته و خرید زائران ایرانی به نسبت کاهش یابد.

ه) چشم و هم چشمی

یکی دیگر از معضلات و ناهنجاریهای خرید سوغاتی زائران پدیده چشم و هم چشمی است که در میان مردم و به خصوص زنان به شکل گسترده وجود دارد و بیشتر افراد دست کم در موردی و یا زمانی گرفتار این نابهنجاری اجتماعی شده اند. این فرهنگ غلط به مرور زمان به عنوان یکی از مؤلفه های ثابت رفتار در برخی افراد در آمده است. از نظر روانشناختی زمانی که معیارهای ارزشی در وجود فرد نهادینه نشده باشد، برای او فقط دیدگاه دیگران مهم است؛ اما زمانی که معیارهای ارزشی، درون ذهن فرد جای گرفت، آن گاه از وابستگی به نظر دیگران رها می شود و می تواند معیارهای اخلاقی و رفتاری خود را که در اثر تکامل عاطفه و اندیشه او به وجود آمده است به کار ببرد، یعنی در حالت اول شخص مرتباً خود را از چشم دیگران ارزیابی می کند و به همین علت، ظاهر برای او مهم است. روانشناسان در ادامه می گویند: یکی از دلایل دیگری که موجب می شود چشم و هم چشمی در جامعه و در بین افراد شیوع پیدا کند، تسلط روحیه رقابت ناسالم در جامعه است، یعنی افرادی که از حیث امکانات مادی و معنوی دچار کمبود هستند (www. tebyan. net(، بدون در نظر گرفتن اوضاع اقتصادی و خانوادگی خود به دنبال نیازهای غیرواقعی می روند و با اعتقاد بر این که اگر فلان مقام یا موقعیت را داشته باشم در جامعه مقبولیت بیشتری خواهم داشت، لذا مؤلفه های اساسی چشم و هم چشمی را می بایست در تظاهر، رقابت، احساس خودکم بینی و ارضای آن به اشکال مادی و ظاهری و مانند آن دانست. یکی از معضلات اخیر، چشم و هم چشمی در خرید سوغاتی از اماکن متبرکه به خصوص حج است. این شیوه غلط به طوری در جامعه رشد پیدا کرده که اگر کسی از حج برگردد و برای آشنایان و دوستان نزدیک خود سوغاتی نیاورد، به نوعی او را بی فرهنگ خطاب می کنند. چشم و هم چشمی بیماری و آفتی برای جامعه است که باید به صورت منطقی به

درمان آن پرداخت. البته این به خرید سوغاتی در حج اختصاص ندارد و در بسیاری از موارد پدیده ای فراگیر است.

با توجه به این که در روایات معصومین (ع) هیچ گونه نکوهش و سرزنشی نسبت به خرید سوغاتی نداریم آیا در شرائط کنونی باز هم انجام آن برای حجاج ضرورتی دارد؟ اگر ضرورتی ندارد، به چه علت این قدر از وقتمان را صرف خرید سوغاتی می کنیم و اگر مطلوبیت این کالاها کمتر از کالاهای داخلی است، چرا باز هم به این سمت می رویم؟ راهکارها و سیاست های لازم برای تغییر فرهنگ

موجود چیست؟ برای پاسخ دادن به این سوالات ابتدا مشکلات و فرهنگ خرید سوغاتی را چه به لحاظ اقتصادی و چه به لحاظ رفتاری و هزینه فرصت از دست رفته در شرایط کنونی مورد ارزشیابی قرار داده سپس راهکارهای جلوگیری از این فرهنگ ناصحیح پیشنهاد می گردد.

مشکلات خرید سوغاتی

اشاره

نکته ای که ابتدا مناسب است مطرح نمائیم این است که اگر از باب تسامح در ادله سنن، خرید سوغاتی را مستحب دانستیم، ترک آن در شرایط عادی و در حال اختیار هیچ ایرادی ندارد تا چه رسد به این که انجام این فعل مستحبی مشکلاتی را در سطح خرد و کلان جامعه ایجاد نماید. می توان حکم استحبابی خرید سوغاتی آن هم در چنین شرایطی را با استفاده از قاعده فقهی «لاضرر و لاضرار» تخصیص زد. قاعده «لاضرر و لا ضرار» یکی از قواعد مشهور فقهی و حقوقی بین فقهای امامیه بلکه فقهای اسلام است. حرمت ضرر و زیان از مسلمات نص قرآن کریم است که فقها به آن استدلال کرده اند (موسوی خلخالی، قاعده لاضرر و لاضرار، تقریرات شیخ ضیاء الدین العراقی، ص39) قهرا این قاعده فقهی بر ادله اولیه حکومت داشته و اطلاقات و عمومات آن به مقتضای همین قاعده تقیید و تخصیص پیدا می کند. (موسوی بجنوردی، قواعد فقهیه، ص۱90و 198) تفسیر مشهور این قاعده این است که این قاعده احکام ضرری را از بین می برد. (حسینی سیستانی، قاعده لاضرر و لا ضرار، ص27) یکی از موارد ضرر در جامعه اسلامی، خرید سوغاتی آن هم به شکلی که توضیح داده شد می باشد که علاوه بر کاهش جایگاه اجتماعی حجاج ایرانی، ضررهای مالی فراوانی به کشور در شرایط تحریم اقتصادی وارد می کند. این ضرر نه تنها حکم استحبابی خرید سوغاتی را تخصیص می زند، بلکه انجام چنین عملی می تواند حرام باشد. همانگونه که امام راحل (قدس سره) در اواخر سال 1358 خروج ارز از کشور را به علت ضررهای مالی فراوان در شرایط بحران «حرام» دانسته اند. (www. emamrooh ollah. ir)

از طرف دیگر با در نظر گرفتن مصالح جامعه قطعا خرید سوغاتی آن هم به شکل انبوه به نفع جامعه نخواهد بود. مصلحت به عنوان یک عنصر دینی

که در قرآن و روایات و سیره عملی معصومین (ع) به آن توجه شده (حبیب نژاد، تشخیص مصلحت در آیینه فقه و حقوق، ص 52) می تواند مبنای صدور حکم ولو مغایر با احکام اولیه و ثانویه باشد. لازم هم نیست مصلحت به گونه ای باشد که اگر به آن توجه نشود، مشکلاتی برای نظام به وجود آید بلکه وجود مطلق مصلحت برای مسلمانان و حکومت اسلامی می تواند مبنای صدور حکم مصلحتی باشد (حبیب نژاد، تشخیص مصلحت در آیینه فقه و حقوق، 58) نکته ای که بیانگر مبنای نظری شکل گیری مجمع تشخیص مصلحت نظام در جمهوری اسلامی ایران می باشد. با توجه به نکاتی که بیان شد و مشکلاتی که در ادامه بدان می پردازیم، قطعا مصلحت کشور اسلامی (چه از نظر منفعت مادی و چه منفعت اخروی و بالا رفتن جایگاه اجتماعی) ایجاب می کند که در شرایط حساس کشور از فرهنگ های نابه جا و سنت های ناصحیح

دست برداشته و به منافع عمومی و بلندمدت توجه بیشتری نماییم.

اگر به هر دلیل محدودیت و ممنوعیت خرید سوغاتی را به دلایل مذکور نتوانیم تثبیت نماییم، از قاعده تزاحم استفاده می کنیم. تزاحم عبارت است از تعارض دو حکم شرعی جعل شده از سوی شارع مقدس با تحقق ملاک هر دو حکم در مقام امتثال و عمل. به این بیان که غالباً هیچ مانعی از فعلیت یافتن هر دو حکم (استحباب خرید سوغاتی و ضرورت حفظ جایگاه اقتصادی و اجتماعی کشور) وجود ندارد مگر عجز مکلف از امتثال هر دو حکم در زمان واحد. مرجحات باب تزاحم حکم می کندآن حکمی که اهمیتش بیش تر است بر حکم دیگر مقدم است. بدین معنا که در مورد بحث باید از حکم استحباب خرید و اعطای سوغاتی به صورت گسترده، در شرایطی که نه تنها به نفع کشور نیست بلکه در شرایط حاکمیت تحریم ها به زیان کشور است، صرف نظر نمود و حفظ منافع کشور را مقدم داشت.

در این قسمت در صددیم برخی از مشکلاتی که خرید سوغاتی ممکن است ایجاد نماید که ترجیح دارد در سفر معنوی حج و عمره به طور گسترده بدان پرداخته نشود را به شرح زیر مطرح نماییم:

الف) محدودیت زمانی حج واقعی و عدم درک آن

با توجه به وقت و زمان اندک برای اعمال حج و درک آن، عدم توازن در برنامه ریزی در جنبه اقتصادی حج و تمرکز بر خریدها، نهایتاً تمرکز و فرصت حجاج را برای عبادت از میان می برد. باید وقت را غنیمت شمرد و کارهایی جهت پاکیزه شدن روح انجام داد و به آن به عنوان فرصتی برای تولد دوباره نگاه کرد که هر لحظه از آن مغتنم است. به طور پیوسته از ائمه معصوم (ع و قرآن بیان شده که چه قبل از سفر و چه در ایام سفر تمام فکر و ذهنتان و حواستان این باشد که پاکیزه گردید، چرا که در روایات بسیاری آمرزش گناهان و طلب کردن ثواب بسیار و شروع کردن زندگی آینده از نو به عنوان فلسفه حج معرفی شده است. (محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج3، فلسفه حج، ح3264) شناختن معنویات مسجد الحرام، درک حضور مسجد رسول خدا (ص) و روضه منوره، آشنایی و انس با اماکن و قبور متبرکه بقیع و آشنایی با اماکن مذهبی و تاریخی اسلامی که یادآور دوران پرافتخار صدر اسلام است و آشنایی با امت اسلام که از

سایر کشورهای اسلامی برای انجام مراسم حج تمتع و عمره مفرده به این سرزمین مقدس آمدند، نیازمند تمرکز و زمان بسیار زیادی است که با حجم انبوه خرید و پرسه در بازارها سازگاری ندارد گرچه تحقق همه اینها نیازمند بسترهای مناسب می باشد.

ب) تحت شعاع قرار دادن اصل حضور زائران در سرزمین وحی

بدین صورت که زائرین اکثر اوقات و وقت های نابی که شاید دیگر چنین فرصتی در طول زندگی برایشان پیش نیاید را از دست می دهند و به جای راز و نیاز و استفاده معنوی از سرزمین وحی، به خرید

سوغاتی می پردازند و حتی ساعت ها در پشت درب های بسته مغازه ها منتظر می مانند تا سوغاتی بخرند و از اصل حضور معنوی شان در سرزمین وحی باز می مانند. مقام معظم رهبری (مدظله) در سخنان اخیر خود در جمع دست اندرکاران حج با تأکید بر این که خرید سوغات باید در حد ضرورت باشد، می فرمایند: عطش بازارگردی که بخش اعظمی از وقت حجاج ایرانی در سرزمین وحی را شامل می شود علاوه بر این که ارز کشور را برای خرید کالاهای بی کیفیت به هدر می دهد، فرصت ارزشمند عبادت و بهره مندی معنوی را نیز از بین می برد. برخی افراد در اقدامی پسندیده سوغات خود را قبل از سفر حج، از بازار داخل و کالاهای خوب و با کیفیت ایرانی تهیه می کنند تا بتوانند در ایام حج بیشترین بهره مندی معنوی را از این فرصت کم نظیر داشته باشند.

ج) تأخیرهای طولانی در پروازهای بازگشت (در اکثر مواقع)

خریدهای انبوه ایرانی ها از بازارهای عربستان و توصیه ها و تأکیدهای مسؤلان، هر سال در موسم حج مبنی بر عدم تلف زمان خود برای خریدهای زیاد به ویژه هنگام برپایی نمازها و مراسم عبادی در بازارهای این کشور به معضلی بدون راهکار اجرایی تبدیل شده است. معضلی که هر سال یکی از دلایلی است که در فرودگاه ایران و عربستان پروازها را با تأخیر مواجه می کند، این معضلات طوری بوده که در برخی سال ها اکثر پروازهای ایرانیان را با تأخیرهایی 7 ساعته و گاهی تاخیر20 ساعته مواجه کرده است و زائران در جده و در جاهای دیگر در انتظار طولانی برای ورود به سالن پرواز و فرودگاه بودند. اختصاص داشتن تنها یک سالن خروجی برای یکصد هزار حاجی ایرانی حج تمتع، و خصوصا حجم بار اضافی برخی حجاج سبب شده پروازها در زمان های مقرر و براساس برنامه ریزی قبلی انجام نشود. (hamshah rionline. ir) در سال های اخیر در بسیاری ازموارد ملاحظه می شود به علت حجم زیاد بار زائرین، بار همراه پرواز زائر نمی آید و زائرین خصوصا آنانی که با فرودگاه ها فاصله دارند مجبورند زحمات و هزینه های زیادی را برای تحویل بار خود متحمل شوند.

د) خروج ارز از کشور

یکی از مهم ترین مشکلات و معضلات خرید سوغاتی در حال حاضر و در شرایط فعلی کشور با توجه به تحریم بانک مرکزی توسط دولت های زورگوی آمریکا و اروپا و به تبع آن محدویت ورود ارز به کشور، خروج ارز از کشور است. با یک حساب ساده می توان میزان خروج ارز از کشور را به صورت سالیانه محاسبه نمود. سالانه حدود یک میلیون و یکصد هزار نفر زائر به حج اعزام شوند (اعم از تمتع و عمره) و اگر فرض بر این باشد که در طی این سفر هر نفر حدود هزار دلار خرج سوغاتی نمایند، چیزی حدود یک میلیارد و صد میلیون دلار می شود که به قیمت هر دلار مبلغ 18۰۰ تومان،

سالانه شاهد خروج حدود دو هزار میلیارد تومان ارز از کشور هستیم. البته بنا به گفته مقامات عربستانی درآمد عربستان از طریق حجاج ایرانی چیزی بالغ بر 5 میلیارد دلار است (www. khabarfarsi. com) که با احتساب هر دلار 1800 تومان چیزی حدود ده هزار میلیارد تومان می گردد. آیا رقم بزرگی نیست؟ آیا نباید برای آن فکری کرد؟ آیا با برنامه ریزی بهتر نمی توان از آن به صورت بهینه استفاده نمود و از خروج آن جلوگیری کرد؟

البته همانگونه که اشاره شد با تعدیل خواسته و یا ناخواسته قیمت ارز در کشور ایران، قیمت انواع کالاهای خارجی تقریبا به دو برابر می رسد و کالاهای بی کیفیتی که قبلا با قیمت ۱۰۰۰ تومان (مثلا یک دلار) توسط زائرین ایرانی خریداری می شد الان تقریبا به دو برابر قیمت قبلی می رسد که با این تفاوت قیمت قطعا در خرید کالاها توسط حجاج ایرانی تعدیل می شود و مطلوبیت حاصله از آن تغییر می یابد. اما چشم و هم چشمی و همچنین تبرک بردن کثیری از حجاج و معتمرین از خرید سوغاتی همچنان خروج ارز از کشور را با مشکل جدی مواجه می کند. این معضلات با توجیه اقتصادی جوابگوی اکثر حجاج نخواهد بود زیرا به اعتقاد جامعه شناسان، خرید سوغاتی ریشه در فرهنگ و رسوم جوامع دارد و لذا راه مقابله با این مشکل، تغییر فرهنگ موجود و تصحیح آن می باشد.

راهکارها و پیشنهادها

۱. فرهنگ سازی در زمینه خرید سوغاتی

بزرگترین معضل جامعه اسلامی ایران در طول سفر معنوی حج، داشتن فرهنگی نادرست و تفسیری ناصحیح از احادیث خرید سوغاتی است، طوری که اکثر کشورهای فعال در عربستان به خصوص چین در مدت حضور ایرانیان در مکه و مدینه برنامه ریزی خاص و دقیق جهت فروش کالاهای خود دارند (مشرق نیوز، 21/8/139۰) لذا تمهیداتی باید ایجاد شود تا اولا انتظارات دوستان و آشنایانِ حجاج از هدایا و سوغاتی های مادی به معنوی تغییر کند؛ ثانیا خود حجاج هم تمام همتشان استفاده معنوی از ایام محدود حج باشد و در حد ضرورت سوغاتی تهیه نمایند. این کار نیاز به تمهیداتی دارد: اول این که قبل از سفر چند جلسۀ آموزشی در مورد تهیه نمودن سوغات و هدیه برای حجاج و مهم ترین برگزار شود و مشکلات

اخلاقی و فرهنگی و اقتصادی این عمل را برای کلیه حجاج توجیه نمایند و آنها را به توصیه های اکید معصومین (ع) مبنی بر بهترین فرصت برای پاک شدن روح و روان گوشزد نمایند. ثانیا در هنگام سفر و در طول سفر، روحانی کاروان نیز می تواند نقش بسزایی داشته باشد. روحانی کاروان علاوه بر این که نقش تبیین و آموزش احکام، همراهی با زائر در انجام مناسک و افزایش بصیرت زائر را بر عهده دارد؛ می تواند به عنوان یک عنصر موثر، حجاج را از بازارگردی های بی مورد و عادت های

خرید سوغاتی و هدایای بی کیفیت آن هم به شکل انبوه، باز دارد و آنها را به استفاده از برکات معنوی حج به عنوان یکی از مهم ترین سوغاتی هایی که حجاج می توانند برای خانواده و آشنایان از این سفر به ارمغان آورند، رهنمون سازد. سازمان صدا و سیما هم می تواند به عنوان یک نهاد موثر در این زمینه عمل کند و با شناخت دقیق این جایگاه، تلاش کند تا با ارائه نوآوری در تولیدات برنامه های حج و زیارت، تأثیرگذاری این سفر معنوی را در جامعه نهادینه کند.

از آنجا که خانواده های بسیاری در طول سال با حج و موضوعات مربوط با آن ارتباط دارند، فرصت مناسبی برای صدا و سیما است تا با آموزش و فرهنگ سازی حج به خصوص در زمینه هدایا و سوغات، مخاطبان خود را جهت دهی کند و فرهنگ ناصحیح خرید سوغاتی آن هم به شکل بازارگردی و خرید انبوه انواع کالاهای چینی را کم رنگ کرده و ناهنجاری های خرید سوغات را با ارائه برنامه های مطلوب و مناسب اصلاح نماید.

۲. ایجاد فروشگاه های بزرگ در ایران برای زائرین

دولت جمهوری اسلامی ایران از گذشته های دور اقداماتی دراین زمینه انجام داده است اما به نظر می رسد که این اقدامات بسیار اندک بوده و ما هنوز هم شاهد خروج میلیاردها دلار ارز از کشور هستیم. یکی از اقدامات انجام شده توسط دولت ایجاد فروشگاه بزرگ (شاهد) در داخل کشور به منظور جلوگیری خروج ارز از کشور بود. این عمل با این نیت که بتوان فرهنگ خرید را به سمتی هدایت کرد که مردم بدون خروج ارز از کشور سوغاتی خود را فراهم کنند، انجام شد. اما این کار موفقیتی نداشت چرا که اولاً این فروشگاه به گونه ای نبود که تمام اقلام مورد نیاز را در خود داشته باشد و مشتری بتواند با خیال راحت به کالایی که مورد نیازش است، دسترسی پیدا کند. ثانیاً، کالاهایی هم که ارائه می شد قیمت هایی بالایی داشت یعنی هر چند کیفیت کالاها خوب بود ولی قیمت کالاها برای زائران ارضی کننده نبود. لذا این برنامه ریزی بدین شکل قطعا موفقیت آمیز نخواهد بود. ثالثاً، همان طور که می دانیم علت خرید حاجیان از حج به خاطر دلایل مختلفی از جمله متبرک بودن و. . . مطرح بوده است و اگر هم ما در این زمینه موفق بشویم موفقیتمان نسبی خواهد بود یعنی نمی توان همه مشتری ها را با ایجاد چنین بازاری به سمت خود جلب کرد. اما می

توان با اتخاذ تدابیری توسط دولت جمهوری اسلامی در هر سه مورد به موفقیت هایی دست یافت:

اول این که خود دولت یا بخش خصوصی با حمایت دولت فروشگاه های بزرگی را دایر نماید که تمام اقلام متنوع مورد نیاز حجاج در آن به وفور یافت شود. ثانیا کالاهای مورد نیاز به قیمت پایین تر از قیمت واقعی با حمایت دولت عرضه گردد. و اگر کالاهای با کیفیت با قیمت پایین تر از قیمت بازار به مقدار قابل ملاحظه ای عرضه گردد، علایق کثیری از مردم تغییر کرده و تنها خرید خود را از بازارهای

مدینه و مکه در خرید تسبیح و سجاده وغیره با عنوان تبرک خلاصه می گردد. بدین ترتیب مشکل سوم هم برطرف می شود.

علاوه بر این برای حجاج هم می شود کارتهای اعتباری صادر کرد که بتوانند با ترغیب شدن به این بازارها خریدهای حج و عمره شان را با قیمت بسیار مناسب و یا تخفیف های ویژه انجام دهند. دولت نیز در قبال هزینه های انجام شده می تواند از خروج ارز آن هم مبالغ بسیار سنگین تا حد بسیار زیادی جلوگیری نماید و منابع آزاد شده را در عمران و توسعه اقتصادی کشور به کار گیرد. که این هم به نوبه خود رونق اقتصادی را به دنبال خواهد داشت.

۳. ایجاد فروشگاه های بزرگ در خود عربستان

در صورتی که ممکن باشد و قوانین عربستان اجازه دهد بخش خصوصی ایران با حمایت دولت، فروشگاه های بزرگی را در شهرهای مکه و مدینه دایر نماید و کالاهای ایرانی را با قیمت پایین تر و با کیفیت تر عرضه نماید و یا کارت های خرید با تخفیف مناسب به حجاج ایرانی داده شود و آنها را با اطلاع رسانی مناسب چه از طریق صدا و سیما و چه از طرق سازمان حج و زیارت به خرید از این مراکز بزرگ دعوت نماید ضمن متبرک بودن سوغاتی، فعالیت اقتصادی فعالان اقتصادی فراهم شود. البته از آنجایی که کار فرهنگی و تغییر فرهنگ موجود خرید سوغاتی، مدتی طول خواهد کشید این برنامه راهبردی در کوتاه مدت می تواند از خروج ارز به شکل وسیعی جلوگیری نماید اما باز همان مشکلات ذکر شده تحت همین عنوان باقی می ماند که بهترین عمل همان انجام کارهای فرهنگی در بین زائرین خانه خدا می باشد.

4. محدودیت خرید توسط سازمان حج و زیارت

یکی دیگر از راهکارهایی که می تواند در این زمینه مورد استفاده قرار گیرد، جدی گرفتن محدودیت خرید توسط سازمان حج و زیارت است. این محدودیت در دو زمینه قابل پیگیری است. ابتدا محدود نمودن ارز تخصیصی به زائرین محترم است. التهابات بازار ارز و افزایش بی رویه قیمت آن در ماههای اخیر، با توجه به تحریم های گسترده کشور عزیزمان

توسط کشورهای غربی، ممنوعیت خروج ارز نیز می تواند در دستور کار مسئولین قرار گیرد. البته افزایش بی رویه قیمت ارز فقط مربوط به این روزها نیست که تاکنون چندین بار در کشور روی داده است. به عنوان نمونه، در ابتدای انقلاب و جنگ تحمیلی هم کار به جایی رسید که حتی امام راحل خروج ارز از کشور را "حرام" دانستند. موضوع خروج ارز در اواخر سال 1358 آنقدر بالا گرفت که حتی روز 11 اسفند ماه همین سال اعلام شد که جمهوری اسلامی ایران برای جلوگیری از خروج ارز از کشور، در حج عمره شرکت نمی کند.

(www. emamrooh ollah. ir)از طرف دیگر براساس آمارهای جهانی بیش از یک ششم درآمد عربستان سعودی از حج، از طریق خریدهای ایرانی به دست می آید (www. khabar farsi. com)که نشان از خروج ارز بسیار زیاد توسط حجاج ایرانی آن هم در شرایط تحریم اقتصادی است. بنابراین مسئولان جهت جلوگیری از این حجم بالا ابتدا باید محدودیت ارز تخصیصی به زائر را در دستور کار قرار داده و ثانیا محدودیت میزانِ بارِ قابلِ حمل، توسط زائر را بسیار جدی گرفته و حجاجی را که قصد خرید انبوه کالاها دارند را با همکاری سازمان حج و زیارت و اداره گمرکی کشور و سازمان هواپیمایی کشور، با هزینه ها و جریمه هایی مواجه کنند تا در کنار کارهای فرهنگی بسیار گسترده و سازنده، این عامل نیز بازدارنده خوبی در پیشبرد سیاستهای راهبردی در جهت جلوگیری از خروج ارز در چنین موقع حساس کشور باشیم.

5. استفاده از مالیات بر کالاهای وارداتی زائرین

کشورهایی که به دلایل اقتصادی، اجتماعی و یا حتی سیاسی و فرهنگی تمایلی به ورود گسترده کالای خاص و یا از مبداء معینی را ندارند به اخذ مالیات اقدام می نمایند تا ورود کالاهای مورد نظر به کشور محدود گردد. گرچه این شیوه در سال های گذشته خصوصاً زمانی که اقلام درشت نظیر تلویزیون، یخچال و سایر کالاهایی از این دست بالنسبه ارزان بود اعمال می شد و یا در فرودگاه عربستان بر اضافه بار، گمرک تعلق می گرفت اما این سیاست گسترده و همیشگی نبود. بنابراین با قانونی کردن و اجرای مستمر آن می توان فرهنگ جدیدی را در جامعه نهادینه نمود.

منابع

1. قرآن کریم

2. ابن أبی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللئالی العزیزیهٔ فی الأحادیث الدینیهٔ، مصحح: مجتبی عراقی، 4جلدی، دار سید الشهداء للنشر، قم، 14۰5 ق، چاپ: اول.

3. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا (ع) ، 2 جلدی، مصحح: مهدی لاجوردی، نشر جهان، تهران، 1378 ق، چاپ: اول.

4. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، 2 جلدی، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، 1362 ش، چاپ اول.

5. حبیب نژاد، احمد، تشخیص مصلحت در آیینه فقه و حقوق، قم، مرکز پژوهشهای صدا و سیما، 1383، چاپ اول.

6. حسینی سیستانی، سید علی، قاعده لاضرر و لاضرار، ترجمه اکبر نائب زاده، تهران، انتشارات خرسندی، 1389، چاپ اول.

7. دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای، حدیث ولایت، مجموعه رهنمودهای مقام معظم

رهبری، مرکز کامپیوتری تحقیقات اسلامی، (نرم افزار نور) .

8. طبرسی، علی بن حسن، مشکاۀ الأنوار فی غرر الأخبار، المکتبۀ الحیدریۀ، : نجف، 1385 ق، چاپ: دوم.

9. کابلی، محمد اسحاق فیاض، مناسک حج (فیاض) ، در یک جلد، دفتر حضرت آیۀ الله، قم - ایران، اول، 1426ه. ق.

10. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیۀ) ، 8 جلد، دار الکتب الإسلامیۀ، تهران -ایران، چهارم، 1407ه. ق.

11. گلپایگانی، لطف الله صافی، استفتاءات حج (هزار مسأله) ، در یک جلد، انتشارات حضرت معصومه (ع) ، قم - ایران، اول، 1422ه. ق.

12. مجلسی، محمد باقر، مرآۀ العقول فی شرح أخبار آل الرسول، 26 جلد، دار الکتب الإسلامیۀ، تهران - ایران، دوم، 1404ه. ق.

13. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث، 1422 ه-. ق.

14. محمودی، محمد رضا، مناسک حج (محشّی) ، در یک جلد، نشر مشعر، تهران - ایران، ویرایش جدید، 1429ه. ق.

15. موسوی بجنوردی، سید محمد، قواعد فقهیه، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد، 1387، چاپ دوم، جلد اول.

16. موسوی خلخالی، سید مرتضی، قاعده لاضرر و لاضرار تقریرات شیخ ضیاء الدین العراقی، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، 1376، طبعه الاولی.

17. موسوی خویی، سید ابو القاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، 24 جلد، قم.

18. مهدوی، طهورا، نگاهی به خرید سوغاتی در حج، پایگاه اطلاع رسانی مرکز بزرگ اسلامی غرب کشور، آوای امین.

www. hamshah rionline. ir .1

www. mashre ghnews. ir .2

www. hajj. ir .3

www. tebyan. net .4

www. khabar farsi. Com .5

www. emamr oohollah. ir .6

تخمین تابع تقاضای ایرانیان برای سفر حج

اشاره

دکتر علیرضا شکیبایی

امیر حبیب دوست (1)

چکیده

گردشگری مذهبی یکی از انواع گردشگری است که کمتر مورد توجه سیاست گذاران و اقتصاددانان قرار گرفته است. این تحقیق بزرگترین رویداد گردشگری مذهبی، یعنی سفر حج را مورد مطالعه قرار داده است. در این تحقیق تابع تقاضای ایرانیان برای سفر حج در دوره زمانی 2۰6 - 199۰ با استفاده از متغیرهای درآمد سرانه، نرخ ارز نسبی، شاخص قیمت نسبی، هزینه های حمل و نقل، شاخص توسعه انسانی، سفرهای دوره قبل به عنوان متغیر توضیحی و متغیر سرانه، سفرهای عمره مفرده به عنوان متغیر وابسته، تخمین زده شده است. در این پژوهش از مدل اقتصادسنجی برای برآورد استفاده شده است. نتایج حاکی از آن است که تقاضای سفر حج ارتباطی با شاخص توسعه انسانی ندارد و سفر عمره مفرده یک کالای لوکس برای ایرانیان محسوب می گردد یا به عبارت دیگر ایرانیان با افزایش درآمد بیشتر به سفر حج می روند. از طرف دیگر تاثیر سفر دوره قبل منفی است اگرچه کشش آن کم است. متغیرهای نرخ ارز نسبی، شاخص قیمت نسبی و هزینه های حمل و نقل، تاثیری در جهت منفی بر تقاضای سفر حج دارند.

کلمات کلیدی: توریسم مذهبی - شاخص توسعه انسانی - تابع تقاضای سفر حج - ایران.

.1

1- به ترتیب دانشیار و دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه شهید باهنر. .

۱ مقدمه

بر اساس گزارش سازمان جهانی گردشگری (1)WTO(تعداد گردشگران بین المللی (2)(شامل ورود گردشگران خارجی (3)و گردشگرانی که از کشور خارج می شوند (4)از سال 1995 تا سال 20۰8 قریب به 72/1 برابر شده است و به عدد 920 میلیون نفر رسیده است. حتی با وجود تاثیر رکود اقتصادی بر توریسم در سال 20۰9 این تعداد بالغ بر 88۰ میلیون نفر بود که درآمدی در حدود 852 بیلیون دلار ایجاد کرده است. از طرفی WTO پیش بینی می کند که تعداد توریست ها در سال 2020 به عدد 546/1 میلیارد نفر برسد که سهم کشورهای جنوب آسیا و خاورمیانه از تنها 3/87 میلیون نفر خواهد بود. امروزه صنعت گردشگری جزء صنایع بسیار مهم در سطح جهان تلقی می شود و به شدت مورد توجه اقتصاددانان و سیاست گزاران است؛ زیرا می تواند بخش اعظمی از تولید ناخالص داخلی یک کشور را تشکیل دهد، بگونه ای که «این صنعت پس از صنایع نفت و خودروسازی سومین صنعت مهم جهان محسوب می شود» . (یاوری و همکاران، 1389 گردشگری علاوه بر جنبه های بسیار مؤثر آن در رشد اقتصادی، حامل بارهای فرهنگی و اجتماعی نیز می باشد. به عبارت دقیق تر، گردشگران به عنوان انتقال دهندگان شاخصه های فرهنگی به یک کشور یا از کشور می باشند و عملاً سبب ساز آشنایی فرهنگ های متفاوت با یکدیگر می باشند. یکی از انواع رایج توریسم در دنیا، توریسم مذهبی است. توریسم مذهبی، مسافرت به قصد بازدید از اماکن مذهبی و ادای مناسک مذهبی است و در بسیاری از نقاط دنیا سفرهای مذهبی بسیاری چه به صورت گردشگران داخلی (5)و ورود گردشگران خارجی و چه به صورت گردشگرانی که از کشور خارج می شوند، صورت می گیرد (در کشورهایی مانند عربستان، ایران، هند، سوریه، اسپانیا و ایتالیا و. . .) . به جرأت می توان گفت که عربستان بزرگ ترین مقصد توریسم مذهبی در دنیاست. براساس آمار مرکز اطلاعات و تحقیقات گردشگری (6)عربستان تنها در سال 20۰9، 1/29 میلیون ریال عربستان، توسط مسافرین هزینه شده است. در همان سال قریب 1/5 میلیون سفر به عربستان انجام شده است که 1/47 درصد از آنها را سفر مذهبی تشکیل داده است. تاکنون در مقالات گوناگونی جنبه های مختلف حج به صورت علمی بررسی شده است اما متأسفانه این بررسی ها جنبه اقتصادی نداشته اند و به عبارت

بهتر از دیدگاه اقتصادی و تئوری های آن به این مسئله پرداخته نشده است. این در حالی است که آمارها نشان

1- World Tourism Organization.
2- Interna tional Tourists.
3- Inbound Tourist.
4- Outbound Tourist.
5- Domestic Tourist.
6- Tourism Information and Research Center. .

دهنده حجم بالای گردش مالی این سفر در کشور عربستان است.

هدف این مقاله بررسی تقاضای ایرانیان برای سفر عمره مفرده در کشور عربستان با تکیه بر رابطه توسعه یافتگی در ایران و تقاضای سفر حج می باشد. علاوه بر این، مقاله حاضر در جستجوی پاسخ به این سؤال است که آیا سفر حج برای ایرانیان کالایی لوکس محسوب می شود یا یک کالای عادی یا نرمال است؟ همچنین این مقاله پیرامون تاثیر سفرهای گذشته حجاج ایرانی بر سفرهای آتی آنها اظهار نظر می کند.

بدیهی است سوالات فوق و پاسخ به آنها می تواند اهمیت بررسی این مسئله را نشان دهد. علاوه بر این با توجه به این که سفر حج در مقایسه با سفرهای دیگر، جنبه معنوی بسیار برجسته ای دارد از این جهت قابل مقایسه با سفرهای گردشگری دیگر در نقاط مختلف دنیا نمی باشد. از این رو این تحقیق می تواند زوایای جدیدی از یک نوع گردشگری یعنی گردشگری دینی را روشن کند. ساختار مقاله بدین گونه است که در ادامه به بررسی وضعیت توریسم مذهبی در عربستان پرداخته خواهد شد. در بخش سوم پیشینه ای از تحقیق حاضر ارائه می شود. بخش چهارم نیز به مبانی نظری و متغیرها می پردازد در حالی که در بخش پنج مدل مورد استفاده بررسی خواهد شد و در نهایت در بخش ششم نتیجه گیری پیرامون موضوع تحقیق ارائه می شود.

۲. بررسی تقاضای حج و رفتار اقتصادی حجاج در عربستان

اشاره

این بخش به طور خلاصه وضعیت سفر به خانه خدا و رفتار اقتصادی حجاج را با تاکید بر آمار و ارقام موجود، مورد بررسی کلی قرار می دهد.

۲- ۱- تقاضای سفر حج و مخارج حجاج

بر اساس آمار مرکز تحقیقات و اطلاعات توریسم عربستان در سال 2010، سیزده میلیون نفر به عربستان سفر کرده اند که 9/44 درصد آنان به دلیل مذهبی وارد این کشور شده اند. این تعداد مبلغی بالغ بر 9/6 بیلیون دلار در عربستان خرج کرده اند که 2/4 میلیارد دلار آن (یعنی 61

درصد) به مخارج حجاج اختصاص دارد. نمودار (1) وضعیت مخارج کل گردشگران و مخارج حجاج را نشان می دهد. ضمنا نسبت تعداد حجاج به کل گردشگران به درصد در سمت راست نمودار آورده شده است. همان طور که از نمودار مشاهده می شود بخش اعظم مخارج توریستی در عربستان، توسط حجاج صورت می گیرد. در واقع در کمترین نسبت 49 درصد مخارج (سال 20۰8) و در بیشترین نسبت 4/76درصد مخارج (سال 20۰6) کل گردشگران وارد شده به عربستان توسط زائرین انجام می شود. آن چه حائز اهمیت است این نکته است که در سال 20۰8 نسبت تعداد حجاج به کل گردشگران

42درصد و در سال 20۰6 این نسبت برابر 51 درصد بوده است. بنابراین به وضوح قابل درک است که حجاج بخش اعظم درآمد توریستی عربستان را تشکیل می دهند.

نمودار1 - مخارج کل گردشگران و مخارج حجاج (به همراه نسبت تعداد حجاج به کل گردشگران به درصد)

< >نمایش تصویر

ماخذ: مرکز تحقیقات و اطلاعات توریسم عربستان

لازم به ذکر است بخش اقامت، حمل و نقل داخلی و خرید، بخش هایی هستند که حجاج در آنها نسبت به دیگر گردشگران بیشتر خرج کرده اند. برای مثال در سال 20۰9 در بخش اقامت، حجاج بیش از 6/74 درصد از مخارج کلی که در بخش اقامت وجود داشته است را به خود اختصاص داده اند. در همین سال حجاج 6/7۰ درصد از مخارج کل بخش حمل و نقل داخلی و 4/54 درصد از کل مخرج خرید را تشکیل داده اند.

۲-۲- روند سفر حج عمره در ایران

نمودار (2) تعداد سفرهای عمره را از سال 199۰ تا سال 20۰6 نشان می دهد. همان طور که نمودار نشان می دهد سفرهای عمره روندی رو به رشد داشته است اگرچه در بعضی سال ها فراز و فرودهایی داشته است.

نمودار (2) تعداد سفرهای عمره

ماخذ: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. دفتر ایرانگردی و جهانگردی

۳. ادبیات موضوع

همانطور که پیش تر گفته شد به دلیل نقش پر اهمیت گردشگری در اقتصاد و توانایی آن در کمک به بالندگی یک اقتصاد، این مقوله مورد توجه اقتصاددانان قرار گرفته است. تخمین تابع عرضه و تقاضای توریسم، توریسم مذهبی و بررسی رابطه توریسم و رشد اقتصادی از جمله موضوعاتی هستند که در حوزهٔ اقتصاد، پیرامون آنها تحقیقات بسیاری صورت گرفته یا می گیرد. «سونگ» و «لی» (20۰8) مروری جامع و مفصل بر تحقیقات انجام شده بر روی تقاضای توریسم وهمچنین مدلهای پیش بینی تقاضای توریسم، انجام داده اند. تمرکز آنها بر روی مدلهایی که با استفاده از روشهای جدید اقتصادسنجی مدل سازی شده اند و از دقت بالاتری برخودار هستند متمرکز شده است. «مونوز» (20۰7) در مقاله ای تحت عنوان تقاضای توریست های آلمانی برای سفر به اسپانیا، اقدام به تخمین یک تابع تقاضا در این مورد کرده است. وی برای انجام این کار از داده های 17 مقصد مختلف در اسپانیا در بازه زمانی 20۰3 - 1991 و متغیرهای هزینه های حمل و نقل، قیمت مؤثر و درآمد به عنوان متغیر توضیحی و متغیر تعداد توریست به عنوان متغیر وابسته استفاده کرد. او با استفاده از یک مدل اقتصادسنجی پانل، نتیجه گرفت که سفر به اسپانیا برای آلمانی ها یک کالای لوکس محسوب می گردد و ضمناً هزینه های حمل و نقل و قیمت مؤثر، تأثیر بسزایی در سفر آلمانی ها به اسپانیا دارد. علاوه بر این نتایج، وی نشان می دهد که مقدار تقاضای یک دورهٔ قبل تأثیر مثبتی بر روی تقاضای حال حاضر توریسم دارد.

«ویت» و «مارتین» (1987) تابع عرضه توریسم آلمان و انگلستان را برآورد کردند. آنها هزینه واقعی سفرهای هوایی و زمینی، نرخ تبدیل ارز مقصد نسبت به مبدأ، متغیر مجازی مربوط به شوک نفتی، درآمد قابل تصرف شخصی و سرانه بازدیدها را در مدل خود وارد کردند. علاوه بر این آنها از متغیر وابسته یعنی بازدید سرانه نیز با یک وقفه به عنوان متغیر توضیحی استفاده کردند. آنها نشان دادند که سفر به کشورهای اتریش، فرانسه، یونان، ایتالیا، هلند، اسپانیا و سوئیس برای آلمانی ها کالای ضروری و برای انگلیسی ها کالایی لوکس است. علاوه بر این، نتایج آنها گویای این مطلب بود که آلمانی ها نسبت به عادات گذشته بی تفاوتند و روحیه آماده تری برای دیدار از مقصدهای جدید دارند. «مورلی» (1)

(1998) با ارائه یک مدل پویا تقاضای بین الملل توریسم برای استرالیا نتیجه گرفت که درآمد، نقش کلیدی در توضیح ورود توریست های بین المللی را به استرالیا دارد. علاوه بر این او دریافت که کشش درآمدی از کشوری به کشور دیگر و ضمناً در یک کشور در طول زمان تغییر می کند. محمدزاده و همکاران (1389) با استفاده از مدل TVP تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران را تخمین زده اند. نتایج آنها نشان می دهد که کشش های درآمدی، قیمتی و عادات رفتاری و انتظاری، دارای تغییرات

1- Morely. .

منظم و ثابت طی زمان بوده و به تدریج تغییرات آنها طی زمان کم می شود. ضمنا آنها نتیجه گرفتند که تقاضای گردشگری خارجیان در ایران یک کالای نرمال است. یاوری و همکاران (1389) در تحقیقی تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی پرداخته اند. آنها با استفاده از مدل پانل پویا و ایستا دریافتند که رابطه ای مثبت میان مخارج توریسم و رشد اقتصادی در این کشورها وجود دارد.

اما در زمینه توریسم مذهبی در مقایسه با تحقیقات رایج توریسم، مطالعات چندانی صورت نگرفته است. ووکنیک (1)(1998) در مقاله ای تحت عنوان «تورسیم مذهبی» ارزش اقتصادی یا یک جعبه خالی را به اهمیت رابطۀ مذهب و توریسم و عواید اقتصادی توریسم مذهبی پرداخته است. کانا (2)(2011) به بررسی تأثیر توافق توریستی بین ایران و عراق در بازۀ زمانی 1998 - 1996 پرداخته است. وی در مقاله خود پیشنهاد می کند که برای جذب بهتر توریسم مذهبی، می بایست هتل هایی منطبق با شرایط اسلامی تأسیس گردد. لیبیسون و مورالیدهاران (3)(2008) نیز به مزایای اقتصادی سفرهای زیارتی در هند پرداخته است آنها نشان دادند که زائرین معبد «ساباریمالا» نقش بسزایی در ارتقاء درآمد، استانداردهای زندگی و اشتغال ساکنین منطقه دارد. بیویان و همکاران (4)(2011) در تحقیقی پتانسیل های توریسم اسلامی در مالزی را بررسی کردند. آنها مدعی شدند که فرصت های بسیاری برای توسعه و توریسم در منطقۀ اقتصادی ساحل شرقی وجود دارد. کالسار (5)(2010) در تحقیقی به بررسی مزایای توسعه توریسم اسلامی - عربی در خاورمیانه پرداخته است و از اهمیت گسترش این نوع توریسم سخن گفته است. هانیه اخوت (2010) به رابطه توریسم و اسلام و فرصت ها و تهدیدهای آن پرداخته است. او درمطالعه خود که بر روی ایران متمرکز شده است، به پتانسیل های موجود و همکاری های بین المللی برای توسعه صنعت توریسم اسلامی پرداخته است. مومنی و همکاران (1387) در مقاله ای به این مسئله پرداختند که چگونه می توان ضمن برخورداری از منافع حاصل از مذهبی - فرهنگی شهر مشهد از میزان اثرات سوء آن کاست و در راستای پایداری شهر و منطقه از آن بهره مند شد. تقوایی، مسعود (1389) به تحلیل در مورد توسعه گردشگری مذهبی پرداخته اند. نتایج تحقیق آنها نشان می دهد که با توجه به اهمیت صنعت گردشگری در جهان امروز و نقش مکان های مذهبی در جذب گردشگران و تاثیر آن بر توسعه مناطق

مختلف شهرستان ممسنی می تواند محیط مناسبی برای جذب گردشگر مذهبی باشد.

1- Vukonic.
2- Kana.
3- Libison and Muraleed haran.
4- Bhuiyan et al.
5- Kalesar. .

عرب خدری (1387) در تحقیقی ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران را مورد بررسی قرار داده است. وی با بررسی جایگاه گردشگری در فرهنگ اسلامی و گردشگری حلال به بررسی مشکلات پیش روی این صنعت در ایران پرداخته است. ابراهیم زاده و همکاران (۱۳۹۰) تحقیقی با عنوان برنامه ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تاکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم) ارائه دادند. آنها پس از تحلیل به ارائه راهکارها و تعیین استراتژی های کاربردی برای توسعه گردشگری - با تاکید بر گردشگری مذهبی - شهر قم پرداخته اند و پیشنهاد کردند که با بهره گیری استراتژی مورد نظر آنها و توسعه علوم اسلامی، افزایش تبلیغات و جذب طلاب و گردشگران مذهبی - فرهنگی، خارجی با معرفی جایگاه واقعی کارکردهای مذهبی - فرهنگی شهر قم به سایر کشورها و همچنین ایجاد اشتغال و درآمد پایدار می توان به اهداف تحقیق و توسعه گردشگری نیل کرد. اما آن چه در بررسی پیشینه تحقیق در حوزه توریسم مذهبی جلب توجه می کند، عدم بررسی بزرگترین گردهمایی مذهبی در قالب یک بررسی اقتصادی است. در واقع آن چه به آن پرداخته نشده است تابع تقاضای حج کشورهای اسلامی و غیر اسلامی می باشد. در زمینه حج تنها می توان به مقالاتی اشاره کرد که از جنبه های غیر اقتصادی به این مقوله پرداخته اند، برای نمونه احمدی (1388) در مقاله خود آثار عاطفی مناسک حج بر انسان را بررسی می کند. وی نشان داد که مناسک حج موجب افزایش احساس آرامش، تقویت دلبستگی به خداوند، هموار نمودن قطع تعلقات و بالا بردن احساس حرمت حج گزار می شود. روانشاد و نظری (۱۳۹۰) در تحقیقی تحت عنوان جایگاه مکّه در سفرنامۀ ناصرخسرو با روش تحلیلی توصیفی، به تبیین و توضیح جایگاه مکّه در سفرنامۀ ناصرخسرو پرداخته است.

4. متغیرهای مدل

4-۱- متغیر وابسته

با توجه به اینکه سفر حج برای ایرانیان شکل سهمیه بندی به خود گرفته است تعداد سفرها به طور مستقیم منعکس کننده تقاضای سفر حج عمره نمی باشد. از این رو به نظر می رسد متغیر دیگری را باید جایگزین کرد. داده های موجود در ایران امکان قرار دادن متغیر دیگری را در اختیار قرار

نمی دهد. از طرف دیگر با توجه به آمار ثبت نام حج عمره و همچنین روند صعودی عرضه سفرهای عمره (نمودار2) و همبستگی بالایی بین سرانه سفرهای انجام شده و تقاضای واقعی وجود دارد. (1) از این رو در این تحقیق از متغیر سرانه سفر عمره به عنوان متغیر جانشین تقاضای واقعی سفر عمره استفاده شده است.

1- اگرچه داده ها ضرایب تورش دار خواهند شد اما با توجه به آمار و ارقام موجود می بایست از این متغیر جانشین برای تحقیق در مورد تقاضای حج عمره استفاده کرد. .

4- ۲- متغیرهای توضیحی

مطالعات انجام شده در زمینه تقاضای توریسم، متغیرهای توضیحی متنوعی را با توجه به ساختار اقتصادی، سیاسی و فرهنگی پیشنهاد می دهند، اما شاید بتوان از متغیرهایی نظیر درآمد، سرانه، نرخ تورم، نرخ ارز، قیمت نفت، صادرات و واردات و هزینه های حمل و نقل به عنوان متغیرهای رایج نام برد. در این تحقیق متغیرهای توضیحی عبارتند از: درآمد سرانه، نرخ تورم نسبی، نرخ ارز نسبی، قیمت نسبی تعدیل شده نسبت به نرخ ارز و شاخص توسعه انسانی.

4- 2 - 1 - درآمد سرانه

متغیر درآمد سرانه لحاظ شده در این تحقیق حاصل تقسیم تولید ناخالص داخلی کشورها بر جمعیت آن کشورها است. انتظار بر این است که با افزایش درآمد سرانه، تعداد بیشتری زائر وارد عربستان شوند، زیرا تعداد بیشتری از مردم توانایی مالی سفر به خانه خدا را پیدا خواهند کرد. از این رو علامت انتظاری ضریب این متغیر مثبت خواهد بود.

4- 2 - 2 - شاخص قیمت و نرخ ارز

انتخاب یک شاخص مناسب برای توضیح تفاوت قیمت در کشور مبدأ و مقصد در مقالات توریسم مورد مناقشه است. در برخی مقالات برای لحاظ کردن هزینه های زندگی در مقصد از نسبت شاخص قیمت مقصد به شاخص قیمت مبدأ استفاده شده است و در کنار آن نسبت نرخ ارز کشور مقصد به نرخ ارز کشور مبدأ نیز وارد مدل شده است. در برخی مقالات (Chadee Mieczkowski ، 1987، Gray,1966 و Gerakis1965) اشاره شده است که اکثر گردشگران از وضعیت قیمت ها به طور کامل از پیش مطلع نیستند و از این رو آنها نرخ ارز نسبی را در تصمیم گیری خود مد نظر قرار می دهند. از طرف دیگر در مقالاتی ((Croes ، 20۰۰؛ Vanegas Croes ، 2000، Lee et al. ، 1996؛ Loeb ، 1982؛ متغیر نرخ ارز به لحاظ آماری معنادار نشده است و از این رو آن را در مدل اصلی لحاظ نکرده اند. به نظر می رسد متغیرهای نرخ ارز نسبی و قیمت های نسبی دچار هم خطی باشند و مدل را با مشکلاتی مواجه کنند از این رو در

برخی مقالات (20۰7) Munoz شاخص دیگری که از ترکیب این دو شاخص بدست می آید، استفاده شده است. در این مطالعه نرخ ارز نسبی که حاصل تقسیم نرخ ارز عربستان به نرخ ارز ایران و شاخص قیمت نسبی حاصل تقسیم شاخص قیمت عربستان به ایران است، به عنوان دو متغیر توضیحی به صورت مجزا وارد مدل شده است. با توجه به اینکه در صورت کاهش سطح قیمت ها در عربستان نسبت به ایران می تواند سبب ترغیب مردم به سفر حج شود، انتظار می رود علامت متغیر شاخص قیمت نسبی منفی باشد. علامت انتظاری نرخ ارز نسبی نیز منفی است زیرا با کاهش ارزش پول

ملی ایران در مقابل پول عربستان (با ثابت بودن سایر شرایط متغیر نرخ ارز نسبی افزایش می یابد) و توانایی سفر به حج کاهش می یابد در نتیجه با افزایش این متغیر تعداد سفرهای حج عمره کاهش خواهد یافت. اما نکته ای که می بایست مورد توجه قرار گیرد این نکته است که سفر حج برای کشورهای اسلامی، سفری با اطلاعات شفاف است و عملا حجاج از وضعیت مقصد به لحاظ اقتصادی مطلع هستند، از این رو لزومی به وارد کردن وقفه متغیرهایی نظیر نرخ ارز و تورم وجود ندارد.

4- 2 - 3 - سرانه سفرهای قبلی (متغیر وابسته با وقفه) :

اگر مردم در یک سال از کشوری بازدید کرده و خاطرات خود از سفر را برای دیگران تعریف کنند، سبب خواهد شد که آنها مجدداً مایل به سفر به آن کشور باشند و علاوه بر این، سبب خواهند شد دیگران نیز به سفر ترغیب شوند. به عبارت دیگر در یک مدل تقاضای بین المللی توریسم متغیر وابسته باوقفه می بایست به عنوان شکل گیری عادات یا ترجیحات تفسیر شود. (Munoz,20۰5,Witt and Martin,1981) از طرفی به نظر می رسد حذف این متغیر منجر به تورم دار شدن مدل و یا به عبارت بهتر بیش از حد تخمین زدن متغیرهای دیگر شود. اما علاوه بر آن چه که در تحقیقات گذشته آمده باید باز هم بر این نکته تأکید کرد که حج جنبه متفاوتی از توریسم است. و آن جنبه متفاوت معنوی بودن و مقدس بودن آن سفر است. از این رو با توجه به اینکه در شرع اسلام انجام این فریضه تنها در صورت داشتن استطاعت مالی و آن هم تنها یکبار (البته به صورت حج تمتع) واجب است، می تواند منجر به نامعلوم شدن وضعیت این متغیر در تئوری شود. اگرچه این تکلیف شرعی در مورد سفر عمره صدق نمی کند اما می تواند تصمیم افراد را برای سفرهای مجدد تحت تاثیر قرار دهد.

4- 2 - 4 - هزینه های حمل و نقل:

هزینه های حمل و نقل یکی از مواردی است که در مقالات گردشگری به عنوان متغیر توضیحی مورد استفاده قرار می گیرد اما با توجه به اینکه سفرها به صورت زمینی و هوایی صورت می گیرد و علاوه بر این اطلاعات دقیق در مورد هزینه های سفر وجود ندارد لذا از یک متغیر جانشین که قیمت نفت خام می باشد استفاده شده است. به طور طبیعی با افزایش

هزینه های یک سفر می بایست تعداد سفرها کاهش پیدا کند، از این رو علامت انتظاری این متغیر منفی است.

4- 2 - 5 - شاخص توسعه انسانی:

شاخص توسعه انسانی شاخصی است که بیانگر توسعه کشورها از ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می باشد در این شاخص کشورهایی توسعه یافته تر تلقی می شوند که از سطح سواد و آموزش بالایی برخوردار باشند و همچنین از نظام سلامت، بهداشت و درمان برتری بهره برده باشند و علاوه بر

این از درآمد سرانه بیشتری برخوردار باشند. لذا انتظار داریم که هر چه توسعه انسانی بالاتر باشد انسان ها از فعالیت های اقتصادی برای تامین معاش فاصله بگیرند و فرصت بیشتری برای پرداختن به امور معنوی، فراغت، تفریح و مطالعه داشته باشند. لازم به ذکر است کلیه داده ها در بازه زمانی 2010 - 20۰5 برای 19 کشور اسلامی (ایران، افغانستان، پاکستان، ترکیه، امارات متحده عربی، کویت، نیجریه، قطر، عراق، عمان، سوریه، اردن، بحرین، مصر، یمن، مالزی، اندونزی، الجزیره و بنگلادش) جمع آوری شده اند. این انتخاب با توجه به محدودیت دسترسی به داده های سفر حج و دیگر متغیرهای مدل بوده است. داده های نرخ ارز، شاخص قیمت، جمعیت و تولید ناخالص داخلی از پایگاه اینترنتی صندوق بین المللی پول استخراج شده است. داده های مربوط به سفر حج از مرکز اطلاعات و تحقیقات گردشگری عربستان و سری های زمانی شاخص توسعه انسانی نیز از پایگاه اینترنتی اداره گزارش توسعه انسانی سازمان ملل متحد گردآوری شده است.

5. مدل

اشاره

با توجه به مطالب یاد شده مدل مورد نظر در این تحقیق به شکل کلی زیر خواهد بود:

که در آن Umah: سرانه سفر حج عمره، : قیمت جهانی نفت خام، : نسبت نرخ ارز عربستان به ایران، : نسبت شاخص قیمت عربستان به ایران، تعدا سفرهای عمره با یک وقفه یک ساله می باشند که پس از لگاریتم گرفتن از طرفین خواهیم داشت:

که عبارت خطا است وها کشش متغیرها هستند. با توجه به اینکه مدل مورد مطالعه یک سری زمانی است ازاین رو لازم است آزمون های مربوطه به منظور اطمینان از صحت نتایج صورت پذیرد.

5- ۱ - آزمون ریشه واحد تعمیم یافته

از آنجایی که برخی سری های زمانی اقتصادی ناپایا (نامانا) هستند و استفاده از آنها در شرایط ناپاپایی در مدل منجر به رگرسون کاذب خواهد شد لذا می باست پایایی متغیرها ابتدا بررسی شود. از این رو از آزمون رایج تشخیص ناپاپایی یعنی آزمون ریشه واحد دیکی - فولر تعمیم یافته (1)استفاده می شود. نتایج

><نمایش تصویر

1- Unit Root Test)ADF(The Augmented Dickey - Fuller Test. .

>نمایش تصویر

این آزمون برای متغیرهای مدل در جدول (1) آورده شده است. همان طور که مشاهده می شود کلیه متغیرهای مدل در سطح 95 درصد پایا هستند.

جدول 1 - نتایج آزمون مانایی

ماخذ: محاسبات تحقیق

5- ۲ - آزمون خود همبستگی

عدم وجود خود همبستگی پارامترهای خطا یکی از فروض کلاسیک مدل های اقتصادسنجی است. به طور معمول برای تشخیص عدم وجود خود همبستگی در عبارات خطا، از آماره دوربین - واتسون (1)استفاده می شود اما این آماره زمانی که متغیر توضیحی با وقفه به عنوان متغیر توضیحی در مدل وجود دارد از آزمون خود همبستگی LM بروش - گادفری (2)استفاده می شود. مبنای این آزمون بر ایده بوش و گادفری استوار است. آنها اثبات کردند که با برآورد مدل زیر و محاسبه آن می توان با استفاده از آماره با توزیع خی - دو با درجه آزدای h ، همبستگی سریالی را در مدل اصلی (معادله4) آزمون کرد.

که در آن

1- Durbin - Watson.
2- Breusch - Godfrey Serial Correlation LM Test. .

ص: 377

><نمایش تصویر

در این آزمون فرض عدم وجود خود همبستگی در مدل است.

لازم به توضیح است که n برابر اختلاف T) تعدا مشاهدات در سری زمانی اصلی) و p) تعداد وقفه ها) است.

در این تحقیق مقدار T برابر 16 است و مقدار p برابر 1 در نظر گرفته شده است. جدول (2) نتایج آزمون خود همبستگی آورده شده است. با توجه به آماره آزمون (Obs*R - squared) فرضیه صفر مبتنی بر عدم وجود خود همبستگی را نمی توان رد کرد.

جدول 2 - نتایج آزمون خود همبستگی

ماخذ: محاسبات تحقیق

با توجه به عدم خودهمبستگی و مانایی داده ها، رگرسیون مربوطه (معادله1) اجرا می شود که نتایج آن در جدول (3) آورده شده است. همان طور که مشاهده می شود متغیرهای در سطح، معنادار هستند.

جدول (3) - نتایج رگرسیون معادله 1

ماخذ: محاسبات تحقیق

همانطور که از جدول مشاهده می شود علامت متغیر HDI (log) منفی است. البته این متغیر در مدل به لحاظ آماری معنی دار نشده است یعنی شاخص توسعه انسانی در ایران ارتباط معنی داری با تقاضای سفر حج ندارد که این خود می تواند به عنوان یکی از نتایج تحقیق محسوب گردد. اما به منظور ارائه نتایج دقیق تر مدل را با حذف این متغیر اصلاح نموده و مجددا رگرسیون را بدون در نظر گرفتن این متغیر اجرا می کنیم. نتایج این رگرسیون در جدول (4) آورده شده است. همان طور که ملاحظه می شود اغلب متغیرها در سطح بالای ۹۰ درصد به لحاظ آماری معنی دار شده اند. با توجه به نتایج بدست آمده برای متغیر GDPC (LOG) یعنی 189203.2 این متغیر یعنی درآمد سرانه کشش بزرگتر از یک داشته، بنابراین کالای سفر حج عمره یک کالای لوکس برای ایرانیان محسوب می گردد. به عبارت دیگر ایرانیان با افزایش درآمد خود بیشتر به سفر حج می روند. علامت های متغیر نرخ ارز نسبی و نرخ تورم نسبی مطابق انتظار منفی هستند. در واقع با افزایش تورم در عربستان سرانه سفر عمره کاهش می یابد. و علامت متغیر نرخ ارز نسبی نیز منفی است که مطابق انتظار است. علاوه بر این مشاهده می شود که افزایش سفر حج در یک دوره، سبب کاهش سفر در دوره بعدی خواهد شد، اگرچه این اثرگذاری با توجه به ضریب متغیر 1 - (UMRAHC (LOG)) یعنی (28856.۰ -) چندان نیست. علامت متغیر قیمت نفت خام نیز که به نمایندگی از هزینه های حمل و نقل وارد مدل شده است مطابق انتظار منفی است. این متغیر نیز همانند متغیر سرانه سفرهای دوره قبل 1 - (UMRAHC (LOG)) اثر کمی بر روی سفر حج دارد.

جدول (4) - نتایج رگرسیون در مدل اصلاح شده

ماخذ: محاسبات تحقیق

<نمایش تصویر>

6. نتیجه گیری

سفر حج یک سفر روحانی است که ابعاد مختلف معنوی را در خود جا داده است اما کمتر به جنبه های اقتصادی این سفر توجه شده است درحالی که گردش مالی و اقتصادی این سفر بسیار

بالاست. این مقاله به عنوان اولین مقاله از دیدگاه اقتصاد و تئوری های آن به این موضوع نگریسته است. براساس نتایج تحقیق سفر حج با شاخص توسعه یافتگی در ایران ارتباط معنی داری ندارد. این در حالی است که نرخ ارز نسبی (نسبت نرخ ارز عربستان به نرخ ارز ایران) و شاخص قیمت نسبی (نسبت شاخص قیمت عربستان به شاخص قیمت ایران) مطابق انتظار، اثر منفی بر تعداد مسافرت های حج عمره دارد. شاخص توسعه انسانی در ایران ارتباط معنی داری با تقاضای سفر حج ندارد. از طرفی متغیر هزینه های حمل و نقل نیز، در جهت منفی بر تعداد مسافرین حج تاثیر خواهد گذاشت. تعداد سفرهای دوره قبل نیز تاثیر کمی بر روی سفر دوره بعد خواهد گذاشت. لازم به ذکر است علامت این متغیر منفی است یعنی این تاثیر در جهت کاهش سفرهای دوره بعد است. اما نکته پایانی این است که سفر حج عمره یک کالای لوکس برای ایرانیان تلقی می گردد یا به عبارت بهتر ایرانیان با افزایش درآمد خود بیشتر به این سفر خواهند رفت. لذا پیشنهاد می شود با توجه به با کشش بودن نرخ ارز، انتظار می رود با افزایش نرخ ارز تقاضا به سمت کالاهای جانشین از جمله گردشگری مذهبی داخلی منتقل گردد. همچنین با توجه به لوکس بودن سفر حج عمره در صورت فراهم بودن زیر ساخت های گردشگری مذهبی داخلی، امکان جذب گردشگر مذهبی داخلی و افزایش درآمد داخلی انتظار می رود. لازم به توضیح است که این تحقیق می تواند به تفکیک استان ها انجام نیز انجام شود که در صورت فراهم شدن داده های استانی سفرهای حج قابل انجام خواهد بود.

منابع

1. ابراهیم زاده، عیسی، کاظمی زاد، شمس الله و اسکندری ثانی، محمد. (۱۳۹۰) فصلنامه پژوهش های جغرافیای انسانی، سال چهل و سوم، شماره 76. صفحات 115 - 141.

2. احمدی، محمد رضا. (1388) درآمدی بر تاثیر مناسک حج بر بعد عاطفی انسان. معرفت، 147، 58 - 39.

3. تقوایی، مسعود، موسوی، سید علی و غلامی بیمرغ، یونس. (1389 تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد

ممسنی) . مجله علمی - پژوهشی فضای جغرافیایی، سال دهم، شماره 31. صفحات 39 - 64.

4. روانشاد، علی اصغر و امین نظری (139۰) . جایگاه مکّه در سفرنامۀ ناصرخسرو. همایش بین المللی گردشگری دینی و توسعه فرهنگ زیارت.

5. عرب خدری، ساناز. (1387 ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران. شماره 46 - صفحه 53.

6. محمدزاده، پرویز، داود بهبودی، مجید فشاری، سیاب ممی پور. (1389 تخمین تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران (رهیافت TVP(. فصلنامه علمی - پژوهشی، پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، سال اول، شماره اول.

ص: 380

7. مومنی، مصطفی، صرافی، مظفر و محمد قاسم خوزانی. (1387 ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی - فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلانشهر مشهد. جغرافیا و توسعه - شماره 11 -. صفحات 38 - 13.

8. یاوری، کاظم، مهدیه رضا قلی زاده، مجید آقایی و سید محمد حسن مصطفوی. (1389 تاثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC(. مجله تحقیقات اقتصادی 91 صفحات 219.

Bhuiyan .1

Md. ، A. ، H. ، Siwar ، C ، Ismail ، Sh. ، M. ، and Islam ، ، R.)2011(. Australian Journal of Basic and Applied Sciences ، 2. Chadee .5)6(: 1333 - 134٠

D. ، Mieczkowski ، Z.)1987(. An empirical analysis of the ، effects of the exchange rate on Canadian tourism. Journal of Travel Research ، 26 ، 13 - 17. 3. Croes

Anatomy of demand in internat ional tourism: .)R. R.)20٠٠ ، The case of Aruba. Assen ، The Netherlands: van Gorcum. 4. Croes

R. R. ، and Vanegas Sr. ، M.)20٠5(. An econometric study of ، tourist arrivals in Aruba and 5. Gar

oz ، T.)20٠7(. German demand for tourism in Spain. ک n Mun Tourism Management 28 12 - 22. 6. Garin

Munoz ، T. ، Montero - Martin ، L. F.)20٠7(. Tourism in the - Balearic Islands: A dynamic model for internat ional demand using panel data. Tourism Management ، 28)5(، 1224 - 1235. 7. Gerakis

A. S.)1965(. Effects of exchange - rate devaluations and ، revaluations on receipts from tourism. Interna tional Mone tary Fund Staff Papers ، 12)3(، 365 - 384. 8. Gray

H. P.)1966(. The demand for intern ational travel by the ، United States and Canada. Intern ational Economic Review ، 7 ، 83 - 92. 9. Kalesar

M. I.)2010(. Developing Arab - Islamic tourism in the Middle ، East: An economic benefit or a cultural seclusion? Intern ational Politics ، 3)5(، 105 - 136. 10. Kana

A.)2011(. Religious Tourism in Iraq ، 1996 - 1998: An A sses ، sment. Internat ional journal of Business and Social Science.2,24 ، 11. Lee

Choong - Ki. ، Var ، T. ، Blaine ، T.)1996(. Determinants of ، inbound tourist expenditures. Annals of Tourism Research ، 23)3(، 527 - 542. 12. Libison. K. B and Mura leedharan

K. P.)20·8(Economics benefits of Pilgrimage Tourism: A case ، study Of Subarimala Pilgrimage with Special Reference to Pandalam Rural Locality in Kerela) India(. South Asian Journal

.of Tourism and Heritage.1,1

Loeb .13

P. D.)1982(. Interna tional travel to the United States: An ، econometric evaluation. Annals of Tourism Research ، 9 ، 7 - 20 14. Morley

C.)1998(. A dynamic interna tional demand model. Annals ، of Tourism Research ، Vol. 25 ، No. 1 ، pp. 7184. A 15. Okhovat

H.)2010(. A Study on Religious Tourism Industry ، Management Case Study: Islamic Republic of Iran. Interna tional Journal of Academic Research. Vol. 2. No. 5. 16. Song

H and Li ، G)20٠8(Tourism Demand Modeling and ، Forecasting: A Review of Recent Research Tourism Management ، 29)2(. 203 - 220. 17. Uysal

M. ، Crompton ، J. L.)1984(. The demand for internat ional ، tourist ows to Turkey. Tourism Management ، 5 ، 288 - 297. 18. Vanegas

M. Sr. ، Croes ، R. R.)20٠3(. Growth development and ، tourism in a small economy: Evidence from Aruba. Interna 19. Witt .tional Journal of Tourism Research ، 5 ، 315 - 33٠

S. F. ، Martin ، C. A.)1987(. Econometric models for ، forecasting intern ational tourism demand. Journal of Travel 20. Vukonic Research ، 25)3(، 23 - 3٠

B.)1998(. Zagreb Intern ational Review of Economics and ، .business. 1 ، 1,83 - 94

برآورد کمّی استطاعت مالی حج با رویکرد حداقل معیشت خانوار

اشاره

محمود کریمی بیرانوند [(1)]

علی مصطفوی ثانی [(2)]

چکیده

احراز استطاعت مالی مسئله ای است که بسیاری از فقها، آرای خود را درباره آن بیان کرده اند. در واقع، باید هر فردی حساب کند که با توجه به درآمد کنونی، و هزینه های فعلی و آینده خود و خانواده اش، آیا حج تمتع برای او واجب شده است یا خیر. بیشتر مردم تشخیص استطاعت را کاری دشوار می دانند و ملاک کمّی دقیقی وجود ندارد تا احراز این شرط را تبیین کند. محور بحث این مقاله، کمّی کردن معیارهای استطاعت مالی است؛ به طوری که براساس آن، شخص بتواند به محاسبه بپردازد.

روشی که به کار برده شده است، براساس معیار حداقل درآمد یک فرد برای زندگی کردن در جامعه امروزی است؛ بدین صورت که ابتدا حداقل درآمد معیشتی متوسط سالانه یک خانواده ایرانی اندازه گیری می شود و سپس با سنجیدن معیار وجوب استطاعت مالی که در فقه اسلامی مشخص شده است، روش محاسبه کمّی استطاعت بیان می شود. محاسبه حداقل معیشت، براساس مقدار هزینه های متوسط یک خانواده در طول یک سال مد نظر قرار می گیرد. معیارهای وجوب استطاعت مالی در فقه به صورت توانایی بر تأمین هزینه های شخصی سفر، داشتن هزینه خانواده تحت تکفل در طول سفر حج، تأمین نیازهای ضروری قبل از سفر و رجوع به کفایت بیان شده است.

1- محمود کریمی بیرانود، دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7 و کارشناس دفتر مدلسازی اقتصاد ایران.
2- علی مصطفوی ثانی، دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7 و کارشناس دفتر مدلسازی اقتصاد ایران. .

بنابراین با براورد متوسط این هزینه ها و سنجش آنها با دارایی فعلی، شخص می تواند به استطاعت مالی خود پی ببرد.

واژگان کلیدی : حج، استطاعت مالی، حداقل معیشت خانوار، نیازهای ضروری.

مقدمه

حج، یکی از مراسم های پرشور مسلمانان است که جایگاه ویژه ای در یکپارچگی مسلمانان سراسر جهان دارد. این همایش عظیم دینی که هرساله برگزار می شود، دارای ابعاد گوناگون، از جمله بحث های اقتصادی آن است. جنبه اقتصادی حج، به دلیل گسترده شدن روابط اقتصادی بین المللی و تغییر شرایط اقتصادی، اهمیت بیشتری یافته است.

یکی از مسائل مهم اقتصادی در حج تمتع، استطاعت مالی فرد است. هر چند استطاعت مالی، یکی از شرایط وجوب حج است، اما مشکل بیشتر مردم، محاسبه استطاعت مالی است. درواقع، مردم به ویژه در اوضاع اقتصادی امروزی که دچار دگرگونی های فراوان است، محاسبه کمّی استطاعت مالی برایشان دشوار است و در نتیجه نمی توانند مستطیع بودن خود را تشخیص دهند. البته نیاز است که فتاوای فقها، متناسب با اوضاع روز جامعه و ملاک های آن نیز منقح شود.

مسئله دیگر این است که چون محاسبه استطاعت مالی مبهم است، مردم به این واجب الهی، کم توجه می شوند و انجام دادن آن را برای خود وظیفه شرعی نمی دانند. از طرفی دیگر، افزایش ثبت نام حج تمتع در سال های اخیر، موجب دلسردی بسیاری از افراد شده است. اما باید در نظر داشت که در دین اسلام، ما به انجام دادن وظیفه تکلیف شده ایم؛ اگرچه مطلوب، حاصل نشود. پس اگر هر زمانی شرایط حج، از جمله استطاعت مالی، برای ما حاصل شد، انجام دادن حج واجب است.

در این مقاله به دنبال آنیم که ملاک های استطاعت مالی را از نظر مشهور فقهای اخیر بیان کنیم. آن گاه تفسیری کمّی از آنها ارائه دهیم. نتیجه این نوشتار، محاسبه آسان تر شرایط استطاعت در دوره های مختلف است. البته گفتنی است اساس این تحقیق بر ارائه اطلاعات سازمان های آماری

کشور، و اطلاعات دقیق هزینه ثبت نام سفر حج است. اما متأسفانه اطلاعات موجود، براساس سال های گذشته است. بنابراین، محاسبه دقیقی به دست نیاید. با وجود این، در نوشتار حاضر بر کمّی کردن معیارهای استطاعت مالی تأکید می شود تا بتوان براساس آن، هزینه های مختلف را محاسبه کرد.

مقاله به طور کلی از دو قسمت تشکیل می شود: در قسمت اول، مبانی فقهی استطاعت مالی با توجه به منابع موجود در فقه شیعه استخراج می شود و در قسمت دوم، مدلی را براساس رویکرد حداقل معیشت خانوار ارائه می کنیم. این رویکرد به معنای مقدار مال یا کسب وکاری است که بتوان با آن امور

ضروری زندگی را اداره کرد که بسیار نزدیک به مفهوم کفایت در فقه است. رویکرد حداقل معیشت خانوار هم از دو زاویه درخور بررسی است که البته دیدگاه مطلوب مورد استفاده قرار می گیرد. در ادامه قسمت دوم، چگونگی کمّی کردن ملاک های فقهی براساس رویکرد مطلوب در روش حداقل معیشت خانوار بحث، و در پایان هم نتیجه گیری لازم از مقاله می شود.

مبانی فقهی استطاعت مالی

استطاعت مالی از نظر مراجع تقلید

براساس نظر مراجع، شرایط استطاعت مالی در چهار دسته خلاصه می شود:

1. توشه و هزینه سفر. مقصود از توشه، هرچیزی است که انسان در سفر حج به آن نیاز دارد؛ اعم از خوردنی، نوشیدنی و سایر امور.

در مسئله 2036، ذیل احکام حج در موضوع استطاعت آمده است: استطاعت آن است که توشه راه و چیزهایی را که برحسب حالش در سفر به آن محتاج است و در کتاب ها مفصل گفته شده دارا باشد (فاضل: ونیز مالی که بتواند بلیط سفر یا وسیله سفر را تهیه کند، داشته باشد) و نیز مرکب سواری، یا مالی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد. (1)گلپایگانی، خویی، صافی، تبریزی، سیستانی: اول: آنکه توشه راه و مرکب سواری (سیستانی: در صورت احتیاج به آن) یا مالی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد. . . .

2. هزینه افراد زیر پوشش فرد در طول مدت سفر: مراد از عائله، که داشتن مخارج آنان در تحقق استطاعت مالی شرط است، کسانی اند که در عرف، عنوان عائله بر آنها صدق می کند.

در همان مسئله 2036 در ادامه بحث استطاعت آمده است که از موارد استطاعت، مخارج کسانی است که خرجی آنان بر او واجب است؛ مثل زن و بچه. همچنین مخارج کسانی را که مردم خرجی دادن به آنها را لازم می

دانند، داشته باشد. [2](بهجت: پنجم: داشتن مخارج عائله تا برگشت. هرچند واجب النفقه او نباشد. ولی مردم تأمین مخارج آنها را لازم بدانند.)

3. ضروریات زندگی و آن چه در معیشت به آن نیاز دارد.

مسئله17. شرط است در وجوب حج، علاوه بر مصارف رفتن و برگشتن، داشتن ضروریات زندگی (بهجت: ضرورت شخصیه یا شأنیه.) و آن چه را در معیشت به آن نیاز دارد، مثل خانه مسکونی، خواه

1- توضیح المسائل مراجع. مطابق با فتوای 10 تن از مراجع: امام خمینی، خویی، گلپایگانی، اراکی، فاضل لنکرانی، بهجت، خامنه ای، تبریزی، مکارم شیرازی، سیستانی و صافی گلپایگانی، ج2، ص189.
2- توضیح المسائل مراجع. مطابق با فتوای 10 تن از مراجع: امام خمینی، خویی، گلپایگانی، اراکی، فاضل لنکرانی، بهجت، خامنه ای، تبریزی، مکارم شیرازی، سیستانی و صافی گلپایگانی، ج2، ص 18. .

ملکی باشد یا اجاره ای که با شئون او سازگار باشد و اثاث خانه و وسیله سواری و غیر آن، در حدی که مناسب با شأن او باشد. (سیستانی و صافی: . . . و نداشتن آن موجب حرج باشد.) و چنانچه عین آنها را ندارد، پول یا چیزی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد. (1)در صفحه20 کتاب توضیح المناسک آمده است:

شرط است در واجب شدن حج، گذشته بر مخارج رفتن به حج و برگشتن، این که لوازم زندگی خود را که در معاش روزانه به آنها نیاز دارد، داشته باشد؛ مثلاً خانه مسکونی گرچه اجاره ای باشد در صورتی که برایش حرجی نباشد و وسیله سواری، فرش، ظروف، سایر اثاث خانه، لباس های خود گرچه لباس های تجملی، کتاب های علمی، وسائل کار، زیورآلات زنانه و دیگر چیزهایی که مورد نیاز است در حدی که مناسب با شأن او باشد، داشته باشد؛ مخصوصاً درصورتی که نداشتن آنها موجب حرج باشد. ولی فروش چیزهایی که در حال حاضر مورد نیاز نیست، گرچه قبلاً مورد نیاز بوده، لازم است. بنابراین زنی که پیر شده، از زیورآلات استفاده نمی کند یا ابزار کار شخصی که بازنشسته شده و توانایی کار ندارد، لازم است برای تحصیل لوازم سفر حج آنها را به فروش برساند، و چنانچه عین لوازم زندگی را ندارد و نداشتن آنها بر او حرج و مشقت داشته باشد، باید پول یا چیز دیگری که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد. (2) 4. رجوع به کفایت. (3)در ادامه شرایط استطاعت در مسئله 2036 چنین آمده است: بعد از برگشتن، کسب یا زراعت یا عایدی ملک یا راه دیگری برای معاش خود داشته باشد، سیستانی: یعنی این طور نباشد که بواسطه مخارج حج پس از برگشتن مجبور شود به زحمت زندگی کند. (4)بهجت: ششم: داشتن مال یا کسب وکاری که بعد از بازگشت بتواند با آن زندگی کند و به زحمت نیفتد.

درباره سه مورد اول بین فقها به طور تقریبی اجماع است که باید شرط آن برقرار باشد. ولی درباره رجوع به کفایت، نظرات دیگری هم بین فقها وجود دارد. البته ما در این مقاله در مقام مباحث فقه استدلالی نیستیم. بنابراین فقط بعضی از دلائل رجوع به کفایت را بیان می کنیم:

بحثی روایی در رجوع به کفایت

در اینجا دو حدیث از امام صادق (ع) را برای رفع یک شبهه بیان می کنیم. خداوند در آیه 97 سوره

1- جامع الفتاوی مناسک حج، ص 27.
2- توضیح المناسک، سیدمحمد حسن مرتضوی لنگرودی.
3- مناسک حج، خامنه ای، ص3.
4- توضیح المسائل مراجع، ج2، ص۱۹۰. .

آل عمران می فرماید: (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبیلا) . احادیث زیادی در کتاب های روایی وارد شده است که مراد از (سَبیلا) ، هزینه سفر یا همان زاد و راحله است. (1)برخی از علما براساس این روایات قائل شده اند اگر فردی برای سفر حج، تنها هزینه سفر را داشته باشد، مستطیع می شود. اما گفتنی است، بنابر نظر بیشتر مراجع، نمی توان تنها این مورد را در نظر گرفت. بلکه داشتن ضروریات زندگی، توانایی بر تأمین هزینه خانواده در طول مدت سفر و دارا بودن شرایط رجوع به کفایت نیز از شرایط وجوب حج است. (2)این نکته (رجوع به کفایت) به صورت عقلانی در پاسخ امام صادق (ع) به یکی از اصحاب خود وجود دارد. امام در پاسخ به سؤالات «ابوالربیع شامی» موضوع را به صورت صریح بیان می کنند. از ابوالربیع شامی روایت شده است:

از امام صادق (ع) درباره معنای قول خدای عزوجل که می فرماید: (وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) سؤال کردند. پس امام (ع) فرمود: «مردم در این باره چه می گویند؟» گفتند: «می گویند استطاعت در آیه، به معنای داشتن توشه سفر و مرکب است» . آن حضرت فرمود: «امام ابوجعفر (ع) را از این معنا پرسیدند. پس آن امام فرمود: اگر معنای استطاعت این باشد، مردم هلاک شده اند؛ زیرا اگر هرکسی که توانایی تهیه توشه سفر و مرکب را داشته باشد،

1- مانند روایتی که در کتاب عیون اخبارالرضا وارد شده است که در آن از امام رضا7 بیان فرمود که سبیل در آیه شریفه یعنی: الزاد و الراحله مع الصحه. مانند این روایت در کتاب کافی و منابع اهل سنت نیز فراوان است.

2- در اینجا نظرات فقها درباره رجوع به کفایت بیان شده است. که به غیر از آیت الله شبیری زنجانی، بقیه مراجع رجوع به کفایت را شرط استطاعت می دانند: السید الگلپایگانی1: در استطاعت بنابر اقوی، رجوع به کفایت معتبر است. السید السیستانی: الخامس: الرجوع إلی الکفایه وهو التمکّن بالفعل أو بالقوّه من إعاشه نفسه وعائلته بعد الرجوع. . . السید الشبیری: داشتن پول و شغل مناسب، پس از بازگشت از حج، از شرایط نیست. بلی اگر رفتن به حج مستلزم اختلال در زندگی باشد، پس از مراجعت، حج واجب نمی باشد. الشیخ البهجت: چهارم: رجوع به کفایت است به نحوی باشد که پس از رجوع بتواند خود و عائله را اداره کند.

الشیخ التبریزی1: الرابع: الرجوع إلی الکفایه وبعباره واضحه یلزم أن لا یکون صرف ما عنده من المال فی سبیل الحجّ موجباً لوقوعه فی الحرج. الشیخ الصافی: با متن السید الگلپایگانی موافق است. الشیخ الفاضل: نفس عبارت فوق که متن عبارت مناسک امام است. الشیخ المکارم: رجوع به کفایت شرط است. الشیخ النوری: رجوع به کفایت در استطاعت، شرط است. الشیخ الوحید: الرابع: الرجوع إلی الکفایه وهو التمکن بالفعل أو بالقوه من إعاشه نفسه وعائلته بعد الرجوع بحسب حاله وشأنه. آراء المراجع فی الحج، ج2، ص24. .

و این مبلغ را که به اندازه تأمین قوت عیال و بی نیازی از مردم است، در راه تهیه وسائل سفر خرج کند، و به سوی حج روانه شود، و آن را از اهل و عیال خود برباید، در این صورت مردم خود را به مهلکه افکنده اند» . گفتند: «پس مقصود از «سبیل» چیست؟» فرمود: «مقصود فراخی و فراوانی مال است که شخص با صرف کردن بخشی از آن، حج به جای آورد، و بخشی را برای قوت عیال خود نگاه دارد. آیا نه این است که خدای عزوجل زکات را مقرّر داشت، و با وجود این، آن را جز بر کسی که دویست درهم داشته باشد، فرض نکرده است؟» . (1)

در حدیث دیگری، فردی از امام صادق (ع) سؤال کرد که مراد از «سبیل» در آیه شریفه (وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً) چیست؟ حضرت فرمود:

«. . . السَّعَهُ فِی الْمَالِ إِذَا کَانَ یحُجُّ بِبَعْضٍ وَ یبْقِی بَعْضاً لِقُوتِ عِیالِهِ» (2)؛ «وسعت در مال، به اندازه ای که با بخشی از آن حج انجام دهد و بخشی را برای خوراک خانواده اش باقی گذارد» .

نکته مهمی که در این دو حدیث شریف به چشم می خورد، داشتن هزینه خانواده برای شخص مستطیع است. به عبارتی، شخصی که فقط هزینه سفر و مرکب را داشته باشد، مستطیع محسوب نمی شود. بلکه باید مخارج خانواده خود را در طول مدت سفر حج داشته باشد. فقه شیعه نیز مطابق با این احادیث است که در ادامه بدان اشاره می شود. البته نگاه داشتن مال برای زن و فرزند چون مطلق بیان شده است و مقید به زمان خاصی، مثل طول مدت حج، نشده است، فرد باید بعد از برگشت نیز توانایی تأمین نفقه زن و فرزند را داشته باشد که همان رجوع به کفایت است.

مبانی فقهی رجوع به کفایت

برای بیان مبانی فقهی استطاعت مالی، به آرای چند تن از بزرگان و فقهای موافق اکتفا شده است؛ زیرا هدف نوشتار بررسی اختلاف نظرها میان فقها و بیان نظر فقهی نیست. بلکه با استفاده از فتوای مراجع، درصدد به دست آوردن معیارهای استطاعت مالی برای کمّی کردن آنها و به کار بردن در مدل است. البته فتوای مراجع در پاورقی آورده شد که

همه علما، به غیر از «آیت الله شبیری زنجانی» ، رجوع به کفایت را شرط می دانند.

«سید یزدی» صاحب عروه، درباره رجوع به کفایت می فرماید:

شخصی مالی دارد و می خواهد حج برودو مال آن، اکتفا به مهر ضعیفه و مخارج عیال و خرج راه می کند. لکن پس از مراجعت چیزی ندارد و گذران آن به ذلت می شود. آیا واجب است که حج برود، یا نه؟

1- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (صدوق) .
2- وسائل الشیعه، ج 11، ص 37. .

جواب: أقوی در فرض مذکور عدم وجوب است؛ چون رجوع به کفایت شرط است علی الأقوی. (1)شیخ انصاری شرایط استطاعت مالی را به صورت خلاصه این گونه بیان می کند: «شخص که استطاعت به هم رسانید که خرجی رفتن و برگشتن خود، و عیال واجب النفقه اش را دارد، به زی حال خود، و برگشتن هم به قسمی باشد که امر معاشش به ذلت نباشد» . (2)در اینجا رجوع به کفایت ظاهر است.

امام خمینی (رحمه الله) نیز می فرماید:

استطاعت از جهت مال، یعنی داشتن زاد و راحله که توشه راه و مَرکب سواری است، و چنانچه عین آنها را ندارد، کافی است چیزی مثل پول یا متاع دیگر داشته باشد، که ممکن است آن را صرف در تهیه آنها نماید و شرط است که مخارج برگشتن را نیز داشته باشد. شرط است در وجوب حج، علاوه بر مصارف رفتن و برگشتن، این که ضروریات زندگی و آن چه را در معیشت به آن نیاز دارد، داشته باشد (3).

البته رجوع به کفایت در متن این مسئله ظهور ندارد. ولی امام خمینی در مسئله 19 مناسک حج، ذیل بحث حج بذلی، رجوع به کفایت را در استطاعت شرط می داندو می گوید:

اگر شخص، زاد و راحله ندارد، ولی به او گفته شد که حج به جا آور و نفقه تو و عائله ات بر عهده من، با اطمینان به وفا و عدم رجوع باذِل، حج واجب می شود و این حج را بذلی می گویند و در آن رجوع به کفایت که از شرایط وجوب است، شرط نیست. بلی، اگر قبول بذل و رفتن به حج موجب اخلال در امور زندگی او شود، واجب نیست. (4)همچنین «آیت الله سبحانی» بیان می کند:

یکی از شرایط استطاعت مالی، این است که فرد مستطیع گذشته از داشتن هزینه های سفر حج، پس از بازگشت از حج آبرومندانه زندگی کند؛ مثلاً از طریق تجارت یا کشاورزی یا صنعت یا مستغلّات و یا کسب وکار، درآمدی برای زندگی خود داشته باشد، و اگر پس از بازگشت با عسرت و سختی زندگی کند، چنین فردی مستطیع نمی باشد (5).

«آیت الله بهجت» نیز در کتاب مناسک حج و عمره، در باب هزینه افراد تحت تکفل و مسئله رجوع به کفایت می گوید:

بر کسی حج واجب می شود که علاوه بر داشتن شرایطی که قبلاً گذشت و بعداً ذکر می شود:

1- سؤال و جواب، سید محمد کاظم طباطبایی یزدی، ص137.
2- 1. رساله سراج العباد، مرتضی بن محمد امین انصاری دزفولی.
3- مناسک حج، امام خمینی.
4- مناسک حج، امام خمینی، ص9.
5- مناسک حج و احکام عمره، جعفر سبحانی، ص 28. .

اوّلاً هزینه اهل و عیال خودش را در زمان حج داشته باشد و ثانیاً وضعیت زندگی او نسبت به بعد از زمان حج به صورت یکی از حالات ذیل باشد [در واقع همان رجوع به کفایت است]:

الف) اگر کسی دارای شغل مناسبی باشد که بعد از بازگشت از حج، قادر باشد زندگی خود و خانواده اش را به راحتی اداره نماید و دچار تهیدستی نگردد، با دارا بودن شرایط دیگر، حج بر او واجب است.

ب) اگر شخصی دارای شغل مناسبی نباشد، ولی رفتن به حج و صرف مبلغ در آن، تأثیر قابل توجهی در زندگی او نمی گذارد؛ یعنی چه به حج برود یا نرود، از حد قبلی زندگی خود پایین تر نمی آید، در صورت بودن شرایط دیگر، حج بر او واجب است.

ج) اگر کسی دارای شغل نیست، ولی به اندازه ای مال دارد که با آن می تواند زندگی خودش را به راحتی اداره نماید، حج بر او واجب می شود.

د) افرادی که در تمام مدت عمر، تحت تکفل کسی هستند، مانند خانمی که شوهر نموده و نفقه او بر شوهرش می باشد، با تحقق شرایط دیگر، بر آنها حج واجب می شود.

ه) افرادی که از وجوه شرعی، مانند خمس و زکات، زندگی خود را اداره می کنند و به صورت عادی، مخارج زندگی را به صورت حتمی و بدون مشقت به وسیله آن وجوه تأمین می نمایند، حج بر آنها واجب می گردد. (1)از مراجع حاضر هم آیت الله شبیری زنجانی، رجوع به کفایت را شرط نمی داند و می نویسد:

لیس من جمله شروط الحج الرجوع إلی الکفایهای وجود المال أو العمل المناسب الذی یؤمّن معاشه بعد الرجوع من الحج. نعم لو کان الحج مستلزماً لاختلال معاشه، کما فی من یؤدّی الحج إلی إخراجه من عمله الوحید الذی منه معاشه، لم یجب. (2)

البته گفتنی است هزینه افراد تحت تکفل در خانواده، بر عهده مرد خانواده است. اما زن می تواند با درآمد خود و با در نظرگرفتن هزینه های خودش،

به سفر حج برود. با وجود این، ما حالتی را در نظر می گیریم که هزینه افراد تحت تکفل هم بر عهده فرد است.

ارائه مدل

در این قسمت از مقاله ابتدا رویکرد حداقل معیشت در خانوار را از نظر اسلام بیان می کنیم و سپس آن را با معیارهای چهارگانه استطاعت مالی تطبیق می دهیم تا کمّی کردن استطاعت را مالی براساس آخرین آمارهای بانک مرکزی وسازمان حج و زیارت ارائه کنیم.

1- مناسک حج و عمره، بهجت، صص 37 و 38.
2- مناسک الحج، الشبیری الزنجانی، ص14. .

حداقل معیشت خانوار

اشاره

یکی از مفاهیم اساسی نظام اقتصادی اسلام، درآمد افراد و بحث معیشتی خانواده هاست. رویکرد حداقل معیشت خانوار، درصدد این است که روشن کند بر طبق چه معیاری می توان گفت که حداقل درآمد لازم برای زندگی در جامعه چه مقدار است؛ به عبارت دیگر، باید برای تأمین نیازهای ضروری، چه مقدار هزینه کرد، و درآمد مورد نیاز چقدر است؟ می توان این رویکرد را هم از لحاظ درآمدی بررسی کرد و هم می توان به آن از لحاظ هزینه ای نگریست. اما نتیجه، تفاوت چندانی نمی کند؛ زیرا هزینه و درآمد در مفاهیم اقتصادی، دو روی یک سکه است. البته در این مقاله، رویکرد هزینه ای استفاده شده است؛ زیرا در بررسی ملاک های شرعی برای محاسبه استطاعت مالی، توانایی فرد بر تأمین هزینه های مشخص شده مهم است. اما چنان که گفته شد، نتیجه یکسان است. حداقل معیشت را می توان از دو راه به دست آورد که در اینجا آنها را بیان، و گزینه بهتر را انتخاب می کنیم.

الف) برآوردن نیازهای اولیه

نخستین رویکرد برخورداری یک خانوار از نیازهای اولیه زندگی در جامعه است. در واقع باید در این رویکرد نیازهای ابتدایی و ضروری یک خانوار را برای زندگی در جامعه شناسایی کرد. چنانچه خانواری دارای آن شرایط ابتدایی بود، حداقل درآمد برای زندگی در جامعه را دارد. البته نکته درخور توجه این است که هزینه ضروری خانواده ها در طول سالیان، مختلف است؛ یعنی هزینه های ضروری و مورد نیاز یک خانوار مثلاً در طی دو سال، متفاوت است. در واقع توجه به متغیر تورم، در اقتصاد مهم است؛ برای مثال خوردنی ها و نوشیدنی ها، که از کالاهای ضروری است، در سال 88 نسبت به سال 87، 8/9 درصد، و در سال 87 نسبت به سال قبل از آن 7/18درصد تغییر کرده است. (1)همچنین براساس این رویکرد، امور ضروری زندگی در هر دوره ای متفاوت است. به یقین با توجه به دو عنصر زمان و مکان، ضروریات زندگی نیز تغییر می کند؛ برای مثال مسکن مستقل در گذشته کالایی ضروری برای شروع زندگی محسوب نمی شد؛

درحالی که امروزه داشتن مسکن مستقل، به صورت اجاره ای یا ملکی، ضروری است.

امام صادق (ع) درباره رفع نیازهای ابتدایی مسلمانان فرمود:

. . . إنّ الله نظر فی أموال الأغنیاء ثمّ نظر فی الفقراء فجعل فی أموال الأغنیاء ما یکتفون به و لو لم یکفهم لزادهم بلی فلیعطه ما یأکل و یشرب و یکتسی و یتزوّج و یتصدّق و یحجّ. (2)

خدا در اموال ثروتمندان نظر کرد، و در پی آن به فقیران نگریست. پس در اموال ثروتمندان،

1- ر. ک: پایگاه آماری بانک مرکزی، بررسی بودجه خانوار در سال 1388.
2- وافی، ج 2، ص25. .

سهمی برای فقیران قرار داد که برای زندگی آنان کافی باشد، و اگر کفایت نمی کرد، بر مقدار آن می افزود. آری، باید آن مقدار به او بدهد که بتواند بخورد، بیاشامد، جامه بپوشد، ازدواج کند، در راه خدا صدقه دهد و به سفر حج برود.

درخور توجه است که امام صادق (ع) این احتیاجات را برای فردی سالخورده برشمرد، و طبیعی است که نیازهای ابتدایی جوانان بیشتر است. امام در این حدیث شریف، حداقل معیشت را در رفع نیازهای اولیه می داند، که در مورد سوم از شرایط استطاعت بیان شد.

ب) متوسط جامعه

رویکرد متوسط جامعه این مفهوم را بیان می کند که یک خانوار، متوسط درآمد جامعه را داشته باشد. درواقع، اگر بیشترین و کمترین حد درآمد را در نظر بگیریم، آن گاه درآمد بین این دو حد، درآمد متوسط جامعه به حساب می آید. در این رویکرد، می توان براساس دهک های دهگانه درآمدی، دهک میانه را حد متوسط جامعه دانست که آنان خانوارهایی اند که حداقل معیشت را برای زندگی در جامعه در اختیار دارند.

گفتنی است متوسط سطح زندگی جامعه هم در طول زمان متغیر است. با تغییر شرایط اقتصادی و رشد یا رکود در سطح جامعه، درآمد بنگاه ها و به دنبال آن، خانوارها افزایش یا کاهش می یابد و در نتیجه حدود بالا و پایین و دهک های درآمدی نیز افزایش یا کاهش می یابد. اشاره به این مطلب در برخی احادیث آمده است؛ برای مثال «سفیان ثوری» بر امام صادق (ع) وارد شد و امام را در جامه ای به سفیدی تخم مرغ دید و گفت: «این لباس شایسته شما نیست» . امام (ع) فرمود:

آنچه به تو می گویم بشنو و به خاطر بسپار و در صورتی که بر سنت و حق بمیری، نه بر بدعت، در حال و آینده برایت سودمند خواهد بود. رسول خدا (ص) در زمان کم داری و خشکسالی می زیست. ولی اگر دنیا رو کند، شایسته ترین کسان برای بهره برداری از آن، نیکان روزگارند، نه فاجران، و مؤمنان آنهایند نه منافقان، و مسلمانان آنهایند نه کافران. ای ثوری! چه چیز را نپسندیدی؟ به خدا سوگند که من همین طور که می بینی، از آن

زمان که به عقل رسیده ام، صبح و شامی بر من نگذشته، مگر این که هر حقی از خدا در مال من بوده است را ادا کرده ام. (1) در این حدیث متغیر بودن سطح زندگی مردم در دوره های مختلف به صورت صریح به چشم می خورد. بنابراین سطح متوسط جامعه نیز در حال تغییر است. در حدیث دیگری وارد شده است:

مردی با اعتراض به امام صادق (ع) خطاب کرد: . . . گفتی که علی بن ابی طالب (ع) ، جامه خشن، از گونه پیراهن های چهار درهمی و نظایر آن می پوشید، ولی ما اکنون تو را با جامه های نیکو می نگریم!

1- کافی، کلینی، ج 5، ص 25. .

حضرت فرمود:

علی بن ابی طالب (ع) آن جامه ها را در زمانی می پوشید که زشت نمی بود، و اگر امروز آن لباس ها را می پوشید، بدنما بود. بهترین لباس در هر زمان، لباس رایج میان اهل آن زمان است، جز آنکه وقتی قائم ما قیام کند، لباس علی (ع) را خواهد پوشید و به سیره او عمل خواهد کرد. (1)امام زمان (عج) حاکم زمان خود خواهد بود و ازاین رو باید ساده پوش باشد. ولی امام صادق (ع) حاکم نبود و حکومت در دست ایشان نبود.

نظریه مختار

اما اکنون این سؤال مطرح است که رویکرد حداقل معیشت خانوار را باید از کدام راه به دست آورد، تا بتواند مبنایی برای استطاعت مالی باشد؟ همان طور که در قسمت قبلی معیارهای استطاعت مالی بیان شد، چهار عنوانِ: هزینه سفر، هزینه افراد تحت تکفل در طول مدت سفر حج، داشتن ضروریات زندگی و رجوع به کفایت برای این موضوع، از متون دینی به دست آمد. در این موارد، هیچ اشاره ای به سطح خاصی از جامعه نشده بود؛ یعنی معیاری که نشان دهد باید سطح درآمد شخص برای مستطیع بودن، برابر با دهک های میانی جامعه باشد، دیده نمی شود. بلکه تصریح معیارها بر تأمین نیازهای ضروری است؛ به طوری که شخص برای مستطیع شدن باید نیازهای ضروری را از قبل برآورده کرده باشد. در حین سفر حج نیز هزینه مورد نیاز خانواده اش را داشته باشد و در برگشت از سفر حج هم بتواند بدون سختی، هزینه های خود و خانواده اش را تأمین کند. بنابراین تأمین نیازهای ضروری در همه مراحل سفر حج برای شخص مستطیع وجود دارد. پس به نظر می رسد که معیار اول (برآوردن نیازهای ضروری) برای در نظر گرفتن حداقل معیشت خانوار، مناسب تر است، و سازگاری بیشتری با احکام اسلامی در زمینه استطاعت مالی حج دارد. با انتخاب معیار نخست برای مبنا قراردادن تحلیل، ابتدا درباره چگونگی کمّی کردن معیارها توضیحی می دهیم و در ادامه به بیان کمّی آن می پردازیم:

2. بیان کمّی معیارها

هدف در این قسمت این است که چارچوب مورد نیاز برای کمّی کردن معیارهای استطاعت مالی را توصیف کنیم. پس از اینکه معیار اول

(برآوردن نیازهای اولیه) را در موضوع حداقل معیشت خانوار انتخاب کردیم، با پایه قراردادن این مفهوم، ملاک های چهارگانه استطاعت مالی را به شیوه ای بیان می کنیم که بتوان براساس آنها عدد کمّی را برآورد کنیم. آن گاه فرد می تواند با محاسبه این هزینه ها و درآمدش، به شرایط استطاعت مالی خود پی ببرد.

1- کافی، کلینی، ج 6، ص 444. .

الف: نخستین معیار استطاعت مالی، توانایی بر تأمین هزینه های سفر است. مقدار هزینه ای که امروزه باید افراد مستطیع برای سفر به حج بپردازند به صورت مشخص در دو نوبت در اختیار سازمان حج قرار می گیرد؛ زیرا در شرایط امروزی سفر به حج از طرف یک سازمان صورت می گیرد. ازاین رو هزینه سفر برای بلیت رفت وبرگشت، اقامت، خوراک، سفرهای درون کشور عربستان، قربانی و. . . یکجا محاسبه، و جمع می شود. البته مواردی مثل سوغاتی و ولیمه (مهمانی) ، جزء شروط استطاعت به حساب نمی آید. (1)

مقدار هزینه سفر، هر سال از طرف سازمان حج و زیارت اعلام می شود. هزینه سفر حج زائران امسال بین از 34 میلیون ریال تا 48 میلیون ریال متغیر بوده است. (2)بنابراین میانگین هزینه کل سفر حج تمتع برای یک نفر برابر 41 میلیون ریال است.

ب) ملاک دوم، توانایی تأمین هزینه خانواده در طول مدت سفر حج است؛ یعنی خانواده حج گزار در غیاب او برای تأمین هزینه های خود با مشکل روبه رو نشود. تخمین این مورد، براساس

1- شخصی که مخارج حج را دارد، اما در برگشت از سفر حج برای دادن ولیمه یا مخارج زندگی مقروض می شود یا به وجوه شرعی، مانند خمس و زکات نیازمند است، آیا چنین شخصی مستطیع است یا نه؟ آیت الله گلپایگانی \: اگر در مخارج متعارف خود معطل می ماند و موجب مشقت زندگی می شود مستطیع نیست و اما احتیاج به مصرف وجوه شرعیه پس از مراجعت اگر از افرادی است که معاشش از وجوه تأمین می شود، مانع از استطاعت نیست و حجه الاسلام از این افراد صحیح و مجزی است و هزینه مهمانی و سوغات جزء استطاعت محسوب نمی شود. آیت الله اراکی \: ولیمه داشتن جزء شرایط وجوب حج نیست. آیت الله بهجت: داشتن مخارج ولیمه از شرایط استطاعت نیست. آیت الله خامنه ای: ولی به هر حال پول ولیمه جزء استطاعت نیست. آیت الله فاضل: چنانچه بعد از برگشت، از وجوه شرعیه تأمین می شود مستطیع است، همان طور که داشتن مخارج ولیمه جزء شرایط استطاعت نیست. آیت الله تبریزی: در صورتی که بعد از برگشت، از عهده مخارج زندگی بدون قرض برآیند و لو آن که مخارج ولیمه را نداشته باشند، مستطیع هستند. آیت الله مکارم:

مستطیع است. آیت الله صافی: در فرض سؤال ولیمه دادن جزء استطاعت نیست و اما نسبت به احتیاج به وجوه شرعی در رجوع به کفایت چنان که معاش او به طور مستمر از وجوه شرعی است مستطیع است. آیت الله نوری: کسی که بعد از مراجعت از حج، برای اداره امور زندگی خود احتیاج به قرض کردن پیدا می کند و یا به وجوه شرعی مانند خمس و زکات نیازمند است، مستطیع نیست. ر. ک: مناسک حج، (المحشی للإمام الخمینی) ، ص46.

2- به نقل از رئیس سازمان حج و زیارت: www. niazeweb. com .

آخرین آمارهای بانک مرکزی، از بودجه خانوار به دست می آید. اگر مدت زمان سفر به حج را چهل روز در نظر بگیریم، آن گاه تخمین آن براساس میزان هزینه سالانه یک خانوار شهری به راحتی محاسبه می شود. البته باید در نظر داشت که چون یک نفر از خانواده به حج می رود، مخارج آن خانواده در طول مدت سفر، یک نفر کمتر می شود؛ یعنی به طور مثال اگر از خانواده چهار نفره، یک نفر به حج برود، برای محاسبه هزینه ها در مدت سفر، از مخارج خانواده سه نفره استفاده می شود.

جدول 1: متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد خانوار در سال 1388 (1)<نمایش تصویر>

* برای خانوارهایی که مسکن شخصی (ملکی) دارند ارزش اجاره ای مسکن براورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

براساس جدول شماره1، می توان به راحتی هزینه چهل روزه خانوارهای مختلف را با محاسبه ای ساده به دست آورد. البته مطابق آمار سال 88 بانک مرکزی، هزینه متوسط یک خانوار (2)ایرانی برای تأمین هزینه های خود در طول یک سال، 134/139/127ریال است. بنابراین هزینه چهل روزه یک خانوار ایرانی برابر با 599/813/33 ریال است. این عدد رفع نیازهای ضروری را در طول مدت سفر حج نشان می دهد.

ج: ملاک سوم در استطاعت مالی، داشتن ضروریات زندگی قبل از سفر حج است. می توان هزینه این مورد را نیز برطبق آمارهای رسمی بانک مرکزی محاسبه کرد. البته هر فردی به راحتی می تواند این شرط استطاعت را در خود بررسی کند؛ زیرا در صورت داشتن ضروریات خود، این شرط برای او رفع شده است. اما برای محاسبه کمّی آن، مطابق آمارهای بانک مرکزی محاسبه می کنیم.

بنابر آمارهای بانک مرکزی ضروریات زندگی به دوازده مورد تقسیم می شود: خوراکی و آشامیدنی، دخانیات، پوشاک و کفش، مسکن و آب و برق و سایر سوخت ها، لوازم و خدمات مورد

1- بانک مرکزی، بودجه متوسط خانوار.
2- در سال 1388، معادل 76/3 نفر، بانک مرکزی. .

استفاده در خانه، بهداشت و درمان، حمل ونقل، ارتباطات، تفریح و امورفرهنگی، تحصیل، رستوران و هتل، کالاها و خدمات متفرقه. در تقسیم بندی بانک مرکزی، مواردی همچون هتل، تفریح و دخانیات وجود دارد. اما نمی توان اینها را جزء نیازهای ضروری دانست. البته توجه به عرف مکانی و زمانی در این مسئله بسیار مهم است. چه بسا هرکدام از این موارد مطابق با عرف، جزء نیازهای ضروری به حساب آید. گفتنی است که جدول کل هزینه های یک خانوار، به تفکیک، درپایان مقاله آمده است. بنابراین با کسر این سه مورد، هزینه مجموع نیازهای ضروری برای خانوارها به راحتی محاسبه پذیر است.

هزینه برآوردن نیازهای ضروری قبل از سفر حج برای یک خانوار، با مبنای 76/3 نفر در سال 1388، برابر با 134/139/127 ریال است. البته این عدد مربوط به هزینه یک خانوار ایرانی در طول یک سال است؛ درحالی که نیازهای ضروری خانواده باید قبل از سفر حج برآورده شده باشند. درواقع، بخشی از هزینه های ضروری که باید فرد مستطیع برای خانوار تأمین کند، یک بار صورت می گیرد که ممکن است در طول یک سال جمع آوری نشده باشد؛ برای مثال هزینه ممکن است تهیه مسکن ملکی یا اجاره ای در طول چند سال و با پس انداز درآمد به دست آید. بنابراین در این گونه نیازهای ضروری که در بلندمدت تأمین می شود، باید فرد ببیند که نیازهای ضروری کوتاه مدت را می تواند تأمین کند یا خیر؛ درواقع، می توان برای محاسبه دقیق استطاعت مالی با این معیار، دو حالت را در نظر گرفت:

یک - فرد هزینه نیازهای ضروری را یک جا تأمین کند. در این صورت، باید این رقم را نیز برای به دست آوردن هزینه عددی استطاعت مالی محاسبه کند. اما همان طور که گفته شد، اوضاع اقتصادی اجازه چنین درآمدی را به شخص نمی دهد. مگر اینکه شخص درآمدی را یک جا دریافت کند؛ برای مثال ارث بسیاری به شخص برسد، که در این حالت، برای محاسبه تحقق استطاعت، باید این هزینه ها را در نظر بگیرد.

دو- نیازهای ضروری کوتاه مدت و بلندمدت فرد به مرور زمان تأمین شده باشد؛ بدین معنا که نیازهای بلندمدت مانند اتومبیل شخصی، منزل استیجاری یا ملکی، لوازم منزل و. . . را در طی چند سال به دست آورده باشد و پس از بازگشت نیز از عهده نیازهای کوتاه مدتی همچون خوراکی

و نوشیدنی، آب و برق و گاز و. . . بربیاید. به نظر می رسد که حالت دوم در جامعه بیشتر است؛ زیرا کسب درآمد یک جا در حالات خاص اتفاق می افتد. گفتنی است هزینه های کوتاه مدت ضروری نیز به گونه ای است که فرد پس از بازگشت به شغل خود ادامه می دهد و با کسب درآمد، توانایی رفع آنها را دارد. بنابراین برای واقعی کردن محاسبات، تأکید بر این رویکرد است؛ هرچند که با رویکرد اول نیز به محاسبه می پردازیم.

د: ملاک چهارم، رجوع به کفایت است. درواقع، می توان رجوع به کفایت را به چند دسته، تقسیم بندی کرد. مبنای تقسیم بندی نیز براساس نوع درآمدی است که فرد دارد که در اینجا به دو نوع

پولی و غیرپولی اشاره می شود. درآمدهای پولی به شش دسته تقسیم می شود:

یک - درآمد از مزد و حقوق بخش دولتی و عمومی؛

دو - درآمد از مزد و حقوق بخش خصوصی؛

سه - درآمد از مشاغل آزاد کشاورزی؛

چهار - درآمد از مشاغل آزاد غیرکشاورزی؛

پنج - درآمدهای متفرقه؛

شش - درآمد حاصل از فروش کالاهای دسته دوم.

درآمدهای غیر پولی نیز به دو دسته تقسیم می شود:

یک - ارزش اجاره ای مسکن شخصی (ملکی) ؛

دو - سایرموارد، که شامل براورد ارزش اجاره ای مسکن برابر خدمت رایگان، و ارزش کالاها و خدمات برابر مزد و حقوق رایگان، نه از خانوار دیگر، تولید برای مصرف در خانه، از محل کسب کشاورزی و غیرکشاورزی است. (1)باید توجه داشت ملاک در تمامی این موارد، از دست ندادن شغل و گذراندن زندگی بدون سختی پس از برگشت از سفر حج است. البته روابط اقتصادی دنیای امروز، متفاوت با گذشته است؛ به گونه ای که با گسترده شدن شغل های دولتی و تثبیت مشاغل خصوصی، ملاک رجوع به کفایت، جز در موارد خاص، به صورت جدی مطرح نیست؛ به ویژه در کشور ما، که بخش عظیمی از بنگاه های اقتصادی، دولتی است. در مشاغل بخش عمومی، حقوق ماهانه به صورت منظم پرداخت می شود. در مشاغل بخش خصوصی هم اوضاع به گونه ای است که بیشتر موارد، چه در بخش کشاورزی و چه در غیر آن، شغل افراد حفظ می شود و مشکل رجوع به کفایت وجود ندارد. درآمدهای غیرپولی هم که به صورت اجاره منزل و سایر موارد است، در مدت کوتاه چهل روزه دچار نوسان نمی شود. بنابراین رجوع به کفایت عامل مؤثری در بحث استطاعت مالی

نیست و بیشتر افراد مستطیع، این ملاک را دارند. در نتیجه، آن را محاسبه نمی کنیم. اما خود شخص باید این معیار را در نظر بگیرد و بررسی آن، کار دشواری نیست.

3. برآورد عددی

در این قسمت، دو براورد عددی را ذکر می کنیم؛ زیرا گفته شد که تأمین نیازهای ضروری به دو صورت است. اما باز تأکید می کنیم که هدف اصلی، ارائه معیارهایی است که افراد بتوانند براساس آنها به محاسبه کمّی بپردازند؛ زیرا اولاً در این مقاله خانواده مورد نظر، معادل 76/3 نفر در نظر گرفته شده

1- بانک مرکزی، بررسی بودجه خانوار در سال 1388. .

است که خارج از حالت واقعی جامعه است. ثانیاً هزینه های اعلام شده از سوی بانک مرکزی، مربوط به سطح متوسط جامعه است؛ درحالی که هزینه ها در هر استان، متفاوت است؛ همان گونه که آمار هزینه خانوارها، به تفکیک استان ها، در پایگاه داده های آماری بانک مرکزی موجود است. ثالثاً هزینه سفر امسال زائران مربوط به ثبت نام کنندگان سال های 83 تا 86 است که در هنگام ثبت نام مبالغ متفاوتی را به حساب سازمان حج واریز کرده اند و در نتیجه، سودهای متفاوتی نیز در این مدت به آنها تعلق گرفته است. اما با وجود این مسائل، محاسبه این اعداد در روشن ساختن روش، کمک فراوانی می کند و چندان هم با واقعیت های اقتصادی روز متفاوت نیست.

محاسبه عددی استطاعت مالی

الف) بنابر رویکرد اول که هزینه نیازهای ضروری را یکجا در نظر نمی گیریم، که توضیح آن بیان شد، هزینه یک فرد دارای خانوار 76/3 نفری، برابر است با:

41 میلیون ریال + 33813599 ریال (رحمه الله)44 813599 ریال

البته نکته مهم دیگر این است که ممکن است فردی در یک خانواده باشد، اما نفقه افراد خانواده بر عهده وی نباشد؛ برای مثال زن اگر مستطیع شود، هزینه چهل روز سفر بر عهده او نیست.

ب) بنابر رویکرد دوم که هزینه نیازهای ضروری یکجا تأمین می شود، کل هزینه حج برابر است با:

127139134ریال + 41 میلیون ریال + 33813599 ریال (رحمه الله) 5۰6252733 ریال

><نمایش تصویر

هزینه نیازهای ضروری قبل از سفر حج کل هزینه سفر حج هزینه معیشت چهل روزه خانواده در مدت سفر

ملاحظه می شود که براساس معیارهایی که در بالا به صورت کمّی بیان شد، به راحتی توانستیم عدد مورد نظر را محاسبه کنیم.

بنابراین فرد می تواند در مقاطع مختلف، سطح هزینه های متناسب با شرایط روز را با درآمدها مقایسه کند که در صورت داشتن شرایط مذکور، آن شخص از لحاظ مالی استطاعت دارد.

نتیجه گیری

مروری بر تحقیق

استطاعت مالی یکی از مسائلی است که فرد مسلمان در طول زندگی با آن روبه رو است. یکی از مشکلاتی که در رابطه با این موضوع است چگونگی محاسبه آن است. آن چه در این تحقیق به دنبال

آن بودیم، کمّی کردن معیارهای استطاعت مالی است. آن گاه محاسبه آن برای یک خانوار نمونه است. مقاله دارای دو قسمت کلی است که در بخش نخست، معیارهای فقهی استطاعت مالی را طبق نظر مراجع و برخی فقهای مشهور بیان کردیم. در نتیجه، استطاعت مالی در چهار قسمت بیان شد:

1. هزینه سفر به حج؛

2. تأمین هزینه خانواده در مدت سفر؛

3. برآوردن نیازهای ضروری قبل از سفر حج؛

4. رجوع به کفایت.

در قسمت دوم، مدل رویکرد حداقل معیشت خانوار بررسی شد. ملاک در این رویکرد، برآوردن نیازهای ضروری بود. براساس این رویکرد ملاک های چهارگانه استطاعت مالی را به صورت کمّی بررسی کردیم. هزینه سفر حج مقدار مشخصی است که سازمان و حج و زیارت آن را اعلام می کند و از زائران گرفته می شود. هزینه خانواده نیز بااستفاده از آمارهای بانک مرکزی محاسبه شد؛ بدین ترتیب که کل هزینه سالانه یک خانوار ایرانی را از پایگاه آماری بانک مرکزی گرفتیم و آن را برای چهل روز محاسبه کردیم. مبنای خانوار بنابر آخرین آمارهای بانک مرکزی 76/3 نفر بود. البته برای خانوارهای با نفرات مختلف می توان از جدول زیر به راحتی استفاده کرد:

جدول 2: متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد خانوار در سال 1388 [1] <>نمایش تصویر

* برای خانوارهایی که مسکن شخصی دارند، ارزش اجاره ای مسکن براورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

نیازهای ضروری که ملاک سوم در استطاعت مالی است به صورت یکجا برای یک فرد تأمین نمی شود. بلکه بخش مهمی از آنها را که می توان نیازهای بلند مدت نامید، در طول زندگی تأمین می شود؛ مانند هزینه

مسکن و اثاث خانه و. . . . نیازهای کوتاه مدت هم در طول سال با حفظ شرایط

1- بانک مرکزی، بودجه متوسط خانوار. .

شغلی تأمین می شوند. اما ملاک چهارم رجوع به کفایت است. رجوع به کفایت بحثی است که با تغییر شرایط اقتصادی تقریباً حل شده است؛ زیرا بسیاری از شغل ها در جوامع امروزی به گونه ای است که یا حقوق همیشگی دارند یا در مدت چهل روز، اوضاعشان تغییر نمی کند.

نتیجه تحقیق

بنابر رویکرد اول که هزینه نیازهای ضروری را مستقیم و یکجا در نظر نمی گیریم، هزینه یک فرد دارای خانوار 76/3 نفری، برابر است با:

41 میلیون ریال + 33813599 ریال (رحمه الله)44 813599 ریال

کل هزینه سفر t t هزینه معیشت چهل روزه خانواده در مدت سفر

البته یک نکته مهم دیگر این است که ممکن است فردی در یک خانواده باشد، اما نفقه افراد خانواده بر عهده وی نباشد؛ برای مثال زن اگر مستطیع شود، هزینه چهل روز سفر برعهده او نیست.

بنابر رویکرد دوم که هزینه نیازهای ضروری یکجا تأمین می شود، کل هزینه حج برابر است با:

127139134ریال + 41 میلیون ریال + 33813599 ریال (رحمه الله) 5٠6252733ریال

<نمایش تصویر>

هزینه نیازهای اولیه کل هزینه سفر حج t هزینه معیشت چهل روزه خانواده در مدت سفر

ملاحظه می شود که براساس معیارهای کمّی بیان شده، به راحتی توانستیم عدد مورد نظر را محاسبه کنیم. بنابراین هر فردی می تواند در مقاطع مختلف، سطح هزینه ها را با درآمدها مقایسه کند، که در صورت داشتن شرایط مذکور، آن شخص از لحاظ مالی استطاعت دارد.

منابع

1. قرآن کریم.

2. الحج، محمد علی التسخیری و محمود قانصوه، سلسله الاحادیث المشترکه، الاولی، طهران، 1424ه. ق.

3. نتایج بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

4. وسائل الشیعه، حر عاملی، ج 11، ص 37.

5. مناسک حج، خامنه ای، 1388.

6. مناسک حج، سید روح اللّه موسوی خمینی.

7. رساله سراج العباد (محشّی شیخ انصاری) ، مرتضی بن محمد امین انصاری دزفولی، مؤسسه

ص: 400

مطبوعاتی اسماعیلیان، اول، قم، 1415ه. ق.

8. مناسک حج و احکام عمره، سبحانی.

9. اثر بازتوزیعی خمس و زکات بالقوه بر ضریب جینی ایران با رویکرد خط فقر اسلامی و ضرورت توجه به آن ها در نظام مالیاتی، احمد شعبانی و عبدالمحمد کاشیان، همایش همگرایی مالیات های اسلامی و مالیات های متعارف، دانشگاه مفید، قم، 1389.

10. من لا یحضره الفقیه، مترجم: علی اکبر غفاری، محمّد بن علی بن بابویه صدوق قمّی، قم.

11. وافی، ملا محسن فیض کاشانی، ج2، ص25.

12. آزمون بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران، عبدالمحمد کاشیان، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع) ، 1389.

13. کافی، کلینی، ج 5، ص 25.

14. مناسک حج و عمره، محمدتقی بهجت.

15. توضیح المناسک، سید محمد حسن مرتضوی لنگرودی، دفتر حضرت آیه الله، اول، قم، 1423ه. ق

16. جواهرالکلام، محمد حسن نجفی.

17. مناسک حج (المحشی) ، السید روح اللّٰه الخمینی.

18. توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتوای ده تن از مراجع: امام خمینی، خویی، گلپایگانی، اراکی، فاضل لنکرانی، بهجت، خامنه ای، تبریزی، مکارم شیرازی، سیستانی و صافی گلپایگانی.

19. سؤال و جواب السید محمدکاظم یزدی.

20. www. cbi. ir

بانک مرکزی 21. www. sci. org. ir

مرکز آمار ایران 22. www. hajj. ir

سازمان حج و زیارت 23. www. haj. ir

بعثه مقام معظم رهبری

ضمائم

بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران

متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد خانوار در سال 1388

* برای خانوارهایی که مسکن شخصی دارند، ارزش اجاره ای مسکن براورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

> <نمایش تصویر

بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر تعداد زائران در مراسم حج

اشاره

دکتر حسین صادقی (1)

اقلیم تمری (2)

چکیده

حج یکی از مهم ترین مناسک دینی در آیین مقدس اسلام است که سالانه میلیون ها نفر از مسلمانان سراسر جهان را در اجتماعی بزرگ گرد هم می آورد. در این تحقیق اثر عوامل اجتماعی بر درصد زائران به مکه مکرمه از کشورهای اسلامی، مورد مطالعه قرار گرفته است. به همین منظور در ابتدا به انواع سرمایه (انسانی، فرهنگی، اجتماعی) اشاره شده و سپس ضمن ارائه تعاریف متعدد هر نوع سرمایه و ذکر شاخص های متعدد به بررسی نقشِ ارتباط و نمود موثر و مهم آن ها بر تعداد زائران در مراسم حج از کشورهاَی مسلمان منتخب با بیشترین تعداد زوّار طی سال های 20۰5 - 2010 با استفاده از رویکرد «پانل دیتا» پرداخته شده است. یافته های تحقیق نشان می دهد، شاخص های منتخب هر کدام از سرمایه ها بر تعدادن زائرانِ هر کشور مؤثر بوده و افزایش هر کدام از انواع سرمایه، سبب افزایش تعداد زائران، در مراسم حج می شود. علاوه بر این از بین انواع سرمایه، افزایش سرمایه انسانی و سرمایه فرهنگی، تأثیر بیشتری بر تعداد زوّار از هر کشور داشته است.

طبقه بندی JEL: J24 ، K14 ، K32 ، M14 ، N15 ، Z12

واژگان کلیدی : حج، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، سرمایه فرهنگی، تعداد زائران، روش پانل دیتا

1- استادیار، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
2- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۱ مقدمه

حج یکی از مهم ترین مناسک دینی در آیین مقدس اسلام است که سالانه میلیون ها نفر از مسلمانان سراسر جهان را در اجتماعی بزرگ گرد هم می آورد. یکی از کارکردهای مهم حج، نقش آن در زندگی اجتماعی می باشد. اساس و پایه تعالیم اسلام به گونه ای است که اتحاد و همبستگی مسلمانان را صرف نظر از تنوع قومی، نژادی، زبانی و فرقه ای ترویج می نماید. در تاریخ اسلام به خوبی می بینیم مسلمانان با اتحاد، در پرتو تعالیم روح بخش اسلام از جمله، حج و رهبری خردمندانه پیامبر اسلام (ص) در فضای وحدت و برادری در مدت کوتاهی به پیروزی های چشمگیری دست یافتند. اگر نگاهی به ابعاد مختلف حج بیاندازیم به نیکی در می یابیم که حج یکی از مظاهر عظیم انسجام در امت اسلامی است. حج مظهر اتحّاد و هماهنگی و همدلی میان مسلمانان است. میلیون ها مسلمان هر ساله از گوشه و کنار دنیا به سوی سرزمین وحی (مکه) رهسپار می شوند تا مراسمی روحانی که نمایانگر اتحاد امت اسلام است را برگزار کنند. یکی از نشانه های مقبول افتادن اعمال حاجیان در مراسم حج ابراهیمی، هوشیاری و بیداری انسان مسلمان است که در تمامی امور زندگی فردی و اجتماعی او نمود پیدا می کند.

اندیشمندان، دیگر سرمایه فیزیکی، پولی و مالی را تنها سرمایه موجود در زندگی نمی دانند، بلکه آن ها سرمایه های جدیدی از قبیل سرمایه های انسانی و سرمایه طبیعی (ذخایر زیرزمینی) و به تازگی سرمایه اجتماعی را معرفی می کنند که هرکدام اثرات مهم و قابل توجهی در توسعه همه جانبه و پایدار بشری و رشد اقتصادی دارند و در ادبیات جدید اقتصادی به آن ها بسیار پرداخته شده است (سعادت، 1386) .

اقتصاددانان کلاسیک، تنها سه عاملِ نیروی کار، زمین و سرمایه مادی را به عنوان عامل تولید می دانستند. هر چند اقتصاددانانی چون «آدام اسمیت» ، «کارل مارکس» و «تورستاین ویلن» به اهمیت مسائل اجتماعی و فرهنگی در تولید اقتصاد اشاره ای کرده بودند، اما همواره آن سه عامل، نقشی غالب در تحلیل های اقتصادی دارند. در دهه «گری بکر» و «شولتز» مفهوم سرمایه انسانی، یعنی میزان مهارت ها و آموزش های جذب شده توسط نیروی کار را وارد تحلیل های اقتصادی کردند. (Akcay,20۰3) در سال های اخیر «کلمن» مفهومی به نام «سرمایه اجتماعی» را وارد تحلیل

های اقتصادی کرده که به معنی تأثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی بر عملکرد اقتصادی است. (Coleman,1985) حال با توجه به این واقعیت که حج یک امر اجتماعی است، در این تحقیق سعی بر این است که نقش عوامل اجتماعی بر تعداد زائران از کشورهای اسلامی به مراسم حج، در سال های اخیر مورد مطالعه قرار گیرد.

در بخش دوم به تعریفی از انواع سرمایه و ارتباط متقابل آنها می پردازیم و در بخش سوم، پیرامون زمینه های وحدت و انسجام اسلامی بحث شده است. در بخش چهارم، حج به عنوان فرضیه اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش پنجم، روش تحقیق، در بخش ششم مدل تحقیق و در بخش هفتم نتیجه گیری و پیشنهاد، ارائه شده است.

۲. انواع سرمایه و ارتباط متقابل آنها

اشاره

سرمایه های هر جامعه، عبارتنداز:

1. سرمایه های طبیعی (natural capital)

2. سرمایه های مادی - مالی (fainancial capital)

3. سرمایه انسانی (human capital)

4. سرمایه اجتماعی (social capital)

5. سرمایه فرهنگی (cultural capital)

در عصر حاضر برای توسعه، در عین حال که به سرمایه های اقتصادی، فیزیکی و انسانی توجه می شود، از مباحثی مانند سرمایه اجتماعی و سرمایه فرهنگی نباید غافل ماند (www. farhangsara. ir).

۲- ۱- سرمایه مادی (اقتصادی)

سرمایه مادی که به مثابه دارایی های مالی یا زیرساخت های مادی تعریف شده است. سرمایه اقتصادی شامل دارایی مادی و مالی و به طور کلی انواع منابع مالی است (فاضلی، 1382 به عبارت دیگر سرمایه اقتصادی فرد، شامل امکاناتی است که برای رفاه اقتصادی در اختیار دارد.

۲- ۲ - سرمایه انسانی

در دنیای کنونی جایگاه عوامل تولید دچار تحول شده است. مشکل کمبود طبیعی به میزان زیادی از طریق پیشرفت های تکنولوژیکی حل شده و سرمایه نیز شکل سیال پیدا کرده است. بنابراین اگر عوامل تولید را در سه گروه کلی سرمایه، طبیعت و نیروی کار طبقه بندی کنیم، سرمایه و طبیعت از معادله رقابت خارج شده و آن چه اهمیت زیادی پیدا کرده نیروی کار است. نیروی کار در صورتی می تواند مقدمات رشد و توسعه اقتصادی را فراهم کند که به سرمایه انسانی تبدیل شود و این امر مهم جز از طریق توسعه انسانی میسر نمی شود. در یک تعریف کلی مفهوم توسعه انسانی، رویکردی کل نگر به زندگی بهتر است که به پرورش استعدادها و قوای ذهنی در کنار مصرف کالاها و خدمات، تأکید دارد. این مفهوم، انسان را در مرکز الگوهای توسعه قرار داده و موضوعات عمیقی را درباره ویژگی های رشد اقتصادی و چگونگی توزیع آن مطرح می کند. اگر چه افزایش درآمد و گسترش

اشتغال ضروری است، اما این دو فقط ابزارهایی برای دستیابی به توسعه جوامع اند نه هدف آن. برخورداری انسان از زندگی طولانی، سالم و خلاّق در محیط زیستی غنی و در جامعه مدنی دموکراتیک هدف نهایی توسعه است. بنابراین بهترین وسیله برای پیشبرد توسعه، آن هم از نوع پایدار، توسعه انسانی است. برای دست یافتن به الگوهای توسعه پایدار، ضروری است که انواع سرمایه، اعم از مادی، طبیعی و انسانی بازآفرینی و حفظ شوند. در این زمینه، شاخص های توسعه انسانی در سال ۱۹۹۰ به وسیله آمار «تیاسن» (1)برنده جایزه نوبل و یک اقتصاددان پاکستانی به نام «محبوب الحق» (2)مطرح شد و با همکاری «گوستا» و «رانیس» (3)توسعه یافت و از همان زمان از سوی سازمان ملل به عنوان مقیاس جدید توسعه، معرفی شد. این شاخص ضمن این که معیاری برای اندازگیری رفاه شهروندان به دست می دهد، اثر سیاست های اقتصادی بر کیفیت زندگی شهروندان را اندازگیری می کند.

این شاخص که بر جایگزین کردن دیدگاه تولیدمدار تأکید ویژه دارد، مبتنی بر این ایده اساسی است که لازمه دستیابی به زندگی بهتر علاوه بر داشتن درآمد بالا، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت های انسانی است. همچنین شاخص توسعه انسانی درصدد اندازگیری متوسط دستیابی یک کشور، در سه بعد اساسی توسعه انسانی است. این ابعاد عبارتند از زندگی همراه با سلامتی، دانش و استاندارد شایسته زندگی. هر یک از این ابعاد میزان رفاه یک جامعه را در زندگی اجتماعی - اقتصادی نشان می دهد. (ده مرده و همکاران، 1389

علاوه بر این سرمایه انسانی که به معنی سرمایه گذاری برای پرورش انسانی فرهیخته، سالم و مطلع است و شامل مراقبت های خانوادگی پیش دبستانی، کارآمدی بعد از پایان تحصیلات مدرسه ای، سرمایه گذاری در آموزش دانشگاهی و بازار کار، از طریق جستجوی شغل و خلاصه کسب انواع مهارت ها و توانایی هاست.

2- 2 - 1 - شاخص های سرمایه انسانی

شاخص توسعه انسانی یکی از شاخص های اصلی رشد و پیشرفت کشورها محسوب می شود. این شاخص ها از سال ۱۹۹۰ میلادی توسط سازمان ملل متحد به مرحله اجرا گذاشته شد و از آن پس هر ساله

فهرستی از کشورهای جهان را به ترتیب از بالاترین تا پایین ترین رتبه ها در مقایسه با نمودارها و کشورهای دیگر منتشر می کنند. کشورهایی که در رده های بالای شاخص توسعه انسانی قرار دارند کشورهای توسعه یافته و کشورهایی که در رده های پایین قرار دارند کشورهای توسعه نیافته و عقب

1- ۱۹۹۰(، Amartyasen(.
2- Mahbub - ulhag.
3- Gusta Ranis. .

افتاده تری از نظر پیشرفت های جهانی هستند. هدف از جمع آوری و انتشار این شاخص ها از سوی سازمان ملل متحد این است که نشان دهد نیروی انسانی بزرگترین ثروت یک ملت محسوب می شود. سازمان ملل به دنبال آن است که اثبات کند موفقیت یک کشور صرفا در سایه درآمد امکان پذیر نیست، اگر چه بدون منابع هم هیچ گونه پیشرفتی امکان پذیر نیست. در شاخص توسعه انسانی، کشورهای جهان براساس سه حوزه سلامت، آموزش و دانایی و وضعیت اقتصادی مورد ارزیابی قرار می گیرند. در زیر مجموعه این حوزه شاخص هایی تعریف شده که نشان می دهد هر کشور در زیر بخش های این حوزه ها چگونه عمل کرده است. شاخص هایی از جمله درآمد سرانه، میانگین متوسط واقعی سال های تحصیل، میانگین سال های آموزش بزرگسالان و امید به زندگی در بدو تولد از جمله شاخص هایی بودند که تا سال 20۰9 از سوی این سازمان بین کشورهای مختلف مورد مقایسه قرار می گرفتند. در این تحقیق از بین شاخص های مختلف سرمایه انسانی، شاخص های امید به زندگی در بدو تولد و درآمد سرانه، مورد استفاده قرار گرفته است.

۲-۲- سرمایه فرهنگی

در سرمایه فرهنگی، مجموعه ای از دانش ها، تمایلات، عادات، نگرش ها و توانایی های شناختی را مدنظر قرار می دهیم که در شکل کالاها و ابزارهای فرهنگی متجلی می شود.

در واقع سرمایه فرهنگی، گرایش ها و عادات دیرپائی هستند که در طی فرآیند جامعه پذیری حاصل می شوند. از جمله گرایش ها و عادات، می توان به مهارت های غیررسمی بین اشخاص، مانند سبک زندگی، وضعیت تحصیلی، سلیقه و زبان، اشاره نمود. سرمایه فرهنگی در بین سرمایه ها استوارترین و ثابت ترین سرمایه است. (خدایی، 1385

اصطلاح سرمایه فرهنگی نخستین بار توسط «پیر بوردیو» به ادبیات علوم اجتماعی و انسانی وارد شده است. ویژگی بارز سرمایه فرهنگی «بوردیو» ، تحلیل سازوکار موفقیت های تحصیلی با توجه به میزان برخورداری گروه ها و طبقات اجتماعی از این سرمایه است. دانش آموزانی که سرمایه فرهنگی بیشتری دارند (دانش آموزان متعلق به

خانواده هایی که مهارت ها و برتری های فرهنگی مسلط را در اختیار دارند) بهتر می توانند قواعد بازی را رمزگشایی کنند و بهتر می توانند مهارت ها و برتری های فرهنگی را که در مدارس پاداش می گیرند در خود پرورش دهند و بنابراین بهتر می توانند به سطوح بالاتر تحصیلی راه یابند. بر این اساس، طبقات مسلط نسبت به سایر طبقات، سهم بیشتری از سرمایه فرهنگی می برند و به همین جهت بیشتر قادر خواهند بود که این نوع سرمایه را در فرزندانشان به ودیعه بسپارند. با افزایش سرمایه فرهنگی در نزد طبقات متوسط، عملکرد تحصیلی فرزندان افزایش می یابد.

«بوردیو» در تحلیل موفقیت های تحصیلی طبقاتِ مختلفِ اجتماعی، خاطرنشان می سازد که همگام با

گسترش سریع آموزش عالی، سرمایه فرهنگی به عنوان یک نیروی جدید در موفقیت افراد وارد عمل می شود. (خدایی، 1385 با توجه به آن چه گفته شد شاخص اصلی نشان دهنده سرمایه فرهنگی، میزان تحصیلات می باشد. بنابراین در این مقاله از شاخص آموزش، برای نشان دادن سرمایه فرهنگی در هر کشوری استفاده شده است.

۲- 4 - سرمایه اجتماعی

اشاره

در سال های اخیر، مفهوم سرمایه اجتماعی به معنای این که مشارکت کردن در گروه و جامعه می تواند برای فرد، منافع و کارکردهای مثبت داشته باشد، یکی از رایج ترین واژه هایی است که از علوم اجتماعی وارد ادبیات حوزه های دیگر علمی و حتی وارد زبان عمومی شده است. تأکید بر اهمیت اثرات مثبت روابط اجتماعی بر روی فرد و نگرانی و دغدغه نسبت به تنزلِ روابطِ اجتماعی معنادار در جوامع جدید، از مفاهیم و بحث های قدیمی جامعه شناسی می باشند و می توان گفت واژه سرمایه اجتماعی در این معنی، مفهوم نو و جدیدی نیست و به آرای پیشکسوتان جامعه شناسی مانند: «کارل ماکس» ، «امیل دورکیم» و یا «گئورک زمیل» بر می گردد. به نظر «امیل دورکیم» ، در شرایطی که انسجام اجتماعی کاهش یابد و سنت ها و هنجارهای جامعه، فرد را در رفتار اجتماعی اش راهنمایی نکنند، فرد دچار بی هنجاری (آنومی) می شود و بسیاری از رفتارهای ناهنجار از جمله خودکشی، افزایش خواهد یافت.

«کارل مارکس» در بحث معروف خود درباره «از خود بیگانگی» ، آثار منفی و مخرب تقسیم فزاینده کار بر روی انسانها را مطرح نموده و «گئورک زمیل» ادعا می کرد که شهرنشینی با بوجود آوردن عقلانیت ابزاری و تحریک شدید عصبی، باعث پیدایش دلزدگی در روابط اجتماعی و همچنین بی تفاوتی انسانها نسبت به یکدیگر می شود. سؤالاتی که اکنون می تواند مطرح شود این است که با توجه به ریشه دار و سابقه دار بودن مفاهیم انسجام اجتماعی، وحدت گروهی، ادغام بودن فرد در جامعه و مانند اینها، اهمیت یافتن مفهوم سرمایه اجتماعی از چه روست؟ به طور کلی می توان گفت که تحقیقات معاصر درباره جامعه مدنی (فوکویاما، 1379)

به این نتیجه عام دست یافته اند که در نظام اجتماعی، سه عنصر مهم وجود دارند که بعضاً با یکدیگر متحاضم بوده و اگر بین آنها تعادل ایجاد نشود، جامعه با مشکل روبرو خواهد شد. این حوزه ها عبارتند از بازار (اقتصاد) ، اجتماع و دولت. تجربه کشورهای گوناگون نشان می دهد که تسلط و قدرت بلامنازع هر یک از این حوزه ها، می تواند آثار مخرب و آسیب های جدی برای جامعه به همراه داشته باشد. دولت بسیار قدرتمند و یکه تاز به استبداد و استالینیسم منجر می شود، در صورتی که بازار افسار گسیخته و بدون نظارت به مافیاهای اقتصادی منجر می شود (مانند روسیه بعد از فروپاشی شوروی) و اجتماع به خود رها شده نیز (آنچنان که

توماس هابز» در قرن هجده ادعا کرده بود) می تواند به منازعات قومی و جنگ داخلی ختم شود (مانند یوگسلاوی) (شارع پور، 1383) در چنین فضایی است که طرح سرمایه اجتماعی جذاب به نظر می رسد، یعنی این که در قرن حاضر، با توجه به پیشرفت های تکنولوژیک و مخصوصاً فرآیند جهانی شدن، نیروهای اقتصادی رونق فراوانی یافته اند و حیطه اثرگذاری آنها بسیار وسیع شده است. همچنین دولت ها با توجه به مسئولیت های هر چه بیشتری که به عهده می گیرند و نقش فعالی که در بسیاری از زمینه ها بازی می کنند بسیار قدرتمند و بزرگ شده اند؛ در مقابل، روابط اجتماعی و نقشی که آنها درجامعه بازی می کند، آرام آرام تضعیف شده اند در چنین فضایی صحبت کردن از اهمیت روابط اجتماعی و این که این گونه روابط می توانند کارکردها و منافع مثبتی داشته باشند جلب توجه می کند. در واقع، واژه سرمایه اجتماعی که در اواسط سال های ۱۹۸۰ توسط افرادی چون «کلمن» و یا «بوردیو» مطرح گردید، امروزه به یکی از مصطلح ترین مفاهیم علوم انسانی تبدیل شده است. در عین حال وجود کلمه سرمایه در واژه سرمایه اجتماعی، تأکید بر این دارد که سرمایه اجتماعی مثل سرمایه انسانی یا سرمایه اقتصادی، مولّد است، یعنی فرد می تواند از طریق سرمایه اجتماعی ارزشی بوجود آورد، کاری انجام دهد، به هدفی نایل شود، مأموریتی را به انجام برساند که در صورت فقدان سرمایه اجتماعی، آن اثر بوجود نمی آید. (ساروخانی و همکاران، 1387)

2- 4 - 1 - ابعاد و شاخص های سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی دارای سه بعد اساسی است:

۱) بعد ساختاری

شامل الگوی پیوندهای میان اعضاء گروه و ترکیب سازماندهی این اعضاست. سلسله مراتب شبکه، تراکم و میزان همگنی گروه یا اعضای گروه از جمله شاخص های عمده بعد ساختاری هستند.

۲) بعد هنجاری

به کیفیت تعاملات و ارتباط اعضاء در درون یک گروه اشاره دارد. در این بعد شاخص هایی نظیر اعتماد و ارتباط متقابل مطرح است.

۳) بعد شناختی

کمتر قابل اندازه گیری بوده و می توان آن را ارزش های مشترک در میان اعضای یک گروه دانست. هنجارها، ارزش ها، نگرش، باورها، فرهنگ شهری و. . . در این بعد قرار دارند.

حال با توجه به این سه بعد به بیان شاخص ها و عناصری که در هر بعد قرار دارند می پردازیم. (ساروخانی و همکاران، 1387

ص: 409

جدول شماره1: شاخص های سرمایه اجتماعی به تفکیک ابعاد ساختاری، شناختی و هنجاری

><نمایش تصویر

2- 4 - 2 - سرمایه اجتماعی و جرم و بزهکاری

تغییرات به وقوع پیوسته در دهه های اخیر، نشان از تحول اساسی در ساختار نظام ارزشی جامعه می دهد. تحولاتی که چه بخواهیم و چه نخواهیم با نظم سنتی پیشین در تقابل است. امروزه با تشدید فرآیندهای جهانی شدن و پیآمدهای فرهنگی - اجتماعی آن، به ویژه مصرف گرایی، تکثر جوامع و به تبع آن آسیب های اجتماعی از قبیل افسردگی و اعتیاد، جرم و بزهکاری، جنایت و شورش های اجتماعی، بیکاری و اوقات فراغت، مشکل در ازدواج، کنکور و. . . ، به موضوع سیاست های اجتماعی مبدل شده اند. نوجوانان و جوانان به عنوان یکی از مهم ترین گروه های سنی، تنها افرادی نیستند که در معرض فرآیندهای متفاوت توسعه اجتماعی قرار گرفته اند، بلکه آنها به شیوه ای متفاوت از سایر گروه های سنی به این رویدادها واکنش نشان داده اند. (شیخی و همکاران)

انتخاب و محاسبه شاخص سرمایه اجتماعی، منوط به اهمیت شاخص و هم چنین داده های موجود است. در این تحقیق با استفاده از تحقیق سعادت در سال 1386، میزان جرم (نسبت تعداد پرونده های قضایی به جمعیت) به عنوان شاخص سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته است. نتایج تحقیق مزبور، نشان می دهد در سال هایی که جرم زیاد بوده، سرمایه اجتماعی کاهش پیدا کرده است و در سال هایی که میزان ارتکاب جرم کم بوده، میزان سرمایه اجتماعی در سطح بالایی قرار داشته است. (سعادت، 1386)

۳. زمینه های وحدت و انسجام اسلامی

اشاره

در آموزه ها و اعتقادات دین اسلام زمینه های وحدت نظر در مسائل اساسی و وجوه مشترک و مورد قبول همهٔ مسلمانان نه تنها در اصول،

بلکه در فروع نیز آنقدر زیاد است که می توان به راحتی گفت که مسلمانان با یکدیگر اختلاف قابل توجهی ندارند و چیزی که بتواند مانع وحدت آنها باشد وجود ندارد.

در حال حاضر، مسلمانان در مورد مسائل زیر که همگی از مسائل اساسی اسلام هستند و پایه های اصلی دین اسلام را تشکیل می دهند همه با یکدیگر وحدت نظر داشته و اختلافی ندارند.

۱. توحید

همۀ مسلمانان اعم از شیعه و سنی به خدای واحد با همۀ خصوصیات و صفاتی که قرآن کریم بیان می کند ایمان دارند و پرستش را مخصوص و شایستۀ او می دانند. به اعتقاد همۀ مسلمانان پرستش و عبادت غیر خدا، هر کس و هر چیز که باشد، شرک و غیر قابل قبول است. (لااله الا الله)

۲. پیامبر اعظم (ص)

اعتقاد همۀ مسلمانان بر این است که حضرت محمد ابن عبدالله (ص) آخرین پیامبر و فرستادۀ الهی است و پس از او پیامبری نیامده و نخواهد آمد. (محمد رسول الله)

۳. قرآن کریم

در میان مسلمانان اعم از شیعه و سنی در مورد اینکه قرآن کریم کتاب خداست که بر پیامبر خود حضرت محمد (ص) نازل فرمود تا مردم را با آن هدایت کند، هیچ اختلافی نیست.

4. کعبه

همۀ مسلمانان، کعبه را که در مکه مکرمه قرار دارد به عنوان قبلۀ مسلمین قبول دارند و به سوی آن نماز می خوانند. در میان شیعه و سنی کسی وجود ندارد که به قبلۀ دیگری معتقد باشد.

5. نماز

بر هر فرد مسلمان واجب است در شبانه روز پنج بار نماز بخواند. صبح، ظهر، عصر، مغرب و عشاء. نماز به اعتقاد همۀ مسلمانان مهم ترین عبادت

خداست و در تعداد رکعات آن نیز میان همه فرقه های اسلامی وحدت نظر وجود دارد.

همه مسلمانان هنگام عبادت و نماز خواندن رو به سوی کعبه می ایستند. حتی در مورد کیفیت خواندن نماز نیز اختلافی نیست.

6. روزه

روزه نیز از عبادات مهمی است که همۀ مسلمانان در ماه مبارک رمضان هر سال با نیت اطاعت از فرمان خدای متعال انجام می دهند و دربارۀ مسائل عمدۀ آن میان فرقه های مختلف اسلامی اتفاق نظر وجود دارد.

۷. حجّ

یکی دیگر از عبادات بسیار مهم و شکوهمند مسلمانان، حج است که بر هر فرد مسلمان مستطیع، واجب است یک بار در عمر خود آن را انجام دهد.

خوشبختانه در مورد اصل این عبادت و ارکان آن میان همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی اتفاق نظر وجود دارد. زمان حج، مکان حج، احرام، تعداد طوافها، سعی، وقوف در عرفات و مشعرالحرام، وقوف در منی، رمی جمرات، قربانی، حلق و تقصیر از مسائلی هستند که همهٔ مسلمانان نسبت به آنها هم عقیده هستند و یکسان عمل می کنند. البته در بعضی از موارد جزئی اختلاف نظرهایی بین فرقه های اسلامی از جمله بین فرق چهارگانه اهل سنّت وجود دارد که ناشی از اختلاف فتاوای فقهای آنهاست و ضرری به اصل حجّ و ارکان آن که مورد اتفاق همهٔ مسلمانان است وارد نمی کند. همین اتفاق نظر مسلمانان در عبادت شکوهمند و وحدت آفرین حج سبب شده است میلیونها مسلمان یکدل از سراسر جهان هر ساله در بیت الله الحرام در یک گردهمایی با شکوه گرد هم آیند و از مسائل و مشکلات همدیگر آگاه شوند و قدم های مثبتی در جهت حل مشکلات جهان اسلام بردارند.

بدیهی است اگر وحدت اسلامی و انسجام اسلامی تحقق یابد کنگره عظیم و شکوهمند حج می تواند بزرگترین نقش را در حل مشکلات مسلمانان و پیشبرد اهداف اسلام داشته باشد.

۸. جهاد

عموم مسلمین اعم از شیعه و سنی در مورد وجوب جهاد برای حفظ کیان اسلام و دفع ظلم و تجاوز به امت اسلامی اتفاق نظر دارند.

۹. امر به معروف و نهی از منکر

یکی از مهم ترین و حیاتی ترین وظایف مسلمانان فریضهٔ امر به معروف و نهی از منکر است در روایات زیادی از پیامبر (ص) آمده است که ترک امر به معروف و نهی از منکر موجب تسلّط اشرار و ستمگران بر مسلمانان

می شود. و در ادامه فرموده است: چنین مسلمانانی هر قدر به درگاه خدای متعال دعا و تضرّع کنند، دعایشان مستجاب نخواهد شد. (1) رمز این مسئله در این است که امر به معروف و نهی از منکر، وسیلهٔ بسیار خوبی برای پاکی جامعه و مبارزه با گناهان است. این عمل مهم و حیاتی از طریق خود مردم به عنوان یک وظیفهٔ دینی انجام می شود و اثرات بسیار مثبتی در پاکی جامعه از آلودگیها و رشد و تعالی مسلمانان دارد. (2)

1- مجلسی، بحار الانوار، ج97، ص72.

2- قرائتی، محسن، امر به معروف و نهی از منکر، ص34. .

ص: 412

3- 1 - حج جلوه وحدت و اتحاد اسلامی

اتحاد به معنای با هم جور شدن و هماهنگ شدن است که در واقع نوعی اتحاد و همبستگی می باشد. معمولاً دولت های تشکیل دهنده اتحاد یا اتحادیه ها دارای هدف های سیاسی، اقتصادی، ایدئولوژی و فرهنگی مشابهی هستند. روشن و واضح است، اگر مسلمانان به ابعاد گوناگون حج توجه کنند و بدون تعصب آن گونه که سزاوار مناسک حج است، عمل کنند، آن گاه حج یکی از بهترین جلوه های وحدت و اتحاد اسلامی و زمینه ساز تفاهم جهان اسلام خواهد بود؛ آن گونه که امام خمینی (رحمه الله) فرمودند: « یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمانان است.

حج یگانه فریضه ای است که خداوند برای ادای آن، آحاد مسلمین را از گوشه و کنار جهان به یک نقطه معین و در زمان معین « ایام معلومات» فرا خوانده، به طوری که اگر در غیر این مکان و زمان انجام گیرد، پذیرفته نخواهد شد.

اگر چه در گذشته و اکنون تلاش هائی شده و می شود تا حج را فریضه فردی قلمداد کنند اما با غور در آیات و روایات فهمیده می شود که حج، مرکز اجتماع مسلمین است؛ زیرا اگر هدف، صرف انجام دادن مناسک و طواف گرد خانه خدا و. . . بود، چرا جواز انجام آن در طول سال صادر نشده است؟ چه لزومی داشت همه مردم مکلف باشند در یک مقطع زمانی خاص، در یک نقطه جمع شوند و در آن ایام هم در اجتماع یک روزه و یک شبه و سه روزه گرد هم آیند؟ (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) پس منافعی که مسلمانان باید شاهد آن باشند منافعی است که با حیثیت تجمع مردم و حالت اجتماع ارتباط پیدا می کند و حتی می توان گفت: که اگر از این اجتماع، فایدۀ عمومی بدست نیاید، مقصود حاصل نخواهد شد.

4. حج، فریضه ای اجتماعی

حج فریضه ای اجتماعی است و از دلایل اجتماعی بودن حج این است که خطاب در آن متوجه عموم مردم است. (وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَیامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِ الْأَنْعامِ فَکُلُوا

مِنْها وَ أطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) در میان مردم برای [ادای] حج بانگ برآور تا [زائران] پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری که از هر راه دوری می آیند به سوی تو روی آورند تا شاهد منافع خویش باشند و نام خدا را در روزهای معلومی بر دام های زبان بسته ای که روزی آنان کرده است، ببرند. پس از آنها بخورید و به درمانده مستمند بخورانید.

در این جا کلمه «مردم» عام است و همین، عمومیتِ اجتماعی بودن حج را می رساند. و یا در آیات دیگری چنین می فرماید: برای خدا بر مردم است آهنگ خانه او کنند، همانا اولین خانه ای که برای مردم قرار داده شده سرزمین مکه است «بخاطر بیاورید هنگامی که خانه کعبه را محل بازگشت مردم قرار دادیم» خداوند کعبه را که خانه محترم است وسیله ای برای أقامه امر مردم قرار داده است.

با عنایت به عمومیت دعوت (أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ) و اطلاق «منافع» و تفسیر امام رضا (ع) مبنی بر این که منافع حج، افرادی را که در مراسم حج نبوده اند نیز در بر می گیرد، می شود ادعا کرد که به طور قطع از منافعی که بر مراسم باشکوه حج مترتب می شود همان «منافع عمومی و اجتماعی» حج است.

همچنین مسلماً مقصود از (قِیاماً لِلنَّاسِ) در آیه مبارکه (جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَهَ الْبَیتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ) بعد اجتماعی آن است، چون که با توجه به اطلاق کلمهٔ «قیاماً» و مناسبت آن با «للناس» و با عنایت به معنی «قیام» چنین استظهار می گردد که کعبه و حج، سبب اصلاح امور دینی و دنیوی مردم و باعث رفع نابسامانی ها از جوامع مسلمین خواهد گردید؛ زیرا کعبه به عنوان ضامن جامعه بشری مطرح شده است و این به خاطر حرمت و جلالت و قداستی است که کعبه در نظر عموم مردم دارد، لذا کعبه موصوف به «بیت الحرام» شده است، از این رو محور فعالیت همگانی واقع می گردد.

از سوی دیگر، همانطوری که هدف از ارسال رسل و انزال کتب، «قیام مردم به قسط» می باشد، بهترین وسیلهٔ تحقق این هدف، مراسم باشکوه حج می باشد و این یکی دیگر از منفعت اجتماعی حج است.

5. روش تحقیق

اشاره

مدل های اقتصادی از نظر استفاده از داده های آماری به سه بخش تقسیم می شوند و در برخی از آنها برای برآورد مدل از اطلاعات سری زمانی استفاده می شود. بعضی دیگر از مدل ها براساس داده های مقطعی برآورد می شوند. روش سوم برآورد مدل که در سال های اخیر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است، برآورد مدل براساس داده «پانل» است. در این روش، یک سری واحدهای مقطعی طی چند سال مورد پردازش قرار می گیرند. استفاده از داده های «پانل» دارای مزایای زیر است: (اشراف زاده و مهرگان، 1387)

1. تعداد مشاهدات و داده ها در حالت «پانل» نسبت به حالت های دیگر بیشتر است و در نتیجه، باعث اعتماد بیشتر به برآوردها می شود؛

2. در این روش به محقق اجازه می دهد مدل های پیشرفته را تبیین و آزمون کند؛

3. زیاد بودن تعداد مشاهدات، مسئله هم خطی در اقتصادسنجی را تا حدود زیادی از بین می برد؛

4. با استفاده از داده های «پانل» ، تورش برآوردها از بین می رود.

در این قسمت، مراحل پنج گانه تخمین، تبیین شده است. ابتدا از آزمون ریشه واحد پانل استفاده و سپس هم انباشتگی داده ها با استفاده از آزمون هم انباشتگی پانلی آزمون می شود.

5- ۱ - آزمون اثرات ثابت یا اثرات تصادفی

برای تشخیص اینکه در برآورد مدلهای «پانل دیتا» کدام روش (اثرات ثابت و اثرات تصادفی) مناسب می باشد، از آزمون «هاسمن» (198۰) استفاده می شود، در آزمون هاسمن، فرضیه صفر و فرضیه مقابل آن به صورت زیر بیان می شود:

فرضیه صفر به معنای این است که بین جمله خطا (که در برگیرنده اثرات فردی است) ، و متغیرهای توضیحی، هیچ ارتباطی وجود ندارد و در واقع، مستقل از یکدیگر می باشند. این در حالی است که فرضیه مقابل به این معنی است که بین جزء اخلال و متغیرهای توضیحی، همبستگی وجود دارد (اشراف زاده و مهرگان، 1387 در صورت رد فرضیه صفر، بهتر است که از روش اثرات ثابت استفاده شود.

اگر b تخمین زننده روش اثرات ثابت و تخمین زن روش تصادفی باشد، آن گاه می توان نوشت:

«هاسمن» ثابت کرد که اگر عبارت مذکور دارای توزیع بزرگتر باشد، فرضیه صفر مبنی بر اثر تصادفی رد شده و فرض اثر ثابت پذیرفته می شود.

5- ۲ - آزمون ایستایی در داده های پانلی

فرضیه های آزمون ریشه واحد ایم، پسران و شین (1)، براساس فرضیات ریشه ی واحد (2)معمول است. در فرضیه این آزمون، ها می توانند مقادیر متفاوتی داشته باشند، به این صورت که واحدهای مقطعی دارای ضرایب برابر نبوده، بلکه مجاز به تغییر در بین مقاطع هستند. فرضیه های این آزمون به صورت زیر است:

در این آزمون از میانگین آماره های، برای محاسبه آماره استفاده می شود. اگر، نشان دهنده آماره t براساس آماره آزمون ADF

(3)برای آزمون ریشه واحد i امین

<>نمایش تصویر

1- Shin ، Pesaran ، Im.
2- Unit Root Test.
3- Aug mented Dickey Fuller. .

مقطع، با وقفه و ضرایب آزمون باشد، آماره استاندارد به صورت رابطه 1 تعریف می شود:

(1)

که در آن با افزایش N و T به سمت بی نهایت، این آماره به سمت توزیع نرمال استاندارد میل می کند. به منظور ایجاد یک آماره استاندارد، ایم، پسران و شین، ارزش های و این مقادیر را که به وسیله شبیه سازی به دست آمده اند، محاسبه کرده اند.

(2)

پس از محاسبه این آماره، اگر مقدار آماره محاسبه شده از آماره جدول کوچک تر باشد، فرضیه ریشه واحد قابل رد شدن نیست. علاوه بر آماره t استاندارد محاسبه شده توسط آماره آزمون ADF ، می توان از آماره LM نیز استفاده کرد:

(3)

که در آن، عبارت از آماره ریشه واحد انفرادی برای آزمون فرضیه در برابر فرضیهاست. در این جا نیز می توان از LM استاندارد شده استفاده کرد.

<نمایش تصویر>

(4)

5- ۳ - آزمون هم انباشتگی پانل دیتا

آزمون هم انباشتگی «پانل دیتا» ابتدا توسط «پدرونی» در سال 1995 به کار برده شد. در این آزمون، فرضیه صفر () دلالت بر عدم وجود هم انباشتگی میان متغیرهای موجود در مدل دارد. در این تحقیق برای بررسی آزمون هم انباشتگی میان متغیرها از آزمون هم انباشتگی پدرونی استفاده شده است. این روش، رگرسیون هم انباشتگی جداگانه ای برای هر کشور تخمین می زند و بعد از آن برای آزمون پایایی جملات اخلال از هفت آماره

استفاده می کند. چهار مورد از این آزمون ها ضرایب اتو رگرسیو مرتبه اول را محدود می کنند تا برای همه کشورها یکسان باشد.

پدرونی این آماره ها را به عنوان آماره های هم انباشتگی پانل معرفی می کند. سه آماره دیگر براساس میانگین ضرایب اتو رگرسیو می باشند که برای هر کشور به طور جداگانه تخمین زده می شود. بنابراین، این آماره ها به ضرایب اتو رگرسیو اجازه می دهد که از کشوری به کشور دیگر تغییر کند که به عنوان آماره های هم انباشتگی گروهی - میانگین پانل شناخته می شوند. اولین آماره هم انباشتگی پانل یک آزمون نسبت واریانس غیر پارامتریک است. دومین و سومین نوع آماره پانل نیز به ترتیب آماره های t و rho و فیلیپس پرون (PP) می باشد. به طریق مشابه، در مورد اول از آماره های هم انباشتگی گروهی -

میانگین پانل به ترتیب آماره های rho و t فیلیپس پرون می باشد. سومین آماره نیز آزمون ADF گروهی - میانگین است که مشابه یا آزمون ریشه واحد پانل ایم و همکاران می باشد.

6. مدل تحقیق

اشاره

در این مطالعه به منظور بررسی رابطه بین تعداد زوار به کعبه و شاخص های سرمایه های مختلف از الگوی حداقل مربعات معمومی (OLS) استفاده شده است.

که در آن سرانه تعداد زائران از کشورهای منتخب، H شاخص سلامتی، I شاخص درآمد، T شاخص امید به زندگی، E آموزش، ID شاخص توسعه انسانی، CR شاخص سرمایه اجتماعی در کشورهای مورد مطالعه می باشند.

6- ۱- معرفی داده ها

><نمایش تصویر

داده های پژوهش سالانه می باشند و دوره زمانی 2010 - 20۰5 را در بر می گیرند. کشورهای مورد بررسی در این تحقیق شامل بحرین، مصر، ایران، عراق، سوریه، هند، اندونزی، کویت، پاکستان، قطر و امارات می باشند. همان طور که بیان شد، در این تحقیق شاخص سلامت (H) ، شاخص درآمد (I) ، شاخص توسعه انسانی (ID) و شاخص امید به زندگی (T) برای نشان دادن سرمایه انسانی استفاده شده است. شاخص آموزش (E) نشان دهنده سرمایه فرهنگی، شاخص میزان جرم (CR) ، شاخص نشان دهنده میزان سرمایه اجتماعی در کشورهای منتخب می باشد. شاخص های آموزش (E) از طریق محاسبات HDRO بدست آمده است. شاخص سلامت (H) و شاخص درآمد (I) نیز از محاسبات HDRO ، شاخص HDI از طریق محاسبات HDRO بر پایه داده های UNDESA سال 2011 بدست آمده است. داده های جمعیت با استفاده از UNDESA بدست آمده است. تعداد زوّار (N) با استفاده از سایت اطلاعات و آمار

کشور عربستان بدست آمده است. میزان جرم (CR) با استفاده از سایت NationMaster بدست آمده است.

6- ۲ - یافته های تحقیق

6- 2 - 1 - آزمون اثرات ثابت یا تصادفی

برای آنکه بتوانیم بین مدل های اثرات ثابت و اثرات تصادفی، از نظر قدرت توضیح دهندگی متغیر وابسته، مقایسه ای انجام دهیم، از آزمونی به نام آزمون هاسمن استفاده می کنیم. در این راستا با استفاده از آزمون هاسمن نتایج به صورت زیر می باشد:

برای جدول 2: نتایج آزمون هاسمن

با توجه به نتایج بالا و مقدار احتمال فرضیه صفر رد می شود لذا اثرات تصادفی ناسازگار است و لازم است جهت برآورد از اثرات ثابت استفاده می شود.

6- 2 - 2 - آزمون ایستایی در داده های پانلی

در این راستا، بایستی ابتدا از ایستا بودن متغیرها اطمینان حاصل کرد، بنابراین در این قسمت با استفاده از آماره آزمون IPS ، ابتدا به بررسی ایستایی متغیرها پرداخته شده که نتیجه این آماره آزمون در جدول آمده است:

جدول 3: نتایج آزمون IPS

مأخذ: یافته های تحقیق

<>نمایش تصویر

سطح معنی داری 1 درصد

با توجه به نتایج جدول 3، مشاهده می شود که تمام متغیرهای مورد بررسی در سطح معنادار می باشند.

6- 2 - 2 - آزمون هم انباشتگی پانلی

در مرحله بعد از آزمون هم انباشتگی پانلی پدرونی استفاده شده و هم انباشتگی متغیرها در بلند مدت بررسی می شود، نتیجه این آماره آزمون در جدول 4 آمده است.

جدول 4: نتایج آزمون هم انباشتگی پانلی با استفاده از آزمون پدرونی

><نمایش تصویر

ماخذ: یافته های تحقیق

سطح معنی داری 1 درصد

با توجه به نتایج آزمون هم انباشتگی پانلی پدرونی که در جدول4 آورده شده است، متغیرهای مدل در کشورهای مختلف با استفاده از آماره های Panel v - Statistic ، Panel PP - Statistic ، Panel ADF - Statistic ، Group PP - Statistic ، Group ADF - Statistic در سطح1 درصد معنادار می باشند. بنابراین متغیرها در بلندمدت در کشورهای مورد مطالعه هم انباشته می باشند و دارای رابطه معناداری می باشند.

6- 2 - 3 - نتایج تخمین مدل

جدول شماره 5 نتایج حاصل از تخمین معادله اثر سرمایه های انسانی، سرمایه های اجتماعی و سرمایه های فرهنگی بر تعداد زائران کشورهای منتخب در مراسم حج را نشان می دهد.

همان طور که مشاهده می شود در تخمین مورد پذیرش 97 درصد از تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل مدل توضیح داده شده است. متغیر درآمد (I(اثر مثبت و معنی داری بر تعداد زوار از هر کشور دارد علت این امر را می توان بدین صورت بیان کرد که با افزایش درآمد تقاضا برای کالاهای لوکس افزایش می یابد و سفر از جمله سفرهای زیارتی در کشورهای مسلمان به عنوان یک کالای لوکس برای ساکنان آن کشورها تلقی می گردد و در این صورت با افزایش درآمد بر تعداد زوار از هر کشور به قصد زیارت مکه مکرمه افزایش می یابد. شاخص توسعه انسانی (ID(، شاخص امید به زندگی (T(از جمله متغیرهای معنادار و اثرگذار بر درصد زوّار از کشورهای منتخب به خانه خدا در سطح معناداری، پنج درصد می باشند. امید به زندگی یک شاخص آماری است که نشان دهنده متوسط طول عمر در یک جامعه می باشد. انسان هر قدر که بر سنش افزوده می شود، بیشتر احساس می کند که زندگی این جهان یک حبس طولانی بیش نیست و امید و اشتیاق آزادی و رهایی و گام نهادن به افق های بالاتر را در دل خود می پرورد. چون به بالا بنگرد، درخواهد یافت

که امور این جهانی تا چه اندازه کوچک و حقیرند. چون رو به سوی پروردگار جهان کند، همه سختی ها و مرارت ها آسان می شود و تمایل به حج که زیباترین جلوه نظر به سوی پروردگار است در او افزایش می یابد. بنابراین انتظار می رود که در جوامعی که متوسط سن بالاتر است تعداد زائران بیشتر باشد.

شاخص سلامت (H) نیز دارای اثر معناداری بر متغیر وابسته می باشد. انسان در پرتو تندرستی می تواند مسیر کمال و قرب الهی را بپیماید. هر چه وضعیت بهداشت و درمان بهتر باشد تقاضا برای سفر حج بیشتر

می باشد. از سوی دیگر اعمال سنگین حج نیازمند بهره مندی از توانایی و استطاعت جسمی و یا روانی لازم می باشد. در واقع هر چه افراد احساس تندرستی کنند و از سلامت جسمانی کافی برخوردار باشند تمایل بیشتری جهت انجام فرایض دینی از جمله مهم ترین آنها که سفر حج می باشد، پیدا می کنند.

شاخص آموزش نیز دارای اثر مثبت و معناداری بر توسعه تعداد زوّار از هر کشور دارد. با انجام آموزش و شناساندن نقش عبادات دین و شعائر دینی در افزایش امنیت روانی، تمایل به انجام تکالف دینی از جمله حج، زیاد می شود. علاوه بر این هر چه سطح آموزش در جامعه زیاد باشد، نشان از برخورداری آن امت از سرمایه فرهنگی بالاتر می باشد. همچنین جامعه ای که از سرمایه های فرهنگی بالاتری برخوردار می باشد میزان تعاون و همکاری در آن جامعه بیشتر و چون انجام سفر حج، نیاز به همکاری و قدرت تحمل افراد دارد، انتظار می رود که با افزایش سرمایه فرهنگی بر تعداد زوّار از هر کشور نیز افزوده گردد.

شاخص میزان جرم، اثر منفی و معناداری بر تعداد زوّار هر کشور دارد. همان طور که بیان شد هر چه میزان جرم در جامعه ای کمتر باشد، آن جامعه از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردار می باشد. در سایه سرمایه اجتماعی، اعتماد، اطمینان، همبستگی و انسجام فراهم می شود، بنابراین تمایل برای حج به عنوان یک فریضه اجتماعی، افزایش می یابد. اما هرگونه کاهش سرمایه اجتماعی به کاهش مشارکت های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و آسیب های اجتماعی، بی اعتمادی، یأس و ناامیدی می انجامد.

بنابراین کاهش میزان جرم که به معنای افزایش سرمایه اجتماعی است، سبب افزایش تعداد زائران از کشورهای منتخب شده است.

علاوه بر این از بین شاخص های مختلف، سهم شاخص توسعه انسانی و شاخص درآمد از شاخص های بیان کننده سرمایه انسانی خیلی بیشتر از سایر شاخص های دیگر می باشد که نشان دهنده سهم بالای سرمایه انسانی هر امتی بر تعداد زائران شرکت کننده در مراسم حج از هر کشور می باشد.

><نمایش تصویر

۷. نتیجه گیری و پیشنهاد

اساسا تعالیم اسلام به گونه ای است که اتحاد و همبستگی مسلمانان را صرف نظر از تنوع قومی، نژادی، زبانی و فرقه ای ترویج می نماید. برآیند اتحاد را در تاریخ اسلام به خوبی می بینیم مسلمانان، در پرتو تعالیم روح بخش اسلام از جمله، حج و رهبری خردمندانه پیامبر اسلام (ص) در فضای وحدت و برادری در مدت کوتاهی به پیروزی هایی چشمگیری دست یافتند. اگر نظری به ابعاد مختلف حج بیاندازیم، به خوبی درمی یابیم که حج یکی از مظاهر عظیم انسجام در امت اسلامی است. در این تحقیق با بیان حج به عنوان یک پدیده اجتماعی که از مهم ترین مظاهر اتحاد مسلمان می باشد، به بررسی نقش سرمایه انسانی، سرمایه فرهنگی و سرمایه اجتماعی بر تعداد زائران از کشورهای مسلمان به مکه مکرمه، پرداخته شده است. نتایج نشان می دهد افزایش هر کدام از سرمایه ها سبب افزایش تعداد زائران از کشورهای منتخب در مراسم حج می شود. در واقع هر چه سرمایه های انسانی و اجتماعی و فرهنگی در یک امت بیشتر باشد، به معنای برخورداری از اجتماعی منسجم و متحد و سطح بالای اعتماد می باشد. در چنین ملتی توجه و برخورداری از فرایض دینی نیز بیشتر می باشد. در این بین حج به عنوان یگانه فریضه ای است که خداوند برای ادای آن، آحاد مسلمین را از گوشه و کنار جهان به یک نقطه معین و در زمان معین (أَیامٍ مَعْلُوماتٍ) فرا خوانده از این امر مستثنی نیست. در این بین سهم سرمایه انسانی بیشتر از سایر سرمایه ها می باشد.

منابع

1. قرآن کریم، ترجمه گروهی، رضایی اصفهانی و همکاران، قم، اعتماد، چ اول، 1383 ش.

2. تفاسیر علی ابن ابراهیم و برهان از خاصه، به نقل از بینات شأن نزول آیات، ص139، محقق: محمد باقر، چ2، تهران، 1359ش.

3. خدایی، ابراهیم (1388) ، بررسی رابطه سرمایه اقتصادی و فرهنگی والدین دانش آموزان با احتمال قبولی آنها در آزمون سراسری سال تحصیلی 1385، فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران، سال اول، شماره چهارم، صص 84 - 65.

4. دائره المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف دفتر تبلیغات اسلام.

5. دائره المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف دفتر تبلیغات اسلامی قم، ج، ص.

6. ده مرده، نظر، اسفندیاری، مرضیه، رادنیا، مرجان (1389 ارزیابی شاخص توسعه انسانی در استان سیستان و بلوچستان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره 36. ص 184 - 176.

7. رهبری، حسن ۱۳۸۰، مجد نهاد عبادت و ستاد ولایت. تهران: دبیرخانه کانون های فرهنگی هنری مساجد.

8.

ص: 421

ساروخانی، باقر، امانی کلاریجانی، امرالله، "سرمایه اجتماعی: ابعاد، دیدگاهها و شاخص ها"، برگرفته از وبلاگ غفور شیخی. http: //searches. blogfa. com/post - 211. aspx

9. سفیری، خدیجه، آراسته، راضیه (1386) ، بررسی رابطه سرمایه اقتصادی زنان با نوع روابط همسران در خانواده، مجله علمی پژوهشی تحقیقات زنان، سال دوم، شماره اول، صص 147 - 114.

10. سید محمد ضیاء آبادی، حج برنامه تکامل، انتشارات بنیاد خیریه الزهرا، ص.

11. سعادت، رحمان (1386) برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران (با استفاده از روش فازی) ، سایت جهاد دانشگاهی.

12. شارع پور، محمود، (۱۳۸۰) ، فرسایش سرمایه اجتماعی و پیآمدهای آن، نامه انجمن جامعه شناسی تهران، نشر کلمه.

13. شیخی، غفور، مقوم، سعیده، بررسی جامعه شناختی نمودهای سرمایه اجتماعی در ایران، برگرفته از وبلاگ شخصی غفور شیخی. http: //searches. blogfa. com/post - 211. aspx

14. فوکویاما. فرانسیس، (1379) ، پایان نظم، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.

15. فرهنگ علوم سیاسی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ص.

16. فیض الله زنده، علی، (1383) ، بررسی مقایسه ای شاخص های توسعه انسانی و کشورهای همسایه، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره 9، صص 13 - 25.

17. کلمن، جیمز، (1377 بنیادهای نظریه های جامعه شناسی. تهران. نشر نی.

18. کلینی، اصول کافی، ج1، ص333.

19. مجلسی، بحار الانوار، ترجمه و شرح جواد مصطفوی، ج97، ص72.

20. یوسفی جولندادن، منصور، (1387) کارکرد مزارات و زیارتگاه ها. کتابخانه تخصصی حج، اعتقادات و پاسخ به شبهات، مجموعه مقالات هم اندیشی زیارت - جلد دوم.

Bourdieu .1

P.)1983(. Norms of capital in J. C. Richards) ed. (X yncs ، ztbtpuf aRt ynctl fgfyawqtb often we hoRtbt ، C - wyme in New York: reenwood press 2. Coleman

J. S. Hoffer ، T)1987(. "Public and private 3. schools: the ، "impact of communities

Basic Books ، New York. 4. Fukuyama ،

F.)1997(، Social Capital and the Modern Capitalist ، Economy: Creating a HighTrust Workplace, " Stern Business Magazine ، 4)1(5. Putnam

R.)1993(، The Prosperous Community - Social Capital and ، .Public Life ، American Prospect ، 13 ، 36 6

ص: 422

)Ranis G.)20۰4

Human development and economy growth. Economic 7. ، growth Center

Yale University Center Discussion paper no. 887. 8. UNDP ،

Human Development Report)20۰7 - 20۰8(، New York ، ، Oxford University pres. 9. Wollenbaek

Dag and Per Selle. 20۰2 "Does Particip ation in Voluntary ، Associations Contribute to Social Capital: The Impact of Intensity ، Scope And Type. : " Nonprofit and Voluntaty Sevtor Quarterly. 31)1(: 32 - 61 10. World Bank

Doing business 2011," Doing Business 20۰9" A ،)2010(، copubl ication of the World Bank ، the Intern ational Finance Corp oration ، and Palgrave Macmilla. Washington ، DC 20433 11. www. doingb usiness. org

York. Coleman .12

J. S.)1988(,"Social capital in the creation of human 13. ، "capital

American Journal of Sociology ، Vol. 94 ، PP. S95 - S120 ، گزارش خروجی Eviews

<نمایش تصویر>

<>نمايش تصوير

ص: 424

<نمايش تصوير>

<نمایش تصویر>

<نمایش تصویر>

ص: 427

<>نمایش تصویر

ص: 428

<نمایش تصویر>

ص: 429

<نمایش تصویر>

<>نمایش تصویر

ص: 431

><نمایش تصویر

<نمایش تصویر>

برآورد تابع تقاضای حج و تقاضای عمره در ایران

با استفاده از داده های تابلویی استان های کشور

اشاره

مرتضی عزتی (1)

نیره رحیمی (2)

چکیده

حج و عمره از نهادهای برجسته اسلامی هستند. حج و عمره دو عمل عبادی واجب و مستحب مذهبی هستند که در اسلام به آن توجه بسیاری شده است. تقاضای سفر حج و عمره از تقاضاهای مذهبی شمرده می شود و بهره مندی از این سفر برای افراد هم رضایت خاطر آخرتی و هم رضایت خاطر دنیایی فراهم می کند. بر این پایه، تقاضای آن، تابعی از متغیرهای برانگیزاننده دنیایی و هم تابع متغیرهای برانگیزاننده مذهبی است. در این مقاله در پی برآورد تابع تقاضای سفر حج و عمره در ایران هستیم. بر پایه نظریه، این تقاضا تابعی از متغیرهایی مانند درآمد، ثروت، سرمایه مذهبی، ایمان، سن، جمعیت و تقاضای جانشین است. این دو تابع با به کارگیری داده های تابلویی برای استان های کشور با روش اقتصادسنجی داده های تابلویی در سال های ۱۳۸۰ تا 1386 برآورد شده است.

نتیجه برآوردها نشان می دهد تقاضای سفر حج، تابعی مثبت از درآمد، ثروت، سن و سرمایه مذهبی و جمعیت است. همچنین این تقاضا رابطه مثبت با تقاضای دوره قبل سفر حج و رابطه منحنی با سفر جانشین عمره دارد. تقاضای سفر عمره نیز با متغیرهای یاد شده

1- استادیار اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس mezzat@imodares. ac. ir.
2- کارشناس ارشد پژوهشگری. .

ص: 434

رابطه ای مانند تقاضای سفر حج دارد.

واژه های کلیدی: تابع تقاضا، حج، عمره، سرمایه مذهبی

طبقه بندی JEL:

۱. مقدمه

اشاره

در نظریه تقاضا، تقاضای کالاها و خدمات مذهبی نیز تحت تأثیر عوامل تعیین کننده تقاضای کالاها و خدمات دیگر مانند درآمد، ثروت، قیمت و مانند اینهاست، اما افزون بر اینها تابعی از سرمایه مذهبی (برای تقاضای فردی و اجتماعی) ، ایمان فردی و سن افراد است. تقاضای سفر حج و عمره نیز از این گونه تقاضاهای خدمات مذهبی است. سفر حج و عمره افزون بر اینکه می توانند رضایت خاطر دنیوی ایجاد کنند، با فرض نیت الهی، می توانند موجب به دست آوردن رضایت خاطر در زندگی پس از مرگ نیز بشوند. با وجود این، سفر حج در شرایطی برای برخی واجب است، اما سفر عمره مستحب است و این حکم، اندک تفاوت هایی در تقاضای آنها ایجاد می کند. افزون بر این برای تقاضای حج، محدودیت مؤثری وجود دارد و تقاضای موثر نمی تواند در هر زمان دلخواه برآورده شود و به این علت بخشی از تقاضا را به سمت دیگری جابجا می کند.

یادآوری این نکته در اینجا خوب است که تقاضای کالاها و خدمات مذهبی، ویژگی برانگیزانندگی مذهبی دارد. تقاضای بسیاری از این کالاها و خدمات با کالاها و خدمات دنیایی تفاوت اساسی می کند. نمونه آن حج است. حج سفری و. اجب است که برای افرادی که با انگیزه مذهبی به آن می روند هیچ سفر جایگرین دیگری نمی تواند جای آن را بگیرد. یعنی هیچ سفر خارج از کشوری جای دیدار خانه خدا را برای او نخواهد گرفت. در رخدادها نیز این گونه است که تنها سفر خارج از کشور بیشتر افراد همین سفر و یا زیارت های مانند آن است. یعنی بسیاری از تقاضاهای مذهبی جایگزین ندارند و اگر هم دارند باید آن انگیزه مذهبی را پوشش دهد. همچنین تقاضای مذهبی نیازمند ایمان مذهبی است که در صورت نبود آن ممکن است تقاضا رخ ندهد. به نظر ما درست نیست تقاضای سفر حج را با نگاه

به گردشگری بررسی کرد بلکه باید آن را با رویکرد تقاضای یک کالا یا خدمت مذهبی بررسی کرد.

در این مقاله ما تلاش می کنیم با این رویکرد به تقاضای سفر حج و عمره نگاه کنیم و بر این پایه هم باید پیشینه پژوهش ما با این رویکرد مرور شود و هم متغیرهایی که تقاضای مذهبی را بر می انگیزانند وارد بررسی شوند.

در این مقاله در پی برآورد جداگانه تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره هستیم. با توجه به مطالعات نظری و تجربی انجام شده در زمینه تقاضای کالاها و خدمات مذهبی با رویکرد اسلامی، همچنین در نظر گرفتن قواعد اسلامی و محدودیت های آماری، متغیرهای اندازه جمعیت، درآمد،

ثروت، سن و سرمایه مذهبی به عنوان متغیرهای توضیحی انتخاب شده اند. دو تابع تقاضای حج و تقاضای عمره به روش داده های تابلویی اقتصادسنجی برآورد شده است. داده های استفاده شده، داده های استان های کشور برای سال های 1379 تا 1386 هستند. نکته قابل تأمل اینکه به علت کمبود برخی داده ها مانند داده های درآمد سرانه، برآورد مدل برای سال های بعد از سال 1386 امکان پذیر نشده است. همچنین اگر می توانستیم ایمان را نیز وارد تحلیل کنیم کار بسیار کامل تر می شد ولی چون داده هایی در کشور برای این متغیر نداریم چنین کاری ممکن نشد. البته متغیر سرمایه مذهبی که یک عامل اثرگذار سرمایه ای بر تقاضای کالاها و خدمات مذهبی است و سن نیز که با تناسب ایمان بر تقاضای این گونه کالاها و خدمات اثر می گذارد وارد شده اند.

نوآوری های این مقاله اینهاست

کار پژوهشی که این مقاله نتیجه آن است، اولین برآورد تابع تقاضای حج و تابع تقاضای عمره در ایران است. همچنین وارد کردن متغیرهای سن، ثروت و سرمایه مذهبی به عنوان عوامل اثرگذار بر تقاضای حج و تقاضای عمره تنها در این کار انجام شده است که اثر آنها نیز به خوبی در نتایج برآوردها نشان داده شده است و نتایج این برآورد را منحصر به خود کرده است. در این مقاله پس از مقدمه به پیشینه پژوهش و چارچوب پژوهش اشاره می شود. سپس تابع تقاضای حج و تابع تقاضای عمره به روش داده های تابلویی برآورد می شود و در پایان نتایج ارائه می شود.

۲. پیشینه پژوهش

اشاره

می توان تقاضای حج و تقاضای عمره را در ادبیات پژوهش با دو رویکرد پیگیری کرد: یکی با رویکرد گردشگری مذهبی و دیگری با رویکرد رفتار تقاضاکننده مسلمان. با توجه به اینکه بررسی ما از رویکرد دوم است، در آغاز اشاره ای به برخی پژوهش ها از نوع رویکرد یک می کنیم و پس از آن، پیشینه پژوهش را به طور بسیار مختصر با رویکرد دوم، در چارچوب دو بخش مطالعات نظری و تجربی اشاره می کنیم.

در زمینه گردشگری مذهبی در کشور پژوهش های قابل توجهی انجام شده است، مانند پژوهش های ابراهیم زاده، کاظمی زاد و اسکندری ثانی (۱390) ، احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی (۱390) ، تقوایی، موسوی و غلامی (1389) و مومنی، صرافی و قاسمی خوزانی (1387) و همچون اینها. با این وجود درباره تخمین تابع تقاضای گردشگری مذهبی پژوهش درخوری یافت نمی شود. همچنین در ایران پژوهشی که سفر حج را به عنوان گردشگری مذهبی بررسی کرده و تابع تقاضا برای آن برآورد کرده باشد نیز یافت نکردیم. در کشورهای دیگر درباره گردشگری مذهبی و تقاضای آن بررسی های

بسیاری شده است، مانند مگدالنا ورزساک (1)و کارمن ماریا کات (2) (۲۰۰۹) ، آنجرز روبیو گیل (3)و جاویر دی استبان کاریل (4)(۲۰۰۸) ، اس ویجایاناند (5)(2012) ، علا گادو کانا (6)(۲۰۱۱) و مانند اینها. اما در کشورهای دیگر درباره تخمین تابع تقاضای حج و عمره نیز بررسی شایانی یافت نکردیم.

۱- ۲. مروری بر مطالعات نظری انجام شده در زمینه رفتار تقاضاکننده مذهبی

شاید بتوان گفت از نخستین نوشته هایی که به شیوه علمی امروز در چارچوب نظری دربارۀ رفتار تقاضاکننده مسلمان چاپ شده است، کار محمد منذر کهف (7)(۱۹۷۳) است. او در این نوشته با نام «مقدمه ای بر مطالعه اقتصاد اسلام» ، بیان می کند که چشم انداز زمانی مصرف کننده مسلمان، از مصرف کننده غیردینی تفاوت دارد (Kahf ، ۱۹۷۳؛ P ۱۰ - ۱۳) . او در مقاله ای دیگر با نام «بحثی در زمینه رفتار مصرف کننده در جامعه اسلامی» (کهف، ۱۳۷5) عقلایی بودن رفتار مصرف کننده بر پایه اصول اسلامی را مطرح و نتایج زیر را ارائه می کند:

۱ - اهداف مصرف کننده، در بردارنده ی گسترش زندگی به جهان پس از مرگ است، همچنان که در برگیرنده لذت به دست آمده از مصرف مادی است.

۲ - با جایگزین کردن «هزینه های نهایی» به جای «مصرف» ، که ترکیبی است از هزینه کالاها و خدماتی که در زندگی این جهان موجب رضایت مندی مصرف کننده می شود و هزینه های در راه خدا (که در تحلیل سنتی مصرف جای ندارد) (Kahf ، ۱۹۷4) .

«انس زرقا» در نوشته خود، بر پایه نظریه «شاطبی و غزالی» ، حدود مصرف در سطح کفایت و کمتر از اسراف، همچنین هدف بودن پاداش آخرتی را مطرح می کند. بر پایه نظر او، هدف مصرف کننده، بیشینه کردن مطلوبیت ناشی از مصرف در این جهان و پاداش در جهان دیگر است (Zarga ، ۱۹۷6؛ P ۳۰ - 45) .

«توتونچیان» در کتاب تئوری تقاضا و تحلیل اقتصادی انفاق با بحث های اقتصاد خردی، با وارد کردن متغیر کفایت، به عنوان مرز اسراف در

مصرف شخصی و اسراف در انفاق به عنوان بیشینه کننده

1- MAGDALENA VORZS ء K.
2- CARMEN MARIA GU ق .
3- Angeles Rubio Gil.
4- Javier de Esteban Curiel.
5- S Vijayanand.
6- Alaa Gado Kana.
7- Mohammad Monzer kahf .

انفاق مجاز و با وارد کردن قید بودجه به استخراج تابع تقاضا و انفاق مسلمان می پردازد (توتونچیان، 157:1363 - 128

«فهیم خان» در مقاله «تابع مصرف کلان در چارچوب اسلامی» ، کل مصارف مصرف کننده مسلمان عقلایی را به دو دسته زیر جدا می کند: 1 - مصرف برای به دست آوردن رضایت مندی در این جهان. 2 - مصارف دیگر با هدف به دست آوردن پاداش در جهان پس از مرگ. وی با وارد کردن ضریبی برای نشان دادن اثرگذاری تقوا در مصرف (جلوگیری از اسراف) ، ضریب دیگری را نیز برای نشان دادن اثر تقوا بر انفاق افزون بر واجب، وارد مدل خود می کند (مجموعه مؤلفین، 85:1375

«مشرف جوادی» هزینه های مصرفی فرد مسلمان را به دو دسته زیر تقسیم می کند:

الف. برآوردن نیازهای مادی خود و افراد تحت تکفل؛

ب. برآوردن نیازهای دیگران برای رضای خدا.

تخصیص منابع درآمدی بین این دو دسته به درجه تقوای وی بستگی دارد (مشرف جوادی، 1365:٠6 - 52

حسینی در کتاب تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان، عوامل اثرگذار بر تخصیص درآمد فرد مسلمان را نیاز، درآمد، تقوا، تبلیغات، قیمت کالا، سلیقه مصرف کننده و عوامل دیگر بیان می کند (حسینی، 169:1379 - 120

عزتی با وارد کردن عامل ایمان در نظریه رفتار مصرف کننده به صورت درجه اطمینان و باور به زندگی پس از مرگ به نشان دادن اثر آن بر رفتار مصرف کننده می پردازد. در این اثر برای انسان سه دوره زمانی حال، آینده و زندگی پس از مرگ در نظر گرفته می شود و انسان با نگاه به این سه دوره زمانی، دارایی خود را برای دستیابی به بیشترین اندازه مطلوبیت تخصیص می دهد که تابعی از درجه ایمان اوست (عزتی، 16:1382 - 11

«میر معزّی» نیز در مقاله «مبانی خردی الگوی مصرف کلان اسلامی» به الگوی تخصیص درآمد مسلمان می پردازد. وی می نویسد عوامل کمی تخصیص درآمد مازاد، پس از کم کردن مصرف و سرمایه گذاری واجب، نرخ سود سرمایه گذاری و نسبت فقیران به کل جمعیت جامعه و عوامل کیفی نیز نیاز و ایمان هستند. سپس سه تابع مصرف، سرمایه گذاری و انفاق فرد مسلمان را استخراج کرده و اثر هر یک را بر سه تابع مصرف، سرمایه گذاری و انفاق با مدل ریاضی نشان می دهد (میرمعزی، 1384:48 - 34

«عزتی و عاقلی» (1387) در مقاله «سرمایه مذهبی: ماهیت و عناصر تشکیل آن» مفهوم سرمایه مذهبی را ارائه و اثر آن بر رشد و توسعه اقتصادی را تحلیل می کنند و این اثر را در چارچوب مدلی با روش

اقتصادسنجی برای استان های کشور برآورد می کنند (عزتی و عاقلی 1387

«عزتی» در مقاله (1388، 96 - 365) اثر سرمایه مذهبی بر مصرف را از دیدگاه نظری تحلیل کرده است. از اثرهای سرمایه مذهبی بر رفتارهای اقتصادی، اثر آن بر مصرف و رفتارهای مصرفی فردی و اجتماعی است. وظایف و توصیه های ویژه مذهب درباره رفتارهای مصرفی و توزیع درآمد در صورت وجود ایمان کافی و نیز سرمایه مذهبی کافی در جامعه، موجب تغییر مصرف گروه های درآمدی جامعه، نوع کالاها و خدمات مصرفی افراد و جامعه و نیز تغییر توزیع درآمد و مصرف در جامعه می شود. این نکات تحلیل شده و در چارچوب تابع مصرف (هزینه های) فردی و اجتماعی وارد شده است. بر پایه این مقاله می توان تابع هزینه های مذهبی افراد یعنی هزینه های بر روی کالاها و خدمات توصیه شده مذهبی را که معنای عام زکات نیز دارند به صورت زیر نوشت.

<نمایش تصویر> t t t

که در آن: CRi هزینه های مذهبی فرد، Ii درآمد فرد، PR قیمت نسبی کالاها و خدمات مذهبی، Bi ایمان فرد، Oi سن فرد، Rci سرمایه مذهبی فردی و Rcs سرمایه مذهبی اجتماعی است.

منابع دینی و ادبیات تخصیص درآمد (تقاضای) مسلمان نشان می دهد که عوامل اثرگذار بر تقاضای کالاها و خدمات مذهبی مسلمان دو دسته هستند:

1. عوامل اثرگذار مستقیم مانند: ایمان، نیاز، درآمد، سرمایه مذهبی، تبلیغات، قیمت و سلیقه و. . . ؛

2. تقاضای کالاها و خدمات جانشین و مکمل دیگر و مخارج سرمایه گذاری. (عزتی، 1388، 96 - 365)

۲- ۲. پژوهش های تجربی رفتار تقاضاکننده کالاها و خدمات مذهبی

عزتی در یک پژوهش تجربی، تابع هزینه های مذهبی (هزینه های در راه خدای) فردی را برآورد کرده است. یافته اصلی این مقاله این است که تابع برآورد شده گویای توانایی خوب تبیین الگوی تخصیص منابع مالی به هزینه های مذهبی و غیر آن بر پایه درجه ایمان افراد است (عزتی، 1384:106 - 108

«داورزنی» در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به برآورد «تابع انگل» برای هزینه های مذهبی پرداخته است. او قابلیت کاربرد این تابع را برای هزینه های مذهبی آزمون کرده است. در این بررسی هزینه های مذهبی سرانه تابعی از متوسط هزینه های کل سرانه شهری، شاخص قیمت کالاها و خدمات و متغیر موهومی برای جداسازی استان های با سواد زیادتر و کم تر است (داورزنی، 1383:107 - 101

«کیاءالحسینی» در مقاله برآورد تابع هزینه های مذهبی (با عنوان زکات) متوسط یک خانوار شهری در ایران (1379) هزینه های مذهبی برای متوسط یک خانوار شهری را در هر دهک هزینه ای (درآمدی) ، تابع هزینه کل واقعی متوسط یک خانوار شهری در طی سال (به عنوان تقریبی از درآمد

سالانه خانوار) ، متغیر موهومی برای سال های جنگ تحمیلی و نرخ تورم در نظر گرفته و تابع را به روش داده های تابلویی دهک ها برآورد کرده است (کیاءالحسینی، 1379:98 - 84

«کیاءالحسینی» در مقاله ای دیگر با نام عوامل مؤثر بر هزینه های مذهبی دهک های درآمدی خانوارهای شهری ایران به بررسی همین تابع با داده های هزینه و درآمد خانوارهای شهری برای سال های 1361 - 1384 پرداخته است. وی در این پژوهش به مدل خود بعد خانوار در هر دهک درآمدی را نیز افزوده است (کیاءالحسینی، 1388:212 - 205

«شفیعی» در پایان نامه خود با نام «تخمین تابع انفاق در ایران» در پی آن بوده است تا به بررسی عوامل اثرگذار بر انفاق و رفتار تابع انفاق بر پایه آموزه های اسلامی بپردازند و تابع انفاق در ایران را با داده های تجربی برآورد کند. او انفاق را تابع متغیرهای درآمد، ثروت، سن سرپرست خانوار و سرمایه مذهبی در نظر گرفته و به روش داده های تابلویی اقتصادسنجی (داده های استان های کشور برای سال های 1386 - 1379) برآورد کرده است (شفیعی، ۱۳۹۰) .

عزتی، شفیعی و نجفی (۱۳۹۰) اثر سرمایه مذهبی بر توسعه فعالیت های قرض الحسنه در کشور را با داده های تابلویی استان های کشور با روش اقتصادسنجی براورد کرده اند و اثر آن را بر قرض الحسنه مثبت و فزآینده به دست آورده اند. فعالیت های قرض الحسنه در این بررسی تابع درآمد، اندازه بازار مالی، سرمایه مذهبی در نظر گرفته شده است (عزتی، شفیعی و نجفی، ۱۳۹۰) .

۳. معرفی متغیرهای مدل و تحلیل نظری آنها

اشاره

مسلمانان و مؤمنان، قواعد مذهبی اسلامی را رعایت می کنند. بخشی از این قواعد به صورت هزینه ها و رفتارهای مذهبی بروز می کند. از این رو مسلمانان در کنار تخصیص زمان و دارایی به زندگی این جهان، هزینه ها و کارهایی نیز دارند که می توان به آنها هزینه و رفتارهای مذهبی گفت. یکی

از این گونه هزینه ها و کارها تخصیص زمان و مال خود به حج و عمره است.

۱- ۳. تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره

به صورت ساده می توان گفت تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره در چارچوب پیشینه اقتصاد اسلامی، بخشی از ادبیات تقاضای کالاها و خدمات مذهبی و نیز رفتار مصرف کننده مسلمان و هزینه های (پرداخت های) مذهبی است. با توجه به محدودیت های سفر حج به ویژه محدود بودن شمار مجاز سفرکنندگان برای مراسم حج و در برخی سال ها محدود بودن شمار مجاز سفرکنندگان برای مراسم عمره، نمی توانیم شمار افراد سفر کرده را تقاضا بنامیم. هر چند برای نام نویسی نیز محدودیت وجود دارد اما این محدودیت بسیار کمتر است و در دوره ای که نام نویسی می شود محدودیت نیست و هر

کس می تواند نام نویسی کند. همچنین با توجه به مفهوم تقاضای یک جامعه که اندازه تقاضا را اندازه کالاها و خدماتی که افراد یک جامعه مایل و توانا برای خرید آن هستند و معیار تمایل و توانایی را وارد شدن به بازار و پرداخت پول می داند، بهتر است شمار افرادی را که برای سفر حج و عمره ثبت نام کرده اند و پول پرداخت کرده اند، اندازه تقاضای این دو سفر بدانیم. بر این پایه ما شمار افرادی را که در هر سال از هر استان برای حج و برای عمره ثبت نام کرده اند، اندازه تقاضای این دو سفر در نظر می گیریم. داده های این ثبت نام ها را از سازمان حج و زیارت دریافت کرده ایم و وارد الگوها می کنیم.

۲- ۳. جمعیت

یکی از مهم ترین عوامل تعیین کننده اندازه تقاضای هر کالا و خدمت در همه جامعه ها اندازه بازار یا همان شمار جمعیت است. هر چه شمار جمعیت بیشتر باشد - با ثابت بودن شرایط دیگر - انتظار می رود نیاز و تقاضا برای یک کالا یا خدمت مشخص افزایش بیابد. بر این پایه در تابع تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز این عامل باید وارد شود. ما این عامل را با اندازه جمعیت هر استان در سال های دوره آماری خود وارد تابع تقاضا می کنیم.

۳- ۳. درآمد

یکی از عوامل پایه ای اثر گذار بر تقاضای کالاها و خدمات، درآمد است. درآمد برای تقاضای کالاها و خدمات مذهبی نیز عامل مهمی است. بر پایه نظریه اسلامی، افرادی که درآمد بیشتری دارند، بیشتر موظف و توصیه شده به هزینه کردن بخشی از آن در راه خدا هستند. در تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز از این گونه کارهای توصیه شده است. بر این پایه اگر رفتار مردم با دستورهای دین سازگار باشد، باید با افزایش درآمد، سفر حج و سفر عمره بیشتری داشته باشند و در نتیجه تقاضای این سفرها افزایش بیابد. بنابراین، می توان این ادعا را از لحاظ نظری این گونه گفت که تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره تابع مثبت درآمد است. بر این پایه ما متغیر درآمد مردم استان را وارد تابع تقاضای سفر حج و سفر عمره می کنیم. می توان مقدار تولید ناخالص داخلی هر منطقه را درآمد

ناخالص مردم آن دانست و برای اینکه درآمد افراد مشخص تر شود سرانه آن را وارد مدل کرد. بر این پایه در این مقاله از متغیر تولید ناخالص داخلی سرانه استان ها (برای متغیر جایگزین متوسط درآمد افراد) که از سوی مرکز آمار ایران از سال 1386 - 1379 منتشر شده است، استفاده می کنیم.

4- ۳. ثروت

یکی دیگر از عوامل اثر گذار بر تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره، ثروت است و انتظار می رود با افزایش ثروت، تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز افزایش یابد. در حکم شرعی نیز پایه واجب

شدن حج بر افراد، اندازه ثروت است. اندازه گیری دقیق ثروت و تغییرات آن کار بسیار دشواری است. یکی از نشان گرهای مهم ثروت خانوارها، ارزش ساختمان و مسکن است که در این مقاله، ارزش مسکن به عنوان متغیر جایگزین ثروت به کار برده می شود. چون ارزش دارایی مسکن را نیز نداریم به جای استفاده از آمار مطلق ارزش ساختمان از نماگری که ارزش ساختمان و مسکن را نشان می دهد، استفاده شده است. این نماگر متوسط قیمت یک متر مربع، زیربنای واحدهای مسکونی خرید و فروش شده در مراکز استان های کشور در هر یک از سال های ۱۳۸6-۱۳۸۰ است که به سفارش وزارت مسکن و شهرسازی از سوی مرکز آمار (1)ایران گردآوری و منتشر می شود. این متغیر به نوعی بیان گر ارزش مسکن افراد به عنوان مهم ترین بخش ثروت (که خود نماینده ای از دیگر دارایی های افراد است) در استان های کشور می باشد و در بسیاری از پژوهش ها نیز ارزش مسکن نماینده ثروت در نظر گرفته می شود. ما نیز از این متغیر استفاده می کنیم.

5- ۳. سن سرپرست خانوار

از دیگر عوامل، سن افراد سرپرست خانوار است. به علت اینکه در آموزه های دینی، پاداش اخروی و الهی بسیار مهم دانسته شده است و به نظر می رسد هر چه سن افراد بیشتر باشد، به مرگ و زندگی پس از آن و پاداش آن جهان نزدیک تر می شوند، انتظار می رود با افزایش سن توجه بیشتری به کارهای منجر به پاداش اخروی داشته باشند و در نتیجه تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره بیشتری داشته باشند. چون بیشتر تقاضای سفرهای حج و عمره از سوی سرپرستان خانوارها شکل می گیرد، در این پژوهش میانگین سن سرپرستان خانوار در هر استان در سال های 1375 و 1385 (که از نتایج سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران به دست آمده) به کار برده شده است و بر این پایه، تغییرات روندی داده های سال های 1386 - 138۰ به دست آمده و وارد مدل شده اند.

6- ۳. سرمایه مذهبی

مفهوم سرمایه مذهبی به صورت خام بیش از 3۰ سال پیش وارد ادبیات اقتصاد شده است، اما برداشت های نخستین از این مفهوم نادرست بوده

است و آن را بیشتر به عاملی برای مصرف تعبیر کرده اند. با این وجود ما با توجه به مبانی و مفاهیم اسلامی، مفهوم کامل تری از سرمایه مذهبی را در نظر داریم (2). سرمایه مذهبی به مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه ها، اعتقادات، باورها، ارزش ها، دانش،

1- به علت عدم وجود آمار سال 1379، این آمار از طریق روندگیری از آمار موجود محاسبه شده است و سری آماری استفاده شده از سال 1379-1386 می باشد.

2- از جمله برای اطلاع از مفهوم سرمایه مذهبی در مطالعات غیر اسلامی به دادگر و عزتی (1381) مراجعه شود. .

قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت های محیطی فیزیکی و غیرفیزیکی و مانند آن در جامعه می گوییم که از مذهب و ایمان مذهبی ریشه گرفته باشد. سرمایه مذهبی به طور روشن موجب فعالیت های ویژه می شود و می توان آن را نوعی ایجاد کننده دانست، مانند سرمایه اقتصادی که ایجاد کننده کالا و خدمت یا سرمایه انسانی که موجب رشد تولید است. سرمایه مذهبی موجب ایجاد و افزایش رفتارهای سفارش شده در مذهب مانند انجام واجبات و مستحبات مذهبی و کارهای در راه خدا مانند سفر حج و سفر عمره می شود. سرمایه مذهبی به دو بخش سرمایه مذهبی فردی و سرمایه مذهبی اجتماعی جدا می شود. سرمایه مذهبی در این چارچوب تعریف بهتری پیدا می کند. (1)بر این پایه سرمایه مذهبی اجتماعی در برگیرنده کیفیت مذهب جامعه (اصول اعتقادی و توانایی، دقت و درستی آن) ، نهادهای مذهبی جامعه، عملکردهای مذهبی نهادهای اجتماعی، قوانین و مقررات مذهبی جامعه، اعتقادات، باورها، ارزش ها و هنجارهای مذهبی جامعه، دانش و مهارت های مذهبی جامعه، فضاها، نمادها و سمبل های مذهبی جامعه است. اگر بتوان نماگری ساخت و اندازه گیری کرد که این مجموعه را بسنجد می توان آن را نماگر خوبی برای اندازه گیری سرمایه مذهبی دانست. اما چنین کاری با داده های در دسترس بسیار دشوار است اما می توان نماینده هایی برای آن یافت. سرمایه مذهبی به صورت عمده از راه آموزش، رفتار و تجربه، دیدن رفتار دیگران، یادآوری و مانند اینها ایجاد می شود و گسترش می یابد. بر این پایه اگر بتوان اینها را با هم جمع کرد می توان گفت نماینده خوبی برای اندازه سرمایه مذهبی یافته ایم. با توجه به داده های در دسترس در زمینه شمار مساجد، حسینه ها و دارالقرآن و اماکن فرهنگی که به صورت مستمر و غیر مستمر کار می کنند و به طور عمده بخش بسیاری از دانش، تجربه، رفتار مذهبی و دیدن کارهای مذهبی دیگران در این اماکن انجام می شود و گسترش می یابد، می توان این مجموعه را نماینده ای از اندازه سرمایه مذهبی دانست. همچنین این مجموعه، نمایندگی سرمایه فیزیکی مذهبی را نیز در بر دارد. مهم تر از آنها در دسترس بودن داده ها در این زمینه است. بر این پایه، در این پژوهش شمار مسجدها، حسینه ها و دارالقرآن ها و مکان های فرهنگی که به صورت مستمر و غیر مستمر کار می کنند را از نتایج سرشماری فضاهای فرهنگی کشور، آمارنامه کانون های مذهبی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی برای همه استان های کشور به عنوان نماینده اندازه سرمایه مذهبی در هر استان در نظر می گیریم.

4. برآورد الگو

اشاره

در این بخش تلاش می شود دو تابع تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره در ایران با داده های استان های ایران برآورد شود. با نگاه به پیشینه نظری و تجربی درباره تقاضای کالاها و خدمات مذهبی

1- از جمله برای اطلاع از مفهوم سرمایه مذهبی به منابع یاد شده در این زمینه در پایان مقاله نگاه شود. .

و همچنین درنظر گرفتن قواعد اسلامی و کمبودهای آماری، ما در این برآورد متغیرهای جمعیت، درآمد، ثروت، سن سرپرست خانوار و سرمایه مذهبی را به عنوان متغیرهای توضیحی وارد مدل می کنیم.

پس از گردآوری داده ها، چون داده ها سری زمانی (1386 - 1379) بوده است، باید از مانایی (1) و نامانایی آنها اطمینان یافت تا دچار رگرسیون کاذب نشویم. از آنجا که روش رگرسیون به کار گرفته شده داده های تابلویی (2) است، آزمون مانایی داده ها با داده های سری زمانی منفرد مانند: ADF ، DF و PP تفاوت می کند. در اینجا آزمون هدری (3) به کار برده می شود که نتایج آن در جدول (4) آمده است و نشان دهنده مانایی داده ها است.

جدول1: آزمون مانایی متغیرهای مدل

<نمایش تصویر>

مأخذ: یافته های تحقیق

از میان توابع باید تابعی گزینش شود که معیارهای یک تابع برآزنده خوب را داشته باشد.

۱- 4. معیارهای گزینش تابع برآزنده خوب

اشاره

در گزینش یک تابع خوب باید سه اصل را در نظر داشت:

الف. سازگاری نظری

تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره گونه ای از رفتار هزینه ای برای به دست آوردن رضایت خاطر در این جهان و بهره مندی از رضایت خاطر این رفتار در زندگی پس از مرگ است که دارای شرایطی

Stationary or Stationarity -1
Panel Data -2
. Hadri -3
Stationary or Stationarity -4

ویژه است. اول اینکه تابعی همسو از درآمد است، یعنی تابع برآورد شده باید نسبت به درآمد، همواره شیب مثبت داشته باشد. دوم اینکه اگر تابع شیب فزآینده داشته باشد نیز با آموزه های مذهبی سازگارتر است. این به آن معنا نیست که تابع باید شیب فزآینده داشته باشد. همچنین شیب این تابع باید نسبت به سرمایه مذهبی، سن، ثروت و جمعیت مثبت باشد.

ب. قابلیت تفسیر

مردم جامعه ایران مسلمان هستند و انتظار می رود رفتارهای آنها با نظریه اسلامی سازگار باشد. می توان گفت، بیشتر مردم این جامعه رفتارهای مذهبی خود را کم و بیش انجام می دهند. از این رو آن چه انتظار می رود در جامعه وجود داشته باشد، سازگاری نتایج برآورد با نظریه است. با وجود این اندازه ضریب هایی که برآورد می شود برای بررسی این نکته مهم است. اگر این اندازه با وضعیت جامعه منطقی به نظر برسد الگو پذیرفتنی خواهد بود.

ج. نتایج آماری الگو

در اقتصادسنجی چند آماره اصلی مانند F ، t و R2 آماره های سنجش اعتبار الگو و ضریب های آن هستند. در الگوهای برآورد شده، الگویی برتر خوانده می شود که آماره های آن بهتر باشند. نکاتی مانند خودهمبستگی، هم خطی و مانند اینها نباید در داده ها و الگو وجود داشته باشد که برخی از آنها با ترکیب داده های مقطعی و سری زمانی برطرف می شوند.

۲- 4. متغیرهای الگوهای برآوردی

متغیرهای به کار رفته در این دو تابع چنین تعریف می شوند:

(HAJ

رحمه الله) تقاضای حج (OMRE

رحمه الله) تقاضای عمره PP)

رحمه الله) جمعیت RG)

رحمه الله) درآمد سرانه YM)

رحمه الله) سن سرپرست خانوار PH)

رحمه الله) ثروت RC)

رحمه الله) سرمایه مذهبی

۳- 4. برآورد الگوی اصلی

در این پژوهش دو تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره با متغیرهای یاد شده با ساختارهای خطی و نمایی - خطی در نظر گرفته شد. با معیارهای برتری نتایج و قابلیت تفسیر آن، دو

تابع نیمه لگاریتمی (لگاریتمی - خطی) با شکلی که در رابطه 1 و 2 آمده است برآورد شد، تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره را تابعی نیمه لگاریتمی برآورد می کند و متغیرهای مستقل آن جمعیت استان (PP(، درآمد سرانه استانی (RG(، سن سرپرستان خانوارها در استان ها (YM(، ثروت (PH(و سرمایه مذهبی (RC(می باشند. چون حج و عمره هر دو از یک گونه رفتارها هستند و می توانند بر یکدیگر اثرگذار باشند، تقاضای هر کدام برای دیگری به عنوان متغیر توضیح دهنده و همچنین تقاضای دوره پیش هر کدام برای خودش وارد مدل شده اند.

رابطه 1

رابطه 2

این دو مدل به صورت نمایی به شکل زیر هستند:

رابطه 3

رابطه 4

در این دو مدل با توجه به آزمون «هاسمن» (که نتایج آن در جدول2 آمده است) ، نتایج با اطمینان 95 درصد نشان می دهد که نباید روش اثرات تصادفی را برای برآورد مدل به کار برد. نتایج برآورد بدون اثرات تصادفی در جدول 3 آمده است. همچنین به علت کمبود داده ها، امکان برآورد با اثرات ثابت و آزمون آن نیز وجود نداشته است. با کنار گذاشتن متغیر دوره پیش، این امکان فراهم می شود که نتایج آن نشان می دهد، مدل با اثرات ثابت نیز پذیرفتنی نیست. همچنین آوردن متغیر دوره پیش، مدل را بسیار معنادارتر می کند. .

جدول 2: نتایج آزمون هاسمن برای براورد تابع با اثرات تصادفی

جدول 3: خلاصه نتایج حاصل از تخمین تابع تقاضای حج و تقاضای عمره

<>نمایش تصویر

<نمایش تصویر>

در برآورد تابع تقاضای سفر حج، در الگوی پایه (رابطه1) متغیر ثروت معنادار نشده است، بر این پایه با اندکی تغییر یعنی وارد کردن تقاضای سفر عمره سال پیش به جای تقاضای عمره سال جاری الگوی دوم برای تابع تقاضای سفر حج برآورد شده است در الگوی دوم برای تابع تقاضای سفر حج، تنها عرض از مبدا، معناداری کمتری دارد که با حذف آن، الگوی سوم برای تابع تقاضای سفر حج برآورد شده که نتایج آن آورده شده است.

تابع تقاضای سفر عمره به همان شکل پایه ای قابل پذیرش است. نتایج این برآورد نیز در جدول بالا آورده شده است.

با به کار گیری معیارهای گزینش یک الگوی خوب (سازگاری نظری، قابلیت تفسیر و توجیه در شرایط واقعی و نتایج آماری الگو) و مقایسه بین سه الگوی برآورد شده برای تابع تقاضای سفر حج، می توان نتیجه گرفت الگوی سوم بهتر است. در الگوی سوم همه ضریب ها بهتر و از نظر آماری معنادار و سازگار با نظریه ها همچنین سازگار با شرایط واقعی و بررسی های تجربی انجام شده در داخل است. با وجود این، الگوهای اول و دوم نیز چندان تفاوتی با الگوی سوم ندارند و آنها نیز ارزش تحلیل و کاربرد دارند.

4- 4. تفسیر نتایج به دست آمده

اشاره

برای دست یابی به نتایج بیشتر از برآورد انجام شده، این دو تابع را تشریح و کشش های آنها را اندازه گیری می کنیم. ابتدا تابع تقاضای سفر حج و سپس تابع تقاضای سفر عمره را توضیح می دهیم. با توجه به ضریب های آماری به دست آمده تابع حج را بر پایه مدل دوم تفسیر می کنیم.

تابع تقاضای سفر حج

ضریب اندازه جمعیت استان نشان دهنده آن است که افزایش جمعیت موجب افزایش تقاضای سفر حج می شود. کشش تابع تقاضای سفر حج نسبت به جمعیت اینگونه اندازه گیری می شود:

رابطه 5

با توجه به فرمول کشش رابطه 5 اندازه کشش برابر رابطه 6 در می آید:

<نمایش تصویر>

رابطه6

با قرار دادن جمعیت هر استان مقدار کشش جمعیتی تقاضای سفر حج به دست می آید. با نگاه به جمعیت استان ها به طور کلی در می یابیم که این کشش، کوچک تر از یک است و نشان دهنده این است که به ازای افزایش یک درصد در جمعیت، تقاضای سفر حج، کمتر از یک درصد افزایش می یابد.

کشش درآمدی تقاضای سفر حج، بر پایه رابطه 5 به صورت زیر خواهد بود:

رابطه 7

که اندازه کشش چنین به دست می آید:

رابطه 8

چنانچه مشاهده می شود کشش درآمدی سفر حج مثبت است و با نگاه به داده های درآمد سرانه استانی می بینیم این کشش کوچک تر از یک است و مانند یک کالای ضروری است. بنابراین کشش درآمدی روند افزایشی داشته است.

کشش های سن سرپرستان خانوار و ثروت نیز مانند کشش های جمعیتی و درآمد است و این کشش ها مثبت و کمتر از یک هستند. اما کشش سرمایه مذهبی برای بیشتر استان ها مثبت و بیشتر از یک است. تنها برای دو استان قم و کهگیلویه و بویر احمد این کشش کمتر از یک است.

کشش جانشینی زمانی سفر حج نیز مثبت است. به این معنا که اگر در یک دوره تقاضا افزایش بیابد تقاضا در دوره های آینده کاهش می یابد. این نوع کشش، نشان دهنده اثر تبلیغاتی تقاضای هر دوره بر تقاضای آینده دیگران است. گروهی که به حج می روند یا نام نویسی می کنند، دیگران با دیدن این کار آنها، برانگیخته می شوند که آنها هم این کار را انجام دهند. نکته مهم این است که این کشش برای بسیاری از استان ها بیش از یک بوده است و این اثر خودافزایی نیز، یکی از ویژگی های تقاضای کالاها و خدمات مذهبی به ویژه در اعمال واجب است.

اما کشش جانشینی سفر عمره به جای سفر حج منفی است. به این معنا که افزایش تقاضای سفر عمره

کاهش تقاضای سفر حج را در پی دارد. می توان علت آن را طولانی بودن صف انتظار سفر حج دانست که برخی را متقاعد می کند به جای انتظار بسیار زیاد به عمده بروند و از نام نویسی برای حج صرف نظر کنند.

تابع تقاضای سفر عمره

ضریب اندازه جمعیت استان نشان دهنده آن است که افزایش جمعیت باعث افزایش تقاضای سفر عمره می شود. کشش تابع تقاضای سفر عمره نسبت به جمعیت چنین اندازه گیری می شود:

رابطه 9

با قرار دادن جمعیت هر استان مقدار کشش جمعیتی تقاضای سفر عمره به دست می آید. با نگاه به جمعیت استان ها به طور کلی درمی یابیم که این کشش کوچک تر از یک است و نشان دهنده این است که به ازای افزایش یک درصد در جمعیت، تقاضای سفر عمره کمتر از یک درصد افزایش می یابد.

کشش درآمدی تقاضای سفر عمره بر پایه رابطه 5 چنین به دست می آید:

<نمایش تصویر>

رابطه 10

چنانچه مشاهده می شود کشش درآمدی تقاضای سفر عمره مثبت است و با نگاه به داده های درآمد سرانه استانی می بینیم این کشش کوچک تر از یک است و جایگاه یک کالای ضروری را دارد. کشش درآمدی روند افزایشی داشته است.

کشش های سن سرپرستان خانوار و ثروت نیز مانند کشش های جمعیتی و درآمد است و این کشش ها مثبت و کمتر از یک هستند. کشش سرمایه مذهبی برای بیشتر استان ها مثبت و بیشتر از یک است. تنها برای دو استان قم و کهگیلویه و بویراحمد این کشش کمتر از یک است.

کشش جانشینی زمانی سفر عمره، منفی است، به این معنا که اگر در یک دوره تقاضا افزایش بیابد تقاضا در دوره های آینده کاهش می یابد. این نوع کشش برای کالاهای اشباع شدنی یا کالاهایی که جانشین بهتر برای آن موجود باشد به دست می آید که کالای بهتر آن نیز حج است. همچنین این سفر مستحب است و نسبت به حج اشباع شدنی تر است. در نتیجه تقاضای کاهنده دارد. یک علت هم می تواند محدود بودن سفر دوباره در زمان کمتر از پنج سال باشد. همچنین زیاد بودن صف انتظار سفر حج برخی را متقاعد می کند به جای انتظار بسیار زیاد به عمره بروند و از نام نویسی برای حج صرف نظر کنند.

اما کشش جانشینی سفر حج به جای سفر عمره مثبت است به این معنا که افزایش تقاضای سفر حج، موجب افزایش تقاضای سفر عمره شده است و این اثر می تواند به این علت رخ داده باشد که در واقع تقاضای سفر حج افزایش یافته است، اما به علت محدودیت، برخی افراد به جای آن به عمره اکتفا می کنند.

5. نتیجه گیری

حج و عمره از نهادهای مهم اسلامند، نتیجه برآوردهای ما از تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره نشان می دهد تقاضای سفر حج تابعی همسو از درآمد، ثروت، سن و سرمایه مذهبی و جمعیت است. همچنین این تقاضا همسو با تقاضای دوره پیش برای سفر حج است و رابطه منفی با سفر جانشین عمره دارد. تقاضای سفر عمره نیز با متغیرهای یاد شده رابطه ای مانند تقاضای سفر حج دارد. مقایسه دو تابع نیز نشان می دهد که سن، ثروت و سرمایه مذهبی بر تقاضای عمره، بیشتر اثر دارد. شاید بتوان گفت علت آن واجب بودن سفر حج و مستحب بودن سفر عمره و نیز محدودیت هایی بیشتری است که برای سفر حج وحود دارد.

بر پایه نتایج به دست آمده از این پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می شود:

افزایش سرمایه مذهبی، ثروت، سن و درآمد باعث افزایش تقاضای سفر حج و عمره می شود. بر این پایه برنامه ریزی ما برای سفر حج و عمره باید بر پایه تغییرات این متغیرها در جامعه باشد تا در مدیریت این نهاد، کارآمد باشیم.

کشش جانشینی عمره به جای حج منفی است. پس می توان با برنامه ریزی بخشی از تقاضای حج را با عمره جایگزین کرد و پوشش داد تا فشار تقاضا بر حج کاهش یابد.

کشش جانشینی تقاضای سفر عمره برای خودش منفی است. پس اگر تقاضا برای یک دوره ایجاد کنیم تقاضای دوره پس از آن کاهش می یابد. از این کشش می توان این نتیجه را گرفت که می توان با تغییرات تقاضا در هر دوره تقاضای دوره های پسین را برنامه ریزی کرد.

منابع

1. ابراهیم زاده، عیسی و کاظمی زاد، شمس الله و اسکندری ثانی، محمد (۱390) برنامه ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تاکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم) فصلنامه پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره 76، تابستان۱390، ص115.

2. احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و سبزآبادی، احمد (۱۳۹۰) تحلیل بر ظرفیت های توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان شهر قم، فصلنامه مطالعات ملی، شماره 46، تابستان ۱۳۹۰، ص83.

3. تقوایی، مسعود و موسوی، سیدعلی و غلامی، یونس (1389) تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی، فصلنامه فضای جغرافیایی، شماره 31، پاییز 1389 صص39 - 64.

4. توتونچیان، ایرج (1363) تئوری تقاضا و تحلیل اقتصادی انفاق، تهران: مرکز اطلاعات فنی ایران.

5. حسینی، سیدرضا (1379) الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

ص: 450

6. دادگر، یدالله و عزتی، مرتضی (1381) بررسی رابطه مذاهب و رفتار مصرف کننده در سایر ادیان (غیر اسلام) ، نامه مفید 8 (31) ، صص71 - 10۰.

7. داورزنی، زهره (1383) برآورد تابع مخارج مذهبی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه مفید.

8. سبحانی، حسن و مهربانی، وحید (1386) بررسی تأثیر انفاق بر نابرابری درآمدها در ایران، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره 27، پاییز 1386، صص. 23 - 44.

9. شفیعی، علی (139۰) برآورد تابع انفاق در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

10. عزتی، مرتضی (1382) اثر ایمان مذهبی بر رفتار مصرف کننده، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش11.

11. -------------- (1384) تخمین تابع مخارج مذهبی (مخارج در راه خدا) مسلمانان، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش18.

12. -------------- (1388) اثر سرمایه مذهبی بر مصرف، مجموعه مقالات اصلاح الگوی مصرف، قم: نشر اندیشه جوان.

13. عزتی، مرتضی و شفیعی، علی و نجفی، محدثه (139۰) اثر سرمایه مذهبی بر توسعه فعالیت های قرض الحسنه در کشور، همایش نقش بانکداری اسلامی در تأمین مالی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، آذر 139۰.

14. عزتی، مرتضی و عاقلی، لطفعلی (1387) سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن، مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه اقتصادی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

15. کیاء الحسینی، سید ضیاء الدین (1379) برآورد تابع هزینه های مذهبی متوسط یک خانوار شهری در ایران، قم: نامه مفید، ش9.

16. --------------- (1389) برآورد تابع هزینه های مذهبی متوسط یک خانوار شهری در ایران، قم: فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش35.

17. گیلک حکیم آبادی، محمد تقی (1379) تحلیل مقایسه ای آثار توزیعی مالیات بر درآمد در اسلام و نظام مالیات بر درآمد در ایران، مجله تحقیقات اقتصادی، پاییز و زمستان.

18. مجموعه مؤلفین (1375) مباحثی در اقتصاد خرد با نگرش اسلامی، ترجمه حسین صادقی، تهران: موسسه تحقیقاتی دانشگاه تربیت مدرس.

19. مشرف جوادی، محمد حسین (137۰) مطلوبیت با توجه به ارزش های متعالی اسلام، مجله پژوهش و سیاست اقتصادی، تهران.

20. مولایی، محمد، (1375) برآورد توابع انگل کالاهای مصرفی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگده اقتصاد دانشگاه تهران.

21. مومنی، مصطفی و صرافی، مظفر و قاسمی خوزانی، محمد (1387) ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد، فصلنامه جغرافیا

ص: 451

و توسعه، شماره 11، بهار و تابستان 1387 ص13.

22. میرمعزی، سید حسین، (1384) الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش20.

Alaa Gado Kana)2011(Religious Tourism in Iraq .1

An Assessment ، Interna tional Journal of :1998 - 1996 ، Business and Social Science ، Vol. 2 No. 24]Special Issue 2. Angeles Rubio Gil Javier de Esteban Curiel)20٠8(religious events as spicisl intrest tourism. A Spanishex perienceri vista de tourismo y patrimonio cultural

Iqbal .3)3(6 ،

Munawar ، Zakah ، 1986 ، " Moderation and aggregate ، consumption in a islamic economy "، journal of research in islamic economics ، Vol.3 ، No. 2. 4. Kahf

Mohammad Monzer ، 1981 ، " A contribution to the theory ، ofconsumer behaviour in an islamic society "، studies in economics ، ed. Khurshid ahmad ، Islamic foundation ، ____ .leciestr ، u,k . 5

A contribution to the study of the economics of " ، 1973 ، ____ .islamic "، Utah U. S. A. : univ. of Utah ، S. L. C. ، july. 6

A model of the household decision in Islamic " ، 1974 ، economy "، association of muslim social scientists ، .proceeding ، third national seminar ، gary ، Indiana ، may. 7

____

Islamic economics "، book in press. 8. Khan " ، 20٠2 ،

Mohammad ، Fahim ، 1984 ، " macro consumption function ، in islamic framework "، journal of research in Islamic ____ .economics ، Vol.1 ، No.2. 9

Theory of consumer behavior in Islamic " ، 1987 ، perspective "، lectures on Islamic economics ، Jeddah ، Saudi Arabia ، I. D. B. 10. MAGDALENA VORZS

The Place of Religious)20٠9(ق K CARMEN MARIA GU ء Tourism in Romania's Tourist Industry ، WSEAS TRANSACTIONS on BUSINESS and ECONOMICS ، Issue 8 ، Volume 6 ، August 20٠9. 11. Mannan,M. A,1986

Islamic economics - theory and practice "، hodder and " 12. ____,1984 .)Stoughton ، Cambridge,) first edition ، 197٠

The making of Islamic economic society: Islamic " ، dimensions in economic analysis "، interna tional association of Islamic banks ، cairo. 13. VIJAYANAND

S.)2012(SOCIO - ECONOMIC IMPACTS IN PILGRIMAGE ، TOURISM ، Interna tional Journal of Multidisci plinary Research ، Vol.2 Issue 1 ، January 2012 ، ISSN 2231 578٠

بخش چهارم: حج و اقتصاد کلان

اشاره

بررسی تأثیر سفر حج بر اقتصاد عربستان سعودی

اشاره

منصور زراءنژاد(1)

امین نوری کوچی(2)

چکیده

امروزه در بسیاری از کشورها، صنعت گردشگری از مهم ترین منابع درآمدی به شمار می رود. صنعت گردشگری در برخی از کشورها به علت وجود اماکن مقدس، رونق ویژه ای به خود گرفته است. بر این اساس، کشور عربستان با توجه به وجود کعبه و اماکن مذهبی و تاریخی، شرایط منحصربه فردی دارد؛ تا جایی که این کشور را به مکانی بی همتا برای همه مسلمانان جهان تبدیل کرده است.

مطالعات گوناگونی در زمینه حج صورت گرفته، اما با این وجود، در همه تحقیقات به بعد اقتصادی حج کمتر توجه کرده اند. نوشتار حاضر، به بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی می پردازد. متغیرهای تحقیق عبارتند از: تولید ناخالص داخلی غیر نفتی عربستان سعودی، تعداد حجاج و میزان سرمایه گذاری عربستان سعودی در بخش حج.

روش تجزیه و تحلیل داده ها روش هم جمعی، خود توضیح برداری با وقفه های توزیع شده (ARDL) ، تصحیح خطای برداری (VECM) و علیت گرنجری است. تمامی داده ها برای دوره زمانی (۲۰۰۷ - ۱۹۷۰) از گزارش های سالیانه اداره مرکزی ارقام و اطلاعات وزارت اقتصاد و برنامه ریزی عربستان استخراج شده است. نتایج به دست آمده، حاکی از وجود ارتباط علّی یک طرفه ای از توسعه حج به رشد اقتصادی است.

واژه های کلیدی : حج، رشد اقتصادی، تصحیح خطای برداری، علیت گرنجری

1- استاد گروه اقتصاد دانشگاه شهید چمران اهواز.

2- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه شهید چمران اهواز. .

مقدمه

اشاره

حج و مراسم عبادی آن، نه تنها زندگی فردی و عبادی حجاج را تحت تأثیر قرار می دهد، بلکه تأثیر شگرفی بر جنبه اجتماعی زندگی امت اسلامی دارد. سیل عظیم جمعیت مشتاق و هم دل در هنگام حج، بیش از پیش حس هم بستگی و برادری را در میان حجاج زنده می کند.

بی شک، مراسم حج نمایش بی بدیل هم بستگی مسلمانان کشورهای سراسر دنیاست؛ مراسمی که بدون توجه به فرقه و کیش، همه همدل در راه رضای خدا و به قصد اطاعت و بندگی او این تکلیف الهی را ادا می کنند. فریضه حج، علاوه بر بعد عبادی دارای جنبه های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی گوناگون بالقوه و بالفعل است. در بعد عبادی، تهذیب اخلاق و تقویت پایه های تقوا و خلوص، از برکت های حج مقبول است. تعبیر آمرزیده شدن تمامی گناهان در صورت انجام حج مقبول (1)(طوسی، 1385) و تأکید آیه ها (2)(آل عمران: 97) در این زمینه، حاکی از تأثیر بالای حج بر پاکی دل و صفای روح و زدودن آثار گناه است.

از بعد سیاسی و اجتماعی، حج سبب عزت مسلمانان و تحکیم پایه های دین و وحدت کلمه و مایه قدرت و شکوه مسلمانان است. حج در بعد اقتصادی نیز می تواند بر رفتار اقتصادی حجاج و اقتصاد کشورهای مسلمان» از جمله کشور عربستان سعودی تأثیر بسزایی داشته باشد. این نوشتار، تأثیر حج بر تولید ناخالص غیرنفتی کشور عربستان سعودی را (در قالب تابعی که تأثیر تعداد حجاج کشورهای گوناگون و بودجه اختصاص یافته به بخش حج و زیارت عربستان سعودی بر تولید ناخالص داخلی غیرنفتی این کشور را تبیین کند) ، بررسی می کند.

۱. مبانی نظری

۱- ۱. گردشگری و رشد اقتصادی

مبانی نظری فریضه حج از جنبه عبادی، باید در ادبیات مربوط بدان بررسی شود. ولی جنبه اقتصادی حج از نظر مبانی تئوریک را می توان به ادبیات گردشگری نزدیک دانست. امروزه صنعت گردشگری جزء بزرگ ترین و پردرآمدترین بخش های اقتصاد جهانی است. در طول چندین دهه گذشته این صنعت به صورت محسوسی رشد داشته و به بخش مهمی از صنایع کشورها تبدیل شده است. طبق

1- امام صادق7 می فرمایند: «کسی که به کعبه به عنوان بیت الله و قبله عبادت بنگرد و حق امامت و حرمت ما را بشناسد، مانند کسی که آگاه به حق و حرمت کعبه است، خداوند همه گناهان‌ش را می آمرزد و همّ و غمّ دنیا و آخرت او را برطرف می سازد» .

2- وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً وَ مَنْ کَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِی عَنِ الْعالَمِینَ .

گزارش «سازمان توریسم جهانی» (1) در سال ۲۰۱۱م، تعداد کل گردشگران جهان در سال ۲۰۱۰م بالغ بر ۹۴۰ میلیون نفر بوده که درآمدی بالغ بر ۹۱۹ میلیارد دلار ایجاد کرده است.

صنعت گردشگری به دلیل فراهم آوردن منابع اولیه برای ایجاد درآمد، اشتغال، رشد بخش خصوصی و ایجاد زیرساخت های توسعه از اهمیت ویژه ای برخوردار است. (جی، (2) ۱۹۹۹) بنابراین، توسعه گردشگری نه تنها سبب رشد و پویایی صنایع گوناگون می شود، بلکه رشد اقتصادی در سراسر اقتصاد را تسهیل می بخشد. (لی و چانگ، (3) 2008) از این رو، بسیاری از کشورها به بهبود رشد اقتصادی از کانال توسعه صنعت گردشگری را به عنوان یک استراتژی به کار بردند. در همین راستا و همزمان با اهمیت یافتن صنعت گردشگری در اقتصاد کشورها، مطالعات متعددی نیز در این زمینه صورت گرفته است.

در مورد ارتباط بین توسعه گردشگری و رشد اقتصادی، سه فرضیه وجود دارد که عبارت انداز: رشد اقتصادی توریسم محور؛ رشد توریسم در اثر رشد اقتصادی و ارتباط دوسویه بین این دو. (اوه، (4) ۲۰۰5) در فرضیه رشد اقتصادی توریسم محور که در مطالعات تجربی نظیر: «بالگوئر» و «جوردا» (5) (۲۰۰۲) ، «دریساکیس» (6) (2004) ، «دوبری» (7) (۲۰۰4) و «اوه» (۲۰۰5) تأیید شده، رشد صنعت گردشگری، علت رشد اقتصادی به شمار می رود. در این راستا، رشد گردشگری به دو صورت مستقیم و غیر مستقیم، سبب رشد اقتصادی می شود. رشد گردشگری به صورت مستقیم، بخشی از صنعت خدمات کشور محسوب می شود و ازاین رو درآمد حاصل از آن بخشی از تولیدناخالص داخلی آن کشور محسوب و سبب رشد اقتصادی می شود. در رشد گردشگری به صورت غیرمستقیم، توسعه گردشگری از طریق اثر پویایی که در کل اقتصاد به شکل اثرات سریز و دیگر آثار خارجی دارد، سبب رشد اقتصادی می شود (ماروین (8)، ۱۹۹۲) . در این حالت، گردشگری به علت تعامل بسیاری که با دیگر فعالیت های اقتصادی دارد، چنانچه رونق پیدا کند، سایر فعالیت های اقتصادی که به آن کالا یا خدمت ارائه و یا محصول آن را مصرف می کنند، همراه با آن به تحرک درخواهند آمد. به عبارت دیگر، گردشگری به این شکل، به عنوان موتوری

1- World Tourism Organization.
2- Gee.
3- Lee Chang.
4- Oh.
5- Balaguer Jorda ، .
6- Dritsakis.
7- Durbarry.
8- Marin. .

برای رشد اقتصادی عمل می کند که سایر فعالیت ها را نیز به دنبال خود به تحرک وا می دارد.

از سوی دیگر، برخی همچون «کالدران» و «ویلسون» (1)(۲۰۰۰) ، «لانزا» و دیگران (2)(2003) و «ناریان» (3)(۲۰۰4) ، رشداقتصادی را به این علت که شرایط را برای توسعه تسهیلات و زیربناهای گردشگری مانند: توسعه حمل و نقل و راه ها، توسعه فن آوری اطلاعات و ارتباطات، توسعه اماکن اقامتی، توسعه بهداشت عمومی و همچنین توسعه تسهیلات تفریحی فراهم می آورد، سبب توسعه گردشگری می دانند.

در فرضیه تأثیر متقابل رشد اقتصادی و توسعه گردشگری که در مطالعات تجربی «کیم» و دیگران (4)(۲۰۰6) و «شان» و «ویلسون» (5)(2001) مورد تأیید قرار گرفته، پیش بینی می شود که رونق در هریک از دو بخش، سبب توسعه و پیشرفت در بخش دیگر شود.

۱- ۲. مطالعات انجام گرفته در زمینه حج

حج و تاثیرهای گوناگون آن بر زندگی بشر، همواره از موضوع های مورد علاقه محققان در علوم گوناگون بوده است که از آن جمله می توان به «دلاینی» (6)(۱۹۹۰) ، «یونگ» (7)(1993) ، «مورفی» (8)(1994) ، «دونان» (9)(1995) ، «اوبرین» (10)(1999) ، «کریمر» و دیگران (11)(2008) و. . . اشاره کرد. اما با مروری گذرا به مطالعاتی که در این زمینه انجام شده، در می یابیم که به بعد اقتصادی حج بسیار کم توجه کرده اند؛ هرچند که لزوم توجه به این بعد به روشنی احساس می شود.

در ادامه به اختصار به بیان بررسی هایی که در زمینه اقتصادی حج انجام شده می پردازیم.

«ترنر» (12)(1973) به بررسی تأثیر حج بر رشد اقتصادی عربستان پرداخته است. او با اشاره به طبیعت

1- Kulendran Wilson.

.Lanza ، And Temple Urga -2
.Narayan -3
.Kim ، And Chen Jang -4
.Shan Wilson -5
.Delaney -6
.Young -7
.Murphy -8
.Donnan -9
.O'Brien -10
.Kremer ، And Khwaja Cling ingsmith -11
. .Turner -12

واجب حج و سختی هایی که زائران در این سفر متحمل می شوند، حج را با سفر توریستی کاملا متمایز دانسته و می گوید مشکل است که بگوییم زائران مانند گردشگران به دنبال لذت بردن هستند یا حتی انتظار لذت بردن را دارند.

در این نوشتار، تنها تعداد زائران حج غیر واجب در نظر گرفته شده و نقش حج در رشد اقتصادی عربستان مورد بررسی قرار گرفته است. بدین ترتیب نتایج تحقیق نشان داد که حج سبب رونق اقتصاد عربستان شده است.

«کوهن» (1)(1979) در مطالعه خود، حج را علاوه بر انجام مناسک واجب، به عنوان شکلی از گردشگری در نظر گرفته و به بررسی نقش حج بر رشد اقتصادی کشور عربستان پرداخته است. این مطالعه براساس مطالعه «رابینسون» (2)(1972) است که در آن گردشگران در کشورهایی مانند: «هند» و «آسیای جنوبی» منابع درآمدی برای رشد این کشورها بوده اند. کوهن نیز همچون «نونز» (3)(1977) مکه را به عنوان مقصد گردشگری بی همتایی در طول عصرهای گوناگون معرفی کرده است. از دید کوهن حج همانند سفری توریستی است که در آن زائران همانند گردشگران، سفری ارادی و موقتی انجام می دهند و هدف شان کسب مطلوبیت است. نتایج این تحقیق نشان داد که حج مانند توریسم، سبب تسهیل فعالیت های اقتصادی می شود.

«سردار» (4)(1979) در مطالعه خود با عنوان «ابعاد روحانی و جسمانی حج» اظهار می دارد که تجربه غیرمادی و روحانی سفر حج، عاملی برای کم رنگ شدن سختی مناسک حج است. او لذت واقعی این سفر را، حضور در فضای معنوی و آرامش بخش اماکن مقدس می داند. درواقع از نظر سردار، هدف گردشگران و حاجیان از سفر، کسب مطلوبیت است. اما لذت سفر حج از نوع غیرمادی و معنوی است.

دسته دیگری از مطالعات انجام شده به بررسی تأثیرحج بر اقتصاد فردی اختصاص دارد. این دسته از مطالعات، سه رویکرد گوناگون دارند. دو رویکرد آن مبتنی بر دیدگاه های کاملاً جدّی و افراطی در مورد بعد فردی اقتصادی حج است. اما رویکرد سوم در واقع، رویکرد ترکیبی و تعدیل شده

است. رویکرد اول، شامل مطالعاتی همچون: «سوئیفت» (5)(1964) ، «گوسلینگ» (6)(1960) ، «نش» (7)(1978) ،

1- Cohen.
2- Robinson.
3- Nunez.
4- Sardar.
5- Swift.
6- Gosling.
7- Nash. .

«برکس» (1)(1977) ، «لانگ» (2)(1979) و «اسماعیل» (3)(1979) است. براساس این رویکرد، بیشتر حجاج افرادی فقیر و ساکن مناطق روستایی هستند که بدون توجه به شرط استطاعت، برای پرداخت مخارج حج مجبوراند تا بخش بیشتری از درآمد خود را پس انداز و یا هزینه این سفر را با قرض های سنگین پرداخت کنند.

برخلاف این رویکرد، رویکرد دوم وجود دارد که شامل مطالعاتی مانند: «لکارد» (4)(1977) و «بیلرجی آر» (5)(1980) است. طبق این رویکرد بیشتر حجاج، از قشر ثروتمندجامعه هستند که برای تأمین هزینه حج مشکلی ندارند و به عبارت دیگر، پرداخت هزینه این سفر، تأثیر چندانی بر زندگی فردی این اشخاص ندارد. در رویکرد سوم، محققانی همچون: «گرابون» (6)(1977) و «اوان هاد» ، (7)(1979) بر این باوراند که حجاج از هر دو قشر فقیر و غنی جامعه هستند. اما با وجود این، هیچ نسبت آماری برای این ترکیب ارائه نشده است. این دیدگاه با توجه به نزدیکی آن به واقعیت، کمتر مورد نقد قرار گرفته است.

در زمینه تأثیر حج بر اقتصاد کشورهای مبدأ نیز بررسی هایی صورت گرفته؛ از جمله: «خدیر» (8)(1982) به بررسی بعد اقتصادی حج بر زندگی کشاورزان کشور «مالزی» پرداخته است. براساس این مطالعه، بسیاری از حجاج مالزی کشاورز هستند. بررسی سیر تاریخی سفر حج در کشور مالزی، نشان داد که هزینه های سفرحج با توجه به شرایط تورمی و تغییر وسایل حمل و نقل از کشتی به هواپیما، سبب افزایش میزان سرمایه خارج شده از بخش کشاورزی مالزی شده و این عامل به نوبه خود، تأثیر منفی بر بخش کشاورزی این کشور داشته است. اما این فرضیه که سفر حج سبب فقر کشاورزان شده باشد، تأیید نشده است.

«تانگبان» (9)نیز (1991) در پژوهشی، به بررسی تأثیر حج بر اقتصاد «نیجریه» پرداخته و ابعاد اقتصادی گوناگون مثبت و منفی حج بر اقتصاد نیجریه را بررسی کرده است. براین اساس،

1- Birks.
2- Long.
3- Ismail.

.Lockard -4
.Bailey Jr -5
.Graburn -6
.Awang Had -7
.Kadir -8
. .Tangban -9

وجه پرداختی به دولت عربستان سعودی برای صدور ویزا، کمک هزینه سفر اهدایی به زائران و بودجه سالیانه پرداختی به هیئت حج به عنوان تأثیر اقتصادی منفی حج بر اقتصاد نیجریه تلقی شده است. اما از سویی حج آثار مثبتی بر اقتصاد نیجریه داشته است؛ زیرا حج به عنوان یک محرک، سبب تسهیل فعالیت های اقتصادی معینی در مدت مشخصی از سال می شود؛ و بخش های حمل و نقل زمینی و دریایی، صنایع غذایی، صنایع نساجی و صنایع داروسازی نیجریه در زمان حج رونق می گیرند. اما براساس یافته های این تحقیق، تأثیرهای منفی حج بیشتر از تأثیرهای مثبت آن بر اقتصاد نیجریه است.

۲. روش تحقیق

اشاره

در این پژوهش، برای بررسی رابطه بلندمدت (هم جمعی (1)تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی، از روش خودتوضیح برداری با وقفه های گسترده (2)و برای بررسی رابطه علّی بین متغیرها از آزمون علیت گرنجر (3)استفاده می شود.

۲- ۱. روش خودتوضیح برداری با وقفه های گسترده

زمانی که متغیرها غیر ایستا باشند، استفاده از روش حداقل مربعات معمولی (4)، نتایج گمراه کننده ای درپی خواهد داشت و آماره های t و F از اعتبار لازم برخوردار نخواهند بود؛ مگر اینکه ترکیب خطی متغیرهای ایستا، روند مشترک ایستایی را ایجاد کند که به آن هم جمعی می گویند. یکی از این روش هایی که بیشتر منجر به هم جمعی می شود، روش خود توضیح برداری با وقفه های گسترده است که در حالتی که متغیرها جمعی از مرتبه یک و صفراند نیز کاربرد دارد.

«پسران و شین» (5)(1995) ثابت کرده اند که اگر بردار هم جمعی از به کارگیری روش حداقل مربعات بر یک رابطه خود برگشت با وقفه های توزیعی مناسب به دست آید، علاوه بر اینکه برآوردگر حداقل مربعات،

توزیع نرمال دارد، در نمونه های کوچک نیز از اریب کمتر و کارایی بیشتری برخوردار خواهد بود. یک الگوی خود توضیح با وقفه های توزیعی با p وقفه برای متغیر وابسته (y) و وقفه برای متغیر مستقل i ام، به صورت زیر در نظر گرفته می شود:

1- Cointegrated.
2- ARDL.
3- Granger causality.
4- OLS (Ordinary Least Square).
5- Pesaran and shin. .

><نمایش تصویر

(رحمه الله) بردار متغیرهای توضیحی به کار گرفته شده در مدل؛

(رحمه الله) متغیر وابسته در مدل؛

(رحمه الله) تعداد وقفه های بهینه مربوط به هر یک از متغیرهای توضیحی؛

(رحمه الله) تعداد وقفه بهینه مربوط به متغیر وابسته؛

(رحمه الله) برداری از متغیرهای قطعی (غیر تصادفی) ، مانند: عرض از مبدأ، متغیر روند، متغیرهای مجازی و متغیرهای برون زا با وقفه های ثابت.

برای تعیین وقفه بهینه برای متغیر وابسته و متغیرهای مستقل، ابتدا باید رابطه بالا را به روش حداقل مربعات معمولی برای کلیه ترکیبات ممکن مقادیر وو به عبارتی به تعداد بار برآورد کرد و سپس از میان رگرسیون برآورد شده، یکی از آنها را با توجه به یکی از چهار ضابطه آکائیک (1)، شوارز- بیزین (2)، حنان - کوئین (3)یا تعدیل شده انتخاب کرد. در مرحله سوم، ضرایب مربوط به الگوی بلندمدت و انحراف معیار مجانبی مربوط به ضرایب بلندمدت براساس الگوی خود توضیح با وقفه های توزیعی محاسبه می شوند. (پسران و پسران، (4)1997)

پسران و شین، در مورد تصحیح وقفه های الگو، به کارگیری معیار اطلاعاتی شوارتز بیزین (SBC) را پیشنهاد می کنند؛ زیرا این ضابطه در تعداد وقفه های بهینه صرفه جویی می کند.

۲- ۲. آزمون علیت گرنجری

گرنجر (5)(1969) ، این واقعیت که «آینده نمی تواند علت گذشته باشد» را به کار برد، و علیت را به این صورت تعریف کرد که اگر مقادیر جاری Yt را بتوان با استفاده از مقادیر گذشته Xt ، با دقت

1- Akaike.

.Schwarz - Bayesian -2
.Hannan - Quinn -3
.Pesaran and Pesaran -4
. .Granger -5

بیشتری نسبت به حالتی که از مقادیر گذشته Xt استفاده نمی شود، پیش بینی کرد، در این صورت Xt ، علت گرنجری Yt است. در آزمون علیت گرنجری، برای آزمون این فرضیه که Xt علت گرنجری Yt نیست، یک مدل (VAR) به شکل زیر تشکیل داده می شود:

اگر برای K ، . . . ، ۲،۱ i) رحمه الله) ، ضرایب i عها برابر با صفر باشند، Xt علیت گرنجری Yt نیست. در این آزمون، طول وقفه K ، تا حدودی انتخابی است. جیوئیک (1)(1984) ، معتقداست که اعتبار آزمون به رتبه مدل (VAR) و ایستایی متغیرها بستگی دارد. اگر متغیرها ناپایا باشند، اعتبار این آزمون کاهش می یابد. از نظر گرنجر (1986) ، این آزمون زمانی معتبر است که متغیرها هم جمع نباشند. بنابراین، در ابتدا باید پایایی و ناپایایی متغیرها و سپس، رابطه هم جمعی بین آنها را بررسی کرد. اگر متغیرها پایا از درجه یک، ولی غیرهم جمع باشند، می توان یک مدل (VAR) روی تفاضل اول متغیرها تشکیل داده، سپس آزمون را انجام داد.

۳. بررسی نتایج تجربی تحقیق

۳- ۱. معرفی مدل

در این پژوهش، برای بررسی تأثیر حج بر اقتصاد (تولید ناخالص داخلی) عربستان از تعداد حجاج کشورهای گوناگون و سرمایه گذاری عربستان سعودی در بخش حج به صورت مدل زیر استفاده می شود:

><نمایش تصویر

که در آن (LGDP) نشانگر تولید ناخالص داخلی، (LN) لگاریتم تعداد حجاج وارد شده به عربستان و (LI) لگاریتم سرمایه گذاری در بخش حج است.

با توجه به اینکه اقتصاد کشور عربستان سعودی کاملاً تحت تأثیر درآمدهای نفتی این کشور قرار دارد، به منظور بررسی تأثیر بخش حج در اقتصاد این کشور، (GDP) این کشور به صورت غیرنفتی و حقیقی و به قیمت ثابت سال (1999) در نظر گرفته شده است. در این بررسی، بودجه اختصاص یافته به وزارت حج این کشور به عنوان متغیرجایگزین برای سرمایه گذاری

در بخش حج در نظر گرفته شده و با استفاده از شاخص قیمت کالاها و خدمات دولتی به قیمت ثابت (1999) ، به صورت حقیقی درآمده است. تمامی داده ها، مربوط به دوره زمانی (۱970 - 20۰7) است که از گزارش های سالیانه اداره مرکزی ارقام و اطلاعات وزارت اقتصاد و برنامه ریزی عربستان سعودی استخراج شده است.

1- Geweke. .

۳.۲ بررسی پایایی متغیرها

به کارگیری روش های سنتی در اقتصاد سنجی، مبتنی بر فرض پایایی متغیرهاست. اما بررسی های انجام شده در این زمینه، نشان دهنده این مطلب است که بیشتر سری های زمانی کلان اقتصادی غیرساکن هستند. بنابراین، براساس نظریه هم جمعی، لازم است تا نسبت به پایایی متغیرهای مورد مطالعه اطمینان حاصل شود. از این رو، در این پژوهش از آزمون ریشه واحد دیکی - فولر (1) (ADF) تعمیم یافته استفاده شده است.

آزمون (ADF) بر روی متغیرهای مدل برای سال های (۱۹۷۰- ۲۰۰۷) انجام و نتایج آن در جدول زیر ارائه شده است.

جدول 1: نتایج آزمون ریشه واحد متغیرهای تحقیق

><نمایش تصویر

مأخذ: یافته های پژوهش

توضیح: نماد D پیش از نام هر متغیر نشان دهنده تفاضل مرتبه اول آن متغیر است.

براساس آزمون های انجام شده، در متغیرهای مورد نظر تنها (LGDP) پایا از درجه صفر یعنی (۰) I و بقیه پایا از درجه یک یعنی (1) I هستند.

۳- ۳. آزمون هم جمعی به روش خودتوضیح با وقفه های گسترده

در قسمت قبل نشان داده شد که متغیرهای سرمایه گذاری در بخش حج و تعداد حجاج درسطح اطمینان 95درصد مانا از درجه یک و متغیرتولید ناخالص داخلی غیرنفتی، مانا از درجه صفر است. بنابراین، چون همه متغیرها (1) I نیستند، برای برآورد رابطه پویا، بلند مدت و تصحیح خطا از

روش خود توضیح برداری با وقفه های گسترده استفاده می شود. برای بررسی هم جمعی (رابطه بلند مدت)

1- DickeyFuller. .

میان متغیرها، می توان از روش آزمون کرانه های پسران، شین و اسمیث (1)(20۰1) ، مبتنی بر رویکرد تخمین مدل تصحیح خطای غیر مقید (UECM) ، شامل رابطه پویا و رابطه تعادلی بلند مدت استفاده کرد.

شکل تصحیح خطای غیر مقید متغیرها به صورت زیر است:

(6)

که در آن عملگر تفاضل است. براساس معیار شوارز- بیزین و آکائیک، طول وقفه بهینه به استناد جدول زیر یک است.

جدول 2: تعیین تعداد وقفه بهینه در الگوی مربوط به مدل

><نمایش تصویر

مأخذ: یافته های تحقیق

با توجه به طول وقفه بهینه، مدل (6) با استفاده از نرم افزار (MICROFIT) و به روش (OLS) تخمین زده می شود.

پس از برآورد رگرسیون بالا، جهت حصول اطمینان از وجود رابطه بلندمدت، قید زیر اعمال می شود:

(۰

رحمه الله) 1) رحمه الله) 2) رحمه الله (۰ آماره آزمون F به دست آمده در این مورد،22/5 است. پس از محاسبه مقدار آماره آزمون، می بایست آن را با مقادیر بحرانی ارائه شده به وسیله پسران شین و اسمیث (20۰1) ، مقایسه کرد. مقادیر بحرانی متناظر با دو متغیر توضیحی و عرض از مبدأ در سطح 95 درصد85/4 است. مقایسه مقدار آماره آزمون با مقادیر بحرانی ارائه شده مبین تأیید فرضیه وجود رابطه بلندمدت (هم جمعی) بین متغیرهای

1- Pesaran ، M. H. ، Shin ، Y. and Smith. .

مورد بررسی در سطح قابل قبولی است.

پس از آزمون هم جمعی و اطمینان از وجود رابطه بلندمدت میان متغیرهای مورد بررسی، به منظور تخمین رابطه بلندمدت سطح توسعه اقتصادی و پویایی کوتاه مدت تعدیل های رویکرد مدل سازی (ARDL) پسران و شین (1999) و مدل تصحیح خطای غیر مقید (UECM) به کار می رود. در مدل تصحیح خطای غیر مقید، ضرایب بلند مدت از طریق تقسیم ضرایب متغیرهای توضیحی وقفه سطح اول متغیرها بر ضریب وقفه سطح اول متغیر وابسته (در معادله 6) با (یک علامت منفی) به دست می آیند.

نتایج تخمین به صورت زیر است:

جدول3: نتایج ضرایب بلندمدت

<>نمایش تصویر

مأخذ: یافته های تحقیق

طبق ضرایب بلند مدت مدل تصحیح خطای غیر مقید تمامی متغیرها بلندمدت از لحاظ آماری و اقتصادی معنا دارند. در این مرحله، پس از اطمینان از وجود رابطه بلند مدت، مدل پویای (ARDL) را با وقفه هایی که به وسیله شوارز - بیزین از طریق سیستم تعیین می شود، تخمین می زنند. این معیار، به متغیر تولید ناخالص داخلی و تعداد حجاج، یک وقفه می دهد و برای سایر متغیرها هیچ وقفه ای را در نظر نمی گیرد. با مشخص شدن متغیرهای الگو، نتیجه برآورد مدل به صورت (ARDL(1,۰,1)) است.

با توجه به آزمون خود همبستگی سریالی (LM) ، مدل دارای همبستگی سریالی نیست؛ زیرا آماره F آزمون (۰/38)۰/76است و فرضیه صفر مبنی بر عدم وجود مشکل خود همبستگی رد نمی شود. مدل از نظر نرمال بودن نیز مشکلی ندارد و آماره (BJ) آزمون نرمالیتی برابر با (۰/71)۰/23 است و فرضیه صفر مبنی بر توزیع نرمال جملات پسماند پذیرفته می شود. نتایج آزمون (RESET) رمزی نشان می دهد که فرم تابع مشکل تصریح ندارد و آماره F آزمون برابر (۰/6۰)۰/27 است و فرضیه

صفر، مبنی بر شکل تبعی صحیح رد نمی شود. همچنین، مدل فاقد واریانس ناهمسانی است؛ زیرا مطابق با آزمون (ARCH) ، آماره F آزمون برابر با (۰/19)74/1 است و فرضیه صفر، مبنی برواریانس ناهمسانی رد نمی شود.

اکنون با توجه به نتایج معادله (4) عدم همجمعی بین متغیرهای الگو را بررسی می کنیم. بدین ترتیب، کمیت مورد نظر برای انجام این آزمون به صورت زیر محاسبه می شود.

با توجه به کمیت بحرانی مربوط در سطح اطمینان 99 درصد92/3 - است، فرضیه صفر مبنی بر عدم وجود هم جمعی بین متغیرهای الگو رد می شود. بنابراین، وجود یک رابطه تعادلی بلند مدت بین متغیرهای الگوی فوق تأیید می شود. پس از اطمینان از وجود رابطه بلندمدت، می توان روابط بلندمدت را تفسیر کرد. نتایج حاصل از رابطه بلند مدت مربوط به مدل (ARDL) با وقفه هایی که به وسیله شوارز- بیزین از طریق سیستم تعیین می شود، به صورت زیر است.

همان گونه که در رابطه بلندمدت (8) مشاهده می شود، ضرایب، تفاوت چندانی با ضرایب بلندمدت مدل تصحیح خطای غیر مقید (UECM) ، در جدول (3) ندارند و تمامی ضرایب در سطح اطمینان 95 درصد معنادار هستند.

۳- 4. بررسی رابطه علّی بین متغیرها

برای بررسی رابطه علّی بین متغیرها، از مدل (VECM) معرفی شده به وسیله انگل و گرنجر (1987) به صورت زیر استفاده می شود. در این الگو (ECT) ، باقی مانده های رابطه هم جمعی به دست آمده در مرحله پیشین است که با یک وقفه به عنوان تصحیح خطا در مدل (VECM) استفاده شده است.

در این روابط، ضرایب (ECT) و به عبارتی i لها، نشان دهنده سرعت تعدیل به سمت رابطه تعادلی

><نمایش تصویر

بلندمدت هستند. پسماندهای معادله ها و یعنی t 1 ، t 2 و t 3 ممکن است با یکدیگر هم بستگی داشته باشند، اما همگی نوفه سفید هستند. طبق نخستین معادله بالا، ضرایب، و، تأثیر رشد تولید ناخالص داخلی، رشد تعداد حجاج و رشد سرمایه گذاری در دوره t بر تولید ناخالص داخلی دوره جاری را نشان می دهند.

علیت کوتاه مدت، تحت فرضیه صفر که در آن تمام ضرایب وقفه ها صفر هستند، بررسی می شود. برای نمونه، چنانچه فرضیه صفر ٠(رحمه الله) (رحمه الله) رد نشود، تولید ناخالص داخلی عربستان سعودی علیت گرنجری رشد حجاج کشورهای گوناگون نیست. نتایج حاصل از این آزمون در جدول 4 و 5 آورده شده است.

جدول4: نتایج بررسی علیت گرنجری LN و LGDP

مأخذ: نتایج تحقیق

جدول5: نتایج بررسی علیت گرنجری LN و LI

مأخذ: نتایج تحقیق

در بررسی علیت بلندمدت بین متغیرهای معادله های ارائه شده، تأیید فرضیه صفر بودن ضریب ECM نشان دهنده عدم وجود علیت بلندمدت بین متغیرهای مدل است. جدول (6) نتایج این آزمون را ارائه می دهد.

جدول6: نتایج بررسی علیت بلندمدت بین متغیرها

مأخذ: نتایج تحقیق

<>نمایش تصویر

نتایج جدول (4) ، نشان دهنده وجود علیت کوتاه مدت از سوی رشد تعداد حجاج به سمت تولید ناخالص داخلی عربستان سعودی و عدم وجود علیت گرنجری از سوی تولید ناخالص داخلی عربستان سعودی به سمت رشد تعدادحجاج است. به طور مشابه جدول (5) نیز عدم وجود علیت گرنجری از سرمایه گذاری در بخش حج عربستان به سمت رشد تعداد حجاج و برعکس را نشان می دهد.

جدول (6) ، نشان دهنده این واقعیت است که در بلندمدت، تنها رشد تعداد حجاج عامل رونق اقتصاد کشور عربستان سعودی شده و تولید ناخالص داخلی عربستان سعودی، تاثیری بر رشد تعداد حجاج نداشته است.

4. نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

تحقیق و بررسی های گوناگون در مورد حج، همگی نشان از اهمیت بالای حج در ابعاد گوناگون سیاسی و فرهنگی دارد. در همین راستا، مطالعاتی که بعد اقتصادی حج را بررسی کرده اند، تا اندازه ای ظرفیت های بالقوه اقتصادی حج را نشان داده اند. تأثیرحج بر اقتصاد داخلی کشورها و از جمله کشور عربستان از موضوع های مهم در این زمینه است. استفاده از این ظرفیت های بالقوه، سبب پیشرفت کشورهای اسلامی خواهد بود. ابعاد اقتصاد حج از نظر تئوریک، می تواند با ادبیات گردشگری قابل توجیه باشد. امروزه، گردشگری از منابع مهم درآمدی در بسیاری از کشورهاست. صنعت گردشگری در ده های اخیر، بیش از پیش مورد توجه کشورهای گوناگون قرار گرفته است؛ تاجایی که تبلیغات گسترده ای برای نشان دادن هرچه بیشتر جذابیت جاذبه های گوناگون دنیا صورت می گیرد.

در این میان، کشور عربستان با توجه به وجود کعبه شریفه و دیگر اماکن مقدس مذهبی، بی نیاز از این گونه تبلیغات است.

بدین ترتیب، نتایج این تحقیق نشان داد که آثار و برکت های حج، تأثیرهای اقتصادی مثبتی بر کشور عربستان سعودی داشته و دارد. با افزایش یک درصد در تعداد حجاج، تولید ناخالص داخلی غیر نفتی به اندازه 4/1 درصد افزایش می یابد. وجود علیت کوتاه مدت و بلندمدت از تعداد حجاج به سمت رشد اقتصادی عربستان، تأییدکننده این ادعاست. بنابراین، کشور

عربستان باید با فراهم آوردن شرایط ممکن در جهت افزایش تعداد حجاج، از این فرصت برای افزایش رشد اقتصادی خویش استفاده کند.

منابع

1. طوسی، محمد بن حسن و خرسان، سید حسن، الکتب الاربعه: الفروع من الکافی، 1385.

Awang .1

S.)1979(. "Modern Concept of Hajj Management: The ، Experience of Malaysia". In Hajj Studies ، London: Hajj .Research Centre ، Vol. 1 ، ed. Zaki Badawi ، pp. 73 - 83. 2

Balaguer

J. ، Cantavella - Jorda ، M.)20٠2(. "Tourism as a Long - run ، Economic Growth Factor: The Spanish case". Applied Economics ، 34 ، 877 - 884. 3. Bailey

Social and Economic Organisation in" .)L. Conner ، Jr.)198٠ ، Rural Malay Society". Ph. D. Thesis ، Cornell University ، University Microfilms Int. 4. Birks

J. S.)1977(. "Overland Pilgrimage from West Africa to ، Mecca: Anachronism or Fashion?". Geography. 62 215 - 17. 5. Cheng

B. S. and Lai ، T. W.)1997(. "An Investig ation of Co - ، integration and Causality between Energy Consumption and economic Activity in Taiwan". energy Economics ، Vol. 19 ، pp. 435 - 444. 6. Cohen

Erik.)1979(. "A Phenom enology of Tourist Experiences". ، Sociology 13 ، 179 - 201. 7. Delaney

The Hajj: Sacred and Secular". American" .)C.)199٠ ، 8. Donnan .Ethnologist ، Vol. 17 ، No. 3 ، pp. 513 - 53٠

H.)1995(. "Pilgrimage and Islam in Rural Pakistan: The ، Influence of the Hajj". Etnofoor ، Jaarg. 8 ، Nr. 1 ، DE BETOVERDE WERELD)1995(، pp. 63 - 82. 9. Dritsakis

N.)20٠4(. "Tourism as a long - run economic growth factor: ، an empirical investig ation for Greece using a causality analysis". Tourism Economics ، 10,3٠5 - 316. 10. Durbarry

R.)20·4(. "Tourism and economic growth: the case of ، Mauritius". Tourism Economics ، 10 ، 389 - 4·1. 11. Engle

R. E. ، Granger ، C. W. J.)1987(. "Cointeg ration and Error - ، correction: Repre - sentation ، Estimation ، and Testing". Econometrica ، 55 ، 251 - 276. 12. Gee

C. Y.)1999(. "Interna tional tourism: a global perspective". ، Madrid ، Spain: World Tourism Organization. 13. Geweke

J.)1984(. "Inference and Causality in Economic Time series ، Models" ، Handbook of econometrics ، Vol. 2 ، Amsterdam ، North Holland. 14. Gosling

Moslem Law ، Custom and Usage as" .)L. A. Peter.)196· ، Reflected in the Agricultural Economy of Malaya". Annals ، 322. 15. Graburn ، Association of American Geographers 5·

Nelson H. H.)1977(. "Tourism: The Sacred Journey". In Hosts ، and Guests: The Anthropology of Tourism ، Philadelphia

.University of Philadelphia Press ، ed. V. Smith ، pp. 17 - 31

Granger .16

C. W. J.)1969(. "Investi gating casual relations by ، econometric models and cross - spectral methods" ، Econometric ، Vol.37 ، pp. 424 - 438. 17. Granger

C. W. J.)1986(. "Development in study of Cointegrated ، Economic Variables" ، Oxford Bulletin of Economics and Statistics ، Vol.48 ، pp 213 - 228. 18. Ismail

Ahmad Ali.)1979(. "Hajj Movements from the Islamic ، Countries") in Arabic(. Paper presented at the First Islamic Geographical Conference ، Imam Muhammad bin Saud Islamic University ، Riyadh ، January. 19. Kadir

A.)1982(. "Economic Implications of Moslem Pilgrimage ، from Malaysia". Contemporary Southeast Asia ، Vol. 4 ، No. 1) June 1982(، pp. 58 - 75. 20. Kim

H. J. ، Chen ، M. H. ، Jang ، S. C.)20٠6(. "Tourism expansion ، and economic development: the case of Taiwan". Tourism Management ، 27)5(، 925 - 933. 21. Kremer

M Khwaja ، A Cling ingsmith ، D.)20٠8(. "Estimating the ، Impact of the Hajj: Religion and Tolerance in Islams Global Gathering". The Quarterly Journal of Economics ، Vol. 124 ، 22. Kulendran .No. 3 ، pp. 1133 - 117٠

Is there a relationship between" .)N. ، Wilson ، K.)20٠٠ ، interna tional trade and internat ional arrivals"? Applied Economics ، 32)8(، 10٠1 - 10٠9. 23. Lanza

A. ، Temple ، P. ، Urga ، G.)20٠3(. "The implications of ، tourism speci cation in the long - run: a econometric analysis for 13 OECD economies". Tourism Management ، 24 ، 315 - 321. 24. Lee

C. - C. ، Chang ، C. - P.)20٠8(. "Tourism Development and ، Economic growth: a Closer Look at Panels". Tourism 192. 25. Lockard - Management ، 29)1(، 18٠

Craig A.)1977(. "Malay Social Structure in a Sarawak Town ، During the Late Nineteenth Century". In Sarawak Research and Theory ، Studies in Third World Societies ، ed. Mario D. Zamora. Williamsburg ، Virginia: Department of Anthropology ، College of Williams and Mary. 26. Long

David Edwin.)1979(. "The Hajj Today: A Survey of the ،

Contemporary Makkah Pilgrimage". Albany: State University .of New York Press

Marin .27

D.)1992(. "Is the export - led hypothesis valid for industr ، ialized countries"? Review of Economics and Statistics ، 74 ، 678 - 688. 28. Murphy

M.)1994(. "Class ، Community ، and Costume in an ، Andalusian Pilgrimage". Anthrop ological Quarterly ، Vol. 67 ، No. 2 ، Symbols of Contention: Part 1 ، pp. 49 - 61. 29. Narayan

P. K.)20٠4(. "Economic impact of tourism on Fijis economy: ، empirical evidence from the computable general equilibrium Nash .model". Tourism Economics ، 10 ، 419 - 433. 3٠

N.)1978(. "Pilgrims Progress ، Asian Style". Cover Story ، Far ، Eastern Economic Review ، pp. 32 - 36. 31. Nunez

T.)1977(. "Touristic Studies in Anthrop ological ، Perspectives". In Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism ، ed. V. Smith. Philadelphia: University of Philadelphia Press. 32. O'Brien

S.)1999(. "Pilgrimage ، Power ، and Identity: The Role of the ، Hajj in the Lives of Nigerian Hausa Bori Adepts". Africa Today 33. Oh .، Vol. 46 ، No. 4/3 ، Islam in Africa ، pp. 11 - 4٠

C. - O.)20٠5(. "The contri bution of tourism development to ، economic growth in the Korean economy". Tourism Management ، 26 ، 39 - 44. 34. Pesaran

Inter :·.H and B. Pesaran ، 1997 ، "Working with Microfit 4 ، active Econometric Analysis" ،) DOS and Windows versions( )9) DOS ·19 268 53· ، Oxford University Press ، pp.511. ISBN .·19 268 531 7) Windows(. 35. Pesaran,H. M. Shin,Y ،

Long - Run Structural Modelling," Cambridge" .1995 ، Working Papers in Economics 9419 ، Faculty of Economics ، University of Cambridge. 36. Pesaran

M. H. ، Shin ، Y. and Smith. R. J. 20·1. Bounds Testing ، Approaches to the Analysis of Level Relatio nships. Journal of Applied Econometrics) special issue(in honour of J D sargan on the theme ، Studies in Empirical Macroecon ometrics ،) eds(D. F. Hendry and M. H pesaran ، Vol. 16. PP. 289 - 326. 37. Robinson

G. W. S.)1972(. "The Recreation Geography of South ،

Asia". Geograp hical Review 62

No. 4. 38. Sardar ،

Z.)1979(. "The Spiritual and Physical Dimensions of the ، Hajj: A Systems Overview". In Hajj Studies ، Vol. 1 ، ed. Zaki Badawi ، London: Hajj Research Centre ، pp. 27 - 37. 39. Shan

J. ، Wilson ، K.)20·1(. "Causality between trade and tourism: ، empirical evidence from China". Applied Economics Letters ، Swift .8 ، 279 - 283. 4·

M. G.) 1964("Capital ، Saving and Credit in a Malay ، Peasant Economy". In Capital ، Savings and Credit in Peasant Societies ، ed. Firth ، Raymond and B. S. Yamey. Chicago: Aldine Publishing Company. 41. Tangban

- E.)1991(. "The Hajj and the Nigerian Economy 196· ، 1981". Journal of Religion in Africa ، Vol. 21 ، Fasc. 3) Aug. ، 1991(، pp. 241 - 255. 42. Turner

V.)1973(. "The Centre Out There: The Pilgrim's Goal". ، History of Religions 12 ، No. 3. 43. World Tourism Organi zation.)2011(. Tourism highlights. Available from)2011 ed. (. . http: //www. world

10.11. 44..tourism. org/market - research. Accessed 3· - Young

W.)1993(. "The Kaba ، Gender ، and the Rites of ، Pilgrimage". Internat ional Journal of Middle East Studies ، .Vol. 25 ، No. 2 ، pp. 285 - 3··

پتانسیل و ظرفیت حج و توزیع درآمد در کشورهای منتخب اسلامی

اشاره

کتر ابوالفضل شاه آبادی (1)

سارا ساری گل (2)

چکیده

نابرابری درآمد (3)از جمله پدیده هایی است که به لحاظ کارکرد و پیامدهای مؤثرش بر ساختار جامعه، می تواند پایداری نظام اجتماعی - اقتصادی را به خطر اندازد. ازاین رو باید این پدیده را از دیدگاه های گوناگون بررسی، و ریشه های پدیدآمدن آن را جست وجو کرد. به همین منظور و برای توسعه همکاری های منطقه ای کشورهای منتخب اسلامی و بهبود توزیع درآمد، مقاله حاضر، نقش حج را بر بهبود توزیع درآمد در کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995- 2۰۰9م ارزیابی کرده است. در واقع، انجام دادن مناسک حج، فرصتی استثنایی برای جهان اسلام است تا با حضور اجتماعی و سیاسی خویش کنار فعالیت های معنوی و فرهنگی، تأثیرات شگرفی را در صحنه های سیاسی، اقتصادی و نظامی پدید آورد. نتایج مطالعه از یک سو بیانگر متناسب نبودن تعاملات اقتصادی کشورهای اسلامی منتخب، با پتانسیل بالقوه آنان و توزیع نابرابر درآمد است. از سوی دیگر، حج فرصت اقتصادی مناسبی برای کشورهای غیر اسلامی به ویژه چین و ژاپن شده است. و حال آنکه دولتمردان کشورهای اسلامی می توانند با شناسایی دقیق نقاط قوت و ضعف کشورهای جهان اسلام، و همچنین برنامه ریزی مشترک، از فرصت استثنایی حج برای افزایش تعاملات اقتصادی، جذب سرمایه گذاران مسلمان، افزایش اشتغال و سرمایه گذاری،

1- عضو هیات علمی دانشگاه بوعلی سینا.
2- دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا.
3- Income Inequality. .

افزایش قدرت چانه زنی کشورهای اسلامی در صحنه بین الملل استفاده کنند و با بهره گیری مطلوب از پتانسیل موجود از یک سو، و ایجاد پتانسیل های جدید در کشورهای اسلامی از سوی دیگر، قدرت رقابت پذیری (1) و توزیع مناسب تر درآمد را در کشورهای اسلامی بهبود بخشند و با برپایی بازار بین المللی اسلامی بالاترین استفاده را از ظرفیت های موجود ببرند.

واژگان کلیدی: حج، توزیع درآمد، تعاملات اقتصادی، رقابت پذیری، کشورهای منتخب اسلامی

مقدمه

در دهه های اخیر نابرابری درآمد بین اغنیا و فقرا، به ویژه در کشورهای در حال توسعه، درحال افزایش است؛ زیرا اقتصاددانان توسعه در ابتدا تنها به دنبال افزایش رشد اقتصادی بودند. اما تجربه اخیر این کشورها نشان می دهد، برخلاف نرخ بالای رشد اقتصادی، آنها در ریشه کن کردن فقر یا حتی کاهش نابرابری درآمد موفقیتی کسب نکرده اند. حتی با اینکه بانک جهانی، دهه ۱980 را «دهه فراموش کردن فقرا» نامید، کشورها نتوانسته اند به موفقیت چندانی در کاهش نابرابری درآمد دست یابند. این درحالی است که وضعیت توزیع درآمد در هر جامعه ای، افزون بر جنبه های اقتصادی، در ابعاد سیاسی و اجتماعی نیز درخور اهمیت است و هر رویکرد اقتصادی به توزیع درآمد، ناگزیر پیامدهای سیاسی و اجتماعی نیز خواهد داشت.

ازاین رو امروزه توزیع درآمد چه در سطح جهانی، چه در مقیاس بین کشورها و چه در سطح بین منطقه ای مورد توجه ویژه ای قرار دارد. این موضوع در سال های اخیر جایگاهی ویژه در بحث های توسعه اقتصادی به خود اختصاص داده است. به همین علت، اهمیت ایجاد توزیع درآمد متعادل یکی از هدف های مهم دولت ها در سیا ستگذاری های کلان اقتصادی است. (حسینی و نجفی، 1388) اما بنابه گفته «تودارو» (1378، ص163) ، «متأسفانه در حال حاضر اقتصاددانان هیچ گونه درک روشنی از عوامل مشخص که در تغییرات توزیع درآمد کشورها در طول زمان اثر می گذارند، ندارند و لذا بیشتر تحلیل های اقتصادی به نحو عجیبی در خصوص توزیع درآمدها ساکت است» . بنابراین بررسی عوامل تعیین کننده توزیع متعادل درآمد ضروری به نظر می رسد. از سویی، اندیشمندان زیادی طی سالیان متمادی برای شناخت اسرار حج و فلسفه احکام و عبادات تلاش

کرده اند و از این رهگذر تألیفات ارزشمندی پدید آمده است. اما در این مطالعه قصد داریم از جنبه های دیگر به مسئله حج و توزیع درآمد و عوامل تأثیرگذار بر آنها بپردازیم.

1- Com petitiv eness. .

شایان ذکر است، کنگره عظیم حج، آثار و برکات فراوانی دارد؛ همچنان که قرآن کریم در آیاتی مانند (وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجَالا وَ عَلَی کُلِّ ضَامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجّ عَمِیق لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ . . .) (حج: 27 و 28) به منافع و فواید موجود در حج تصریح می کند. اصولاً کنگره جهانی حج، بهترین موقعیت را برای کشورهای اسلامی برای تبادل نظر و تصمیم گیری مناسب در زمینه های مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و. . . فراهم می کند. البته باید بیان داشت، کشورهای اسلامی در زمان هایی غیر از موسم حج نیز می توانند به هدف مذکور برسند. اما کنگره جهانی حج، فرصت بی بدیلی برای آغاز و گسترش همکاری میان کشورهای اسلامی است.

از آنجا که کشورهای اسلامی جزو کشورهای در حال توسعه اند و بیشتر آنها هم اکنون با معضلات فراوانی همچون فقدان تعاملات اقتصادی و وابستگی به صادرات تک محصولی، ناکارایی در تولید، سطح پایین درآمد سرانه و رشد اقتصادی بی ثبات، فقر و توزیع ناعادلانه درآمد، فقدان برخورداری بالا از تحولات فناوری و تخصص های مورد نیاز برای تولید و صدور کالاهای رقابت پذیر در سطح بین الملل، نرخ بالای بیکاری و تورم و. . . دست به گریبان اند. این در حالی است که نقشه جغرافیای اقتصادی کشورهای اسلامی نشان می دهد، جهان اسلام از منابع و پتانسیل های قدرتمندی همچون ذخایر عظیم انرژی، تنوع امکانات، قلمرو جغرافیایی وسیع و جمعیتی بالا، دسترسی و سیطره بر تنگه ها و آبراه های راهبردی جهان، بازار مصرف گسترده و پرجاذبه و. . . برخوردار است. با این حال بیشتر کشورهای اسلامی، جزو ممالک درحال توسعه محسوب می شوند و فقر و توزیع نامتعادل درآمد یکی از شاخصه های اصلی این کشورهاست.

ازاین رو حل مشکلات مذکور، در گرو همکاری های خلاقانه است و فضای توحیدی و الهی حج می تواند به منظور برداشتن قدم های ابتدایی برای تحقق اهداف مذکور، این فرصت را در اختیار کشورهای اسلامی قرار دهد تا با ایجاد زمینه های تفاهم و همکاری بیشتر بین خود، به واسطه استفاده مطلوب از پتانسیل ها و امکانات موجود و ایجاد پتانسیل های جدید، بر مشکلات و معضلات جوامع خود فایق آیند و مقابل بیگانگان در تمامی زمینه ها به خودکفایی و استقلال دست یابند.

بنابراین مطالعه حاضر به منظور ارائه نکات سیاستی مناسب برای سیاستگذاران و تصمیم گیران اقتصادی کشورهای اسلامی، به بررسی و تجزیه و تحلیل پتانسیل حج بر توزیع درآمد کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995 - 20۰9م می پردازد. این مقاله ضمن بررسی پیشینه پژوهش، عوامل تأثیرگذار بر توزیع درآمد و راه های بهبود آن ارائه می شود. همچنین وضعیت توزیع درآمد در کشورهای اسلامی، و پتانسیل حج و نقش آن در بهبود توزیع درآمد بررسی، و در نهایت، نتیجه بحث و پیشنهادها ارائه می شود.

پیشینه پژوهش

توزیع درآمد در طول تاریخ با مفاهیم متفاوت، و در زمینه های گوناگونی بررسی شده است. اقتصاددانان کلاسیک معتقد بودند از شروط لازم در تسریع فرآیند رشد اقتصادی، توزیع نابرابر درآمدهاست؛ زیرا تقریباً تمام درآمد گروه های کم درآمد صرف هزینه های مصرفی می شود. ازاین رو رشد اقتصادی، وابسته به پس انداز گروه های پردرآمد جامعه است که اساس سرمایه گذاری را فراهم می کند. در این زمینه نظرات متعددی بیان شده است که مهم ترین آنها، نظریه «کوزنتس» (1)(1955) است. اما برخلاف رشد اقتصادی، که تاریخ شاهد آن بوده است، وضعیت مردم فقیر به سبب افزایش نابرابری چندان بهبود نیافته است؛ زیرا بیشتر فواید رشد اقتصادی برای ثروتمندان است. اما تودارو (1378، ص138) می گوید: «در جهان امروز ریشه کن کردن فقر و نابرابری، مرکز ثقل مسائل قرار گرفته، و هدف اصلی سیاست توسعه برای بسیاری از کشورهاست» . زیرا اقتصاددانان اکنون، نابرابری درآمد را مانعی بر سر راه رشد و توسعه اقتصادی مستمر و با ثبات می دانند. به همین علت همواره سعی شده است تا عواملی را که بر توزیع درآمد تأثیر می گذارد، شناسایی شود. می توان تجارت و استفاده از مزیت های نسبی در سرمایه، نیروی کار و کالا و گردشگری و. . . را از عوامل تأثیرگذار بر توزیع درآمد برشمرد.

نتایج مطالعه «کوک» و «یوچیدا» (2)(۲۰۰6) بیانگر آن است که تحول تجارت در صنایع با فناوری پایین و فناوری متوسط (متوسط رو به بالا یا رو به پایین) ، اثر منفی بر توزیع درآمد تمامی کشورها دارد و تحول تجارت در صنایع با فناوری بالا، به افزایش نابرابری درآمد منجر می شود. همچنین توزیع درآمد و تحول فنی یافته ها نشان می دهد، تحول فنی در صنایع با فناوری پایین و فناوری بالا، بر نابرابری درآمد تمامی کشورها اثر منفی دارد. اما تحول فنی در صنایع با فناوری متوسط (متوسط رو به بالا یا رو به پایین) اثر مثبتی بر کاهش نابرابری درآمد دارد. «وو» و «وی» (3)(2002) استدلال می کنند، شهرهایی که درجه باز بودن بیشتری را در تجارت تجربه کرده است با کاهش بیشتری در نابرابری درآمد شهری-روستایی مواجه بوده است. بدین ترتیب جهانی شدن به کاهش نابرابری های شهری - روستایی کشور چین کمک کرده است. اما مطالعات اپستین، هاولت و

اسچولز (4)(2۰07) و مسچی و وایواریلی (5)(2009) نشان می دهد در بلندمدت برقراری روابط تجاری به نفع اقتصاد ثروتمند و به ضرر

1- Kuznets.
2- Cook Uchida.
3- Wei Wu.
4- Epstein Howlett Schulze.
5- Meschi Vivarelli. .

اقتصاد فقیر است. همچنین نتایج آزمون «توان» (1)(20۰4) مؤید آنست که آزادسازی تجاری بر رفاه ملی، تأثیر منفی می گذارد. براساس مطالعه «والپرت» (2)(2002) شرکت ها باید نوآوری را یک عنصر طبیعی تجارت بدانند. براساس نظر «ماینت» (3)(20۰۰) کشورهای توسعه یافته با برخورداری از فناوری های پیشرفته، که مرتب هم در تکمیل آن می کوشند، بازده بیشتری در تولید دارند که به طور طبیعی موجب افزایش تجارت بین الملل است.

«توربک» و «نیسانک» (20۰6) ، مسیرهای گوناگون و ساز و کارهای مؤثر جهانی شدن بر فقرا را بررسی می کنند. نتایج مطالعه بیانگر آن است که آزادسازی تجاری یا مالی، جریان کالا و سرمایه را افزایش می دهد و منجر به رشد اقتصادی می شود. البته سیاست های آزادسازی ممکن است فقر را کاهش دهد، اما اثر نهایی آن مبتنی بر این است که رشد چگونه نابرابری را تحت تأثیر قرار می دهد. «والاک» (20۰2) نیز در مطالعه ای به بررسی ارتباط بین جهانی شدن، رشد و کاهش فقر پرداخته است. نتایج مطالعه وی نشان می دهد، جهانی شدن رو به رشد، فقر را کاهش می دهد. همچنین «میاگیوا» و همکاران (4)(2008) در مطالعه ای به بررسی رابطه علّی بین سیاست های تجاری و انگیزه بنگاه ها برای نوآوری می پردازند. بدین منظور در این مطالعه، محققان جهانی را در نظر می گیرند که متشکل از دو کشور است که بنگاه های سراسر کشورها ناهمگون هستند. نتایج مطالعه متفاوت بودن منافع حاصل از آزادسازی و حفاظت از تجارت بین بنگاه ها را نشان می دهد و همچنین می رساند که واکنش متفاوت بنگاه ها به سیاست های یک جانبه و دوجانبه تجاری، بر کارایی بنگاه ها در نوآوری بستگی دارد. افزون بر این، براساس نتایج مطالعه حمایت های تجاری بر بهره وری بنگاه های داخلی بسیار کارآمد صدمه می زند درحالی که بهره وری بنگاه های داخلی با کارآمدی کمتر را افزایش می دهد. شایان ذکر است منظور از کارایی بالا و پایین بنگاه ها به لحاظ میزان هزینه ای است که بنگاه ها برای نوآوری انجام می دهند. همچنین طبق نظر «آریتی» (5)(20۰5) ممکن است تجارت برای یک کشور درحال توسعه، باعث افزایش سطح مهارت ها، از طریق ورود یا اتخاذ فناوری تولید برتر و ابداعات شود. «واکزیارگ» (6)(2000) نیز بیان می دارد باز بودن تجارت به دلیل انباشت سریع سرمایه فیزیکی، انتقال فناوری و بهبود

سیاست های اقتصاد کلان تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی، دارد. نتایج مطالعه «نیر» و

1- Toan.
2- Wolpert.
3- Myint.
4- Miyagiwa etal.
5- Aryeetey.
6- Wacziarg. .

«کوپوسامی» (1)(2004) نشان می دهد، کشورهای دارای جهش قورباغه ای، در نوآوری، رقابت پذیری، انباشت ثروت و اقتصاد اطلاعات رهبرند. گفتنی است منظور از جهش قورباغه ای یک جهش درخور توجه به واسطه یک محرک یا شوک ناگهانی است. در اینجا تغییرات و تحولات ناشی از پیشرفت های مبتنی بر نوآوری و فناوری، محرک یا شوک برای یک کشور تلقی شده است.

گفتنی است، مطالعات گسترده ای نیز درباره توزیع درآمد و عوامل مؤثر بر آن در اقتصاد ایران صورت گرفته است که در اینجا به پاره ای از مطالعات انجام شده اشاره می شود:

مطالعه «ابونوری» و «خوشکار» (1386) نشان می دهد در کشور ایران نمی توان فرضیه کوزنتس را پذیرفت. در واقع، نسبت درآمدهای مالیاتی به محصول ناخالص استانی، تورم و هزینه های دولتی بر نابرابری، اثر افزایشی داشته است. نتایج تحقیق «زیبایی» (1384) نشان می دهد افزایش بهره وری نیروی کار و اصلاح نرخ واقعی ارز در کشور ایران، در بلند مدت باعث بهبود توزیع درآمد و رفاه اجتماعی می شود. اما تورم و بیکاری به صورت یک نوع مالیات نزولی عمل می کند و منجر به بدتر شدن توزیع درآمد و رفاه اجتماعی می شود. «مهرگان» و «احمدی» (1384) نیز در مطالعه ای بیان می کنند، در کشور ایران ضریب جینی نسبت به درجه آزادی اقتصادی، مالیات بر مشاغل و ثروت به GDP ، نرخ ارز حقیقی، با یک وقفه، مخارج اجتماعی دولت به GDP ، نرخ رشد تولید ناخالص داخلی عکس العمل منفی، و نسبت به نرخ بیکاری عکس العمل مثبت نشان می دهد. همچنین براساس نتایج بعد از تعدیل اقتصادی، ضریب جینی از طریق به کار بردن سیاست هایی که موجب تغییر در متغیرهای مدل، به استثنای نرخ بیکاری، می شود، بهبود می یابد. به عبارت دیگر اجرای سیاست های تعدیل، زمینه بهبود ساختار توزیع درآمد را فراهم می کند.

عوامل تأثیرگذار بر توزیع درآمد و راه های بهبود آن

اشاره

از یک سو، در جوامع امروز توزیع نابرابر درآمد از پدیده های زیانبار شناخته می شود و تمامی جوامع، مبارزه با فقر و کاهش نابرابری درآمد را در رأس همه اهداف عمده استراتژی توسعه اقتصادی و اجتماعی خود قرار داده اند. از دیگر سو باید دانست کنگره جهانی حج، تنها به بعد عبادی - معنوی محدود نمی شود و بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون کنگره عظیم حج به نگرشی همه جانبه و عمیق نیازمند است. در این مطالعه تنها سعی برآن است که به بعد اقتصادی حج توجه شود؛ زیرا حج از منظر اقتصادی، منافع بسیاری را برای کشورهای اسلامی به ارمغان می آورد. افزایش قدرت اقتصادی کشورهای اسلامی در سطح بین المللی، ضمن آنکه می تواند آنان را مقتدر سازد و از وابستگی به

1- Nair Kuppusamy. .

کشورهای غیراسلامی در همه زمینه ها برهاند، به بهبود توزیع درآمد کشورهای اسلامی نیز کمک شایانی می کند. ازاین رو در این بخش از مطالعه با استفاده از آمار و اطلاعات موجود در برخی پایگاه های اطلاعاتی، مانند بانک جهانی، درصددیم نقش فضای معنوی حج و پتانسیل موجود در آن بر بهبود توزیع درآمد کشورهای منتخب اسلامی (1)را طی دوره زمانی1995 - ۲۰۰۹م در شرایط رقابتی جهان امروز ترسیم کنیم. به همین منظور، عواملی همچون تجارت خارجی و وضعیت گردشگری را عوامل تأثیرگذار بر توزیع درآمد کشورهای منتخب اسلامی دانسته ایم؛ زیرا فضای معنوی حج می تواند بر عوامل مذکور، و در نهایت توزیع درآمد اثرگذار باشد. گفتنی است در تجزیه و تحلیل آماری شاخص ها، سعی شده است از جدیدترین داده های آماری موجود استفاده شود.

۱. تجارت خارجی

اشاره

افزایش روابط تجاری مابین کشورهای اسلامی در سطح بین المللی برای تأمین نیازهای یک دیگر، براساس استفاده مطلوب از ظرفیت ها، ایجاد ظرفیت های جدید برای حذف سلطه کشورهای غیر اسلامی و ایجاد رشد و شکوفایی مستمر و با ثبات کشورهای اسلامی اهمیت ویژه ای دارد. جدول (1) میزان صادرات و واردات هر یک از کشورهای منتخب اسلامی و همچنین درجه وابستگی و درجه باز بودن هر یک از کشورهای مذکور را نشان می دهد؛ برای نمونه، صادرات کشور مالزی، موفق ترین کشور بین کشورهای مورد مطالعه از منظر تجارت بین الملل، در سال 1995، 73886 میلیون دلار بوده است که توانسته است صادرات کالاها و خدمات خود را در سال ۲۰۰۹ به ۱۳۷۱۳۰ میلیون دلار برساند. کشور ترکمنستان نیز در سال های 1995 و ۲۰۰۹م با صادراتی معادل 2381 و 9172 میلیون دلار، کمترین میزان صادرات را بین کشورهای منتخب اسلامی داشته است. همچنین میزان صادرات کشور ایران در سال 1995، 20555 میلیون دلار بوده که رتبه ششم را بین کشورهای منتخب اسلامی به خود اختصاص داده است. مطابق آمارهای موجود در جدول (1) ، کشورهای مالزی و آذربایجان در سال ۲۰۰۹ با وارداتی معادل ۱۲۸۶۰۲ و 8885

میلیون دلار، از بیشترین و کمترین واردات کالاها و خدمات در بین کشورهای منتخب اسلامی برخوردار است. میزان واردات کشور ایران نیز در سال 1995معادل 157٠3 میلیون دلار بوده، که رتبه ششم را بین کشورهای مورد مطالعه احراز کرده است. یکی دیگر از شاخص ها، شاخص درجه وابستگی اقتصادی است. در سال 20٠9 بین 17 کشور منتخب

1- شایان ذکر است در مطالعه حاضر، به دلیل فقدان یا منسجم نبودن داده های آماری بیشتر کشورهای اسلامی، از کشورهای منتخب اسلامی استفاده شده است. ازاین رو جامعه آماری مورد مطالعه، کشورهای آذربایجان، اردن، ازبکستان، امارات متحده عربی، اندونزی، ایران، بحرین، ترکمنستان، ترکیه، تونس، سوریه، عربستان، عمان، قزاقستان، قطر، کویت، لبنان، مالزی، مراکش و مصر است. .

اسلامی، کشور مالزی با شاخص 8.74 بیشترین وابستگی، و کشور اندونزی نیز با 3.21 کمترین درجه وابستگی را داشته است. شاخص وابستگی اقتصادی کشور ایران نیز در سال 1995، 1.13 بوده، که در این سال بین کشورهای مورد مطالعه کمترین درجه وابستگی را داشته است. شاخص دیگری که کاربردهای فراوانی به لحاظ اقتصادی دارد، شاخص درجه بازبودن اقتصاد است. براساس جدول (1) ، کشور مالزی بین کشورهای منتخب اسلامی موفق تر عمل کرده است؛ به طوری که نسبت مجموع صادرات و واردات به تولید ناخالص داخلی این کشور در سال های 1995 و 20۰9 به ترتیب 192 و 171 درصد بوده، که براساس این شاخص بین کشورهای منتخب اسلامی دارای رتبه اول است. پس از آن نیز کشورهای ترکمنستان و اردن قرار دارد. درحالی که درجه باز بودن کشور اندونزی در سال 20۰9 برابر 45 درصد بوده، و رتبه آخر را بین چهارده کشور منتخب اسلامی به خود اختصاص داده است. همچنین درجه باز بودن کشور ایران در سال 1995، 34 درصد بوده، که رتبه آخر را در این سال به خود اختصاص داده است.

جدول (1) : میزان صادرات و واردات کالا و خدمات، درجه وابستگی اقتصادی و درجه باز بودن اقتصادکشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995 - 20۰9

> <نمایش تصویر

ص: 483

<نمایش تصویر>

><نمایش تصویر

مأخذ: www. wdi. org و محاسبات تحقیق

* اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در شاخص مورد نظر است.

** شایان ذکر است درجه وابستگی اقتصادی به صورت GDP 10۰ */ واردات محاسبه شده است. و میزان صادرات و واردات کالا و خدمات به قیمت ثابت 20۰۰ دلار است.

باید پذیرفت که سهم تجارت خارجی کشورهای منتخب اسلامی نسبت به سایر کشورهای توسعه یافته پایین است و در این میان، میزان مبادلات درون گروهی کشورهای اسلامی بسیار اندک است؛ حال آنکه تأمین نیازهای متقابل جوامع اسلامی، راهکاری اصولی و منطقی برای کوتاه کردن سلطه بیگانگان است. ازاین رو جهان اسلام می تواند با شناخت همه جانبه امکانات و پتانسیل های بالقوه اقتصادی خود، تولید کالاها و خدمات با کیفیت بالا و جلب توجه مصرف کنندگان به کالاهای کشورهای اسلامی نیازهای همدیگر را تأمین کند. به عبارتی دیگر، در یک ارتباط و همکاری متقابل تجاری و بازرگانی، مقابل بیگانگان به خودکفایی برسد. زیرا در غیر این صورت، مبادلات تجاری و بازرگانی بیگانگان با کشورهای اسلامی، منجر به این می شود که بیگانگان، کشورهای اسلامی را تحت سیطره خود نگه دارند و از مزیت های اقتصادی قابل توجه آنها بیشترین استفاده را کنند. براساس آمارهای موجود در جدول (2) که سهم صادرات درون گروهی کشورهای منتخب اسلامی را از کل صادرات هر یک از این کشورها نشان می دهد، کشور لبنان در سال 20۰9، 9.75 درصد از کالاها و خدمات خود را به سایر کشورهای اسلامی صادر کرده، که بین کشورهای مورد مطالعه رتبه اول را به دست آورده است. سهم صادرات درون گروهی کشورهای سوریه، اردن و ترکمنستان به ترتیب برابر 6.69، 8.56۰ و 7.36 درصد بوده، که رتبه دوم تا چهارم را بین کشورهای مورد مطالعه کسب کرده اند. درحالی که قطر تنها 6.6 درصد از کالاها و خدماتش را به سایر کشورهای اسلامی صادر کرده، که

ص: 485

کمترین سهم صادرات درون گروهی را داشته است. همچنین سهم صادرات درون گروهی کشور ایران در سال های 1995 و 20۰9 به ترتیب 9.13 و 5.10 درصد بوده، که رتبه اش از دوازدهم در سال 1995 با سه پله سقوط به پانزدهم در سال 20۰9 رسیده است.

جدول (2) : میزان سهم صادرات درون گروهی کشورهای منتخب اسلامی از کل صادرات هر یک از کشورها طی دوره زمانی 1995 - 20۰9 برحسب درصد

> <نمایش تصویر

ص: 486

><نمایش تصویر

مأخذ: Sesric Baseind Database و محاسبات تحقیق

* اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در شاخص مورد نظر است.

مطابق جدول (3) میزان سهم واردات درون گروهی کشورهای منتخب اسلامی را از کل واردات هر یک از کشورها تصویر می کند. کشورهای سوریه و قزاقستان در سال 20۰9 با وارداتی معادل 7.44 و 4.5 درصد به ترتیب بیشترین و کمترین کالا و خدمات را از سایر کشورهای اسلامی وارد کرده اند. میزان سهم واردات درون گروهی کشور ایران نیز در سال های 1995 و 20۰9 معادل 5.13 و 1.25 درصد بوده است که این موضوع نشان می دهد میزان سهم واردات کشور ایران از سایر کشورهای اسلامی در حال افزایش است. همچنین توجه به این نکته درخور اهمیت است که میزان سهم واردات درون گروهی کشور عربستان سعودی از سایر کشورهای اسلامی در سال 1995، 7.10درصد بوده، که این میزان در سال 20۰9 به 8.12 درصد رسیده است. اما برخلاف بهبود اندک در میزان سهم واردات درون گروهی کشور عربستان سعودی رتبه اش در شاخص مذکور از شانزدهم در سال 1995 با دو پله سقوط در سال 20۰9 در مکان هجدهم قرار گرفته است.

جدول (3) : میزان سهم واردات درون گروهی کشورهای منتخب اسلامی از کل واردات هریک از کشورها طی دوره زمانی 1995 - 20۰9 برحسب درصد

ص: 487

><نمایش تصویر

مأخذ: Sesric Baseind Database و محاسبات تحقیق

* اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در شاخص مورد نظر است.

اما آمارهای موجود بیانگر آن است که بازار کشورهای اسلامی، به ویژه بازار حج، در اختیار کشورهای اسلامی حتی عربستان سعودی نیست. البته این واقعیت تلخ در ایام برگزاری مناسک حج ملموس تر است؛ زیرا انبوه جمعیت زائران، بیشتر کالاهایی را برای سوغات خریداری می کنند که واردات از کشورهای غیر اسلامی، به ویژه چین، است و این کالاها با قیمتی بالا و کیفیتی پایین، به دلیل فزونی تقاضا در بازارهای مکه و مدینه، به مسلمانان فروخته می شود. حال آنکه کشورهای اسلامی به واسطه برخورداری از پتانسیل ها و امکانات فراوان، مانند وجود دین مشترک، که خود موجب

اشتراکات فراوان در فرهنگ، اجتماع و الگوهای مصرفی می شود، وجود منابع عظیم انرژی و مواد معدنی، نیروی کار فراوان، جمعیتی بالغ بر 5.1میلیارد نفر، قلمرو جغرافیایی وسیع، دسترسی و سیطره بر تنگه ها و آبراه های راهبردی جهان، وجود سطح زندگی و الگوهای مصرفی نسبتاً مشابه، تنوع امکانات و وجود اقتصادهای مکمل، برای نمونه کشورهای دارای منابع نفتی و سرمایه فیزیکی فراوان و کشورهای دارای سرمایه انسانی فراوان، و. . . می توانند زمینه تشکیل بازار مشترک اسلامی را فراهم کنند که وجود چنین بازاری، زمینه رقابت، توسعه و رشد صنعت، افزایش تجارت، بهبود اشتغال و توزیع متعادل درآمد و رفاه در کشورهای اسلامی را نوید می دهد.

به عبارتی دیگر، ایجاد و گسترش روابط اقتصادی، بازرگانی و بین المللی کشورهای مسلمان با یکدیگر براساس منافع متقابل، ایجاد و تقویت بازار مشترک مابین کشورهای اسلامی و مبادلات تجاری مبتنی بر مزیت نسبی، فواید بی شماری، همچون ایجاد تقاضای مداوم برای کالاهای تولید شده در کشورهای اسلامی، ایجاد انگیزه سرمایه گذاری بر روی تولیدات ملی کشورهای اسلامی، افزایش قدرت چانه زنی اقتصادی و سیاسی بیشتر در نظام بین المللی، بی نیازی به واردات و مصرف بی رویه کالاها و خدمات کشورهای غیر اسلامی، رونق مشاغل، کاهش فقر و بیکاری و در نهایت بهبود توزیع درآمد و رشد و توسعه اقتصادی مستمر و با ثبات را برای کشورهای اسلامی به ارمغان می آورد.

به نظر می رسد کشورهای اسلامی می توانند برای افزایش مبادلات میان کشورها در قالب اتحادیه ها، از ابزارهای اقتصادی همچون تعرفه ها به نحو صحیحی استفاده کنند، و از این منظر بر الگوی مصرف و در نهایت جهت گیری تجارت خارجی کشورهای اسلامی اثر بگذارند و از طریق همکاری هایی بیش از پیش کشورهای اسلامی در نظام بین الملل، زمینه ساز ظهور پر قدرت و تأثیرگذار کشورهای اسلامی در جامعه بین الملل باشند که این امر، هم موجب افزایش قدرت چانه زنی کشورهای اسلامی می شود و هم راه را برای تشکیل بازار مشترک اسلامی هموار می سازد. البته ممکن است تجارت با کشورهای اسلامی و تشکیل بازار مشترک اسلامی در کوتاه مدت به ضرر برخی از کشورهای اسلامی باشد. اما برای موفقیت همگانی نباید تنها به مصالح و منافع خود اندیشید؛ زیرا این طرز تفکر با

رویکرد جهان شمول اسلام و نگرش برون مرزی آن در تعارض است. ازاین رو باید کشورهای اسلامی مصالح تمامی جوامع اسلامی را مدنظر داشته باشند تا منافع ناشی از آن فراگیر شود و در بلندمدت تمامی کشورهای اسلامی، از همکاری ها و تعاملات بیشتر درون گروهی در پرتو تشکیل بازار مشترک اسلامی بهره مند شوند. البته گفتنی است، گسترش همکاری های اقتصادی میان کشورهای اسلامی فقط به بازار حج خلاصه نمی شود. بلکه بازار حج آغازی برای گسترش همکاری ها و تعاملات اقتصادی میان کشورهای اسلامی است. ازاین رو تشکیل بازار مشترک اسلامی در حج، فرصتی مناسب برای

کشورهای اسلامی است تا در عصری که دشمنان اسلام، با هدف وابستگی مدام کشورها، در صدد به تاراج بردن ارز و ثروت مسلمانان اند، آنها نیز برای تحقق هدف عالی اسلام که همانا تشکیل امت واحده اسلامی است و برای جهانی شدن مکتب و آرمان های خود با اهداف انسانی و الهی گام بردارند. به یقین دستیابی به استقلال و خودکفایی کشورهای اسلامی مقابل بیگانگان و دشمنان اسلام در تمامی زمینه ها، فرآیندی طولانی است که می تواند از همکاری های ساده و محدود، همانند در اختیار گرفتن بازار حج و در نهایت تشکیل بازار مشترک اسلامی، آغاز شود. البته رسیدن به حد مطلوب در این فرایند، تعامل و همکاری کشورهای اسلامی را می طلبد.

اهمیت افزایش تعاملات و همکاری ها میان کشورهای اسلامی تا آنجایی است که قرآن کریم برای جلوگیری از حاکمیت کفار بر مسلمانان می فرماید: (وَلَنْ یجْعَلَ اللهُ لِلْکَافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلا) . (نساء: 141) گفتنی است کشورهای اسلامی در زمینه برخی همکاری های اقتصادی مانند شورای اتحاد اقتصادی اعراب و بازار مشترک عربی، شورای همکاری خلیج فارس، سازمان همکاری اقتصادی اکو و. . . به موافقت هایی دست یافته است. اما این توافقات تاکنون راه به جایی نبرده، و عملاً سطح تعاملات اقتصادی میان کشورهای اسلامی پایین بوده است. می توان از دلایل مهم این امر را نشناختن پتانسیل های موجود در تمامی زمینه ها و کم توجهی به ویژگی های کشورهای اسلامی دانست. این ناآگاهی، موجب گسترش بدبینی و بی اعتمادی کشورهای اسلامی نسبت به یکدیگر، و در نهایت خودداری آنان از همکاری با یکدیگر شده است. درحالی که کشورهای اسلامی می توانند با شناخت صحیح از پتانسیل ها و امکانات خود، و با برنامه ای سنجیده و حساب شده، ضمن استفاده مطلوب از پتانسیل های موجود و ایجاد پتانسیل های جدید، با یکدیگر همکاری و تعامل داشته باشند.

البته درخور توجه است که تحقق چنین عملی مستلزم اراده و وحدت و همدلی کشورهای اسلامی است. شناخت کشورهای اسلامی از دارایی ها، توانایی ها، قابلیت ها و چالش های خود در تمامی زمینه ها و در نتیجه افزایش همکاری و ارتباط متقابل مابین کشورهای اسلامی می تواند در کنگره عظیم حج تحقق عینی و عملی داشته باشد؛ زیرا حج فرصتی است

که مسلمانان می توانند فرآورده های صنعتی، سنتی و سایر تولیداتشان را در این بازار بین المللی در معرض نمایش سایر کشورهای اسلامی و جهانیان قرار دهند و مشوق یکدیگر در تولید و تکاپوی اقتصادی باشند، و با بهره گیری از تجارب یکدیگر، بازار کشورهای اسلامی، به ویژه بازر حج، را در اختیار بگیرند و کشورهای اسلامی را به رشد و توسعه در تمامی زمینه ها رهنمون سازند؛ زیرا اگر بازار حج در اختیار مسلمانان قرار گیرد می تواند در آینده به افزایش و گسترش بازار کشورهای اسلامی و رفاه آنان منجر شود.

همچنین گفتنی است، اگر کشورهای اسلامی با همبستگی و اتحاد، بتوانند بازار حج را در اختیار

بگیرند، این بازار می تواند مسیرها را برای برپایی بازار مشترک اسلامی هموار کند و ازاین رو برای اینکه کشورهای اسلامی بتوانند در صحنه بین الملل نیز حضور داشته باشند و کالاهای آنها در قیاس با کالاهای کشورهای توسعه یافته درخور رقابت باشد، بهره وری خود را بهبود می بخشند که این امر، افزون بر رقابت بین المللی، سبب افزایش رشد اقتصادی و به دنبال آن بهبود توزیع درآمد می شود.

اما کشورهای اسلامی از چنین فرصتی غفلت ورزیده، و امروزه بازار مکه و مدینه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است و محصولات کشورهای اسلامی در آن کمتر به چشم می خورد. درحالی که تشکیل بازار مشترک اسلامی بهترین فرصت برای کشورهای اسلامی است تا با ایجاد پیوند و مشارکت اقتصادی، میلیون ها مسلمان از آثار کلان اقتصادی حج در مجموعه جامعه اسلامی بهره ببرند و توان اقتصادی مسلمانان، که زیر بنای بسیاری از مسائل دیگر است، بالا رود و در نتیجه فقر و بیکاری کاهش یابد و توزیع درآمد کشورهای اسلامی متعادل شود.

البته در بیان دلیل پایین بودن سهم تجارت خارجی به طور عام، و همچنین مبادلات اقتصادی درون گروهی مابین کشورهای اسلامی و قبضه شدن بازارهای اسلامی توسط کشورهای غیر اسلامی به طور خاص، می توان پایین بودن قدرت رقابت پذیری کالاهای کشورهای اسلامی در قیاس با کشورهای توسعه یافته و کم توجهی کشورهای مذکور به مؤلفه های دانش، از جمله فعالیت های تحقیق و توسعه و نوآوری را از دلایل مهم آن دانست. بنابراین کم توجهی به این عوامل باعث شده است هر یک از کشورهای اسلامی، شرکای تجاری خود را کشورهایی قرار دهند که از لحاظ مؤلفه های دانش محور در جایگاه های برتر از اعضای این گروه قرار دارند. امروزه مؤلفه های دانش محور شرط انکار ناپذیر برای باقی ماندن در میدان رقابت های اقتصادی، صنعتی، تجاری و. . . به شمار می رود. به عبارتی، مزیت های نسبی دیگر در تجارت هیچ گاه ثابت و پایدار نیست و کشورهایی که در پی بهره جویی از تجارت جهانی اند باید همواره به دنبال دستیابی به مزیت های جدید در رقابت با جهان پیرامون خود باشند. (شاه آبادی و ساری گل:۰1390) ازاین رو عدم امکان تولید کالاهای صنعتی با فناوری پیشرفته و کارآمد، عمده ترین ضعف بیشتر کشورهای اسلامی است.

در ادامه، این مسئله درخور بررسی است که هرچند جهان اسلام از منابع و ظرفیت های قدرتمند اقتصادی بسیاری برخوردار است و گسترش همکاری های اقتصادی میان کشورهای اسلامی، با توجه به جمعیت 5/1 میلیاردی، در قالب اتحادیه منطقه ای اسلامی (جغرافیای اقتصادی جهان اسلام) با پشتیبانی عقیدتی و ایمانی مشترک به دین مقدس اسلام نیز می تواند کشورهای اسلامی را به سطح توسعه مطلوب اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ارتقا دهد، اما چرا همچنان شاخص های اقتصادی کشورهای اسلامی همچون سطح تعاملات اقتصادی میان کشورهای اسلامی، توزیع درآمد و. . . نامطلوب است و

بازارهای اسلامی در اختیار کشورهای غیر اسلامی است و کشورهای اسلامی نمی توانند از این فرصت بی بدیل استفاده کنند. ازاین رو در اینجا به بررسی مؤلفه های قدرت رقابت پذیری و نوآوری کشورهای منتخب اسلامی می پردازیم:

الف) رقابت پذیری

گزارش رقابت پذیری جهانی [1] یک گزارش سالانه است که توسط مجمع جهانی اقتصاد ارائه می شود. در گزارش مذکور، کشورها براساس «شاخص رقابت پذیری جهانی» رتبه بندی می شوند. این شاخص از شاخص های کاملی است که طیف وسیعی از عوامل تأثیرگذار بر رقابت پذیری را در نظر می گیرد. براساس تعریف مجمع جهانی اقتصاد، رقابت پذیری شامل مجموعه ای از عوامل، سیاست ها و نهادهایی است که بهره وری یک کشور را تعیین می کند. از یک سو، سطح بهره وری، رفاه اقتصادی مردم را در کشورها تعیین می کند و از سوی دیگر، هرقدر رقابت پذیری کشوری در سطح جهان بالاتر باشد، آن کشور از ادغام در اقتصاد جهانی به واسطه دسترسی سهل تر به بازارهای خارجی بیشتر بهره مند خواهد شد. بر عکس کشوری که از قدرت رقابت پذیری پایین تری برخوردار باشد، نه تنها از ادغام در اقتصاد جهانی بهره مند نمی شود، بلکه ممکن است متضرر نیز شود.

جدول (4) : شاخص قدرت رقابت پذیری کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 2010 - 2011 و 2012 - 2011

>نمایش تصویر

1- Global Com petitive ness Report. .

<>نمایش تصویر

مأخذ: 2010 - 2011 و 2011 - 2012 The Global Com petitiv eness Report

* کشورهای ازبکستان و ترکمنستان به دلیل نداشتن آمار و اطلاعات، از تجزیه و تحلیل حذف شده است.

مطابق جدول (4) که شاخص قدرت رقابت پذیری کشورهای منتخب اسلامی را نشان می دهد، کشور قطر با کسب رتبه چهارده در رتبه بندی کلی در گزارش رقابت پذیری مجمع جهانی اقتصاد سال 2011، در جایگاه اول کشورهای مورد مطالعه قرار گرفته است. کشورهای عربستان سعودی و مالزی نیز در گزارش 2011 با امتیازهای 17.5 و 8.5۰ در جایگاه دوم و سوم قرار دارند؛ درحالی که کشور سوریه با امتیاز 85.3 رده آخر را بین کشورهای منتخب اسلامی به خود اختصاص داده است. کشور ایران نیز در گزارش سال های 2010 - 2011 و 2011 - 2012، با امتیازهای 14.4 و 26.4 توانسته است رتبه خود را در جهان و بین کشورهای منتخب اسلامی بهبود دهد و به ترتیب با 6 و 1 پله صعود در جایگاه شصت ودوم و دوازدهم در جهان و در گروه کشورهای منتخب اسلامی قرار بگیرد. گفتنی است، رتبه کشورهای اردن، امارات متحده عربی، اندونزی، تونس، سوریه و مصر در این شاخص در گزارش رقابت پذیری مجمع جهانی اقتصاد 2011 - 2012 و در قیاس با گزارش 2010 - 2011 در جهان و گروه کشورهای منتخب اسلامی بدتر شده است.

جدول (5) : رتبه کشورهای منتخب اسلامی در شاخص های دوازده گانه رقابت پذیری جهانی بین کشورهای جهان 2011 - 2012

<>نمایش تصویر

مأخذ: The Global Com petitiv eness Report 2011 - 2012

* کشورهای ازبکستان و ترکمنستان به دلیل نداشتن آمار و اطلاعات، از تجزیه و تحلیل حذف شده است.

** اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در گروه کشورهای منتخب اسلامی است.

در جدول (5) ، رتبه کشورهای منتخب اسلامی در شاخص های دوازده گانه رقابت پذیری بین کشورهای جهان تصویر شده است. براساس اطلاعات این جدول، در اجزای شاخص نیازهای اساسی، کشور عربستان سعودی در نهادها، کشور امارات متحده عربی در زیر ساخت ها، کشور کویت در ثبات اقتصاد کلان، و کشور قطر در بهداشت و آموزش اولیه توانسته اند رتبه برتر را بین کشورهای منتخب اسلامی کسب کنند. همچنین در اجزای شاخص مذکور، کشور ایران رتبه های چهارده در مؤلفه نهادها، یازده در زیرساخت ها، ده در ثبات اقتصاد کلان و هفت را در بهداشت و آموزش اولیه بین کشورهای منتخب اسلامی کسب کرده است.

بین کشورهای مورد مطالعه، کشورهای بحرین، عربستان سعودی، مالزی، امارات متحده عربی و اندونزی به ترتیب در مؤلفه های آموزش و تحصیلات تکمیلی، بازدهی بازار کالا، بازدهی بازار کار، توسعه بازار مالی، آمادگی فنی و اندازه بازار رتبه های اول را کسب کرده اند. در صورتی که کشور مصر در سه مؤلفه شاخص مبتنی بر کارایی، یعنی آموزش و تحصیلات تکمیلی، بازدهی بازار کالا و بازدهی بازار کار رتبه آخر را بین کشورهای منتخب اسلامی به خود اختصاص داده است. در سه مؤلفه

دیگر شاخص مبتنی بر کارایی، به ترتیب کشورهای ایران، سوریه و بحرین با کسب رتبه هجدهم بدترین عملکرد را داشته اند.

گفتنی است وضعیت کشور ایران در اجزای شاخص مبتنی بر کارایی چندان مطلوب نیست؛ به گونه ای که در گزارش مذکور کشور ایران در مؤلفه های آموزش و تحصیلات تکمیلی رتبه چهاردهم و در بازدهی بازار کالا، بازدهی بازار نیروی کار و آمادگی فنی رتبه هفدهم و در توسعه بازار مالی رتبه هجدهم را بین کشورهای منتخب اسلامی به دست آورده است و تنها بین اجزای شاخص مبتنی بر کارایی، آن هم فقط در اندازه بازار با کسب رتبه سه عملکرد خوبی داشته است. کشور قطر نیز در هر دو مؤلفه پیشرفت کسب و کار و نوآوری از اجزای شاخص مبتنی بر نوآوری موفق ترین کشور میان کشورهای مورد مطالعه بوده، و توانسته است رتبه اول را به خود اختصاص دهد. کشورهای قزاقستان و سوریه نیز در اجزای شاخص مبتنی بر نوآوری بدترین عملکرد را داشته اند. همچنین کشور ایران رتبه های شانزدهم و یازدهم را به ترتیب در شاخص های پیشرفت کسب و کار و نوآوری، میان کشورهای منتخب اسلامی احراز کرده است. البته با نگاهی دقیق تر به جداول (4) و (5) درمی یابیم که کشورهای اسلامی در شاخص فوق، تفاوت های چشمگیری با یکدیگر دارند. این امر ناشی از آن است که در کشورهای نفت خیز، بخشی از مازاد درآمدهای حاصل از ثروت های نفتی صرف اصلاحات برای بهبود رقابت پذیری شده است؛ برای نمونه کشورهای قطر، امارات متحده عربی، عربستان سعودی در انجام دادن اصلاحات از موفقیت بیشتری برخوردارند. اما وضعیت بیشتر کشورهای منتخب اسلامی در شاخص های دوازده گانه گزارش رقابت پذیری منتشره توسط مجمع جهانی اقتصاد چندان مطلوب و مناسب نیست؛ درحالی که کشورهای سوئیس، سنگاپور، سوئد و فنلاند، رقابت پذیرترین اقتصادهای جهان معرفی شده اند. ازاین رو باید اذعان کرد، به منظور افزایش تعاملات اقتصادی مابین کشورهای اسلامی و ارتقای جایگاه آنان در اقتصاد بین الملل و با توجه به آنکه در جهان کنونی مزیت های نسبی در تجارت هیچ گاه ثابت و پایدار نیست، باید کشورهای اسلامی به واسطه توجه به مؤلفه های تعیین کننده رقابت پذیری، اقتصادهای خود را به اقتصادهایی رقابت پذیر تبدیل کنند؛ زیرا اقتصادهای رقابت پذیر اقتصادهایی هستند که عوامل محرک بهره وری آنها به درستی برای افزایش رفاه و کامیابی به کار گرفته شده است و فراهم کردن شرایط

اقتصادی حمایت از رقابت پذیری می تواند به اقتصادهای ملی برای کسب درآمد بالا و ایجاد اطمینان در زمینه اثربخشی مکانیزم های فعال بهبوددهنده عملکرد اقتصادی کمک کند. (شاه آبادی و صادقی: 1389)

بنابراین موضوع جایگاه نامطلوب بیشتر کشورهای اسلامی در شاخص های دوازده گانه رقابت پذیری می تواند در کنگره حج مورد بررسی و گفت وگو میان کشورهای اسلامی قرار گیرد؛ زیرا حج

مناسب ترین فرصت و موقعیت را برای تبادل نظر و مذاکرات اصولی بین کشورهای اسلامی فراهم می سازد تا در پرتو ارتباطات منطقی و اصولی، بتوان از مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی شناخت لازم را کسب کرد و همچنین با اتفاق نظر، زمینه های تفاهم و همکاری میان کشورهای اسلامی برای بهبود شاخص رقابت پذیری، و در نهایت بهبود توزیع درآمد هموار شود؛ زیرا اقتصادی که رقابت پذیرتر است از سطح بهره وری بالاتری برخوردار است؛ بدان معنا که با کسب سطح بیشتری از درآمد، رفاه بیشتری را برای مردم خود فراهم می کند. گفتنی است، براساس تجربه های کنونی کشورها و تلاش مستمر آنها، به یقین می توان گفت در شرایط فعلی، پایانی برای انجام دادن اصلاحات مبتنی بر بهبود شاخص های رقابت پذیری برای تمامی کشورها وجود ندارد؛ چون هم زمان کشورهای دیگر نیز مشغول اصلاحات اند و رتبه خود را ارتقا می دهند.

ب) نوآوری

از نتایج نوآوری، ارزش آفرینی و افزایش کارایی است که رشد تجارت را رقم خواهد زد. به عقیده «بائر» (1)(۲۰۰۱) قابلیت ابتکار، ابداع و نوآوری، کارایی افراد را افزایش می دهد و همین دلیل تجارت است. ازاین رو توسعه کارآمدی نوآوری در بخش تجارت برای بقای اقتصاد ملی و توازن میان بخش های تولید و مصرف امری ضروری و اجتناب ناپذیر است. افزون بر این، تجارت در جهان کنونی به سمت محصولات با فناوری های پیشرفته متمایل شده است. اما کشورهای اسلامی در مقایسه با کشورهای توسعه یافته، در تابع تولید خود، کمتر به مؤلفه های دانش محور توجه کرده اند، و همین امر منجر شده است تا بازار بیشتر کشورهای اسلامی، به ویژه بازار حج، در اختیار کشورهای توسعه یافته غیر اسلامی باشد. به تعبیری دیگر، کشورهای اسلامی زمانی می تواند از منافع اقتصادی موجود در برپایی بازار مشترک اسلامی به ویژه بازار حج بهره مند شود که از نظر فعالیت های نوآورانه، فناوری های نوین، تحقیق و توسعه سطح دانش و تخصص نیروی انسانی، در سطح بالایی قرار داشته باشد. ازاین رو به منظور تنوع بخشیدن و خلق مزیت های جدید در روابط تجاری، تقویت و استمرار تعاملات در روابط اقتصادی، افزایش اشتغال و سرمایه گذاری، بهبود قدرت رقابت پذیری و توزیع متعادل تر درآمد در

کشورهای اسلامی، آشنایی و شناسایی برخی شاخص های نوآوری ضروری به نظر می رسد.

در جدول (6) شاخص های نوآوری کشورهای منتخب اسلامی تصویر شده است. کشور مراکش در سال 20۰7 بهترین عملکرد را بین کشورهای مورد مطالعه داشته است؛ به طوری که میزان انباشت مخارج تحقیق و توسعه آن برابر 196228میلیون دلار محاسبه شده است و رتبه اول را بین کشورهای

1- Bauer. .

منتخب اسلامی کسب کرده است. انباشت مخارج تحقیق و توسعه کشورهای تونس و قزاقستان در سال ۲۰۰۷ نیز معادل ۱۳5۱۰۳و ۱۲6۸۱۹ میلیون دلار بوده، که به ترتیب رتبه های دوم و سوم را به خود اختصاص داده است. این شاخص برای کشور مصر برابر ۲۲4۹ میلیون دلار محاسبه شده، که بین کشورهای اسلامی وضعیت مطلوبی ندارد و رتبه نهم را داراست. شاخص مذکور برای کشور ایران در سال ۲۰۰۷، 6۰۱۱ میلیون دلار بوده، و رتبه هفتم را به دست آورده است. نکته درخور اهمیت آنکه وضعیت کلی شاخص انباشت مخارج تحقیق و توسعه در کشورهای اسلامی بیانگر افزایش اهمیت DR

است.(1) اما با وجود این، وضعیت فعلی کشورهای اسلامی نسبت به کشورهای توسعه یافته، همچون ژاپن و آمریکا، نشانگر ضرورت تلاش جدی در توجه به مؤلفه های اقتصاد دانش محور در راستای دستیابی به فناوری های پیشرفته و کارآمد و کاهش شکاف فناوری برای کسب مزیت رقابتی در بازارهای جهانی به ویژه بازار حج است. همچنین براساس جدول (6) ، که نشانگر شاخص «گینارت - پارک» (2) برای سنجش شدت حمایت از حقوق مالکیت فکری است (3)، کشور ترکیه با شاخصی معادل ۰۱.4 در سال ۲۰۰5 جزء بهترین کشورها به لحاظ حمایت از حقوق مالکیت فکری است. شاخص فوق در سال ۲۰۰5 برای کشور ایران بدون هیچ گونه پیشرفتی از نظر قدرت نظام IPR ۱.۹۱ بوده، که رتبه دهم را بین کشورهای منتخب اسلامی بدست آورده است. شاخص گینارت - پارک برای بیشتر کشورهای توسعه یافته بالاتر از چهار است. ازاین رو می توان بیان داشت وضعیت بیشتر کشورهای اسلامی در شاخص حقوق مالکیت فکری نامطلوب و ضعیف است. درحالی که حمایت از نظام IPR به ایجاد انگیزه برای انجام دادن فعالیت های نوآورانه می انجامد که این خود می تواند عاملی برای حفظ یا افزایش سهم کشورهای مذکور در تجارت خارجی و تعاملات درون گروهی و توزیع متعادل تر درآمد باشد.

شایان ذکر است، متوسط ناخالص ثبت نام در دوران متوسطه، شاخصی است که از آن برای سنجش سرمایه انسانی موجود در کشورهای منتخب اسلامی بهره برده ایم. براساس شاخص مذکور، بین کشورهای منتخب اسلامی، شاخص متوسط ناخالص ثبت نام در دوران متوسطه در سال ۲۰۰۹ در کشورهای ازبکستان، آذربایجان و عربستان سعودی به ترتیب

برابر ۵.۱۰۳، ۳.۹۹ و ۸.۹۶ درصد است که به ترتیب رده های اول تا سوم را به خود اختصاص داده است. کشور مصر نیز با ثبت نامی معادل ۱.۶۷ درصد در دوران متوسطه، رتبه آخر را احراز کرده است. همچنین شاخص مذکور در کشور

1- Rese arch Develo pmment.
2- Ginart Park.
3- IPR (Intelle ctual Property Right). .

ایران ۰7.83 درصد است که رتبه یازدهم را بین کشورهای مورد مطالعه دارد. با نگاهی موشکافانه تر به جدول (6) درمی یابیم که بیشتر کشورهای اسلامی از سرمایه انسانی درخور توجهی برخوردارند. اما بیشتر آنها با توجه به داشتن سرمایه انسانی مطلوب، قادر به تولید محصولات صنعتی مطلوب و رقابت پذیر در سطح استاندارد جهانی نیستند. همچنین شاخص دیگر نوآوری دسترسی فناوری اطلاعات و ارتباطات است که برای بررسی این موضوع از تعداد کاربران اینترنت استفاده کرده ایم. تعداد کاربران اینترنت کشور بحرین و امارات در سال 1995به ترتیب ۰.3 و ۰.1 نفر، به ازای هر صد نفر، بوده است؛ درحالی که این میزان در سال 20۰9 به 82 کاربر افزایش یافته، و رتبه اول را بین کشورهای منتخب اسلامی بدست آورده است. کشورهای مالزی و عمان نیز با 57 و 43 کاربر در سال 20۰9 در رتبه های دوم و سوم قرار دارند و این در صورتی است که تعداد کاربران اینترنت کشورهای ایران و عربستان در سال 20۰9، 38 کاربر، به ازای هر صد نفر، بوده است که رتبه ششم را بین کشورهای مورد مطالعه به خود اختصاص داده اند. همچنین کشور ترکمنستان در سال 20۰9 با یک کاربر، کمترین کاربر اینترنت را بین کشورهای منتخب اسلامی داشته، و رتبه هفدهم را به دست آورده است.

جدول (6) : شاخص های نوآوری کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995 - 20۰9

><نمایش تصویر

ص: 498

><نمایش تصویر

ص: 499

><نمایش تصویر

مأخذ: www. wdi. org و پارک (20۰8)

* انباشت مخارج تحقیق و توسعه به قیمت ثابت 20۰۰ دلار است.

اطلاعات موجود در جدول فوق نشان می دهد کشورهای منتخب اسلامی در مقایسه با کشورهای توسعه یافته در بهبود شاخص های نوآوری موفقیت چندانی کسب نکرده اند؛ درصورتی که توجه بیشتر کشورهای اسلامی به فعالیت های نوآورانه افزایش بهره وری عوامل تولید، ایجاد تنوع و کیفیت بالاتر در محصولات، و در نهایت افزایش توان رقابتی و قدرت چانه زنی در عرصه بین المللی و گسترش تعاملات اقتصادی و تجاری را نوید می دهد که همین امر به ارزش افزوده و رشد بیشتر تولید ناخالص داخلی، افزایش اشتغال و توزیع متعادل درآمد در کشورهای اسلامی می انجامد. البته کشورهای اسلامی از پتانسیل های بالقوه فراوانی، مانند سرمایه انسانی درخور توجه، وفور منابع طبیعی برای ارتقای ظرفیت علمی و نوآوری در سطح بین المللی و. . . برخوردار است و این عوامل تولید می تواند حرکت آنان را از اقتصادی منابع محور و سرمایه محور به سمت اقتصادی دانش محور سرعت بخشد. اما هنوز کشورهای اسلامی نتوانسته اند از پتانسیل های موجود به طور مطلوب استفاده کنند که این امر موجب کاهش توان قدرت رقابت پذیری و در نتیجه هرز رفتن منابع در کشورهای اسلامی از یک سو و پایین آمدن درآمد سرانه و سهم تجارت جهانی حتی مابین کشورهای اسلامی، کاهش نرخ مشارکت افراد و. . . از سوی دیگر شده است.

ازاین رو به نظر می رسد یکی از دلایل مهمی که سبب شده است کشورهای اسلامی در بهبود شاخص های نوآوری موفقیت زیادی نداشته باشند، ناهماهنگی سیاست های کلان اقتصادی با سیاست های علمی - آموزشی و پژوهشی نیست، زیرا در بیشتر کشورهای اسلامی سیاست های کلان

اقتصادی، نه تنها همسو با سیاست های علمی و پژوهشی نیست، بلکه نتیجه اتخاذ سیاست های کلان اقتصادی، نامناسب، باعث انحراف قیمت نسبی عوامل به ضرر مؤلفه های دانش محور می شود. بنابراین ممکن نبودن تولید کالاهای صنعتی با فناوری پیشرفته و کارآمد از ضعف های کلی بیشتر کشورهای اسلامی است. در صورتی که در جهان کنونی، اقتصاد تنها بر منابع طبیعی و ذخایر انرژی نمی چرخد، بلکه فناوری های راهبردی و پول ساز در چرخش اقتصادی حرف اول را می زند. کشورهایی که در زمینه نوآوری و فناوری پیشرفت هایی کرده، و حتی موفق به تولید ثروت از محل نوآوری و فناوری شده اند، سالانه درآمدهای هنگفتی را از آن خود می کنند و توزیع درآمد را بهبود می بخشند و در نتیجه از رفاه اقتصادی بیشتری برخوردار می شوند. اما بیشتر کشورهای اسلامی به واسطه پشتوانه ثروت های نفتی و طبیعی به بهبود فعالیت های نوآورانه توجه اندکی داشته اند؛ حال آنکه کشورهای اسلامی با تغییر سیاستگذاری های خود از رویکرد اقتصادِ منابع محور به اقتصادِ دانش محور به وسیله همسوسازی بیشتر سیاست های کلان اقتصادی با سیاست های علمی - پژوهشی و آموزشی، و هدایت سرمایه های دولتی، بانکی و خصوصی به سمت سرمایه گذاری در فعالیت های نوآورانه به وسیله اصلاح سیاست های کلان اقتصادی، به منظور سودآور کردن فعالیت های نوآورانه درمقایسه با سایر فعالیت های اقتصادی، اعطای وام با نرخ سود پایین به پروژه های نوآورانه کم مخاطره و همچنین اعطای یارانه به پروژه های نوآورانه پر مخاطره، فرهنگ سازی و مطرح کردن لزوم رعایت حقوق مالکیت فکری به عنوان یکی از چالش های اساسی حقوقی برای انجام دادن همکاری های مطلوب ملی و بین المللی و توسعه نوآوری، تدوین بانک های اطلاعاتی کارآمد در خصوص اطلاع رسانی اختراعات و دستاوردهای تحقیقاتی شایسته تجاری سازی در سطوح ملی و بین المللی، می توانند فعالیت های نوآورانه را به منظور افزایش قدرت چانه زنی در سطح بین المللی و تعاملات اقتصادی مابین کشورهای اسلامی برای برپایی بازار مشترک اسلامی، به ویژه در ایام برگزاری مناسک حج، افزایش اشتغال و توزیع درآمد بهبود بخشند. در این صورت است که می توان به هدف نهایی حج که تقویت هرچه بیشتر امت واحد اسلامی است، رسید؛ زیرا در صورت بهبود فضای نوآوری و هموار کردن این فضا شاهد تولید کالاها و محصولات با کیفیت در سطح استاندارد جهانی خواهیم بود که در نهایت این موضوع سبب گسترش بازارهای اسلامی در تمامی ابعاد

(بازار کالا، بازار سرمایه، بازار نیروی کار و. . .) می شود و به یقین می توان گفت گسترش بازارها با جهت گیری درست می تواند کمک شایانی به گسترش اقتصاد دانش محور و توزیع متعادل تر درآمد و ثروت، و در نهایت بر پایی عدالت باشد.

گسترش تعاملات در بازارهای مختلف، موجب تقویت شناخت و همکاری مسلمانان، و درنتیجه مقابله با هر نوع تهاجم اقتصادی، نظامی و فرهنگی می شود.

توجه به این نکته درخور اهمیت است که با توجه به تمامی مطالب ذکر شده، باید سازمانی در کشورهای اسلامی وجود داشته باشد تا بتواند موضوع برپایی بازار اسلامی بین المللی را مدیریت و رهبری کند. به نظر می رسد سازمان حج و اوقاف می تواند با تشکیلی معاونتی با عنوان گسترش تعاملات اقتصادی، اجتماعی، علمی و فنی این وظیفه را برعهده بگیرد و همچنین می توان از طریق سازمان کنفرانس اسلامی، اتحادیه ها، خادم الحرمین و. . . این موضوع را به تمامی کشورهای اسلامی و حتی مسلمانان ساکن در کشورهای غیر اسلامی، به منظور شناخت جدی و افزایش تعاملات اقتصادی و تجاری مابین آنان، تعمیم داد.

۲. گردشگری

بی تردید در جهان امروز، صنعت گردشگری از صنایع مهم جهان است. سهم این صنعت همواره در توسعه اقتصادی رشد چشمگیری داشته است که ضمن افزایش درآمدهای ارزی برای اقتصادهای ملی، باعث رونق صنایع دیگر همچون هتلداری، رستورانداری، حمل و نقل، صنایع و هنرهای دستی و. . . شده است. ازاین رو صنعت گردشگری می تواند در رونق اشتغال و ایجاد درآمد، به ویژه برای اقشار متوسط جامعه، نقش بسزایی داشته باشد. از سویی در اصطلاحات اقتصادی از گردشگری با نام «صادرات نامرئی کالاها و خدمات» یاد می کنند.

بنابراین باید صنعت گردشگری برای کشورهایی که صادرات کالا و خدمات زیادی ندارند و برای بسیاری از کشورهای اسلامی که معضلاتی همچون بی کاری، فقر و توزیع نابرابر درآمد دارند، درخور اهمیت باشد. بررسی ها نشان می دهد کشورهای اسلامی به لحاظ موقعیت طبیعی و جغرافیایی، چشم اندازهای بکر و زیبایی دارند؛ برای نمونه بسیاری از کشورهای اسلامی، نظیر ایران، لبنان مالزی، اندونزی و بعضی از کشورهای عربی و آفریقایی جاذبه های فراوانی در موقعیت آب و هوایی و طبیعی دارند که می تواند عامل مهمی در جذب گردشگر باشد. همچنین کشورهای اسلامی در حوزه تاریخ و تمدن کهن قرار دارند؛ به طوری که تقریبا ۷۰ درصد مسائل مربوط به تاریخ و تمدن کره زمین در محدوده کشورهای اسلامی به وقوع پیوسته است، که همین ویژگی می تواند انگیزه مهمی برای سفر گردشگران به شمار آید.

مطابق جدول (7) که نشان دهنده شاخص های گردشگری کشورهای منتخب اسلامی است، دریافتی های حاصل از گردشگری کشور لبنان در سال 1995، 1.99 درصد از صادرات بوده، که این میزان در سال 20۰9 به 6.222 درصد رسیده است و بین کشورهای منتخب اسلامی بهترین شرایط را داشته، و رتبه اول را از آن خود کرده است. این درحالی است که دریافتی های حاصل از گردشگری کشور کویت تنها 2.1 درصد از صادرات آن را تشکیل می دهد و رتبه شانزدهم را بین کشورهای مورد

مطالعه به دست آورده است. گفتنی است کشور ایران نیز در شاخص مذکور در سال 1995 رتبه دوازدهم را کسب کرده است. همچنین همان طور که در جدول (7) ملاحظه می شود، کشور عربستان سعودی در سال های 20۰3 و 20۰7، به ترتیب با 6464 و 98۰8 هزار گردشگر، بیشترین تعداد گردشگر را از سایر کشورهای اسلامی در خود جای داده است. همچنین کشورهای سوریه و مالزی در سال 20۰7 در رتبه های دوم و سوم قرار دارند. کشور ترکمنستان با دو هزار گردشگر، رتبه آخر را بین کشورهای مورد مطالعه احراز کرده است.

نکته درخور توجه آنکه تعداد گردشگران کشور ترکیه از سایر کشورهای جهان در سال 20۰7، 255۰6 هزار گردشگر بوده، که رتبه اول را در جذب گردشگر از سایر کشورهای جهان به خود اختصاص داده است؛ درحالی که تعداد گردشگرانی که از سایر کشورهای اسلامی، در سال مذکور، به این کشور وارد شده اند، تنها 2917 هزار گردشگر بوده است. پس از کشور ترکیه، کشورهای مالزی و مصر در سال 20۰7 با 23646 و 11914 هزار گردشگر از سایر کشورهای جهان، در رتبه های بعدی قرار دارند. همچنین تعداد ورود گردشگران از سایر کشورهای جهان به کشور ترکمنستان در سال 20۰3 تنها، 8 هزار نفر بوده است که رتبه آخر را این شاخص در بین کشورهای منتخب اسلامی به دست آورده است. تعداد ورود گردشگران از سایر کشورهای جهان به کشور ایران نیز در سال 20۰3، 1546 هزار گردشگر بوده، که رتبه چهاردهم را بین کشورهای مورد مطالعه به دست آورده است.

در پایان می توان بیان داشت با توجه به آمارهای موجود، کشورهای اسلامی با داشتن جاذبه های فراوان طبیعی، مذهبی، فرهنگی و تاریخی سهم اندکی از تعداد و درآمد گردشگری را به نسبت برخی از کشورهای درحال توسعه و توسعه یافته به خود اختصاص داده اند. حال آنکه حج بهترین فرصت و برترین زمان برای نمایش عظمت و معرفی جاذبه های گردشگری جهان اسلام به سایر کشورهای اسلامی و جهان است. همچنین می توان با شناسایی موانع و دلایل موفق نبودن جهان اسلام در جذب گردشگر، موانع موجود را برطرف کرد و با سرمایه گذاری بیشتر کشورهای اسلامی در جذب گردشگران درون گروهی مابین کشورهای اسلامی، از مزایای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی آن بهره مند شد.

زیرا افزایش صنعت گردشگری درون گروهی مابین کشورهای اسلامی از یک سو این مزیت را دارد که به واسطه رونق تولید و ایجاد فرصت های جدید شغلی باعث کاهش نابرابری درآمد کشورهای منتخب اسلامی می شود و از سوی دیگر به دلیل داشتن دین واحد و نزدیکی فرهنگ ملی مسلمانان به یکدیگر، تأثیرات منفی ناشی از گردشگری جهانی را به کمترین حد خود می رساند.

ص: 503

جدول (7) : شاخص های گردشگری کشورهای منتخب کشورهای اسلامی طی دوره زمانی 20۰9 - 1995

< >نمایش تصویر

ص: 504

<نمایش تصویر>

مأخذ: Sesric Baseind Database و محاسبات تحقیق

* اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در شاخص مورد نظر است.

وضعیت توزیع درآمد در کشورهای اسلامی

از شاخص های مهم سنجش نابرابری درآمد، ضریب یا شاخص جینی (1)است که این شاخص توسط «جینی» در سال 1921 ارائه شده است. این ضریب به صورت نسبت بیان می شود و ارزشی بین صفر تا یک دارد (2). حال هرقدر ضریب به سمت صفر نزدیک تر باشد بیانگر توزیع برابر درآمد است، و برعکس هرقدر ضریب جینی به سمت یک نزدیک تر باشد، توزیع نابرابر درآمد را نشان می دهد. البته شاخص های متعددی برای سنجش نابرابری درآمد بین کشورها وجود دارد که ضریب جینی مشهورترین شاخص

1- Gini coeff icient.

2- این ضریب به صورت زیر تعریف می شود: G \ [ ] به در آن G ضریب جینی، n تعداد خانوار، درآمد (هزینه) خانوار i ام، درآمد (هزینه) خانوار j ام و متوسط درآمد (هزینه) جامعه است. در محاسبات اقتصاد ی برا ی استفاده آسان تر از این ضریب آن را در عدد ضرب می کنند و به جا ی ضریب جینی از شاخص جینی استفاده می کنند. این شاخص که بین صفر تا صد است نیز همان کارایی ضریب جینی را دارد. .

نابرابری توزیع درآمد و متداول ترین آنها از نظر استفاده در بررسی های توزیع درآمد است. از همین رو، این شاخص بیشتر از هر شاخص دیگری در معرض پذیرش و رد قرار گرفته، و محتوا و ویژگی های مثبت و منفی آن بررسی و مطرح شده است. (چمپرنون (1): 1974) همچنین چون آمارهای آن از منابع آماری بانک جهانی قابل دستیابی است، برای بررسی نابرابری درآمد از این شاخص استفاده می کنیم. براساس جدول (8) ، شاخص جینی در سال های مورد مطالعه برای بیشتر کشورهای منتخب اسلامی بین 35 تا 47 است؛ برای نمونه این شاخص برای کشور ترکیه در سال 20۰5، معادل 2.43 و برای کشور مالزی در سال 20۰9 معادل 2.46 اعلام شده است. همچنین بانک جهانی، شاخص جینی ایران را در طی سال های 1994، 1998 و 20۰5 به ترتیب معادل 43، 8.44 و 3.38 اعلام کرده است.

طبق آمارهای موجود باید بیان داشت وضعیت توزیع درآمد بیشتر کشورهای منتخب اسلامی در مقایسه با بسیاری از کشورهای توسعه یافته بسیار نامطلوب می باشد، و سیر تحول شاخص جینی در بین کشورهای اسلامی تغییرات چندانی را نشان نمی دهد و تجمع درآمدها هنوز در اختیار گروه معدودی از افراد جامعه قرار دارد. این موضوع درحالی است که کشورهای اسلامی بیش از ۷۰ درصد از ذخایر نفتی را در اختیار دارند. اما آنها هنوز نتوانسته اند درآمدها را به طور متعادل بین جوامع خود توزیع کنند. البته باید اذعان کرد کشورهای ثروتمند اسلامی می توانند با اعطای پرداخت های انتقالی هدفمند به کشورهای ضعیف اسلامی، به واسطه افزایش قدرت رقابت پذیری کشورهای ضعیف در تولید کالاها در مجامع بین المللی و در نهایت به علت افزایش سطح تعاملات اقتصادی کشورهای ضعیف، به بهبود توزیع درآمد بین کشوری کمک کنند. اما باید توجه داشت میزان پرداخت های انتقالی کشورهای اسلامی به یکدیگر بسیار ناچیز است. ازاین رو بررسی عوامل تعیین کننده توزیع درآمد کشورهای مذکور ضروری به نظر می رسد. حال آنکه حج مناسب ترین فرصت و موقعیت را برای تبادل نظر و مذاکرات میان ملت ها، به ویژه کشورهای اسلامی، فراهم می سازد تا ملت ها بتوانند در پرتو مذاکرات و ارتباطات منطقی و مستمر، نقاط قوت و ضعف خود را برای بهبود توزیع درآمد شناسایی کنند و در راه تقویت نقاط قوت و رفع نقاط ضعف اهتمام ورزند.

جدول (8) : شاخص جینی کشورهای منتخب اسلامی برای سال های مختلف

<>نمایش تصویر

1- Champ ernown. .

> <نمایش تصویر

مأخذ: www. wdi. org

1. نقاط قوت و ضعف کشورهای اسلامی

منابع انسانی و طبیعی در کشورهای اسلامی بسیار متنوع و غنی است؛ به طوری که حدود ۳۰ درصد منابع طبیعی جهان و 6.22 درصد جمعیت جهان در اختیار این کشورهاست. همچنین از یک عامل همگرایی بسیار مهم و با ارزش، یعنی اسلام و میراث غنی اسلامی، برخوردار است. مسلم است که یاری گرفتن از باورها و ارزش های اسلامی، یکی از عوامل مهم شکل گیری وحدت و همگرایی میان کشورهای اسلامی است. در حقیقت با تکیه بر ارزش ها و باورهای مشترک، زمینه بهره جویی از ظرفیت های موجود جهان اسلام به منظور حفظ و ارتقای منافع مسلمانان، امکان پذیر می شود. با این همه مزیت، باید گفت کشورهای اسلامی هنوز در طبقه بندی کشورهای در حال توسعه قرار دارند. همچنین نیمی از آنها در زمره کشورهای کمتر توسعه یافته اند. به نظر می رسد دلیل این امر آن است که آنان از پتانسیل ها و ظرفیت های بالقوه خود آگاهی ندارند یا از آنها استفاده لازم را نمی کنند. اگرچه در سال های اخیر جایگاه اقتصاد و تجارت کشورهای اسلامی در جهان رو به ترقی بوده است، اما همچنان سهم این کشورها از کل GDP جهان بالغ بر 7.5 درصد و سهم از کل صادرات و واردات جهان به ترتیب تنها 01.4 و 8.4 درصد است. درحالی که بدون شک کشورهای اسلامی این پتانسیل را دارند که

ص: 507

از طریق شناخت صحیح درباره مسائل اقتصادی جهان پیرامون خود و با هدایت درست منابع بتوانند پتانسل های فراوان بالقوه خود را بالفعل کنند و در تمامی زمینه های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به توسعه دست یابند و مقابل تحریم های مختلف بیگانگان ایستادگی کنند. از آنجا که اغلب کشورهای اسلامی، از کشورهای درحال توسعه یا کمتر توسعه یافته اند و اقتصاد آنها سال هاست با رشد پایین شاخص هایی همچون سطح پایین درآمد سرانه، نرخ رشد اقتصاد، رکود، تورم و. . . مواجه است، این کشورها به رشد و جهش اقتصادی سریع و مستمر نیاز دارند. بدیهی است برای نیل به چنین هدفی، وحدت و همکاری متقابل کشورهای اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است. به یقین ایام برگزاری حج فرصت مناسبی را برای ایجاد تفاهم و همکاری بیشتر مسلمانان فراهم می سازد. بنابراین در ادامه برای شناخت هرچه بیشتر از واقعیت ها و نقاط قوت و ضعف کشورهای اسلامی و ارائه راهکارهای مناسب، به بررسی وضعیت برخی از عوامل اقتصادی کشورهای منتخب اسلامی می پردازیم .

جدول (9) : خلاصه اطلاعات اقتصادی کشورهای اسلامی و جهان در سال 20۰9

<>نمایش تصویر

مأخذ: www. wdi. org و محاسبات تحقیق

* میزان صادرات و واردات کالا و خدمات به قیمت ثابت 20۰۰ دلار، و صادرات با فناوری بالا به قیمت جاری است.

در واقع، تسریع فرآیند رشد اقتصادی و ایجاد تحولات بنیادی در اقتصاد بیشتر کشورهای اسلامی به

واسطه استفاده از پتانسیل ها و ظرفیت های بی بدیل در کنگره حج، بی شک نیازمند تدوین و تنظیم راهبردهایی مناسب مبتنی بر ظرفیت ها و توانمندی های کشورهای اسلامی است. البته این موضوع بیش از هر چیز در گرو آن است که جوامع اسلامی به طور کامل موقعیت خود را در دنیای امروز درک کنند و با درک موقعیت خود در اقتصاد جهانی، از نقاط قوت و ضعف خویش در ساختارهای اقتصادی، روابط بازرگانی و بین المللی آگاهی یابند و تمام تلاش خود را برای تقویت نقاط قوت و رفع نقاط ضعف و به منظور تحقق این هدف به کار گیرند.

مطابق جدول (10) ، مجموع تولید ناخالص داخلی کشورهای مورد مطالعه به ترتیب در سال های 1995 و 20۰9 تقریباً معادل 1010 و 1739 میلیارد دلار بوده، که سهم آن از تولید ناخالص داخلی جهانی تنها 7.3و 3.4 درصد است. میان کشورهای منتخب اسلامی، کشور ترکیه در سال 20۰9 با تولید ناخالص داخلی معادل 9.356 میلیارد دلار، رتبه اول را بین کشورهای منتخب اسلامی کسب کرده است و کشورهای اندونزی و عربستان به ترتیب در رتبه دوم و سوم قرار گرفته اند. میزان تولید ناخالص داخلی کشور ایران نیز در سال های 1995 و 20۰9 به ترتیب معادل 7.83۰ و 8.158۰ میلیارد دلار بوده، که رتبه چهارم را بین کشورهای مورد مطالعه به خود اختصاص داده است. همچنین تولید ناخالص داخلی کشور ترکمنستان در سال 20۰9، 1.9 میلیارد دلار بوده، که رتبه آخر را بین کشورهای منتخب اسلامی به دست آورده است.

در شاخص تولید ناخالص داخلی برحسب برابری قدرت خرید، بهترین و ضعیف ترین عملکرد در سال 20۰9 به ترتیب با 1.877 و 2.3۰ میلیارد دلار به کشورهای اندونزی و اردن تعلق دارد. میزان تولید ناخالص داخلی برحسب برابری قدرت خرید کشور ایران در سال 20۰9، 765 میلیارد دلار بوده، که از این منظر رتبه سوم را بین کشورهای منتخب اسلامی کسب کرده است. همچنین براساس جدول (10) ، کشورهای آذربایجان و لبنان در سال 20۰9 با رشدی معادل 3.9 و 3.4 - درصد، به ترتیب بیشترین و کمترین رشد تولید ناخالص داخلی را داشته اند. میزان رشد تولید ناخالص داخلی ایران نیز در سال های 1995 و 20۰9 به ترتیب معادل 3.8 و 5.4 اعلام شده، که رتبه اش در شاخص مذکور از دوم به هشتم تنزل پیدا کرده است.

گفتنی است براساس تقسیم بندی درآمدی بانک جهانی، بیشتر کشورهای اسلامی جزو کشورهایی با درآمد سرانه متوسط رو به پایین قرار دارند. بین کشورهای مورد مطالعه، درآمد سرانه کشورهای قطر، امارات متحده عربی و عمان در سال 20۰9 به ترتیب 33931، 1697۰ و 11191 دلار بوده است که به ترتیب رتبه های اول تا سوم را کسب کرده اند. کمترین میزان درآمد سرانه در سال 20۰9 با 892 دلار به کشور ازبکستان تعلق دارد. افزون بر این، درآمد سرانه کشور ایران در سال های 1995 و 20۰9 به

ترتیب139۰ و 2161 دلار بوده، که برخلاف بهبود درآمد سرانه، رتبه کشور ایران از یازدهم به دوازدهم رسیده است. همچنین کشورهای قطر و ازبکستان در سال 20۰9 در شاخص درآمد سرانه برحسب برابری قدرت خرید به ترتیب با 73196 و 2610 دلار بهترین و ضعیف ترین عملکرد را بین کشورهای منتخب داشته اند. کشور ایران نیز در سال 20۰9 با درآمد سرانه ای، برحسب برابری قدرت خرید، معادل 10462 دلار، رتبه هشتم را به دست آورده است.

جدول (10) : متغیرهای اقتصادی کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995 - 20۰9

< >نمایش تصویر

ص: 510

<نمایش تصویر>

ص: 511

<>نمایش تصویر

مأخذ: www. wdi. org و محاسبات تحقیق

* اعداد داخل پرانتز بیانگر رتبه کشورها در شاخص مورد نظر است.

** شایان ذکر است تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه به قیمت ثابت 2000 دلار، و درآمد سرانه برحسب برابری قدرت خرید به قیمت ثابت 2005 دلار است.

پتانسیل حج و نقش آن در بهبود توزیع درآمد

یکی از زمینه های همکاری مشترک و از راه های کاهش مشکلات کشورهای اسلامی، آغاز و گسترش همکاری ها و تعاملات اقتصادی میان آنهاست. این همکاری ها با اهداف مختلفی صورت می گیرد و هدف مهم آن است که امت یکپارچه اسلامی در سایه تشکیل بازار مشترک اسلامی، به ویژه بازار حج، تشکیل شود. همان طور که بیان کردیم، در ابتدا بهتر است کشورهای اسلامی از همکاری های ساده شروع کنند. ازاین رو در اختیار گرفتن بازار حج گام مناسبی برای گسترش همکاری ها در تمام زمینه ها، به ویژه اقتصادی، است. درخور توجه است همواره تلاش کشورهای اسلامی در دستیابی به جایگاه شایسته در جوامع بین الملل با مانع تراشی و تهدید و تحریم بیگانگان همراه بوده است و همین امر به وابستگی شدید کشورهای اسلامی در تمامی زمینه ها، به ویژه زمینه های اقتصادی به کشورهای غیر اسلامی توسعه یافته، منجر شده است. بر مبنای چنین فضایی، جهان اسلام راه چاره ای جز گسترش و یکپارچگی فعالیت ها در حوزه های اقتصادی ندارد تا از این طریق رشد و توسعه پایدار و رفاه امت اسلامی را فراهم آورد.

بنابراین اگر کشورهای اسلامی در یک بلوک اقتصادی متحد شوند و روند تجاری و بازرگانی درون گروهی خود را افزایش دهند، به قطب های عظیم اقتصادی تبدیل می شوند و قادر خواهند بود در تحولات جهانی بسیار مؤثرتر از گذشته حضور یابند و تحریکات و نوسانات اقتصاد بین الملل را براساس ارزش های مورد قبول خود و به منظور اقتدار جهان اسلام تنظیم کنند. در واقع، هر کدام از کشورهای اسلامی به تنهایی پتانسیل ها و

ظرفیت های فراوانی دارند که باید شناخته، و از آنها برای تقویت مناسبات دولت های اسلامی استفاده شود. البته باید تمامی تلاش ها برای شکل گیری بازار مشترک اسلامی دارای جنبه های همکاری فکری، معنوی، مطالعاتی و تحقیقاتی، و نیز ایجاد بسترهای لازم اجرایی و پیگیری مصوبات میان آنها باشد. در واقع، پتانسیل حج تنها به وجود بازارش منحصر

نمی شود، بلکه شناسایی قابلیت ها و پتانسیل ها، تبادل اطلاعات، برقراری نمایشگاه های گوناگون از کالاها و صنایع کشورهای اسلامی و. . . از پتانسیل های حج است که در کنگره جهانی حج می توان به آنها دست یافت.

بنابراین می توان بیان داشت کشورهای اسلامی می توانند با گسترش همکاری های اقتصادی، توزیع درآمد را در کشورهای خود بهبود بخشند؛ زیرا تشکیل بازار مشترک اسلامی فوایدی را همچون افزایش تولید کالا براساس مزیت نسبی کشورهای اسلامی، افزایش اشتغال، بهبود کیفیت کالا و افزایش قدرت رقابت پذیری کالای کشورها در صحنه نظام بین الملل باعث می شود؛ زیرا کشورهای اسلامی از یک سو کالاها را براساس مزیت نسبی خود تولید می کنند و از سویی دیگر برای اینکه کالاهای آنها با کالاهای کشورهای غیراسلامی توسعه یافته رقابت پذیر باشد، بهره وری و کیفیت کالاهای خود را افزایش می دهند. همچنین با تشکیل بازار مشترک رابطه مبادله کشورهای اسلامی با سایر کشورهای جهان بهبود می یابد و موجب افزایش جریان سرمایه گذاریها و پیشرفت فناوری می شود.

در پایان باید گفت که ایجاد چنین بازاری هر چند ممکن است در کوتاه مدت به ضرر برخی از کشورهای اسلامی باشد، اما در بلندمدت موجب رفاه و ثبات اقتصادی، و اختصاص سهم بیشتر از تجارت خارجی به کشورهای مسلمان و همگرایی بیشتر در دیگر زمینه ها خواهد شد و تمامی کشورها از این موضوع بهره مند می شوند و تجارت خارجی بر بازی برد - برد مبتنی خواهد شد و افزایش تعاملات اقتصادی، می تواند بسیاری از معضلات اقتصادی همچون توزیع نابرابر درآمد، فقر، بیکاری و. . . را کاهش دهد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

از نشانه های مهم رفاه در یک جامعه، تعادل و توازن توزیع درآمد یا ثروت در آن جامعه است. ازاین رو مطالعه حاضر به ارزیابی پتانسیل حج بر بهبود توزیع درآمد مابین کشورهای منتخب اسلامی طی دوره زمانی 1995 - 20۰9 پرداخته است. نتایج مطالعه نشان می دهد وضعیت بیشتر کشورهای منتخب اسلامی در شاخص های توزیع درآمد، تجارت، گردشگری و سایر شاخص های مورد مطالعه، مطلوب و مناسب نیست. همچنین با توجه به مجموعه مطالب مذکور، سهم صادرات و واردات کشورهای

منتخب اسلامی بین کشورهای اسلامی طی سال های اخیر در حال افزایش بوده است. اما با وجود این، سهم آنها در این میان بسیار پایین است. این درحالی است که کشورهای اسلامی می توانند از کنگره عظیم حج برای تقویت پایه های اقتصادی خویش بهره برند؛ زیرا حج فرصت و موقعیت مناسبی را در اختیار کشورهای اسلامی قرار می دهد تا با شناخت امکانات و پتانسیل های بالقوه اقتصادی

خویش در یک ارتباط و همکاری منطقی تجاری و بازرگانی متقابل، افزون بر تأمین نیازهای جوامع اسلامی و تولید کالا و خدمات با کیفیت بالا و قیمتی مناسب، موجب افزایش قدرت رقابت پذیری در سطح بین المللی و درنهایت رونق مشاغل و فرصت های شغلی، به ویژه برای اقشار متوسط جامعه شوند و توزیع درآمد را بهبود بخشند. بنابراین انتظار می رود تصمیم گیران و سیاستگذاران کشورهای اسلامی به پتانسیل های بالقوه موجود در کنگره جهانی حج اهمیت ویژه ای بدهند. البته توجه به موارد پیشنهادی زیر، از طریق تشکیل معاونت گسترش تعاملات اقتصادی، اجتماعی، علمی و فنی در سازمان حج کشورهای اسلامی، بی تردید تسهیل کننده حرکت جوامع اسلامی به سوی پیشرفت و رشد و توسعه اقتصادی مستمر و باثبات است.

- ایجاد و گسترش تعاملات اقتصادی، بازرگانی و بین المللی کشوهای اسلامی به منظور تقویت بازار مشترک اسلامی؛

- ایجاد یکپارچگی اقتصادی و منطقه ای بین ایران و دیگر کشورهای اسلامی در راستای آزادسازی تجاری، کاهش و در نهایت حذف تعرفه های گمرکی مابین کشورهای اسلامی به منظور افزایش صادرات و واردات درون گروهی کشورهای اسلامی؛

- تجدید نظر در روابط اقتصادی و بازرگانی با کشورهای غیر اسلامی؛

- برگزاری نمایشگاه های بین المللی برای آگاهی و شناخت محصولات و صنایع همدیگر و گسترش امکانات بازاریابی به منظور تأمین نیازهای متقابل جوامع اسلامی که یک راهکار منطقی و اصولی برای قطع سلطه خارجیان است؛

- تشکیل و توسعه اتحادیه های منطقه ای در کشورهای اسلامی برای برنامه ریزی های بلندمدت، به منظور هماهنگی و همکاری و تبادل نظر کارشناسان اقتصادی و تنظیم و اجرای سیاست های اقتصادی مناسب در مسائل مهم تجاری و بازرگانی؛

- برگزاری جلسات بحث و مذاکره در ایام حج در میان نخبگان و اندیشمندان کشورهای اسلامی برای شناسایی پتانسیل ها و ظرفیت های

کشورهای اسلامی به منظور رفع مشکلات جهان اسلام و ارائه راهکارهای عملی به آنها؛

- تغییر سیاستگذاری ها از رویکرد اقتصاد منابع محور به اقتصاد دانش محور از طریق همسوسازی بیشتر سیاست های کلان اقتصادی با سیاست های علمی - پژوهشی و آموزشی به منظور بهبود فعالیت های نوآورانه؛

- تنوع بخشی به ظرفیت های صادراتی کشورها و تولید کالاها و خدمات جدید صادراتی به واسطه ارتقای قدرت رقابت پذیری اقتصاد و توجه بیشتر به مولفه های دانش محور؛

ص: 514

- توسعه همکاری ها در زمینه گردشگری اسلامی با توجه به قابلیت های گردشگری گسترده کشورهای اسلامی، که عامل مهمی در تقویت همگرایی و همبستگی کشورهای اسلامی است.

منابع

1. اثر شاخص های اقتصاد کلان بر توزیع درآمد در ایران: مطالعه بین استانی، ابونوری، ا و خوکار، آ، مجله تحقیقات اقتصادی، 1386.

2. توسعه اقتصادی در جهان سوم، تودارو، م، مترجم غلامعلی فرجادی، موسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه، تهران، 1378.

3. توزیع درآمد در مناطق روستایی و شهری ایران، حسینی، س. م و نجفی، س. ع، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد 1، 1388.

4. ارزیابی سهم عوامل تعیین کننده ی نابرابری و توزیع درآمد در ایران، زیبایی، ح، مجله برنامه و بودجه، 1384.

5. بررسی نقش نوآوری، تحقیقات و سرمایه انسانی در توسعه گسترش همکاریهای اقتصادی مابین کشورهای گروه D8 ، شاه آبادی، ا و ساری گل، س، ارائه شده در دومین همایش بین المللی تحولات جدید ایران و جهان (مجازی) ، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) . 139۰

6. چشم انداز رقابت پذیری در کشورهای اسلامی با تاکید بر متغیرهای کارایی، شاه آبادی، ا و صادقی، ح، همایش منطقه ای اقتصاد و مدیریت، 19 اسفندماه، دانشگاه پیام نور مرکز میانه. 1389

7. تاثیر سیاستهای تعدیل اقتصادی بر توزیع درآمد در ایران، مهرگان، ن و احمدی، ع. م، مجله تحقیقات اقتصادی، 1384.

8. بررسی اثرات شوکهای اقتصاد کلان بر توزیع درآمد در اقتصاد ایران، نوفرستی، م و محمدی، ف، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی ایران، سال 1388.

9. Income Inequality: Does Inflation Matter

Bulir ، A ، IMF Staff Papers ، Vol. 8 ، No. 1 ، PP. 139 - 59 ، ، 20·1. 10. A Comparison of Measures of Inequality of Income Distri bution

Champ ernown ، D. G. ، The Economic Journal ، PP. 787 - ، 816. 1974 11. Trade

Converg ence ، and Global ization: The Dynamics of the ، Intern ational Income distribution ، Epstein ، P and Howlett ، P and Schulze ، M. S ، Explo rations in Economic history ، No. 113. 20·7. 12. Trade and Income Inequality in - 44 ، PP. 10· Developing Countries

Meschi ، E and Vivarelli ، M ، World Develop ment ، Vol. 37 ، ، No. 2 ، PP. 287 - 3·2. 20·9 13. Trade Policy and innovation

Miyagiwa ، K ، and H ، Song and H ، Vande nbussche ، Availa ، :bleAt

ص: 515

http: // www. indiana. edu /rccpb /uschina coop eration/ .papers / P9%20 Song% 20T rade% 20P olicy. pdf. 20٠8

Channels and Policy Debate In The Globali zation .14

Inequality - Poverty Nexus ، Nissanke ، M and Thorbecke ، E - ، World Develo pment ، Available At: 20٠6. 15. Measuring the Dynamic Gains from Trade

Wacziarg ، R ، World Bank Economic Review 15 ، pp. 393 - ، 429 ، Available At: Http: //wber. oxford journals. org/content393/3/15/. 20٠1 16. Breaking of the Innov ation Box

Walpert ، J. D. Harvard Business Review ، Vol. 85 ، No. 8 ، PP. ، 76 - 83. 20٠2 17. Interna tional Patent Protection: 196٠

Park - Walter ، G. ، Research Policy ، Vol. 37 ، No. 4 ، ، 20٠8 - PP. 761 - 766. 20٠8 18. The Effect of Trade Liberal ization on Income Distri bution in Vietnam: Dynamic Computable General Equili brium Approach

Toan ، N. M ، Economic Develo pment and Policies ، Department. Available At: http: // www. a peaweb. org/ confer /cruz٠9 / papers/ thanh - toan. pdf. 20٠4 19. Globaliz ation and Ineq uality: Evid ence from Intra

China ، Wei ، S. J and Wu ، Y ، Available At: http: // citeseerx. - ist. psu. edu/ messages/ downloadse xceeded. html. 20٠2 20. WDI

Avail able At: http: // www. Worldba nk. org. 2011 ،

تأثیر حج ابراهیمی بر رفتار عاملان اقتصادی برای تأمین توسعه ی پایدار

تحلیلی براساس مدل رشد فراگیری با انجام کار با نرخ پس انداز درونزا

اشاره

ناصر الهی

چکیده

یکی از جنبه های مغفول اقتصاد اسلامی، واکاوی و بررسی تاثیر جهان بینی، آموزه ها و احکام اسلامی بر رفتار اقتصادی عاملان اقتصادی در سطح خرد و تغییر در مسیر رشد، توسعه و صیرورت اقتصادی جامعه در سطح کلان است. حتی در اقتصاد متعارف نیز وقع چندانی به کاوش های نظری در زمینه ی عقلانیت، هندسه و فرآیند تحولی آن داده نمی شود. این مطالعه بر پایه ی نظریه ی طیفی انگاری خود، مدعی است که عقلانیت اقتصادی دارای سطوح متفاوت است. عقلانیتی که هژمونی سرمایه با آن در تناظر است عقلانیت حسابگرانه است محدودیت های ناشی از این عقلانیت، رشد را کمرنگ و مسیر توسعه را معارض با رفاه نسل های آینده می سازد. در حالی که اسلام با مبانی انسان شناختی ویژه ی خود، ما را به عقلانیتی فراتر و متمایز فرا می خواند که آثار آن در همه ی عرصه های اقتصادی، از جمله رشد و توسعه ی پایدار پدیدار می گردد. حج به عنوان عالی ترین جلوه ی شکوه تمدن اسلامی و تبلور ناب جهان بینی توحیدی، نقش چشمگیری در دگردیسی عقلانیت (1)و عبور از حد آستانه ای (2)عقلانیت حسابگرانه به عقلانیت ابراری دارد. این مقاله اثبات می کند که با شکل گیری این تحول شگرف، هم آهنگ رشد سرعت می گیرد و هم توسعه با حقوق نسل های آینده هم نوا می شود.

1- ration ality shift.

2- threshold level. .

۱ مقدمه

اگر عقلانیت اقتصادی را به طور بسیار ساده به صورت بیشینه سازی منافع خود (1)تعریف نماییم آن گاه سؤال های کلیدی متعددی قابل طرح است که این مقاله با دو سؤال از سؤال های این چنینی ارتباط جدی دارد: سؤال اول به گستره ی وجودی «خود» مربوط است. بدیهی است که خود در ادبیات اقتصادی اعم از یک شخص خاص "نیروی کار" است. از آنجایی که هرگاه در این ادبیات سخن از تابع مطلوبیت به میان می آید متعلق تابع مطلوبیت خانوار است نه شخص، بنا براین، این سؤال می تواند به این صورت تأویل شود که گسترۀ خانوار تا چه حد است و چه چیزی بر بعد این گستره تأثیر می گذارد؟

سؤال دوم مرتبط با این مقاله در مورد گسترۀ معنایی خود است. این سؤال را به دو صورت می توان پاسخ گفت: الف) خود را مفهومی متواطی و همه یا هیچ بدانیم به گونه ای که صرفاً دو نقطه روی طیف معنایی قابل تعریف باشد، صفر و یک. بنابراین صرف وجود و تحقق خود، دلالت بر تحقق مفهوم آن به صورت کامل دارد و نمی توان خودهای متعددی در نظر گرفت در نتیجه عقلانیت هم که به صورت بیشینه سازی منافع خود تعریف می شود مفهومی متواطی و یکنواخت دارد و قابل درجه بندی نیست.

ب) خود را مفهومی مشکک و فازی بدانیم و معتقد شویم که «خود» برآیندی از بردارهای تأثیرگذار است که در تکوین آن مؤثر است در این صورت مفهوم خود در فاصلۀ بین صفر و یک، بی نهایت حالت را در خود جای می دهد. در نتیجه عقلانیت نیز به تبع طیفی انگاری «خود» ، در تناظر و درجه ای از «خود» مفهوم مشکک و فازی خواهد پذیرفت و درجه بندی خواهد شد.

در این مقاله، نظریه طیفی انگاری خود، به عنوان اصل مسلم و موضوعه، مبنای تحقیق قرار می گیرد و احساس می شود که این تلقی با آیاتی که در زمینه خلقت انسان در قرآن مجید نازل گردیده است هم خوانی و سازگاری بیشتری دارد. براساس آیات ۷۰ و 71 سوره ص (2)، آیات 7 تا 9 سوره سجده (3)و آیات 28 و 29 سوره حجر (4)خداوند انسان را دو بعدی آفرید؛ بعد خاکی و بعد الهی. بنابراین خود برآیندی از این دو بردار

است. در یک سر طیف یکی از بردارها صفر است و در سر دیگر طیف بردار

1- self interest.
2- قرآن کریم: سوره ص: (إِذْ قالَ رَبُّکَ لِلْمَلائِکَه إِنِّی خالِقٌ بَش-َراً مِنْ طِینٍ * فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ) .
3- قرآن کریم: سوره سجده : (الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الإِنْسانِ مِنْ طِینٍ * ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلالَه مِنْ ماءٍ مَهِینٍ* ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِیهِ مِنْ رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الأَبْصارَ وَ الأَفْئِدَه قَلِیلاً ما تَشْکُرُونَ) .
4- قرآن کریم: سوره حجر : (وَ إِذْ قالَ رَبُّکَ لِلْمَلائِکَه إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ * فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ) . .

دیگر صفر است. بر این اساس، «خود» از نقطه «خود خاک وار محض» تا «خود خداوار محض» کشیده شده است و در غیر این دو نقطه، «خود» تألیفی از دو مؤلفه خاکی و الهی است که در پویایی خود به تدریج بر بعد الهی افزوده و از بعد خاکی کم می شود. می توان در این طیف، حدهای آستانه ای خاصی را در نظر گرفت به طوری که آرایش منافع در هر پاره خط این طیف که محدود به دو حد آستانه ای است به گونه خاصی است و به تناسب هر آرایش، عقلانیت خاصی قابل در نظر گرفتن است که هر عقلانیت برای پاره خط بالاتر غیرعقلانی (1) و برای پاره خط پایین تر غیرقابل تصور خواهد بود. مثلاً اگر توپی را در اختیار کودکی خردسال قرار دهید چون او از درک منافع ناشی از رقابت عاجز است، عقلانیت او ایجاب خواهد کرد که توپ را به سینه بچسباند و با کودک هم سن و سال خود بازی نکند. این حاکی از نوعی عقلانیت بچه گانه است. اما کودک پس از بلوغ حسابگری و درک منافع ناشی از آن، عقلانیت را در مسابقه و رقابت می داند و به دنبال برنده شدن از رقیب است. در این قطعه از طیف، بازیگر از لذت ها و منافع حاصله از تن دادن به شکست برای خشنود سازی های متعالی تر، آن گونه که در هماوردی پوریای ولی به چشم می خورد، محروم است. با نیل به بلوغ عاشقانه و درک چنین لذت ها و منافعی، این عقلانیت رخ می نماید و او مطلوبیت خود را در این می داند که توپ را در اختیار فرزند خردسال خود بگذارد و به نحوی بازی کند که همیشه بازنده و فرزندش برنده باشد. اگر به همین نحو ادامه دهیم و بلوغ ابراری و بلوغ تقربی را در نظر بگیریم خواهیم فهمید که قاعده ی «حسنات الابرار سیئات المقربین» حاکی از این است که در پاره خط ابراری این طیف، نوعی عقلانیت مطرح است که برای کسانی که در مرتبه ی تقرب قرار دارند این عقلانیت غیر عقلانی جلوه می کند زیرا با عبور از حد آستانۀ تقرب، خود وارد مرحلۀ دیگری شده است که عقلانیتی که با آن در تناظر است با عقلانیت وضعیت گذشته کاملاً متفاوت است.

با توجه به دو سؤال طرح شده و مبنایی که در سؤال دوم اتخاذ گردید هدف اصلی این مقاله این است که آیا جهان بینی توحیدی و احکام و معارف اسلامی، به ویژه مناسک و فلسفه حج، گستره وجودی «خود» و یا به تعبیر دیگر گسترۀ وجودی خانوار را تغییر می دهد؟ نقش حج در تغییر مؤلفه های خود در نظریه «طیفی انگاری خود» چیست؟ آیا این نقش ها و تغییرها در رشد و شکوفایی اقتصادی و توسعه پایدار اثرگذار است؟ در

صورت مثبت بودن پاسخ آیا جامعه را برای رسیدن به توسعه پایدار کمک می کند یا خیر؟

هر چند که پاسخ به سؤال دوم می تواند از طریق کاربردی و تجربی و براساس روش تحلیل همبستگی از طریق الگوهای رگرسیونی انجام گیرد ولی این مقاله صرفاً به دنبال ایجاد یک بستر فکری

1- irrational. .

است که بتوان بر پایه آن نظریه پردازی جدیدی صورت گیرد و مدلسازی های دیگری به شیوه متفاوت انجام شود. بنابراین پاسخ به این سؤال ها براساس تحلیل اقتصادی و نوع جستار در پیش رو، صرفاً به صورت نظری خواهد بود.

۲. تأثیر حج بر گستره خانوار

از نیمه قرن بیستم به بعد در تکوین مدل های رشد، دو تلقی مختلف در زمینۀ گسترۀ خانوار به صورت پیش فرض درنظر گرفته شد. در یک پیش فرض - که اساس مدل رشد افق های نامحدود (1)را تشکیل می دهد - خانوارهای محدود ولی دارای عمر بی نهایت در نظر گرفته می شود. در حالی که در پیش فرض دیگری - که اساس مدل رشد نسل های هم پوشان (2)- را تشکیل می دهد - خانوارهای نامحدودی در نظر گرفته می شود که عمر محدودی دارند و هر خانوار دارای دو دوره کار و بازنشستگی است و همواره دورۀ بازنشستگی هر نسل با دورۀ کار نسل آتی هم پوشان خواهد بود. در ادبیات اقتصادی موجود، نشان داده شده است که حتی اگر همه فروض دیگر را یکسان در نظر بگیریم و فروض مدل را کاملاً ساده کنیم و شرایط رقابت کامل در بازار محصول و نهاده ها در نظر بگیریم؛ باز هم نتایج این دو الگو صرفاً به دلیل نوع تلقی ای که از گسترۀ خانوار خواهیم داشت کاملاً متفاوت خواهد بود.

در مدل افق های نامحدود که «رمزی» ، «کس» و «کوپمانز» (3)آن را طرح و بسط داده اند، هر خانوار به دنبال بیشینه سازی خانوار خود در طی عصرهای مختلف است زیرا هر خانوار هویت منحاز و منحصر به فرد خود را دارد و این هویت در بازۀ زمانی بی نهایت استقرار دارد. بنابراین هر فرد در این الگو، به یک خانوار ازلی - ابدی تعلق دارد که می خواهد مطلوبیت طول زندگی خود را در این بازه زمانی صفر تا بی نهایت، حداکثر نماید. در نتیجه مطلوبیتی که برای نوادگان این خانوار در طی قرون حاصل می شود، مطلوبیت طول زندگی را افزایش می دهد. البته باید در نظر داشت که هر چه نرخ ترجیحات ذهنی خانوار (p) بزرگتر باشد تأثیر برخورداری از نعمات در زمان های نزدیک تر در افزایش ارزش حال مطلوبیت دوران زندگی بیشتر از حالتی خواهد بود که نسل های آتی دقیقاً از همین نعمات برخوردار شوند. با توجه به این فروض و این نوع تلقی از خانوار براساس قضیۀ اول رفاه (4)اثبات می شود که چون بازار در این مدل کامل است و

همه تصمیمات توسط بازار اتخاذ می شود، رفاه جامعه نیز حداکثر می شود.

1- infinite horizon model.
2- overlap gener ations model.
3- Ramsey ، Cass and Koopmans.
4- first welfare theorem. .

فروض حاکم بر الگوی نسل های هم پوشان، که توسط «دیاموند» (1) طرح و بسط داده شده است، دقیقاً همان فروض حاکم بر الگوی افق های نامحدود است جز این که تعداد خانوارها نامحدود ولی عمر آن ها محدود است. این تفاوت بسیار ساده در فرض، نتایج کاملا متمایزی را به دنبال دارد. در الگوی نسل های هم پوشان چون فرض می شود که نسل پیر در دوران بازنشستگی، پس انداز منفی (2) (مصرف سرمایه های متراکم حاصل از دسترنج دوران جوانی) خود را براساس مکانیزم بازار انجام نمی دهند؛ نمی توان ادعا نمود که بازار در این مدل کامل است. در نتیجه نمی توان به استناد قضیه اول رفاه ادعا کرد که لزوماً رفاه این جامعه حداکثری می شود. حتی به راحتی می توان اثبات نمود که در این مدل، اگر ذخیره ی سرمایه ی سرانه ی مؤثر (3) در قاعده ی طلایی (4) قبل از ذخیره ی سرمایه ی سرانه ی مؤثر در مسیر رشد، متوازن (5) باشد اقتصاد در بهینه یابی بین زمانی (6) خود، ناکارآمدی پویا (7) را تجربه خواهد کرد. (8) می دانیم که آموزه های اسلامی بر بنیاد خانواده تأکید ویژه دارد. اکنون باید دید که این آموزه ها، به ویژه حج، امت اسلامی را به سمت کدام دیدگاه سوق می دهند. آیا امت اسلامی از خانوارهای متعدد و دارای افق دید محدود تشکیل شده است یا خانوارهای محدود ولی دارای افق دید و افق برنامه ریزی نامحدود؟

حج در بیان روایات و قرآن، میعادگاه خانوادۀ بزرگی به وسعت تمامی مردم است؛ کعبه اولین خانه ای است که برای مردم نهاده شده است. (9) و خداوند این خانه را میعادگاه این انسان ها قرار داده است (10) و ابراهیم سردمدار یک آیین و کیش فراتر از یهودیت و نصرانیت معرفی شده است (11) که اینک

1- Diamond.
2- dis - saving.
3- the capital stock per unit of effective labor.
4- golden rule.
5- balanced growth path.
6- inter - temporal optimi zation.
7- dynamic ineffic iency.

8- علاقه مندان می توانند به: Advanced(David Romer ،)2006 Macroeco nomics ، MacGraw - Hill ، Irwin ، pp: ۸۷ -۸۹ مراجعه کنند.
9- قرآن کریم: سوره آل عمران : (إِنَّ أَوَّلَ بَیتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّه مُبارَکاً وَ هُدی لِلْعالَمِینَ) .
10- قرآن کریم: سوره بقره: (وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیتَ مَثابَه لِلنَّاسِ وَ أَمْناً وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی وَ عَهِدْنا إِلی إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ أَنْ طَهِّرا بَیتِی لِلطَّائِفِینَ وَ الْعاکِفِینَ وَ الرُّکَّعِ السُّجُودِ) .
11- قرآن کریم: سوره آل عمران: (ما کانَ إِبْراهِیمُ یهُودِیا وَ لا نَصْرانِیا وَ لکِنْ کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ) . .

برفراز مأذنه تاریخ، همه انسان ها را به تجمع برگرد یک خانه فرا می خواند (1)تا هم لباس و یک رنگ و با شعار واحد، معبود و مطلوب واحد، رسم پرستشی که ابراهیم بنیان نهاد تکرار کنند و همچون هاجر برای رسیدن به آب زلال حقیقت، ره راست را هروله کنان پی گیرد و راه صفا و مروه را در جستجوی مایهٔ حیات، دیوانه وار هفت بار بپیماید و در نهایت چونان ابراهیم و اسماعیل (ع) خود را به مسلخ عشق برد و چون اسماعیل، برای بیشینه سازی مطلوبیت این خانوار ازلی - ابدی گلو به تیغ عشق بسپارد. او با برپایی نماز در جایگاه ابراهیم (ع) ، و شرکت در نبرد با اهریمنان سه گانه، که هر لحظه بر کار خلق وسوسه می کنند و بر گره ها می دمند، خود را در جایگاه ابراهیم (ع) و وارث او تلقی می کند که خواسته ها و آمالشان مشترک و یکسان است؛ یعنی کسب رضایت خداوند و مبارزه با هر اهریمن زر و زور و تزویری که برای بیشینه شدن نفع این جامعه یکپارچه و هدف دار که در یک امت واحد تجلی کرده اند، منع تراشی می کنند. شاید این که می بینیم در روایات فضیلت حج با هیچ انفاقی (2)، یا آزادسازی برده اییایا یسایای (3)، و با هیچ بدیل دیگری (4)برابر نیست از این جهت باشد که تا افق پیش رو به وسعت بی نهایت امتداد نیابد و خانوار ابراهیمی شکل نگیرد، زمینه ی فلاح و فوز پدیدار نمی گردد. اما اگر با انجام مناسک حج، عقلانیت متمایزی شکل بگیرد، انجام همه فضیلت های دیگر به سهولت میسر خواهد بود.

بنابراین، جهان بینی توحیدی و حج به عنوان مظهر عالی و برجسته آن، گستره خانوار را به حدی گسترش می دهد که ظرفیت گنجانده شدن تمامی انسان ها را در خود پدیدار می سازد و جامعه جهانی در امتداد تاریخ از دیدگاه حج گزار ابراهیمی یک خانوار محسوب می شود که این حج گزار خود را برای بیشینه سازی مطلوبیت این خانوار ازلی - ابدی مسئول می داند.

نکته قابل تأمل این است که در مدل های رشد «دو بخشی برونزا» یکی از عوامل تأثیرگذار بر رشد،

1- قرآن کریم: سوره حج: (وَ إِذْ بَوَّأْنا لِإِبْراهِيمَ مَكانَ الْبَيتِ أَنْ لا تُشْرِكْ بِی شَيئاً وَ طَهِّرْ بَيتِی لِلطَّائِفِينَ وَ الْقائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ * وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ يأْتُوكَ رِجالاً وَ عَلى كُلِّ ضامِرٍ يأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ) .

2- الکافی: جلد 4: ص ۲۶۰: حدیث 32: عَلِی عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیرٍ عَنْ حُسَینٍ الْأَحْمَسِی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللهِ7 حَجَّه خَیرٌ مِنْ بَیتٍ مَمْلُوءٍ ذَهَباً یتَصَدَّقُ بِهِ حَتَّی یفْنَی.
3- الکافی: جلد 4: ص ۲۶۰: حدیث ۳۰: عِدَّه مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَینِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَیدٍ عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ7 قَالَ قَالَ لِی أَبُو عَبْدِ اللهِ قَالَ لِی إِبْرَاهِیمُ بْنُ مَیمُونٍ کُنْتُ جَالِساً عِنْدَ أَبِی حَنِیفَه فَجَاءَهُ رَجُلٌ فَسَأَلَهُ فَقَالَ مَا تَرَی فِی رَجُلٍ قَدْ حَجَّ حَجَّه الْإِسْلَامِ الْحَجُّ أَفْضَلُ أَمْ یعْتِقُ رَقَبَه فَقَالَ لَا بَلْ عِتْقُ رَقَبَه فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللهِ7 کَذَبَ وَ اللَّهِ وَ أَثِمَ لَحَجَّه أَفْضَلُ مِنْ عِتْقِ رَقَبَه وَ رَقَبَه وَ رَقَبَه حَتَّی عَدَّ عَشْراً ثُمَّ قَالَ وَیحَهُ فِی أَی رَقَبَه طَوَافٌ بِالْبَیتِ وَ سَعْی بَینَ الصَّفَا وَ الْمَرْوَه وَ الْوُقُوفُ بِعَرَفَه وَ حَلْقُ الرَّأْسِ وَ رَمْی الْجِمَارِ لَوْ کَانَ کَمَا قَالَ لَعَطَّلَ النَّاسُ الْحَجَّ وَ لَوْ فَعَلُوا کَانَ ینْبَغِی لِلْإِمَامِ أَنْ یجْبِرَهُ.
4- الکافی: جلد 4: ص ۲۶۰: حدیث31: عَلِی بْنُ إِبْرَاهِیمَ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیرٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ عُمَرَ بْنِ یزِیدَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَاعَبْدِاللهِ7 یقُولُ حَجَّه أَفْضَلُ مِنْ عِتْقِ سَبْعِینَ رَقَبَه فَقُلْتُ مَا یعْدِلُ الْحَجَّ شَیءٌ قَالَ مَا یعْدِلُهُ شَیءٌ وَ لَدِرْهَمٌ وَاحِدٌ فِی الْحَجِّ أَفْضَلُ مِنْ أَلْفَی أَلْفِ دِرْهَمٍ فِیمَا سِوَاهُ مِنْ سَبِیلِ الله. .

انباشت سرمایه می باشد که حاصل تراکمی پس اندازهای جاری افراد است. چون این پس انداز عمدتاً توسط اهل استطاعت انجام می شود وجوب حج بر این گروه منجز می گردد تا در پس اندازهای خود، افق های بسیار دور را در نظر بگیرند و هرگز به افق های کوتاه بسنده نکنند. اصولاً قضیهٔ مهمی که در رشد، به نام قضیه «ترن پایک» (1)مطرح است حاکی از این است که هرچه افق پیش رو گسترده تر باشد، خانوار، تمایل به پس انداز بیشتری خواهد داشت. مثلا وقتی که راننده ای قصد سفر به شهر دوردست را دارد، حاضر است عوارضی اتوبان را پرداخت کند ولی اگر می خواهد به حومه شهر سفر کند ممکن است که ترجیح دهد از جاده های محلی استفاده کند.

در بخش بعدی اثبات خواهیم نمود که اگر اهل استطاعت جامعه توفیق یابند حج ابراهیمی برگزار کنند و افق دید خود را با ابراهیم (ع) تنظیم نمایند و جامعه به سوی یک خانوار ازلی - ابدی، همگرا شود این جامعه به کوثری دست خواهد یافت که برکات آن لحظه لحظه در حال تزاید است و جامعه در مسیر رشد شتابان قرار خواهد گرفت که توسعه پایدار را نیز تأمین خواهد کرد؛ زیرا مطلوبیت طول دوره زندگی در این افق به گونه ای طراحی می شود که برخورداری همهٔ نسل ها در همه عصرها مورد توجه خواهد بود و در این نگاه هرگز نمی توان حالتی را در نظر گرفت که نسلی به هزینه نسل های آینده به کامیابی و عشرت بپردازد بلکه قضیه «ترن پایک» ایجاب می کند که هر نسلی برای رفاه نسل های آینده بیش از پیش سرمایه گذاری نماید و بدین ترتیب جامعه روز به روز از نعمات بیشتری برخوردار خواهد شد.

درنقطه مقابل، اگر جامعه از حج گزاران ابراهیمی تهی بماند و فلسفه ی حج به ورطه ی فراموشی افکنده شود و خانواده ی بزرگی که ابراهیم (ع) بنیاد نهاده بود با دسیسه های فرعونیان، هامانیان و قارونیان به خانواده های خرد و دارای افق دید محدود تقسیم شود (2)، کثرت طلبی، تکاثر و خودخواهی های زیان بار، شیرازه ی جامعه را از هم می پاشد که در این صورت هم آهنگ رشد کاهش می یابد، هم رفاه جامعه تضمین نمی گردد و هم با توسعهٔ پایدار هم ساز نخواهد بود.

اگر بخواهیم مطالب این بخش را تلخیص و نتیجه گیری کنیم می توان گفت که جهان بینی توحیدی به اعطای کوثر منتهی می گردد و انسان های حج گزاری که نفع همگان را در نظر دارند، خود همچون دیگران از نفع های بالاتری برخوردار خواهند بود. اما آنان که در چنبره سرمایه داری، اسیر و الینه شده اند؛ تشنه کام از چشمه زلال کوثر، در حلقه دور تکاثر باطل به دام افتاده اند؛ به خاطر داشتن افق

1- turnpike theorem.

2- قرآن کریم: سوره قصص: (إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلا فِی الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَها شِیعاً یسْتَضْعِفُ طائِفَه مِنْهُمْ یذَبِّحُ أَبْناءَهُمْ وَ یسْتَحْیی نِساءَهُمْ إِنَّهُ کانَ مِنَ الْمُفْسِدِینَ) . .

دید محدود و کور، گستره خانوار را حداکثر در حد همه فرزندان خود دانسته اند، هرگز از رفاه یا حرمان نسل های آتی طرفی نمی بندند و حتی حاضرند با هزینهِ ی نسل های آینده به فساد زمین اهتمام ورزند؛ که با این روش نه خود از رفاه بالایی برخوردارند و نه توسعه پایداری در انتظار آنان خواهد بود.

ممکن است که این سؤال مطرح شود که پس چرا کشورهای مسلمان که مملو از حاجیان از حج برگشته اند در مسیر رشد توسعه پایدار از کشورهای سرمایه داری عقب مانده اند؟ کتاب های زیادی متکفل پاسخ تفصیلی به این سؤالند که شاید هنوز هم پاسخ قانع کننده ای ارائه نداده اند ولی پاسخ اجمالی این است که به علت ناکام بودن حاجیان از حج ابراهیمی، تحولی در بنیاد و ساخت جامعه پدیدار نشده است و هژمونی سرمایه داری به صورت عریان تر و حتی کثیف تر، تکاثر را در این جوامع مستولی ساخته است در حالی که نهادهای نظارتی جوامع سرمایه داری و دموکراسی حاکم افق دید گسترده تری (به طور نسبی) در جوامع سرمایه داری ایجاد کرده و آن چه در مناسبات اقتصادی تأثیر گذار است متغیرهای حقیقی است نه متغیرهای ادعایی.

۳. نحوه تاثیر حج بر عقلانیت اقتصادی

با توجه به نظریه طیفی انگاری خود، همان گونه که گفته شد، می توان در طیف گسترده ای که بین خود خاک وار و خود خداوار گسترانده شده است حدهای آستانه ای را در نظر گرفت که هر قطعه از این طیف از مرتبهٔ خاصی از خود در تناظر است و طبیعتاً منافع شخصی از هر قطعه به قطعه بالاتر تحول می یابد و عقلانیت حاکم بر آن قطعه نیز منطق خاص خود را دارد به گونه ای که این عقلانیت برای قطعهٔ ما قبل غیر قابل تصور و برای قطعه ما بعد غیرعقلانی است. به عنوان مثال جوامع سنتی که به صورت خودکفا (1)اداره می شدند و تابع هدف آن ها، این بود که تمامی مایحتاج لازم را خود تولید نمایند و در نتیجه مبادلات و تقسیم کار به سطح حداقل کاهش یافته بود از عقلانیت کودکانه بهره مند بودند. اما در هژمونی سرمایه که از طریق تقسیم کار، تخصص و رقابت سعی در حداکثرسازی کارایی را دارند از عقلانیت حسابگرانه برخوردارند و دائماً به تحلیل هزینه و فایده به نحو متداول آن اشتغال دارند. در این عقلانیت، صرفا در زمانی که سِطح درآمد افزایش چشمگیری کند کمک های خیرخواهانه، انفاق، ایثار

صرفاَ در حد ایجاد رضایتمندی خاطر می تواند مطرح شود. در نتیجه کمک به دیگران و نوع دوستی به مثابه یک کالای لوکس برای این صاحبان درآمد بالا ایجاد مطلوبیت می کند و با توجه به قانون مطلوبیت نهایی نزولی مصرف سایر کالاها و خدمات که به حد اشباع نزدیک شده

1- self sufficient. .

است دیگر نمی تواند در رضایتمندی آن ها تغییر معتنابهی به وجود آورد.

شاید عبور از عقلانیت کودکانه و نیل به عقلانیت حسابگرانه چندان مشکل نباشد یعنی همان گونه که کودک با بلوغ جسمی معمولاً به رشد حسابگری می رسد و در عرصهٔ رقابت به تدبیر امور خویشتن می پردازد؛ جامعه نیز می تواند از این حدآستانه ای عبور نماید. اما عبور از خود حسابگر و نیل به خود ابراری که عشق به همه، بدون هیچ مرز در دل او زبانه کشد چندان ساده نمی نماید. در میان این دو قطعه از طیف، سنگلاخی صعب قرار دارد. براساس برداشت نویسنده، شاید مراد از عقبه در سورهٔ مبارکه بلد، همین حد آستانه ای عقلانیت ابراری باشد. بر وفق این برداشت، سورهٔ بلد تصویرگر خانوار ابراهیمی و شهری است که ابراهیم (ع) بنیان نهاد و پیامبر (ص) ساکن و سایق آن است و قرار است که در این تمدن، عقلانیت حسابگرانه - که می پندارد مال در اثر انفاق تلف می شود (1)- با عبور پر مشقت از عقبه به عقلانیت متفاوتی تبدیل شود که تابع هدف آن رهاندن انسان هایی است که در زنجیر اسارت، الینه شده اند یا فراهم سازی برگ و نوا برای مسکینان خاک نشین و از راه مانده و یتیمان خویشاوند در روزگار قحط و تنگدستی است (2). عقبه به سان یک نقطهٔ تعادل ناپایدار (3)می ماند که دام تعادلی سطح پایین (4)را در مسیر شدن وصیرورت انسان از خودِ «خاک وار» به خود «خداوار» می گستراند و همان گونه که خصلت تعادل های ناپایدار این است که تا زمانی جهش و خیزش جامعه به حدی نباشد که از این حد آستانه ای عبور نماید، جامعه از قلهٔ این تعادل به سکون دامنه برگشت می نماید. ازاین روست که خداوند می فرماید پس چرا شتابان و با شدت به این گردنه صعب درنیامد؟ حج گزار ابراهیمی که اهل آهنگ کردن و عزیمت نمودن است به رغم سرزنش های خار مغیلان، قصد عبور از عقبه را دارد. او با خروج از خانه نفس حسابگر و طی حد ترخص از این قطعه پُر کشش، دیگر نه از آن خودخواهی شهر، حسابگری او را به برگشت دعوت می کند و نه از دیوارهای این شهر جادو نشانی می یابد. (5)گویا که آهنگ مهاجرت به سوی شهر خدا، شهر پیامبر (ص) ، خانه مردم، چراغ کورسوی عقلانیت حسابگرانه را خاموش و فروغ تابناک خورشید عقلانیت ابراری را نمایان ساخته است. پس از رهیدن از این دام تعادلی و عبور از عقبه، مسیر راهوار راه ابراهیمی از پس یک قلهٔ صعب آشکار می شود (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ

1- قرآن کریم: سوره بلد: (یقُولُ أهْلَکْتُ مالاً لُبَداً) .
2- سوره بلد: (فَلاَ اقْتَحَمَ الْعَقَبَه * وَ ما أَدْراکَ مَا الْعَقَبَه * فَکُّ رَقَبَه * أَوْ إِطْعامٌ فِی یوْمٍ ذِی مَسْغَبَه * یتِیماً ذا مَقْرَبَه* أَوْ مِسْکِیناً ذا مَتْرَبَه) .
3- unstable equi librium.
4- low - level equilib rium trap.
5- اشاره است به آیه۱۰0 سوره نساء: (وَ مَنْ یهاجِرْ فِی سَبِیلِ اللهِ یجِدْ فِی الأَرْضِ مُراغَماً کَثِیراً وَ سَعَه وَ مَنْ یخْرُجْ مِنْ بَیتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ یدْرِکْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَی اللهِ وَ کانَ اللهُ غَفُوراً رَحِیماً) .
.

یسْراً* إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یسْراً) (1). آری این خصلت دیگر تعادل ناپایدار است که پس از عبور از آن، انرژی ذخیره شده از مجاهدت های قبلی، طی مسیر تا وصول به عقلانیت ابراری را میسر می سازد.

براساس ریشه یابی راغب اصفهانی در مفردات، بِرّ در اشتقاق کبیر با بَرّ (خشکی) هم ریشه است. با توجه به تصور اعراب که با صحرای بزرگ حجاز و الربع الخالی آشنای دیرینه بوده اند خشکی هیچ حد و مرزی نداشته است. در نتیجهِ بر یعنی در نیکی به دیگران نباید مرزبندی خاصی وجود داشته باشد، همگان از هر کیش و آیینی، از هر دودمان و تباری، در خانوار ابراهیمی قرار دارند و ابرار با انفاق مال به رغم تمایل باطنی به آن (2)، و انفاق از آن چه که دوست می دارند (3)شالودۀ ارتباطات جامعه را استحکام می بخشند، عشق را در رگ های جامعه به چرخش در می آورند و با الحاق همۀ مردم به جامعه از اتلاف منابع انسانی جلوگیری می کنند. جامعه ای که از بلوغ ابراری برخوردار باشد جامعه ای است که متنعم از حکمت است چنین جامعه ای هرگز دچار تزلزل نمی شود (4). در نقطۀ مقابل، جامعه حسابگر و رباخوار، جامعه ای است که در رگ هایش شریان نفرت جاری است. تضاد طبقاتی و فاصله های جهنمی درآمدها، روح محبت، همدلی و نوع دوستی را از جامعه سلب کرده است (5). چنین جامعه ای هرچند با شکوه و پر حلل، دیر یا زود با کوه یخ افسردگی ها و دم سردی ها برخورد و متلاشی خواهد شد. اینچنین است که خداوند کارنامۀ ابرار را درخشان و متعالی می داند و چنین جامعه را سرشار از نعمت و طراوت می شناسد. آن ها از عقلانیتی سیرابند که آمیزۀ آن تسنیم است؛ شراب سر به مهری از مشک که شایستۀ رقابت است (6).

اما عقلانیت ابراری پایان خط نیست. مقربین - که با عقلانیت «الجار ثم الدار» (7)مشی می کنند و با همه

1- انشراح: 5 و 6

2- لَیسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَکُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللهِ وَ الْیوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلائِکَه وَ الْکِتابِ وَ النَّبِیینَ وَ آتَی الْمالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی الْقُرْبی وَ الْیتامی وَ الْمَساکینَ وَ ابْنَ السَّبیلِ وَ السَّائِلینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاه وَ آتَی الزَّکاه وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا وَ الصَّابِرینَ فِی الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حینَ الْبَأْسِ أُولئِکَ الَّذینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُتَّقُون (بقره: 177

3- لَن تَنَالَواْ الْبرَّ حَتی تُنفِقُواْ مِمَّا تحُبُّونَ وَ مَا تُنفِقُواْ مِن شیْءٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِیمٌ (آل عمران: 92)
4- یؤْتِی الْحِکْمَهِ مَن یشَاءُ وَ مَن یؤْتَ الْحِکْمَه فَقَدْ أُوتیَ خَیرًا کَثِیرًا وَ مَا یذَّکَّرُ إِلَّا أُوْلُواْ الْأَلْبَابِ (بقره: 269)
5- (الَّذِینَ یأْکُلُونَ الرِّبا لا یقُومُونَ إِلاَّ کَما یقُومُ الَّذِی یتَخَبَّطُهُ الشَّیطانُ مِنَ الْمَسِّ ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قالُوا إِنَّمَا الْبَیعُ مِثْلُ الرِّبا وَ أَحَلَّ اللهُ الْبَیعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَه مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهی فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَی اللهِ وَ مَنْ عادَ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ) .
6- (کَلاَّ إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیینَ* وَ ما أَدْراکَ ما عِلِّیونَ* کِتابٌ مَرْقُومٌ* یشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ* إِنَّ الْأَبْرارَ لَفِی نَعِیمٍ* عَلَی الْأَرائِکِ ینْظُرُونَ* تَعْرِفُ فِی وُجُوهِهِمْ نَضْرَه النَّعِیمِ* یسْقَوْنَ مِنْ رَحِیقٍ مَخْتُومٍ* خِتامُهُ مِسْکٌ وَ فِی ذلِکَ فَلْیتَنافَسِ الْمُتَنافِسُونَ* وَ مِزاجُهُ مِنْ تَسْنِیمٍ* عَیناً یشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ) .
7- اشاره ای است به روش حضرت فاطمه زهرا (س) : وسائل الشیعه، ج 7، صص112و 113، 8884- وَ فِی الْعِلَلِ عَنْ عَلِی بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْقَزْوِینِی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَضْرَمِی عَنْ جَنْدَلِ بْنِ وَالِقٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ الْمَازِنِی عَنْ عُبَادَه الْکُلَیبِی عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَلِی بْنِ الْحُسَینِ عَنْ فَاطِمَه الصُّغْرَی عَنِ الْحُسَینِ بْنِ عَلِی عَنْ أَخِیهِ الْحَسَنِ قَالَ رَأَیتُ أُمِّی فَاطِمَه (س) قَامَتْ فِی مِحْرَابِهَا لَیلَه جُمُعَتِهَا فَلَمْ تَزَلْ رَاکِعَه سَاجِدَه حَتَّی اتَّضَحَ عَمُودُ الصُّبْحِ وَ سَمِعْتُهَا تَدْعُو لِلْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ تُسَمِّیهِمْ وَ تُکْثِرُ الدُّعَاءَ لَهُمْ وَ لَا تَدْعُو لِنَفْسِهَا بِشَیءٍ فَقُلْتُ لَهَا یا أُمَّاهْ لِمَ لَا تَدْعُونَّ لِنَفْسِکِ کَمَا تَدْعُونَّ لِغَیرِکِ فَقَالَتْ یا بُنَی الْجَارُ ثُمَّ الدَّارُ همچنین: 8885- وَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمُقْرِی عَنْ جَعْفَرِ الْمُقْرِی بْنِ عُمَرَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْمَوْصِلِی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ أَبِی زَیدٍ الْکَحَّالِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ آبَائِهِ ع قَالَ کَانَتْ فَاطِمَه (س) إِذَا دَعَتْ تَدْعُو لِلْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ لَا تَدْعُو لِنَفْسِهَا (فَقِیلَ لَهَا یا بِنْتَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّکِ تَدْعُو لِلنَّاسِ وَ لَا تَدْعُو لِنَفْسِکِ) فَقَالَتْ الْجَارُ ثُمَّ الدَّار .

نیازی که به متاع دنیا دارند دیگران را بر خود مقدم می دارند (1)، در مرتبۀ بالاتری از خود قرار دارند به طوری که هم براساس سورۀ مطففین و هم براساس سوره انسان، عقلانیت ابراری تنها آمیزه ای از چشمه ی عقلانیت کافور (2)و چشمه تسنیم بر خود دارد. بنابراین می توان گفت که حدآستانۀ بلوغ تقرب و بلوغ تدلی، قطعه های از خودهای متعالی تر است که از عقلانیت متکامل تری بهره مندند. هر چند که همه این عقلانیت ها از حوزه تصور و ادراک ما خارج هستند ولی به هر حال، هرکس در این دایره به مقتضای شاکله درونی خود عمل می کند (3).

بلوغ عقلانیتی که در حج پدیدار می شود انقلاب سترگی در سبک زندگی ایجاد می کند. حاجی راستین با ورود به خانوادۀ بزرگ ابراهیمی که از بُعد جغرافیایی، تمامی کره زمین را فراگرفته و از بُعد تاریخی تا قیام قیامت امتداد دارد، دیگر مرزی بین خود و دیگران نمی شناسد، تا از سر سیری و بی اشتهایی هوس کند که لقمه ای بر دهان دیگری بگذارد. او همگان را یک خانواده و مطلوبیت خود را سر جمع همۀ مطلوبیت ها می داند. در این نگاه و با این بلوغ، می توان به صورت ریاضی اثبات نمود که مطلوبیت چنین حج گزاری در زمانی می تواند بهینه و حداکثر شود که مطلوبیت نهایی تمامی آحاد این خانواده از آخرین واحد مصرفی برابر شود. در مدل سازی فقط رابطه حج گزار و طبقات فقیر در نظر گرفته می شود زیرا به طور طبیعی افراد متمکن فراوانی وجود دارند که هنوز به این بلوغ ابراری نرسیده اند. و در خانواده بزرگ ابراهیمی تشریک مساعی نمی کنند که این مدل شامل این دسته از افراد نمی شود.

فرض می گیریم که:1 - حج گزار مستطیع است و استطاعت را حاکی از پس انداز مثبت می دانیم.

2 - عقلانیت حاکم بر حج گزار، عقلانیت ابراری است یعنی او همگان را عضو خانواده می شمرد و در نتیجه تابع مطلوبیت او تابعی از مطلوبیت همگان است. در عین حال، چون افراد متمکن که هنوز به

1- قرآن کریم: سوره حشر: (وَ الَّذِینَ تَبَوَّؤُا الدّارَ وَ الْإِیمانَ مِنْ قَبْلِهِمْ یحِبُّونَ مَنْ هاجَرَ إِلَیهِمْ وَ لا یجِدُونَ فِی صُدُورِهِمْ حاجَه مِمّا أُوتُوا وَ یؤْثِرُونَ

عَلى أنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كانَ بِهِمْ خَصاصَه وَ مَنْ يوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) .
2- (إِنَّ الْأَبْرارَ يشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كانَ مِزاجُها كافُوراً* عَيناً يشْرَبُ بِها عِبادُ اللَّهِ يفَجِّرُونَها تَفْجِيراً) .
3- (قُلْ كُلٌّ يعْمَلُ عَلى شاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدى سَبِيلاً) . .

بلوغ ابراری نرسیده اند، حتی اگر پس انداز مثبت داشته باشند، در این سبک زندگی با او هم داستان نیستند و از شمول تابع مطلوبیت وی خارج هستند. بدیهی است که لازم نیست عقلانیت طبقات پایین درآمدی، عقلانیت ابراری باشد، چون آن ها دریافت کننده کمک هستند نه ارائه دهنده کمک.

3 - درآمد خانواده ابراهیمی برابر است با درآمد تمامی حج گزاران به انضمام درآمد تمامی افراد غیرمستطیع.

4 - خانوار ابراهیمی را دارای افق نامحدود می دانیم.

5 - چون امتداد خانواده ابراهیمی از بعد زمانی تا بی نهایت سال بعد است، این مدل به صورت پویا و به صورت پیوسته می شود ولی چون در عقلانیت ابراری نرخ ترجیحات زمانی صفر است یعنی در این عقلانیت همان طوری که مرز بین افراد نیست، مرزی نیز بین زمان نیست و در نتیجه ارزش حال مطلوبیت یک فرد که در t سال بعد زندگی می کند برابر با ارزش مطلوبیت وی در همان زمان است یعنی چوناست پس همچنین چون در این عقلانیت بهره ای وجود ندارد بنابراین ارزش حال درآمد زمان t با ارزش درآمد در همان زمان برابر است. بر این اساس در معاملات پویا با توجه به صفر بودن نرخ بهره و نرخ ترجیحات زمانی، نیاز به تنزیل کردن وجود ندارد.

<>نمایش تصویر

به طوری که ارزش حال مطلوبیت خانوار ابراهیمی، مصرف خانوار i ام، در زمان t ، ارزش حال درآمد خانوار ابراهیمی و، درآمد خانوار i ام در زمان t است و i شامل همه حج گزاران با عقلانیت ابراری و خانوارهایی که از سطح استطاعت پایین ترند می شود.

براساس این مدل مطلوبیت نهایی خانوار ابراهیمی از مطلوبیت نهایی ای که خانوار i ام در اثر مصرف

کسب می کند باید با مطلوبیت نهایی حج گزار از مصرف برابر باشد. اگر فرض بگیریم که سلیقه مصرفی (هندسه مطلوبیت) همه خانوارها با هم یکسان است؛ آن گاه این مدل حاکی از این است که براساس عقلانیت ابزاری، تنها با مواسات با همه خانوارهای پایین دستی، در طول تاریخ و در عرض جغرافیا مطلوبیت حج گزار ابراهیمی حداکثر می شود.

4. پویش اقتصاد در اثر تحول در عقلانیت

اشاره

در این بخش می خواهیم نشان دهیم که اگر حج گزاران مستطیع که قاعدتاً از تمکن مالی خوبی برخوردارند به انضمام مستضعفان آن جامعه، خانوار بزرگ ابراهیمی را تشکیل دهند و این خانوار به عنوان یک واحد منسجم اجتماعی بخواهد مطلوبیت کل دوره ی زندگی خود را بهینه سازد، چه تاثیری بر رشد، رفاه و توسعه پایدار می گذارد. البته فرض می گیریم که جامعه یک جامعه مذهبی یکپارچه است و تمامی افراد مستطیع، از حج گزاران واقعی محسوب می شوند. با چنین فرضی می توان پذیرفت که کل جامعه چه غنی و چه فقیر یک خانوار محسوب می شوند که همه به تلاش و فعالیت مشغول هستند و به مثابهٔ یک واحد اجتماعی در افق بی نهایت، یک درآمد واحد دارند که بخشی از آن مصرف و بخش دیگر پس انداز می شود.

ما در اینجا برای تأثیر تحول عقلانیتی که در اثر حج پدید می آید بر پویش اقتصاد در زمینه توسعه پایدار ناگزیر هستیم که از برخی از مدل های رشد استفاده نماییم، تا اثر این تحول را بتوانیم نشان دهیم. مدلی که در این زمینه در نظر گرفته می شود، مدل رشد درونزای «فراگیری با انجام کار (1)» با نرخ درونزای پس انداز است که بایستی برای درونزایی پس انداز از مدل رشد افق نامحدود نیز استفاده کنیم. بنابراین، ابتدا به صورت بسیار خلاصه، مدل رشد افق نامحدود با فرض برونزایی نرخ رشد دانش ارائه می گردد. سپس باز هم به طور خلاصه مدل رشد فراگیری با انجام کار، با درونزا تلقی کردن دانش، طرح می شود و نشان داده خواهد شد که اگر جامعه به عقلانیت ابزاری برسد چگونه به سمت رفاه بیشتر و رشد و توسعهٔ پایدار حرکت خواهد کرد. بدون تردید در این مقاله صرفاً به نتایج این مدل ها اشاره خواهد شد و نمی توان این مدل ها را با جزئیات کامل

بسط داد. این مدل ها به صورتی که در کتاب اقتصاد کلان پیشرفتهٔ «دیوید رومر» (2)آمده است طراحی شده اند.

۱-4. مدل رشد افق نامحدود

این مدل دو بخشی است؛ بنگاه و خانواده. در بعد بنگاه، رقابت کامل درنظر گرفته شده است و

1- learning by doing.

2- 125- 122 and 66- 48 :Romer ، op cit ، pp . .

فرض شده است که بازار عوامل، بازار کاملاً رقابتی، تولید با بازدهی ثابت به مقیاس و در قالب مدل «کاپ - داگلاس» صورت می گیرد. هیچ پیامد جانبی (اعم از مثبت یا منفی) وجود ندارد؛ نااطمینانی در جامعه وجود ندارد، نرخ استهلاک صفر است، جمعیت با نرخ رشد برونزای n رشد می کند و دانش نیز با نرخ برونزای g رشد می کند، دو عامل تولید وجود دارد، سرمایه و نیروی کار مؤثر یعنی حاصل ضرب نیروی کار در دانش.

در بعد خانوار نیز در نظر گرفته شده است تعداد معدودی خانوار داریم (که در این مقاله این تعداد به یک خانوار ابراهیمی تقلیل یافته است) که عمر نامحدود دارد، خانوار می خواهد با حداکثر کردن تابع مطلوبیت دوره زندگی، مصرف بین زمانی را بهینه نماید به گونه ای که ارزش حال مصرف دورهٔ زندگی از ارزش حال درآمد دورهٔ زندگی بیشتر نباشد.

در این مدل مطلوبیت لحظه ای (1) هر فرد تابعی از مصرف وی در آن لحظه از زمان است و به صورت است که کشش جانشینی مصرف بین دوره ای است، بنابراین با توجه به این، تعداد خانوارها یک است، ارزش حال تابع مطلوبیت دوره زندگی و ارزش حال قید بودجه وی به صورت زیر نوشته می شود.

(1)

<نمایش تصویر>

که کل جمعیت و نیروی کار است (چون در اینجا تعداد خانوار یک در نظر گرفته شده است) حاصل ضرب یعنی مطلوبیت لحظه ای کل خانوار ابراهیمی و همین طور سایر حاصل ضرب ها.

نرخ تنزیل ذهنی یا نرخ ترجیح بین زمانی است، بنابراین با انتگرال گیری ارزش حال مطلوبیت های لحظه ای این خانوار با نرخ تنزیل می توان مطلوبیت دوره ی زندگی را نوشت.

بازدهی داخلی سرمایه است که فاکتور تنزیل مصرف یا درآمد هر زمان است.

به راحتی می توان با توجه به بهینه یابی پویای دستگاه معادلات (1) استخراج نمود که

1- instanta neous utility. .

<نمایش تصویر>

که مصرف سرانۀ نیروی کار مؤثر و تغییر زمانی آن است در نتیجه سمت چپ معادله رشد مصرف سرانۀ نیروی کار مؤثر را نشان می دهد.

از طرف دیگر می توان نشان داد که با توجه به تابع تولید «کاپ - داگلاس» :

(3)

که تغییرات زمانی انباشت سرمایه سرانه مؤثر است و تابع تولید به صورت فشرده است که با توجه به ویژگی ثابت به مقیاس تولید، صرفاً به صورت تابعی از سرمایه سرانه مؤثر نشان داده شده است.

اگر در تابع هدف دستگاه معادلات (1) به جای که مصرف سرانۀ نیروی کار است که مصرف سرانه نیروی کار مؤثر است قرار دهیم به معادلۀ (4) دست خواهیم یافت.

(4)

به طوری که

(5) t t t

حتماb باید از صفر بزرگتر باشد تا شرط همگرایی مطلوبیت دوره زندگی برقرار شود.

اگر بخواهیم پویایی اقتصاد را در این مدل نشان دهیم می توانیم نمودار فازی زیر را با توجه به معادلات 3 و4 ترسیم نماییم. خط قیدی است که نمی گذارد مصرف سرانه مؤثر در طی زمان تغییر نماید. براساس معادله (3) این قید به صورت خط عمودی خواهد بود به طوری که در نقطه تلاقی با محور k باید باشد به راحتی می توان نشان داد که قبل از مصرف سرانه مؤثر تغییرات مثبتی از خود بروز خواهد داد یعنی و بعد از آن است درنتیجه در نمودار فازی در سمت چپ خط عمودی با بردارهای رو به بالا و در سمت راست با بردارهای روبه پایین مواجه خواهیم بود.

با توجه به معادله (4) نشان داده می شود که قید در فضای و به صورت یک سهمی که از مبدا مختصات آغاز می شود درخواهد آمد که زیر این منحنی و بالای آن است. بنابراین، در زیر منحنی بردارها به سمت راست و در بالای منحنی بردارها به سمت چپ خواهد بود همان گونه که در نمودار (1) نشان داده شده است نقطه E جایی خواهد بود که هم و هم با صفر برابر خواهند بود. اگر جامعه در این نقطه قرار بگیرد می تواند به صورت پایدار از مصرف برخوردار شود اما اگر بردارهای حاکم نتواند جامعه را به این نقطه هدایت کنند

این جامعه ممکن است در اثر مصرف زدگی بیش از حد، به پس انداز منفی دچار شود و با فزونی یافتن مصرف، روز به روز از میزان k کاسته شود و وقتی که شد، چرخ تولید از کار می افتد. بنابراین در اثر توقف تولید و فقدان سرمایه، چیزی برای مصرف کردن وجود نخواهد داشت و جامعه منقرض می شود. در طرف مقابل، جامعه ممکن است بیش از حد حرص انباشت سرمایه داشته باشد، در نتیجه جامعه به می رسد و با وجود انباشت سرمایهٔ فراوان و تولید زیاد در اثر حرص مفرط جامعه از گرسنگی خواهد مرد. ازاین رو این مدل به خوبی نشان می دهد که رسیدن به تعادل، تنها از طریق یک مسیر که به مسیر «زینی» معروف است امکان پذیر خواهد بود که با یک ذره افراط و یا تفریط، جامعه در معرض اضمحلال ناشی از مصرف زدگی و یا حرص انباشت، قرار خواهد گرفت.

نمودار 1: نمودار فازی رفتار c و k

<نمایش تصویر>

در نمودار (2) به خوبی نشان داده می شود که به شرط در نقطه (سرمایه سرانه مؤثر قاعده طلایی) مصرف به حداکثر می رسد اما چون این نقطه روی قید قرار ندارد بلکه در سمت راست آن خط است، ابتدا با یک بردار رو به پایین، مواجه است (چون روی قید هیچ برداری که به سمت راست یا چپ باشد وجود ندارد) وقتی که مصرف جامعه کمی کم شد، جامعه در چنبره دو کشش (یکی به راست و دیگری به پایین) قرار می گیرد و در نتیجه حرص بر جامعه مستولی می شود مصرف جامعه روز به روز کمتر و انباشت سرمایه سرانهٔ موثر، روز به روز فزونی می یابد تا جایی که جامعه در عین برخورداری از گرسنگی، منقرض خواهد شد، بنابراین درست است که مصرف در نقطهٔ هم شرط را تأمین می کند و هم در ابتدا مصرف در بالاترین حد خود قرار دارد اما چون مصرف در مسیر تعادلی رشد قرار ندارد این نقطه نمی تواند مطلوبیت دورهٔ زندگی را حداکثر نماید. اما اگر جامعه در نقطهٔ قرار داشته باشد میزان برای همیشه حفظ خواهد شد؛ هرچند ممکن است برای مدتی این سطح مصرفی برای هر نیروی کار مؤثر کمتر از

مصرف سرانه مؤثر قاعده طلایی باشد. در نتیجه، این سطح مصرفی به علت پایداری در مسیر رشد، مطلوبیت دورۀ زندگی را بهینه می نماید و تنها همین موقعیت خاص است که از این ویژگی برخوردار است.

نمودار 2: نمودار فازی و رفتار مصرف در kGL

<نمایش تصویر>

در اینجا به چند سؤال اساسی مواجه می شویم:

1 - آیا می تواند روی قرار بگیرد؟

2 - آیا می تواند بیشتر از باشد؟

3 - در صورت منفی بودن پاسخ سؤال، آیا می توان k را به سمت سوق داد؟

در پاسخ به سؤال اول، می توان با استفاده از معادله (3) را بدست آورد. در، سرمایۀ سرانه ی نیروی کار موثر باید به شرط مصرف به حداکثر سطح خود برسد، بنابراین برای استخراج این نقطه از معادله (3) به شرط برقراری این قید، نسبت به مصرف، مشتق می گیریم.

(6)

در حالی که براساس معادله (2)

(7)

بنابراین موقعیت متفاوتی از دارد.

در پاسخ به سوال (2) و در عین حال تکمیل پاسخ به سؤال 2 از قید همگرایی (معادله 5) استفاده می کنیم. براساس این قید

یا

با توجه به معادلات 6 و 7 خواهیم داشت:

(8)

با توجه به خواصی تابع تولید «کاپ - داگلاس» که و است؛ صرفاً

در صورتی که باشد رابطه 8 حاکم خواهد بود و قید همگرایی برقرار خواهد بود. بنابراین براساس این مدل نمی تواند بیشتر از باشد و در تکمیل پاسخ سوال اول نیز باید اضافه نمود که امکان انطباق بر نیز وجود ندارد زیرا در صورتی که باشد است و همگرایی حاصل نخواهد شد.

در پاسخ سوال سوم باید گفت اگر بتوان نامعادلهٔ را به سمت تساوی سوق دهیم آن گاه نیز به سمت حرکت خواهد کرد. یکی از راه های ممکن این است که را کاهش دهیم، زیرا در این صورت است کاهش خواهد یافت و با توجه به این که است، به سمت راست شیفت خواهد کرد و در نمودار هم نقطه E به خواهد رسید که سطح مصرف دورهٔ زندگی را افزایش می دهد. ما در قسمت3 و 4 این پدیده را مورد تحلیل بیشتر قرار می دهیم تا نشان دهیم که چگونه عقلانیت ابراری رفاه را بالا می برد. در اینجا فقط به همین نکته اکتفا خواهیم کرد که اگر کاهش یابد یعنی دیگر مصرف حال نسبت به مصرف آینده ترجیحی نخواهد داشت. در نتیجه گویا نرخ پس انداز تابعی معکوس از خواهد بود، بنابراین با کاهش و افزایش پس انداز، مصرف زمان حال کاهش می یابد ولی جامعه با حرکت بر روی مسیر زینی جدید به نقطه می رسند که بالاتر از قبل و به مصرف قاعده طلایی نزدیک تر است.

نمودار 3: تاثیر کاهش p بر k*

<نمایش تصویر>

۲- 4. مدل رشد درونزای فراگیری با انجام کار

یکی از مدل های رشد درونزا، مدل رشد است در این مدل رشد، فرض می شود که در اقتصاد دو کالا تولید می شود یکی y و دیگری بنابراین بخشی از نیروی کار در بخش و بقیه در تولید y مشغول هستند همین طور بخشی از سرمایه به

تولید اختصاص می یابد و بخش دیگر به تولید y اختصاص می یابد.

تفاوت مدل رشد درونزای با مدل فراگیری با انجام کار این است که در مدل دوم بخش خاصی به نام برای تولید دانش وجود ندارد بلکه کل نیروی کار و سرمایه برای تولید y بکار گرفته می شود و دانش به صورت یک محصول فرعی (1)تولید می شود. بنابراین در این الگو تمامی فروض الگوی قبل برقرار است به جز این که در این الگو دانش نیز تابعی از انباشت سرمایه کل است. تابع تولید y هر بنگاه و تولید دانش به صورت زیر در نظر گرفته می شود:

><نمایش تصویر

اگر برای سادگی در نظر گرفته شود، با جای گذاری معادله (10) در (9) می توان و را بدست آورد. از آنجا که در شرایط رقابتی دستمزد نیروی کار و بازدهی سرمایه در همهٔ بنگاه ها برابر است می توان نتیجهٔ بدست آمده راجع به یک بنگاه را به همه بازار تعمیم داد. از این رو با قرار دادن و در نتیجه بدست آمده برای هر بنگاه به معادلات زیر می رسیم:

(11)

اگر در نظر بگیریم که:

(12)

با جای گذاری 12 در 11 خواهیم داشت:

چون رشد نیروی کار ثابت و برونزا است می توان گفت:

(13)

به همین ترتیب در مورد دستمزد خواهیم داشت:

(14)

اگر از فرمول 12 در 14 استفاده نمائیم و نرخ رشد نیروی کار را صفر در نظر بگیریم در

. .joint product -1

نتیجه خواهد بود لذا خواهیم داشت:

(15)

با توجه به این که براساس معادله 2 داشتیم که:

(2)

در این مدل باید به جای g ، قرار دهیم چون دانش درونزا در نظر گرفته می شود. حال اگر نرخ رشد مصرف سرانه را از معادله (2) (که رشد مصرف سرانهٔ موثر بود) بدست آوریم خواهیم داشت:

(16)

اگر باشد بنابراین با جای گذاری معادله 2 در 16 داریم: ><نمایش تصویر

(17)

اگر فرمول 13 ر ادر 17 قرار دهیم خواهیم داشت:

(18)

براساس معادله ی 18 درمی یابیم که اولاً رشد مصرف سرانه ثابت خواهد بود و ثانیاً رشد مصرف، تابعی مستقیم از (کشش جانشین سرمایه در تولید y(و تابع معکوس از نرخ ترجیحات زمانی است. بنابراین هر چه کوچک تر باشد (نرخ پس انداز بزرگ تر باشد) مصرف سرانه در طول زمان با نرخ بیشتری رشد خواهد کرد.

با تحلیل اقتصادی می توان اثبات نمود که باید رشد تولید سرانه و رشد انباشت سرمایه سرانه نیز باشد زیرا اگر رشد تولید سرانه بزرگ تر از باشد در این فرایند، رشد مصرف سرانه باید به اندازه باشد. این وضعیت حاکی از این است که نرخ پس انداز به صورت تصاعدی افزایش می یابد. اما اگر رشد تولید سرانه کمتر از باشد و در این فرایند مصرف سرانه به اندازه رشد کند نرخ پس انداز در هر لحظه کمتر و کمتر خواهد شد تا این که به صفر بگِراید.

بنابراین حتماَ نرخ رشد اقتصاد هم به میزان است، در نتیجه نرخ رشد اقتصادی نیز تابع مستقیمی از و تابع معکوسی از خواهد بود یعنی هر چه کاهش یابد (نرخ پس انداز زیادتر شود) نرخ رشد اقتصاد به صورت هموار در بلند مدت زیادتر خواهد بود.

۳- 4. تاثیر عقلانیت ابزاری بر رفاه و رشد

همان گونه که در قسمت 1.4. و 2.4. گفته شد؛ کاهش می تواند رفاه را در بلندمدت افزایش و نرخ رشد اقتصاد را در حالت هموار بلند مدت تضمین نماید.(1) اینک باید دید که چگونه جهان بینی توحیدی و عقلانیت ابزاری می تواند بر کاهشاثر بگذارد. در بخش های آغازین مقاله گفته شد که جهان بینی توحیدی که در حج متبلور و ظهور می یابد جامعه جهانی را در عرض جغرافیا و طول تاریخ به یک خانوار بزرگ تبدیل می نماید. هر انسان مستطیعی که حج ابراهیمی گزارده باشد، خویشتن را مسئول خوشبختی تمامی انسان ها می داند و ابرار بودن اقتضا می نماید که هیچ تمایزی بین مردم ایجاد نکند و هیچ خطی که حاکی از تفاوت داشته باشد برای جداسازی بخشی از این خانوار نسبت به برخی دیگر ایجاد نکند. بنابراین حج گزار ابراهیمی در بعد تاریخی نیز هیچ گونه ترجیحی برای زمان حاضر نسبت به زمان آینده ایجاد نمی کند. این عقلانیت و جهان بینی، باعث می گردد که میزان به سمت صفر گرایش کند. درنتیجه در نمودار هم به سمت حرکت می کند.

آری، با کاهش به صورت کوتاه مدت، مصرف نسل جاری کاهش خواهد یافت اما این تصمیم، شالوده سعادت خانوار ابراهیمی را استحکام می بخشد. در اینجاست که سرّ وعده های خداوند نسبت به انفاق کنندگان آشکار می شود. از آنجا که انفاق کننده با فرهنگ حج آشنا است و تمامی مردم را متعلق به خانوار خود می داند، انفاق را تلف مال تلقی نمی کند. با کاهش مصرف و افزایش انفاق در حقیقت بذر عشق و محبت در دل افراد جامعه کاشته می شود و با تأمین مالی نیازهای اساسی از قبیل آموزش و بهداشت ذخیرهٔ سرمایهٔ انسانی جامعه نیز افزایش می یابد، در نتیجه کاهش باعث افزایش رشد به صورت پایدار می شود. در طرف مقابل، جامعهٔ ربا خوار اولاً جامعه ای است متشتت و پراکنده؛ ثانیاً نرخ ترجیحات ذهنی بالایی دارد. از این رو خانوار با افق نامحدود در این دیدگاه امکان وقوعی نمی یابد. فرض کنیم که با وجود رواج ربا، خانوار با افق نامحدود شکل یابد، باز هم به دلیل نرخ ترجیحات ذهنی بالای خانوارها (بالا بودن) هم به سمت مبدأ مختصات حرکت می کند و هم سطح مصرف در افق بلند مدت کاهش می یابد و این از عجایت روزگار است که ربا، برخلاف

خواست گیرندگان آن، رشد نمی کند اما انفاق، ایثار، فداکاری همواره برکات را جلب خواهد نمود.

چون عقلانیت ابراری مطلوبیت کل اعضای خانوار را برای همه نسل ها در همه عصرها بدون هیچ ترجیح و تمایزی بهینه می کند (صفر و یا بسیار ناچیز است) بنابراین امکان ندارد که فرآیند توسعه به هزینهٔ نسل های آتی شکل بگیرد بلکه برعکس، حج گزار ابراهیمی، رسم فداکاری را در مکتب ابراهیم آموخته است و آن ها حاضرند که از منافع حال، برای رفاه آیندگان گذشت کنند. بنابراین در

1- steady state. .

عقلانیت ابراری هیچ گونه تضاد و مغایرتی بین رشد اقتصادی و توسعه دیده نمی شود و می توان با کاهش، هم رشد را سرعت بخشید و هم ارکان توسعهٔ پایدار را تحکیم نمود.

5. جمع بندی و نتیجه گیری

این مقاله براساس نظریه طیفی انگاری خود، معتقد است که فرد و جامعه می توانند به تناسب بلوغ در رده های مختلف طیف قرار بگیرند. در هر قطعه از این طیف، نوع خاصی از خود ظهور می کند که با منافع خاص و عقلانیت خاص خود در تناظر است. یکی از این قطعات را می توان خود ابراری نامید. به اعتقاد نویسنده برای رسیدن به خود ابراری، سرعت و اهتمام خاصی نیاز است که به تعبیر قرآن بایستی اقتحام عقبه صورت پذیرد. اگر جامعه رنگ و بوی خود ابراری را به خود بگیرد، براساس غالب مدل های رشد - که دو مدل از این ها مورد بحث قرار گرفت - نشان داده می شود که چنین نگرش و عقلانیتی می توند به بهبود رفاه، سرعت رشد اقتصادی و توسعه پایدار کمک کند.

رمز و راز این معما در این است که عقلانیت ابراری با حذف خطکشی های مجازی و اعتباری به ساخت یک خانوار با افق نامحدود کمک می کند، در نتیجه بهینه سازی رفتار این خانوار عظیم با نرخ ترجیحات صفر یا در حد بسیار ناچیز، نه تنها با غارت منابع که به نسل های آینده هم تعلق دارد، هم داستان نیست، بلکه با ورود به عرصهٔ عقلانیت ابراری کاهش و مصرف نسل حاضر به نفع نسل های آینده کاهش خواهد یافت. در عوض خانوارهای موجود در طول زمان از رفاه بالاتر توسعهٔ پایدار و رشد اقتصادی برخوردار خواهد شد.

حج و خاطرات ابراهیم (ع) ، این زمینه را برای حج گزار فراهم می کند که با شکستن تمامی حصارهای بیگانگی و با ایجاد برابری و برادری در بین مردم، خود را از تبار ابراهیم (ع) بدانیم و فقط یک خانوار به وسعت تاریخ و جغرافیا بسازیم. با اخذ و فراگیری چنین درسی از مکتب اسلام می توان به عقلانیت ابراری نایل آمد و از برکات آن برخوردار شد.

منابع

1. قرآن مجید.

2. حر عاملی، محمد بن حسن بن علی (14۰9 ه. ق) ، وسائل الشیعۀ، مؤسسه آل البیت لإحیاء التراث، قم.

3. راغب اصفهانی، الحسین بن محمد (1412 ه. ق 1992 م) ، المفردات فی غریب القرآن، انتشارات دار القلم، دمشق.

4. کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (1365) ، الکافی، دار الکتب الإسلامیۀ، تهران

1. Romer

David)20۰6(، Advanced Macroec onomics ، MacGraw - Hill ، ، Irwin

بکارگیری بودجه ریزی عملیاتی در سازمان حج و زیارت به منظور تثبیت وکاهش هزینه های اداری عملیاتی

اشاره

علی یوسفی نژاد (1)

چکیده

کاهش هزینه های عملیاتی و به حداقل رساندن هزینه های صرف شده برای تولید محصول یا خدمات از دغدغه های اصلی و همیشگی مدیران و مسئولین سازمان ها و موسسات، اعم از دولتی و یا خصوصی می باشد. سازمان حج و زیارت به عنوان متولی امور مربوط به متقاضی یان سفر به شهرها و مراکز زیارتی، به ویژه شهرهای مقدس مکه و مدینه هر ساله با انبوه متقاضیانی مواجه است که حاضرند با تامین هزینه های سفر، به زیارت اماکن مقدسه نائل شوند. هزینه های حمل ونقل؛ نگهداری، پذیرایی، اسکان و غیره ازجمله هزینه هایی است که در مدت سفر بر عهده سازمان حج و زیارت می باشد. بدیهی است اتخاذ هرگونه سازوکاری که بتواند باعث کاهش هزینه های مورد نظر شود می تواند باعث افزایش سطح خدمات مورد ارائه سازمان و افزایش رضایت مندی مشتریان شود. بودجه ریزی عملیاتی یکی از روش های بودجه برنامه ای است که می تواند از طریق مشخص کردن هر فعالیت، پول مشخص را برای کار مشخص، اختصاص دهد. یعنی ابتدا میزان هرگونه عملیاتی با اتخاذ روش های دقیق اندازه گیری شده و سپس هزینه های تمام شده آن برآورد و نهایتاً هزینه واحد هر فعالیت استخراج و آن گاه از مجموع ماموریت های محوله و عملیات صورت گرفته، به اعتبارات مورد نیاز دستگاه اجرایی دست یافت. از آنجایی که تعداد زائرین در هر سفر مشخص است به همین سبب تعیین واحد حجم کار به راحتی قابل انجام

1- عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین7 و انجمن علمی اقتصاد اسلامی. .

بوده و امکان استخراج هزینه تمام شده وجود دارد. نکته مهم در خصوص روش بودجه ریزی این است که این روش به دنبال شناسایی عوامل تشکیل دهنده هزینه ها بوده و سپس با استفاده از تکنیک های موجود، نظیر تحلیل هزینه فایده و سایر روش های موجود به ارزیابی اقتصادی درخصوص درستی یا نادرستی هزینه های صورت گرفته، اقدام و سپس هزینه های اضافی حذف می گردد.

کلید واژه: بودجه، بودجه عملیاتی، سازمان حج و زیارت، هزینه تشرف، حداقل کردن هزینه.

مقدمه

اشاره

از ورود مفهوم بودجه به نظام مالی و مدیریتی کشور دهها سال می گذرد. با شکل گیری نظام بودجه ریزی در سازمان اداری کشور و استقرار آن در طول سالیان متمادی، انتظام مالی متناسب با آن نیز شکل گرفته است. در حالی که در کشورهای توسعه یافته فرآیند بودجه ریزی همراه با تحولات اقتصادی دچار تغییرات گسترده ای شده است، متأسفانه این مسئله در کشور ما با تأخیر چند ده ساله مواجه است. به همین سبب برخی کارشناسان ناکارآمدی های نظام اداری و مدیریتی را معلول این تأخیر و آثار و عواقب ناخوشایند آن می دانند.

در حالی که فرآیند طراحی، تدوین، تصویب و سپس اجرای بودجه، مراحل پیچیده و دشواری را طی می نماید، امّا از عملکرد آن تقریباً کمتر کارشناسی اظهار رضایت می کند. علت چیست؟ ضعف این نظام وارداتی کهن سال از کجا نشأت می گیرد؟ شاید یکی از دلایل آن در ذات شکل گیری مفهوم بودجه نهفته باشد. در حالی که نظام های سیاسی استبدادی گذشته، خود را ملزم به پاسخگویی به مردم نمی دانستند، افکار آزادی خواهانه ای شکل گرفت که مخالفت این روند بود. به علت مخالفت سرسختانه حاکمان مستبد، نهضت ها و انقلاب هایی به وقوع پیوست تا این که «حساب دخل و خرج کشور» به نظم در آمد. تأکید شدید محاسبان و ناظران مالی به جلوگیری از انحراف در مصارف و هزینه ها، بودجه نویسی اولیه ای را شکل داد که تا سال های متمادی مورد استفاده نظام های

سیاسی تازه استقلال یافته و رها شده از بند استعمار و استبداد، بوده است.

این تأکید زیاد بر هزینه ها و مصارف با تغییر رویکرد به سوی «اهداف» و نتایج باعث گردید تا مفهوم «برنامه» خود را به مفهوم بودجه، تحمیل نماید. به همین سبب نگاه کارشناسان بودجه ای به تغییر در فرآیند بودجه ریزی معطوف گشت. در اواسط قرن بیستم و برای اولین بار در ایالات متحده آمریکا توسط گروهی که مأمور حل معضلات ناشی از بودجه ریزی سنتی بودند، پیشنهاد «بودجه

برنامه ای (1)» ارائه گردید. بدنبال آن و در سال۱950، با تکمیل پیشنهاد اولیه شیوه جدیدی در فرآیند بودجه ریزی طراحی گردید که به عنوان بودجه عملیاتی (2)نامگذاری گردید.

این شیوه بودجه ریزی در عین حالی که مشکلات مربوط به بودجه ریزی قبلی را نداشت با نگاه خروجی محور، توجه خود را به پیامدها و نتایج هر فعالیتی، متمرکز می نمود. ضمن این که با شفاف سازی اعداد و ارقام برنامه ها و فعالیت ها، کیفیت اطلاعات و ارقام بودجه ای را متحول نموده و در نتیجه امکان پاسخگویی به مراجع مختلف از قبیل افکار عمومی، ناظرین بودجه ای و مقامات مافوق فراهم گشت. ضمن این که باتحول در نظام حسابداری و با استخراج هزینه تمام شده هر فعالیتی، امکان افزایش کارآیی و کاهش هزینه های اضافی بوجود آمد.

در نظام بودجه ریزی ایران، برای نخستین بار در سال 138۰ موضوع تحول در نظام بودجه ریزی دستگاه های دولتی مورد توجه سازمان بودجه ریزی کشور قرار گرفت و در تبصره 23 قانون بودجه سال بعد به دستگاه های اجرایی برای عملیاتی نمودن بودجه ریزی سالیانه، توصیه هایی به عمل آمد. ضمن این که جزء 2 بند ب تبصره 4 قانون بودجه سال های 83 و 84 و ضوابط اجرایی بودجه سال های 86، 87 و 88 و در بخشنامه بودجه سال 89 نیز این مهم مورد تأکید مجدد قرار گرفت. در حالی که مواد 138 و 144 قانون برنامه چهارم توسعه کشور نیز موضوع عملیاتی نمودن نظام بودجه ریزی کشور را مورد توجه مسئولین دستگاه های اجرایی قرار داد.

سازمان حج و زیارت به عنوان یک سازمان دولتی نیز تابع ضوابط و مقررات مورد نظر سازمان بودجه ریزی کشور می باشد. مضافاً به این که ویژگی خاص این سازمان مأموریت محوری بوده و لاجرم برای انجام مأموریت اصلی خود که همانا برنامه ریزی و اجرای مسافرت های زیارتی متقاضیان سفر به اماکن مقدسه و زیارتی است، با بکارگیری تمامی ظرفیت های موجود اعم از نرم افزاری و همچنین سخت افزاری، با افزایش راندمان ضمن کسب رضایت مشتریان که همانا از بهترین بندگان خدا هستند، باید به سمت کاهش هزینه های جاری و سرمایه ای خود حرکت نماید.

استفاده از شیوه بودجه ریزی عملیاتی می تواند این دو خواسته مهم را محقق سازد؛ یکی اثر بخشی منابع تخصیص داده شده برای تحقق اهداف سازمان و دیگری بهبود عملکرد سازمان در راستای تصحیح اشتباهات احتمالی در فرآیند به انجام رساندن مأموریت های محوله.

این مقاله تلاش می نماید با معرفی این سازوکار مهم، امکان پذیری و چگونگی محقق ساختن آن را در حد توان نویسنده به مسئولین سازمان حج و زیارت، نشان دهد.

1- Progra mming Budget.

2- perform ance Budget. .

واژگان کلیدی: بودجه، بودجه ریزی عملیاتی، هزینه تمام شده، هزینه واحد، سازمان حج و زیارت.

۱. بودجه و بودجه ریزی

واژه بودجه ابتدا با عنوان «بوژت (1)» در زبان و ادبیات فرانسوی ها به معنی کیف یا کیسه چرمی کوچک مورد استفاده قرار گرفت و آن گاه به زبان و فرهنگ سایر ملل از جمله انگلستان با تغییر در تلفظ یعنی «بوجت (2)» و سپس تحت عنوان «باجت (3)» ، منتقل شد، اما در تعامل بعدی این واژه مجدداً در فرانسه برای انجام امور مالی اما با تلفظ «بودجه» بکار گرفته شد. Edwards (),P.13

طی چند قرنی که از تولید این واژه در ادبیات اقتصادی دنیا می گذرد، تعاریف مختلفی توسط کارشناسان و اندیشمندان این حوزه مطرح گشته است که به تناسب نوع نگاه آنان نسبت به واژه، تعاریف صورت گرفته نیز متفاوت بوده است. اما آن چه که در تمام تعاریف به عمل آمده مشترک می باشد این است، که بودجه به معنای پیش بینی در آمدها و هزینه های دولت ها و بنگاه ها در آینده است که به صورت یک سند مکتوب در می آید.

اما بودجه ریزی چیست؟ در جواب باید گفت که بودجه ریزی هر گونه تلاشی است تا فرآیند بودجه نویسی به صورتی هدفمند به نتیجه مورد دلخواه بودجه نویسان درآید. بنابراین بودجه ریزی قالب بودجه است و هر طور که قالب طراحی شود، بودجه نیز همان گونه شکل می گیرد، نظیر این که بگوییم بودجه سنتی و یا بودجه برنامه ای.

از نظر اقتصادی نیز هرگونه تلاشی برای بدست آوردن یک ترکیب مطلوب از نیازهای نامحدود دستگاه های اداری با امکانات محدود خزانه دولت، می تواند با مفهوم بودجه و البته بودجه ریزی برابری، کند.

از نظر سابقه شکل گیری این واژه و به کارگیری آن توسط دولت ها باید اشاره نمود از زمانی که دولت های دموکراتیک با تلاش ملت ها شکل گرفتند، فن بودجه نویسی نیز شکل گرفت تا از این طریق نمایندگان مردم با نظارت بر عملکرد دولت ها مشخص سازند که چه اقداماتی و چگونه توسط آنان به عمل آید تا رفاه و پیشرفت جامعه حاصل شود.

بدیهی است که کشورهای اروپایی پیش قدم و پیشروتر از بقیه جوامع در این امر بودند و کشورهای در حال توسعه نیز از زمانی که برای رسیدن به پیشرفت و توسعه سخت به تکاپو افتادند، با رهایی از بند

1- Bougette.
2- Bougete.
3- Budget. .

قدرت های استعماری و نظام های استبدادی حاکم، فنون مختلفی از جمله فن بودجه نویسی را برای رهایی از فقر و عقب ماندگی مورد توجه قرار دادند.

در ایران نیز تاریخ شروع بودجه نویسی به زمان بعد از انقلاب مشروطه بر می گردد یعنی زمانی که مرحوم «صنیع الدوله» وزیر مالیه وقت (1289 شمسی) ، در یک تلاش نافرجام اولین سند بودجه پیشنهادی خود را تدوین اما قبل از این که آن را از تصویب مجلس بگذراند، مورد سوء قصد قرار گرفته و کشته شد. اما این حرکت وی فتح بابی شد تا وزراء بعد از وی، حساب دخل و خرج دولت را مدون و از تصویب مجلس بگذرانند.

۲. انواع بودجه ریزی

همان گونه که اشاره شد، فن بودجه نویسی یا همان بودجه ریزی در طول حیات خود دچار تحولات عمیقی شد. ابتدا که تمرکز بر روی هزینه ها و چگونگی خرج کردن آن اهمیت بسیاری داشت، شیوه ای از بودجه ریزی را شکل داد که بعدها به نام روش متداول (1)یا سنتی معروف شد. ویژگی عمده این نوع تفکر بودجه ای توجه صرف به منابع و ورودی به دستگاه بوده است. به همین سبب حسابداری از دریافت ها و پرداخت ها به شدت مراقبت می نمود تا اعتبارات تخصیصی در خارج از چارچوب تعیین شده، مصرف نشوند.

عمده ترین نوع بودجه سنتی، «بودجه ریزی افزایشی» (2)می باشد. در این روش ابتدا بودجه سال قبل به عنوان مبنای بودجه برای سال جاری در نظر گرفته می شود و آن گاه افزایش سالیانه با توجه به افزایش قیمت ها، تغییر احتمالی در حجم عملیات سازمان و یا احیاناً واگذاری مأموریت جدید از طرف مقامات مسئول، اعمال می شود (3). شکل دیگر بودجه، بودجه برنامه ای است که به علت عدم پاسخگویی بودجه سنتی در اواسط قرن بیستم مطرح گردید.

همچنان که تفکر بودجه سنتی، زائیده نیازهای زمان خویش بود، تفکر مربوط به بودجه برنامه ای نیز بازتابی از نیازهای جدیدی بود که دیگر بودجه متداول یا سنتی نمی توانست پاسخگوی آن باشد. زیرا که وقوع

بحران ها و بروز مشکلات اقتصادی -اجتماعی در اوائل قرن بیستم، نظام های سیاسی را بر آن داشت با کم رنگ نمودن ایده های کلاسیکی، نقش دولت ها را در امور اقتصادی و اجتماعی پررنگ تر نموده و در اداره اقتصاد ملی دخالت بیشتری نمایند. (یوسفی نژاد، 133:1386)

1- Tradit ional Budgeting system.
2- Increasing Budgeting.
3- این روش هم اکنون در اکثر دستگاه های دولتی کشورمان ازجمله سازمان حج و زیارت مورد استفاده قرار می گیرد. .

همراه با این ضرورت، لزوم مدیریت بهتر و مؤثرتر به منظور دستیابی به اهداف رشد و توسعه همه جانبه باعث گردید تا نیاز به برنامه ریزی و تعیین اولویت ها در بودجه های سالیانه به شدت احساس شود.

برای تأمین این نیاز در شیوه بودجه ریزی تغییراتی حاصل گردید که در مبادی امر در چگونگی طبقه بندی بودجه ای متمرکز گردید تا از این طریق کارشناسان و سیاستگزاران اقتصادی جامعه بتوانند تشخیص دهند که آیا شیوه بودجه ریزی موجود به سمت اهداف مورد نظر که توسط برنامه های بلند مدت و میان مدت، طراحی و تدوین شده، حرکت می کند یا خیر؟

در این نوع از تفکر بودجه ای از توجه بیش از حد به منابع، آنچنان که در شیوه تفکر بودجه متداول حاکم بود، صرف نظر شده و به جای آن به هدف های مورد نظر توجه و برای دستیابی به این منظور، بودجه را علاوه بر طبقه بندی هزینه ای، طبقه بندی برنامه ای نیز نمودند.

نکته مهم در این بحث آن است که تفکر بودجه برنامه ای هیچگاه نتوانست عملیاتی شود زیرا که صرفاً یک نوع تفکر بود که بعدها با اتخاذ روش هایی نظیر بودجه ریزی عملیاتی، پیاده سازی گردید.

این مشکل از آنجا ناشی می شود که بودجه برنامه ای چیزی جز یک اسم بی مسمی نبوده و این سیستم بودجه بندی تنها عنوان «برنامه ای» را یدک می کشد و به هیچ وجه دارای چنان ساختاری نیست. (ویلداوسکی، 283:1371)

۳. بودجه ریزی عملیاتی

بودجه ریزی عملیاتی بلافاصله پس از طرح بودجه برنامه ای به عنوان یک ضرورت و روش اجرایی و کاربردی این نوع تفکر بودجه ای مطرح گردید.

این شیوه از بودجه ریزی، علاوه بر این که عملیات دولت را به تفکیک وظایف، برنامه ها، فعالیت ها و طرح ها نشان می دهد، هزینه های عملیات سازمان را نیز با اتخاذ روش های دقیق، طبق ابزارهای موجود، اندازه گیری ۳. بودجه ریزی عملیاتی (1)

و هزینه آنها را برآورد می نماید.

در این روش از بودجه ریزی می توان از حجم عملیات به حجم اعتبارات دست یافت و این دو مانند دو کفه ترازو باید هم وزن و یک اندازه می باشند. در این صورت می توان پول مشخص بابت کار مشخص را در اختیار دستگاه اجرایی مشخص قرار داد و سپس از آن دستگاه، وظیفه مشخصی انتظار داشت. (یوسفی نژاد، 136:1386)

مهم ترین مسئله در بودجه ریزی عملیاتی این است که ما به دنبال شناسایی عوامل تشکیل دهنده هزینه می باشیم. ضمن این که اصلی ترین وظیفه برای دستگاه های اجرایی در این نوع بودجه ریزی، تعیین واحد

1- این نوع از بودجه ریزی در سال 195۰ در ایالات متحده آمریکا مطرح و سپس برای نخستین بار در همین کشور به مرحله اجراء گذاشته شد .

حجم کار می باشد و اگر واحد حجم کار به درستی تعیین نگردد، امکان استخراج هزینه تمام شده وجود ندارد. برای مثال واحد حجم کار یک مدرسه، کلاس درس، یک درمانگاه اورژانس؛ آمبولانس و برای سازمانی نظیر حج و زیارت، یک کاروان استاندارد می باشد.

نکته قابل تأمل این است که در حالی که در بودجه ریزی سنتی، ممکن است پولی خرج شود و هزینه ای صورت گیرد، اما به همان اندازه کالا و یا خدمتی تولید نشده باشد، در بودجه برنامه ای هزینه ها به جزیی ترین شکل و به صورت شاخه ای در آمده و به طور شفاف به کمک سیاستگذاران شتافته و آنان را نسبت به بودجه پیشنهادی مطمئن می سازد. بدیهی است هر چقدر قیمت تمام شده واحد حجم کار با توجه به کیفیت محصول کمتر باشد، مدیریت اجراء مؤثرتر خواهد بود. بودجه ریزی عملیاتی عواملی نظیر «صرفه جویی» و «اثربخشی» رابه ابعاد سنتی بودجه ریزی اضافه می کند.

تعاریف : از بودجه ریزی عملیاتی تعاریف مختلفی توسط افراد و مراکز تخصصی صورت گرفته که برخی از آنها به شرح زیر می باشد:

- بودجه ریزی عملیاتی یا بودجه بر حسب عملیات، عبارتست از بودجه ای که براساس وظایف و پروژه هایی که خریداری می شود. به عبارت دیگر در این تعریف به جای توجه به وسایل اجرایی فعالیت ها و مخارج، کارهایی که باید انجام شود، مورد توجه قرار می گیرد. (مک گیل، 1384)

- بودجه ریزی عملیاتی، روش یا مکانیزمی است که به دنبال تقویت ارتباط بین صنایع تدارک دیده شده برای بخش دولتی از یک سو و محصولات این بخش از سوی دیگر، با استفاده از اطلاعات عملیات رسمی است. (یاسینی به نقل از: Robinson Brumbly ، 20۰5)

- بودجه ریزی عملیاتی روشی است که تخصیص منابع را به نتایج قابل سنجش مرتبط می سازد. (یاسینی به نقل از: OECD. 20۰3 b. P.7)

- کمیسیون «هوور» (1)نیز بودجه ریزی عملیاتی را این گونه تعریف نموده است؛ بودجه ریزی عملیاتی عبارتست از: روش ها و سازوکارهایی که ارتباط بین اعتبارات تخصیص یافته به دستگاه اجرایی را با خروجی ها و

پیامدهای آنها از طریق بکارگیری اطلاعات عملکردی در تخصیص منابع تقویت می سازد. (ابراهیمی ودیگران، 1385)

- تعریف صندوق بین المللی پول (IMF) از بودجه ریزی عملیاتی، عبارتست از: روش ها و سازوکارهایی که ارتباط بین اعتبارات تخصیص یافته به دستگاه های اجرایی را با خروجی ها و پیامدهای آنها از طریق بکارگیری اطلاعات عملکردی در تخصیص منابع، تقویت می سازد. (ابراهیمی

1- منظور کمیسیونی است که در آمریکا و به منظور بررسی مشکلات بودجه ریزی در سال 1949 شکل گرفت و در نهایت به ارائه بودجه برنامه ای و سپس در سال 1950 بودجه عملیاتی، منجر شد. .

و دیگران، 1385)

- آن چه، تعاریف به عمل آمده مشخص می سازد، بودجه ریزی عملیاتی می تواند برنامه سالانه را به همراه بودجه سالانه، رابطه میان میزان وجوه تخصیص یافته به هر برنامه و نتایج بدست آمده از آن را نشان دهد. (پناهی و قاسمی، 1386)

4. اهداف ناشی از اجرای بودجه ریزی عملیاتی

بدیهی است که برای هرگونه پدیده جدیدی که مطرح می گردد ابتدا برای آن اهدافی نیز مطرح می شود از جمله در خصوص بودجه ریزی عملیاتی که اهداف زیر مورد وفاق اکثر کارشناسان این رشته می باشد.

مهمترین هدف در این نوع از بودجه ریزی، کمک به اتخاذ تصمیمات عقلایی درباره تخصیص و تعهد منابع سازمان براساس پیامدهای قابل شمارش است که نتایج پیش بینی شده دستگاه را در طول زمان منعکس می کند. با توجه به این موضوع، بودجه ریزی عملیاتی دو هدف عمده یعنی تدوین بودجه اثربخش و بهبود عملکرد سازمان را دنبال می کند. اثربخشی بودجه به معنای بکارگیری منابع در کارآمدترین وجه آن می باشد. طبیعی است که نسبت داده ها به ستانده های سازمان یا همان نسبت اعتبارات به هزینه ها، موضوع اثر بخشی می باشد. به عبارت دیگر یکی از مهم ترین اهداف بودجه ریزی عملیاتی، چگونگی استفاده از منابع موجود است، به گونه ای که با کمترین هزینه بیشترین کارآیی حاصل شود. در این صورت می توان بهبود عملکرد سازمان را به نحو شایسته ای انتظار داشت.

علاوه بر هدف فوق، اهداف دیگری نیز می توان برای آن برشمرد که برخی از آنها عبارتند از: تمرکز فرآیند تصمیم گیری روی مهم ترین مسائل و چالش هایی که سازمان با آن روبروست، ایجاد ارتباط بین بودجه و نتایج عملکرد برنامه، امکان نظارت مؤثر در اجرای عملیات، تقویت حس مسئولیت پذیری مدیران و. . .

5. مزایای ناشی از اجرای بودجه ریزی عملیاتی

مهم ترین مزیت بودجه ریزی عملیاتی اعمال صرفه جویی در عملیات سازمان می باشد زیرا که با افزایش کارآیی به فرآیند مدیریت کمک می نماید تا منابع موجود را در بهترین شرایط، مورد استفاده قرار دهد. در واقع با اصلاح و بهبود تصمیم گیری در مورد مؤثرترین راه برای استفاده از منابع محدود سازمان به بهبود عملکرد از طریق پیوند زدن میزان اعتبارات موجود با نتایج حاصل می پردازد.

سایر مزایایی که برای بودجه ریزی عملیاتی وجود دارد عبارتند از:

افزایش پاسخ گویی مدیران، شفاف سازی فعالیت های سازمان، عدم امکان سوء استفاده های مالی،

تمرکز بر روی خروجی و نتایج، به جای توجه صرف بر ورودی ها و منابع، پرهیز از موازی کاری، مدیریت هزینه و اصلاح الگوی مصرف، اولویت بندی برنامه ها و در نتیجه به انجام رساندن مأموریت های مهم تر و در کاهش تأخیر در دستیابی به اهداف سازمان، بهبود در روش های تخصیص بهینه منابع، آسان تر شدن کنترل های مدیریتی در داخل سازمان، مشخص شدن روابط بین هزینه های صورت گرفته با نتایج حاصله، گزارش نتایج براساس شاخص های عملکرد و نهایتاً امکان رعایت عدالت درتخصیص اعتبارات.

نمودار عوامل موثر بر انتخاب شیوه بودجه ریزی عملیاتی

<>نمایش تصویر

(برگرفته از: طاهری به نقل از (Morgan

اجرای بودجه ریزی عملیاتی در یک سازمان مستلزم اقدامات پیچیده در ابعاد فنی است. علاوه بر این که سیستم حسابداری و نظام مدیریت باید هماهنگ با فرآیند بودجه ریزی عملیاتی دچار تحول شوند. در این رابطه باید به موارد زیر توجه شود. (مهدوی، 1386)

اگر قرار باشد که بودجه ریزی عملیاتی در عمل به موفقیت دست یابد، نباید آن را صرفاً به صورت یک پیوست به بودجه «اقلام مخارج» اضافه نمود. این کار مستلزم تغییراتی بنیادی در سیستم های اطلاعات مدیریت، سیستم های حسابداری و به طور کلی در شیوه مدیریت دستگاه های دولتی است.

اطلاعات و شاخص های معتبر عملکرد برای حمایت از بودجه ریزی عملیاتی دارای اهمیت زیادی است. برای این که داده های عملیاتی در تصمیم گیری درباره تخصیص منابع بهتر مورد استفاده قرار

گیرند، تصمیم گیرندگان باید به مناسب بودن و دقت اطلاعات مرتبط با نتایج و شاخص هایی که ارائه کرده اند، اطمنیان داشته باشند. (Mercer,20۰2)

6. عناصر کلیدی و مراحل اجرا

فرآیند بودجه ریزی عملیاتی از بیان رسالت شروع و در ادامه آرمان راهبردی، هدف راهبردی، آرمان راهبردی عملیاتی، آرمان عملیاتی سالیانه، هدف عملیاتی سالیانه، شاخص عملکرد، شاخص برنامه، فعالیت، وظیفه و نهایتاً بودجه، ختم می گردد (پناهی و قاسمی، 1387)

ضمن اینکه در بودجه ریزی عملیاتی عناصری وجود دارند که بدون توجه به آنها امکان عملیاتی کردن بودجه ریزی، وجودندارد. این عناصر به ترتیب عبارتند از: اهداف قابل سنجش، راهبردها، برنامه های عملیاتی، معیارهای سنجش عملکرد، اولویت بندی و تخصیص منابع، جمع آوری و پایش نتایج و ارزشیابی، بازنگری، ارزیابی و گزارش نتایج (طاهری و ارسلان، 1385)

همچنین مراحل اجرایی بودجه ریزی عملیاتی به شرح زیر می باشد. (یوسف نژاد، 1386)

1. مرحله کسب توافق و حمایت اشخاص تأثیرگذار و تعیین کننده برای جلوگیری از آسیب های احتمالی ناشی از مقاومت برخی افراد دخیل؛

2. تهیه و تنظیم برنامه و زمان بندی اجرای بودجه عملکرد؛

3. فراهم سازی شرایط جهت برگزاری کلاس های آموزشی و یا کارگاه های آموزشی برای تفهیم مفاهیم پایه ای؛

4. بازنگری و توسعه برنامه های راهبردی دستگاه های اجرایی جهت پیوند دادن آن با برنامه های کوتاه مدت؛

5. طراحی و توسعه بودجه و تخصیص منابع؛

6. توسعه سامانه های اطلاعاتی و حسابداری پشتیبان؛

7. پاداش عملکرد و گزارش نمودن پیامدها و نتایج حاصل از آن؛

8. اقدام بر روی نتایج و پیامدهای حاصل از عملکرد، زیرا که سنجش عملکرد به تنهایی کافی نیست و باید اقدامی مناسب صورت داد.

۷. مؤلفه های تأثیرگذاری در بودجه ریزی عملیاتی

اشاره

برای آنکه بتوان بودجه ریزی عملیاتی را در سازمان به مرحله اجراء در آورد بایستی با اتخاذ فرایندی صحیح به عملیاتی نمودن مؤلفه های مؤثر و مورد نیاز در این مسیر اقدام نمود. این مولفه ها عبارتند از:

الف) برنامه

از آنجایی که بودجه ریزی مبتنی بر برنامه ریزی است و یا بعبارتی بودجه، خرد شده برنامه های میان مدت، یا پنج ساله می باشد، به همین سبب برای اولویت بندی هر فعالیتی، ابتدا باید هدف گذاری صورت بگیرد و آن گاه با در نظر گرفتن فعالیت های مهم تر و ضروری تر برای رسیدن به هدف یا اهداف در نظر گرفته شده، آن را انتخاب نمود.

ب) فعالیت

قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت، فعالیت را این چنین تعریف می نماید:

«منظور از فعالیت یک سلسله عملیات و خدمات مشخصی است که برای تحقق بخشیدن به هدف های سالیانه برنامه طی یک سال، اجراء می شوند و منابع مورد نیاز آن از محل اعتبارات مربوط به هزینه، تأمین می گردد.»

با این تعریف این گونه استنباط می شود که هرگونه تلاش یک سازمان برای محقق شدن محصول (اعم از تولیدی و خدماتی) در راستای تحقق برنامه، فعالیت محسوب می گردد.

لازم به ذکر است که در یک سازمان ممکن است چندین فعالیت صورت بگیرد تا یک محصول به دست آید و یا این که در سازمانی دیگر یک فعالیت منجر به تولید چندین محصول گردد.

<نمایش تصویر>

نقل از: فرزیب، 259:1386

با توجه به تقسیم بندی فوق به نظر می رسد که فعالیت سازمان حج و زیارت از نوع اول می باشد. به این صورت که فعالیت های مختلفی نظیر: ثبت نام، تشکیل کاروان، حمل و نقل، اسکان، تغذیه و. . . به منظور محقق

شدن یک محصول بوده و آن به انجام رساندن اعمال توسط زائر (اعم از اماکن مقدسه و متبرکه) می باشد.

ج) هزینه و نظام هزینه یابی

تولید محصول مستلزم انجام فعالیت های مختلفی است. انجام فعالیت نیز مستلزم پرداخت مابازاء به عوامل تولید نظیر کار و سرمایه و سایر اجزاء تشکیل دهنده آن می باشد. هرگونه پرداختی به عوامل تولید، هزینه محسوب می گردد. این هزینه می تواند در قالب های مختلفی طبقه بندی شود. از جمله هزینه های مستقیم و هزینه های غیرمستقیم، هزینه های مستقیم آن دسته از هزینه هایی هستند که به طور مستقیم به حجم تولید مرتبط می باشند. اما هزینه های غیر مستقیم هزینه هایی هستند که به طور مستقیم با حجم محصول مرتبط نبوده بلکه در فرآیند تولید قرار گرفته و فعالیت های مختلفی را شامل می شود، مانند هزینه رفاه کارکنان.

هزینه ها در قالب دیگری نیز می توانند مورد طبقه بندی قرار گیرند، از جمله تقسیم بندی هزینه های محصول یک سازمان به هزینه های ثابت و هزینه های متغییر.

هزینه های ثابت آن دسته از هزینه هایی می باشند که ارتباط مستقیمی با میزان محصول نهایی نداشته و افزایش یا کاهش محصول هیچ تأثیری بر روی آنها ندارد. مانند هزینه های مربوط به اجاره ساختمان، خرید ماشین آلات و تجهیز خط تولید و برای سازمان های خدماتی نظیر حج و زیارت، هزینه های اداری.

اما هزینه های متغیر هزینه هایی هستند که به طور مستقیم به میزان محصول تولید شده ارتباط دارند و هر چقدر تولید کاهش یابد، این دسته از هزینه ها نیز کاهش یا افزایش می یابند. نظیر هزینه مربوط به خرید مواد اولیه، و در سازمان های خدماتی نظیر حج و زیارت هزینه های مربوط به حمل و نقل و یا اسکان و یا تغدیه زائرین.

هزینه کل و هزینه واحد (unit cost) نیز از دیگر مفاهیم هزینه ای می باشند که در بودجه ریزی عملیاتی مورد استفاده قرار می گیرند. هزینه کل (Total cost) از مجموع هزینه های مستقیم و هزینه های غیرمستقیم ناشی از تولید کالا و خدمت، بدست می آید. ضمن این که هزینه هر واحد

محصول نیز با تقسیم هزینه های کل بر تعداد محصول تولیدی، مشخص می شود.

دستگاه های اجرایی در چهارچوب قرارداد یا موافقت نامه با دولت، خدماتی را ارائه یا کالایی را تولید می کنند. در هزینه یابی محصولات، موضوع موافقت نامه دستگاه اجرایی باید هزینه هر یک ازمحصولات تولیدی مورد توافق را تعیین نماید. ضمن این که برای تمامی محصولات مزبور اطلاعات زیر باید ارائه گردد:

عنوان هر یک از فعالیت هایی که منجر به تولید کالا یا خدمات می گردد؛

شرح عملیات هر یک از فعالیت ها؛

اهداف کمی فعالیت ها و شاخص قابل اندازه گیری کمیت و کیفیت کالا یا خدمات؛

هزینه تمام شده هر قلم از کالا یا خدمت.

د) شاخص سازی

شاخص سازی در بودجه ریزی بر مبنای عملکرد برای مشخص کردن صحت عملکرد سازمان در ارتباط با اهداف از پیش تعیین شده، بسیار حائز اهمیت است. در واقع به هنگام ارزیابی فعالیت های صورت گرفته، استفاده ازشاخص ها، لازم و ضروری هستند. مثلاً در رابطه با میزان هزینه های صورت گرفته جهت دستیابی به اهداف، ساختن شاخص کمک می نماید تا تصمیم گیرندگان مشخص نمایند که آیا هزینه های به عمل آمده توانسته نتایج مورد نظر را محقق سازد؟ در هر صورت آیا امکان کاهش هزینه ها وجود دارد یا خیر؟ و یا این که آیا حرکت سازمان در مسیر دستیابی به اهداف مورد نظر می باشد؟

شاخص ها در انواع مختلفی تقسیم بندی می گردند. که عبارتند از: (اوریا و دیگران، 1387)

1. شاخص های نتایج: این نوع از شاخص ها میزان تحقق اهداف برنامه یا این که تأثیر اقدام های سازمان بر روی گروه های هدف را نشان می دهند. در واقع این شاخص نمایانگر ثمرات واقعی برنامه ها هستند.

2. شاخص های ورودی: این شاخص ها میزان منابعی را نشان می دهند که برای برنامه مورد نظر، خروجی ها یا نتایج را ایجاد می کند. برخی از آنها عبارتند از: تعداد کارمندان تمام وقت، تعداد ساعات کار انجام شده، کل هزینه های عملیاتی، هزینه تجهیزات مورد استفاده.

3. شاخص های خروجی: این نوع از شاخص ها نمایانگر تعداد محصولات، خدمات تأمین شده یا مقدار کار انجام شده هستند. برخی از این نوع شاخص عبارتند از: تعداد مجوزهای صادر شده، تعداد افرادی که آموزش

دیده اند، تعداد پرونده هایی که بررسی شده اند، تعداد مجرمانی که توسط پلیس دستگیر شده اند.

4. شاخص های اثربخشی: این نوع از شاخص ها میزان کاری را نشان می دهند که با استفاده از میزان منابع به کار رفته، به انجام رسیده است. این شاخص ها اغلب به صورت درصد اطلاعات ارائه شده درباره هزینه واحد بیان می شوند. این نوع از شاخص ها به صورت «هزینه هر بار استفاده» و یا «هزینه هر کیلومتر آسفالت خیابان» و «هزینه آموزش هر دانش آموز» بیان می شوند. این نوع از شاخص ها که میزان بهره وری را اندازه گیری می کنند، ممکن است به صورت «تعداد واحدهای تولید شده به ازای هر ساعت کار» یا «تعداد مشتریانی که هر کارمند به آنها خدمت ا رائه می دهد، نشان داده شوند. در این راستا میتوان از «شاخص های اثربخشی فرآیند» نیز نام برد که به اثربخشی فرآیندهای سازمان از قبیل

«میانگین تعداد روزهای بررسی یک تقاضانامه» یا «میانگین زمان انتظار مشتریان» یا «تعداد زنگ های تلفن تا دریافت پاسخ» ، توجه می کنند.

5. شاخص های اثر بخشی هزینه ها: این نوع از شاخص ها، عناصر اثربخشی و نتیجه را با یک شاخص واحد می سنجند. در بسیاری از موارد، تدوین چنین شاخص هایی دشوار است. ولی در مواردی که این کار به درستی امکان پذیر باشد، اطلاعات ارزش مندی در اختیار مدیران برنامه و تصمیم گیران قرار می دهد. نمونه هایی از این نوع شاخص ها عبارتند از: هزینه هر دانش آموزی که فارغ التحصیل می شود، هزینه هر درصد کاهش در تصادفات مرگبار بزرگراه ها، هزینه آزادی هر زندانی که به تکرار جرم نمی پردازد.

6. شاخص های توضیحی: این نوع از شاخص ها باعث می شوند تا با تأمین اطلاعات مختلف، کاربران به درک درست تری از عملکرد سازمان برسند. مانند این که «تعداد مشتریانی که تحت پوشش یک برنامه قرار می گیرند» .

معیارهایی که برای انتخاب شاخص ها بکار گرفته می شوند نیز عبارتند از:

شاخص ها باید بین اهداف عملیاتی و آرمان ها ارتباط برقرار کنند؛

شاخص ها باید جامعیت داشته باشند؛

شاخص ها باید گروه های عمده هزینه ای یک سازمان را در برگیرند؛

شاخص ها باید دستاوردهای اصلی را نمایان کنند؛

شاخص ها باید برای تصمیم گیران و مدیران معتبر و برای قانون گذاران قابل پیگیری و برای شهروندان روشن و قابل درک باشد. (پناهی، 1384)

ه) سیستم حسابداری

حسابداری با بودجه ارتباط تنگاتنگی دارد، زیرا که بودجه در واقع مجموعه ای از اعداد و ارقامی است که در سندی قانونی تدوین شده و لازمست تا

علاوه بر حین اجراء در پایان اجرای خود نیز مورد ارزیابی و رسیدگی قرار گیرد. به همین سبب حسابداری مورد عمل در دستگاه های دولتی با استناد به دستورالعمل های ابلاغی از سوی مقامات برنامه ریزی حسابداری، بودجود می آید.

به طور کلی و براساس زمان ثبت جریان های مالی چهار روش حسابداری قابل پیاده سازی است: حسابداری نقدی، حسابداری تعهدی، حسابداری موعد پرداخت و حسابداری تأمین اعتبار.

در روش نقدی، جریان ها موقعی ثبت می شوند که پول نقد دریافت یا پرداخت شود. گرچه جریان های نقدی ثبت می شوند اما اغلب جریان های غیرپولی را به خاطر تمرکز بر مدیریت نقدی به جای تمرکز بر جریان های منابع، ثبت نمی کنند. اما در روش تعهدی، جریان ها زمانی ثبت می شوند که

ارزش اقتصادی برای آنها ایجاد، تبدیل و مبادله شده و استهلاک یافته یا مستهلک شوند، صرف نظر از این که پول نقد دریافت یا پرداخت شود یا این که قرار باشد تا در آینده، دریافت یا پرداخت شود. وقایع اقتصادی زمانی است که مالکیت کالا تغییر یافته، خدمات ارائه شده، تعهد مربوط به مالیات ایجاد گشته یا مطالبه مربوط به حق بیمه برای رفاه اجتماعی یا سایر مطالبات غیر مشروط ایجاد شده باشد. (یاسینی، 1385)

از جمله مزایای نسبی روش تعهدی نسبت به روش نقدی عبارتست از: توان افشای تعهد، توزیع عادلانه منافع بین نسلی، اطلاعات برای مدیریت نقدینگی و اطلاعات معتبر برای تصمیم گیری. (همان)

ضمن این که باید توجه داشت که بودجه ریزی عملیاتی نیازمند استقرار حسابداری تعهدی است. زیرا که برخی از هزینه ها به ویژه هزینه های سرمایه ای در طول یکسال محقق نشده و برخی از هزینه ها نیز به صورت هزینه فرصت سرمایه و یا به صورت سرمایه های حبس شده (خواب سرمایه) در آمده اند.

حسابدرای نقدی امکان ثبت این هزینه ها را نداشته و در محاسبه قیمت تمام شده یک کالا و یا خدمت، امکان تأثیر آنها وجود ندارد. در واقع برخی از هزینه ها به صورت پنهان در می آیند و حسابداری نقدی امکان ثبت و درج آنها را ندارد. به همین سبب حسابداری تعهدی با ثبت آنها می تواند در محاسبه قیمت تمام شده (که از ارکان بودجه ریزی عملیاتی است) نقش مالی خود را به خوبی ایفاء نماید.

۸. محاسبه قیمت تمام شده کالا یاخدمت تولیدی

یکی از اجزای مهم بودجه ریزی عملیاتی، استفاده از "حسابداری قیمت تمام شده" برای کالا یا خدمت تولیدی می باشد؛ زیرا که با محاسبه قیمت تمام شده کالا و یا خدمت موردنظر می توان هزینه یک واحد از کالا یا خدمت مورد نظر را بدست آورد و سپس با ارزیابی درست در خصوص میزان اعتبار تخصیصی، برای تولید آن اقدام نمود.

البته این نوع حسابداری ابتدا در شرکت های تولیدی و بازرگانی به کار گرفته شد تا قیمت تمام شده کالای تولیدی برای عرضه به بازار مشخص

شود، سپس با طرح بودجه ریزی عملیاتی در مؤسسات دولتی که برای اعمال حاکمیت به ارائه خدمات مشغول بودند، مطرح گردید. در حالی ۸. محاسبه قیمت تمام شده (1)کالا یاخدمت تولیدی

که امکان تعیین قیمت تمام شده در تولید کالا به سهولت امکان پذیر است، اما تعیین قیمت تمام شده خدمت در همه واحدهای دولتی به راحتی امکان پذیر نیست.

مراحل محاسبه قیمت تمام شده در یک سازمان اعم از خدماتی و یا تولیدی به شرح زیر می باشد:

1- Cost Accounting. .

ابتدا برای تعیین واحد مناسب جهت اندازه گیری حجم کار، بایستی عملیات سازمان از برنامه تا فعالیت های نهایی طبقه بندی شوند. مثلاً اگر در سازمان حج و زیارت یک کاروان به عنوان «واحد حجم کار» تعیین شود، در این صورت این عملیات تحت برنامه مثلاً زیارت عتبات عالیات می تواند شامل عملیات مختلف جابجایی، تغذیه، اسکان، بهداشت و غیره، تفکیک شود.

برای انتخاب واحد حجم کار بایستی به ویژگی های عملیات مورد نظر توجه شود یعنی این که قابلیت سنجش را دارا بوده و اقدامات واقعی دستگاه خدمات رسان یا تولیدکننده کالا را بیان کند. ضمن این که به مرور از بین نرود و معرف مقدار محصول یا خدمات تولیدی باشد. دقت در این مرحله بسیار مهم است زیرا که با انتخاب درست واحد حجم کار می توان کلیه هزینه های مستقیم و غیرمستقیم و ثابت و متغیر را در آن مشخص کرد و در این صورت در مرحله بعد دقت محاسبه هزینه هر واحد حجم کار بسیار بالا خواهد رفت.

همان گونه که اشاره شد در مرحله بعد تعیین هزینه تمام شده یک واحد، از طریق محاسبه کلیه هزینه های صورت گرفته برای یک واحد حجم کار می توان قیمت تمام شده کالا یا خدمت ارائه شده را بدست آورد. در مثال قبل واحد حجم کار، یک کاروان زیارتی، تعیین گردید. بدیهی است که هرگونه هزینه ای که در خصوص شکل گیری، انتقال، استقرار و سپس بازگشت آن صرف شود، می تواند مورد محاسبه قرار گرفته و سپس با مشخص کردن تعداد کاروان های اعزامی، مقدار هزینه کل را از طریق ضرب نمودن یک واحد در مجموع کاروان ها، بدست آورد. (1)

1- نکته قابل توجه در خصوص کاروان های زیارتی این است که می توان با مشخص کردن کلیه هزینه های صورت گرفته برای یک نفر زائر، هزینه سرانه آن را هم مورد محاسبه قرار داد. در واقع هزینه واحد (Unitcost) سازمان حج و زیارت، یک زائر می شود. .

مدل تحقیق

<>نمایش تصویر

۱۰. موانع اجراء

همانند هر پدیده دیگری که برای نخستین بار مورد توجه قرار می گیرد، بودجه ریزی عملیاتی نیز در ابتدای ورود به سازمان های اجرایی با موانع و مشکلاتی مواجه می باشد.

اولین و مهم ترین مانع، ترس ناشی از جهل مدیران و کارشناسان مجری طرح در داخل سازمان می باشد، ضمن این که هرگونه تغییر در روند موجود نیز ممکن است موجب بروز مقاومت هایی در

داخل سازمان شود. موانع دیگر ناشی از ضعف سیستم های حسابداری و اطلاعاتی می باشد که موجب می شود تا محاسبه هزینه های واقعی با مشکل مواجه شود.

همچنین برای پیاده سازی بودجه ریزی عملیاتی نیازمند تعریف شاخص های مربوط به اندازه گیری عملکرد می باشد. استخراج شاخص از جمله مشکلاتی است که ممکن است عدم تحقق آن، اجرایی کردن بودجه ریزی عملیاتی را با مانع بزرگی مواجه سازد.

۱۱. وضعیت موجود بودجه ریزی در سازمان حج و زیارت

سازمان حج و زیارت از بدو تأسیس خود در سال 1358 و در اجرای سیاست های نظام جمهوری اسلامی ایران در خصوص حج و زیارت اماکن متبرکه به برنامه ریزی و به دنبال آن بودجه ریزی در جهت اعزام متقاضیان به اماکن مقدسه پرداخت. این سازمان به لحاظ ساختاری یکی از سازمان های وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است که وظیفه آن اجرای کلیه رهنمودها، منویات و ارشادات رهبری نظام جمهوری اسلامی ایران درحوزه حج و زیارت می باشد. ضمن این که مجری سیاست های دولت در حوزه حج و زیارت اماکن مقدسه نیز به شمار می رود. به همین سبب این سازمان با هماهنگی حوزه نمایندگی ولی فقیه، به تهیه و تدوین برنامه های راهبردی در زمینه برنامه ریزی و تعیین خطمشی ها و روش های اجرایی می پردازد. همچنین در جایگاه دستگاه حاکمیتی به ایفای نقش محوری در خصوص هماهنگی بین دستگاه های مختلفی که به مسئله عزیمت زائرین و حجاج سروکار دارند و انجام مذاکرات و مفاهمه با مقامات و سازمان های ذیربط اعم از داخلی و خارجی در جهت ایجاد و جلب خدمات رفاهی و تسهیلات لازم برای زائرین و حجاج پرداخته و با انتخاب کارگزارانی متعهد و متدین، جهت مدیریت و اعزام زائران، اقدام می نماید.

از آنجا که تأمین هزینه متقاضیان به سفرهای زیارتی جزء وظایف حاکمیتی دولت جمهوری اسلامی ایران نمی باشد، به همین سبب بدون هیچ گونه وابستگی به بودجه عمومی و صرفاً از محل دریافت از متقاضیان سفر، تمامی وجوه مورد نیاز تأمین مالی می شود. بدیهی است که هرگونه هزینه ای اعم از هزینه های اداری و پرسنلی (1) سازمان حج و زیارت و همچنین

هزینه های عملیاتی این سازمان در جهت ثبت نام، سازمان-دهی، نقل و انتقال، اسک-ان، تغذیه و سای-ر ه-زینه های مترتب برآن از محل دری-افتی از متقاضیان، تأمین می گردد.

روش برآورد بودجه سازمان به این صورت است که ابتدا کلیه هزینه های مترتب بر هر سفر اعم از

1- تنها در بخش حقوق و دستمزد کارکنان پیمانی، اعتبارات مورد نیاز از محل بودجه عمومی دولت، تأمین مالی می گردد. .

هزینه های اجرایی، رفاهی و فرهنگی مشخص شده و سپس با سرشکن کردن آن بر روی هر زائر، مجموع دریافتی ها بدست می آید.

به طور کلی هزینه های سازمان به دو بخش اجرایی و فرهنگی قابل تقسیم است، هزینه های اجرایی در چهارچوب ضوابط بودجه توسط سازمان به مصرف می رسد و هزینه های فرهنگی مربوط به حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت (که حدود یک سوم مجموع اعتبارات را تشکیل می دهد) اجمالاً از سرجمع بودجه پیش بینی شده در هر سال تأمین می گردد.

همان طور که بودجه بخش اجرایی، صرف امور خدماتی و رفاهی و پشتیبانی نرم و سخت از مرحلهٔ پذیرش و سازماندهی و آموزش متقاضیان تا زمان اعزام و حین سفر آنان می گردد، در بخش فرهنگی و آموزشی متعلق به فعالیت های بعثه مقام معظم رهبری نیز هزینه ها ناظر بر آموزش مناسک و ارتقاء سطح فرهنگی و رفتاری زائران می باشد که توسط بعثه هزینه شده و در چهارچوب ضوابط بودجه ریزی و بخشنامه های بودجه که توسط دولت همه ساله به دستگاه ها و سازمان ها ابلاغ می گردد، انجام می شود. از آنجائی که قانون گذار مرجع تصویب این بودجه را شورای عالی حج دانسته است، لذا بودجه پیشنهادی پس از تأیید ریاست سازمان و همین طور نماینده ولی فقیه در امور حج و زیارت، به تصویب شورای مذکور و یا نماینده این شورا یعنی وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی رسیده و سپس در جهت اجرا، به سازمان ابلاغ می گردد.

ضمن این که بازرس یا بازرسین قانونی که با حکم وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی منصوب می شوند بر نحوه عملکرد بودجه در طول سال نظارت داشته و گزارش های خود را نیز به وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی و در صورت ضرورت به شورای عالی حج، ارائه می نمایند.

۱۲. وضع مطلوب و ارائه چند پیشنهاد

روند بودجه ریزی فعلی مبتنی بر مدل خطی و سنتی بودجه ای می باشد که صرفاً با افزایش سالیانه نرخ تورم، بر میزان اعداد و ارقام بودجه ای افزوده می گردد. در این مدل امکان برنامه ریزی بلند مدت و حتی میان

مدت وجود نداشته و مدیریت سازمان هیچ گونه اطلاعاتی را در خصوص نتایج هزینه کرد اعتبارات و میزان اثربخشی و همچنین کارآیی برنامه های اجراء شده، بدست نمی آورد.

از آنجایی که سازمان حج و زیارت از سازمان های منحصر به فردی است که می توان حجم عملیات آن را به خوبی اندازه گیری نمود و به همین سبب به خوبی می توان حجم اعتبارات تخصیص داده شده به عملیات جابجایی، نگهداری، تغذیه، بهداشت و سایر هزینه های احتمالی را مورد محاسبه قرار داد و آن گاه با توجه به مشخص بودن تعداد زائرین هر سفر، "هزینه سرانه" یک نفر زائر را محاسبه نمود. با مشخص شدن این موضوع آن گاه می توان نسبت به هزینه های مستقیم و غیرمستقیم نیز تصمیم گیری

کرد و هرگونه هزینه سربار را از فرآیند تولید محصول (سفر) حذف نمود. (1)

سازمان برای استقرار صحیح بودجه ریزی عملیاتی ابتدا بایستی با تبیین صحیح موضوع در بین مدیران و کارشناسان، به تغییر محیط پشتیبان اقدام، تا مقاومت های محسوس یا نامحسوس به کمترین سطح خود برسد. در ادامه با فراهم سازی آموزش های لازم برای پرسنل ذی مدخل و همچنین مدیران و کارشناسان مؤثر به طریق مقتضی همانند دوره های کوتاه مدت، نشست های توجیهی با هدف افزایش آگاهی و کاهش ترس و سوء تفاهم های احتمالی، برنامه ریزی نماید.

1) در این تحقیق تصمیم محقق مبتنی برمحاسبه هزینه سرانه یک زائردر هر سفر بوده است، اما به واسطه عدم ارسال داده ها توسط مسئولین سازمان حج، عملی نشد.

در مرحله بعد با بازنگری و توسعه برنامه های راهبردی سازمان به اولویت بندی مجدد اقدام کند تا پیوند بین اهداف برنامه های راهبردی و اهداف بودجه های سنواتی برقرار شود.

برای اجرای نظام مورد نظر بودجه ریزی اقدام های اساسی زیر بایستی صورت پذیرد:

1. برنامه های عملیاتی دستگاه های اجرایی جهت تحقق اهداف بخش ذیربط بازبینی، اصلاح و نهایی شود؛

2. در چهارچوب وظایف مصوب دستگاه های اجرایی، فعالیت های کمیت پذیر ذیل هر یک از برنامه های نهایی شده، تعیین گردند؛

3. هزینه تمام شده هر یک از فعالیت ها برای دستیابی به هدف تعیین شده، محاسبه گردد؛

4. یک نظام نظارتی و گزارش گیری مستمر، در تمامی مراحل کار بوجود آید.

۱۳. نتایج

نتایجی که از اجرای نظام بودجه ریزی عملیاتی برای سازمان متصور است به شرح زیر می باشند:

اول: فراهم شدن مدیریت عملکرد در سطح سازمان؛

دوم: شفاف سازی بودجه و تقویت پاسخ گویی مدیران اجرایی به مدیریت کلان؛

سوم: بهبود در نحوه تخصیص منابع برای دستیابی به اهداف سازمان؛

چهارم: صرفه جویی در منابع مالی سازمان؛

پنجم: واقعی شدن قیمت هر یک از فعالیت های سازمان؛

ششم: کاهش در حجم و اندازه سازمان از طریق منطقی سازی و مناسب سازی اندازه سازمان؛

هفتم: ارتقای نظام اطلاعاتی و آماری؛

هشتم: اصلاح فرآیندها و روش های جاری انجام کار از طریق بازبینی و حذف فعالیت های زائد؛

نهم: ارائه سازوکار لازم برای اصلاح فرآیندها از طریق تعیین فعالیت های پرهزینه که فرآیند تولید

کالا یا خدمت را پشتیبانی می نمایند؛

دهم: قادرسازی مدیران جهت تدوین راهبردهای کاهش هزینه ها از طریق سرشکن کردن هزینه ها به شیوه هزینه یابی برمبنای فعالیت؛

یازدهم: ردیابی هزینه های مستقیم و غیرمستقیم از طریق تکنیک هزینه یابی بر مبنای فعالیت؛

دوازدهم: افزایش بهره وری سازمان؛

سیزدهم: کمک به مدیران در اتخاذ تصمیم های درست و واقع بینانه.

۱4. پیشنهادات

در جهت اجرایی نمودن مدل تحقیق و محقق ساختن روش بودجه ریزی عملیاتی در سازمان حج و زیارت، موارد زیرپیشنهادمی گردد؛

1. تشکیل کمیته ای مرکب از مدیران برنامه ریزی و بودجه ریزی سازمان همراه با برخی افراد کارشناس و خبره خارج از سازمان در جهت طراحی دقیق تر و نظارت بر مراحل اجرایی و ارائه نظرات اصلاحی؛

2. آگاه سازی مدیران سازمان در جهت تغییر رویه موجود بودجه ریزی و دادن آموزش های لازم درجهت افزایش باور و اعتقاد آنها در خصوص بودجه ریزی؛

3. تدوین برنامه های راهبردی و به تبع آن برنامه های میان مدت و کوتاه مدت و تجدید ساختار سازمان، متناسب با شیوه جدید بودجه ریزی؛

4. توانمندسازی و آموزش کاربردی پرسنل مرتبط با بودجه ریزی عملیاتی به منظور کسب مهارت های مورد نیاز برای اجرای صحیح این روش؛

5. طراحی نظام جامع اطلاعات مدیریتی برای برآورد نیازهای مدیریتی، حسابداری، نظارت و گزارش دهی مناسب؛

6. تهیه سیستم های سخت افزاری و نرم افزاری مربوط به امور مالی و بودجه ریزی عملیاتی و بومی سازی نرم افزارهای موجود متناسب با شرایط سازمان حج و زیارت؛

7. ایجاد سیستم جامع مالی به روش حسابداری تعهدی با اعمال و اجرای استاندارد حسابداری به منظور دستیابی به قیمت تمام شده محصول سازمان یعنی هزینه سرانه یک نفر زائر؛

8. ایجاد تحول اساسی در نظام نظارت و ارزیابی عملکرد با استفاده از روش های مدرن و تأکید بر ارتقای سطح مسئولیت پاسخ گویی عملیاتی مدیران؛

9. واگذاری اختیارات برای استفاده از اطلاعات عملکرد در تصمیم گیری ها و اجرای بودجه عملیاتی و به تبع آن افزایش فرهنگ پاسخ گویی مدیران و کارکنان؛

ص: 560

10. استانداردسازی، مستندسازی و اصلاح فرآیندهای موجود متناسب با سازمان حج؛

11. شناسایی و تدوین شاخص های ارزیابی عملکرد؛

12. تعریف دقیق نتایج و ستاده های مورد انتظار سازمان.

در پایان لازم به توضیح است که اجرای آزمایشی این نوع بودجه ریزی در سازمان حج و زیارت جهت اصلاح اشکالات احتمالی از ضروریات اجرای بودجه ریزی عملیاتی می باشد.

منابع

1. ابراهیمی، سعید و دیگران. (1387 بررسی و تحلیل استراتژیک استقرار نظام بودجه ریزی عملیاتی در شهرداری اصفهان (با استفاده از روش ماتریس SWOT).

2. اقتداری، علی محمد و دیگران، (1351 بودجه، موسسه عالی حسابداری، چاپ دوم.

3. اوریا، حمیدرضا و دیگران (1387 انواع شاخص های عملکردی و نقش آن در بودجه ریزی عملیاتی، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بین المللی بودجه ریزی عملیاتی.

4. پناهی، علیرضا، (1384 درباره لایه بودجه سال 1385، دفتر مطالعات برنامه و بودجه مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.

5. پناهی، علی و محمد قاسمی (1387 بودجه ریزی عملیاتی: الزامات و موانع آن در ایران، دفتر مطالعات برنامه و بودجه مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.

6. زند حقیقی، منوچهر. (1346) مالیه عمومی - بودجه و خزانه، دانشگاه تهران، چاپ سوم، تهران.

7. سامان، نشریه داخلی معاونت طرح و برنامه دانشگاه فردوسی مشهد، (1389 شماره 38، تابستان 89.

8. طاهری، الهه و علیرضا ارسلان (1385 آنالیز استقرار نظام بودجه ریزی عملیاتی در جهاد دانشگاهی یزد، با استفاده از روش ماتریس SWOT ، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بودجه ریزی عملیاتی.

9. غضنفری، مهدی، (1388) ، محاسبه بهای تمام شده خدمات قابل ارائه وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری.

10. فرزیب، علیرضا، (1386 بودجه ریزی عملیاتی، انتشارات شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر، چاپ اول، تهران.

11. قادری، محمدرضا، فرزیب، علیرضا. (1385 بودجه ریزی نوین دولتی، چاپ اول، سازمان مدیریتی و برنامه ریزی، تهران.

12. کریمی خرمی، اصغر و دیگران، (1387 تأثیر بودجه بندی عملیاتی بر کارآیی سازمان های دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی ابرکوه.

مک گیل، رونالد، (1384 بودجه ریزی عملیاتی، فصلنامه علمی ترویجی مدیریت و توسعه، مترجم محمدحسن آبادی و علیرضا صراف، سال اول، شماره سوم.

13. مهدوی، عبدالمحمد، (1386 تدوین بودجه عملیاتی برای دستگاه های اجرایی استان کرمان.

14. ویلدا، وسکی (1371 برنامه ریزی و بودجه ریزی در کشورهای فقیر، مترجم علی پارسیان، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، چاپ اول.

15. یاسینی، محمدعلی (1385 بررسی موانع استقرار مطلوب بودجه ریزی عملیاتی در سازمان محیط زیست، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بین المللی بودجه ریزی عملیاتی.

16. یوسفی نژاد، علی. (1381 نظام نوین بودجه بندی: خاستگاه و ملزومات، نشریه برنامه و بودجه دفاعی، نشریه اداره بودجه و اعتبارات ستاد مشترک سپاه، سال اول، شماره1.

17. یوسفی نژاد، علی. (1386 اصول تنظیم و کنترل بودجه دولتی، مرکز تألیف کتاب های درسی (معاونت آموزش نیروی انسانی ستاد مشترک سپاه)

18. سایت گروه مشاوران پنکو.

R. S. Edwards (.1

Budgeting in public Authorit ies ،) London ، George Allen ، unwin Ltd ، 1959(. 2. Mercer. J

perfor mance Budgeting for federal Agencies: A framwork ، U. S. A ، 20۰2.)21 3. Dimond

Jack ، perform ance budgeting: managing the perform ، process ، IMF ، 20۰3.)22

نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام

اشاره

محمد اسماعیل زاده

چکیده

اسلام همواره، بر توسعه اقتصادی تأکید کرده است و تاکنون به ابعاد گوناگونی از آن توجه شده است. امری که مغفول مانده این است که تاکنون، تلاش و پژوهشی برای تبیین نقش حج، در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب، انجام نگرفته است. هدف مهم از این مقاله، بررسی توسعه اقتصادی و ابعاد آن از اسلام و نقش حج در تحقق آن است.

واژگان کلیدی: توسعه اقتصادی، غرب، اسلام، حج، گردشگری، اشتغال، عدالت و رفاه.

مقدمه

اشاره

حج، نمایشی از وحدت و اخوت جهانی مسلمانان است که در پرتو آن، می توان انواع مشکل ها و مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را بررسی و چاره جویی کرد و عزّت، عظمت و شکوه اسلام و مسلمانان را در سطح جهان، به نمایش گذاشت. از زاویه دیگر، بازنگری تاریخ نورانی انبیا و اولیای الهی، از آدم تا ابراهیم (ع) و از خاتم انبیا و تا خاتم اوصیا (ع) است که به انسان ها می آموزد در راه دین و مکتب، باید از دیار، مال، فرزند و علاقه های زندگی برید و همه دعوت های گوناگون را نشنیده گرفت و فقط به مبدأ لایزال الهی، پاسخ مثبت داد.

حج، بزرگ ترین مصداق بر این امر است. حج را می توان رزمایش سیاسی، اجتماعی، بسیجی و توحیدی بر ضد هر نوع شرک و کفر دانست. با داشتن این بار سیاسی، می توان هر سال، تحولی بنیادین در اوضاع سیاسی جهان اسلام به وجود آورد. در چند قرن اخیر، پای استعمار، به کشورهای اسلامی باز شده است و آنان کنگره عظیم حج را مانعی بزرگ

در سر راه منافع خود احساس کردند. آنان با استفاده از تجربه های تحریف کنندگان پیشین، در صدد برآمدند که حج را در ظاهر حفظ و از درون

تهی و بی محتوا کنند. بنابراین، آن را در قالب عملی فردی و عبادی و به دور از هرگونه فواید جمعی و اجتماعی مطرح کردند. متأسفانه با همراهی گروهی از علمای وابسته و درباری، این اهداف شوم به ثمر رسید و حج بار دیگر دچار تحریف شد. بنابراین بر همگان واجب و فرض است که روح حج ابراهیمی را همیشه ثابت و استوار نگه دارند.

۱. پیشینه تاریخی مباحث توسعه

مباحث مربوط به توسعه، از جمله مباحثی است که سال ها توجه اندیشمندان را به خود مشغول داشته است. امروزه، یافتن طریقی مناسب برای دستیابی به توسعه همه جانبه در بحث های توسعه، از مسائل مطرح و در عین حال، پیچیده است. نگاهی به تحولات اخیر، بیانگر این معناست که با اینکه مفهوم توسعه، پس از جنگ جهانی دوم رایج شد، به زودی جایگاهی خاص میان اندیشمندان و متفکران مباحث اقتصادی، اجتماعی و سیاسی یافت. همواره از آن تاریخ تا کنون یکی از مسائل مهم و سرنوشت ساز کشورها و به خصوص ممالک جهان سوم شناخته می شود. (برمن: ، ص16 اگرچه در همان زمان نیز توسعه، مانند کوششی برای تقلید از مدل توسعه غربی تلقی شده است. (بئک لوئیس، ص71) تا جایی که از آن در پاره ای از منابع، با نام نوسازی Moderni zation((یا غربی شدن نیز یاد می شود.

دانشمندان و نظریه پردازان توسعه، در کل با هدف حل مشکل ها و مسایل کشورهای جهان سوم یاتوسعه نیافته به ارائه دیدگاه ها و نظرهایی پرداختند که از عمده ترین آنها، می توان به نظریه رشد، مارکسیستی، وابستگی، روان شناختی توسعه، دیدگاه نوسازی و نظریه های ملهم از عوامل سیاسی و فرهنگی و. . . یاد کرد؛ ولی در عمل می بینیم که پاسخ ندادن مدل نوسازی توسعه، منجر به بروز چالش هایی برای این کشورها شده است. تا جایی که نتیجه مطلوبی از این مدل های توسعه، عاید کشورهای جهان سوم نشده و معضل ها و مشکل هایی را در مقابل، برای این گروه از کشورها به وجود آورده است. چنانکه امروزه، توسعه یافتگی، به منزله سرابی دست نایافتنی برای بسیاری از آنهاست. امروزه این مسئله تا آنجا پیش رفته است که شکست نظری و عملی نظریه توسعه از سوی بسیاری از صاحب نظران پذیرفته شده است. (بئک لوئیس، ص78)

در نگاهی کلی می توان گفت که این شکست های پی در پی، نظرهای توسعه ای در کشورهای جهان سوم، حاصل الگویی نامناسب است؛ الگویی که در آن، توسعه، به منزله جایگزینی نظام مدرن غربی به جای نظام سنتی تلقی می شد. از این حیث، برای آن کشورها از نظر فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بهایی گزاف در برداشته است. (بئک لوئیس، ص81)

در کشور ما نیز، به دلیل انطباق نداشتن وضعیت درونی جامعه با الگوهای توسعه غربی و شناخت

صحیح نداشتن از ویژگی ها و شرایط داخلی جامعه، منجر به بروز زیان های بسیاری در عرصه های گوناگون شده است. اگرچه در کشور ما، برخی از صاحب نظران - که بیشتر گرایش های غربی دارند -، دستیابی به توسعه را مستلزم پیمودن راهی می دانند که غرب در جریان توسعه خود پیموده است. در این راه، زمینه های لازم برای رسیدن به توسعه را همان عواملی ارائه می کنند که در فرایند و پیدایش توسعه، در غرب وجود داشته و آن را شکل داده است؛ ولی بایستی متوجه بود که اصولاً اندیشمندان دلسوزی نیز هستند که در ضرورت پیمودن راه توسعه ای که غرب به آن دست یافته تشکیک کرده و مسئولان و صاحب نظران جامعه را به اندیشیدن و برنامه ریزی برای رسیدن و دستیابی به شیوه و طریقی نو، منطبق با شرایط بومی فرا می خوانند. (رفیع پور: 1379، ص21)

در چنین اوضاعی که نظرها و دیدگاه های گوناگونی وجود دارد، آگاهی از نظرهای امام خمینی (رحمه الله) سبب می شود تا بیشتر به اهمیت تلاش، برای تحقق الگوی بومی توسعه واقف و نائل شویم. اهمیت آگاهی از نظرهای امام (رحمه الله) از آنجا ناشی می شود که ایشان، با احاطه بی نظیر بر مبانی و مقاصد عرفان اسلامی و همچنین داشتن ورزیدگی و تبحر در فلسفه صدرایی، کنار زندگی اصولی و فقهی، از اندیشمندان نادر اسلامی در روزگار معاصر و از وارثان علوم اسلامی محسوب می شود. (صدیق اورعی: ، ص53)

بنابراین، بررسی دیدگاه های امام (رحمه الله) ، که از آن با نام تفکر اجتماعی امام خمینی (رحمه الله) می توان یاد کرد در زمینه هایی گوناگون و از جمله در مباحث توسعه، از ویژگی و اهمیت والایی برخوردار است. با توجه به اینکه در یکی از بزرگترین انقلاب های سیاسی - اجتماعی تاریخ معاصر جهان و در تاریخ اسلام متبلور است. (1)

۲. مفهوم توسعه

با نگاهی به تعاریف پیرامونی توسعه، می توان دریافت که تعریف های مربوط، متنوع و گوناگون است و مبانی آن، در برگیرنده چارچوب های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و انسانی ارائه دهندگان آن است. در واقع، می توان گفت که توسعه، مجرای واقعی تحقق آرمان ها، امیال و

خواستهای جوامع بشری است در این میان، بی تردید توسعه مطلوب جوامع، در گروی تحقق همزمان توسعه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. توسعه را می توان، بهینه سازی در استفاده از نیروهای بالقوه مادی و انسانی اجتماع بیان کرد. (اسدی: 1369، ص25) توسعه را می توان فراگردی تعبیر کرد که در چارچوب آن، جامعه از وضعیتی نامطلوب به سوی وضعی مطلوب متحول می شود. این فراگرد به

1- جهانیان، ناصر؛ «تحول مفهوم توسعه و ارتباط با دین» ، قبسات، شماره 7، ص11و 78. .

نحوی است که تمامی نهادهای جامعه را در بر می گیرد و ماهیت آن، بدین ترتیب است که توان و ظرفیت بالقوه جامعه، به صورت بالفعل در می آید. به عبارت دیگر، می توان گفت که در فرایندتوسعه، استعدادهای سازماندهی جامعه، هم از نظر اقتصادی و هم از نظر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بارور شکوفا می شود. (قاضیان: 1371، ص121)

توسعه را می توان در تعبیر دیگر، سیری برای تحکیم روابط اجتماعی و پرورانیدن استعدادها، استفاده بهینه از مواهب طبیعی و امکان رشد همه اقشار جامعه بیان کرد که در غایت و به زمان و مکان خاصی تعلق ندارد و میدان آزمایشی است برای هر جامعه ای که خواهان این پدیده است. در قالبی کلی تر می توان آن را نیل به خود بسی (Self fulfilment) و به دست آوردن مشارکت خلاقانه مردم، در بهره برداری کامل از نیروهای مولد ملی و ظرفیتهای انسانی یک جامعه بیان کرد. در کل می توان گفت که توسعه مجموعه ای از فعالیت ها برای هدایت در جهت ایجاد اوضاع مطلوب زندگی، براساس نظام ارزشی مطلوب جامعه است. لذا در توسعه با طیفی از تغییرات به هم پیوسته، در جهت تأمین نیازهای رو به گسترش جامعه مواجه هستیم. برخی نیز، توسعه را در مفهوم عام، گذر از سنّت به تجدد، بیان کرده اند؛ این امر ناظر بر کشورهایی است که هم اکنون، توسعه یافته اند. (همان) در این دیدگاه، توسعه واقعیتی مادی و ذهنی است که در ابعاد گوناگون زندگی اعم از اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی اثرات مشخصی بر جای می گذارد. (منصوری: 1374، صص 151 - 152)

به طور کلی توسعه، جریانی است که در خود، تجدید سازمان و سمت گیری متفاوت کل نظام اقتصادی اجتماعی را به همراه دارد. بی تردید، تعاریف مرتبط با توسعه، تحت تأثیر نظام فکری و ارزشی حاکم بر ذهنیت افراد نظریه پرداز است که هرکدام بر مبنای چارت فکری خود، تعریفی را پیرامون توسعه بیان می دارند. علی رغم تعاریف متعدد ازتوسعه، همه آنها، در این محور مشترک و هم قول هستند که جوامع، جهت رسیدن به مطلوب بودن زندگی اجتماعی، نیاز به ایجاد کردن شرایط و امکانات مناسب در ابعاد اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دارند. بر این اساس است که توسعه، افزون بر بهبود در میزان تولید و درآمد، شامل دگرگونی اساسی در ساخت های نهادی، اجتماعی، اداری و هم چنین نگرش های

عمومی مردم است. این امر تا آنجا پیش می رود که حتی توسعه، در بسیاری از موارد، عادت ها، رسوم و عقاید مردم را نیز دربر می گیرد. (ازکیا: 1369، ص78)

هابرماس، از اندیشمندانی است که بعد فرهنگی توسعه را بسیار پراهمیت توصیف می کند. او با بیان عقلانیت فرهنگی در برابر عقلانیت ابزاری، معتقد است که کشورهای غربی، توسعه کامل نیافته اند و یا این که فقط در بعد اقتصادی توسعه پیدا کرده اند؛ یعنی فقط، توانایی تکنولوژیکی آنان دگرگون شده است. براساس این دیدگاه است که گفته می شود: تاکنون در هیچ جامعه ای، پیدایی عقلانیت

فرهنگی، به معنای کامل و واقعی اتفاق نیفتاده است. این دیدگاه، بعد معنوی توسعه را تشکیل می دهد. (وافگانگ، ص51)

بنابراین در امرتوسعه، تحول فرهنگی امری ضروری است؛ یعنی فرهنگ جامعه، باید متحول شود و این یک قانونی کلی است. از سویی دیگر، شاهد آن هستیم که توسعه، عوامل گوناگونی دارد که باید از سوی نیروهای خاص سیاسی و اجتماعی حمایت شود. همچنین با طرح چارچوبی ایدئولوژیکی و عقیدتی، به توسعه مادی و معنوی جامعه، عینیت بخشیده شود.

۳. مبانی توسعه، از دیدگاه غرب

توسعه را می توان فرایندی اجتماعی دانست که مبتنی بر عقلانیت عمل است. به طوری که در آن، جامعه از وضعیت غیرعقلانی نامطلوب، به سوی وضعیت عقلانی مطلوب گذر می کند. (جهانیان، ص78) توسعه، از بدو پیدایش و تبیین تاکنون، مفاهیم متعددی داشته است. تا جایی که تعریف و مفهوم توسعه، از جنگ جهانی دوم تا امروز، کاملاً تغییر کرده است. برداشت ها و مفاهیم اولیه از توسعه، مبتنی بر مفاهیم اقتصادی بود و شاخص های اقتصادی، مانند میزان تولید ناخالص ملی، درآمد سرانه، مصرف انرژی، مصرف فولاد و. . . را معرف سطح توسعه یافتگی یا عقب ماندگی معرفی می کردند. (جهانیان، ص38)

این امر، پا برجا بود تا اینکه از دهه هفتاد میلادی به بعد، شاخص های اجتماعی از قبیل رشد جمعیت، رشد شهرنشینی، دموکراسی، عدالت اجتماعی یا توزیع عادلانه ثروت، دسترسی به وسایل ارتباط جمعی، ثبات سیاسی و بودجه آموزش و تحقیقات نیز به شاخص های توسعه افزوده شد. در این برهه بود که گروهی از اندیشمندان، رفع وابستگی و مسئله ضرورت ایجاد نظم نوین بین المللی را عامل اساسی توسعه و نظام سرمایه داری سلطه گر را مانع تحقق آن دانسته اند و از جنبه داخلی، روابط استثماری را محکوم و نظام مالکیت جمعی را پیشنهاد کرده اند. از سوی دیگر، پس از شکست مکتب نوسازی، - که نظریه غالب توسعه بود - به دلیل عواملی چون: بروز نابسامانی های اجتماعی، آسیب های فرهنگی و محیط زیستی، رشد قارچ گونه حلبی آبادها و زاغه ها، عده ای از صاحب

نظران، رفع فقر مطلق را هدف بنیادین توسعه تلقی کرده و برای تحقق آن راهبرد، نیازهای اساسی را پیشنهاد کرده اند. (وافگانگ: 1377، ص20)

سال 1974، در اعلامیه توکیو تصریح شد که هر فرآیند رشدی که نیازهای اساسی را ارضا نکند یا -حتی بدتر- ارضای آنها را مختل کند، صرفاً کاریکاتوری ازتوسعه می باشد. (وافگانگ: 1377، ص28) تا اینکه در دهه هشتاد میلادی، توسعه، بیشتر معطوف مسائل فرهنگی شد. از جمله مسایلی که در این زمینه تأثیرگذار بود، می توان به عواملی چون: بروز بحران های اجتماعی، انفجار جمعیت، تضادهای قومی،

پیروزی انقلاب اسلامی ایران، گسترش فعالیت های مذهبی و گرایش های دینی در غرب و فروپاشی شوروی سابق، اشاره کرد که متفکران مسائل توسعه را بیشتر، متوجه اهمیت و نقش فرهنگ، در فرایند توسعه و تغییرات اجتماعی کرد. این مسئله تا آنجا پیش رفت که اگر زمانی عنصر اصلی توسعه، رشد اقتصادی بود، امروزه چهار موضوع رشد اقتصادی، عدالت در توزیع، مشارکت سیاسی و ارزش های متعالی، عناصر اصلی توسعه انتخاب شده اند. بی تردید فرایند توسعه، در غرب بدون برنامه ریزی خاصی که ناظر به کل جامعه باشد و بدون لحاظ کوشش های سنجیده خاصی انجام گرفت. این فرایند همراه با تغییر و تحول در ساختار فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بود که هدف آن، رفاه مادی و افزایش مداوم درآمد سرانه است. این افزایش، مرهون به کارگیری روش های تولید، مبتنی بر دانش و منشأ عقلانیت عمل اقتصادی و اجتماعی بود. توسعه در غرب که با پیشتازی طبقه متوسط و حرکت های اجتماعی سازمان یافته از سوی آنها و نخبگان فکری عصر روشنگری به ثمر رسید، از آنجایی که درک ناقصی از خداوند داشت و بهشت مادی را هدف قرار داده بود، میوه های تلخی به بار آورد. از همه مهم تر، فقدان محتوای زندگی و ثمره آن بحران بی هویتی است که غرب در آن دست و پا می زند. فرایندتوسعه، در کشورهای در حال توسعه، پس از جنگ جهانی دوم، روندی متفاوت داشت. توسعه در این کشورها، با هدف رسیدن به پیشرفت ها، خط مشی صنعتی شدن، با تأکید بر انتقال تکنولوژی و انباشت سرمایه برای رسیدن به هدف فوق آغاز شد. اگرچه در ابتدا روندی سریع داشت که با کوشش های برنامه ریزی شده از طرف سازمان ها، حرکت های اجتماعی و به ویژه از طرف دولت ها همراه بود، ولی از عدالت، انسانیت، ارزش های متعالی، مشارکت سیاسی و محیط زیست و از همه مهم تر معنویت غفلت کردند. زیرا ساختارهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی این کشورها، با این تحول سازگاری و هم خوانی نداشت و اغلب این کشورها هدف اصلی را رشد اقتصادی دانسته وتوسعه اقتصادی را به منزله مهم ترین رکن توسعه تلقی می کردند. بدین ترتیب، این کشورها دچار بحران فکری همگانی و شایعی در حوزه های نظری مرتبط با مسائل توسعه شدند. این امر بیش تر ناشی از ناتوانی در ارائه تعریفی مقبول از مفهوم توسعه است. به هر حال، ناکامی بیشتر کشورهای کم ترتوسعه یافته، در دستیابی به توسعه از سویی و میوه های تلخ توسعه غرب، از قبیل افزایش شکاف های طبقاتی؛ از خود بیگانگی

انسان در اثر بت وارگی روابط انسانی؛ قدرت بی مهار شرکت های بزرگ و احزاب و دستگاه های دولتی؛ عقلانیت ابزاری و تسلط افسانه ای تکنولوژی بر انسان؛ افزایش هزینه های اجتماعی ناشی از خودمحوری و نفع طلبی و مهم تر از همه، تخلیه نظام محتوایی جوامع غربی از فلسفه زندگی و مرگ، از سوی دیگر، موجب شد که در دو دهه اخیر، مباحث توسعه پایدار، توسعه انسانی وتوسعه حکیمانه به نحو گسترده ای در ادبیات توسعه طرح و رایج شود. و از همه مهم تر، دین

و معنویت نیز در کانون توجه قرار گیرد. اگر در ابتدای دهه شصت میلادی، بیش تر به بعد اقتصادی توسعه توجه می شد، امروزه، به ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران و ابطال نظریه افیون بودن دین برای توده ها و بعد از چالش جدی دین با سکولاریسم، ابعاد دیگرتوسعه نیز پذیرفته می شد. (بئک لوئیس، ص72) به نحوی که امروزه صاحب نظران معتقدند که در روند تبیین توسعه موضوع ها، بایستی مواردی چون ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و الگوی زندگی کامل و زیست محیطی را مد نظر قرار دهد. (گولت، صص۷۰ - 71)

4. مبانی توسعه از دیدگاه اسلام

اسلام که دین خاتم و کامل است، جهان بینی پویا و متحولی به پیروان خویش عرضه می دارد و آنان را از عقایدی برخورداری کند و چشم انداز زندگانی فردی و اجتماعی مسلمانان را از رشد و توسعه ای بهره مند می سازد که با جهان بینی آنان و عقاید اسلامی منطبق بر فطرت سازگار باشد. انسان، یکی از اساسی ترین عوامل تولید، از ظرفیت علمی والایی برخوردار است که خلیفه و جانشین خداوند بر زمین معرفی شده است. (بقره:۳۰) اسلام، نه فقط مانع توسعه نبوده، بلکه سرشار از عناصری است که عامل توسعه هستند. در جهان بینی توحیدی که اسلام ارائه می کند، جهان از مشیت حکیمانه الهی پیروی می کند. در این جهان بینی، جهان از نظامی متقن علّی برخوردار است و فیض مستمر پروردگار و تقدیر او، فقط از مسیر علل و اسباب خاص به جریان می افتد. از جمله سنّت های الهی که قرآن بارها متذکر آن شده، این است که سرنوشت هیچ قومی به دست خداوند تغییر نمی کند؛ مگر آنکه مردم آن قوم، به تغییر سرنوشت خود اهتمام ورزند. (رعد:11)

استاد شهید مرتضی مطهری، در مبنا بودن دین برای توسعه، به بداهت نیاز انسان در رشد و توسعه اجتماعی، به دین و ایدئولوژی استناد جسته است. ایشان معتقد است: «انسان از بدو پیدایش، لااقل از دوره ای که رشد و توسعه زندگی اجتماعی منجر به یک سلسله اختلافات شده است، نیازمند به ایدئولوژی و به اصطلاح قرآن، شریعت بوده است. . . . آن چه بشر امروز و به طریق اولی، بشر فردا را وحدت و جهت می بخشد و آرمان مشترک می دهد و ملاک خیر و شر، باید و نباید می گردد، یک فلسفه

زندگی انتخابی آگاهانه، آرمان خیز، مجهز به منطق و به عبارت دیگر، یک ایدئولوژی جامع و کامل است.» (مطهری: 1374، ص46) توسعه، از دیدگاه اسلام فرایندی اجتماعی و مبتنی بر عقلانیت عمل است. در این فرایند، شعور اندیشه و اراده انسان های تعالی جو، نقش اساسی دارد. اسلام، در اجتماع، از طریق وضع و اجرای قوانین (جهاد اصغر) و در فرد، از طریق ایجاد احساس مسئولیت جدّی (جهاد اکبر- نوسازی معنوی) به بهترین وجه ممکن، در پی نهادینه کردن توسعه و الزامات پیش روی آن است.

5. مبانی توسعه اقتصادی مطلوب از دیدگاه اسلام

وقتی که بحث از توسعه به میان می آید، برخی گمان می کنند که این امر، در تضاد با مبانی اسلامی است. در حالی که اسلام، نه فقط بر توسعه اقتصادی تأکید و توجه دارد، بلکه با آن مانند امری مواجه می شود که در تاریخ انبیا مسبوق به سابقه است. برای مثال، از دیدگاه اسلام، حضرت آدم (ع) اولین شخصی بود که با تعلیم خداوند، به کشاورزی و کشت گندم دست زد و هابیل، فرزند صالح او، این کار را توسعه داد. (یعقوبی: 1371، ج1، ص4) حضرت نبیط نیز از فرزندزادگان حضرت نوح بود. وی کشاورزی را به طور گسترده ای توسعه داد و علاوه بر زراعت، به کشت درخت، ساختن نهرها و جاری کردن آبها اهتمام ورزید و صنعت باغداری و آبیاری را پدید آورد. (یعقوبی: 1371، ج1، ص4) این، آغاز توسعه دو صنعت آبیاری و باغداری بود که تا امروز ادامه یافته است. از منظر اسلام، مبدأ توسعه نیز، انبیا الهی بوده اند. کما اینکه حضرت نوح (ع) و سپس حضرت فالغ - از پیامبران پس از هزاره اول - اولین کسانی بودند که توسعه شهری و اجتماعی و تقسیم جمعیت را ابداع و بدان همت کردند. (یعقوبی: 1371، ج1، ص18) اسلام، حضرت داوود (ع) را نخستین فردی می داند که با الهام از خداوند، صنعت ریخته گری در فلزات را ابداع کرد. و با استفاده از آن، فلزات را از حالت بسیط خارج کرده و از طریق ذوب فلزات و ریخته گری، به تجارت فرآوردهای آن پرداخت. (کلینی: 1388، ج5، ص74)

آنچه باعث تأسف است، مفقود شدن حلقه های واسطه، میان سرچشمه توسعه در تعالیم و عمل کرد پیامبران و مباحث نظری توسعه درعصر حاضر و توسعه یافتگی برخی از جوامع امروزی، در سلسله زنجیر تاریخ توسعه است. مفقودشدن و ندیدن آن حلقه های واسطه ای، ناشی از غفلت از دیدگاه های ناب الهی و اسلامی در این خصوص بوده است. اگرچه در آیات قرآن و احادیث و آموزه های دینی، واژه توسعه به صورت مستقیم نیامده است؛ ولی در عوض، آموزه های متعالی و مفاهیمی غنی در آنها وجود دارد که تا حدی مفهوم توسعه، به معنی امروزی را در اختیارما قرار می دهند و یا عوامل لازم آن را معرفی می کنند؛ برای مثال، اگرچه واژه توسعه، در قرآن کریم به صراحت بیان نشده است، ولی مشتقات آن، به صورت واسع، واسعه، سعه، وسع و موسع به کار رفته که در مفهوم گسترش و توسعه، استفاده شده است. اصطلاح رشد نیز عینا و به صورت

های رشد، رشاد، مرشد و راشدون به کار رفته که در آنها عموماَ هدایت، نجات، صلاح و کمال مد نظر بوده است؛ برای نمونه در آیه 256 سوره بقره، رشد در مقابل غَیی به کار رفته است و رشد را در اینجا به معنی راه درست و غی به معنی راه انحرافی گرفته اند. (مکارم شیرازی: 1353، ص 204 و 205) رشد یافتگان یا راشدون، در تعبیر قرآن اشخاصی دارای ایمان و تقوا هستند، که به راه هدایت و سعادت انسان در جامعه دست یافته اند. (وَ إِذَا سَأَلَکَ عِبَادِی عَنی فَإِنی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعْوَهَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْیسْتَجِیبُواْ لی وَ لْیؤْمِنُواْ بی لَعَلَّهُمْ یرْشُدُون) ؛ «چون بندگان

من درباره من از تو بپرسند، بگو که من نزدیکم و به ندای کسی که مرا بخواند پاسخ می دهم. پس به ندای من پاسخ دهند و به من ایمان آورند تا راه راست یابند» و همچنین این صفت، برای کسانی به کار رفته است که مخالف کفر و فسق و عصیان بوده، دوستدار ایمان و تقوا هستند. (بقره آیه 186)

البته می بایستی توجه داشت که در اقتصاد متعارف، واژه توسعه، گسترده تر از واژه رشد می باشد؛ در حالی که براساس تعالیم قرآنی، جامعه رشد یافته، متعالی تر از جامعه توسعه یافته است. اگرچه به نظر می رسد که نمی توان با واژه شناسی و صرفاً بررسی و تحلیل لغوی و مفهومی این دو واژه، به مفاهیم مدنظر در رشد و توسعه ادبیات اقتصادی امروز دست یافت؛ ولی این بررسی، مبین این است که اسلام، در معنا و مفهوم تضادی با رشد و توسعه ندارد. در کل، می توان گفت که مجموعه مفاهیم و آموزه های متعالی اسلام، در بعد اقتصادی مفهوم بسیط و پایه ای از توسعه را در اختیارمان قرار می دهد که به دور از نقش فریب کارانه و کارکرد استعماری واژه توسعه غربی است. مفهومی که در خود رونق اقتصادی، شکوفایی اقتصادی، خوداتکایی اقتصادی، عدالت اقتصادی و معنویت اقتصادی را نهفته دارد. از نظر اسلام، نه فقط تضاد و تقابلی میان توسعه و علی الخصوص توسعه اقتصادی نیست، بلکه اعتقاد به توسعه، امری فطری است؛ چرا که در توسعه، دست یافتن به وضعیتی مطلوب مد نظر است و این امر بیان دیگری از مفهوم تکامل انسان است. اسلام، از سویی بیان می کند که انسان، به طور فطری کمال طلب است و این کمال خواهی، در همه ابعاد مطرح می باشد؛ به همین جهت می توان گفت که تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام، می تواند مقدمه این کمال باشد.

اسلام به صراحت بیان می دارد که فرد مسلمان به طور طبیعی به توسعه به معنای وضعیتی معتقد باشد که در آن امکان تکامل انسان وجود دارد. از سوی دیگر، از دیدگاه اسلام، افراد از عنصر اختیار برخوردارند و این، از پیش شرطهای لازم و ضروری برای تحقق توسعه در جوامع بشری است. بی تردید اگر افراد معتقد به جبر باشند و برای خود، انتخاب و اختیاری قائل نباشند، هرگز نمی توانند آفرینندگان بنای عظیم توسعه باشند. بنابراین چون اسلام، انسان را کمال طلب و مختار می داند و اعتقاد به توسعه، از

لوازم این دو محسوب می شود، در نتیجه، اسلام خود به خود اعتقاد به توسعه و کمال را تأیید می کند.

علاوه بر این در اسلام، عناصر دیگری نیز وجود دارند که تقویت و احیای آنها، می تواند میان مسلمانان توسعه برانگیز باشد. از جمله به مواردی چون: فرهنگ کار و تولید، حرمت اسراف و تبذیر، پیوستگی مادیت و معنویت، موظف شدن مسلمانان به آباد کردن زمین، فراخوان اسلام به آموختن علوم و فنون و صنایع، اعتقاد به جامعه آرمانی، مذمت فقر مالی، رعایت نظم و برنامه ریزی و. . . اشاره داشت. هر کدام از این موارد، به تنهایی می تواند در تحقق بخشی از فرایند توسعه در جامعه دخیل و

سهیم باشند. در برایندی کلی می گوییم که اسلام، نه تنها مخالفتی با توسعه ندارد، بلکه درون خود، دارای عناصری است که احیای آنها، می تواند به صورت مطلوب در زمینه تحقق توسعه در حدی تصور نشدنی مفید و مؤثر باشد. به عبارت دیگر، اسلام به بهترین نحو و در عالی ترین شکل خود دارای فرهنگ توسعه است و این مسلمانان هستند که بایستی این فرهنگ را با تأسی از اسلام، به صورت بالفعل در آورند. در آن صورت، به همه جنبه های مثبت توسعه اقتصادی غرب نائل شوند و نه فقط از همه جنبه های منفی آن به دور باشند، بلکه جامعه ای داشته باشند که در همه ابعاد انسانی، الگو و نمونه باشد که البته اقتضای این فرهنگ، همین است.

6. نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب از دیدگاه اسلام

اشاره

شاید به حج در نگاه اول فقط از جنبه بعد عبادی توجه شود؛ ولی با کنکاش در ابعاد و زوایای آن، می توان ابعادی اجتماعی و اقتصادی هم پیدا کرد. حج می تواند نقش عمده و مهمی در تحقق توسعه اقتصادی داشته باشد. با نظر به اهمیت بحث، در اینجا با عنایت به حج به مؤلفه ها و شاخص هایی می پردازیم که از دیدگاه اسلام در تحقق توسعه اقتصادی نقش داشته باشد.

الف) نقش حج در تحقق رشد اقتصادی

رشد، از مفاهیم فرهنگ اسلامی (مطهری: 1368، ص127) و دارای محتوای بسیار وسیع و پردامنه می باشد. (طباطبایی: 1417، ج13، ص264 و ج2، ص۰26)

این موضوع آنچنان در مفاهیم اقتصادی دارای اهمیت و اعتبار است که همان طوری که در مقدمه اشاره کردیم، برخی توسعه اقتصادی را معادل رشد اقتصادی و به معنای افزایش تولید تلقی کردند. رشد در مباحث اقتصادی، متوجه پیشرفت و تحول در برخی جنبه های اقتصادی است که ابعاد گوناگون مفهوم عام توسعه اقتصادی را تشکیل می دهد؛ اما رشد در

فرهنگ اسلامی، مفهومی بسیار عام تر از توسعه اقتصادی دارد؛ بلکه فرهنگ و سنّت است که توجه جدی به آن، جایگاه توسعه اقتصادی در اسلام را نشان می دهد.

بررسی آیات، روایات و مطالبی که در فقه، اخلاق و تعالیم اجتماعی اسلام درباره رشد وارد شده است، بیانگر این اصل است که اسلام، منشأ تئوری توسعه در تمام ابعاد از جمله توسعه اقتصادی بوده و هست. قرآن کریم رشد را راه و شیوه ای در زندگی اجتماعی معرفی می کند.

(سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِی الَّذِینَ یتَکَبَّرُونَ فِی الأَرْضِ بِغَیرِ الْحَقِّ وَ إِنْ یرَوْا کُلَّ آیهٍ لا یؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ یرَوْا سَبِیلَ الرُّشْدِ لا یتَّخِذُوهُ سَبِیلاً وَ إِنْ یرَوْا سَبِیلَ الغَی یتَّخِذُوهُ سَبِیلاً ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ) (اعراف: 146)

آن کسانی را که به ناحق در زمین سرکشی می کنند، زودا که از آیات خویش رویگردان سازم، چنان که هر آیتی را که ببینند ایمان نیاورند و اگر طریق هدایت ببینند از آن نروند و اگر طریق گمراهی ببینند از آن بروند؛ زیرا اینان آیات را دروغ انگاشتند و از آن غفلت ورزیدند.

یا در جای دیگری آمده است:

(یهْدِی إِلَی الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَ لَنْ نُشْرِکَ بِرَبِّنا أَحَداً) ؛ «به راه راست هدایت می کند. پس ما بدان ایمان آوردیم و هرگز کسی را شریک پروردگارمان نمی سازیم» . (جن: 2)

در مقابل رشد در قرآن، واژه غی به مفهوم خسران و باختن آمده است که در آیه 146 سوره اعراف، به آن اشاره شده است. واژه رشد در اسلام آنچنان ارزش و اهمیتی دارد که در روایات آمده است که سنّت پیامبر، رشد بود. (نهج البلاغه، خطبه 94) به طور اساسی پیامبر9، به سوی رشد هدایت می کرد. «هدی الی الرشد؛ همه را به رستگاری هدایت کرد» . (نهج البلاغه، خطبه 195) رشد، در نظام اقتصادی اسلام نیز، دارای جایگاه بسیار با اهمیتی است و از شرایط اساسی صحت معاملات اقتصادی و عقود مانند بیع، اجاره، رهن و. . . به حساب می آید. (شهید ثانی، ج4 و3) رشد در اصطلاح فقها، کیفیت نفسانی است که شخص را از فساد مال و خرج کردن در اموری که شایسته عقلا نیست باز می دارد. (حلی: 1388، ص123) آنچنان که محقق حلی در تعریف شخص دارای رشد می گوید: «هو آن یکون مصلحا لما له؛ شخص، قدرت اداره درست اموالش را داشته باشد» . (حلی: 1388، ص81)

صاحب جواهر درباره رشد، معتقد است: «انه العقل و اصلاح المال» ؛ «رشد، همان عقل و قدرت اداره درست مال است» . (نجفی: 1365، ج4، ص121)

اسلام با طرح موضوع رشد، علاوه بر تبیین اهمیت توسعه در تمام ابعاد، با تأکید بیشتر به دنبال توسعه اقتصادی بوده و هست. بدون تردید اگر تمام زوایای مسئله رشد در خصوص سرمایه های اقتصادی بررسی شود، تمام ابعاد موضوع توسعه اقتصادی در فرهنگ اسلام، تا حدودی روشن خواهد شد. از مواردی که می توان در تبیین رشد اقتصادی مطلوب از دیدگاه

اسلام بیان کرد، آیه شریفه: (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) (بقره: 198) است.

این آیه به صراحت بیان می کند که حج، با دارا بودن بُعد معنوی و عرفانی عمیق و گسترده، ابعاد دیگر آن خصوصاً بعد اقتصادی و مادی آن مورد تردید واقع شده است؛ به طوری که گفته می شد: مگر ممکن است، این عبادت بسیار معنوی، همراه با بُعد مادی و اقتصادی باشد. بلکه این مسائل را منافی با روح حج می دانسته اند و این خاصیت یک سونگری به حج است. این توهم، زمان جاهلیت هم وجود داشت و خیال می کردند، معامله، تجارت و کسب و کار در ایام حج، حرام و باعث بطلان آن می شود. (طبرسی: 14۰8، ج1، ص295)

این آیه، حکم گناه بودن معامله را در ایام حج نادرست دانست و اعلام نمود که در موسم حج، هیچ گونه منعی در مورد معامله و امور اقتصادی وجود ندارد. شکی نیست که مراد از فضل در آیه، فضل و بهره مادی است چون در مسائل معنوی، جای هیچ گونه تردیدی نبود تا بفرماید: (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ. . .) همچنان که مراد از ابتغاء، پس از اتمام حج نیست؛ چون در معامله و تجارت بعد از اعمال حج، جای بحث و گفت وگو نبوده است؛ بلکه آنجا که محل کلام بود، معامله و تجارت در اثناء عمل بود. آیه مبارکه نیز در ردّ مراد این نوع تفکر، با صراحت تمام فرمود: هیچ گونه مانع و اشکالی وجود ندارد که مردم از فضل خدا بهره مند شوند؛ بلکه با توجه به معنای ابتغاء (ابتغاء: فقد خصّ بالاجتهاد فی الطلب - بغیت الشیء اذا طلبت اکثر ما یجب و ابتغیت کذلک) بنابراین، می توان در راه کسب آن، اجتهاد و کوشش کرد و حتّی می توان با ملاحظه «من ربّکم» به آن رنگ عبادت داد تا از مصادیق بارز آیه. (رِجالٌ لا تُلْهِیهِمْ تِجارَهٌ وَ لا بَیعٌ عَنْ ذِکْرِ اللهِ) ، «مردان الهی کسانی هستند که نه تجارت آنها را از یاد خدا باز می دارد نه خرید و فروش» . (نور:37) به شمار آید. پس بایستی مواظب بود که تجارت، در خلال حج ابتغاء من فضل الله باشد. مؤید دیگر بر اطلاق ابتغاء فضلا من ربّکم بر امور مادی، نظایر این آیه در قرآن است که ابتغاء فضل الله بر امور مادی اطلاق شده است. از جمله، خداوند در سوره جمعه فرمود: هنگامی که نماز پایان گرفت، شما آزادید در زمین پراکنده شوید و از فضل الهی طلب کنید. (جمعه:10؛ آل عمران: 174؛ نحل: 14؛ اسراء: 12)

از سوی دیگر، این گونه یک سونگری به حج، در زمان ائمه (ع) ، برای اصحاب ایجاد سؤال کرد که آیا تجارت و بهره مندی مادی در ایام حج، ضرری به حج می رساند یا نه. چنان که شخصی مثل معاویهٔ بن عمار به امام صادق (ع) عرض کرد: مردی برای تجارت به طرف مکه حرکت می کند یا شتری دارد که کرایه می دهد. آیا حجّش ناقص است یا کامل؟ حضرت پاسخ فرمودند: حجّش کامل و تمام است. (کلینی رازی: 1362، ج4، ص275) واضح است که میان جمعیت های گوناگون که از تمام نقاط مسلمان نشین گیتی هر ساله در مکه گرد می آیند، افرادی که در امور تجاری و اقتصادی تخصص دارند، فراوانند اگر مسلمانان بخواهند، چنان که شارع اسلام در نظر داشته، از مزایای حج بهره گیرند، به حکم اخوت اسلامی و به حکم اینکه هر مسلمانی وظیفه دارد به مسلمانان دیگر کمک

و مساعدت کنند، (یحق علی المسلمین الاجتهاد فی التواصل و التعاون علی التعاطف و المواساه لاهل الحاجه و تعاطف بعضهم علی بعض حتّی تکونوا کما امرکم الله عزوجل رحماء بینهم. . . . (کلینی: 1388، ج1، ص379) لازم است در فرصت های مناسب، در این اجتماع بزرگ درباره امور اقتصادی، تجاری و صنعتی، به گفت وگو و تبادل نظر بپردازند و نیازمندی های یکدیگر را برطرف کنند و از متخصصان و کارشناسان یکدیگر استفاده کنند، تا خودکفا شوند و از سلطه بیگانگان رهایی یابند. از طرف دیگر، رفت و آمد

حجاج، از کشوری به کشور دیگر و ایاب و ذهاب و روبه راه کردن نیازمندی هاشان از قبیل: تهیه مسکن، وسیله سواری، خواربار و دیگر احتیاجات و همچنین کالاهایی که هنگام فراغت از اعمال حج و در وقت آمدن به مکه و برگشتن به وطن خود خرید و فروش می کنند، همه و همه موجب رونق اقتصادی و باعث تحرک چرخ و پراقتصاد کشورهای اسلامی می شود و از حبس و تراکم ثروت جلوگیری می کند.

خداوند متعال برای مقابله با این طرز تفکر، آیات متعددی را نازل کرده است که تعدادی از آنها به شرح ذیل است: (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) ؛ «گناهی بر شما نیست که از فضل پروردگار خود (منافع اقتصادی در ایام حج) برخوردار شوید» . (بقره: 198)

بدین ترتیب است که مغزهای متفکر اقتصادی مسلمانان، پس از مراسم حج یا قبل از آن، دور هم می نشینند و با همفکری و همگانی، شالوده محکمی را برای اقتصاد کشورهای اسلامی پی ریزی می کنند. همچنین این آیه را می توان مؤیدی بر نقش حج در رشد اقتصادی دانست؛ چرا که محتوای آیه و تبعات آن، همگی در راستای رشد اقتصادی مطلوب از دیدگاه اسلام قابل بیان و تبیین است. در واقع، خرید و فروشی که به آن تأکید شده، از جمله عوامل اصلی تحقق رشد اجتماعی است.

ب) نقش حج در تحقق رفاه اجتماعی

از موارد دیگری که در نظام توسعه اقتصادی اسلامی می بایست به آن توجه شود، نظام رفاه و تأمین اجتماعی است. دیدگاه اسلام بر این است که آن چه در جهان خلقت وجود دارد، همگی در راستای تأمین رفاه و آرامش انسان هاست.

(اللهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزْقاً لَکُمْ وَ سَخَّرَ لَکُمُ الْفُلْکَ لِتَجْرِیَ فِی الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَ سَخَّرَ لَکُمُ الْأَنْهارَ * وَ سَخَّرَ لَکُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَیْنِ وَ سَخَّرَ لَکُمُ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ * وَ آتاکُمْ مِنْ کُلِّ ما سَأَلْتُمُوهُ وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللهِ لا تُحْصُوها إِنَّ الْإِنْسانَ لَظَلُومٌ کَفَّارٌ) (ابراهیم: 32- 34)

خداست که آسمان ها و زمین را آفرید و از آسمان باران نازل کرد و بدان باران برای روزی شما میوه ها رویانید و کشتیها را رام شما کرد تا به فرمان او در دریا روان شوند و رودها را مسخر شما ساخت و آفتاب و ماه را که همواره در حرکتند رام شما کرد و شب و روز را مسخر شما گردانید و هر چه از او خواسته اید به شما ارزانی داشته است و اگر خواهید که نعمتهایش را بشمارید، نتوانید، که آدمی ستمکار و کافر نعمت است.

مطابق این آیه، خداوند نعمت های فراوان و مناسب نیاز انسان ها را آفرید و آنها را مسخر انسان کرد تا بتواند زندگی مناسب شأن و کرامت خود به پا دارد. بر این اساس، یکی از اهداف توسعه اقتصادی

در نظام اسلامی، تحقق بخشیدن غایات اسلامی و رساندن جامعه به رفاه مطلوب اسلامی است. همچنین از مسئولیت هایی که اسلام، بر عهده تمام مسلمانان به ویژه دولت گذاشته، تأمین نیازهای ضروری افراد است که به علل گوناگون یا درآمدی ندارند یا درآمدشان برای تأمین زندگی کافی نیست. در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است: «کسی که خداوند، او را مسئول امور مسلمانان کرده است؛ اما به نیازها و فقر آنها بی توجهی می کند، خداوند نیز به نیازها و فقر او بی توجهی خواهد کرد.» (سنن ابی داوود: ج2، ص122)

امام علی (ع) در نامه خود به مالک اشتر، پس از سفارش اصناف چهارگانه کشاورزان، صنعتگران، بازرگانان و کارمندان که نیروهای فعال و مولد جامعه اند، متوجه طبقه دیگری متشکّل از یتیمان، مسکینان، ناتوانان و معلولان شده است و می فرماید: «سپس خدا را در مورد طبقه پایین مردم در نظر بگیر. آنان که راه چاره ای ندارند و درماندگان، نیازمندان، بیماران و زمینگیران هستند. به درستی که در این طبقه، افرادی قانع وجود دارند که نیازشان را به روی خود نمی آورند. برای خدا، حقّی را که خداوند نگهبانی آن را برای آنان به تو سپرده، حفظ کن و بخشی از بیت المال و بخشی از غلّه های زمین های خالصه را در هر شهر به آنان واگذار» . (سید رضی نهج البلاغه، نامه امام علی به مالک اشتر)

آیه (وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ . . . * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکرُوا اسْمَ اللهِ) (حج: 27 و 28) بیانگر یکی از مصادیق بارز منافع اقتصادی حج در راستای تحقق رفاه اجتماعی است. آیه دلالت دارد که مردم در ایام حج، از مزایای مادی نیز استفاده ببرند و از نعمت های خداوندی بهره گیرند. آنها سودی به دست آورند و برای رونق بخشیدن اقتصاد تلاش کنند. (بقره: 198) سودآوری و سودبخشی حج، از ارکان و لوازم تحقق رفاه اجتماعی در جامعه است. از این رو، در یکی از روایت ها هم به این مضمون اشاره شده و چنین آمده است:

«خداوند انسان ها را آفرید. . . و آن را به حج دستور داد که اطاعت دین و مصالح دنیای آن ها را در بردارد. در موسم حج، مسلمانان از مشرق و مغرب عالم اجتماع می کنند تا با یک دیگر آشنا گردند و برای این که هر ملّتی از تجارت ها و فراورده های اقتصادی ملت های دیگر استفاده کنند و

به جهت این که مسافران و حمل و نقل کنندگان در این سفر، با کرایه دادن وسیله های نقلیه خود بهره ببرند و به دلیل این که با آثار و اخبار پیامبر (ع) آشنا شوند. این آثار همچنان زنده بماند و به دست فراموشی سپرده نشود. اگر بنا باشد هر ملتی فقط به آن چه در محیط خودش وجود دارد اتکا داشته باشد و به آن توجه کند، هلاک و شهرها ویران می شود و استفاده ها و منافع بازرگانی از بین می رود و اخبار و آثار پیامبران نابود می شود» . (حر عاملی:14۰2، کتاب حج، باب1، حدیث18)

توجیه دیگری که این آیه دارد، جنبه روانی قضیه است که ابتدا برای جذب مردم عادی به سوی

خانه خدا، بر منافع مادی تکیه کرد. به تعبیر مرحوم علامه طباطبایی، از آنجایی که انسان، فطرت حب الذات دارد و منافع خودش را دوست دارد، در همان اول فرمود: (لِيشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) . (المیزان، ذیل آیه)

از جمله آیات دیگر، آیه دوم سوره مبارکه مائده می باشد که خداوند متعال، ضمن خطاب به مؤمنان فرمود: احترام آنهایی که به دلیل معاش و معادشان قصدخانه خدا را کرده اند نگه دارید. (مائده: 2) ؛ یعنی این زائرین خانه خدا انسان های محترمی هستند. نباید حریم آنها حلال شمرده شود.

شاهد قطعی بر این که مراد از منافع، منافع اقتصادی هم هست تمسک امام رضا (ع) به این آیه شریفه است که در ضمن بیان علل و فلسفه حج فرمود: منافع و آثار حج، تمام اهل زمین از شرق و غرب و برّ و بحر را فرا می گیرد. چه آنها که حج به جا می آورند و چه آنها که به جا نمی آورند. کسانی چون تجّار، کسبه، نیازمندان و حاجتمندان. . . قرآن برای همین منافع فرمود: (لِيشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) (مجلسی: ج96، ص32)

علاوه بر این که لسان این آیه، لسان مدح است و نیز بُعد اقتصادی آن مقدم بر بُعد عبادی (رِضْواناً) شده است و از تقابل (فَضْلاً مِنْ رَبِّهِمْ وَ رِضْواناً) به خوبی استفاده می شود که مراد از (فَضْلاً مِنْ رَبِّهِمْ) ، منافع اقتصادی می باشد. شاهد قرآنی دیگر بر بُعد اقتصادی حج، آیه ای از سوره مبارکه قصص است که خداوند متعال ضمن منّت گذاشتن بر مشرکان، بر دو نعمت تأکید فرمود: یکی امنیت و دیگری مواهب اقتصادی.

(أَ وَ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً آمِناً يجْبى إِلَيهِ ثَمَراتُ كُلِّ شَىءٍ رِزْقاً مِنْ لَدُنَّا وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يعْلَمُونَ) ؛ «آیا ما حرم امنی در اختیار آنها قرار ندادیم که محصولات هر شهر و دیاری به سوی آن آورده شود، ولی اکثر آنها نمی دانند» . (قصص: 57)

باید توجه داشت که کلمات (كُلِّ شَىءٍ) ، (رِزْقاً مِنْ لَدُنَّا) و فعل (يجْبى) که دلالت بر استمرار دارد، اهمیت مطلب را دو چندان خواهد کرد. به علاوه، این دو نعمت، متعلق به زمانی بود که آنها مشرک بودند چه رسد به این که موحد شوند. اگر مردمی که در شهرها و آبادی ها زندگی می کنند،

ایمان بیاورند و تقوا پیشه کنند، بر آنها برکات آسمان و زمین را می گشاییم. (اعراف:96)

شاهد قرآنی دیگر، آیه 28 سوره توبه است:

از آنجایی که، اهل مکه در انتظار سود و تجارت بودند، ترسیدند که نکند به دلیل این منع، تجارت آنها از رونق بیفتد و وضع اقتصادی آنان خراب شود. از این رو خداوند، در مقام دلداری آنها وعده فرمود که به زودی شما را از فضلش بی نیاز می کند. همچنان که تاریخ گواهی می دهد که بزرگ ترین بازار، از جمله بازار معروف عکاظ در موسم حج برپا می شود. احتمالاً سوره قریش، (لإِيلافِ قُرَيشٍ *

إِيلافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتاءِ) را بتوان مؤید دیگر قرآنی بر این گونه بازار دانست. تمامی مواردی که در اینجا بحث شد، از دیدگاه اسلام دارای رابطه مستقیم با رفاه اجتماعی، در راستای تحقق توسعه اقتصادی مطلوب است.

ج) نقش حج در تحقق عدالت اجتماعی

در تعریف لغوی عدل آمده است: «العدل: الانصاف و هو اعطاء المرء ماله و اخذ ما علیه» . (مصطفی ابراهیم، ج2، ص594) عدل یعنی: انصاف و این که به هر فرد چیزی بدهی که به او اختصاص دارد و از او هر آن چه بگیری که باید گرفت.

امام علی (ع) در این زمینه می فرماید

«العدل وضع کل شیء موضعه» ؛ «عدالت آن است که هر چیزی در جای خودش قرار گیرد» .

یا «العدل اعطاء کل ذی حق حقه» ؛ «عدالت آن است که حق هر صاحب حقی، داده شود» .

مرحوم علامه طباطبائی معنای اصلی عدالت را اقامه مساوات میان امور می داند. بنابراین در تعریف آن می گویند: «به هر امری، آن چه سزاوارست بدهی، تا همه امور مساوی شود و هر کدام در جای خود که مستحق آن است قرار گیرد» . (طباطبائی، ج12، ص276) شهید مطهری نیز، عدالت را رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق هر ذی حق به او تعریف می کند. (مطهری:172، صص 59-62)

فلاسفه غربی نیز بسته به دیدگاهی که دارند، برای عدالت تعاریف متفاوت و تا حدی متضاد ارائه کرده اند؛ برای مثال، برتراندراسل، معتقد است که عدالت، عبارت از هر چیزی است، که بیشتر مردم آن را عادل بدانند. (راسل: 1341، ص43) افلاطون نیز، عدالت را مادر همه فضایل اخلاقی می دانست. (مطهری: 1372، ص38)

همچنین عدالت در اسلام، همواره از موارد بحث برانگیز و جدی بوده است. تا جایی که یکی از اصول دین، در مکتب تشیع ارائه گردیده. در فلسفه نیز، عدل و عدالت از اساسی ترین مفاهیم در باب عقل عملی است؛ چراکه حکیمان با تقسیم عقل - به اعتبار مدارکش - به دو قسم عقل نظری و عقل عملی، بر این باورند که دامنه عقل عملی، محدود به چند مفهوم کلی، همچون: تحسین عدالت، علم، شجاعت و ناپسند شمردن ظلم است. (مظفر: 1372، ص222 (

البته حق مطلب نیز این است؛ زیرا علم و شجاعت نیز، وقتی پسندیده اند که مطابق عدالت باشند؛ وگرنه علم، ویرانگر و شجاعت ظالمانه نیز کم نبوده و نیست. حتی مفهوم شریفی مانند: راستگویی وقتی تحسین برانگیز است که بر طبق عدالت باشد؛ وگرنه صداقتی که به ظلم و تباهی بیانجامد، ظلمی آشکار است که شایسته هیچ ستایش عاقلانه ای نخواهد بود. با این بیان می توان گفت که عدالت، مفهومی در عرض سایر مفاهیم اخلاقی نیست؛ بلکه اساساً، عدالت روشی است که می تواند سنگ

محک تمام ارزش های دیگر و سنگ بنای تمامی ابعاد زندگانی انسانی باشد. بنابراین در برایندی کلی می توان گفت که عدالت، فقط مشترکی لفظی در جوامع گوناگون و فرهنگ های متفاوت با معنایی جداگانه نیست؛ بلکه واژه ای جهان شمول و جهان گیر است که در هر مکتب و مرامی تعریف جداگانه ای دارد. شاید بتوان در بحثی کلی و چارت پیرامونی، عدالت را تبعیض نداشتن و رعایت مساوات، در اعطای حقوق به دارندگان اختصاصات متساوی، به حساب آورد. اگر این تعریف جهان شمول نباشد و تعریف واحدی از عدالت پذیرفته نشود، لااقل یکی از لوازم اصلی عدالت مطرح است. نکته ای که همراه با عدالت، بحث برانگیز است، واژه قسط است. کلمه قسط، در دیدگاه اسلام نیز، همان معنای کلمه عدل را داراست و تفاوت خاص و چندانی میان این دو وجود ندارد.

در نگاه بعضی از دین پژوهان، عدل، رعایت استحقاق قانونی هر فرد، در مقابل نقشی است که در اجتماع دارا می باشد. به عبارتی، اعطای حقوق، به اندازه قراردادهای بسته شده است. حال آنکه قسط، اعطا و رعایت حقوق واقعی فرد است که امکان دارد از میزان قرار دادی بیشتر و یا کمتر باشد. (شریعتی: بی تا، صص331- 332)

اهمیت عدالت در اسلام، تا به آنجاست که هیچ قانونی در نظام اسلام نیست؛ مگر اینکه از عدل سرچشمه گرفته است؛ بنابراین عدالت در اسلام، از اصولی است که تخصیص بردار نیست. (سبحانی، صص 418-419) در محتوایی کلی می توان گفت که از دید اسلام، نیاز به عدالت، دو جهت است؛

1. اینکه زندگی اجتماعی در بشر تکامل یافته نیست و این عدالت است که هم راه تکامل را هموار می کند و هم در نهایت، مقصود این تکامل است.

2. از این جهت که رفتار بشر، تحت تأثیر خواسته های درونی او است و این خواسته ها، با رعایت حقوق دیگران تطابق ندارد؛ بلکه بیشتر در خلاف جهت آن است.

بنابراین بر این اساس است که در اسلام، کنترل فردی و اجتماعی را در راستای تحقق عدالت، از اهداف اساسی دین بر شمرده است. عدل به مفهوم اجتماعی اش، در قرآن هدف نبوت معرفی شده است: (لَقَدْ أَرْسَلْنا

رُسُلَنا بِالّبَینات وَ أنْزَلْنا مَعَهُمُ الّکِتابَ وَ الّمِیزانَ لِیقُومَ النَّاسُ بِالّقِسْطِ) ؛ «ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آن ها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حق از باطل) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند» . (حدید: 25)

همچنین، به مفهوم فردی اش مبنای معاد است: (وَ نَضَعُ الْمَوازِینَ الْقِسْطَ لِیوْمِ الْقِیامَهِ) ؛ «ما ترازوی عدل را در روز قیامت بر پا می کنیم» . (انبیاء 47)

بنابراین، بر این اساس است که می گوییم: اقامه قسط و عدل در میان مردم، طبق بیان قرآن کریم، هدف بعثت انبیا بوده است و این هدف بزرگ، فقط با قدرت و حکومت به دست آمدنی است.

(حکیمی: 1354، ج2، ص413) اصولاً در اسلام، عدالت مبتنی بر ایمان است. چنان که شهید مطهری، درباره رابطه میان ایمان و عدالت معتقد است. «ایمان به خداوند، زیر بنای اندیشه عدالت و حقوق ذاتی مردم است و بهترین ضامن اجرای عدالت ایمان می باشد» . (مطهری: 1354، ص124) اهمیت عدالت در اسلام، تا به آن حد است که بعضی عالمان دینی معتقدند: هیچ امری در اسلام نیست، مگر اینکه هدف آن، تحقق عدالت در حیات اجتماعی بشر است. (سبحانی، ص۴۰9) شهید مطهری در باب اهمیت عدالت در اسلام می گوید: «کلام اسلامی، بیش از هر چیزی به مسئله عدل پرداخت. برای فقه اسلامی، قبل از هر چیزی مسئله عدل مطرح شد و در جهان سیاست اسلامی، بیش از هر کلمه ای، کلمه عدل به گوش می خورد» . (مطهری: 1372، ص38)

تحقق عدالت اجتماعی را در حج می توان در ذبح هایی دانست که هر کدام از حجاج، طبق دستور شرع به عنوان قربانی یا کفاره ذبح می کنند و در راهی که معین شده است به مصرف می رسانند. (فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) ؛ «خودتان از قربانی ها بخورید و بینوای بی چیز را از آن بخورانید» . (حج: 28)

دین اسلام، از هر فرصتی حداکثر استفاده را برای تأمین مقصود خود به کار می برد که از بین بردن فاصله طبقاتی و ایجاد اتحاد و همبستگی است. برنامه ریزی های اجتماعی اسلام، به گونه ای است که ثروتمندان را با تهی دستان ارتباط می دهد و میان آنان مهربانی برقرار می کند. بنابراین، علاوه بر این که به ثروتمندان دستور می دهد که برای از بین بردن شکاف طبقاتی از اموال خود انفاق کنند، در روز عید قربان بر کسانی که در منی هستند واجب و بر کسانی که در جاهای دیگرند مستحب مؤکد گردانید که قربانی کنند. تا نیازمندان و مستمندان از گوشت آن بهره مند شوند. (شهید ثانی، ج1، ص238)

چنان که در قرآن مجید، در چند مورد تذکر داده شده: (وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ * وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) .

هر ساله در موسم حج، میلیون ها رأس گوسفند، گاو، و شتر ذبح می شود. اگر زمامداران مسلمانان بخواهند، می توانند با برنامه ریزی صحیح از این همه ذبیحه به گونه شایسته ای به نفع مستضعفان استفاده کنند و نگذارند

که هر سال، این ثروت عظیم نابود و زیر خاک ها مدفون شود. نظر اسلام این است که مسلمانان مستضعف، از گوشت های قربانی استفاده ببرند تا توسعه و گشایش در زندگی ایشان به وجود آید؛ زمان پیغمبر (ص) و در صدر اسلام، تعداد حجاج زیاد نبود و آن چه از حیوانات به عنوان هدیه و کفاره ذبح می شد، به مصرف می رسید و مردم از آنها بهره مند می شدند و چنین نبود که به اسراف و تبذیر منجر شود؛ اما در عصر ما مشاهده می کنیم که مسافرت، به سهولت انجام می شود و جمعیت مسلمانان هم افزایش یافته است. چون چهارپایانی که در مراسم حج ذبح می کنند، فراوان است بدون این که استفاده شود، در مذبح رها می شوند. آن گاه برای این که عفونت فضا را فرا نگیرد و موجب

بیماری نشود، آنها را زیر خاک دفن می کنند. واضح است که این کار اسراف و مخالف دستور قرآن و شرع مبین می باشد. محمد بن مسلم، در این زمینه از حضرت صادق (ع) چنین نقل کرده است.

«سألته عن اخراج لحوم الاضاحی من منی فقال کنا نقول لا یخرج منها شیء لحاجة الناس الیه و امّا الیوم فقد کثر الناس فلا بأس باخراجه» . از آن حضرت پرسیدم که آیا می توانند گوشت های قربانی را از منی بیرون ببرند و در جای دیگری به مصرف برسانند؟ فرمود: چون در زمان سابق، مردم به آنها احتیاج داشتند (و مردم مکه و اطراف مکه از آن استفاده می کردند) بردن آنها به جای دیگر جایز نبود؛ اما اکنون که جمعیت حجاج فراوان شده است، (و گوشت از میزان مصرف مردم مکه و نواحی آن بیشتر است) اشکالی ندارد که به خارج از مکه و منی حمل شود (و به مصرف مستمندان برسد) . (کلینی: 1362، ج6، ص561)

بنابراین از این حیث هم می توان نتیجه گرفت که فلسفه قربانی در حج، تحقق عدالت اجتماعی است که از ارکان اصلی توسعه اقتصادی مطلوب اسلام است.

د) نقش حج در تحقق اشتغال با محوریت گردشگری

یک - اهمیت گردشگری

امروزه گردشگری از مهم ترین مؤلفه های ایجاد اشتغال در دنیا مطرح است؛ به طوری که پس از نفت و معدن دومین صنعت محسوب می شود. گردشگری، رو به رشدترین صنعت اشتغال زا در دنیا و در حال تبدیل شدن به رکنی اصلی از اقتصاد تجاری جهان است. از این روست که امروزه، جهانگردی گسترده ترین صنعت خدماتی دنیاست و جایگاه ویژه ای در عرصه های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دارد. (فقیهی: 1382، ص142)

بدون تردید، گردشگری پدیده قرن بیستم است و نمی توان آن را نادیده گرفت؛ بلکه بایستی به آن مانند پدیده ای جذاب نگریست. از این روست

که رشد روزافزون و شتابنده گردشگری، موجب شده است که بسیاری از صاحب نظران، قرن بیستم را قرن گردشگری بنامند.

در دهه ۱۹۹۰، گردشگری به عنوان بخش مهمی از برنامه ریزی در سیاستگذاری های اروپا قرار گرفت. این امر تا آنجا پیش رفت که براساس گزارش کمیسیون اروپا در سال 1992، گردشگری 5/5 درصد درآمدهای جامعه اروپا را به خود اختصاص داده است و 5/7 میلیون نفر کارگر، تمام وقت و 10 میلیون نفر، به جای شغل دوم، به فعالیت در این بخش اشتغال داشته اند. بدون تردید، ویژگی فرا ملیتی بعضی از مشاغل گردشگری، موجب توسعه شبکه سیاست گذاری وسیع اروپا شده است. این امر تا آنجا پیش رفت که نگرانی از ابعاد اجتماعی، فقر و اشتغال به خصوص در نواحی که سود دهی

ندارند، امیدهایی را برای کاربرد گردشگری مانند ابزاری برای تولید اشتغال و توسعه اقتصادی در سطوح ناحیه ای به وجود آورد. بنابراین با توجه به جاذبه های طبیعی، تاریخی، فرهنگی و مذهبی ایران، گردشگری می تواند منبع درآمد بسیار خوب و مطمئنی برای کشور باشد و پرداختن مناسب به این صنعت، می تواند باعث جایگزینی کامل آن با صادرات نفت شود.

به نظر متولیان امور، در قرن بیست و یکم، انقلابی در گردشگری رخ می دهد. انقلابی که امواج آن در اقصی نقاط جهان اثرگذار خواهد بود. (سازمان جهانی جهانگردی:۰138)

آنچه لازم است مدیران جهانگردی بدانند، این است که دبیرکل سازمان پیشین جهانگردی، در سال 1998 نیز، اعلام کرد که جهانگردی، در پایان قرن حاضر، به صنعت شماره یک جهان تبدیل می شود. (گی: 1382، ص16) ، (آنتونیو ساویگناک، ص9)

در حال حاضر این سخن تا حد فراوانی به اثبات رسیده است. تا جایی که گردشگری در سراسر دنیا به ویژه در کشورهای در حال توسعه بسیار مورد توجه واقع شده است؛ زیرا شکل دیگر اقتصادی مانند تولید و استخراج منابع طبیعی، به صرفه نیست. از این روست که برنامه ریزان و سیاست گذاران توسعه نیز، از گردشگری، به عنوان رکن اصلی توسعه پایدار یاد می کنند.

دو- مفهوم گردشگری

در قاموس امروز زبان فارسی، جهانگردی به جای واژه توریسم نشسته است. این واژه، از کلمه تور گرفته شده است که ریشه لاتینی) Tournare(دارد و در اصل به معنای ترجمه کردن، غلتانیدن، عوض کردن جهت و برعکس کردن به کار می رود؛ ولی در اصطلاح امروز جهان، توریسم با شرط برگشت به محل اقامت و سکونت، به گردش های کوتاه یا بلندمدت گفته می شود. سازمان جهانی جهانگردی (W. T. O) در تعریف جهانگردی می گوید:

«جهانگرد کسی است که بیش از 24 ساعت، به قصدی غیر از کار، در جایی خارج از موطن خود به سر می برد» .

بنابراین در تبیین مفهوم جهانگردی یا صنعت گردشگری، می توان گفت که به مجموعه ای از عناصر و پدیده های طبیعی و انسانی و فعالیت های مرتبط به آنها و ساختار فضایی آنها، که شرایط جابه جایی و گردشگری انسان ها را فراهم می آورد، صنعت جهانگردی می گویند.

سه - گردشگری از دیدگاه اسلام

فرهنگ را می توان پدیده ای اجتماعی با کارکردها و قابلیت هایی برای حفظ و بازتولید نظام اجتماعی دانست. از این رو، صاحب نظران معتقدند که در نظام اجتماعی حیات یک فرهنگ نیز، تا

حد فراوانی به کارکردهای آن در تأمین نیازهای نظام اجتماعی برمی گردد. فرهنگ، برای آنکه به حاشیه رانده نشود و راه توسعه و تکامل پوید، چاره ای ندارد جز اینکه به تولید و بازتولید ارزش ها و هنجارهای فرهنگی خود بپردازد. از این طریق، به احیا و توسعه الگوهای فرهنگی کمک می کند. یکی از راه های توسعه و تکامل تعاملات فرهنگی، توسعه جهانگردی است.

با بررسی و مطالعه تاریخ هر کشور، می توان دریافت که اشکال گردشگری، در هر دوره تاریخی آن کشور، چشم اندازهای متفاوتی از فضاهای فرهنگی و اجتماعی ایجاد کرده است؛ هر چند که امروزه، متأسفانه، بنا به دلایل متعدد، نقش جهانگردی در تحول و تکامل فرهنگی کشورهای اسلامی چندان چشم گیر نبوده است؛ به این علت که ساخت نظام فرهنگی کشورهای اسلامی، بیشتر تحت تأثیر فرهنگ سوسیالیسم، سرمایه داری یا غربی قرار گرفته است و کمتر از فرهنگ پر مایه اسلامی بهره مند شده اند.

در کل، سیر و سفر و برقراری روابط فرهنگی از طریق جهانگردی، موجب می شود که تکامل فرهنگی انسان از بعد مادی و معنوی توسعه یابد. خلاصه، در تمام آیین ها و کتب ادیان الهی، از راه های مهم توسعه فرهنگی، هدایت و رستگاری انسان ها، سیر و سیاحت و پند آموزی از نشانه های خداوند است.

در کل، ادیان بزرگ الهی، به ویژه اسلام و مسیحیت که از ریشه ای واحد سرچشمه می گیرند، در طول تاریخ حیات خود، همواره از طریق جهانگردی به یکدیگر کمک کرده اند و زمینه های مساعد نوآوری و شکوفایی فرهنگی را برای پیشرفت و خود مهیا ساخته اند. از مهم ترین عوامل این همگرایی ها و توسعه فرهنگی را می توان در سیاست گذاری و برنامه ریزی مناسب جهانگردی جست وجو کرد.

در قرآن و احادیث اسلامی، بر سیر در جهان هستی، به منظور کسب معرفت، تجربه، خودسازی، تعالی و تکامل انسان، بسیار تأکید شده است. از جمله آثار مثبت جهانگردی که در اسلام به آن توجه و تاکید شده است، می توان به تحصیل علم، سلامتی و نشاط جسم و روح، کسب تجربه، آشنایی با فرهنگ ملت ها و تبادل اطلاعات، تفکر در نعمت های الهی، اصلاح آداب و رسوم، عاقبت بدکاران و. . . اشاره کرد. از این رو، در آیات

متعددی در قرآن مجید به سیر و سفر و تشویق به جهانگردی امر شده است.

در واقع قرآن کریم، جهان را مکتب، کتابی آموزنده و آیینه عبرت معرفی می کند. بنابراین نه فقط جهانگردی را منع نمی کند، بلکه در آیات متعدد به سیر و سفر سفارش می کند و می فرماید: در روی زمین سفر کنید و به آثار گذشتگان بنگرید. ویرانه های باقیمانده از پیشینیان را با چشم بصیرت و عبرت اندوز ببینید. در سرگذشت صالحان و ساکنان آبادی هایی که اینک ویران، متروک، بی صاحب

مانده و یا مسکن دیگران شده است، تفحص کنید تا ناپایداری دنیا بر شما بیشتر ثابت شود، و فریب قدرت، ثروت، مقام و توانایی های جسمی، علمی و مالی خود را نخورید و بدانید که هرچه دارید (جز مقام های معنوی) در معرض نابودی است. (نمل: 52؛ حج: 46؛ روم: 9 و مؤمن: 82) در کل می توان گفت که در فرهنگ اسلامی سیر و سیاحت و گشت و گذار در جهان، جایگاه ویژه دارد و از سنّت های ستوده شمرده می شود. گشت و گذار در زمین، دیدار از طبیعت و آشنایی با جلوه های گوناگون فرهنگی ملت ها، منبع شناخت بیشتر انسان ها از آفریدگار و آفریده هاست امر به سفر کردن، در چندین آیه از قرآن به روشنی بیان و توصیه شده است که می بایست با اندیشه باشد و در آن تفکر و تعمق شود؛ یعنی در این کار گرایش فرهنگی بر جنبه های دیگر غلبه دارد. آیه های آفاقی، از منابع شناخت انسان هاست که شناخت آنها، جز با گشتن، دیدن و اندیشیدن میسر نخواهد شد. در سوره هایی از جمله سوره عنکبوت: 20 و سوره انعام: 11؛ حجرات: 13؛ روم: ۳۰، برای شناخت جهان و اوضاع و احوال ملل به سیر و سفر سفارش شده است.

منزلت سیاحت و گردش تا به آنجاست که در حدیث شریف نبوی بیان شده است که مسافرت، اندوه را دور می کند و موجب شادابی و انبساط خاطر می شود. (صدوق: 1363، ص165) امام رضا (ع) می فرمایند:

«انسان در مسافرت، با آداب و رسوم و فرهنگ های گوناگونی آشنا می شود و می تواند با مقایسه آنها با آداب و رسوم خود، بهترین را انتخاب کند. از لذایذ دنیوی نصیبی برای کامیابی خویش قرار دهید و تمایل های دل را از راه های مشروع برآورید. مراقبت کنید در این کار به مردانگی و شرافت تان آسیب نرسد و دچار اسراف و تندروی نشوید. تفریح و سرگرمی های لذت بخش، ما را در اداره زندگی یاری می کند و با کمک آن، در امور دنیای خویش موفق تر خواهیم شد» . (آمدی تمیمی، ص245)

در کیمیای سعادت آمده است که مسافرت، بر علم و دانش، اطلاعات و تجربیات انسان می افزاید و معرفت و شناخت بیشتری به او می دهد. (غزالی: 1354، ص246) سعدی شیرازی در این باره بیان داشته است:

سفر سوهان مرد است ای خردمند ندارد مرد عاقل پای دربند

ظهور اسلام در جهان و تأکیدهای فراوانی که این آیین بر پدیده گردشگری دارد، سبب شده است که در طول تاریخ، شاهد توسعه راه ها و زیرساخت های ارتباطی، احداث کاروان سراها و فضاهای عمومی، برای گردشگران در جهان اسلام باشیم. حاکمان اسلامی، برای حمایت و برخورداری مسافران از امنیت و آرامش کافی، حقوق ویژه ای برای جهانگردان در سرزمین های اسلامی تدوین می کردند که در کلیه سفرنامه های جهانگردان، به آن اشاره شده است. (مشیری: 1383، صص120- 127)

بنابراین، جهانگردی آثار معنوی و اجتماعی بسیاری، در تکامل و تعالی انسان و گسترش فرهنگ قرآنی دارد. جهانگردی در جهان هستی، به ویژه میان جوامع اسلامی، عامل خداشناسی و تهذیب اخلاق می شود. هر جهانگردی، با بررسی و سیر در احوال بزرگان علم و اخلاق و چهره های پرفروغ جوامع و مشاهده آثار و نشانه های به جای مانده از آنها، ایمان و اعتقاد راسخ تری پیدا می کند. از راه های پیشرفت علمی و معنوی جوامع بشری، سیر و سیاحت در احوال جوامع و پدیده های طبیعی و انسانی است. جهانگردی، اسباب و زمینه لازم پندآموزی همه جانبه، از آثار الهی و ارزش های معنوی جوامع را فراهم می آورد. به طوری که ادیان الهی، به ویژه دین اسلام، به اشکال گوناگون و مکرر به سفر، جهانگردی و فضایل آن تأکید کرده اند. شاید بتوان راز تأکیدات اسلام در این زمینه را در این عبارت خلاصه کرد که از طریق مسافرت، بهتر و سریع تر به تجارب با ارزش دست می یابید و امکانات زندگی بهتر و نیکوتر فراهم می شود.

چهار- نقش گردشگری در توسعه اقتصادی

بدون تردید، از راه های هرچه بیشتر توسعه و تکامل، فعالیت ها و پرورش شیوه های تولیدی دنیای صنعتی، جهانگردی است. به همین دلیل، گردشگری را صنعت می دانند. (تولایی: 1386، صص18- 26)

جهانگردی، عامل رشد و گسترش مشاغل کوچک، درآمدزایی، تولید ناخالص ملی، کاهش ناموزونی های منطقه ای و در نهایت پیدایش تنوع و تحول اقتصادی است. بدون تردید، از مهم ترین دلایل توجه دولت ها به این صنعت، اثرات اقتصادی آن در توسعه و رشد ملی می باشد. این صنعت، ضمن ایجاد رشته فعالیت های جدید در جامعه، موجب فعال شدن سایر بخش های اقتصادی نیز می شود و می تواند در برقرارری موازنه ارزی نیز، اثرات سازنده ای داشته باشد.

ازاین رو، بسیاری از کشورها، این صنعت پویا را منبع اصلی درآمد، اشتغال زایی، رشد بخش خصوصی و توسعه ساختار زیربنایی می دانند. این صنعت، نقش و اهمیت به سزایی در رشد و توسعه اقتصادی کشورها به ویژه ممالک در حال توسعه دارد؛ به طوری که گروهی، به گردشگری به صورت فعالیتی اقتصادی و در نتیجه یک صنعت می نگرند. بررسی عرضه و تقاضا، در زمینه امکانات اقامتی، پذیرایی و خدمات جانبی، برای کسانی

است که خارج از منزل، به منظور بهره گیری از لذت های گردشگری به سر می برند.

بنابراین کشورها، ناحیه ها و جوامع، برای این که از صنعت و گردشگری بهره مند شوند و از آن مانند اهرمی، برای توسعه استفاده کنند، بایستی برنامه ای را به اجرا درآورند و تغییراتی را در این زمینه ایجاد کنند. از این رو، بسیاری از محققان اقتصادی، جهانگردی را بزرگ ترین و پر رونق ترین فعالیت جهان،

برای حال و آینده معرفی کرده اند. بنابراین، انتظار می رود که در قرن بیست و یکم، این صنعت از نظر درآمدزایی و توسعه فرهنگی، پیشتاز همه فعالیت های فرهنگی باشد. به بیانی دیگر، جهانگردی از پایه های توسعه اقتصادی - اجتماعی است.

امروزه این امر، تا به آنجا پیش می رود که از دیدگاه اقتصادی، ثابت شده است که در بعضی از کشورها، سهم جهانگردی در تولید ناخالص ملی ۷۰% از درآمد آن کشور است. براساس اطلاعات سازمان جهانگردی جهانی، بیشترین میزان درآمد حاصل از صنعت جهانگردی را کشورهای اسپانیا و امریکا کسب می کنند. به طوری که درآمد ارزی سالانه کشور امریکا، رقمی بیش از 3/64 میلیارد دلار است. (شیرمحمدی: 1377، ص14

این امر تا آنجا گسترده می شود که براساس اطلاعات سازمان جهانگردی جهانی، سهم درآمد ارزی کشور امریکا، از کل درآمد ارزی حاصل از جهانگردی، بیش از 8 درصد درآمد جهانگردی جهان است و مجموع کشورهای امریکای شمالی، حدود 17 درصد از سهم ورود جهانگرد بین المللی را به خود اختصاص می دهند.

در عین حال، شاهد هستیم که براساس آمار سال 20۰5م سازمان جهانگردی جهانی (WTO(، کشورهای خاورمیانه و از جمله کشورهای اسلامی، حدود 5 درصد از گردشگر بین المللی را به خود اختصاص دادند. درحالی که اروپا، با بیش از ۶۰ درصد سهم بازار ورود جهانگرد بین المللی، بیشترین سهم جهانگرد جهان را به خود اختصاص داده است.

بنابراین بایستی کشورهای اسلامی، برای توسعه اقتصادی و فرهنگی، موانع جهانگردی را از میان بردارند و از مواهب مادی و معنوی گردشگری بیشتر بهره مند شوند. شاید بتوان از مهم ترین عوامل جذب جهانگرد به کشورهای اروپایی، به مواردی چون توسعه زیرساخت های جهانگردی از جمله وسایل حمل و نقل ایمن و راحت، قوانین و مقررات مناسب، آزادی، امنیت و رفاه بیشتر در این کشورها و توسعه خدمات و تولید کالاهای صنعتی مرغوب و متنوع. (محلاتی: 138۰، صص43)

برنامه ریزی و مدیریت مناسب گردشگری، در تنوع و غنا بخشیدن به اقتصاد محلی و ملی کشورها بسیار تأثیرگذار است. در فرایندی کلی می

توان بیان کرد که گردشگری، تأثیر فراوانی در ابعاد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی کشور می گذارد. گردشگری، اشتغال ایجاد می کند، سرمایه های اقتصادی را به جریان می اندازد و به دنبال افزایش تقاضا برای سفر به داخل کشور، امنیت داخلی را افزایش می دهد و به مشروعیت سیاسی در سطح بین المللی می انجامد. امروزه با این رویکرد، سفر نه اسباب تفریح و سرگرمی که به تدریج، به ابزار شناخت و آگاهی زندگی مردمان، تفاهم با دیگران و فراتر از آن، به شناخت جهان پیرامون، حقایق آن و غنای بینش و نگرش آدمیان به مفاهیم زندگی شان تبدیل

شده است.

ایران امروز، بیش از هر زمان دیگری، با دشواری اشتغال دست به گریبان است. بهای روزافزون نفت، اقتصاد کشور را بیش از پیش، متکی به خود کرده است و سیاست گذاران، بیش از هر زمان دیگری، به دنبال راه حل هایی خارج از الگوهای پیشین هستند. گردشگری، به مثابه نظامی پیچیده، با ابعاد بزرگ می تواند راه بیرون رفتن از این تنگنا باشد. به همین جهت، بایستی آن را از تمامی جنبه های ممکن، بررسی و مطالعه کرد. در این تحقیق، بررسی سیاست های دولت، حول چهار محور سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی انجام گرفته است.

پنج - نقش رابطه متقابل، میان گردشگری و حج

بدون تردید حج، ماسوای بعد دینی و معنوی آن از مهم ترین پدیده های گردشگری در جهان اسلام محسوب می شود. حج با دارا بودن جاذبه های تاریخی منحصر به فرد خود، پذیرای هزاران زائری است که از اقصی نقاط جهان، برای انجام فرایض دینی به آن روی می کنند. حج، از دو جهت با صنعت توریسم در ارتباط است.

1. محیط آن مانند اماکن معنوی و دینی، محل مراجعه زائران فراوانی است؛

2. تولیدات آنها اعم از مواد خوراکی و صنایع دستی، به زائران عرضه می شود و از این طریق، به اقتصاد معیشتی آنها کمک می کند.

از این رو حج، باتوجه به جاذبه هایی که دارد، از استعداد فراوانی برای جذب گردشگران برخوردار است. استفاده بهینه از آنها و تجربیات موجود در خصوص گردشگری، می تواند سبب کاهش بیکاری و در نتیجه کاهش فقر در جهان اسلام شود و زمینه بهبود این شاخص ها را در منطقه ایجاد کند.

حج، از لحاظ پتانسیل کلی جهانگردی، دارای این ظرفیت است که اقتصاد محدود خود را به اقتصادی متنوع، با بهره گیری از اشتغالات موجود در بخش گردشگری و صنایع وابسته به آن تبدیل کند. باتوجه به این که تعداد

چشمگیری عناصر مهم جذب گردشگر، مانند آثار معنوی و باستانی، آداب و سنن اجتماعی و. . . ، زمینه های مناسبی برای توسعه فعالیت های گردشگری در مقوله حج موجود می باشد. اگر به حج ما سوای بعد دینی آن، راهبردی برای ایجاد تحول اقتصادی در جهان اسلام نگریسته شود و بر زمینه های مستعد و قابل پیشرفت آن به سمت تولید و توسعه اشتغال، به قدر کافی تحقیق و مطالعه شود، در صورت بهره برداری مقتضی از آن، با صنعت نفت جهان اسلام برابری خواهد کرد. از این رو، صنعت گردشگری بر مبنای حج، زمینه رشد فوق العاده ای در جهان اسلام دارد.

شش - نقش گردشگری مرتبط با حج، در راستای تحقق اشتغال مفید و سازنده

بیکاری، از اصلی ترین علل فقر و نبود درآمد در جهان اسلام است. بنابراین، ایجاد شغل و درآمد در این زمینه، امری ضروری است. همان طوری که اشاره کردیم، صنعت توریسم، - بزرگترین صنعت در جهان امروزی است - فرصت های شغلی بسیار مهیج و رقابتی عرضه می کند. صاحب نظران متعددی درباره گردشگری، نظریه هایی را مطرح کرده اند که در اینجا، به برخی از آنها اشاره می شود، لی (Lea) در مورد تأثیرات اقتصادی گردشگری، معتقد است که گردشگری، باعث افزایش درآمد ملی و تولید ناخالص ملی می شود. همچنین وی، گردشگری را منبع درآمدی برای دولت می داند و اعتقاد دارد که این صنعت، به بهبود خدمات اجتماعی منجر می شود. (لی: 1378، صص54 - 55) لاندبرگ، (Lundberg) ، در این زمینه بیان می دارد که مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری، وابسته به سازمان ملل گردشگری، بزرگ ترین صنعت فعال در جهان است. تولید ناخالص گردشگری و مسافرت در سال 1993، تقریبا معادل 2/3 تریلیون دلار، یعنی حدود 6 درصد محصول ناخالص ملی (GNP) در جهان برآورد شده است، این رشد، تقریباً دو برابر GNP در سطح جهان دارد. در سرتاسر جهان، 127 میلیون نفر مشغول فعالیت در این صنعت هستند. گردشگری، از صنایع بزرگ شغل آفرین است. در ازای هر میلیون دلار، درآمد تولیدشده در این صنعت، بیست هزار شغل جدید ایجاد می شود. (کوپر و همکاران:۱۳۸۰، ص3)

کوپر (Kuper) ، در خصوص ارتباط جهانگردی و اشتغال معتقد است که جهانگردی، از آنجایی که در بر دارنده تنوع وسیعی از بخش های صنعتی است، تخمین تعداد کارکنان مربوط به این بخش، بسیار مشکل ساز است. وی صریحاً بیان می دارد که ماهیت اشتغال در صنعت جهانگردی، همراه با گسترش متنوعی از پیوستگی میان بخش های جهانگردی و دیگر بخش های اقتصادی نیز مشکل حقیقی مربوط به ارزش و اهمیت جهانگردی را دوچندان کرده است. او در ادامه می گوید: احتمالاً فعالیت جهانگردی بین المللی، محتوای غنی تری نسبت به فعالیت جهانگردی داخلی دارد. (همان، صص199 - ۲۰۰)

بول (Bol) معتقد است اگر جهانگردی داخلی، در مناطق متعدد پراکنده شده باشد، موجب توزیع مجدد درآمد. و اشتغال خواهد شد. وی، بیان می

دارد که میزان تراکم یا تمرکز جهانگردی داخلی، در مناطق محاسبه می شود و تمرکز شدید آن در چند منطقه خاص، مازاد تقاضا در این مناطق و افزایش قیمت ها را پدید می آورد و از مقصدها، عملاً ممکن است درآمد واقعی را کاهش دهد. اگر در آغاز مقصدها، دچار اشتغال ناقص و نسبتاً کم درآمد باشند، جهانگردی اشتغال ایجاد خواهد کرد و بسته به ساختار بازار کار، می تواند بر درآمدها بیفزاید. این به معنای آن است که مخارج دولت می تواند کاهش یابد؛ زیرا پرداخت ایام بیکاری کمتر شده است.

درآمد مالیاتی می تواند از محل درآمدهای جدید افزایش یابد؛ البته میزان این افزایش، به نرخ های مالیاتی و هزینه فرصت مخارج جهانگردان بستگی دارد. شاید این گونه میل نهایی به پس انداز، اندکی کاهش یابد؛ زیرا مخارج جهانگردان، درآمد را به افراد کم درآمد منتقل می کند که به فرض، ثابت بودن سایر شرایط، میل به مصرف بیشتری دارند. (بول، صص203 - 204)

برگ در زمینه نقش گردشگری در اشتغال می نویسد: اگر منطقه بررسی شده، جهت توسعه گردشگری، دارای میزان بیکاری فراوانی باشد، مزایای گردشگری آشکارتر خواهد شد؛ چراکه درآمد حاصل از گردشگری، هرچند ممکن است از درآمد به دست آمده از سایر منابع کمتر باشد، اما بهترین گزینه ممکن در شرایط موجود خواهد بود. از دیدگاه او، افزایش درآمدهای مالیاتی، بیکاری را کاهش داده و بر کیفیت زندگی شهروندان خواهد افزود. تحت چنین شرایطی، هزینه فرصت گردشگری ممکن است اندک و یا حتی صفر باشد. (کوپر و همکاران:۱۳۸۰، ص86)

همچنین برگ معتقد است که هواداران گردشگری، منافع اقتصادی حاصل از آن را در بیان ساده، این گونه مطرح می کنند: در یکی از مطالعات انجام شده اخیر، در مورد آثار اقتصادی گردشگری در مکزیک، نشان داده شده که در ازای ۸۰۰۰۰ دلار سرمایه گذاری در گردشگری، 41 شغل ایجاد می شود؛ یعنی دو شغل بیش از همان میزان سرمایه گذاری در صنعت نفت و 26 شغل بیش از سرمایه گذاری در تولید محصولات فلزی. در بریتانیا هم برآورد شده است که در ازای هر ۱۰ شغلی که مستقیماً به واسطه گردشگری ایجاد می شود، سه الی چهار شغل، به طور غیرمستقیم ایجاد می گردد. (کوپر و همکاران:۱۳۸۰، 262 - 263)

گی (Gee) در مورد اثرات جهانگردی در اشتغال معتقد است که اهمیت صنعت جهانگردی، از نظر ایجاد درآمد و شغل، مورد توجه کسانی قرار نمی گیرد که با نیروی کار این رشته آشنا نیستند. باوجود این، منابع انسانی، از مسئله هایی است که بایستی دست اندرکاران صنعت جهانگردی، به آن توجه کنند. وی بیان می دارد که طبق آمار و پیش بینی های سازمان جهانی جهانگردی در سال ۲۰۰۵، مشاغلی که به وسیله این صنعت ایجاد می شود، به میزان 59 درصد، رشد می یابد. شورای

جهانگردی و مسافرت، برآورد کرده است که از هر نه نفر کارگر و کارمند در سراسر دنیا، یک نفر در صنعت جهانگردی به کار مشغول است. تعداد این افراد در سراسر دنیا، به 212 میلیون نفر می رسد. از دیدگاه او این صنعت، بزرگ ترین سازمان یا نهادی است که نیروی انسانی به کار می گیرد. از این رو، در بسیاری از این کشورها، این صنعت به صورت بزرگترین کارفرما در آمده است. این صنعت، علاوه بر ایجاد میلیون ها شغل در سراسر دنیا، در سال 1994، بیش از 7/1 میلیون دلار دستمزد و حقوق پرداخت کرده است؛ یعنی مبلغی برابر با 3/10 درصد کل دستمزدها و حقوق کارکنان در سراسر دنیا. نباید به اشتباه چنین اندیشید که صنعت مزبور، دستمزدهای اندکی می پردازد و افرادی را استخدام می کند که از مهارت پایینی برخوردارند؛ زیرا چنین اندیشه ای موجب می شود تا اثراتی نادیده گرفته شود که این صنعت، در

سراسر دنیا بر حقوق و دستمزدها می گذارد. در واقع، بسیاری از بخش های این صنعت، به افراد مدیر، متخصص، آزموده و تحصیل کرده نیاز دارد و میزان دستمزد براساس میزان تخصص و مهارت و دانش فرد تعیین می شود. در بسیاری از موارد، صنعت جهانگردی در پرداخت دستمزد با سایر صنایعی به رقابت برمی خیزد که از فناوری پیشرفته استفاده می کنند. (گی: 1382، صص264- 265

نگاهی به آمار و ارقام، نشان می دهد که در دهه گذشته، در ایالت های متحده، نرخ رشد اشتغال این صنعت، در مقایسه با سایر صنایع دوبرابر بوده است و انتظار می رود که این روند در ایالات متحده و سراسر جهان ادامه یابد. از گردشگری منبعی اشتغال زا نام می برد و در این مورد معتقد است که اثر مخارج گردشگری بر اشتغال زایی نیز، به طور گسترده در متون اقتصادی بحث می شود؛ اما فقط به پاسخگویی برخی از پرسش های اساسی محدود شده است. به طور کلی، سه نوع اشتغال شناسایی شده است که عبارتند از:

1. اشتغال مستقیم، حاصل از هزینه های انجام شده برای تسهیلات گردشگری، نظیر هتل ها؛

2. اشتغال غیرمستقیم در بخش بازرگانی، متأثر از گردشگری به شیوه ای ثانویه نظیر حمل و نقل محلی، صنایع دستی و بانک ها؛

3. اشتغال تشویقی که ناشی از خرج کردن پولی است که ساکنان محلی، از درآمدهای توریستی خود به دست می آورند. (لی، جان: 1378، صص64 - 67)

از این رو، می توان گفت که صنعت گردشگری مرتبط با حج، به ما فرصت های فراوانی را برای تحقق اشتغال خواهد داد؛ چراکه در کلیت امر جاذبه های گردشگری که در این زمینه وجود دارد، با سرمایه گذاری و تخصیص تسهیلات مناسب، قادریم مشکل اشتغال و فقر را در جهان اسلام رفع کنیم و سایر شاخص های توسعه پایدار ملی را بالا ببریم. حمایت از نوآوری های تکنولوژیکی و حمایت از توسعه منابع انسانی، همراه با افزایش بهره وری و کارآفرینی نیروی انسانی، از اهداف عمده ایجاد و توسعه نقش صنعت گردشگری مرتبط با حج، در راستای تحقق اشتغال مفید و سازنده است.

بدون تردید، توسعه اشتغال های گردشگری، برای ایجاد شغل و حرفه، نقش صنعت گردشگری مرتبط با حج، در راستای تحقق اشتغال مفید و سازنده، تفکری نو بوده است که برنامه ریزان و سیاست گذاران جهان اسلام، به ارزش آن در اشغال زایی پی برده اند؛ اما نداشتن اقدامات زیرساختی لازم، تاکنون از توسعه و راهبری شدن آن جلوگیری کرده است. برای توسعه اقتصادی در جهان اسلام، نقش صنعت گردشگری مرتبط با حج، در راستای تحقق اشتغال مفید و سازنده، به منزله راهبردی ترین شیوه، مناسب ترین گزینه خواهد بود. شاید به نظر برسد که مشاغل این صنعت، چندان تخصصی و پر درآمد نیستند؛ اما منافع بسیاری نشان داده که این صنعت، نصیب مناطق ویژه گردشگری در دنیا شده که مزایای بسیاری برای شاغلان این بخش داشته است. زائران برای اقامت، خرید کالاهای

محلی و خدمات پول پرداخت می کنند تا صنایع دستی مرتبط به اقصی نقاط جهان اسلام را به دست خواهند آورد. از این ثبات، شغلی و درآمدی به وجود خواهد آمد که به سرعت گردش پول کمک می کند. این درآمدها، در فعالیت های محلی جریان یافته است و منجر به کسب درآمد در سطحی کلی تر می شود. این امر، انگیزه به سرمایه گذاری در این صنعت را بیشتر می کند و در پیشبرد این طرح ها اثر بخش است، همکاری نزدیک جوامع روستایی و مسئولین است.

نقش صنعت گردشگری مرتبط با حج، در راستای تحقق اشتغال مفید و سازنده، در واقع راهکاری جهت حل معضل بیکاری در جهان اسلام و تسهیل روند توسعه در کشورهای اسلامی است. احترام و اعتماد به توانایی های افراد بومی، در اجرای طرح های گردشگری و جذب سرمایه و درآمد در این مناطق، موجب می شود که جمعیت فعال، در جهان اسلام و نه فقط عربستان سعودی قادر باشند بهره مقتضی از این اقتصاد را برده و پایه های پایداری این فعالیت را تقویت کنند.

باید توجه داشت که توسعه پایدار گردشگری، از طریق بیشتر شدن بازدهی در اجتماعی محلی و از طریق کاهش اثرات محیطی و فرهنگی و نیز، از طریق افزایش کیفیت تجارب گردشگران حاصل می شود. موارد دیگری که تأثیر دارد، شامل ارتقاء فرهنگ اجتماعی و محیطی؛ بیشتر شدن امنیت و سلامتی توسعه پایدار اقتصادی؛ اشتغال زایی؛ سرمایه گذاری؛ ارزش افزوده و بیشتر شدن فرهنگ در بازارهای هدف است.

جهت پایداری اشتغال، در بخش گردشگری مرتبط با حج موارد زیر پیشنهاد می شود:

1. تنوع بخشی به فعالیت های جانبی بخش گردشگری؛ همانند تأسیس صنایع کوچک مقیاس؛

2. برقراری ارتباط میان توسعه محلی تولیدات جهان اسلام با زائران در ایام حج؛

3. فراهم آوردن زمینه های لازم، جهت آموزش نیروهای متخصص برای بهره گیری بهینه از منافع صنعت گردشگری مرتبط با حج در راستای تحقق

اشتغال مفید و سازنده؛

4. بهره مندی از رسانه های ملی و مطبوعات، با هدف تنوع بخشی به برنامه های تبلیغاتی برای معرفی این مقوله؛

5. حمایت های مناسب مالی، از طریق ایجاد صندوق های مالی اعتباری، با مشارکت کشورهای اسلامی در جهت تقویت قدرت رقابتی بنگاه های کوچک و متوسط.

جمع بندی

همان طوری که اشاره شد، توسعه را می توان در برگیرنده چارچوب های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و انسانی دانست. در واقع می توان گفت که توسعه، مجرای واقعی تحقق آرمان ها، امیال و خواست های جوامع بشری است. با فرایندتوسعه، استعدادهای سازماندهی جامعه از هر جهت بارور و شکوفا

می شود؛ چه از نظر اقتصادی و چه از نظر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی. توسعه را می توان در تعبیر دیگر سیری برای تحکیم روابط اجتماعی و پرورانیدن استعدادها، استفاده بهینه از مواهب طبیعی و امکان رشد همه اقشار جامعه بیان کرد. در این میان، بی تردید توسعه مطلوب جوامع، در گرو تحقق همزمان توسعه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. توسعه را می توان بهینه سازی در استفاده از نیروهای بالقوه مادی و انسانی یک اجتماع بیان کرد. توسعه در طول دوران متمادی تاکنون، مفاهیم متعددی را داشته است تا جایی که تعریف و مفهوم توسعه، از جنگ جهانی دوم تا امروز، کاملاً تغییر کرده است. توسعه اقتصادی مطلوب اسلام، دارای ابعاد و زوایای است که رسیدن به آن از راه های مختص به خود است. یکی از این راه ها، فریضه الهی حج است که اگرچه فریضه ای عبادی است ولی در بطن خود، دارای ابعاد و ویژگی های منحصر به فرد است. یکی از آنها گام برداشتن در راستای تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام است. در واقع اگر بخواهیم کلیت اعمال و مناسک حج را در قالب توسعه اقتصادی خلاصه و بیان کنیم، در مواردی چون تحقق عدالت اجتماعی، رشد اقتصادی مطلوب، رفاه اجتماعی و سرانجام نقش مؤثر و مفیدی که در راستای اشتغال مفید و سازنده با محوریت گردشگری دارد، می توان خلاصه کرد.

منابع

1. کنترل فرهنگ نقش بنیادهای کارنگی، فورد و راکفلر در سیاست خارجی آمریکا، ادوارد برمن، ترجمه حمید الیاسی، تهران: نشر نی، ه. ش.

2. دگرگونی در مفاهیم و هدف های توسعه، لوئیس بئک، ترجمه: حسین قاضیان، نامه فرهنگ، سال دوم، شماره 1 و2.

3. توسعه و تضاد، فرامرز رفیع پور، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار، 1379ه. ش.

4. تغییر اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (رحمه الله) ، غلامرضا صدیق اورعی، تهران، پدیده، ه. ش.

5. توسعه بر جاده تکنولوژی می تازد، علی اسدی، ماهنامه تدبیر شماره 2مرداد، 1369ه. ش.

6. درباره تعریف توسعه، حسین قاضیان، ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال هفتم، ش. 4 - 3، مسلسل 64 - 63، 1371ه. ش.

7. فرهنگ استقلال وتوسعه، جواد منصوری، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، 1374ه. ش.

8. جامعه شناسی توسعه و توسعه یافتگی روستایی ایران، مصطفی ازکیا، تهران، انتشارات اطلاعات، 1369ه. ش.

9. تحول مفهوم توسعه و ارتباط آن با دین، ناصر جهانیان، قبسات، شماره 7.

10. نگاهی نو به مفاهیم توسعه، زاکس وافگانگ، ترجمه: دکتر فریده فرهی، تهران نشر مرکز، 1377ه. ش.

11.

توسعه آفریننده و مخرب ارزش ها، دنیس گولت، برنامه وتوسعه، شماره10.

12. مقدمه ای برجهان بینی توحیدی، مرتضی مطهری، وحی و نبوت، چاپ چهارهم، قم، صدرا، 1374.

13. تاریخ یعقوبی، احمد ابن واضح یعقوبی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1371ه. ش.

14. الکافی، ابی جعفر محمدبن یعقوب کلینی، به تحقیق علی اکبر غفاری، چاپ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1388ه. ش.

15. تفسیر نمونه تهران دارالکتب الاسلامیه، ناصر مکارم شیرازی و همکاران، 1353ه. ش.

16. اسلام و مقتضیات زمان، مرتضی مطهری، چاپ پنجم، تهران، انتشارات صدرا، 1368ه. ش.

17. المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبایی، قم، موسسه النشر الاسلامی، 1417ه. ق.

18. شرح لمعه، شهید ثانی، بیروت، دار العلم الاسلامی.

19. الالفین، ابوالقاسم نجم الدین جعفربن حسن حلی، نجف، منشورات المکتبه الحیدریه، 1388ه. ش.

20. جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، تهران، دار المکتب الاسلامیه، 1365ه. ش.

21. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ابی علی الفضل بن حسن طبرسی، چاپ دوّم، بیروت، دارالمعرفه، 14۰8ه. ق.

22. الفروع من الکافی، ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، تحقیق و تعلیق: علی اکبر غفاری، چاپ دوّم، تهران، دارالکتب الاسلامیهٔ، 1362ه. ش.

23. سلیمان بن اشعث، ابوداود سجستانی، سنن ابی داود، دار احیاء السنۀ التبویۀ.

24. وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، محمد بن حسن حر عاملی، چاپ پنجم، بیروت، دار احیا التراث العربی، 2۱4۰ه. ق.

25. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه احیاء التراث عربی، 2۱4۰ه. ق.

26. اخلاق و سیاست در جامعه، برتراند راسل، ترجمه محمود حیدریان، چاپ اول، تهران، 1341ه. ش.

27. عدل الهی، مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، 1372ه. ش.

28. اصول الفقه، محمدرضا مظفر، چاپ چهارم، قم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، 1372ه. ش.

29. جامعه شناسی ادیان، علی شریعتی، بی جا، بی تا.

3۰. معالم الحکومۀ الاسلامیۀ، جعفر سبحانی، قم مکتبۀ الامام امیرالمؤمنین7.

31. الحیات، محمدرضا حکیمی، طهران، دائرۀ الطباعۀ و النشر، الطبعۀ الثالثۀ، 1354ه. ش.

32. سیری در نهج البلاغه، مرتضی مطهری، چاپ دوم، قم، مرکز مطبوعاتی دارالتبلیغ اسلامی، 1354ه. ش.

33. زمینه های فرهنگی توسعه جهانگردی، ابو الحسن فقیهی و دیگران (مهدی کاظمی) ، مجموعه مقاله های سمینار بررسی سیاست ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی، 1382ه. ش.

34. جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه: علی پارساییان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، 1382ه. ش.

35.

من لایحضره الفقیه، صدوق، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1363ه. ش.

36. غررالحکم و دررالکلم، ابوالفتح عبدالواحدبن محمد آمدی تمیمی، قم، پیام علمدار.

37. کیمیای سعادت، ابوحامد محمد غزالی، تصحیح حسین خدیوجم، 1354ه. ش.

38. درآمدی بر منابع و مآخذ جغرافیایی ایران، سیدرحیم مشیری و بیژن رحمانی، چاپ دوم، تهران، سمت، 1383ه. ش.

39. مروری برصنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم،1386ه. ش.

۴0. جهانگردی صنعت بدون دود، علیرضا شیرمحمدی، مجله جهانگرد، شماره 9، 1377ه. ش.

41. درآمدی بر جهانگردی، صلاح الدین محلاتی، تهران، دانشگاه شهیدبهشتی، 138۰ه. ش.

42. گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، عبدالرضا افتخاری و دیگران، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، 1378ه. ش.

43. اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه اکبر غمخوار، تهران، فراماد،138۰ه. ش.

44. جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه علی پارساییان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، 1382ه. ش.

بخش پنجم: حج و اقتصاد بین الملل

اشاره

ص: 596

رابطه حج و گردشگری

اشاره

حسین حشمتی مولایی

چکیده

در فرهنگ اسلامی، سیاحت حرکتی در مکان، به منظور تحولی در معرفت است، به عبارت دیگر، سیری آفاقی نتیجه آن تلقی می شود که سیر انفسی است. اما حج - این تحول معنوی - با توجه به آیه (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) (1)، مصداق سودآوری اقتصادی برای مسلمانان نیز می باشد. به عبارت دیگر، زمانی که غیر مسلمانان از منافع اقتصادی حج بهره مند می شوند، لازم است بیشتر درباره شیوه اقتصادی مسلمانان اندیشید. به این ترتیب، اسلام با نگاهی همه جانبه و واقع گرایانه به حج، منافع مادی و معنوی مسلمانان، همچنین آن چه زندگی را لذت بخش و بهره ور می کند و در جسم و روح انسان مؤثر است؛ یعنی هم جنبه های روحانی و هم جنبه اقتصادی آن را به رسمیت می شناسد.

از نظر اقتصادی فریضه حج، نوعی گردشگری دینی محسوب می شود. براساس آمارها، مردم ایران گردشگری اسلامی (مذهبی) را در اولویت قرار می دهند. سازمان حج و زیارت، متولی گردشگری مذهبی در کشور است که با برنامه ریزی کلان اقتصادی، می تواند نقش این گردشگری دینی را در زندگی اجتماعی ایرانیان و کشورهای اسلامی چشمگیر کند. حج، علاوه بر جنبه های اقتصادی و مالی سبب ارتباط اسلامی میان کشورهای مسلمان می شود و می تواند میان بازارها، ملل و فرهنگ هایی که منافع مشترک دارند، تعامل به وجود آورد.

بر اساس بررسی های سازمان جهانی گردشگری (unwto) گردشگری حلال، نوع خاصی از گردشگری مذهبی تلقی می شود که منافع کشف نشده بسیار و

1- حج: 28. .

شانس های تجاری فراوانی را به کشورهای مسلمان و به ویژه آسیای میانه ارائه می کند. گردشگری حلال، نوعی گردشگری دینی است که تمام فعالیت های آن از دیدگاه قانون اسلامی مجاز می باشد. نقش حج در ساماندهی به گردشگری دینی، نقشی محوری است و علاوه بر امکان این فرصت، برای تربیت توده ها، تقویت گفت وگو میان مسلمانان، شناخت مشکل های جهان اسلام و تبادل نظر برای حل آن، فرصت خوبی برای توسعه و تقویت گردشگری دینی در دیگر کشورهای اسلامی است.

واژگان کلیدی: گردشگری حلال، سازمان جهانی گردشگری، گردشگری مذهبی، گردشگری متعارف، سیرآفاقی، سیر انفسی، سازمان حج و زیارت، گردشگری زیارتی.

طبقه بندی JEL: N35، L83

مقدمه

اشاره

گردشگری به طور عموم و مناسک حج به صورت ویژه، کم هزینه ترین ابزاری است که با حفظ منافع ملی هر کشور میان مردم و پیروان مذاهب گوناگون با فرهنگی متفاوت، وحدت به وجود می آورد. این وحدت، زمینه مناسبی برای توسعه همکاری های اقتصادی و اجتماعی از جمله گردشگری است.

«گردشگری کشورهای اسلامی» ، می تواندمجموعه ای از کشورهایی شامل آفریقا، آسیا و بخش محدودی از اروپا را دربر گیرد. عواملی سطح توریسم زیارتی و مذهبی را به انواع دیگر (تورسیم) گسترش داده است که عبارتنداز:

1. بهره گیری از اقتصاد نفتی؛

2. افزایش لایه های اجتماعی ثروتمند میان کشورهای اسلامی؛

3. افزایش قدرت خرید جوامع اسلامی؛

4. توسعه نگرش مردم کشورهای دینی.

نتیجه این عوامل تمایل به گردشگری درکشورهای اسلامی است.

کشورهای اسلامی، در توسعه گردشگری دو پیش شرط لازم دارند که عبارت اند از: منابع و امکانات عرضه اماکن «دیدنی - زیارتی» و نیز تقاضای مؤثر چشمگیر؛ یعنی متقاضیان گردشگری را در اختیار دارند. سومین نقطه قوّت این کشورها، وجود سنخیت فرهنگی میان مردم کشورهای اسلامی است. زبان فرهنگی آنان مشترک است و می توانند براساس اعتقاداتشان با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و با اتکا به اسلام، گردشگری را به نفع خود توسعه دهند.

کشورهای اسلامی از نظر دارا بودن برخی تاسیسات زیربنایی، وضع مطلوبی دارند. امکانات اقامتی، حمل و نقل، دسترسی به مواد مصرفی و غذایی کافی در مقصدهای توریستی کشورهای اسلامی و همچنین قلمرو جغرافیایی آنان، سبب شده است تا به بیابان های خشک، کویرها، مناطق کوهستانی، سواحل، آبشارها، آب های معدنی، منابع گوناگون اکوتوریستی، شکار و جزایر دسترسی داشته باشند.

با این حال، اصلی ترین سفر این کشورها انجام مناسک حج است یا گردشگرانی داخلی و خارجی هستند که به شهر مشهد مقدس می روند؛ به همین دلیل این پرسش مطرح است که چرا با وجود شماری از منابع بالقوه، میان کشورهای اسلامی، جریان گردشگری تعریف شده و پایداری به جز گردشگری مذهبی - زیارتی وجود ندارد؟

در پاسخ می توان چنین گفت که کشورهای اروپایی پیشرو در صنعت توریسم، به مراتب از ظرفیت های خود بسیار زودتر آگاه شده و پیش تر به اهمیت و ارزش فرهنگی و اقتصادی توریسم زودتر پی بردند که می توان وجود 79 درصد جریان های گردشگری میان این کشورها را شاهدی بر این حرف دانست.

همچنین کشورهای صنعتی، به ویژه بعد از جنگ جهانی دوم عوامل بازدارنده توسعه توریسم را به سرعت برطرف کردند و به همگرا کردن فرهنگ ها و ایجاد یکپارچگی پرداختند. با تبدیل بازار مشترک اروپا، به اتحادیه اروپا امتیازاتی هم برای سفر به این 25 کشور عضو قرار دادند. روادید را لغو کردند و امتیازاتی برای سفر به کشورهای یکدیگر در نظر گرفتند که در نتیجه کینه میان مردم این کشورها که از دوران جنگ باقی مانده بود، به تدریج رفع شد و همگرایی و تفاهم ایجاد شد؛ اما در مقابل میان کشورهای اسلامی هنوز اختلافات تاریخی و قدیمی مطرح می شود و بیشترین انرژی این کشورها، صرف اختلافات اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی می شود.

به این ترتیب، کشورهای اسلامی متأسفانه در قبال منابع عظیم توریستی که در اختیار دارند، در داشتن سازوکارهای لازم برای بهره برداری از آنها فوق العاده ضعیف عمل کرده اند.

به طور کلی مانعی بزرگ در رشد و توسعه گردشگری آنهاست؛ درحالی که هر کشوری می تواند بر مبنای تفاهم سیاسی، تسهیلات قابل قبولی برای سفر گردشگران کشورهای دیگر به وجود آورد.

اگرچه تاکنون تفاهم سیاسی میان مقامات کشورهای اسلامی با چالش مواجه بوده است و به خصوص رهبران دست نشانده غربی، معمولاً به توسعه و تعمیق تفاهم سیاسی تمایلی نشان نمی دهند؛ ولی می توان با تکیه به گردهمایی بین المللی حج، درباره بسیاری از زمینه های گردشگری میان ملل اسلامی برنامه ریزی کرد. پیش از اینکه به این مهم بپردازیم، لازم است مفهوم گردشگری را از دیدگاه شرعی و نظری تحلیل کنیم.

۱. مبانی نظری

مبانی نظری گردشگری را باید از دو دیدگاه شرعی و عقلی بررسی کرد:

الف) از دیدگاه شریعت اسلامی، گردشگری واجب (حج) و نیز مستحب (سایر سفرهای حلال) بسیار توصیه شده است.

در قرآن کریم می خوانیم: (قُلْ سِيرُوا فِی الْأَرْضِ فَانْظُرُوا کَيفَ بَدَأَ الْخَلْقَ . . .) (1)؛ «بگو در زمین گردش کنید و چگونگی پیدایش و خلقت را دریابید» .

در آیات متعدد دیگری می توان به هدفمندی این فعالیت انسانی توجه کرده این در حالی است که در سوره حج انجام گردشگری حج به منظور به دست آوردن منافع آن تکلیفی واجب است:

(وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ يأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ يأْتِينَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ. . .) (حج: 27 و 28)

و مردم را به ادای مناسک حج اعلام کن تا پیاده و سواره از هر راه دور گرد آیند، تا شاهد منافعی باشند که برایشان فراهم می شود.

در ادامه همین آیات، آمده است:

(أَ فَلَمْ يسِيرُوا فِی الْأَرْضِ فَتَکُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يعْقِلُونَ بِها أَوْ آذانٌ يسْمَعُونَ بِها. . .) (حج: 46)

آیا این مردم به سیر و گردش بر روی زمین نمی روند تا دل هاشان، بینش و گوش هاشان، شنود عقلانی یابد.

امام صادق (ع) مبنای گردشگری را در سه عنوان توشه گیری برای آخرت، اصلاح امور زندگی و لذت حلال بیان می فرماید (2)، به همین دلیل سفر حج را نیز با توجه به این مبانی می توان تجزیه و تحلیل کرد. به طور کلی، براساس روایات اسلامی، یکی از فواید حج، نشر اخبار و آثار رسول الله (ص) به تمام جهان اسلام است. برخلاف آن چه بعضی فکر می کنند،

استفاده از کنگره عظیم حج برای تقویت پایه های اقتصادی کشورهای اسلامی، نه تنها با روح حج منافات ندارد، بلکه طبق روایات اسلامی، یکی از فلسفه های آن را تشکیل می دهد. همچنین حج می تواند فرصتی تلقی شود که مسلمانان در آن اجتماع بزرگ، پایه های بازاری اسلامی را برقرار کنند و زمینه های مبادلاتی و تجاری را میان خود به گونه ای فراهم سازند که به جای بهره برداری دشمنان اسلام از آن، بیشترین بهره عاید مسلمانان شود و به کاهش وابستگی اقتصادی به اجانب کمک کند. این تدبیر را می توان از قرآن کریم و روایات معصومین (ع) برداشت کرد. ازاین رو، بنابراین در روایت هشام بن حکم از امام صادق (ع) ضمن بیان

1- عنکبوت: 20.

2- کلیات خصال، ١١٠.

فلسفه حج به صراحت به این موضوع اشاره شده است که یکی از اهداف حج، تقویت تجارت مسلمانان و تسهیل روابط اقتصادی است. در حدیث دیگری از امام صادق (ع) در تفسیر آیه (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) . (1)می خوانیم که می فرمایند منظور از این آیه، کسب روزی است.

فَاِذا اَحَلَّ الرَّجُلُ مِنْ إحرامِه و قضی نُسُکَه فَلیشَتَر وَ لِیَبع فِی الموَسِم.

هنگامی که انسان از احرام بیرون آید و مناسک حج را به جا آورد، در همان موسم حج خرید و فروش کند.

همین معنی در ذیل حدیثی که از امام علی بن موسی الرضا (ع) به طور مشروح در بیان فلسفه حج وارد شده، آمده است و در پایان آن می فرماید: آیه (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) (2)شامل منافع معنوی و مادی است. (افشار، 1386)

ب) علاوه بر جنبه های شرعی، مسئله حج و سایر انواع گردشگری را می توان از نظرعلمی و عقلی نیز بررسی کرد. به طور کلی می توان حج و سایر گردشگری های زیارتی را زیر مجموعه ای از گردشگری مذهبی (Religious tourism(تلقی کرد. با این تأکید که آزادی عملیات انسان در مناسک حج، تابع قواعدی خاص و از قبل تعیین شده است؛ درحالی که انسان در سایر گردشگری های زیارتی از آزادی عمل وسیع تری برخوردار است.

بنابراین با درک مفهوم گردشگری مذهبی، مثل حج و زیارت، باید به این نکته توجه کرد که گردشگری مذهبی اگرچه شامل حج و زیارت می شود، ولی حج و گردشگری زیارتی، دو مقوله جدا از هم هستند که هر کدام تعریف خاص خود را دارند و گاه به اشتباه در جای یکدیگر استفاده می شوند. درواقع حج، اگرچه نوعی خاص از گردشگری زیارتی است، ولی مقید به انجام اعمالی است که در سایر گردشگری های زیارتی اگرچه می تواند عملی مستحب باشد ولی حداقل مبتنی برشرایط واجب نیست.

به طور کلی گردشگری مذهبی، از رایج ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرن های گذشته برمی گردد. و شامل سفرها

و بازدیدهایی می شود که اصلی ترین هدف آن، انجام فریضه ای دینی یا تحقق تجربه ای مذهبی است.

در این میان جاذبه های مذهبی، زیارتگاه ها و اماکن مقدس، هر ساله تعداد فراوانی از گردشگران را به سوی خود جذب می کنند. تأسیسات اقامتی و پذیرایی این نوع گردشگری مانند مسافرخانه ها و

1- بقره: 198.
2- حج: 28. .

زائرسراها با توجه به بافت اجتماعی - فرهنگی و عقیدتی گردشگران و جامعه میزبان، دارای ویژگی های خاص و در هر کشور از تنوع بسیاری برخوردار است. نکته مهم در این زمینه این است که فقط گردشگری مذهبی است که بر موانع آب و هوایی غلبه می کند. به این ترتیب به نظر می رسد که روحیه گردشگر، بر موانع آب و هوایی غلبه می کند و مشاهده می شود که با تغییرات فصل و تحولات آب و هوایی. تعداد توریسم و بازدید از شهرها و مراکز مذهبی تغییر نمی کند. برای گردشگران مذهبی فقط، مقصد مهم نیست. تجربه او از ابتدای ترک مبدأ آغاز می شود و تمام وقایعی را در برمی گیرد که در امتداد مسیر با آن روبه رو می شود. 1لغت گردشگری (tourism) ، از کلمه (tour) به معنای گشتن اخذ شده است که ریشه در لغت لاتین (turns) به معنای دور زدن، رفت و برگشت میان مبدأ و مقصد دارد. این لغت از یونانی به اسپانیایی و فرانسه و همچنین به انگلیسی راه یافته است.

افراد معمولاً به اقصی نقاط جهان سفر می کنند تا آثار تاریخی، مذهبی، شاهکارهای هنری و طبیعی را ببینند؛ زبان های جدید بیاموزند؛ با فرهنگ های جدید آشنا شوند؛ با فرآورده های کشورهای دیگر آشنا شوند ویا در آن جوامع تبلیغ کنند.

اصطلاحات «توریسم» و «توریست» اولین بار سال، از سوی جامعه ملل استفاده شد. گردشگری، به سفر خارج از کشور و با مدت زمان بیش از ساعت اطلاق می شود. 2در حال حاضر گردشگری، فعالیتی پراهمیت و حرفه ای بزرگ در سطح جهان است. به نحوی که ابتدا قبل از نفت، بلافاصله هم ردیف آن و سپس فراتر از آن قرار گرفت. سال ۱۹۹۲، از هر ۱5 نفر شاغل در جهان، یک نفر در بخش گردشگری فعال و کل شاغلان این بخش در همان سال، ۱۳۰ میلیون نفر بوده است. در حال حاضر، میزان ۱۰ درصد از شاغلان دنیا در مشاغل وابسته به بخش گردشگری فعالیت دارند. میزان درآمد فعالیت گردشگری از سال ۱۹5۰ تا ۱۹۹۲، ۱۳۲ برابر شده است و طبق برآوردهای قبلی، سال ۲۰۰5 بیش از ۱5۰ میلیون نفر در این بخش مشغول به کار شده اند. از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۰5، حدود 4۰ میلیون شغل در این بخش ایجاد شده است و از سال ۲۰۰۰ تاکنون نیز، هر ساله ۷5۰ میلیون نفر به گردشگری می پردازند. درآمد گردشگری سال ۲۰۰5 حدود 6/5 درصد از درآمد ناخالص جهان بوده است. براساس پیش

بینی سازمان جهانی گردشگری (UNWTO,۲۰۱۰) ، سال 2010 حدود یک میلیارد و 18 میلیون نفر به گردشگری پرداخته اند و درآمد ناشی از گردشگری بین المللی در همان سال به حدود یک هزار میلیارد دلار شده است.

طبق برآورد سازمان جهانی گردشگری (UNWTO,2010(، سالانه ۳۰۰ تا ۳۳۰ میلیون گردشگر زائر از مراکز مذهبی دیدار می کنند.

۲. بیان مسئله (موضوع تحقیق)

مسئله گردشگری با نام های جهانگردی و توریسم نیز مطرح می شود. و علاوه بر گردشگری متعارف، شامل گردشگری مذهبی نیز می شود. جهانگرد در جمهوری اسلامی، در معنای وسیع کلمه، فردی است که حداقل یک شبانه روز خارج از منزل و اقامتگاه خود زندگی کند. مادّه اول قانون توسعۀ صنعت جهانگردی ایران، مصوب ۱۳۷۰، در تعریف ایرانگردی و جهانگردی می گوید:

«منظور از ایرانگردی و جهانگردی، هر نوع مسافرت انفرادی یا گروهی است که بیش از 24 ساعت باشد و به منظور کسب و کار نباشد» .

به طور کلی تألیف سفرنامه ها به زبان های گوناگون، حاکی از اهمیت جهانگردی است. در ایران قدیم به مسافران و جهانگردان احترام خاصی می گذاشتند. راه شاهی به طول ۲۵۰۰ کیلومتر و احداث کاروانسراها و چاپارخانه های بین راه و پل ها از مهم ترین اقدامات هخامنشیان بود که جهانگردی را آسان می کرد.

همان طور که گفتیم اسلام، با توصیه های اکید قرآن و سایر منابع اسلامی، بر سیر و سفر و تفکر در آفرینش، به اهمیت این موضوع افزوده است. آمیزش این توصیه ها با فرهنگ لطیف و مهمان نواز ایرانی باعث شده است که از گذشته های دور تاکنون، ایران به بهترین و امن ترین مکان برای جهانگردان تبدیل شود که این امر کاملاً در سفرنامه های جهانگردان غربی مشهود است.

سیر و سفر از جمله موضوعاتی است که قرآن مجید به آن توصیه و تأکید کرده در هفت مورد با حالت استفهام انکاری أَ وَ لَمْ یَسِیرُوا - أَ فَلَمْ یَسِیرُوا ، سؤال می کند که چرا در زمین سیر نمی کنید. شش مرتبه هم خطاب امری است و دستور می دهد که در زمین سیر کنید سِیرُوا . گرچه اهداف سیر و سفر و جهانگردی متعدد و متنوع است، بررسی کوتاه و اجمالی نشان می دهد که همه موارد ذکر شده در قرآن، با اهداف فرهنگی همراه

است. قرآن در یازده مورد، هدف این کار را تعمق و اندیشیدن در عاقبت و احوال گذشتگان دانسته است که در چهار مورد از آنها نگرش به احوال گذشتگان دروغگو و مجرم است و دو مورد باقی مانده، نگرش و اندیشه در چگونگی پیدایش خلقت و شکوفایی عقل و دل اختصاص دارد. بدیهی است که در سیر و سفر، به خصوص به نقاط گوناگون دنیا، انسان با مشاهدۀ نعمت های بی نظیر الهی مانند حیوانات، بیابان ها، جنگل ها، کوه ها، اقیانوس ها، شهرها و انسان های گوناگون در نژاد و رنگ، فرهنگ و رسوم، دین و آیین، خلق و خو و. . . که با یکدیگر

اختلاف دارند، خدا خالق همه موجودات را بالعیان مشاهده می کند و دست ازخرافه پرستی و بی ایمانی بر می دارد؛ به همین دلیل اسلام به این موضوع توصیه و تأکید کرده است. در این میان سفر حج که مهم ترین گردشگری مذهبی است الگوی جهت بخشی به سایر گردشگری های جوامع اسلامی است. بنابراین ارتباطی اساسی میان حج و گردشگری در جهان اسلام و الگوپذیری از سیره پیامبر در رابطه با برنامه ریزی در این باره است.

در تعریفی کلی می توان گفت که در گردشگری مذهبی شرکت کنندگان دارای انگیزه های مذهبی (منحصراً و یا به طور ترکیب با سایر انگیزه ها) هستند که از اماکن مقدس نظیر مساجد، مقابر پیامبران و ائمه (ع) و نظایر آنها بازدید می کنند.

البته برخی متفکران، حج را با توجه به وجوب شرعی آن برای هر مسلمان، نوعی سفر متفاوت از گردشگری مذهبی و فقط شبیه به گردشگری می دانند. (1)برخی دیگر آن را همان گردشگری مذهبی تلقی و سفری معنوی مانند سایر سفرهای مذهبی طبقه بندی می کنند. (2)در گردشگری مذهبی، با دو دسته گوناگون از گردشگران روبه رو هستیم؛ دسته اول کسانی هستند که از اماکن مقدس دینی خود بازدید می کنند؛ مانند مسلمانانی که به زیارت اماکن مقدس خود نظیر کعبه، عتبات عالیات و یا سایر اماکن متبرکه می روند. دسته دوم کسانی هستند که از اماکن مقدس سایر ادیان دیدن می کنند؛ برای مثال افراد فراوانی وجود دارند که مسلمان نیستند؛ اما از قبرها و مساجد اسلامی در نقاط گوناگون بازدید می کنند و یا مسیحیانی که به دیدن معابد بودایی ها یا سایر ادیان می روند. (3)ما این نوع گردشگری را با گردشگری متعارف طبقه بندی کرده ایم.

البته در این تحقیق، مسئله مهمی که بایستی مطالعه شود، توزیع هزینه هایی است که به طور مستقیم مربوط به عملیات حج بوده و به گردشگری زیارتی از اماکن مقدس و قبور ائمه معصومین (ع) مربوط می شود. همچنین هزینه هایی است که به گردشگری معمولی زائرین از اماکن دیدنی مباح ربط دارد؛ مانند فروشگاه ها، ساختمان ها و. . . که با عنوان گردشگری متعارف تلقی می کنیم. همچنین مقایسه هزینه هایی که

خانوارها در رابطه با حج و سایر گردشگری ها در کل کشور، در روندی زمانی (ده سال گذشته) صرف نموده اند.

بنابراین با تفکیک این هزینه ها در ابعاد خرد و کلان اقتصادی، موضوع تحقیق را شناسایی زمینه هایی می دانیم که برای برنامه ریزی در آینده مفید می باشد.

1- Religious Taurism and pilgrimage festivals ، raza q rajamd nigal D. Morpeth ،
2- Tourism ، religion and spiritual journeys ، Dallenj. Timohay Daniel H. olsen
3- " newras earch network for Islamic Taurism "، .

۳. روش تحقیق

اشاره

در رابطه با گردشگری، از میان روش های تعریف شده به وسیله صاحب نظران علوم اجتماعی، روش تحقیق حاضر از نوع کتابخانه ای و نیز پیمایشی (1)است. در این تحقیق جامعه آماری، خانوارهایی هستند که در مدت یک دهه گذشته، یک یا چند نفر آنها به سفر حج یا عمره مبادرت کرده اند. براساس آمارهای دریافتی از بانک مرکزی، میان سال های 1377 و 1388، متوسط هزینه هایی که خانوارها صرف حج، عمره و سایر انواع گردشگری کرده اند، بررسی و مقایسه شده است. علاوه بر آمارهای فوق، از مرکز آمار ایران و سازمان حج و زیارت نیز استفاده شده است و بر همین اساس در برخی موارد، نویسنده به نمونه گیری و برآورد برخی شاخص ها مبادرت کرده است.

۱- ۳. جامعه آماری

در این بررسی جامعه آماری، تمام خانوارهای (معمولی) ساکن در نقاط شهری می باشند. (خانوارهای غیر ساکن مانند کوچ نشینان مشمول این بررسی نمی باشند) .

۲- ۳. خانوار

خانوار، عبارت است از چند نفر که در اقامتگاهی ثابت سکونت داشته و دارای تغذیه مشترک باشند. فردی که به تنهایی در اقامتگاهی زندگی می کند نیز، خانوار تلقی می شود.

۳- ۳. واحد آماری

در این بررسی واحد آماری خانواری (معمولی) ساکن در نقاط شهری است.

4- ۳. دوره بررسی

دوره بررسی سال های 1377 تا 1388 می باشد.

5- ۳. خانوارهای نمونه

تعداد خانوارهای نمونه براساس فرمول تعیین می شود که در اینجا برای نمونه آورده ایم:

(n

رحمه الله (در این فرمول، n تعداد خانوارهای نمونه، t برابر 96/1 با توجه به 95 درصد اطمینان، S2 واریانس هزینه خانوار و d) رحمه الله) *hx است؛ به طوری که *x میانگین هزینه خانوارهای نمونه و h درصد خطای میانگین نمونه می باشد.

1- Survey. .

4. نتایج تحقیق

اشاره

نتایج تحقیق، از دیدگاه اقتصاد خرد و کلان مورد بررسی می شود.

۱- 4. نتایج تحقیق در دیدگاه اقتصاد خرد

در حال حاضر، عملیات حج، چه حج تمتع و چه عمره، بخش کوچکی از گردشگری وسیعی شامل زیارت و نیز گردشگری متعارف است که طبق نمودار (1) کنار عملیات حج انجام می شود.

برای مثال طبق نمودار1، کسی که توفیق اعزام به حج یا عمره را به دست می آورد، علاوه بر عملیات حج، از جاذبه های مذهبی مانند مساجد، آرامگاه ها بازدید می کند که در چارچوب گردشگری مذهبی طبقه بندی می شود. زائر ممکن است از بازارها، فروشگاه ها، ساختمان های قدیمی و سایر اماکن که در چارچوب گردشگری متعارف باید طبقه بندی شود، دیدار و مبالغی نیز هزینه کند که اگرچه ربطی به سفر حج ندارد، ولی از نظر اقتصادی بایستی محاسبه و بررسی شود.

نمودار 1. تحقق انواع گردشگری کنار عملیات حج

<نمایش تصویر>

سئوالاتی که در هر پرسش نامه پژوهشی بررسی می شد به شرح زیر بود:

ط کل هزینۀ ثابتی که قبلا به کاروان پرداخت شده، چه میزان بوده است؟

ط علاوه بر مخارج اصلی که به عهده کاروان بوده است، چه میزان ارز یا پول ایرانی درسفر خرج کرده اید؟

ط چه میزان از مخارج اضافه، صرف گردش های غیر زیارتی و بازارگردی شده است؟

ط چه میزان از این مخارج، صرف بازدید از اماکن مقدس زیارتی شده است؟

براساس نتایج نمونه طبق برآورد نویسنده، در سفر حج یا عمره، به طور متوسط هزینه کل هر مسافر اعزام شده، طبق نمودار2، 23 درصد، مربوط به عملیات خاص (1)حج یا عمره، 27 درصد مربوط به گردشگری زیارتی اماکن و قبور مقدسه و در نهایت50 درصد هزینه برای گردشگری متعارف مانند

1- منظور مناسکی است که واجب و شرعاً اجتناب ناپذیر است. .

بازارگردی و دیدن جاذبه های متعارف غیر زیارتی مسافران بوده است.

ازاین رو نکته مهم، در برخی موارد وقوع نوعی گردشگری مغایر با ملاحظات شرعی است. مانند فروشگاه گردی هنگام نماز و یا گردشگری از مکان هایی که طبق قوانین ممنوع می باشد. برخی دیگر، اگرچه گردشگری مشکل شرعی ندارد، ولی از دیدگاه اقتصادی بایستی هزینه و فایده کلان آن برای کشور، در کنار گردشگری متعارف ارزیابی شود.

نمودار 2. توزیع هزینه کل هر مسافر حج یا عمره

مأخذ: برآورد براساس نمونه گیری

در صورتی که هزینه ثابت را برای هر مسافر حذف و فقط براساس هزینه های متغیر، توزیع هزینه را محاسبه کنیم، طبق نمودار3، وضعیت هشدار دهنده ای را می بینیم.

نمودار3. توزیع هزینه متغیر هر مسافر حج یا عمره

><نمایش تصویر

مأخذ: برآورد براساس نمونه گیری

همان گونه که ملاحظه می شود، بخش چشم گیری از هزینه های متغیر حج، - ۷۰ درصد - مربوط به هزینه هایی است که با حج، عمره و یا گردشگری زیارتی ارتباط منطقی ندارد. در نمودار3، هزینه های متغیر مربوط به مناسک، فقط حدود 10 درصد برآورد شده است. با توجه به هزینه های متغیر گردشگری زیارتی که 20 درصد است، می توان با حذف هزینه های متغیر اضافه، حدود ۷۰ درصد از

هزینه های متغیر را کاهش داد.

اگرچه کاهش هزینه های ثابت در کوتاه مدت دشوار به نظر می رسد، ولی با پژوهش اقتصادی و تغییر فناوری برای کاهش هزینه های ثابت، امکان پذیر است. بدیهی است این تغییر فناوری، همان گونه که در سال های پیش تأثیر مثبت آن را مشاهده کردیم - در حج نقش مفیدی در کاهش هزینه های اضافی دارد.

۲- 4. نتایج تحقیق از دیدگاه اقتصاد کلان

در جمهوری اسلامی ایران، حج تمتع و عمره مهم ترین جاذبه را میان گردشگران مذهبی داشته است. طبق نمودار4 ملاحظه می شود که روند صعودی کل زائرین ایرانی در سال های گوناگون، بیشتر مربوط به عمره بوده است؛ زیرا ظرفیت های محدود عربستان در رابطه با حج تمتع، تقاضای گردشگری عمره از روند روز افزون تری مواجه بوده است؛ به طوری که در حال حاضر، سالانه حدود یک میلیون نفر برآورد می گردد.

نمودار4. کل زائرین ایرانی به تفکیک عمره و تمتع

>نمایش تصویر

مأخذ - مرکز آمار ایران به نقل از سازمان حج و زیارت

به طور کلی هزینه متوسطی که خانوارهای ایرانی به سیاحت، اعم از گردشگری زیارتی، حج و گردشگری متعارف می پردازند، بسیار ناچیز است و حدود ۰/1 درصد بودجه سالانه آنها را تشکیل می دهد.

به منظور مقایسه سفرهای حج تمتع و عمره، با سایر گردشگری ها اعم از زیارتی و غیر زیارتی، باید در چارچوب سفرهای دسته جمعی بررسی شود که از طریق تور صورت می گیرد.

در نمودار 5، طبق آمارهای بانک مرکزی، توزیع هزینه متوسط خانوار به تورهای گردشگری برای حج تمتع، عمره و سایر گردشگری های زیارتی و

غیر زیارتی داخلی و خارجی - بدون محاسبه خرید ارز - محاسبه شده است.

البته همان طور که در نمودار تأکید شده، از آخرین آمار موجود سال 1388 استفاده شده است.

نمودار5. درصد هزینه خانوار در گردشگری های دسته جمعی (تور) داخلی و خارجی در سال 1388

><نمایش تصویر

مأخذ: آمارهای اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

همان گونه که ملاحظه می شود سفرهای حج و عمره، به ترتیب 9 و 34 درصد و با هم 43 درصد کل گردشگری های دسته جمعی را به خود اختصاص داده است؛ البته همان طور که در نمودار 5 مشاهده می شود سیاحت مذهبی اعم از گردشگری زیارتی، حج و عمره، متجاوز از 81 درصد سیاحت های مذهبی اعم از داخلی و خارجی را به خود اختصاص داده است. (1)اگر به روند هزینه هایی که خانوارها به طور متوسط درده سال گذشته و در کل کشور پرداخت کرده اند توجه کنیم، می بینیم که با توجه به مدیریت کلان سازمان حج و زیارت، هزینه سرانه سفرحج، در مقایسه با هزینه سایر مسافرت های هوایی - به جز سال های اولیه - شتاب کاهنده ای داشته است.

البته باید توجه داشت که این شتاب کاهنده، تا حدودی مربوط به ظرفیت نداشتن دولت عربستان در پذیرش متقاضیان بوده است؛ ولی نباید این نکته را نادیده گرفت که در مقایسه با هزینه های سایر سیاحت ها که با شتابی صعودی موجب افزایش هزینه خانوارها بوده (نمودار 6) ، بخشی از کاهندگی شتاب افزایش هزینه مدیون راهکارهایی اقتصادی بوده است که نباید انکار کرد؛ زیرا روند کاهش نسبی هزینه که در نمودار 6مشاهده می شود، فقط مربوط به سفرهای حج نیست؛ بلکه این هزینه مربوط به سایر گردشگری های زیارتی نیز می شود که به طور جمعی صورت می گیرد.

بدیهی است که این امر نباید مستمسکی برای توقف ابتکارهای فناورانه جهت کاهش هزینه ها در سطح خرد و کلان باشد.

1- فقط ۳۰ درصد از گردشگری داخلی را برای گردشگری زیارتی اختصاص دادیم. .

همان گونه که در نمودار 6 ملاحظه می شود، روند هزینه متوسط خانوار در سایر مسافرت های خارجی همچون سفرهای حج، هوایی و دسته جمعی (تور) صورت گرفته است، با همبستگی متداوم زمانی (R2) رحمه الله) 361.0) ، از سیری صعودی تبعیت کرده است؛ درحالی که روند هزینه متوسط حج و زیارت، طی سال های بررسی شده، اگرچه افزایش یافته، ولی شتاب افزایشی آن کاهش داشته است.

نمودار6. روند هزینه متوسط خانوار برای مسافرتهای خارجی و حج وزیارت

<>نمایش تصویر

مأخذ: آمارهای اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

همان گونه که در نمودار 6 مشاهده می شود، روند زمانی متوسط هزینه خانوار برای گردشگری مذهبی، شامل حج و زیارت براساس رابطه ای لگاریتمی زیر پردازش شده است:

(y

رحمه الله) 12369 27584 +)x(ln) با توجه به اینکه روند شیب منحنی، در سال های جدید کاهش داشته است، امیدواریم مدیریت، در برنامه ریزی های کلان آینده نیز قادر به کاهش هزینه های سرانه به حداقل مطلوب در سفرهای حج و زیارت باشد.

5. ویژگی های حج گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی، اعم از حج و یا سایر سفرهای مذهبی، دارای ویژگی هایی است که توجه به آن از نظر اقتصادی مهم و نیاز به بررسی دارد. این ویژگی ها عبارتنداز:

1 - 5. اثرات منفی زیست محیطی، فرهنگی - اجتماعی کمتری از سایر سیاحت ها دارد که شاید بخشی از این ویژگی، به دلیل آموزه های دینی

زائران باشد و این که بیشتر زائران، افرادی آرام، اهل صلح و تابع قانون هستند.

2 - 5. فصلی بودن سفرهای حج و حتی زیارتی و این که بسیاری از این گونه سفرها، فقط در

فصل های خاصی صورت می گیرند.

3 - 5. افرادی که به این سفرها می روند، بیشتر در پی معنویات و سادگی و کمتر تنوع طلب هستند.

4 - 5. این سفرها مختص طبقه خاصی از اجتماع نیست و افراد از هر طبقه ای که باشند، می توانند مشرف شوند. در بیشتر کشورهای در حال توسعه که گردشگری در مراحل ابتدایی است، برای بسیاری از طبقات اجتماعی فقط سیاحت مذهبی، فرصت سفر رفتن به شمار می آید.

این وضعیت، بیشتر در جوامع متوسط دیده می شود که مردم آن از نظر مالی و اجتماعی توانایی سفرهای طولانی را ندارند وقت آزاد آنها، بیشتر با بازدید از اماکن مذهبی و زیارتی پر می شود.

5 - 5. بیشتر سفرهای مذهبی، مانند حج گروهی و سازمان دهی شده صورت می گیرند.

6 - 5. برخی از سفرهای مذهبی مانند حج تمتع یا عمره، به دلیل اجرای دستورات مربوط به آن، حالت اجباری و یا تأکیدی به خود می گیرند که تمام افراد مؤمن به آن مذهب، دسته کم یک مرتبه مجبور به اجرای آن سفر می شوند. (مانند آن چه در دین اسلام مبنی بر زیارت خانه خدا، بر تمامی مسلمانان واجب است) .

7 - 5. به طور معمول مراکز مذهبی و زیارتی، مکان هایی را برای دیدار و ارتباط مردم از فرهنگ ها و مناطق گوناگون فراهم می کنند. این ویژگی در سفرهای حج و عمره نیز وجود دارد.

8 - 5. فروش صنایع دستی قدیمی، طرح ها و تولیدات باستانی مناطق گوناگون، در مراکز مذهبی و زیارتی صورت می گیرد.

9 - 5. حج سیاحتی مذهبی است که به طور معمول دارای جنبه های سیاسی نیز می باشد. از دیدگاه برخی متفکران، بسیاری از اماکن مذهبی مکان های ملی نیز به شمار می آیند. (1)فقهای اسلامی، حج را فرصتی سیاسی برای «اتحاد مسلمانان و اعلام برائت از مشرکان، دو واجب

قطعی و همیشگی حج» تلقی می کنند (خامنه ای، 1374 برخی فقهای اسلامی، با تعریف حج جاهلی و حج ابراهیمی، امام راحل را احیا کننده حج ابراهیمی دانسته اند. آنان حج ابراهیمی را با ابعاد فقهی، عبادی و سیاسی تشرح کردند که همان شناخت استکبار و اعلام برائت از آن است. (2)بنابراین با توجه به ویژگی های فوق، بایستی فرصت هایی که در سفر حج از هم تفکیک می شود را ملاحظه و بررسی کنیم. در حقیقت ابتدا بایستی وضع موجود و تفکیک هزینه هایی شناسایی شود که زائران در بخش های گوناگون سفر حج، صرف می کنند و سپس وضع مطلوبی را پیشنهاد کرد. این

1- Rinschede ، Gisbert ، " Forms of religious tourism and pilgrimage special interest group "،

2- سیمای حج در آینه اسلام از حج سنتی تا حج ابراهیمی، جوادی آملی، 1374. .

هزینه ها عبارتنداز خرج های اجتناب ناپذیر مربوط به عملیات واجب حج، هزینه های مستحب و هزینه های مباح و شاید شبهه آمیز.

نتیجه گیری و پیشنهاد

همان گونه که در بخش نتایج آماری بیان شد، حج تمتع یا عمره، بخش مهم و چشم گیری از کل بودجه خانوار را به خود اختصاص می دهد که برای گردشگری صرف می شود.

معمولاً در سفر حج فرصت هایی برای گردشگری زیارتی - غیر از مناسک حج - از مزارهای مقدسه و مکان های مذهبی و نیز فرصت هایی برای زائران برای گردشگری متعارف به وجود می آید. به نظر می رسد هزینه های متغیری که صرف گردشگری متعارف غیر مذهبی حتی مباح می شود، حجم چشم گیری از خروج ارز و منابع ملی را به خود اختصاص داده است.

چون فرهنگ تهیه سوغات به خصوص در جامعه ایرانی مرسوم است، حجاج هزینه بسیاری را صرف سیاحت شهری برای خرید اجناسی می کنند که احتمال دارد بدون توجه به کیفیت ارزانتر باشند.

ازاین رو مشاهده می شود که در جریان سیاحت های متعارف و حتی گردشگری های زیارتی در سفرهای حج و عمره، زائران اجناس بی کیفیت کشورهای غیر اسلامی را خریداری می کنند درحالی که می توان با برنامه ریزی اقتصادی، جریان وجوه ارزی را به سمت کالاهای داخلی و حتی مراکز شیعی نشین متوجه کرد که به تهیه کالا از جمهوری اسلامی ایران مبادرت می کنند. به نظر می رسد زائران از این شیوه به شدت استقبال کنند. حتی سایر تجار عربستان نیز - که عمده ترین خریداران آنها زوار جمهوری اسلامی هستند - ترجیح می دهند کالاها و خدماتی را از جمهوری اسلامی تهیه کنند. البته بایستی کالاها به شکلی بسته بندی شود که برای سوغات متبرک، نظر خریداران را از هر مذهب و ملیت به خود جلب کند.

منابع

1. قرآن کریم.

2. روزنامه (فرهنگی) رسالت، اسدالله افشار، شماره 6317، تاریخ 22/9/1386.

3. سیمای حج در آینه اسلام از حج سنتی تا حج ابراهیمی، عبدالله جوادی آملی، کیهان شماره 15329، سوم اردیبهشت 1374، ص 6.

4. جمهوری اسلامی، سید علی خامنه ای، شماره 4584 هفدهم فروردین 1374.

5. قانون توسعهٔ صنعت جهانگردی ایران، مصوب 137۰.

6. کلیات الخصال، تالیف ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی (382 - 3۰5ه. ق.) ، (شیخ صدوق) انتشارات علمیه اسلامیه: تهران، [بی تا].

ص: 613

Dallen J. Timothy and Daniel H. Olsen .1

Tourism ، religion and spiritual journeys ، Routledge ، 20٠6 ،)2. http: //fa. wikipedia. org/)2011

)Meyer. Guenter)20٠4 .3

New Research Network for Islamic Tourism" ، Issue 11. 4." ، Razaq Raj and Nigel D. Morpeth

Religious tourism and pilgrimage festivals manag ement: ، an intern ational persp ective ، CABI ، 20٠7 5. Rinschede ,Gisbert

Forms of religious tourism and pilgrimage special interest " ، group " . 6. Geneva

)switsze rland ، World Tourism Organi zation)2010 ،

سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج

اشاره

عبدالمحمد کاشیان (1)

سعید سیدحسین زاده (2)

حامد صابر (3)

چکیده

شکل گیری بازارهای مشترک در بین کشورهای مسلمان، مسئله ای است که در بین متفکران اسلامی اهمیت ویژه ای دارد. از بعد اقتصادی، جمعیت بیش از 25 درصدی مسلمانان جهان، این ایده را به همراه دارد که آیا امکان دارد بازارهایی در بین مسلمانان شکل گیرد که صرفاً کالاهای تولیدی کشورهای مسلمان در آن خرید و فروش شود و به واسطه آن کشورهای مسلمان بی نیاز از هر کشور دیگری اقدام به توزیع کالاهای خود نمایند و از این طریق به تقویت بخش تولیدی و مصرفی خود بپردازند؟

مسئله دیگری که این ایده را مهم تر جلوه می دهد مسئله حج است که هر ساله بسیاری از مسلمانان در ایام حج در خانه خدا حضور می یابند و در کنار آیین عبادی، جهت تهیه هدیه، اقدام به خرید کالاهایی می کنند که عمدتاً بی کیفیتند و محصولات کشورهای غیرمسلمان هستند. تحقیقات پیشین در دنیای اسلام نشان داده است که به علت مشکلات سیاسی، نهادی، جغرافیایی و اقتصادی بسیاری از کشورهای مسلمان، عملاً ایجاد بازار مشترک اسلامی ممکن نیست. تحقیق حاضر به دنبال آن است که نشان

1- دانشجوی دکتری علوم اقتصادی (گرایش اقتصاد اسلامی) دانشگاه امام صادق7.

2- دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته رشته معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7.

3- دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته رشته معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق7. .

دهد هر چند ممکن است ایجاد بازارهای فیزیکی عملاً با مشکلاتی مواجه باشد (البته این مسئله جای تأمل دارد) ، اما با استفاده از ابزارهای نرم افزاری مانند استفاده از «برند» می توان به ایجاد بازار مشترک در بین کشورهای مسلمان اقدام نمود، بدون اینکه حتی بازاری فیزیکی و مشترکی وجود داشته باشد. این مقاله با بررسی پیامدهای نشان تجاری حلال، به ارائه راهکاری در زمینه ایجاد بازار مشترک اسلامی در موضوعاتی می پردازد که نشان حلال در اجرای آن ها ناتوان است.

واژگان کلیدی : بازار مشترک اسلامی، حج، نشان تجاری، نشان حلال

۱ مقدمه

مسئله تشکیل بازار مشترک اسلامی و آثاری که این بازار می تواند در ایام حج ایجاد کند، موضوع مهمی است که از سال ها پیش مورد نظر عالمان و کارشناسان مسلمان بوده است و تلاش های زیادی برای تحقق این بازار صورت گرفته است. یکی از علل توجه مسلمانان به این نوع بازار، پیشرفت ها و موفقیت هایی بود که نظیر آن در اروپا و تحت عنوان اتحادیه اروپا به خود دیده بود. جنگ جهانی دوم، فجایعی به بار آورد که نظیرش در طول تاریخ کمتر دیده شده است. به گونه ای که بسیاری از کشورهای اروپایی به شدت تخریب شدند و نابسامانی اقتصاد، فشار زیادی را به مردم تحمیل می کرد. اوضاع به قدری سخت شده بود که اروپائیان فهمیده بودند که تنها با اتحاد و تفاهم بر اصول و منافع مشترک، قادر به موفقیت در توسعه و پیشرفت اقتصادی هستند. رهبرانی چون «شومان» وزیر امور خارجه فرانسه، با درک زمینه و شرایط کشورشان به اتحاد اروپا علاقه نشان داده و قدم هایی برای تحقق آن، مانند «اعلامیه شومان» برداشتند. حمایت افکار عمومی و نهضت های مردمی از اتحاد اروپا نیز همواره رهبران را ترغیب می کرد که برای حفظ حمایت مردمی خود، از این امر استقبال کرده و اقداماتی را در راستای تحقق آرمان وحدت اروپا انجام دهند (1).

وزیر امور خارجه آمریکا، در سال ضمن دعوت اروپا به وحدت و یکپارچگی، طرح کمک مالی و فنی را جهت بازسازی اقتصاد آسیب دیده اروپا از جنگ جهانی دوم ارائه داد. کشورهای اروپای غربی با استقبال از آن، سازمان

همکاری اقتصادی اروپا را در سال با شرکت شانزده کشور تأسیس کردند. این نخستین گام در راستای وحدت اقتصادی اروپا تلقی می شود. (2)

1- جمالی، ، ص.

2- جمالی، به نقل از مجله روابط بین الملل، «مبانی تاریخی بازار مشترک» ، هوشنگ نهاوندی، ص 145. .

بعد از تشکیل اتحادیه اروپا، کشورهای عضو، پیشرفت سریعی را آغاز کردند و ظرف چند سال توانستند قدرت اقتصادی عظیمی ایجاد کنند و به عنوان مشتی واحد، بر مسایل اقتصادی دنیا تأثیر گذارند. هرچند در حال حاضر این اتحادیه با مشکلاتی مواجه است و برخی از کارشناسان، نشانه هایی از فروپاشی این اتحادیه را بیان می کنند، اما تجربه های بسیار مفیدی در شکل گیری اتحادیه اروپا به وجود آمد که باید مورد توجه قرار گیرد.

بعد از تشکیل اتحادیه اروپا و نتایج مثبت آن، بسیاری از کارشناسان مسلمان به این فکر افتادند که چطور می توان اقدام به تاسیس بازار مشترک اسلامی نمود. همین مسئله سبب شد که تلاش های زیادی در این راستا صورت گیرد. از طرفی مسئله دیگری که ضرورت شکل گیری بازار مشترک اسلامی را بیش از پیش نشان داده است، ظرفیت اقتصادی عظیم حج و در سوی دیگر سفرهای زیارتی مسلمانان است که در ادبیات امروز، اصلاح توریسم زیارتی را به خود اختصاص داده است. بازاری که بر طبق آمارها ترلیون ها دلار، گردش مالی در آن وجود دارد و بخش عظیمی از این گردش مالی در اختیار غیرمسلمانان قرار می گیرد. همین امر اهمیت شکل گیری بازار مشترک اسلامی را بیش از پیش نمایان می سازد. عده ای دیگر از کارشناسان برای اثبات ضرورت شکل گیری بازارهای اسلامی به ارائه دلایل فقهی پرداخته اند که این نیز به اهمیت بحث می افزاید. (1)

هرچند تلاش های زیادی برای شکل گیری بازار مشترک اسلامی صورت گرفته است، اما تاکنون موفقیت چندانی حاصل نشده است و برخی از کارشناسان دلایلی را برای این عدم موفقیت ذکر کرده اند. در این مقاله بعد از مروری بر ادبیات موجود در زمینه بازار مشترک اسلامی، به بررسی موانع شکل گیری بازار مشترک اسلامی پرداخته ایم. این موانع عمدتاً در چهار حیطه اقتصادی، جغرافیایی، سیاسی و اجتماعی ذکر شده اند که به طور گذرا در قسمت سوم این مقاله بدانها اشاره شده است.

یکی از موفقیت هایی که سازمان کنفرانس اسلامی در سال های اخیر کسب کرده و آن را به عنوان مقدمه ای برای رسیدن به بازار مشترک اسلامی دانسته است، استفاده و ترویج «نشان حلال» است. از آنجا که الگوی مورد نظر ما شباهت زیادی به نحوه به کارگیری از نشان حلال دارد،

در قسمت چهارم از این مقاله به بررسی پیامدهای بهره گیری از نشان حلال در دنیا پرداخته ایم و ضمن بررسی پیامدهای نشان حلال، در قسمت چهارم و بیان نقاط ضعف آن، در قسمت پنجم این مقاله به ارائه الگوی مناسب بازار مشترک اسلامی با استفاده از نشان تجاری پرداخته ایم و الزاماتی که باید کشورهای مسلمان به آن پایبند باشند را بیان کرده ایم.

1- مبلغی، 1383. .

۲ مروری بر ادبیات پیشین

در این قسمت به بررسی بخشی از ادبیات موجود در زمینه بازار مشترک اسلامی پرداخته ایم. در بین کارهای متعددی که در این زمینه صورت گرفته است، بخشی که جامع تر بوده اند مورد بررسی قرار گرفته است.

شایق (1371) در اثری با عنوان «مطالعه اقتصادی برای تشکیل بازار مشترک اسلام» ، ضمن بررسی مشخصات کلی کشورهای اسلامی و مرور کردن وضعیت اقتصاد جهانی و نیز اقتصاد کشورهای مسلمان، به بررسی امکان همکاری کشورهای مسلمان و نیز امکان شکل گیری بازار مشترک اسلامی می پردازد. پیش مقدمه هایی که ایشان برای ارائه مدل خود مطرح نموده اند عبارتند از: بررسی وضعیت بخش کشاورزی در بین کشورهای مسلمان، بررسی بخش صنایع و و هدف های صادراتی کالاهای صنعتی و معدنی، بررسی مکانیسم تأثیر بازرگانی خارجی در وابستگی اقتصادی.

مبلغی (1383) وی به بررسی دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی پرداخته است. او سه دلیل عمده برای اثبات فقهی نظر خود ارائه کرده اند. این سه دلیل عبارتند از:

1- قاعده لزوم برپاداری بازار مسلمین: روایتی از «حفص بن غیاث» از امام صادق (ع) در این زمینه آمده است که امام (ع) در آن به لزوم برپایی بازار میان مسلمانان اشاره می نمایند. (1)سوره نساء، آیه 141. .

(2)سوره نساء، آیه 141. .

(3) 2- قاعده نفی سبیل: خداوند متعال در قرآن می فرماید: (وَ لَنْ یجْعَلَ اللهُ لِلْكافِرِینَ عَلَى الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً) (4)این آیه صراحتاً جعل هر گونه سلطه کافران را بر مسلمین نفی نموده است. جلوگیری از این سلطه در بعد اقتصادی میسر نخواهد بود جز با توانمند شدن کشورهای اسلامی از نظر اقتصادی که تشکیل بازار مشترک اسلامی، یکی از مکانیزم های اساسی و جدی آن است.

3- قاعده (الاسلام يعلو و لا يعلی عليه) : با پذيرفتن اين مطلب که اسلام داعيه پاسخ گويی در همه عرصه ها و حوزه های مختلف را دارد پس نبايد علو و برتری را به يک يا دو حوزه خاص محدود نماييم. برتری جويی اسلام به معنای آن است که جوامع مسلمان بايد نقشی الگو و پرجاذبه برای ديگر جوامع داشته باشند و چنين نقشی هرگز با ضعف اقتصادی همراه نخواهد بود. بی ترديد تشکيل بازار مشترک اسلامی، عاملی تأثيرگذار در دست يابی به توسعه و همگرايی اقتصادی است.

خورشيدی (1384) به برخی از عمده ترين ديدگاه های طرح شده در مورد بازار مشترک اسلامی می پردازد و به نقد و بررسی هر يک از اين نظرات می پردازد که عبارتند از:

1- راهبرد اتاق بازرگانی، صنعت و مبادله کالای اسلامی برای تشکيل بازارهای مشترک اسلامی؛ اين

1- وسائل الشيعه، ج
2- ، ص
3- 18.
4- سوره نساء، آيه 141. .

پیشنهاد پنج جزء دارد که به نظر نویسنده باید در پنج مرحله رخ دهد.

2- طرح پیش نهادی «ابوالحسن صادق» برای تشکیل بازار مشترک اسلامی که اعتقاد دارد باید به گونه ای مرحله ای به بازار مشترک اسلامی دست یافت.

3- پیشنهاد «صلاح الدین کاظم خان» برای تشکیل بازار مشترک اسلامی که معتقد است، راه رسیدن به بازار مشترک اسلامی مستلزم چهار مرحله است: الف) تحقق SEACO ، ب) تحقق SCN ، ج) ناحیه آزاد تجاری اسلامی IFTA ، د) ایجاد بازار مشترک اسلامی ICM.

4- پیشنهاد «حافظ صدیقی» در خصوص بازار مشترک اسلامی که اعتقاد نویسنده این است که همکاری موفق اقتصادی و تجاری نیازمند عوامل مناسب اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و جغرافیایی با عنوان بستری برای موفقیت است.

5- پیشنهاد «ولکرنین هاوس» در خصوص همکاری اتحادیه کشورهای اسلامی؛ او یکی از صاحب نظران کشورهای غیراسلامی است که نظریات جالبی را در خصوص بازار مشترک اسلامی ارائه نموده است. بررسی امکان تشکیل بازار مشترک اسلامی بین ایران، ترکیه و پاکستان، گزارش سمینار بازار مشترک اسلامی، مطالعه اقتصادی برای تشکیل بازار مشترک اسلامی، راه گشایی نظری برای بازار مشترک اسلامی، از دیگر عناوینی هستند که ایشان در اثر خود به آن پرداخته است.

نظرپور (1388) وی به بررسی تشکیل صندوق مشترک سرمایه گذاری، تعریف آن و ویژگی های آن می پردازد. ایشان ضمن بررسی انواع صندوق های مشترک سرمایه گذاری به بررسی مزایا و معایب این صندوق ها می پردازند. در ادامه ایشان به ضرورت تشکیل صندوق سرمایه گذاری مشترک در ایران در جهت تعمیق و گسترش بازار سرمایه، رفع کمبود نقدینگی شرکت های سرمایه گذاری، کمک به مهار تورم، بهبود اجرای سیاست خصوصی سازی و «بند جیم» اصل چهل و چهار اشاره می کنند. طراحی الگوی مشترک سرمایه گذاری، الگوهای سرمایه گذاری در صندوق اسلامی، بررسی فقهی اوراق مشارکت، اجاره، مرابحه و استصناع و بررسی اقتصادی این ابزارها، طراحی انواع صندوق های سرمایه گذاری

اسلامی، صندوق مشترک سرمایه گذاری و توسعه اقتصادی و شاخص های کمی و کیفی توسعه اقتصادی از دیگر موضوعاتی هستند که ایشان به آن ها اشاره می کند.

۳. بررسی موانع موجود در شکل گیری بازار مشترک اسلامی

اشاره

در این قسمت به بررسی موانع موجود در شکل گیری بازار مشترک اسلامی می پردازیم. بررسی ادبیات موجود عمدتاً چهار دسته موانع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی -اجتماعی و جغرافیایی را برشمرده اند. البته باید توجه داشت که بیداری اسلامی در منطقه و سقوط پی درپی دیکتاتورهای عربی سبب شده است که چشم امیدمان به رفع برخی از موانع در شکل گیری بازار مشترک اسلامی باشد، با

این حال هنوز هم برخی از مشکلات اساسی بر سر جای خود پابرجاست و شاید مدت زمان زیادی طول بکشد تا برطرف شوند.

۱-۳. موانع سیاسی

مقصود از دلایل سیاسی ناکامی های همکاری منطقه ای اسلامی، توجه به بافت حکومتی و نفوذ استعمار سیاسی در این گونه جوامع می باشد (1). مشکلاتی را که محصول این خاصه است، می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

1. تقابل دیدگاه های سیاسی ناشی از تفاوت نظام ها و ساختارهای سیاسی کشورها و به تبع آن اختلافات عقیدتی و تعارض منافع کشورها به طوری که مرز بین گرایش های سیاسی در ساختارهای سیاسی کشورهای اسلامی در زمان اجلاس اول سازمان کنفرانس اسلامی مشاهده می شود، کشورها به نسبت گرایشات سیاسی پیرامون مبارزه با صهیونیسم و اسرائیل به سه گروه تقسیم می شود: گرایش تندرو و رادیکال و گرایش های محافظه کارانه (میانه رو و رژیم های سلطنتی) و جناح های بی طرف (2).

2. وجود بافت حکومتی وابسته در کشورهای اسلامی: یکی از ابزارهای استعمار جهانی در راه ایجاد شرایط مساعد غارت و چپاول ثروت های ملی و جلوگیری از اقدامات توسعه همکاری های منطقه ای اسلامی، طرح منطق کاذب ملی گرایی و ایجاد بدبینی نسبت به ملل و دول انقلابی منطقه و امثال این ها بوده است؛ زیرا این گونه همکاری های وسیع موجب افزایش همکاری های مردمی به نحو گسترده و فراگیر خواهد شد و در نتیجه تهدید قطعی برای حکومت های وابسته به بلوک های قدرت جهانی می شود (3).

3. ایجاد عدم اعتماد بین ملت ها و عاملان اقتصادی منطقه در سطوح ملی با ایجاد فرقه های سیاسی و گروه مذهبی مختلف و دامن زدن به اختلافات فرقه ای در سطوح منطقه ای، با احساس بدبینی نسبت به همسایگان با تکیه بر اختلافات مذهبی و فرهنگی آنان با تکیه بر شعارهای پوچ ناسیونالیستی و فرقه ای سیاسی (همان) .

4. تمایل به عدم واگذاری قدرت تصمیم گیری به مسائل اجتماعی و اقتصادی ملی به مراجع منطقه ای که عموماً در حکام کشورهای در حال توسعه وجود دارد (4).

5. اثرات فرهنگ وابسته سیاسی، روی روحیات خاصه ای روانی مردم کشورهای اسلامی؛ به عبارت

1- خورشیدی، 1367، ص56.
2- بررسی های بازرگانی، 1376، ص47.
3- خورشیدی، 1367، ص56.
4- خورشیدی، ص57. .

دیگر استمرار دراز مدت این فرهنگ، موجب تقویت روح عدم اتکای به نفس از یک طرف و در نتیجه اعتماد کاذب و خطرناک به اقتصادهای جهانی مسلط و همچنین روح تنبلی و مصرف گرایی غیرعقلانی در این جوامع را سبب شده است. (خورشیدی، ص58)

مسئله ای که باید بدان توجه شود این است که در حال حاضر بیداری اسلامی تا حد زیادی سبب شده است که خوش بینی هایی نسبت به آیندهٔ منطقه به وجود آید و احتمال اینکه این نوع از موانع سیاسی از بین رود، بسیار بالا رفته است.

۲-۳. موانع اجتماعی - فرهنگی

در میان کشورهای اسلامی با وجود این که اشتراک در دین موجب همسانی و هم شکلی فرهنگی و حقوقی شده و زمینه اعتقادی و فکری را برای همگرایی فراهم آورده است، اما وجود اقوام مختلف با زبان های متفاوت و شاخه های مذهبی متعدد که فرهنگ های گوناگون را به دنبال دارد، نباید از نظر دور داشت.

اختلافات ناشی از این عدم انسجام اجتماعی، از جمله عوامل مهمی بوده است که تاکنون از وحدت کشورهای اسلامی عضوِ سازمان، جلوگیری کرده است و هنوز هم از آن به عنوان مانعی در روند همگرایی یاد می شود (1) .

مهم ترین مشکلات اجتماعی - فرهنگی را می توان این گونه بیان کرد (2) :

1. دلبستگی فرهنگی این جوامع به اقتصاد سنتی و خانگی و عدم توانمندی آن در جذب تکنولوژی، مدیریت و سازماندهی های نوین اقتصادی؛

2. مصرف زدگی به خصوص با توجه به انتخاب الگوهای مصرفی غربی و توسعه یافته و تضعیف ارتباطات اقتصادی - تجاری که لازمه پیروزی یک اتحادیه اقتصادی است، راه را برای همکاری های بین المللی سخت کرده است؛

3. ضعف فرهنگ ابتکار و استقلال به دلیل روحیه احساس ضعف در مقابل اقتصادهای مسلط جهانی، احتمال موفقیت طرح های مستقل و درون منطقه ای را معمولاً با تردید مواجه می کند؛

4. القای روحیه کاذب ناسیونالیستی در مردم این جوامع، توسط استعمار جهانی برای از بین بردن امکان استفاده از زمینه وسیع اشتراک فرهنگی؛

5. وابستگی به درآمدهای کاذب خدماتی که معلول عملکرد گذشته استعمار است، مردم کشورهای

1- بررسی های بازرگانی، 1376، ص۵0.
2- خورشیدی، 1367. .

توسعه یافته ناپایدار و وابسته به نفت را فریفته رفاه غیر متکی بر تولیدات ملی کرده است و از این زمینه منفی در جهت گسترش فعالیت های واقعی اقتصادی استعماری در سطح منطقه سود می برند.

۳-۳. موانع اقتصادی

موانع اقتصادی شکل گیری بازار مشترک اسلامی که از بزرگ ترین موانع محسوب می شوند به صورت زیر هستند (1):

1. شکل نگرفتن ساختار اقتصادی نوین جامعه و دوگانگی صنایع و کارخانه های جدید با ساختارهای اقتصادی آن ها؛

2. عدم تشابه اقتصاد سیاسی؛

با نگاه اول می توان اقتصاد سیاسی کشورهای اسلامی که ناشی از وجود ساختارهای سیاسی متفاوت بر کشورها بوده است را به سه گروه تقسیم کرد: کشورهای پیرو اقتصاد سوسیالیسم و کشورهای پیرو اقتصاد مبتنی بر بازار آزاد و برخی نیز دارای سیستم اقتصادی مختلط می باشند.

3. منافع و علائق ناهمگون اقتصادی؛

با توجه به ساختار اقتصادی کشورهای عضو، می توان آن ها را به سه گروه تقسیم کرد:

گروه اول کشورهایی هستند که علاوه بر داشتن منابع غنی زیرزمینی مانند نفت و گاز، زغال سنگ و منابع معدنی، زمینه مناسبی برای کشاورزی نیز دارند و همچنین به علت جمعیت زیاد، نیروی کار کافی نیز وجود دارد. به علاوه بازار مصرفی این جمعیت، امکان سرمایه گذاری را به وجود می آورد که با بهره بردن از نفت و منابع معدنی دیگر، می توان این سرمایه مورد نیاز را فراهم نمود.

دومین گروه، کشورهایی هستند که مانند گروه اول منبع درآمدی چون نفت و گاز در اختیار ندارند، ولی از آنجا که شرایط مساعدی برای کشاورزی و جمعیت زیاد و نیروی کار کافی دارند، به تبع آن می توان پایه محکمی در

بخش کشاورزی برایشان ایجاد کرد. اما این گروه چون منبع غنی برای تأمین هزینه های سرمایه گذاری ندارند مجبور به اخذ وام و دریافت کمک از کشورهای خارجی شده اند.

بقیه کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی از فقیرترین کشورها می باشند و از معدود منابعی که در این کشورها وجود دارد استفاده درست و بهینه نمی شود. بنابراین قادر به تأمین ارز مورد نیاز خود نیستند و در زمینه کشاورزی مبنای محکمی را پایه گذاری نکرده اند. کشاورزی سنتی و توسعه نیافته و جمعیتی با سطح پایین و فقدان صنایع سنگین و پیشرفته و کلیدی از ویژگی های آن هاست.

با وجود این تفاوت ها در میان کشورهای اسلامی علایق اقتصادی متفاوتی در بین آن ها مطرح

1- بررسی های بازرگانی، 1376، ص ۵۰-53 و خورشیدی،1367. .

می گردد که هم سویی برنامه های اقتصادی را دشوار می سازد. در نتیجه هر دولتی با توجه به زمینه های اقتصادی کشورش بر اقتصاد ملی تاکید می ورزد و برنامه های عمرانی خود را با توجه به نیازهای منطقه ای و بدون هماهنگی با دیگر کشورهای عضو سازمان، طرح و اجرا می کند که این امر مانعی بر سر راه همکاری و یکپارچگی می باشد.

4. توزیع نابرابر ثروت و منابع در کشورهای عضو؛

کشورهای اسلامی از نظر وسعت بازار، میزان تولیدات و منابع طبیعی، اختلافات زیادی با هم دارند و ناهمگونی وضع اقتصادی در کشورها ممکن است که موفقیت بازار را دچار مشکل ساخته و به دنبال آن تأثیر و فایده بازار مشترک برای همه کشورهای اسلامی یکسان نباشد.

توزیع ناهمگون ثروت و منابع همکاری کشورهای فقیر و غنی، گرد آمدن در یک اتحادیه را مشکل می سازد، زیرا انگیزه لازم در میان کشورهای غنی برای همکاری با کشورهای فقیر وجود ندارد. از طرف دیگر قرار گرفتن فقیر و غنی در کنار یکدیگر در چارچوب یک اتحادیه می تواند به ضرر کشورهای ثروتمند تمام شود زیرا آن ها برای پیشبرد کار اتحادیه ناچار به کمک به متحدان فقیر خود خواهند شد و این باعث اکراه کشورهای غنی از این همکاری می شود.

5. مکمل نبودن اقتصادهای کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی؛

مطالعه اقتصاد کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی نشان می دهد که اقتصاد این کشورها نه تنها مکمل یکدیگر نیست، بلکه تا حدودی رقیب یکدیگر نیز می باشند. اقتصاد مکمل، وابستگی متقابل کشورهای منطقه را به دنبال می آورد، زیرا هر کدام از کشورها می توانند در عین حال که کالاهای خود را می فروشند و نیاز دیگران را برآورده می سازند، با خرید کالاهای منطقه، نیاز خود را نیز تأمین کنند.

مکمل نبودن اقتصادهای کشورهای اسلامی به دلیل تک محصولی بودن و تولید مواد اولیه مورد نیاز کشورهای صنعتی و وابستگی اقتصادی کشورهای اسلامی به کشورهای خارج از این سازمان، سرمایه گذاری در صنایع مشابه و به تبع آن سطح پایین مبادلات منطقه را سبب می شود که

در پیوند دادن کشورهای منطقه به یکدیگر تأثیر منفی دارد و باعث می شود اتحادیه های اقتصادی که در منطقه شکل می گیرند، نتوانند موفقیت آمیز عمل کنند، زیرا حیات و پویایی یک اتحادیه منطقه ای در درجه اول معلول بالا نگه داشتن مبادلات و ارتباطات اقتصادی بین اعضاست.

6. تضاد سیاست های پولی و مالی در برنامه های اقتصادی؛

7. ضعف تکنولوژی و بنیه اقتصادی؛

8. وجود شبکه های اطلاعاتی و آماری نارسا که باعث بی خبر ماندن کشورها از نیازها و امکانات

یکدیگر می شود؛

9. ضعف مدیریت اقتصادی و صنعتی در کشورهای عضو؛

4- ۳. موانع جغرافیایی

به لحاظ موقعیت جغرافیایی، جامعه کشورهای اسلامی به طور عمده در دو کانون خاورمیانه و شمال آفریقا و تا نواحی مرکزی آن تمرکز یافته است. از سوی دیگر سه کشور مالزی، اندونزی و برونئی در آسیای جنوب شرقی، بنگلادش در شبه قاره هند، جزایر مالدیو و سریلانکا در اقیانوس هند و جزایر کومور از تمرکز عمده فوق جدا هستند (1).

غالباً بازار مشترک، مربوط به کشورهایی می شود که از نظر فاصله جغرافیایی خیلی از یکدیگر دور نیستند؛ به هر حال فاصله زیاد کشورهای اسلامی از یکدیگر می تواند مشکل مهمی بر سر راه بازار مشترک اسلامی باشد. فاصله زیاد این کشورها هزینه حمل و نقل کالا را افزایش می دهد. در حالی که اصولاً یکی از دلایل ایجاد بازار مشترک برداشتن حقوق گمرکی به منظور کاهش بهای کالاهای صادراتی است. بالا بودن هزینه حل و نقل، خود مشکلی در صادرات میان کشورهای اسلامی محسوب می شود.

4. مورد کاوی: مارک حلال و آثار اقتصادی آن

4-۱. علت مورد کاوی

همان طوری که اشاره شده به خاطر مشکلات عدیده ای که در ایجاد بازار مشترک اسلامی وجود داشته و دارد، در اینجا به دنبال آن هستیم که الگوی مورد نظر خود را براساس «برند» (نشان تجاری) ارائه دهیم. یکی از نمونه های قابل توجهی که پیش از این در مورد برند وجود داشته و مخاطب آن مسلمانان جهان بوده اند، مارک حلال است. مرکز تحقیقات و اطلاع رسانی اتاق اسلامی (ICRIC) وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی (OIC) در راستای تحقق عملی ایده «بازار مشترک اسلامی» ، ایجاد نشان فراگیر حلال برای همه محصولات تولیدی غذای حلال در مرحلۀ اول و سایر محصولات حلال در مرحلۀ دوم در جهان اسلام را مد نظر قرار داد

تا در زمینه تحقق بازار مشترک اسلامی و هدفمند کردن بازار هزار (ان) میلیارد دلاری غذای حلال در جهان، گام های عملی برداشته شود. (2) با همه کاستی هایی که در بهره گیری از مارک حلال وجود دارد، موفقیت هایی در مارک حلال وجود دارد که می تواند اصول اساسی الگوی ما را به خوبی تبیین نماید. هدف از این مورد کاوی این

1- بررسی های بازرگانی، 1376، ص 53.

2- فخاری، ، ص. .

است که به صورت اجمالی با پیامدها و آثار بهره گیری از مارک حلال در بازارهای جهانی آشنا شویم و براساس موفقیت ها و عدم موفقیت های این مورد مهم، الگوی خود را در جهت ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از برند ارائه دهیم.

۲-4. صنایع غذایی حلال و جایگاه آن در دنیا

تولید فرآورده های صنایع غذایی حلال یکی از رشته های نوین صنایع غذایی و پر سود بازرگانی کنونی جهان است که بخش عمده صنایع غذایی کشورهای پیشرو در صنایع غذایی را به خود اختصاص داده است. جمعیت نزدیک به دو میلیاردی مسلمانان و تاکید آن ها بر استفاده از غذای حلال، بازار بسیار وسیعی را برای تولید کالاهای حلال ایجاد کرده است. اما مصرف کالاهای حلال تنها به مسلمانان اختصاص ندارد. بررسی های انجام پذیرفته از سوی کارشناسان نشان می دهد که مصرف غذای حلال در میان غیر مسلمانان نیز در سال های اخیر رواج یافته است و همچنان رو به افزایش است. مصرف کنندگان غذاهای حلال به تجربه دریافته اند که غذاهای تهیه شده از مواد حلال، افزون بر طعم و مزه دل پذیر، از نقطه نظر بهداشتی و سلامت تن و روان آدمی، به مراتب بهتر از سایر انواع غذاها و مناسب تر است. به ویژه آنکه علاقمندان به رژیم غذایی و گردانندگان رستوران های زنجیره ای معروف به «غذاهای فوری» نیز از این اندیشه غافل نمانده اند. برای نمونه باید متذکر شد که در کشور عربستان سعودی دو زنجیره رستوران های حلال گوشت آسیایی مانند «تاکوبل» و «پاپایز» نیز با موفقیت شایان توجه در حال توسعه و گسترش تشکیلات خود هستند. ناگفته نماند که رستوران های زنجیره ای سرشناس آمریکائی چون «مک دونالد» و «کنتاکی چیکن» یکی از دلائل موفقیت شان را حلال بودن تولیدات خود دانسته اند. رستوران هایی که در کشورهای پر جمعیت خاور دور و نزدیک که تعداد مسلمانان در آنجا بسیار زیاد است، از محبوبیت ویژه ای برخوردار می باشند و پیوسته به شمار آن ها اضافه می شود. (1)حجم مبادلات حلال براساس آخرین آمارها1/2 ترلیون دلار برآورد شده است و سالانه ده درصد در حال رشد است (2).

۳-4. افزایش توجه کشورها به تولید

کشور دانمارک با اقلیت اندک و کوچک مسلمان خود، توسعه و گسترش صادرات چند میلیارد دلاری خود را مدیون کشورهای مسلمان می داند. تولید کنندگان فرآورده های صنایع غذایی دانمارک، پس از گذشت سال ها و توفیق در خور توجه در تولید و صادرات مواد لبنی، به ویژه پنیر،

1- مهرآفرین، ، ص.
2- ماهنامه اتاق ایران، ، ص. دکتر احمد علی، رئیس بانک توسعه اسلامی.
.

دیر زمانی است اندیشه تولید کنسروهای حلال گوشت را دنبال می کنند و پیوسته به تنوع این نوع تولیدات خود می افزایند (1).

در نمایشگاه پنج روزه ای از کالاهای حلال که در سال در مالزی برگزار گردید، فروشی معادل 214 میلیون دلار صورت گرفت که امارات ۹۰ میلیون، انگلستان 41 میلیون، چین 36 میلیون و فرانسه با 20 میلیون دلار بیشترین فروش را در این نمایشگاه به خود اختصاص دادند (2).

نکته درخور توجه و مهم دیگر این که تولیدکنندگان فرآورده های غذایی کنسرو شده، در کشورهای عضو اتحادیه اروپا، با آگاهی کامل از واقعیت نقش حلال در توسعه تجارت فرآورده های غذایی، چنانچه محتوای تولیدات فرآورده های غذایی آنان غیر حلال نباشد واژه"حلال"را با حروف درشت روی قوطی های کنسرو چاپ می کنند. با آنکه این شیوه هنوز در ایالات متحده آمریکا و کانادا مرسوم نیست، با این حال صاحبان صنایع غذایی شمال ایالات متحده به تازگی با بکار گماردن کارشناسان و مشاورین خبره در این رشته از صنایع غذایی در نظر دارند سهم بیشتری از این بازار پر سود را از آن خود سازند (3).

4-4. مزایا و معایب اجرای طرح نشان حلال

آنچه که مسلم است این است که ایجاد نشان حلال ثمرات عدیده ای به همراه داشته است که برخی از مهم ترین آن ها عبارتند از:

1. فراهم کردن زمینه های لازم برای ایجاد بازار مشترک اسلامی؛

2. تولید کالاهای اساسی حلال و تأمین نیازهای اساسی مسلمانان در بیشتر کشورهای دنیا؛

3. امکان همکاری بیشتر کشورهای مسلمان و تقریب منافع اقتصادی آن ها به یکدیگر؛

4. بالا بردن سهم صادرات کشورهای مسلمان و کاهش واردات آن ها و حرکت به سوی خودکفایی؛

5. ترویج آموزه های دینی اسلام و بالا رفتن گرایش مردم دنیا به دین اسلام؛

6. فراتر رفتن تولید محصولات حلال از مواد غذایی به مواد بهداشتی و آرایشی و نیز پوشاک و سایر کالاهایی که در آن بحث حلال و غیر حلال مطرح است.

موارد متعدد دیگری هم وجود دارد که می توان به آن ها اشاره کرد. با این حال شش موردی که به نظر اهمیت بیشتری دارد را در اینجا گرد هم آورده ایم. با وجود ثمرات زیادی که تولید کالاهای

1- مهرآفرین، ، ص.
2- ماهنامه اتاق بازگانی، ، گزارش ویژه.
3- مهرآفرین، ، ص. .

حلال داشته است، چه در شیوۀ اجرا و چه در ماهیت این کار، مواردی وجود دارد که بیشتر نیاز به تعمق دارد:

1. در حالی که مسئله تولید کالای حلال صرفاً به مسلمانان اختصاص دارد، مشاهده می شود که بسیاری از کالاهای حلال در دنیا، توسط غیر مسلمانان تولید می شود. نمونۀ آن را می توان در نمایشگاه مالزی که قبلاً هم به آن اشاره شد، مشاهده کرد. ثمره این مسئله این است که در سال های نه چندان دور و با توجه به اینکه جمعیت مسلمانان طبق پیش بینی ها به یک سوم جمعیت دنیا می رسد، و همه کشورهای دنیا و سیستم های بازاریابی شان از این مسئله آگاهی دارند، دیری نخواهد پایید که کشورهای مانند چین که دارای مزیت های نسبی بالایی در تولید هستند، تمام بازارهای مسلمانان را تحت سیطره خود درآوردند و عملاً مسلمانان نیز استفاده کننده کالاهای حلال مثلاً چینی خواهند بود. این مسئله جای تعمق بیشتر و دقت نظر دارد. چگونه بسیاری از شرکت ها و تولیدکنندگان با ثبت کار خود، حق انحصاری در تولید دریافت می کنند اما کشورهای مسلمان توانائی انجام چنین کاری را ندارند؟ !

2. مسئله دوم که به دنبال مسئله اول به وجود می آید این است که چنانچه اگر قرار باشد کشورهای غیرمسلمان و تولیدکنندگان غیرمسلمان دست به تولید کالاهای با مارک حلال بزنند، چه تضمینی وجود دارد که آن کالاها واقعاً حلال باشد؟

3. با وجود اینکه در سال های اخیر دایره تولید کالای حلال، از مواد غذایی فراتر رفته و به مواردی مانند پوشاک، لوازم آرایشی و بهداشتی نیز سرایت کرده است، این مقدار کالا به نسبت کل کالاهایی که در بین کشورهای دنیا مبادله می شود بسیار ناچیزند. به نظر می رسد اگر بتوان راهی پیدا کرد که مبادلات کشورهای مسلمان را از صرف کالاهای حلال خارج کرد و کالاهای متعدد دیگری را وارد عرصه مبادلات مسلمانان کرد، می تواند ما را در رسیدن به اهدافمان بیش از پیش یاری نماید.

4. مسئله دیگری که در اینجا قابل طرح است و یکی از ضعف های نشان حلال را در تجارت وسیع بین مسلمانان نشان می دهد، گستره عظیم ظرفیت های اقتصادی حج است. پوشیده نیست که بسیاری از مسلمانان در مناسک حج شرکت می کنند و طبیعتاً به دلیل تمایل به خرید سوغاتی و

یا مواجهه با بازارهای رنگارنگ و محصولات تولیدی ارزان قیمت، بخش زیادی از دارایی خود را در اینجا خرج می کنند و علاوه بر خروج ارز و اتلاف وقت، کالاهای بی کیفیت را وارد کشور خود می کنند. طبیعتاً تمامی مواد غذایی که مسلمانان در ایام حج استفاده می کنند از نوع حلال است، اما محصولاتی که می خرند مسئله حلال بر آن ها صدق نمی کند. مارک حلال توانایی آن را ندارد که در بسیاری از موارد گسترش یابد و بتواند بخشی از خرید زائران در حج را به خود اختصاص دهد. ظرفیت عظیم حج که

این مقاله تاکید بر آن دارد مستلزم آن است که اجازه حضور بیش از پیش کشورهای مسلمان را در بازارهای حج فراهم آورد. این مسئله نیاز به ارائه الگویی دقیق و اجرایی دارد که هدف این مقاله پرداختن به این موضوع است.

5-4. بررسی جایگاه ایران در بازار محصولات حلال

آمارها حاکی از آن است که فقط دو درصد از کل درآمد سالانه تجارت غذای حلال در جهان متعلق به ایران است (1). این در حالی است که امروزه ایران یکی از کشورهای پیشرو در بین مسلمانان است. از طرفی بررسی جایگاه ژئواکونومیک ایران در سطح منطقه حتی به گونه ای سطحی، کوتاه و گذرا نیز گویای این واقعیت است که ایران در سطح منطقه در قیاس با سایر کشورها از موقعیتی غیرقابل سنجش برخوردار است، به بیانی دیگر ایران می تواند به عنوان دروازه ورود افزون بر کشورهای آسیای میانه، دنیای اسلام تلقی شود (مهرآفرین، ، ص) . اما در مجموع این جایگاه برای ایران چندان قابل قبول نیست.

5. سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از نشان تجاری

اشاره

اهمیت نشان تجاری (برند) و کارکردهای آن بر اهل علم پوشیده نیست. یکی از ویژگی های مهمی که برند می تواند ایفا کند این است که حق تولید محصول خاصی را به افراد خاصی اعطا می کند و دیگران را از بهره برداری از آن منع می کنند. همین ویژگی برند و ایجاد حق مالکیت برای صاحب آن مسئله ای است که ما را در ارائه الگوی مورد نظر خود یاری می دهد.

همان طوری که در بخش سوم اشاره شد، مشکلات و موانعی که بر سر راه ایجاد بازار مشترک اسلامی وجود داشته است، منجر به آن شده است که بسیاری از کارشناسان از ایجاد چنین بازاری ناامید شوند. از طرفی اوضاع فعلی جهان و نگرانی های موجود درباره از هم پاشیدن اتحادیه اروپا مسئله دیگری است که ایجاد بازار مشترک اسلامی را بیش از پیش تحت الشعاع خویش قرار داده است. علی رغم همه مسائلی که در مورد شکل

گیری بازار مشترک اسلامی وجود دارد، موفقیت های نشان حلال در بازارهای جهانی ما را به شبیه سازی از این الگو رهنمون می سازد و البته نوع شبیه سازی ما به گونه ای است که بتواند ضعف های موجود در بهره گیری از نشان حلال را برطرف نماید.

به عقیده نویسندگان، وضعیت موجود در دنیای اسلامی، به خصوص بعد از دوره بیداری اسلامی، شرایطی را فراهم کرده که در آن، ایجاد بازار مشترک اسلامی به گونه نرم افزاری و با بهره گیری از نشان تجاری میسر شده است. بر این اساس به نظر می رسد که کشورهای مسلمان می توانند به ایجاد

1- فخاری، . .

یک نشان تجاری جدید مبادرت ورزند که براساس آن، تنها کشورهای مسلمان می توانند برای تولید محصولات خود از این نشان استفاده نمایند و آن را بر روی کالاهای خود حک نمایند. برای اجرایی شده این الگو، کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی باید موظف شوند که برای صادرات و واردات کالاهایی که حامل چنین نشانی هستند تسهیلاتی قایل شوند و امکان ورود کالاهایی که ساخت کشورهای مسلمان است و مسلمانان تولیدکننده آن هستند را به کشورهای خود تسهیل نمایند. به عبارت دیگر کشورهای مسلمان باید توافق کنند که:

1. نشان تجاری جدیدی را برای تولید کالاهای مسلمانان ایجاد نمایند؛

2. انحصار استفاده از این نشان تجاری تنها در اختیار سازمان کنفرانس اسلامی و به دنبال آن تنها در اختیار کشورهای مسلمان باشد؛

3. هر یک از کشورهای مسلمان تسهیلاتی مانند کاهش تعرفه را برای ورود کالاها با نشان تجاری اسلامی فراهم آوردند؛

4. مشوق هایی را برای صادرات کالاهایی با نشان اسلامی در نظر بگیرند؛

5. لغو حقوق گمرکی و حذف سهمیه در روابط متقابل اعضای سازمان وجود داشته باشد؛

6. برقراری تعرفه مشترک گمرکی برای کالاهای غیر مسلمانان؛

7. در پیش گرفتن سیاست مشترک اقتصادی تا حدی که به نفع همه کشورهای عضو باشد؛

8. در مراحل بعدی، لغو تشریفات مربوط به ورود و خروج تبعه های هر یک از کشورهای عضو در سرزمین یکدیگر؛

9. تسهیل سرمایه گذاری و مبادله خدمات؛

10. در پیش گرفتن سیاست مشترک در زمینه ی کشاورزی و حمل و نقل.

هر چند ممکن است که در مراحل اولیه همه کشورهای اسلامی نتوانند خود را با این الگو تطبیق دهند، اما کشورهایی وجود دارند که دارای توان رقابتی مناسبی باشند و بتوانند در اجرای این الگو مشارکت کرده و هسته اولیه آن را شکل دهند. مزایای چنین طرحی از جمله بالا رفتن همکاری کشورهای مسلمان، ایجاد بازارهای جدید برای این کشورها، بالارفتن توان رقابتی، افزایش صادرات و ایجاد فرصت های شغلی دستیابی به منابع مالی دیگر کشورها به مرور زمان به وضوح مشاهده می شود. بنابراین ایجاد بازار مشترک اسلامی، نیازمند زمان و استقامت بسیار است. پس باید با گروه کوچکی شروع به کار کرد و گام به گام پیشرفت نمود تا قوانین مختلف در کشورهای عضو هماهنگ شود (1).

1- دولو، 1379، ص 136. .

ص: 630

تأثیر الگوی جدید بر اقتصاد حج و رفع مشکلات

آنچه که مسلم است این است که شکل گیری بازار مشترک اسلامی نه تنها آثار خود را بر رشد اقتصادی کشورهای مسلمان و بی نیازی آن ها از دیگران نشان می دهد، بلکه بازار حج که دغدغه بسیاری از علما و کارشناسان مسلمان است را سامان می دهد و قدرتی عظیم به کشورهای مسلمان و سازمان کنفرانس اسلامی می دهد که در این صورت کشورهای مسلمان می توانند بیش از پیش بر معادلات جهان اثر داشته باشند. البته الگوی حاضر تنها به حج اختصاص ندارد، بلکه شامل هر گونه سفر توریستی به کشورهای مسلمان می شود که البته توریسم زیارتی نقش بسیار حائز اهمیتی هم در حج و هم در عتبات عالیات دارد. به عبارت دیگر ایجاد قدرت نرم افزاری از طریق برند، سبب خواهد شد که ورود و خروج کالاهای کشورهای مسلمان به سایر کشورهای مسلمان به ساده ترین وجه صورت گیرد و براساس حمایت هایی که از آن کالاها صورت می گیرد توان رقابتی آن کالاها بالاتر رود و بازارهای مسلمین از کالاهای مسلمانان مملو شود که در نتیجه آن، برنده نهایی مسلمانان خواهند بود. ضامن اجرای چنین الگویی نفعی است که کشورهای مسلمان از این الگوی جدید خواهند برد.

آیا این الگو مشکلات جاری در ایجاد بازارهای اسلامی را مرتفع می کند؟ در پاسخ باید گفت اینکه الگوی جدید بخواهد مشکلات موجود در زمینه ایجاد بازار مشترک اسلامی را برطرف کند مساله ای است که جای تامل دارد. الگوی ارائه شده بیش از آن که توانایی رفع مشکلات موجود را داشته باشد، این ویژگی را دارد که می تواند در کنار مشکلات موجود، به تعمیق روابط بین کشورهای مسلمان بیانجامد و امکان حمایت از کالاهای کشورهای مسلمان را فراهم آورد و از این طریق بر بازارهای کشورهای مسلمان اثر گذارد. موفقیتی که برند حلال در سال های اخیر از خود نشان داده است خود نشانی است از امکان موفقیت این الگو و این امیدواری را به همراه دارد که الگوی ارائه شده بتواند نقش مؤثری ایفا نماید.

منابع

1. خورشیدی، غلامحسین، بازار مشترک اسلامی، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، 1367.

.2

خورشیدی، غلامحسین، بررسی و نقد دیدگاه های مطرح شده در مورد تشکیل بازار مشترک اسلامی، ماهنامه بررسی های بازرگانی، بهمن و اسفند 1384، شماره 3.16. دولو، گلناز، نگاهی مختصر به راهکارهای ایجاد بازار مشترک اسلامی، مجله پژوهش نامه اقتصادی، بهار 1379، پیش شماره 1، از 129 تا 136.

4. شایق، احمد، مطالعه اقتصادی برای تشکیل بازار مشترک اسلامی، سازمان برنامه و بودجه، تهران، 1371.

.5

شهابی، سهراب، گزارش سیمینار (ویژه بازار مشترک اسلامی) ، دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل وزارت امور خارجه، تهران 1367.

6. شیخ حر عاملی، وسایل الشیعه، موسسه آل بیت، قم، ج2، ص218.

7. فخاری، عبدالحسین، متن کامل گزارش ریاست دبیر خانه نشان حلال، دبیرخانه نشان حلال، بیست و دو اسفند.

8. ماهنامه اتاق بازرگانی، نشان حلال یک پیام فرهنگی واحد است، ماهنامه اتاق ایران، شماره، .

9. مبلغی، احمد، دلائل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی، مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی) ، بهار 1383، شماره 39.

10. مهرآفرین، تولید فرآورده های غذایی «حلال» صنعتی رو به گسترش و تجارتی رو به توسعه، مجله نامه اتاق بازرگانی، تیر - شماره 339، صفحه تا.

11. - - -، آیا تشکیل بازار مشترک اسلامی میسر است؟ ، بررسی های بازرگانی، اسفند1376، ش127.

12. - - -، راهکارهای تحقق بازار مشترک اسلامی، بررسی های بازرگانی، مرداد 1378، ش144.

13. - - - -، مباحث اقتصادی مقدمه ای بر طرح تحقیقاتی «بازار مشترک اسلامی، مجله سیاست خارجی، دی و اسفند 1365 - شماره 1، از صفحه 135 تا 142.

نگاهی آماری به ظرفیت های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر

اشاره

محمود حاجی یوسفی پور (1)

چکیده

با نگاهی به کشورهای اسلامی متوجه این نکته می شویم که مشکلات عدیده اقتصادی و تلاش گسترده به منظور جلب سرمایه گذاری در بخش های مختلف، از جمله نیازمندی های اساسی کشورهای مسلمان در حال توسعه بوده و همین امر تا حد زیادی آنان را به سوی وابستگی اقتصادی و در نتیجه فرهنگی و سیاسی به کشورهای بیگانه و رقابت منفی بین خود سوق داده است.

تمرکز این پژوهش، نگاهی آماری به وضعیت بازرگانی و صادرات و واردات کشورهای اسلامی می باشد و گویای این مطلب است که دولت های اسلامی با بی اعتنایی به توانمندی های بین خود به استفاده ازمنابع کشورهای بیگانه روی آورده اند. از آنجا که فریضه عظیم حج، یک گردهمایی بزرگ در مکان و زمان مشخصی برای مسلمین می باشد، جا دارد که از پتانسیل موجود در این اتحادیه برای همگرایی اقتصادی و به تبع آن همگرایی سیاسی بین مسلمین استفاده نمود. در پایان نیز راهکاری برای تحقق توسعه تجارت بین کشورهای اسلامی در موسم حج آورده شده است.

واژگان کلیدی : حج، صادرات، واردات، تجارت، کشورهای اسلامی، اتحاد،

گوشه ای از موهبت های الهی به سرزمین اسلام

جهان اسلام به لحاظ جغرافیایی، وسعت قابل ملاحظه ای از کره خاکی را در بر می گیرد. بلوک اسلامی یا مجموعه 55 کشور مسلمان که روی هم 30 میلیون و 910 هزار کیلومتر مربع مساحت دارد،

1- کارشناس ارشد مطالعات خاورمیانه از دانشکده روابط بین الملل وزارت امورخارجه، کارشناس بازرگانی خارجی سازمان توسعه تجارتایران

و مدرس علوم سیاسی دانشگاه پیام نور قزوین. .

مناطق وسیعی از جنوب و جنوب غربی آسیا، شمال، شرق و غرب آفریقا و جنوب اروپا را شامل می شود. گستره آن حدود یازده هزار کیلومتر طول جغرافیایی، از غربی ترین نقطه در شمال افریقا تا جزایر جاوه اندونزی و حدود 6 هزار کیلومتر عرض جغرافیایی، از شمال قزاقستان تا جنوب سودان را در بر می گیرد. جهان اسلام با جمعیتی بیش از یک میلیارد و سیصد میلیون نفر پس از جهان مسیحیت، دومین جمعیت بزرگ مذهبی است. از نظر میزان گسترش جمعیت مسلمانان در مناطق مختلف جهان نیز آمارها بسیار روشنگر هستند. از کل کشور آسیایی کشور جزو کشورهای اسلامی محسوب می شوند. همچنین از کشور آفریقایی کشور آن مسلمان هستند.

کشورهای اسلامی (1) از نظر جغرافیای سیاسی و موقعیت ژئوپلتیک در بهترین شرایط ممکن قرار دارند. به عنوان مثال می توان به کشورهایی چون ایران و عربستان اشاره کرد. این دو کشور از نظر اهمیت جغرافیایی جزو ده کشور اول جهان محسوب می شوند زیرا از یک سو دارای موقعیت مرکزی بوده و از سوی دیگر، از دو طریق به دریا راه دارند. علاوه بر آن با تنگه های استراتژیک و آبراه های بین المللی هم جوار هستند.

این وضعیت به این دو کشور منحصر نمی شود؛ کشور مصر، مالک آبراه سوئز است. ترکیه تنگه های بسفر و داردانل را در تصرف خود دارد. تنگه مالاکا در اختیار کشور بزرگ اندونزی است. مراکش نیز در اداره امور مربوط به تنگه جبل الطارق با اسپانیا شریک است. بنابراین مشاهده می شود که جغرافیای سیاسی جهان اسلام منحصر به فرد است و به همین دلیل می تواند زمینه مناسبی برای همگرایی امت اسلامی به شمار آید.

کشورهای اسلامی اگرچه در حال حاضر در شرایط نامطلوبی به سر می برند و از جمله کشورهای ضعیف و عقب مانده جهان به شمار می آیند ولی بررسی وضعیت منابع طبیعی این کشورها بیانگر آن است که این کشورها به صورت بالقوه بسیار قدرتمند و ثروتمند هستند. متاسفانه سوء مدیریت و وابستگی رهبران این کشورها مانع از بهره برداری صحیح از این منابع شده است.

سرزمین های اسلامی توانمندی های شناخته شده زیادی در زمینه انرژی های فسیلی، مواد معدنی، محصولات کشاورزی وصنایع وابسته به این مواد

دارند.

بیش از یک سوم ذخایر نفت و قریب به 70 درصد از ذخایر گاز طبیعی جهان در کشورهای اسلامی

1- منظور از کشورهای اسلامی در این نوشتار، دولتی است که عضو اصلی «سازمان کنفرانس اسلامی» می باشد که به موجب منشور سازمان کنفرانس اسلامی، عضویت در آن سازمان صرفاً منوط به موافقت دو سوم اعضاست. هم اکنون سازمان کنفرانس اسلامی دومین سازمان بین دولتی پس از سازمان ملل متحد است که 57 کشور از چهار قاره جهان درآن عضویت دارند. .

نهفته است. همچنین 40 درصد از ذخایر فسفات، 38 درصد از ذخایر بوکسیت، 37 درصد از ذخایر قلع، 15 درصد از ذخایر اورانیوم و12 درصد از ذخایر کروم جهان متعلق به ملل مسلمان است. منابع معدنی دیگری چون سنگ آهن، زغال سنگ، مس، سرب، روی، میکا، پتاس، برمیت، کبالت، سنگهای ساختمانی و لاتریت به وفور در کشورهای اسلامی یافت می شود.

در زمینه تولیدات کشاورزی نیز بخش عمده ای از محصول پنبه، خرما، انگور، برنج، کتان، کنف، گندم، توتون و بادام جهان در کشورهای اسلامی تولید می شود.

وجود منابع عظیم نفت و گاز در سرزمین های اسلامی موقعیت بی بدیلی به این کشورها بخشیده است؛ زیرا حیات اقتصادی جهان صنعتی به نفت وابسته است. بدیهی است در صورت همگرایی بین کشورهای اسلامی، با توجه به نیاز غرب و سایر کشورها به این ماده خام ارزشمند، مسلمان ها می توانستند بسیاری از مشکلات خود را به راحتی مرتفع نمایند.

اهمیت اجمالی همگرایی از نگاه اسلام

بدون شک مهم ترین عامل همگرایی امت اسلامی، آموزه ها و تعالیم گرانقدر دین مبین اسلام است. اسلام به مثابه یکی از مهم ترین ادیان آسمانی، شیوه سعادت و بهروزی مسلمانان را به روشنی ارائه داده است. در این دین، شیواترین و رساترین قوانین در خصوص نوع بشر همراه با جزئیات آورده شده است. همه مسلمانان جهان اسلام در اصول با یکدیگر اشتراک عقیده دارند. خدای واحد، پیامبر واحد و کتاب واحد، پایه هایی هستند که می توانند وحدت و انسجام امت اسلامی را بار دیگر احیاء نماید.

نگاهی اجمالی به آموزه های دین اسلام نشان می دهد که خداوند متعال از یک سو همه انسان های جهان را امت واحد می داند و از سوی دیگر، بین همه مسلمانان عالم پیمان اخوت و برادری منعقد می سازد (إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً واحِدَةً) (1).بنابراین به نظر می رسد، از منظر قرآن مجید، وحدت و همگرایی عامل مهمی برای قوام اسلام و جامعه و زمینه اساسی رشد و تکامل همه افراد می باشد. (وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعاً وَ لا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْداءً فَأَلَّفَ بَينَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْواناً وَ كُنْتُمْ عَلى شَفا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْها كَذلِكَ يبَينُ اللهُ

لَکُمْ آیاتِهِ لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَ) (2)؛ «و همگی به ریسمان خدا [یعنی: قرآن، اسلام و هرگونه وسیله وحدت]چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود به یاد آرید که چگونه دشمن یکدیگر بودید و او میان دلهای شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او، برادر شدید و شما بر لب حفره ای از آتش بودید، خداوند متعال شما را از آن نجات داد. این

1- مؤمنون: 52.
2- آل عمران: 103. .

چنین، خداوند آیات خود را برای شما آشکار می سازد تا شاید پذیرای هدایت شوید. " در این آیه چنان که از فرمان الهی (وَ اعْتَصِمُوا) فهمیده می شود، وحدت و اتحاد و لزوم تمسک به ریسمان الهی، یک وظیفه الهی شمرده شده است و نیز واژه (جَمِیعاً) بیانگر این است که این اتحاد و وحدت، وظیفه همگان می باشد و جز با حرکت جمعی و مشارکت عمومی مردم تحقق نخواهد یافت.

در ادامه آیه نیز با نهی (وَ لا تَفَرَّقُوا) دستور دوری و پرهیز از هر نوع تفرقه و اختلاف را که در میان صفوف مسلمانان چند دستگی به وجود می آورد، صادر نموده است و در آخر می فرماید: "ایجاد وحدت پس از تفرقه، و الفت میان دلها و برادری میان افراد جامعه پس از دشمنی ها، از آیات و نشانه های خداوند برای بندگان می باشد. " پیامبر اسلام (ع) همواره، امت اسلامی را به یکدلی و همگرایی دعوت می نمود و امتش را از واگرایی نهی می فرمود حضرت در کلامی می فرماید

: «أیّهَا النَّاسُ عَلَیکُمْ بِالْجَمَاعَهِ وَإیّاکُمْ وَالْفُرْقَهَ » (1)؛ «ای مردم! به جماعت و یکپارچگی روی آرید و از پراکندگی بپرهیزید! " برنامه های اسلام در عمل ما را به وحدت سوق می دهد مثلاً سفارش کرده است: همه در یک مکان جمع شویم، (مسجد) پشت سر یک امام و همه به یک سو و یک نواخت تکبیر بگوئیم و در کمال سکوت با هم خم شده و رکوع و سجده کنیم. بدنها در کنار هم در صفوفی منظم. این دستورات تمرین عملی وحدت است. در مراسم حج نیز مسلمانان از هر جای دنیا همه با لباسی یک شکل و شعاری واحد به گرد محوری واحد (کعبه) طواف می کنند و اعمال عبادی حج را انجام می دهند.

حج، تجارت و اتحاد مسلمین

مراسم پرشکوه حج، همچون عبادات دیگر، دارای برکات و آثار فراوان فردی و اجتماعی است که اگر طبق برنامه درستی، انجام و بهره برداری شود، می تواند هر سال منشأ تحول تازه ای در جوامع اسلامی گردد.

تحلیل و بررسی ابعاد گوناگون کنگره عبادی - سیاسی حج، نیازمند نگرشی عمیق و همه جانبه است که می توان مطالعه را با شناخت آیات و روایات معصومین (ع) درباره حج و پیامدها و اهداف آن آغاز نمود و با درک جنبه

های مختلف عبادی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی حج از دیدگاه مفسران و دانشمندان اسلامی با منزلت و اهمیت حج آشنا شد و ما به دلیل موضوع این نوشتار، محور بحث را در بعد اقتصادی و بازرگانی کنگره عظیم حج متمرکز می کنیم.

حج، یک بازار بزرگ جهانی و یک اتحادیه بزرگ اسلامی است که خداوند به امت اسلام موهبت

1- محمدی ری شهری، محمد؛ میزان الحکمه، تهران: دار الحدیث، چاپ سوم، 1381، ج 2، ح 2434. .

نموده (جَعَلَ اللهُ الْکَعْبَهَ الْبَیتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ) (1)تا با همفکری و همکاری، راهکارهای پیشرفت اقتصادی را بررسی، و از طریق (وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِیعاً) ، وحدت و عزت خود را حفظ کنند؛ چراکه (إِنَّ هذِهِ أُمَّتُکُمْ أُمَّهً واحِدَهً وَ أَنَا رَبُّکُمْ فَاتَّقُونِ) .

لذا حج مناسب ترین فرصت و موقعیت را برای تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت ها فراهم ساخته تا در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم و پیگیری فعالیت های اقتصادی وتجاری بتوان به مشکلات و کمبودهای مادی کشورهای اسلامی آگاهی و شناخت لازم را کسب کرد زیرا فعالیت های اقتصادی که در سایر مکاتب، صرفا از دید مادی به آن نگریسته می شود، در بینش اسلام وسیله تربیت دینی و رشد اخلاقی می باشد. (وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ * لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یذْکُرُوا اسْمَ اللهِ) . (2)برخلاف آن چه بعضی فکر می کنند استفاده از کنگره عظیم حج برای تقویت پایه های اقتصادی کشورهای اسلامی نه تنها با روح حج منافات ندارد بلکه طبق روایات اسلامی یکی از فلسفه های آن را تشکیل می دهد. چه مانعی دارد مسلمانان در آن اجتماع بزرگ یک بازار مشترک اسلامی را پایه ریزی کنند و زمینه های مبادلاتی و تجاری را در میان خود به گونه ای فراهم سازند که نه منافعشان به جیب دشمنانشان بریزد و نه اقتصادشان به اجانب وابسته باشد که این دنیاپرستی نیست، عین عبادت است و جهاد. و لذا در روایت "هشام بن حکم" از" امام صادق (ع) " ضمن بیان فلسفه های حج آشکارا به این موضوع اشاره شده بود که یکی از اهداف حج، تقویت تجارت مسلمانان و تسهیل روابط اقتصادی است. در حدیث دیگری از ایشان در تفسیر آیه (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) . (3)می خوانیم که فرمود: «منظور از این آیه کسب روزی است «فَاِذا اَحلَّ الرَّجلُ مِن اِحْرامِه وَ قَضَی فَلیشترِ لِیبعَ فی المَوسَمِ» : هنگامی که انسان از احرام بیرون آید و مناسک حج را به جا آورد در همان موسم حج خرید و فروش کند (و این موضوع نه تنها گناه ندارد بلکه دارای ثواب است.) همین معنی در ذیل حدیثی که از "امام علی بن موسی الرضا (ع) " به طور مشروح در بیان فلسفه های حج وارد شده، آمده است و در پایان آن می فرماید: (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) . اشاره به اینکه آیه (لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ) هم منافع معنوی را شامل می شود و هم منافع مادی را که از یک نظر همه معنوی است.

در سفر حج به کسب و تجارت اجازه داده شده و فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است و تجارت و کسب در سفر حج خود

1- مائده: 97.
2- حج: 27.
3- بقره: 198. .

عاملی است در برگزاری این فریضه جهان شمول و تأمین معاش گروهی از زائران که اگر کسب و تجارت نکنند، به تأمین هزینه سفر خود قادر نیستند. از این رو، رخصت داده شده که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن در چهارچوب شرع و به تناسب شؤون بهره گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بالا رفته و اجتماع حج فزونی گیرد.

معاویهٔ بن عمار می گوید: «از امام صادق (ع) پرسیدم: کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد، حج او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است؛

(عَنْ مُعَاوِیهَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ قُلْتُ لأَبِی عَبْدِ اللهِ (ع) الرَّجُلُ یخْرُجُ فِی تِجَارَهٍ إِلَی مَکَّهَ أَوْ یکُونُ لَهُ إِبِلٌ فَیکْرِیهَا حَجَّتُهُ نَاقِصَهٌ أَمْ تَامَّهٌ قَالَ لا بَلْ حَجَّتُهُ تَامَّهٌ) .

محمد بن سنان می گوید: «امام علی بن موسی الرضا (ع) در پاسخ به سؤالاتی چند که طی نامه ای برای من نوشتند، از فلسفه حج نیز سخن گفتند و پس از ذکر اسرار عبادی و عرفانی و آثار معنوی و فرهنگی و تربیتی و تاریخ آن، به اقتصاد و آثار معیشتی نیز اشاره کردند. در بخشی در این نامه آمده است:

وَ مَعَ مَا فِی ذَلِکَ لِجَمِیعِ الْخَلْقِ مِنَ الْمَنَافِعِ. . . وَ مَنْفَعَهِ مَنْ فِی شَرْقِ الْأَرْضِ وَ غَرْبِهَا وَ مَنْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ مِمَّنْ یَحُجُّ وَ مِمَّنْ لَمْ یَحُجَّ مِنْ تَاجِرٍ وَ جَالِبٍ وَ بَائِعٍ وَ مُشْتَرٍ وَ کَاسِبٍ وَ مِسْکِینٍ وَ قَضَاءِ حَوَائِجِ أَهْلِ الْأَطْرَافِ وَ الْمَوَاضِعِ الْمُمْکِنِ لَهُمُ الْإِجْتِمَاعُ فِیها کَذلِکَ. . . (لِیشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ) .

یکی از علل وجوب حج منافعی است که از این رهگذر به همه خلق می رسد، و نیز منافعی است که نصیب کسانی که در شرق و غرب و خشکی و دریا هستند می شود؛ چه آنهایی که حج می گزارند و یا آنان که به حج نیامده اند؛ اعم از تاجر یا واردکنندگان، فروشنده یا خریدار، پیشه ور یا مستمند. و همچنین حج تأمین کننده نیازهای ساکنان اطراف و امکنه ای است که می توانند در موسم، اجتماع کنند تا بدین وسیله شاهد منافع خود باشند.

امام صادق (ع) در روایتی دیگر به بیان آثار اقتصادی و معیشتی حج پرداخته و در پاسخ به هشام بن حکم که فلسفه وجوب حج را می پرسد، چنین می فرماید:

فَجَعَلَ فِیهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ لِیتَعَارَفُوا وَ لِیتَرَبَّحَ کُلُّ قَوْمٍ مِنَ التِّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَی بَلَدٍ وَ لِینْتَفِعَ بِذَلِکَ الْمُکَارِی وَ الْجَمَّالُ وَ لِتُعْرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللَّهِ9 وَ تُعْرَفَ أَخْبَارُهُ وَ یُذْکَرَ وَ لا یُنْسَی وَ لَوْ کَانَ کُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا یتَّکِلُونَ عَلَی بِلادِهِمْ وَ مَا فِیهَا هَلَکُوا وَ خَرِبَتِ الْبِلادُ وَ سَقَطَتِ الْجَلَبُ وَ الْأَرْبَاحُ وَ عَمِیتِ الْأَخْبَارُ وَ لَمْ تَقِفُوا عَلَی ذَلِکَ. . . (1)

مقرر شد تا مردم از شرق و غرب به این سرزمین بیایند و یکدیگر را بشناسند و همه گروه ها از

1- شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه؛ علل الشرایع، قم، مؤمنین، 1383، صص 406 - 405. .

تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهر دیگر بهره گیرند. و چارپادار و شتربان سود برند و آثار و اخبار پیامبر خدا شناخته شود و در خاطره ها تجدید گردد و فراموش نشود و اگر قرار بود هر جمعیتی تنها از کشورها و شهرهای خودشان و حوادث و مسائل منطقه ای سخن بگویند مردم نابود می شدند و شهرها ویران می گردید و بازرگانی و سودآوری تعطیل می شد و اخبار و حوادث در پرده ابهام می ماند و کسی برآنها آگاهی نمی یافت.

به موجب این روایت آثار اقتصادی حج منحصر به حج گزاران نیست بلکه میلیون ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می برند و هزاران خانواده در حرم و خارج حرم و حوالی مکه و کسانی که در اقصی نقاط، به نوعی با منافع حج سر و کار دارند از برکات حج بهره مند می شوند. از کشاورزی که محصول تولید می کند، هنرمندی که آثار هنری و دستی می آفریند، دامداری که دام می پرورد، راننده ای که در حمل و نقل مشارکت دارد، بازرگانی که آذوقه و نیاز زائران را به صورت کلی و جزئی فراهم می سازد و سایر اصناف و اهل حرفه که در پدید آوردن امکانات این سفر سهیمند، همگی از منافع حج بهره می برند.

در بازار اقتصادی حج میلیون ها انسان؛ از خرد و کلان تغذیه می شوند، نیاز سالانه خود را تأمین می کنند، حتی فقرایی که قدرت کار ندارند از احسان و انفاق حاجیان و ذبیحه زائران بهره می برند و اگر این امکانات و همین گوشت قربانی با برنامه ای دقیق پیاده می شد و به مصرف نیازمندان در هر شهر و اقلیمی می رسید، هزاران تن گوشت پاک و پاکیزه قربانی به هدر نمی رفت و به گرسنگان دنیا می رسید. علاوه بر این، وجوهات شرعیه و برّیه و صدقه و انفاق، اعانه بسیار ارزشمندی برای نیازمندان خواهد بود و نیز سوغات سفر که نباید منحصر به نزدیکان و اقوام باشد بلکه سهم مساکین و محرومان نیز به گونه ای در آن لحاظ گردد تا از این رهگذر به آشنا و بیگانه مساعدتی هرچند اندک عاید گردد و موجب تحبیب قلوب و پیوند اجتماعی افزون باشد.

حج موقعیتی است که به تجارت کلان و خدمات عمده دیگر نیاز دارد که دولت ها یا تجّار کشورها و شرکت ها و کارخانه ها در آن نقش دارند. اگر کالاهای عمده از کشورهای اسلامی به بازار حج و در جهت تأمین تدارکات

آن حمل و نقل گردد، تأثیر بسیار عمیقی در اقتصاد کشورهای اسلامی خواهد داشت. عمده نیاز زائران می تواند از کشورهای اسلامی و به وسیله شرکت ها و بخش های اقتصادی مسلمین و دولت های اسلامی تأمین گردد و در این صورت روا نیست کالایی که امکان تهیه آن از کشورهای اسلامی وجود دارد، از کشورهای دیگر تهیه شود. مانند گوشت و مرغ که عمدتاً (در موسم) از کشورهای غربی خریداری و مصرف می شود که علاوه بر جنبه اقتصادی خالی از شبهات شرعی هم نیست. اگر کشورهای اسلامی با برنامه ای سنجیده و حساب شده با یکدیگر همکاری داشته باشند، می توانند بسیاری از این نوع کالاها را خود تهیه و با آرم و نشان کشور اسلامی عرضه نمایند. در

چنین صورتی است که آثار کلان اقتصادی حج در مجموعه جامعه اسلامی نمودار می گردد و میلیون ها نفر از دست اندرکاران تولید بهره می برند و توان اقتصادی مسلمین که زیربنای بسیاری از مسائل دیگر است، بالا می رود. تشکیل بازار مشترک اسلامی در حج بهترین فرصتی است برای کشورهای مسلمان تا این پیوند و مشارکت اقتصادی در طول سالها پابرجا بماند و بدان وسیله با فقر و بیکاری که دو عامل عمده مفاسداند مبارزه شود. تأثیر چنین پروژه ای بر سایر ابعاد زندگی مسلمین چون بعد فرهنگی و سیاسی غیر قابل انکار است. در عصری که دشمنان اسلام برای جهانی سازی کشورها با هدف وابستگی دائم ملّت ها تلاش می کنند، مسلمین می توانند برای جهانی شدن مکتب و آرمان خود، با اهداف انسانی و الهی با یک عزم عمومی گام بردارند و وحدت امّت را پایه ریزی کنند. جمعیت ها و تشکّل های بین الملل اسلامی می بایست در این راستا حرکت کنند و به صرف شعار و اجلاس و تعارفات بسنده نکنند. (1)هرچند که در زمینه همکاری های اقتصادی نیز کشورهای اسلامی به موافقت های زیادی دست یازیده اند که از آن جمله می توان شورای اتحاد اقتصادی اعراب و بازار مشترک عربی، شورای همکاری خلیج فارس، سازمان همکاری اقتصادی اکو و اتحادیه مغرب را نام گرفت. اما این توافقات نیز تا هنوز راهی به جایی نبرده است. و سطح تعامل های اقتصادی در میان کشورهای اسلامی عملاً پایین بوده است. با وجود تلاش و کوشش سازمان ها، اتحادیه ها و توافقات به عمل آمده میزان تجارت و مبادلات تجاری، و همکاری های اقتصادی بسیاری پایین نشان می دهد. مطالعات نشان می دهد که تجارت کشورهای اسلامی با همدیگر حدود 10 درصد کل تجارت کشورهای اسلامی را تشکیل می دهد و ۹۰ درصد تجارت کشورهای اسلامی با کشورهای دیگر عمدتاً جهان غرب صورت می گیرد. (2)کل تجارت (صادرات به علاوه واردات) کشورهای اسلامی در سال 1990، 9/438 میلیارد دلار بوده که طی سال های 2007 - 1990 در حدود529 در صد افزایش یافته و به رقم قابل ملاحظه 326/2 هزار میلیارد دلار در سال 2007 رسیده است. به این ترتیب متوسط سهم کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی از کل تجارت جهانی برای سال 2007 حدود 5/22 درصد بوده است.

از بین کشورهای اسلامی، مالزی، عربستان سعودی، امارات متحده عربی، اندونزی، ترکیه و ایران، هر یک با بیش از 4 درصد از کل تجارت سازمان

کنفرانس اسلامی، جمعا 8/63 در صد از کل تجارت این سازمان را به خود اختصاص داده اند و این در شرایطی بوده است که 36 کشور

1- رهبر، محمد تقی، مروری بر بعد اقتصادی حجّ، مجله میقات حج: پاییز ۱۳۸۰، شماره 37.

2- نادران، الیاس؛ جهانی شدن، چه باید کرد در جهان شمولی اسلام، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1382، ج2، ص 31. .

عضو سازمان، کمتر از یک درصد از کل تجارت سازمان را تشکیل می دهند. این گویای تجارتی ناهمگون در میان اعضای سازمان کنفرانس اسلامی است. گفتنی است که در میان کشورهای اسلامی، طی سال های 20۰3 - 24،199۰ کشور توانسته اند تجارتشان را به بیش از 5۰ درصد افزایش دهند. (1)با نگاهی به کشورهای اسلامی متوجه این نکته می شویم که مشکلات عدیده اقتصادی و تلاش گسترده به منظورجلب سرمایه گذاری در بخش های مختلف، از جمله نیازمندی های اساسی کشورهای مسلمان در حال توسعه بوده و همین امر تا حد زیادی آنان را به سوی وابستگی اقتصادی و در نتیجه فرهنگی و سیاسی به کشورهای بیگانه و رقابت منفی بین خود سوق داده است که کاملاً مغایر با آموزه های قرآنی می باشد: (یا أَیهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یأْلُونَکُمْ خَبالاً وَدُّوا ما عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضاءُ مِنْ أَفْواهِهِمْ وَ ما تُخْفِی صُدُورُهُمْ أَکْبَرُ) . (2)

جدول مبادلات تجاری بین کشورهای اسلامی

آمارها نشان می دهد که نگاه کشورهای اسلامی در امر تجارت بیشتر به بیگانگان است و این ناشی از فقدان اطلاع و ناآگاهی از پتانسیل ها و ظرفیت های بین خود، عدم اراده برای همکاری، ضعف زیر ساخت های فیزیکی و نفوذ سیاسی و اقتصادی کشورهای بیگانه بین دولت ها و جوامع اسلامی می باشد. آمارهایی که در این نوشته مورد استفاده قرار می گیرد برگرفته از "مرکز تجارت بین الملل (ITC(

(3)اخذ شده و آمارهای ارائه شده مربوط به سال 20۰9 می باشد.

برای شروع تحلیل، بحث را با محوریت 5 کالای نخست وارداتی ایران، سهم جهانی واردات، کشورهای صادرکننده کالا به ایران در جدول نخست آغاز می کنیم.

در جدول دوم به 5 کشور اسلامی که توان صادرات کالای مذکور را دارند، سهم جهانی صادرات وکشورهای وارد کننده کالای مذکور می پردازیم.

این جداول، آمارها و تحلیل ها نشان می دهد که بیشتر کشورهای اسلامی کالاهایی را از کشورهای بیگانه و غیر اسلامی وارد می کنند که عمدتاً به وسیله کشورهای اسلامی تولید، ترانزیت و صادر می شود.

1- طیبی، سید کمیل، شیخ بهایی، آزیتا؛ گوگردچیان، احمد؛ تحلیلی بر رشد اقتصاد ی در کشورها ی عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC) با تاکید بر تجارت و سرمایه انسانی، http: //www. civilica. com

2- آل عمران: 118.

3- http: //www. intracen. org. .

ص: 642

<نمایش تصویر>

<نمایش تصویر>

بنابر جدول 1/1 دیگ های بخار و آبگرم، ماشین آلات وسایل مکانیکی بیشترین کالای وارداتی ایران در سال 20٠9 به ارزش 973٠3٠5 هزار دلار بوده است و در مقایسه با سایر واردکنندگان ٠/64% واردات جهان به ایران تعلق داشته است که از کشورهای آلمان، چین، ایتالیا، کره جنوبی و ژاپن وارد کشور می شود.

در جدول 2/1، پنج کشور اسلامی برتر را نشان می دهد که به صادرات دیگ های بخار و آبگرم، ماشین آلات وسایل مکانیکی می پردازند. سهم جهانی صادرات مالزی 74/1 درصد در سال 20٠9 بود (یعنی در حدود 3 برابر نیاز ایران) و مجموع صادرات 5 کشور اسلامی، معادل 66/2 یعنی بیش از 4 برابر نیاز ایران می باشد. 5کشوری هم که بالاترین واردات این کالا را از مالزی داشتند، بیگانه و غیر اسلامی بودند.

><نمایش تصویر

بعد از دیگ های بخار و آبگرم، ماشین آلات وسایل مکانیکی بیشترین حجم کالای وارداتی ایران در سال 20۰9 به آهن و فولاد (36/10 درصد کل واردات) اختصاص داشت. 67/1 درصدآهن و فولاد دنیا در معاملات بازرگانی از سه کشور غیر اسلامی (روسیه، کره جنوبی و چین) و دو کشور اسلامی (قزاقستان و ترکیه) وارد ایران شد.

><نمایش تصویر

در مبادلات آهن و فولاد همکاری نسبتاً بهتری را بین کشورهای اسلامی شاهد می باشیم. در جدول 2/2 مشاهده می کنیم که ترکیه با عنوان برترین کشور اسلامی صادرکننده آهن و فولاد 8/3% این محصول را در دنیا تامین نمود که خوشبختانه پنج شریک اول بازرگانی آن از کشورهای اسلامی بودند.

به جز هندوستان عمده واردکنندگان آهن و فولاد از کشور امارات متحده عربی (پنجمین کشور اسلامی صادر کننده آهن و فولاد) نیز کشورهای اسلامی بودند.

><نمایش تصویر

ماشین آلات و دستگاههای برقی سومین کالای وارداتی باارزش 37838٠6 هزار دلار و چیزی در حدود 28/8 کل واردات ایران در سال 20٠9 بود. پنج کشور نخست صادرکننده این کالا نیز کشورهای غیراسلامی هستند. درحالی که ایران به 22/٠درصد ماشین آلات و دستگاه های برقی جهان نیازمند بود مالزی 73/2 درصد این محصول یعنی بیش از 12 برابر نیاز ایران را به دنیا صادر نمود که پنج کشور نخست وارد کننده آن هم بیگانه بودند. اکثر شرکای عمده کشورهای اسلامی نیز در این محصول غیراسلامی بودند.

<نمایش تصویر>

وسایل نقلیه زمینی غیر از نواقل روی خط راه آهن با 5/7 درصد کل واردات مقام چهارم واردات ایران را در سال 20۰9 به خود اختصاص داد.
پنج کشور نخست صادر کننده این محصول به ایران نیز

><نمایش تصویر

غیراسلامی بودند.

ازکشورهای اسلامی برتر در زمینه خودروسازی می توان از ترکیه، اندونزی و مالزی نام برد که نزدیک به 2% صادرات خورو در جهان به این سه کشور اسلامی تعلق دارد. از آنجا که ترکیه تعاملات گسترده ای با کشورهای صنعتی دنیا دارد می تواند این خودرو را با استانداردی مطابق استانداردهای جهانی تولید نماید و به بازارهای جهانی هم عرضه کند.(1)افزایش روز افزون تعهدات خودروسازان بزرگ جهان در خصوص سرمایه گذاری در اندونزی باعث شده است تا این کشور در خط مقدم خودروسازان در منطقه جنوب شرق آسیا قرار گیرد. خودروسازان بزرگ جهان از آمریکا، ژاپن، آلمان و هند اخیراً برنامه هایی را برای سرمایه گذاری در اندونزی اعلام کرده اند. (2)همین دو کشور به تنهایی می توانند نیازهای کشورهای اسلامی را در زمینه خودرو برطرف نمایند. در جدول 2/4 نیز مشاهده می شود کشورهای صنعتی و توسعه یافته، واردکننده وسایل نقلیه از ترکیه و اندونزی در سال 20۰9 بودند.

1- روزنامه دنیای اقتصاد 20/10/1389.
2- سازمان خبری خودرو 3۰/5/139۰. .

< >نمایش تصویر

در زمینه غلات که یک کالای استراتژیک نیز به شمار می آید شاهد همکاری خوب کشورهای اسلامی مخصوصاً در دو کشور نخست اسلامی برتر در زمینه صادرات غلات یعنی پاکستان و قزاقستان می باشیم که می تواند الگوی خوبی برای سایر کالاها در مراودات تجاری بین کشورهای اسلامی باشد. پاکستان و قزاقستان بیش از 3% غلات جهان را در سال 20۰9 تامین کردند که شرکای نخست آنان از دولتهای اسلامی بودند و همین همکاری باعث شد که کشورهای اسلامی در زمینه غلات چشمداشتی به کشورهای بیگانه نداشته باشند.

راهکار پیشنهادی

آمارهای جداول مذکور نشان داد که کالاهای مورد نیاز کشورهای اسلامی به جای این که به وسیله خودشان تامین شود از دولت های بیگانه فراهم گردیده که تأثیر عظیمی در احساس مودت با کشورهای بیگانه و احساس دوری یا عداوت با هم کیشان خود داشته است.

اگر کشورهای اسلامی بتوانند نیازهای خود را از طریق همدیگر برطرف نمایند و همگرایی بازرگانی را از این طریق تحکیم نمایند، چه بسا این همگرایی به سایر زمینه های سیاسی، فرهنگی، امنیتی و. . . تسری پیدا کند و جهان اسلام به هدف والای خود مبنی بر اتحاد و همدلی برسد.

از آنجا که فریضه عظیم حج یک گردهمایی بزرگ در مکان و زمان مشخصی برای مسلمین می باشد، جا دارد که از پتانسیل موجود در این اتحادیه برای تحکیم وحدت وهمگرایی اقتصادی بین مسلمین استفاده نمود، چرا که وحدت اسلامی از مهم ترین ایده ها و آرمان هایی است که مسلمین جهان از صدر اسلام تاکنون پیگیر آن بوده و در مقابله با دشمنان مسلمین به عنوان یک استراتژی و برنامه

در ابعاد مختلف متناسب با مقتضیات زمان ارائه نموده اند.

از آنجا که جمهوری اسلامی ایران از ابتدای انقلاب اسلامی منادی وحدت بین مسلمین بوده و اقدامات مهمی نیز انجام داده است، ضرورت دارد تا در این عرصه نیز پیشگام شود چرا که بنابر اصل یازدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران:

" به حکم آیه کریمه (إِنَّ هذِهِ أُمَّتُکُمْ أُمَّةً واحِدَةً وَ أَنَا رَبُّکُمْ فَاعْبُدُونِ) همه مسلمانان یک امتند و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است، سیاست کلی خود را بر پایه ائتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش پیگیر به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد. "

راهکاری که در این زمینه پیشنهاد می شود این است که درصدی از سهمیه موجود برای حج، به تجار و بازرگانان کشورهای اسلامی اختصاص یابد و در مکانی مشخص با نام دارالندوه تجاری (که میتواند در یکی از سه شهر مکه، مدینه یا جده باشد) با یکدیگر رو در رو شده و معاملات تجاری انجام دهند. و دو نهاد مهم دولتی در این زمینه یعنی سازمان حج و زیارت (به عنوان مسئول تهیه و تدوین برنامه های راهبردی، سیاست ها، خط مشی ها و روش های اجرایی حج و زیارت) (1)و سازمان توسعه تجارت ایران (به عنوان متولی برنامه ریزی، سیاستگذاری، و اعمال نظارت عالیه در امر توسعه تجارت خارجی) (2)با تشریک مساعی و هم فکری به این مهم همت گمارند.

سازمان توسعه تجارت می تواند با ایجاد یک پایگاه اطلاعاتی قوی که در بردارنده اطلاعات ریز مربوط به توان تولیدی و صادراتی و همچنین نیازهای وارداتی، زمینه شناخت کشورهای اسلامی را از امکانات و نیازهای یکدیگر فراهم نموده و بستر مناسبی جهت تامین کالاهای مورد نیاز هر کشور از سایر کشورهای اسلامی ایجاد نماید و به تجار و بازرگانان فعال فراخوان دهد و سازمان حج و زیارت نیز اعزام تجار و بازرگانان معرفی شده از سوی سازمان توسعه تجارت ایران را تسهیل کرده و هر دو سازمان، همین عملکرد را به عنوان الگو به سایر کشورهای اسلامی معرفی نمایند.

منابع

1. قرآن کریم.

2. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

3. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه؛ علل الشرایع، قم، مومنین، 1383.

4. محمدی ری شهری، محمد؛ میزان الحکمه، تهران: دار الحدیث، چاپ سوم، 138(3).

5.

1- WWW. HAJ. IR.
2- WWW. TPO. IR. .
3- WWW. HAJ. IR.

نادران، الیاس؛ جهانی شدن، چه باید کرد در جهان شمولی اسلام، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1382.

6. رهبر، محمد تقی، مروری بر بعد اقتصادی حجّ، مجله میقات حج، پاییز 138۰

7. طیبی، سید کمیل، شیخ بهایی، آزیتا؛ گوگردچیان، احمد؛ تحلیلی بر رشد اقتصادی در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، با تاکید بر تجارت و سرمایه انسانی

8. روزنامه دنیای اقتصاد 20/10/1389

9. سازمان خبری خودرو 3۰/5/139۰

http: //www. civilica. com

www. haj. ir

http: //www. intracen. org

// :www. tpo. ir http

حج بارزترین مصداق گردشگری اسلامی

اشاره

محمّد رضایی

چکیده

امروزه صرف نظر از چرخه اقتصادی که با حضور گردشگر رونق می یابد، دولت ها درصددند تا با توسعه گردشگری تخصصی بتوانند تبادلات، و به عبارتی دیگر صادرات اندوخته های گوناگون خود، اعم از فرهنگ، فناوری و دین را مدیریت کنند.

یکی از شاخه های مهم در نگاه سازمان جهانی گردشگری (1)، که بخش درخور توجهی از فعالیت های جهانگردی را تشکیل می دهد، گردشگری دینی (2)است. در واقع، گردشگری مذهبی، به علت ویژگی هایش، اهمیت دارد.

افزون بر این جایگاه، سازمان کنفرانس اسلامی (3)سال 2010م را سال گردشگری اسلامی معرفی کرد که نشان از اهمیت آن میان کشورهای اسلامی دارد. با همه ضرورت و اهمیت این موضوع، متأسفانه هم در جهان اسلام، گردشگری دینی، به ویژه زیارت، با مشکل روبه روست و هم در کشورمان به آن توجه کافی نشده است.

در این نوشتار، ویژگی های گردشگری مذهبی بررسی می شود تا از این رهگذر، راهکارهای تعمیق آثار و برکات حج و توسعه گردشگری دینی با محوریت آن مانند ایجاد و گسترش نمادهای حج ابراهیمی، گردشگری مجازی، طراحی بسته های مختلف زیارتی متناسب با جامعه هدف ومدت اقامت، ایجاد فرایندهای از پیش طراحی شده برای استفاده از پتانسیل حضور

1- World Tourism Organi zation.
2- Religious Tourism.
3- Organis ation of Islamic Coop eration. .

گردشگر، به ویژه گردشگر فرهیخته و. . . مطالعه شود. انتظار می رود با این رویکرد، ضرورت های اقتصادی زیارت خانه خدا، و حضور الهام بخش، فعال و تاثیرگذار جمهوری اسلامی ایران در عرصه توسعه فرهنگ زیارت با رویکرد نخبگان بین المللی ترسیم شود و مهندسی و تبیین الگوی شایسته انجام دادن حج با توجه به جهان اسلام بررسی شود.

کلمات کلیدی: حج، گردشگری دینی، ویژگی ها و راهکارها.

مقدمه

دین و معنویت از دیرباز جزء انگیزه های مهم سفر بوده است. سفرهای مذهبی و به ویژه «زیارت» ، سابقه ای به قدمت ادیان دارد. این سفرها می تواند کارکردهای مختلفی در حوزه های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و. . . داشته باشد.

در این گونه سفرها چندین نوع ارتباط انسانی مشاهده می شود که هر کدام در ایجاد تغییرات فردی و جمعی مؤثر است: ارتباط فرد و شناخت بیشتر از خود، ارتباط فرد با خداوند متعال و اولیای دین، ارتباط فرد با هم کیشان خود و افزایش تعامل با آنها، ارتباط فرد با معتقدان سایر ادیان و شناخت عقاید ایشان.

در نوشتار حاضر تلاش شده است تا با تعریف گردشگری دینی و اشاره به ویژگی های این نوع گردشگری، راهکارهایی را برای توسعه آن در حج ارائه شود.

همچنین سعی شده است تا با اشاره به راهکارهای متعدد، زمینه های ارتباطی مناسب تری را فراهم آورد. البته روشن است که تبیین هرکدام از آنها، نیازمند مجالی گسترده خواهد بود تا با سنجش نیازها و استخراج اولویت ها، در جهت تحقق چشم انداز جمهوری اسلامی ایران، برنامه های کوتاه مدت و میان مدت آن را تدوین، و اجرا کرد.

گردشگری دینی

یکی از شاخه های مهم گردشگری که بخش قابل درخور از فعالیت های جهانگردی را تشکیل می دهد، گردشگری دینی است که می توان براساس

مقاصد، گونه های مختلفی از جهانگردی دینی را شناسایی کرد. این نوع گردشگری، عبارت است از بازدید گردشگران از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه ها، قبور، معابد و نظایر آن. بنابراین، دو دسته گردشگر دینی وجود خواهد داشت: گروهی از اماکن مقدس در دین خود، و گروهی دیگر از اماکن مقدس سایر ادیان بازدید می کنند. (1)

1- ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران، ساناز عرب خدری، مجله خیمه، ش46، ص53. .

گردشگری در اسلام

«سیر آفاق» و «سیر انفس» (1) در فرهنگ اسلامی، مورد توجه بسیار قرار گرفته است. اسلام بین ادیان مختلف بیشترین تأثیر را در افزایش سیروسفر داشته است؛ زیرا مردم را به طور مستقیم به سفر دعوت می کند. (2) آیات قرآن در این باره به چند گروه تقسیم می شود:

1. پاره ای از آیات، مسلمانان را با اهداف ویژه ای به گردشگری روی زمین فراخوانده است از جمله:

(قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِکُمْ سُنَنٌ فَسِیرُوا فِی الْأَرْضِ فَانْظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُکَذِّبِینَ * هذا بَیانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدی وَ مَوْعِظَهٌ لِلْمُتَّقِینَ) (آل عمران: 137 و 138)

پیش از شما، سنت ها [و مجازات های الهی بر طبق اعمال امت ها] وجود داشت. پس روی زمین، گردش کنید و ببینید سرانجام تکذیب کنندگان [آیات خدا] چگونه بوده است؟ ! این، بیان و هشداری است برای عموم مردم، و هدایت و اندرزی است برای پرهیزگاران.

خداوند سبحان در این آیات، از مردم می خواهد تا در آثار پیشینیان، ملت ها و زمامداران دقت کنند و با بهره وری از آنها، راه زندگی را بیابند.

2. بسیاری از آیات، کافران و مشرکان را نکوهش کرده است که چرا آنان برای عبرت آموزی به سفر نمی روند: (قُلْ سِیرُوا فِی الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُکَذِّبِینَ) ؛ «روی زمین سیر کنید. سپس بنگرید سرانجام تکذیب کنندگان آیات الهی چگونه بود؟ !» . (انعام: 11)

خداوند متعال در این آیه به پیامبرش دستور می دهد که مشرکان و کافران را به سیر در زمین فرا خواند تا سرانجام کسانی که حقایق را تکذیب کردند با چشم خود ببینند. شاید به خود آیند و بیدار شوند و از خودخواهی و لجاجت دست بردارند و حق را بپذیرند.

3. قرآن، در برخی از آیات، از مردان مؤمن به (السَّائِحُونَ) (توبه: 112) و از زنان به (سائِحاتٍ) (تحریم: 5) یاد کرده است. (3) «سائح» به کسی

اطلاق می شود که برای هدفی صحیح، گردشگری می کند.

4. در شماری از آیات، نمونه ای از انسان هایی که در زمین به سیروسفر پرداخته اند، آمده است؛ مانند سفر حضرت خضر و موسی. (4)

1- فصلت:53.
2- نقش گردشگری در فرآیند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی، حمید جلالیان و سمیه برادران، مجموعه مقالات کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، ص5.
3- توبه: 112 و تحریم: 5
4- کهف: 62 -82 (آیات مربوط به حضرت خضر و موسی) .

زیارت، مهم ترین انگیزه در گردشگری دینی

زیارت بخش مهمی از گردشگری مذهبی را دربرمی گیرد. زیارت خانه خداوند متعال، مزار ائمه اطهار (ع) و زنده نگاهداشتن یاد آنان در دل ها امری است که پیشوایان دین به آن بسیار تأکید کرده اند. با نگاه به آموزه های دینی، در می یابیم که هدف اصلی از خلقت در فرهنگ اسلامی، رشد معنوی است. ازاین رو یکی از راه های تقویت معنویت و ایجاد ارتباط با معبود، زیارت است. انسان وقتی به معنای عمیق زیارت نامه ها توجه می کند و با عشق و علاقه به زیارت می پردازد، احساس می کند که به معبود خود نزدیک تر شده است.

از مجموع این آیات و مانند آن می توان دریافت که اصل مسئله گردشگری، و دریافت ژرف از سفر، مورد توجه خداوند سبحان است.

در روایات و سیره معصومان (ع) نیز به سفر تأکید فراوان شده است. جایگاه سفر و گردشگری تا به آنجاست که در حدیث شریف نبوی، سفر، نوعی جهاد در راه خدا شناخته شده است. همچنین پیامبر (ص) فرمود: «سافروا تغنوا» ؛ «سفر کنید تا بهره مند شوید» . (1)حضرت علی (ع) در این زمینه فرمود:

لیس للعاقل ان یکون شاخصاً الا فی ثلاث مرمه لمعاش او خطوه فی معاد او لذه فی غیر محرم. (2)

خردمند را نشاید جز آنکه در پی سه چیز حرکت کند: کسب حلال برای تأمین زندگی، یا گام نهادن در راه آخرت، یا به دست آوردن لذت های حلال.

و همچنین آن حضرت فرمود: «لیس الخبر کالمعاینه» . (3)این فرمایش حضرت همان ضرب المثلی است که می گوییم: «شنیدن کی بود مانند دیدن» .

سفر و هجرت، تأثیربسزایی در زندگی پربرکت علما نیز داشته است. می توان برخی اهداف علما از سفر را چنین برشمرد: پژوهش، مانند «مرحوم علامه امینی» (4)، گردآوری جوامع روایی، مانند «شیخ صدوق» در «من

لایحضره الفقیه» ، (5)فراگیری و نشر دانش، مانند «امام محمد غزالی» (6)، تبلیغ دین، مانند

1- نقش جهانگردی در فرایند همگرایی و توسعه فرهنگی کشورهای اسلامی، علی شماعی، نامه پژوهش، ش11، ص۳۰.

2- نهج البلاغه، حکمت ۳۹۰.

3- من لایحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (صدوق) ، ج، ص.

4- حماسه غدیر، محمدرضا حکیمی، ص38.

5- الخصال، محمدبن علی ابن بابویه (شیخ صدوق) ، ج1، ص9.

6- طبقات الشافعیه الکبری، عبدالوهاب بن علی سبکی، ج6، ص196. غزالی معتقد است: «لم یحصل العلم الاّ بِالسفر» ؛ «کسب دانش فقط با سفر ممکن می شود» . .

«شیخ جعفر شوشتری» (1)و. . . .

«علامه امینی» ، پس از بازگشت از سفر هند می گوید: «. . . من اگر مرجع بودم و وجوهات شرعی به دست من می رسید، همه را به طلاب می دادم، تا سفر کنند، حرکت کنند. می گفتم این هزینه، بروید جهان و انسان را بشناسید» . (2)

ویژگی های گردشگری دینی

گردشگری وسیله ای است که افراد را با مذاهب و فرهنگ های متفاوت به یکدیگر پیوند می دهد و به آنها کمک می کند تا همدیگر را، با وجود تنش های سیاسی و اجتماعی، بهتر درک کنند. مذهب از نظر سازمان جهانی جهانگردی، یکی از انگیزه های اصلی سفر شناخته شده است. (3)سفر با انگیزه دینی، ویژگی هایی دارد که سبب تمایز آن می شود:

الزامی بودن

بسیاری از معارف دینی در قالب بایدها و نبایدها خود نمایی می کند. لازمه برخی از این دستورات سفر است. با نگاهی درون دینی به دستورهای اسلامی، می توان حج را مثال کاملی از سفری الزامی دانست. هر مسلمان با وجود شرایط آن مکلف است در طول عمر خود یک مرتبه به حج رود و اعمال و مناسک این آیین ابراهیمی را انجام دهد. صرف نظر از حج، تأکید فراوان و دستورهای مستحبی است که مخاطب خود را به سفر عمره، زیارت قبر نبی مکرم اسلام (ص) و اهل بیت (ع) ایشان به ویژه امام حسین (ع) فرا می خواند.

تکرار پذیری

در سفرهای تفریحی و سیاحتی، گردشگر بعد از مسافرت به نقطه ای، کمتر مایل است دوباره به همان جا سفر کند. بلکه ترجیح می دهد در آینده، مکان دیگری را برای سفر انتخاب کند و لذت تجربه ای نو را بچشد.

اما این امر در سفرهای دینی به طور کامل متفاوت است. به عبارت دیگر، گردشگر مذهبی صرف نظر از استحباب تکرار سفرهای زیارتی، برای

تقرب به خداوند متعال، و کسب آرامش درونی، همیشه آرزوی بازگشت را دارد و تلاش می کند این درک ناب معنوی را در خود تکرار کند.

1- ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب، محمدعلی مدرس، ج 3، ص259.
2- حماسه غدیر، ص285.
3- جهانگرد و جهانگردی، علی شماعی، نشریه پژوهش دانشگاه یزد، ش64، ص۳0. .

دارا بودن اعمال پیشینی و پسینی

سفرهای دینی به اعمال قبل و بعد از سفر، بنابه فرهنگ های مختلف، آمیخته شده است؛ از آیین بدرقه تا مجالس ویژه استقبال. همین امر سبب می شود تا این سفر به یادماندنی تر و پرخاطره تر شود و درنتیجه، تأثیر سفر فقط برای شخص مسافر نباشد. همچنین تأکید بر تهیه سوغات، سبب پایداری بیشتر تأثیر سفر می شود.

زمانمند بودن

یکی دیگر از شاخصه های سفر دینی، زمانمند بودن آن است. این زمانمندی از دو نظر درخور توجه است: یکی زمان سفر و دیگری مدت اقامت در مقصد. این امر در بسیاری از ادیان وجود دارد که معتقدان به آن دین، هر ساله در زمان و مکان مشخصی جمع می شوند و اعمال عبادی خود را انجام می دهند؛ مانند مراسم حج در فرهنگ اسلامی و عید «گانش» در هندوستان.

درباره مدت اقامت نیز دستورهای دینی وجود دارد که باید آنها را برای شرکت در آن مراسم خاص رعایت کرد.

وجود جاذبه های تاریخی - تمدنی

دین یا سازنده فرهنگ و تمدن بوده است، یا در شکل گیری آن تأثیر بسزا داشته است. ازاین رو بسیاری از مقاصد گردشگری دینی، آیینه تمام نمای فرهنگ و تمدن خود است و فقط کارکرد درون دینی ندارند.

وقوع رخدادهای مهم تاریخی، وجود مراکز علمی، معماری های باستانی، جاذبه های طبیعی و. . . کنار مقاصد گردشگری دینی، هم رفت وآمد به آنجا را رونق می بخشد و هم انگیزه ای برای غیرمعتقدان به آن دین و آیین می شود تا از آن منطقه بازدید کنند. (1)

راهکارهای تعمیق آثار و برکات حج با رویکرد گردشگری دینی

بازاریابی گردشگری دینی

شاید نگاه مهم در بازاریابی گردشگری دینی، شناسایی مناطق گردشگری است؛ به گونه ای که سلایق آنها درک، و تأمین شود. (2)هدف بازاریابی این است که نیازها و خواسته های مخاطب خود را

1- معماری سنتی، راهی برای رونق گردشگری، آیسا اسدی، روزنامه جام جم.

2- شناخت سلایق گردشگران مذهبی و اجرایی نمودن آنها، لایف استایل، مترجم: حسن بنانج، روزنامه شرق، تهران. .

درک کند و بتواند برای پاسخگویی به آنها برنامه ریزی مناسبی انجام دهد و در این فرایند از اهرم های اطلاع رسانی مناسب برای جاذبه ها و زیرساخت های فراهم شده استفاده کند. (1)تحقق این مسئله مهم، به وجود تیمی متخصص برای رصد نیازهای مختلف جوامع هدف، طبقه بندی و اولویت بندی آنها، ارائه راهکارهای کوتاه مدت و میان مدت در این زمینه و اطلاع رسانی به زبان های گوناگون وابسته است.

روز بین المللی حج

تعظیم شعائر دینی، از موارد تأکید شده در دین مبین اسلام است. (2)بی شک بزرگداشت حج، نبی مکرم اسلام (ص) و خاندان طاهرش (ع) یکی از مصادیق بارز همان تعظیم خواهد بود. ازاین رو، وجود فرازهای گوناگون در تاریخ اسلام و تشیع، می تواند سبب ساز انتخاب روزی به نام «روز بین المللی حج» شود.

در فرهنگ غنی شیعه نیز آداب و اعمال خاصی برای ایام مخصوص و منتسب به اهل بیت (ع) ذکر شده است که می توان با برنامه ریزی مناسب و بسترسازی لازم، اعمال مربوط را در آن سرزمین مقدس اجرا کرد.

کنار این برنامه های عبادی، برگزاری نمایشگاه های مختلف نیز می تواند در جذب گردشگر دینی با سلایق مختلف تأثیر جدی داشته باشد.

افزون بر این، چنانچه برنامه ریزی مناسبی صورت پذیرد، حتی می توان برای سفر حج، برنامه ها و فعالیت هایی را از مبادی سفر گردشگران طراحی و اجرایی کرد. با استفاده از پتانسیل رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی در کشورهای دیگر و بهره مندی از سایر نهادهای فرهنگی مستقر در خارج، می توان حضور تعداد بسیاری از زائران را شاهد باشیم.

ایجاد و گسترش نمادهای حج ابراهیمی

امروزه نمادها اهمیت بسیاری دارد؛ تا جایی که توسعه و تبلیغ اندیشه ها، از رواج نمادها شروع می شود. (3)به عبارت دیگر زبان نماد و سمبل، بسیار اثرگذار و ماندگار است. نمادها، بیشتر یادآور اندیشه ها و وقایع است. البته در استمرار خاطره نیز نقش بسزایی دارد.

نمادها در آموزه های دینی ما نیز به وفور یافت می شود. به نظر می رسد با طراحی و ساخت نمادها و

1- مدیریت بازاریابی، فیلیپ کاتلر، مترجم: بهمن فروزنده. ص55.
2- حج: 32.
3- جاده ولایت، منصوره قلی پور، مجله پگاه حوزه، ش175، ص24. .

نشانه های اسلامی زیبا، اثرگذار و متنوع، می توان راهی برای یادآوری خاطرات خوش سفر و اثرات شگرف زیارت، در مخاطب ایجاد کرد. نمادی که می تواند برای سوغات و هدیه نیز استفاده شود.

در ابتدا می توان ارائه ایده، طراحی و ساخت این نمادها را به مسابقه گذاشت. می تواند زمان برگزاری برخی از این مسابقات، همان ایام سفر به سرزمین وحی باشد.

فناوری های ارتباطاتی

اشاره

مراد از فناوری های ارتباطاتی، استفاده از ابزار و فناوری های گوناگون برای برقراری ارتباطی دوسویه و پاسخ به سؤالات و نیازهای زائران حتی قبل و بعد از تشرف است. به یقین، باید برای کارآیی بیشتر، آن را چند زبانه طراحی کرد. برخی از این فناوری ها عبارت است از:

۱. ارتباطات تلفنی

با استفاده از تلفن می توان به چند صورت خدمات رسانی کرد. در سیستم تلفن گویا، تماس گیرنده با شروع تماس به یک صفحه صوتی راهنمایی می شود و پس از انتخاب زبان مورد نظر، می تواند از برنامه ها مطلع شود، سؤال خود را مطرح کند، نظر و انتقاد خود را ثبت کند و. . . . این سیستم می تواند در هتل ها و سایر مراکز در اختیار بعثه، فعال شود.

۲. سایت اینترنتی

نظر به گسترش و تنوع خدمات ارائه شده از طریق اینترنت و پیشرفت فناوری آن، باید با طراحی سایت های گوناگون، هم به معرفی حج، شخصیت های دینی و فعالیت های مرتبط با حج پرداخت و هم با بهره گیری از فناوری آن، درصدد رفع نیازهای زائران برآمد. باید در این سایت، افزون بر وجود اطلاعات و اخبار مربوط به حج، تالارهای گفتگویی با حضور متخصصان هر موضوع، ارائه نوشته های اینترنتی هفتگی یا ماهانه و بانک

های اطلاعاتی گوناگون و پرمحتوایی را برای مخاطبان خود، با امکان به روزرسانی، طراحی کرد.

۳. اینفو کیوسک

برای ساماندهی بهتر اوقات زائران در طول سفر، اطلاع رسانی برنامه ها و ارائه پاسخ به سؤالات و دغدغه های ایشان، اینفو کیوسک هایی در نقاط پررفت و آمد راه اندازی شود. این اینفو کیوسک ها با اتصال شبکه ای بین خود، تمام مطالب سایت های مرتبط و مفید، نرم افزارهای مذهبی، چگونگی برگزاری مسابقات فرهنگی و نظرسنجی های متعدد، ارتباط با دفاتر مراجع، موقعیت سنجی با مکان های مختلف مکه و مدینه، اوقات شرعی و اعمال روز و. . . را ارائه می کند.

4. راهنمای صوتی و سامانه ارسال بلوتوث

نظر به محدودیت های مختلف، تهیه کردن و به امانت گذاردن راهنمای صوتی (1) می تواند مفید باشد. راهنمای صوتی، یک پخش کننده دیجیتال است که صفحه کلیدی مانند موبایل دارد و هدفنی همراه آن است. زائر می تواند آن را از عوامل هتل به امانت بگیرد و پس از روشن کردن، زبان مورد نظر را انتخاب کند. فایل های موجود در راهنمای صوتی شامل آداب زیارت و ادعیه وارد شده از ابتدا تا انتهای زیارت، برخی ادعیه و زیارات عمومی، برخی سخنرانی های معرفتی، معرفی خدمات ارائه شده در طول سفر، تاریخچه مکه و مدینه و. . . است. ارائه نقشه و راهنمای استفاده به زبان زائر، او را در استفاده از آن کمک خواهد کرد.

همچنین بنابه گسترش چشمگیر تلفن همراه و امکان دریافت موج FM به وسیله آن، رادیو زائر می تواند برنامه های بعثه را به صورت زنده و بازپخش به زائران اطلاع رسانی کند. همچنین ادعیه و مناجات پخش کند. آداب زیارت و برخی احکام مورد نیاز زائران و مسافران را ارائه دهد و. . . .

یکی دیگر از امکانات تلفن همراه، ارسال و دریافت فایل های مختلف از طریق بلوتوث است. با نصب دستگاه فرستنده بلوتوث در هتل ها، می توان اخبار، برنامه ها، تصاویر، نقشه، سخنرانی ها، مداحی های مختلف و. . . را به صورت های گوناگون در اختیار زائران قرار داد.

5. زیارت مجازی

در واقع، زیارت، ارتباط قلبی زائر و درک حضور زیارت شونده است. ازاین رو می توان با طراحی پایگاهی، امکان زیارت مجازی ارادتمندان را فراهم کرد. همچنین می توان این پایگاه را به گونه ای طراحی کرد که عکس های متنوع، برنامه های فرهنگی و. . . دریافت شدنی باشد.

طراحی و اجرای بسته های مختلف زیارتی

حضور میلیونی زائران از نقاط مختلف جهان، تفاوت نیاز، اختلاف باور، وجود اقوام گوناگون و جنسیت ها، برخورداری از آگاهی های متفاوت و. . .

سبب می شود تا بسته های زیارتی معرفتی گوناگونی طراحی، و به صورت آزمایشی اجرا شود. در این بسته ها، متناسب با حضور و اقامت زائر، برنامه هایی، که همانند قطعه های مرتبط به هم باشد، اجرا می شود.

نکته درخور توجه در چنین برنامه ریزی، این است که زائر در هر قسمتی از این سلسله برنامه جدا شود، پیام برنامه را تا همان مرحله دریافت می کند. اما درصورت همراهی با تمام برنامه ها، از نتایج بیشتری بهره مند خواهد شد.

1- voice guide. .

باید برنامه های عبادی، مسابقات، بازدیدها، نشست های فرهنگی، بسته های اهدایی، محافل انس، جلسات مشاوره، سخنرانی ها و. . . در طراحی یک بسته با لحاظ ملاک های مختلف صورت گیرد.

استفاده از پتانسیل حضور زائران خاص

زیارت به قشر و گروه خاصی منحصر نیست. بسیاری از اندیشمندان، فرهیختگان، هنرمندان و. . . نیز به زیارت مشرف می شوند. شناسایی و آگاهی از برنامه های ایشان کار دشواری نیست. حضور این گونه افراد سبب رونق و تعمیق هرچه بیشتر فعالیت های فرهنگی می شود و از سویی آنان را از نزدیک آشنا و درگیر مسائل اجرایی و محتوایی می کند. این ارتباط می تواند در عرصه های مختلف، راهگشای مجموعه برنامه های بعثه باشد.

صرف نظر از حضور و استفاده برخی از ایشان در برنامه های عمومی، می توان با رویکرد افزایش معرفت، نشست هایی اختصاصی برگزار کرد. این نشست ها با رویکرد دانش افزایی، بصیرت آفرینی و ایجاد مهارت می تواند در بخش های مختلف، برنامه ریزی و اجرا شود. افزون بر اینها حتی آنان می توانند بنابه فرصت و علاقه شان، خادم افتخاری فرهنگی شوند.

نتیجه

امروزه گردشگری، به تمام نقاط جهان صورت می گیرد که این خود بیانگر حقیقت یابی انسان، توسعه تکنولوژی و گسترش سرمایه گذاری در عصر کنونی است. در واقع، جریان سرمایه فرهنگ و اطلاعات در چارچوبی مدیریتی، با عبور از مرزها، سبب ارتباطات روزافزون ملل مختلف شده است.

بسیاری از سفرهای امروز دنیا، سفرهای دینی و معنوی است. بی شک، حج و آورده های فراوان آن، می تواند بارزترین مصداق گردشگری دینی به حساب آید. هرچند در این رابطه فعالیت های شایسته ای انجام شده است، ولی نبود برنامه ای همه جانبه سبب شده است تا زائر در جایگاه واقعی خود در حج، و در نقطه هدف گردشگری مذهبی قرار نگیرد.

در این نوشتار مختصر تلاش شد راهکارهای ساده و دست یافتنی را، با محوریت مناسک ابراهیمی، برای توسعه گردشگری دینی بیان کنیم. البته اجرایی شدن این موارد، نیازمند وجود برنامه و تعیین نقش و اهمیت هرکدام برای تحقق چنین هدفی است. این نکته را هم نباید فراموش کرد که رضایتمندی هر زائر می تواند به توسعه سفر دیگران بینجامد.

ص: 663

منابع

1. قرآن کریم

2. نهج البلاغه

3. الخصال، محمدبن علی ابن بابویه (صدوق) ، قم، چاپ پنجم، دفتر انتشارات اسلامی، 1374ه. ش.

4. من لایحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق) ، چاپ اول، تهران، صدوق، 1368ه. ش.

5. معماری سنتی، آیسا اسدی، راهی برای رونق گردشگری، روزنامه جام جم، تهران.

6. مروری برصنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم، 1386ه. ش.

7. نقش گردشگری در فرآیند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی، حمید جلالیان و سمیه برادران، مجموعه مقالات کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان.

8. حماسه غدیر، محمدرضا حکیمی، چاپ بیست و نهم، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ه. ش.

9. جغرافیا و صنعت توریسم، علی اصغر رضوانی، چاپ 4، تهران، دانشگاه پیام نور، 1376.

10. گردشگری در سیره معصومان (ع) و ابرار، سید عباس رضوی، قم، فصلنامه فقه، 1386ه. ش.

11. طبقات الشافعیه الکبری، عبدالوهاب بن علی سبکی، قاهره، حلبی، 1413ه. ق.

12. جهانگرد و جهانگردی، علی شماعی، یزد، نشریه پژوهش دانشگاه یزد،1381ه. ش.

13. نقش جهانگردی در فرایند همگرایی و توسعه فرهنگی کشورهای اسلامی، علی شماعی، تهران، نامه پژوهش، 1387ه. ش.

14. ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران، ساناز عرب خدری، مجله خیمه، تهران،1387ه. ش.

15. نقش گردشگری در فرآیند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی، مرتضی فرامرز، وعباسه سرپرست، مجموعه مقالات کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان.

16. جاده ولایت، منصوره قلی پور، مجله پگاه حوزه، قم،1384ه. ش.

17. مدیریت بازاریابی، فیلیپ کاتلر، ترجمه بهمن فروزنده. چاپ سوم، اصفهان، نشر آموخته، ه. ش.

18. مدیریت گردشگری، مهدی کاظمی، تهران، سمت. 1385ه. ش.

19. شناخت سلایق گردشگران مذهبی و اجرایی نمودن آنها، لایف استایل، مترجم: حسن بنانج، روزنامه شرق، تهران.

20. آمد و شد با جهانگرد غیر مسلمان، عباس مخلصی، فصلنامه فقه، قم،1386ه. ش.

21. ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب، محمدعلی مدرس، چاپ دوم، تبریز، شفق، بی تا.

22. فقیهان جهانگرد، سید عباس میری، قم، فصلنامه فقه، 1386ه. ش.

حج و زمینه های همکاری اقتصادی بین کشورهای اسلامی

اشاره

محمد جعفر احمدی

چکیده

استقبال مسلمانان از فریضه حج از یک طرف و نبود زیرساخت ها و زمینه های لازم برای انجام مراسم حج متناسب با تعداد حجاج از قبیل: اسکان، حمل و نقل، تغذیه، تامین مایحتاج و امکانات رفاهی حجاج از سوی دیگر، باعث شده است دولت عربستان سعودی، محدودیت هایی را در پذیرش حجاج کشورهای اسلامی اعمال کند و به سهمیه بندی حجاج از کشورهای اسلامی روی آورد.

استفاده از ابزار سهمیه بندی حجاج کشورها، باعث شده است که مسلمانان سال ها در نوبت حج باشند و به انتظار بنشینند و بسا تعدادی از آنها از دنیا بروند در حالی که واجب شرعی خود را انجام نداده اند.

استفاده از سهمیه بندی گرچه ممکن است در کوتاه مدت با قاعده عسر و حرج توجیه گردد. اما در بلند مدت و میان مدت قابل توجیه نیست بلکه بدعت و سد سبیل و خلاف سیره نبوی محسوب می شود.

دولت عربستان سعودی بر حسب الزامات شرعی مجبور است، سایر کشورهای اسلامی را در ایجاد ساختارها و زمینه های لازم و متناسب با شأن حجاج، مشارکت دهد.

این مشارکت می تواند در قالب سرمایه گذاری در زمینه های اسکان، حمل و نقل، تغذیه، تهیه و تامین مایحتاج و بهداشت حجاج صورت گیرد که مقاله حاضر این زمینه ها را با عنوان زمینهٔ همکاری های اقتصادی حج مورد بحث و بررسی قرار داده است.

کلیدواژه ها: محدودیت های حج، سهمیه بندی حجاج، ساختارها و زمینه های لازم برای برگزاری حج، تعداد حجاج شرکت کننده در حج سال 1432ه. ق،

برآورد تعداد حجاج در ده سال آتی، زمینه های همکاری اقتصادی حج، مشارکت کشورها در تأمین ساختارهای حج، زمینه های سرمایه گذاری در حج.

مقدمه

حج در اسلام به خاطر ابعاد عبادی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، از جایگاه ویژه و منحصر به فردی، برخوردار است. خداوند در آیاتی به این ویژگی ها اشاره فرموده که برخی از آنها عبارتند از:

1. حج وسیله قیام و پایداری و استمرار حیات امت اسلامی؛ (1)

2. هدایت ومایه برکت عالمیان؛ (2)

3. سبب تامین منافع و معیشت مردم؛ (3)

4. تعظیم شعائر اسلامی؛ (4)

5. همراهی دین و دنیا. (5)

به دلیل این ویژگیهای حج است که خداوند به پیامبر اسلام (ع) ، دستور می دهد که همه را به سوی حج، چه سواره، و چه پیاده، جهت هرچه با شکوه تر برگزار شدن آن فراخواند. (6)

خداوند اوقات حج را به دو بخش تقسیم می نماید. بخشی از اوقات حج را برای انجام عبادت و خضوع، خشوع و اظهار بندگی در مقابل خداوند متعال (7)و بخش دیگر از اوقات حج را پرداختن به امور مربوط به وضعیت اقتصادی و معیشت مردم (8)و تامین نیازهای امت بیان می کند. بررسی و ارائه راهکارهای مناسب جهت بهبود وضعیت اقتصادی کشورهای اسلامی، یکی از آن منافع است که باید در حج عنوان شود.

1- جَعَلَ اللهُ الْکَعْبَهَ الْبَیْتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ مائده: 97.
2- إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ مُبارَکاً وَ هُدی لِلْعالَمِینَ آل عمران: 96.

3- لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَيَّامٍ مَعْلَوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَهِ حج: 28.

4- وَ مَنْ يُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَی الْقُلُوبِ حج:32.

5- لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ وَ اذْكُرُوهُ كَما هَداكُمْ وَ إِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ البقره: 198. وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللهِ فِی أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَهِ الأَنْعامِ فَكُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ * ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَ لْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ حج: 28 و 29.

6- وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی كُلِّ ضامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ حج: 27.

7- حج: 3.

8- حج: 5. .

همفکری و بررسی راهکارهای بهبود وضعیت اقتصادی کشورهای اسلامی

برخی از امور که وضعیت اقتصادی و منافع امت اسلامی را محقق می بخشد عبارتند از:

1. بررسی و تبیین نظام اقتصادی اسلام؛

2. تلاش برای یافتن ابزارها و روشهای انطباق فعالیت های اقتصادی با اقتصادی اسلامی و عملیاتی کردن آن؛

3. آشنایی کشورها با بازارها و محصولات تولیدی و خدمات همدیگر؛

4. مشارکت کشورها در تامین کالاها و خدمات مورد نیاز همدیگر؛

5. شناخت و تجزیه و تحلیل بحران های موجود در کشورهای اسلامی و یافتن راه حل ها؛

6. تنظیم قراردادهای اقتصادی بین کشورهای اسلامی؛

7. تشکیل دبیرخانه حج، جهت مدیریت نشست ها و همایش های کارشناسان ارشد کشورهای اسلامی؛

8. برنامه ریزی جهت برگزاری مراسم حج و رفع محدودیت ها و استفاده از فرصت های حج.

حج و زمینه های همکاری اقتصادی کشورهای مسلمان

انجام مراسم حج و فراهم نمودن تسهیلات متناسب با شأن و منزلت حجاج نیازمند اقدامات زیر است:

1. حمل و نقل حجاج از کشورها؛

2. اسکان آنها در شهرهای مکه و مدینه؛

3. حمل و نقل حجاج در شهرهای مکه و مدینه؛

4. تغذیه؛

5. مراقبت های بهداشتی؛

6. نقل و انتقال وجوه مورد نیاز حجاج از کشورهای مبدأ به عربستان؛

7. تأمین تقاضاهای حجاج در مورد کالاها و خدمات مورد نیاز در بازارهای مکه و مدینه.

این لوازم و شرایط هفت گانه، محدویت هایی را برای دولت عربستان ایجاد کرده و باعث شده که این دولت در پذیرش و اعزام حجاج از سوی کشورهای اسلامی به عربستان، اقدام به سهمیه بندی و تعیین سقف برای کشورها نماید.

تعیین سقف و سهم بندی، موجب شده است مسلمانان مستطیع، سال ها در نوبت و انتظار حج بمانند و در این مدت انتظار، یا از استطاعت می افتند یا بسیاری از دنیا می روند، درحالی که عمل واجب شرعی خود را انجام نداده اند.

ایجاد محدودیت و ممانعت از حج، ممکن است در یک یا دو سال با قاعده عسر و حرج توجیه شود، امّا بیشتر از آن توجیه شرعی ندارد بلکه بدعت محسوب می شود و خلاف دستور قرآن (1)و اقدامی است که مورد رضایت مسلمان نیست.

انجام تکالیف شرعی مربوط به مکه و مدینه اعم از اعمال واجب و مستحبی بخشی از حقوق مسلم و شناخته شده مسلمانان است که خداوند برای بندگان خود به صورت اوامر مولوی و ارشادی به رسمیت شناخته است و ممانعت مسلمین از انجام واجبات و مستحبات مربوط به این دو شهر، به عنوان سد فی سبیل الله تلقی می شود و حاکمیت دولت عربستان سعودی نباید باعث سلب حقوق شرعی مسلمین از آنها گردد.

برخی فضائل مکه و مدینه و خواسته های مسلمین:

1. حضور در مکه و مشاعر و مشاهد و انجام مراسم حج، به منظور امتثال امر خداوند توسط بندگان خدا به عنوان انجام پنجمین رکن دین محسوب می شود. (2)

2. درک فضیلت اعمال از قبیل نماز و دعا در مکه و مدینه، عرفه و زیارت قبر پیامبر (ع) در کتب احادیث و روایات مورد تاکید و تشویق قرارگرفته است. (3)

3. امام صادق (ع) در روایتی می فرماید: «هیچ طاعتی پاداشش به پاداش حج نمی رسد.» (4)

4. پیامبر اکرم (ع) به اعرابی که سئوال کرده بود: «اگر هزینه حج را در راه خدا انفاق کنم، ثواب حج را بدست می آورم؟» فرمود: «اگر به اندازه کوه ابوقبیس طلای سرخ انفاق کنی به ثواب حج نخواهی رسید» . (5)

5. توصیه و تاکید امام علی (ع) به فرزندش امام حسن مجتبی (ع) : «الله الله فی بیت ربکم» (6)

6. که بیت خدا را خالی نگذارید.

7. نحوه خروج پیامبر از مدینه به سوی مکه و دستور به موذنین که با صدای بلند اعلام کنند که پیامبر

1- وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یأْتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ حج: 27.

2- حجه النبی9 و احکام الحج والعمره فی الاسلام و الدیانات الأخری، أحمد عبدالغفور عطار، مکه مکرمه، چاپ دوم، منشورات وزاره الحج و الاوقاف 1396 ص84.

3- صحیح البخاری بشرح الکرمانی، المجلد 8، دار الفکر، ص 102؛ صحیح مسلم بشرح النووی، المجلد 5، باب فضل الحج و العمره، ص119 - 134 دار الکتاب العربی بیروت؛ کتاب الحج والسنه، مرکز تحقیقات الحج، باب اول ص47 نشر مشعر.

4- جایگاه حج در اندیشه اسلامی، سید علی قاضی عسکر، نشر مشعر 1387.

5- فروع کافی، کلینی، ج4، ص258.

6- شرح نهج البلاغه نامه 47 ترجمه محمد دشتی، دفتر نشر الهادی، ص558، 1379. .

جهت تعظیم شعائر به حج می رود. (1)

8. در فضیلت درک عرفه پیامبر (ع) فرمودند: «گناهکارترین شخص کسی است که در عرفه وقوف کند و گمان کند که خداوند گناهان او را نبخشیده است.» (2)

9. در روایتی امام علی (ع) فرمودند: «کسی که حج بجا آورد و مرتکب فسق و گناه نشود از گناهان پاک می شود که گویا تازه از مادر متولد شده است.» (3)

10. در روایتی امام صادق (ع) فرمودند: «محبوب ترین زمین و بهترین خاک و محبوب ترین سنگ و محبوب ترین درخت و محبوب ترین کوه و محبوب ترین آب، در روی زمین مربوطه به مکه است.» (4)

11. در حدیثی امام صادق (ع) از پیامبر نقل فرموده اند که پیامبر خدا (ع) فرمودند: حج و عمره فقر را از بین می برند چنانکه آتش زنگ آهن را از بین می برد.» (5)

با توجه به این همه فضائل چگونه می شود مسلمانان را به بهانه نبود زیرساخت لازم و عدم ظرفیت شهرهای مکه و مدینه، از این اجر و ثواب و اثرات معنوی و وضعی حج محروم کرد؟ !

بطور قطع در صورتی که اقدامات هفت گانه و زیرساخت مربوطه فراهم گردد، دولت عربستان محدودیت ها را در پذیریش حجاج برخواهد داشت و حجاج بیشتری را پذیرش خواهد کرد.

از آنجائی که ایجاد این زیرساخت ها و بسترهای هفت گانه، از نظر مالی بسیار هنگفت است و عربستان به تنهایی توان ایجاد آنها را ندارد، در نتیجه دولت های اسلامی باید در ایجاد و فراهم نمودن آن مشارکت کنند. تا بدین طریق محدویت هایی که اعزام حجاج از کشورهای اسلامی برای تشرف به حج را با محدویت و سهمیه بندی مواجه ساخته است، برطرف نمایند.

بدیهی است که دولت عربستان سعودی می بایست از امکانات سایر کشورها بهره گیرد. از آنجائی که بهره گرفتن از دولت های غیر اسلامی با

روح حج، شرع و قاعده نفی سبیل: (لَنْ یجْعَلَ اللهُ لِلْكافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً) . (6)مغایرت دارد لذا دولت عربستان سعودی، تنها با مشاركت كشورهای اسلامی

1- الحج عبر الحضارات والامم، ماجده آل مرتضی المومن، نشر مشعر چاپ اول ص 173.

2- وسایل الشیعه، ج13، ص547، ح18٠47/

3- سفینه البحار، ج1، ص211.

4- محجه البیضاء، فیض كاشانی، ج2، ص152.

5- التهذیب، شیخ طوسی، ج1، ص448.

6- لا یتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِینَ أَوْلِیاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِینَ وَ مَنْ یفْعَلْ ذلِكَ فَلَیسَ مِنَ اللهِ فِی شَیءٍ إِلاَّ أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقاه وَ یحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ وَ إِلَی اللهِ الْمَصِیرُ آل عمران:28. الَّذِینَ یتَّخِذُونَ الْكافِرِینَ أَوْلِیاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِینَ أَ یبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّه فَإِنَّ الْعِزَّه لِلَّهِ جَمِیعاً نساء: 129 - وَ لَنْ یجْعَلَ اللهُ لِلْكافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً نساء:141.

می تواند بسترهای لازم را فراهم نماید.

دولت های اسلامی و دولت عربستان سعودی، باید بدانند که اقدامات مورد نیاز برای برگزاری موفق مراسم حج و عمره در دراز مدت، از توان یک یا چند کشور خارج است و لازم است به مشارکت جمعی روی بیاورند. به منظور درک و فهم این موضوع، تعداد حجاج و معمترین شرکت کننده در سال جاری، و تعداد آنها در طی ده سال آینده را که در جداول زیر برآورد و درج شده، قابل ملاحظه است.

برحسب گزارش اداره آمار عامه و معلومات عربستان سعودی در سال ۱431 تعداد حجاج شرکت کننده در مراسم حج تمتع را ۳۹۹/۷۸۹/۲ نفر اعلام کرد که از این تعداد ۱۷۹۹6۰۱ نفر از خارج عربستان و تعداد ۹۸۹۷۹۸ نفر خارجیان مقیم عربستان بودند. (1)

در سال ۱4۳۲ این اداره، تعداد حجاج شرکت کننده در موسم حج را ۷۱۷/۹۲۷/۲ نفر اعلام نمود از این تعداد، ۱۹5/۸۲۸/۱نفر از خارج عربستان سعودی و تعدادی 5۲۲/۰۹۹/۱ نفر افراد خارجی مقیم عربستان بودند (2).

تعداد حجاج در سال ۱4۳۲، ۱ 5% بیشتر از تعداد حجاج سال قبل بوده است. تعداد حجاج در این سال ۳۱۸/۱۳۸ نفر بیشتر از سال گذشته بوده است.

همین اداره تعداد معتمرین، در سال ۱4۳۲ (۲۰۱۱) را بالغ بر 5 میلیون نفر ذکر کرد. و در این راستا وزارت حج عربستان سعودی، تعداد معتمرین در سال ۱4۳۲را ۷۹5/۹۲6/4 نفر اعلام کرد که ۸5۱/۰۸۸/۱ نفر بیشتر از سال گذشته بوده است یعنی نسبت به سال گذشته ۳۰% بیشتر بوده است. از کل معتمرین، تعداد ۱۳۸/۹۱۷ نفر افراد خارجی مقیم عربستان بوده اند. (3)

با توجه به گزارش مسئولین عربستان سعودی در خصوص تعداد حجاج حج تمتع و تعداد معتمرین، انتظار می رود در ده سال آینده تعداد حجاج تمتع و عمره، به ارقام زیر که در جدول های ۱و۳ محاسبه و برآورد شده است، افزایش یابد.

اگر تعداد حجاج حج تمتع ۷۱۷/۹۲۷/۲باشند و هر سال همانند سال ۱432، 5درصد رشد داشته باشد، انتظار می رود این تعداد در سال ۱۳۹5به ۳۰۷/6۱۹/۳ نفر و در سال ۱4۰۰به رقم 4/۰ ۸۹۷/۳۱ افزایش

1- www. Daralhad arah. Com. sa.

2- www. Alriyadh. com - www. Alanbat. net - www. Arabic. Arabia. msn. com.

3- www. wahatal arab. co - www. L - a7sas. com.

یابد. با در نظر گرفتن ارقام فوق اقدامات مورد نیاز در خصوص حمل و نقل حجاج از کشورهای مبدأ به مکه و مدینه در صورتی که یک سوم حجاج با هواپیما جابجا شوند در سال۱۳۹۰، 9759 صوتی پرواز و در سال 1395 به تعداد 12064 و در سال ۱۴۰۰به رقم 1437۰ صوتی پرواز خواهد رسید.

برای جابجایی این تعداد حجاج در داخل شهرهای مکه ومدینه، در سال ۱۳۹۰ به تعداد 939/978/10سرویس اتوبوس ودر سال 1395به تعداد 4۰2/572/13 سرویس و درسال ۱۴۰۰ این تعداد به رقم 865/165/16 سرویس خواهد رسید.

در مورد اسکان حجاج در سال ۱۳۹۰تعداد اتاق مورد نیاز 9759۰6 عدد و در سال 1395 تعداد 436/5۰6/1 و در سال۱۴۰۰ این تعداد به رقم311/694/2 افزایش خواهد یافت.

در مورد تعداد قربانی در سال۱۳۹۰ تعداد ۰۰۰/۰۰۰/3 رأس و در سال 1395تعداد قربانی به ۰۰۰/620/3 رأس و در سال ۱۴۰۰ این تعداد به رقم ۰۰۰/312/4 رأس افزایش خواهد یافت.

در خصوص میزان گوشت قربانی در سال ۱۳۹۰ به مقدار ۰۰۰/۰۰۰/9۰ کیلو در سال 1395 به رقم 210/579/108 و در سال ۱۴۰۰ این مقدار به رقم ۰۰۰/36۰/129 کیلو خواهد رسید.

غذای همراه مسافر در سال۱۳۹۰تعداد 434/855/5 وعده غذا و در سال 1395 تعداد 614/238/7 و در سال ۱۴۰۰ این رقم به 794/621/8 وعده غذا افزایش خواهد یافت.

در خصوص بقیه نیازهای مربوط به حج تمتع به جدول شماره 2 مراجه شود.

درباره نیازهای حج عمره در صورتی که سال های بعد هم همانند سال 1432 رشد ۳۰ درصدی داشته باشد، در آن صورت نیازهای معتمرین در ده سال آینده بر حسب اطلاعات مندرج در جدول 3 و 4 خواهد بود.

بر اساس این جدول جهت نقل انتقال حجاج از کشورهای مبداء به عربستان در سال ۱۳۹۰ تعداد ۱۹۷۸۰ صوتی پرواز در سال 1395 تعداد 37628 و در سال ۱۴۰۰ به رقم 55775 صوتی پرواز افزایش می یابد.

برای حمل نقل حجاج در داخل شهرهای مکه و مدینه در سال ۱۳۹۰ نیاز به تعداد 849/148/13 و در سال 1395 به 423/398/25 و در سال ۱۴۰۰ این رقم به 977/647/37 سرویس نیاز خواهد بود.

در خصوص اسکان در سال ۱۳۹۰به تعداد 978/947/1 اتاق و در سال 2395 به 729/762/3 و در سال ۱۴۰۰ به 418/577/5 اتاق نیاز خواهد بود.

در مورد تغذیه حجاج در شهرهای مکه و مدینه در سال ۱۳۹۰ تعداد 665/219/29 وعده غذا در سال 1395 به تعداد 46۰/968/207 و در سال ۱۴۰۰ به رقم 935/959/752 افزایش خواهد یافت.

در مورد غذای بین راهی در سال۱۳۹۰ تعداد غذای همراه مسافر 866/687/11 عدد و در سال 1395

تعداد 376/576/22 و در سال ۱4۰۰ این تعداد به رقم 886/464/33 خواهد رسید.

مواد لبنی مورد نیاز (ماست، دوغ، پنیر در سه نوبت غذا در مدت اقامت) در سال ۱39۰ تعداد 665/219/29 عدد و در سال 1395 به تعداد 94۰/44۰/56 و در سال ۱4۰۰ این رقم به تعداد 215/662/83 افزایش می یابد.

برای اطلاعات بیشتر به جدول 3 و 4 مراجعه شود.

به طور کلی اقدامات لازم و مورد نیاز برای حج تمتع وعمره در ده سال آینده در جدول 5 محاسبه و برآورد شده است.

ارقام مندرج در جداول 1 - 5 ضرورت مشارکت دولت های اسلامی در ایجاد ساختارهای مورد نیاز و زمینه های همکاری اقتصادی در خصوص حج را نشان می دهد.

جدول1: برآورد تعداد حجاج تمتع از ۱4۰۰ - ۱39۰

جدول 2: تعداد اقدامات مورد نیاز در حج تمتع در 10 سال آینده

نمایش تصویر><

ص: 673

<>نمایش تصویر

جدول3: تعداد معتمرین حج از سال ۱4۰۰ - 139۰

جدول 4: اقدامات مورد نیاز در حج عمره در 10 سال آینده

ص: 674

> <نمایش تصویر

جدول5: اقدامات مورد نیاز عمره و تمتع در طول سال های مورد نظر

><نمایش تصویر

نحوه برآورد و محاسبه ارقام جداول در پاورقی ذکر شده است. (1)

این همکاری و مشارکت کشورهای اسلامی می تواند در قالب سرمایه گذاری در حوزه های فوق با عناوین زیر، صورت گیرد و محدودیت های مراسم حج را بر طرف نماید.

- ایجاد شرکت بین المللی هواپیمایی زائر در کوتاه مدت و راه اندازی ساخت و تولید هواپیمای مسافربری در درازمدت.

- ایجاد شرکت حمل و نقل زائر جهت جابجایی مسافر در شهرهای مکه و مدینه و در دراز مدت راه اندازی صنعت ساخت اتوبوس، مترو و منوریل.

- ایجاد شرکت بین المللی غذای حلال و کترینگ (غذا مسافر) برای حجاج و در دراز مدت غذای حلال در سطح جهان.

- ایجاد شرکت بین المللی تولید محصولات باغی و دامی جهت تهیه میوه و قربانی حجاج.

- ایجاد شرکت بین المللی تولید دارو و محصولات بهداشتی.

- ایجاد بانک اسلامی.

- ایجاد شرکت بین المللی کنسروسازی از گوشت قربانیان.

1- تعداد صوتی پرواز: دو سوم تعداد حجاج تقسیم برمتوسط ظرفیت هواپیما (4۰۰) ضربدر 2(رفت و برگشت) - سرویس اتوبوس: تعداد حجاج تقسیم بر متوسط ظرفیت اتوبوس (4۰نفر) ضرب در سه نوبت رفت و برگشت در روز (6) ضرب در مدت اقامت (در حج تمتع25 و در عمره 15 روز) ؛ - تعداد غذا: تعداد حجاج ضرب در سه نوبت غذا ضرب در مدت اقامت؛ - تعداد اتاق: تعداد حجاج تقسیم بر 3؛ - مقدار پارچه احرام: تعداد حجاج ضرب در 5/2متر؛ - تعداد قربانی: تعداد حجاج+تعداد کفاره ها + نیابت ها؛ - میزان گوشت قربانی: تعداد حجاج ضرب در میانگین وزن

قربانی (۰3کیلو) ؛ - میزان میوه و نان: تعداد حجاج ضرب در 1کیلو ضرب در مدت اقامت؛ آب شرب: تعداد حجاج ضرب در سه بطری ضرب در مدت اقامت؛ .

- ایجاد شرکت بین المللی تولید پوست و چرم.

- ایجاد شرکت بین المللی تولید کیف و کفش و مشتقات پوست.

نظر به تفاوت کشورها به لحاظ موقعیت اقلیمی و آب و هوایی، نیروی انسانی ماهر و غیر ماهر، دانش فنی، مواد اولیه، تکنولوژی و به طور کلی بر حسب مزیت های نسبی موجود هر کشوری، این سرمایه گذاری ها می تواند در کشوهای اسلامی مختلف صورت گیرد.

نتایج این مشارکت در سطح کلان موجب ایجاد زمینه:

1. دستیابی کشورهای اسلامی به تکنولوژی ساخت هواپیما و اتوبوس و قطار؛

2. تولید غذای حلال؛

3. ایجاد اشتغال در کشورهای اسلامی؛

4. استفاده از ظرفیت های کشورها در امر تولید مواد غذایی و باغی و دامی؛

5. جلوگیری هدر رفت گوشت قربانیان؛

6. ایجاد زمینه بیشتر وحدت مسلمانان و زمینه اتحادیه کشورهای اسلامی؛

7. شکل گیری واحد پول اسلامی؛

8. ایجاد بانک بین المللی اسلامی.

منابع

1. قرآن کریم

2. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم، دفتر نشر الهادی 1379، چاپ اول.

3. صحیح مسلم بشرح النووی المجلد الخامس، دار الکتاب العربی بیروت.

4. صحیح البخاری بشرح الکرمانی الجزء الثامن، دار الفکر.

5. حجة النبی (ع) واحکام الحج والعمرة والحج فی الاسلام والدیانات الاخری، تالیف احمد عبدالغفور عطار، مکة المکرمة، منشورات وزارة الحج و الاوقاف.

6. جایگاه حج در اندیشه اسلامی، سید علی قاضی عسکر، نشر مشعر 1378.

7. فروع کافی، کلینی، تصحیح علی اکبر الغفاری، الجزء الرابع، دار الاضواء - بیروت.

8. الحج عبر الحضارات والامم، ماجدة آل مرتضی المومن، نشر مشعر، 138۰.

9. وسایل الشیعة الی تحصیل الشریعة، الحر العاملی، دار احیاء التراث العربی، بیروت 1412.

10. سفینة البحار، الشیخ عباس القمی، المجلد الثامن، دار الاسوة للطباعة والنشر 1414.

11. تهذیب الاحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، دار الاضواء - بیروت 14۰6.

12. المحجة البیضاء، فیض کاشانی، تصحیح علی اکبر الغفاری، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه.

13. صهبای حج، جوادی آملی، مرکز نشر اسراء 1378.

14. تاریخ مکهٔ المشرفهٔ، محمد بن محمد بن احمد بن الضیاء المکی 885ه، تحقیق سعید عبدالفتاح، المکتبهٔ التجاریهٔ، مکهٔ المکرمهٔ 1416ه.

15. الحج فی السنهٔ، تحقیق معاونیهٔ شؤون التعلیم والبحوث الاسلامیهٔ فی الحج، مرکز تحقیقات الحج، طبع اولی، الناشر مشعر، 1417 ه-.

16. برکات ارض الوحی، محمد الریشهری، تعریب جواد علی کسار، دار المشعر، الطبعهٔ الاولی، 1423 ه-.

17. حج برنامه تکامل، سید محمد ضیاء آبادی، نشر مشعر، چاپ سوم، 1387.

18. حج از نگاه حقوق بین الملل، سید محمد خامنه ای، سازمان انتشارات کیهان.

19. روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی، محمود الآلوسی البغدادی، دار احیاء التراث العربی بیروت - لبنان، الطبعهٔ الرابعهٔ 14۰5 ه-.

20. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، منشورات جامعهٔ المدرسین فی الحوزهٔ العلمیهٔ فی قم المقدسهٔ.

21. تفسیر نور الثقلین، عبد علی ابن جمعه العروسی الحویزی، تصحیح السید هاشم الرسول المحلاتی، مؤسسه اسماعیلیان قم - الطبعهٔ الرابعهٔ 1412 ه-.

22. البرهان فی تفسیر القرآن، سید هاشم الحسینی البحرانی، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان - قم - چاپ سوم.

23. تفسیر نمونه، ناصر مکارم الشیرازی و همکاران، دار الکتب الاسلامیه - تهران 1374.

24. www. Dara Lhadarah. Com. Sa

www. ALriyadh. Com . .25

www. Alanbat. net . .26

www. Arabic. Arabia. msn. com . .27

www. L . .28

a7sas. com 29. . www. wahat aLarab. com -

ص: 679

حج و هم گرایی اقتصادی

اشاره

غلامرضا سرآبادانی

چکیده

هم گرایی و اتحادهای اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار و نتایج مثبت در کاهش هزینه ها و سالم سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعهٔ اقتصادی، امروزه به عنوان یک ضرورت اقتصادی پی گیری می شود. منطقه اسلامی و کشورهای اسلامی ابزارهای مناسب متعددی از جمله اجتماع بزرگ حج را برای رسیدن به هدف فوق در اختیار دارند. فلسفهٔ حج، بیانگر آن است که بخش عمده ای از منافع قابل حصول از این فریضه، منافع مادی آن است که به منظور دستیابی به توانمندی اقتصادی و رسیدن به وحدت کلی امت اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

با استناد به ضرورت اقتصادی و فقهی شکل گیری بازار مشترک بین المسلمین و با استفاده از ظرفیت شگفت انگیز حج و اجتماع باشکوه اسلامی در سرزمین وحی، اهدافی که اسلام از این اجتماع وحدت آفرین اسلامی دارد، قابل اثبات است که شکل گیری همکاری های اقتصادی در همهٔ سطوح از جمله در سطح بازار مشترک بین المسلمین نه تنها ممکن، بلکه ضروری است.

بنابراین، ظرفیت و شرایط موجود در کشورهای اسلامی نشان می دهد که در مراحل ابتدائی، تشکیل « اتحادیهٔ گمرکی بین المسلمین» و در مراحل بعد تشکیل « بازار مشترک بین المسلمین» می تواند در راستای تحقق فلسفهٔ حج و رسیدن به وحدت امت اسلامی، اقدام مناسبی باشد.

کلیدواژه ها: حج، منافع حج، منافع اقتصادی حج، آثار اقتصادی بالفعل، آثار اقتصادی بالقوه، هم گرایی اقتصادی، اتحادیهٔ گمرکی، بازار مشترک، بازار مشترک بین المسلمین، اتحادیهٔ گمرکی بین المسلمین، اتحادیهٔ اقتصادی.

مقدمه

این مقاله درصدد بررسی آثار اقتصادی حج و بکارگیری آن در راستای شکل گیری هم گرایی و همکاری اقتصادی بین کشورهای اسلامی می باشد. بنابراین سوال اساسی این است که آیا حج می تواند به عنوان ابزاری مناسب در راستای تحقق هم گرایی اقتصادی و تشکیل بازار مشترک بین المسلمین، مورد استفاده قرار گیرد یا خیر؟

در پاسخ به سوال فوق، این فرضیه مطرح است که حج به لحاظ ظرفیت های بالای معنوی و فرهنگی که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت بین مسلمین دارد، می تواند ابزار بسیار مناسبی در جهت رسیدن به هدف فوق باشد.

امروزه ضرورت تشکیل هم گرایی و همکاری اقتصادی بر کسی پوشیده نیست؛ زیرا هم گرایی و اتحاد اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار و نتایج مثبت در کاهش هزینه ها و سالم سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعهٔ اقتصادی به عنوان یک ضرورت اقتصادی پی گیری می شود. در بسیاری از مناطق جهان امروز، ایده هم گرایی اقتصادی تحقق یافته و بازارهای بزرگ منطقه ای در آمریکا، آفریقا و اروپا شکل گرفته است. در مواردی از این نیز فراتر رفته و بازار مشترک به اتحادیهٔ اقتصادی که مدیریت در مورد تمام مراحل تصمیم گیری، سیاست گذاری، سرمایه گذاری، تولید، توزیع و. . . را شامل می شود، مانند اتحادیه اروپا تبدیل شده است. در کشورهای اسلامی نیز به صورتی بسیار محدود اقداماتی صورت گرفته و سازمان هایی مثل سازمان «اِکو» همکاری اقتصادی ایران با برخی از کشورهای منطقه مثل پاکستان، شکل گرفته است که فعالیت و تاثیر چندانی در اقتصاد منطقه و کشورهای اسلامی نداشته است. سازمان کنفرانس اسلامی با عضویت تمامی کشورهای اسلامی در زمینه مسایل سیاسی تشکیل شده و در سال های اخیر بحث تشکیل بازار مشترک اسلامی در این سازمان مطرح شده است. بنابراین استفاده از ظرفیت ها و ابزارهای مناسب در کشورهای اسلامی به منظور شکل گیری هم گرایی و همکاری های اقتصادی در این کشورها ضروری است. بدین جهت بررسی امکان استفاده از حج در این راستا نیز از جمله مباحث ضروری است.

پیشینه : بررسی آثار و منافع حج در جهت تحقق هم گرایی اقتصادی به لحاظ نو بودن، دارای پیشینه نمی باشد؛ به جز بررسی هایی اجمالی در مورد هم گرایی و همکاری های اقتصادی در جهان و تشکیل بازارهای مشترک مثل « تاریخچه بازار مشترک نوشته ژان فرانسوادونیو و ژرار دروئسن» و. . . و مقاله «بازار مشترک» در مورد ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی، نوشته احمد مبلغی و برخی موارد دیگر از این قبیل، صورت گرفته است.

ص: 681

مفاهیم و کلیات

روش های هم گرایی

اشاره

هم گرایی اقتصادی بین کشورها به صورت های مختلف ممکن است تحقق یابد. کشورها می توانند تجارت آزاد را بین خود برقرار کرده و برای کشورهای دیگر محدودیت های مشابه یا متفاوتی را اعمال کنند (اخوی احمد، تجارت بین الملل، ص67 - ۷۰) . به طور کلی همکاری های اقتصادی می تواند به یکی از صورت های زیر تحقق یابد:

۱. منطقه تجارت آزاد

۱. منطقه تجارت آزاد (1)

منطقه تجاری شامل چند کشور است که قاعدۀ تجارت آزاد را بین خود به اجراء می گذارند. ولی هریک از اعضاء می تواند با کشورهای دیگر غیرعضو دارای حقوق گمرکی متفاوتی باشند.

۲. اتحادیه گمرکی

۲. اتحادیه گمرکی (2)

نوعی پیوستگی تجاری بین کشورهای عضو است که نه تنها واردات و صادرات بین آنها آزاد و بدون عوارض گمرکی است، بلکه در تجارت با کشورهای غیرعضو نیز از حقوق و عوارض گمرکی مشابهی استفاده می کنند. به عبارت دیگر، اتحادیه گمرکی گامی فراتر از مناطق تجارت آزاد است.

۳. بازار مشترک

۳. بازار مشترک (3)

همکاری از طریق بازار مشترک کمی فراتر از همکاری تجاری بین کشورهای عضو است. یعنی علاوه بر آزادی تجاری مذکور در اتحادیه گمرکی، شامل آزادی نقل و انتقال نیروی انسانی و سرمایه بین کشورهای عضو نیز می شود.

4. اتحادیه اقتصادی

همگرایی و اتحاد در این مورد نه تنها شامل امتیازات پیش گفته می شود، بلکه هماهنگی اعضاء در اتخاذ سیاست های اقتصادی داخلی و خارجی را نیز شامل می گردد.

یکی از موفق ترین نمونه های اتحادیه گمرکی در کشورهای رو به رشد، اتحادیۀ گمرکی آمریکای مرکزی معروف به بازار مشترک آمریکای مرکزی است. این اتحادیه مشتمل بر کشورهای السالوادر، هندوراس، گواتمالا، نیکاراگوئه و کاستاریکا و. . . در سال 196۰ تشکیل شد. و بعد از حدود یک ده

1- Free Trade Area.
2- Customs Union.
3- Market Comon. .

فعالیت، در سال 1969 منحل شد. و دیگری اتحادیهٔ گمرکی منطقهٔ تجاری ترجیحی کشورهای شرق و جنوب آفریقاست که در سال 1984 تأسیس شد. اما برجسته ترین اتحادیه بازرگانی در سطح بازار مشترک، جامعهٔ اقتصادی اروپا معروف به بازار مشترک اروپا است (اخوی احمد، ص69

هم گرایی اقتصادی و آثار آن

هدف عمده در هم گرایی اقتصادی، هم افزایی امکانات و توانایی های اقتصادی و دستیابی به امکان رفع نواقص و رسیدن به توسعه اقتصادی و در صورت امکان تبدیل شدن به قدرت واحد اقتصادی به منظور پیش برد اهداف است. و چون دستیابی به سطوح بالای هم گرایی (تشکیل اتحادیه های اقتصادی) نیازمند هم گرایی سیاسی نیز می باشد، از جهت سیاسی نیز به قدرت واحد تبدیل می شوند.

یکی دیگر از اهداف عمده هم گرایی اقتصادی، دستیابی به بازارهای بزرگ و تشکیل بازارهای مشترک است که می تواند آثار مثبت اقتصادی زیادی داشته باشد. گفتنی است که بازار در گذشته مفهوم ساده ای داشت و آن عبارت بود از محلی برای مبادله و داد و ستد کالاها و خدمات که ابعاد آن محصور به یک محله و یا حداکثر یک شهر می شد. اما امروزه مفهوم بازار تحول گسترده ای یافته و عبارت است از آزادی عام مبادلات که در جهت وحدت اقتصادی منطقه ای و یا جهانی، وحدتی که نه تنها گردش آزاد کالا را شامل می شود، بلکه گردش آزاد سرمایه و انجام آزادانهٔ سرمایه گذاری، مهاجرت نیروی انسانی و بالأخره قابلیت تبدیل ارزها به یکدیگر را نیز فراهم می سازد، صورت می گیرد. (تاریخچهٔ بازار مشترک، ترجمهٔ محمد اسفندیاری، ص 14 و 13)

از جمله اشکالات بازارهای کوچک آن است که در آن از امکانات مدرن تولید و توزیع کالا استفادهٔ کامل به عمل نمی آید و به همین دلیل گرایش عمومی به تأسیس بازارهای بزرگ است. بازارهای بزرگ بر خلاف بازارهای کوچک، دارای مزایای فنی و اقتصادی زیادی هستند. فراهم کردن امکان تولید انبوه، کار دائم ماشین آلات، کاهش هزینه ها (مانند هزینه های مربوط به بازاریابی، قراردادها، موجودی انبار و هزینه ی تحقیقات) نمونه هایی از مزایای فنی است. مزایایی از قبیل افزایش فروش، توزیع سریع محصولات، افزایش رقابت، کاهش قیمت تمام شده، افزایش قدرت خرید

مصرف کننده و افزایش مصرف و. . . نمونه هایی از مزایای اقتصادی بازارهای بزرگ است. (تاریخچۀ بازار مشترک، ترجمۀ محمد اسفندیاری، ص15 - 18)

شرایط هم گرایی اقتصادی

یک اتحادیۀ اقتصادی زمانی آثار مثبت اقتصادی، از جمله افزایش رفاه اقتصادی را بدنبال خواهد داشت که کشورهای عضو از خصوصیات زیر برخوردار باشند (رحیمی بروجردی علیرضا، ص283 - 286) :

الف: نزدیک بودن اعضاء نسبت به یکدیگر که باعث کاهش هزینه های حمل و نقل و کاهش قیمت کالاهای تجاری می شود.

ب: اعضاء باید اشتراکاتی در زمینه های فرهنگی، سیاسی، زبانی، تاریخی، دینی و. . . داشته باشند. در غیر این صورت، وجود اختلافات و نزاع در هریک از زمینه های فوق مانع غیراقتصادی مهمی بر سر راه تشکیل یا عملکرد مناسب این اتحادیه ها خواهد بود. «ژان. فرانسوا دونیو» و «ژرار دروئسن» در این زمینه می گویند:

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ و یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می دهد که [دو فاکتور مهم یعنی] همبستگی و هم گرایی سیاسی و همبستگی اقتصادی لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی به تنهایی و بدون برنامه های منظم اقتصادی غیرعملی است، و برنامه های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می گیرند که دولت ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند. و نمونه های تاریخی برای هریک وجود دارد. (تاریخچهٔ بازار مشترک، ص 19 - 29)

وجود رقابت بین کشورهای داوطلب که به تخصصی شدن تولید در این کشورها کمک می کند.

زیاد بودن و بزرگ بودن کشورهای متقاضی، گستردگی سطح روابط اقتصادی و موانع تجاری بین این کشورها قبل از اتحاد و. . . خصوصیات دیگری است که این کشورها باید داشته باشند.

بنابراین همهٔ عوامل اقتصادی و غیراقتصای که ممکن است موجب اختلاف و تفرقه بین کشورها باشند، باید برطرف شوند (1).

1- برخی از اندیشمندان معتقدند که، به خاطر وجود عوامل متعددی، اتحادیه های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه موفقیت چندانی نداشته اند. (رحیمی بروجردی علیرضا، ص283-286) برخی از این عوامل عبارتند از: الف. ناهمگونی شدید اقتصادی در این کشورها که باعث سرازیر شدن منافع حاصل از اتحاد به کشورهای دارای قدرت اقتصادی برتر می شود.

ب. وجود اختلافات اساسی ارضی، عقیدتی، مذهبی، سیاسی و. . . که باعث تزلزل این اتحادیه ها می شود. ج. وجود سیستم های ضعیف حمل و نقل و ارتباطات و بعد مکانی این کشورها از یکدیگر، مانع ادغام های اقتصادی بین این کشورها می شود. د. عدم وجود رقابت اقتصادی بین این کشورها. بنابراین ابتدا و قبل از هر اقدامی باید روابط سیاسی بین کشورها و اوضاع اقتصادی آنها از منظر شرایط فوق مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد و در صورت وجود مانع یا موانعی، با مذاکره و گفتگو آن را مرتفع کرد و یا به حداقل رساند. البته به نظر می رسد که بسیاری از این موانع در خصوص کشورهای اسلامی منتفی است و موانع احتمالی موجود نیز از طریق گفتگو قابل رفع است. .

ص: 684

شرایط موجود در کشورهای اسلامی

بررسی این موضوع در کشورهای اسلامی نشان می دهد که به خاطر وجود شرایط مشابه از ابعاد مختلف در این کشورها، ادغام های اقتصادی آسانتر بوده و می تواند به عنوان یک هدف جدی اقتصادی پی گیری شود. ویژگی ها و شرایط مشابه در این کشورها به شرح زیر است:

مشترکات فرهنگی

بسیاری از کشورهای اسلامی در منطقه، دارای فرهنگ و تمدن مشترک می باشند. به لحاظ اینکه امپراطوری های بزرگی همچون امپراطوری ایران، سرزمین های اسلامی تحت امر خلیفه و. . . وجود داشته است که هم اتحاد سیاسی و هم اتحاد اقتصادی داشته اند. به عبارت دیگر اتحاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و به تبع آن رشد و شکوفایی اقتصادی در حافظهٔ تاریخی این کشورها در دوره های متمادی به خصوص در دوره اسلامی وجود دارد. این امر باعث شده که علاوه بر دین مشترک، از لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز اشتراکات زیادی بین این کشورها وجود داشته باشد. بنابراین این کشورها از یک پیشینهٔ تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردار هستند.

دین مشترک

دین مشترک به خصوص دین اسلام، قدرت فوق العاده ای در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی دارد. از جمله دستورات اسلام فریضهٔ حج است که همه ساله اجتماع عظیم و کنگرهٔ بزرگ حج را ترتیب می دهد. میلیون ها انسان با یک لباس و یک صدا و یک شعار و با یک قصد و نیت (رضای خداوند متعال) در سرزمین وحی گرد هم جمع می شوند. در ادامه در مورد اینکه حج می تواند این کشورها را در جهت تحقق هم گرایی یاری کند، گفتگو خواهیم کرد.

مشترکات اقتصادی

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. غالب این کشورها نفت خیز و تولیدکننده نفت، دارای نیروی کار فراوان و ارزان بوده، به لحاظ جغرافیایی اکثر این کشورها در آسیا و به خصوص منطقه

خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند. فاصله کم این کشورها از یکدیگر تاثیر مثبت در کاهش هزینه های حمل و نقل و کاهش قیمت تمام شده دارد. مزیت های نسبی زیاد دیگری از نظر شرایط جغرافیایی و استعدادهای کشاورزی و همچنین مزیت های نسبی در مورد نیروی انسانی نیز در این کشورها وجود دارد.

بیش از یک سوم منابع جهان و ۷۰ درصد منابع نفتی دنیا در کشورهای اسلامی قرار دارد. و نیز با توجه به اینکه تعداد 22 کشور از 57 کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC) را کشورهایی با

درجهٔ توسعه یافتگی پایین تشکیل می دهد، در صورت تحقق بازار مشترک اسلامی، چنین بازاری می تواند دسترسی آسان آنان را به سرمایه و فناوری موجود در کشورهای توسعه یافته تر اسلامی نظیر مالزی، ترکیه، ایران و اندونزی امکان پذیر کند (مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، سایت مرکز) .

نتیجه

وجود پیش فرض های مذکور در کشورهای اسلامی، حرکت در مسیر هم گرایی را آسانتر می کند، زیرا مشترکات فرهنگی و دینی تأثیر بسیار مهمّی در رفع برخی نواقص موجود دارند. البته تحقق برخی از مراتب همگرایی اقتصادی مثل اتحادیهٔ اقتصادی کشورهای اسلامی نیازمند پیش فرض هایی از جمله همگرایی سیاسی است که در شرایط فعلی کمی دشوار به نظر می رسد و یا حداقل نیازمند مذاکرات و توافقاتی بین کشورها در زمینه مسایل مختلف است. با این وجود مراتب پایین تر آن یعنی همگرایی گمرکی و تجاری، آسان تر محقق می شود.

منافع و آثار اقتصادی حج

خداوند حج را آزمونی بزرگ و سبب رحمت خویش و وسیلهٔ رسیدن به بهشت و موجب آمرزش مردم قرار داد» (محمدی ری شهری، ص193 و انفاق در آن دارای ارزش بالابوده به طوری که انفاق کردن برای آن، نسبت به انفاق در موارد دیگر برتر شمرده شده است. (محمدی ری شهری، ص207) تعطیل کردن حج و خالی شدن کعبه از طواف کننده سزاوار نیست. و در صورت تحقق، وظیفهٔ زمامدار است که مردم را به حج و اقامت نزد خانهٔ خدا وادار کند. . . و اگر پول نداشته باشند از بیت المال مسلمین خرج آنان را بپردازد. (محمدی ری شهری، ص 255)

حج در حقیقت دارای ابعاد مختلفی است که هر یک از دیگری ریشه دارتر و پرسودتر است: مهم ترین فلسفهٔ حج، دگرگونی اخلاقی است که در مؤمنین به وجود می آورد. امام صادق (ع) در این باره می فرماید: «کسی که حج را به طور کامل انجام دهد، از گناهان خود بیرون می آید همانند روزی که از مادر متولد شده» . (بحارالانوار، ج99، ص 26

بنابراین، مراسم حج با ویژگی هایی که دارد، باعث ایجاد انقلاب اخلاقی عمیق در درون انسان ها می گردد. (تفسیر نمونه، ج14، ص89 و۹۰)

در بعد سیاسی نیز، حج می تواند عامل وحدت و پرهیز از تعصبات ملی و نژادی و وسیله ای برای انتقال اخبار سیاسی کشورهای اسلامی از نقطه ای به نقطۀ دیگر باشد. روی این جهت امیرمؤمنان علی (ع) به هنگام بیان فلسفۀ فرائض و عبادات، دربارۀ حج فرمود: «خداوند مراسم حج را برای تقویت

آئین اسلام تشریع کرد. (نهج البلاغه، کلمات قصار، ش252.)»

زیرا انتشار اخبار سیاسی از کشوری به کشور دیگر و نشر آثار پیامبر گرامی و خاندان مطهرش (ع) مردم را با دستورات ناب اسلام آشنا می کند و از این طریق اسلام تقویت می گردد. (نهج البلاغه)

در بعد فرهنگی نیز، اجتماع شکوهمند حج، نمایندۀ طبیعی و واقعی قشرهای مختلف مسلمانان جهان است. بنابراین زوّار خانۀ خدا می توانند اخبار و آثار رسول الله (ع) را به تمام نقاط جهان اسلام منتشر کنند.

«هشام بن حکم» می گوید، از امام صادق (ع) درباره فلسفۀ حج و طواف کعبه سؤال کردم، فرمود:

خداوند این بندگان را آفرید. . . و فرمان هایی در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد، از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را (در آئین حج) مقرر داشت تا مسلمانان به خوبی یکدیگر را بشناسند و از حال هم آگاه شوند، و هر گروهی سرمایه های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند. . . و برای این که آثار پیامبر (ع) و اخبار او شناخته شود، مردم آنها را به خاطر آورند و هرگز فراموش نکنند. (وسائل الشیعه ج8، ص9) (1).

یکی از بدبختی های بزرگ مسلمین این است که مرزهای جغرافیایی و سیاسی در کشورهای اسلامی سبب جدایی فرهنگی آنها شود و مسلمانان هر کشور تنها به خود بیندیشند که در این صورت جامعۀ واحد اسلامی، پاره پاره و نابود می گردد.

یکی دیگر از ابعاد مهم حج، بعد اقتصادی آن است که از دیدگاه اسلام مورد توجه جدی است و بر خلاف تصور برخی، استفادۀ از کنگرۀ عظیم حج برای تقویت پایه های اقتصادی کشورهای اسلامی نه تنها با روح حج منافات ندارد، بلکه طبق روایات اسلامی، بهره برداری اقتصادی از آن یکی از فلسفه های اصلی آن است. (تفسیر نمونه، ج 14، ص94)

و حضرت صادق (ع) در بیان دیگری در تفسیر آیۀ (لَیسَ عَلَیکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّکُمْ) (بقره: 198) فرمود: «منظور از این آیه کسب روزی است.» و در ادامه فرمود: «هنگامی که انسان از احرام بیرون آمد و

مناسک حج را بجا آورد در همان موسم حج خرید و فروش کند (و این موضوع نه تنها گناه ندارد بلکه دارای ثواب است)» . (تفسیر عیاشی طبق نقل تفسیر المیزان، ج2، ص86)

در ادامه به بررسی بیشتر آثار اقتصادی حج در متون دینی می پردازیم.

آثار اقتصادی حج در متون دینی

اشاره

خداوند در سورهٔ حج می فرماید: «و در میان مردم برای [ادای] حج بانگ برآور تا [زائران] پیاده و [سواره] بر هر شتر لاغری - که از هر راه دوری می آیند - به سوی تو روی آورند.» (سورهٔ حج، آیهٔ27)

در آیهٔ بعد می فرماید: «تا شاهد منافع خویش باشند، و نام خدا را در روزهای معلومی بر دام های زبان

1- (جلد 11، ص14، انتشارات آل البیت) . .

بسته ای که روزی آنان کرده است ببرند. پس، از آنها بخورید و به درمانده مستمند بخورانید.» (سورهٔ حج، آیهٔ 28)

قرآن در این آیات می فرماید که در بین مردم حج را اعلام کن تا مردم بیایند و فریضهٔ حج را انجام دهند و از منافع آن بهره مند گردند. و همچنین با قربانی کردن و اطعام آن به فقراء در رفع فقر نیز موثر واقع شوند.

اینک باید دید مقصود از منافع که در آیهٔ شریفه برای حج ذکر شده چیست؟ براساس روایات، منافعی که از حج نصیب مردم می شود دو نوع مادی و معنوی به شرح زیر است:

۱. منافع دنیوی

منافعی است که در راستای رفع نیازهای مادی زندگی انسان به کار گرفته می شود. و البته منحصر به مسایل اقصادی نیست بلکه مسایل سیاسی، حکومتی، مشکلات و مسایل اجتماعی و به عبارت دیگر تمامی ابعاد مادی زندگی انسان را شامل می شود.

۲. منافع معنوی

تمامی راه های تقرب به خدا در حج که به عنوان عبادت مطرح می شوند، مشتمل بر تمامی اقسام گفتاری و فعلی عبادات، یعنی عبادات لفظی و عبادات عملی و فعلی، به عنوان منافع معنوی حج محسوب می شوند.

امام صادق (ع) نیز در مورد حج و منافع آن فرموده است: «از خداوند شنیده ام که می فرماید: لیشهدوا منافع لهم [تا شاهد منافعی که برای آنهاست باشند]» راوی گوید، از امام (ع) پرسیدم: منافع دنیا یا منافع آخرت؟ فرمود: همه» . (محمدی ری شهری، ص197)

امام علی بن موسی الرضا (ع) نیز در بیان فلسفه های حج ضمن استناد به قرآن می فرماید: لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ [تا شاهد منافعی که برای آنهاست باشند] (بحارالانوار، ج99، ص32

از این بیان هم استفاده می شود که آیهٔ شریفه، هم منافع معنوی و هم منافع مادی را شامل می شود. زیرا حضرت در استناد به آیه تفصیلی نداده اند که چه نوع منفعتی منظور است. بنابراین حج ابعاد مختلفی دارد و منافع حاصل از آن، هم شامل منافع مادی و هم شامل منافع معنوی می شود. اینک نگاه دقیق تری به منافع و آثار اقتصادی حج خواهیم داشت.

دیدگاه مفسرین

تفسیر نمونه در این باره می گوید:

کوتاه سخن این که این عبادت بزرگ اگر به طور صحیح و کامل مورد بهره برداری قرار گیرد و

زوّار خانۀ خدا در آن ایام که در آن سرزمین مقدس حضور فعال دارند و دل هایشان آماده است از این فرصت بزرگ برای حل مشکلات گوناگون جامعۀ اسلامی با تشکیل کنگره های مختلف سیاسی، فرهنگی و اقتصادی استفاده کنند، این عبادت می تواند از هر نظر مشکل گشا باشد. (تفسیرنمونه، ج14، ص94)

و شاید به همین دلیل است که امام صادق (ع) می فرماید: «لایزال الدین قائما ما قامت الکعبۀ» «مادامی که خانۀ کعبه بر پا است اسلام هم بر پا است» (وسائل الشیعه ج8، ص14

یعنی وقتی که مسلمانان از بلاد مختلف اسلامی به زیارت خانه خدا آمدند و منافع (مادی و معنوی) خود را در حج کسب کردند، اسلام تقویت شده و ادامه حیات آن با قدرت بیشتر تضمین می شود.

بنابراین حج، استراتژی اساسی و مهمی است که اسلام آن را برای ایجاد و تقویت وحدت بین مسلمین و حل مشکلات جامعۀ اسلامی و در نتیجه حفظ دین طراحی کرده است. طبیعی است که انجام ناقص حج چنانچه امروزه انجام می گیرد، و یا ترک این فریضه چنانچه پیشتر گفتیم، نتیجۀ معکوس داشته و پراکندگی مسلمین باعث هلاکت آنان خواهد شد. و این امر امروزه که جوامع اسلامی تکه تکه و پراکنده هستند اهمیت فوق العاده ای دارد. و به خاطر اهمیت این موضوع، در روایات اسلامی عنوان شده است که اگر در یک سال مسلمانان بخواهند حج را تعطیل کنند بر حکومت اسلامی واجب است که با زور آنها را به مکه بفرستد (وسائل الشیعه ج8 ص15 «باب وجوب اجبار الوالی الناس علی الحج») .

مرحوم علامه در تفسیر جملۀ لِیشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ از آیه 28 سوره حج، بیان بسیار دقیقی دارد که آن را مستقیما نقل می کنیم. ایشان می فرماید:

در این جمله" منافع" مطلق ذکر شده، و اختصاص به منافع دنیایی یا اخروی نیافته، چون منافع دو نوع است. یکی دنیوی که در همین زندگی اجتماعی دنیا سود بخشیده، و زندگی آدمی را صفا می دهد و حوائج گوناگون او را بر آورده، نواقص مختلف آن را بر طرف می سازد، مانند تجارت، سیاست، امارت، تدبیر، و اقسام رسوم و آداب و سنن، و عادات، و انواع تعاون و همکاری های اجتماعی، و غیر آن.

پس وقتی که اقوام و امت های مختلف از مناطق مختلف زمین با همهٔ تفاوت ها که در انساب و رنگ و سنن و آداب آنها هست در یک جا جمع شده، یکدیگر را شناختند، و معلوم شد که کلمهٔ همه واحده، و آن کلمهٔ حق است، و معبود همه یکی است و او خدای عزّ و جلّ است، و جهت گیری همه یکی است و آن کعبه است، اتحاد روحی، آنها را به اتحاد جسمی و وحدت کلمه، ایشان را به تشابه در عمل می کشاند. هر فرد از دیگری آن چه می پسندد اخذ می کند، و به او عطا می کند آن چه را که او را راضی می کند. و قومی به کمک قوم دیگر می شتابد و در حل

مشکلات آن قوم کمر می بندد و به اندازهٔ توان خود یاریش می دهد. در نتیجه جامعه های کوچک به صورت یک جامعهٔ بزرگ مبدل می شوند، آن وقت مجتمع های کوچک با نیروهای جزئی به مجتمعات نیرومند مبدل می شوند که کوه های بلند و استوار هم در مقابل آن نمی توانند مقاومت کنند، و هیچ دشمن نیرومندی حریف آن نمی شود. و [جان کلام اینکه:] هیچ راهی به سوی حل مشکلات مانند تعاضد و تعاون نیست، و هیچ راهی به سوی تعاون چون تفاهم نیست و هیچ راهی به سوی تفاهم مانند تفاهم دینی نیست» (ترجمه المیزان فی تفسیرالقرآن، ج14، ص: 522

بنابراین اشتراکات معنوی و اعتقادی موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی باعث گرایش به اتحاد و همگرایی و تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره گیری از منافع عظیم مادی حج می شود. مرحوم علامه در ادامه می فرماید:

نوع دیگر منافع، یعنی منافع اخروی همان انواع وجوه تقرب به خدا است. . . . پس، آمدن مردم به سوی ابراهیم، یعنی حضور آنها در خانهٔ خدا و زیارت آن، باعث می شود که منافع اخروی و دنیوی آن را مشاهده کنند [درک کنند]، و با مشاهدهٔ منافع، علاقمند به آن خانه شوند، چون خلقت انسان به گونه ای است که منفعت را دوست دارد. (همان)

فقرزدایی

جنبه دیگر منافع اقتصادی حج این است که حضور در حج و رسیدن به منافع آن، باید با فقرزدایی همراه باشد. اجتماع اغنیاء در حج نباید آنان را از فقراء غافل کند. أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِیرَ (محسن قرائتی، تفسیر نور، ج 8، ص37) بلکه یک بعد اساسی منافع مورد بحث، همین دست گیری از فقراء است (1).

همگرایی و همکاری اقتصادی در سطح اتحادهای منطقه ای و بازار مشترک با تسهیل جابجایی سرمایه، عامل کار و سایر عوامل تولید در کشورهای اسلامی راه حلی مثمر ثمر در رهایی از دور فقر

1- بخصوص که یکی از موانع اصلی توسعه در کشورهای اسلامی وجود دورهای باطل فقر در این کشورها است. دور باطل فقر در زمینه های

عرضه، تقاضا و نیروی انسانی اگرچه مانع تحقق توسعه می شود اما نفی وجود مزیت های نسبی در زمینه های مختلف در کشورهای اسلامی نمی کند. به عبارت دیگر می توان با شناسایی این مزیت ها در این کشورها و ارایه آنها در کنگره عظیم حج و مبادله پایاپای آن باعث رفع قطعی نواقص و موانع توسعه در جوامع اسلامی شد. بنابراین آنچه در ادبیات توسعه اقتصادی توسط نورکس و دیگران القاء شده که: «فقر در کشورهای فقیر مادرزادی است، و این کشورها به علت نداشتن اعتماد به نفس، هرگز قادر به رفع فقر و دستیابی به توسعه نیستند و این امر باعث می شود که فقر همچنان به عنوان بزرگ ترین مانع توسعه در این کشورها پا برجا باقی بماند» (لشکری محمد، توسعه اقتصادی و برنامه ریزی، ص34-37) ، کاملا بی اساس است. .

است. با چنین اتفاقی می توان با تعدیل و توزیع درآمد در کشورهای اسلامی، قدمی بسیار مفید در راستای تحقق عدالت در این کشورها برداشت.

آثار اقتصادی حج در وضعیت موجود

آثار و منافع اقتصادی حج بطورکلی در دو سطح خرد و کلان به شرح زیر قابل ترسیم است:

آثار اقتصادی در سطح خرد

منظور از آثار خرد اقتصادی حج، آثاری است که انجام حج روی رفتار اقتصادی افراد دارد. اجمالاً معلوم است که در رفت و برگشت حجاج و عمره گزاران توسعه ای در مصرف به صورت خرید برخی اقلام کالاها و خرید برخی خدمات مثل حمل و نقل، هتل داری و غیره بوجود می آید. اما خرید خدمات و کالاها از کشور مقصد باعث خروج مبالغ بسیار زیادی ارز سالانه از کشور می شود. ضمن اینکه خرید مقادیر زیادی کالا از کشور مقصد و وارد کردن آن به کشور باعث افزایش قابل توجهی در واردات سالانه می شود. افزایش مصرف و فعالیت های خدماتی در کشور مبدأ (مثل ایران) می تواند اثر مثبت در افزایش سرمایه گذاری و تولید در زمینه های فوق داشته باشد. اما متأسفانه هیچ آمار مشخصی در این زمینه (میزان آثار منفی و مثبت در سطح خرد) در دست نیست و نمی توان راجع به نحوه تاثیر اقتصادی سفر حج و عمره در سطح خرد، اظهار نظر جدی و مشخصی نمود.

آثار اقتصادی حج در سطح کلان

اشاره

منظور از آثار کلان اقتصادی، آثاری است که بر روی متغیرهای کلان اقتصادی مثل درآمد ملی، اشتغال، مصرف، تراز پرداخت ها و. . . دارد. آثار کلان اقتصادی حج و عمره در دو قسمت آثار بالقوه (یعنی آنگونه که باید باشد) و آثار بالفعل (کارکرد امروزی) باید مورد توجه قرار گیرد که هریک از این دو قسم را جداگانه بحث خواهیم کرد. آثار کلان بالفعل در کشور

مبدأ و کشور مقصد متفاوت بوده و در برخی موارد منفی و در مواردی نیز مثبت است، که درباره هریک باید مجزا بحث شود.

الف) آثار کلان در اقتصاد ایران (کشور مبدأ)

در این قسمت با اشاره به برخی آمارها و چند محاسبه ساده نشان می دهیم که این سفر روحانی (حج تمتع و یا عمره مفرده) روی اقتصاد ایران چه تاثیر شگرف و البته منفی دارد.

تا پایان ایام عمره (طی چند سال اخیر) تعداد افراد اعزام شده به عمره به حدود 3 میلیون نفر خواهد رسید. یعنی سالانه حدود ۸۰۰ هزار نفر به عمره اعزام شده اند. اگر تعدا افراد اعزام شده به حج تمتع را نیز در این سال ها مد نظر قرار داده و به رقم فوق اضافه کنیم، تعداد افراد اعزام شده به عربستان در این

سال ها سالانه به حدود ۹۰۰ هزار نفر خواهد رسید.

هزینه سفر عمره برای هر نفر در سال ۸۹ حداقل ۸۰۰ هزار تومان و در سال ۹۰ حدود ۱۰۰۰۰۰۰ تومان، برای سفر حج در سال ۸۹ حداقل 5/۲ میلیون تومان و در سال ۹۰ سه میلیون تومان بوده است.

* جدول هزینه های سفر حج و عمره در سال های (۹۰ - ۸۹)

<>نمایش تصویر

منبع: سایت سازمان حج و زیارت (www. hajj. ir)

بنابراین در سال ۱۳۸۹ حداقل حدود ۸۹۰ میلیارد تومان هزینه اعزام مجموع ۹۰۰ هزار نفر به سفر حج و عمره شده است. و در سال ۱۳۹۰ برای اعزام همان تعداد، حدود ۱۱۰۰ میلیارد تومان هزینه خواهد شد. در مجموع دو سال، کل هزینه اعزام به حدود۲۰۰۰ میلیارد تومان بالغ می گردد.

نکته مهم این است که بخش عمده مبلغ فوق به عنوان هزینه هواپیما، هتل داری، ویزا و غیره به صورت ارز از کشور خارج شده و به عربستان منتقل می شود. این در حالی است که اگر حداقل هزینه ای را که هر فرد بابت خرید کالا از عربستان پرداخت می کند ۱۰۰۰ دلار در نظر بگیریم، کل هزینه خرید در مجموع دو سال ۱۸۰۰ میلیون دلار (معادل حداقل ۱۸۰۰ میلیارد تومان) خواهد شد.

بنابراین ملاحظه می شود که سالانه چه مبالغ هنگفتی به صورت ارز از طریق این سفر و توسط حاجیان و عمره گزاران از کشور خارج می شود. بنابراین اگرچه به لحاظ نداشتن آمار دقیق، مبلغ دقیق ارزی که سالانه از کشور خارج می شود معلوم نیست ولی به طور قطع مبالغ بسیار زیادی است که در بالا به آن اشاره شد. و این مطلب گویای این است که آثار اقتصادی سفر حج و عمره در سطح کلان در اقتصاد ایران منفی است. و باعث خروج سرمایه هایی از کشور می شود.

تانگبان (1)(۱۹۹۱) در پژوهشی به بررسی تاثیر حج بر اقتصاد نیجریه پرداخته است. در این مطالعه ابعاد اقتصادی مختلف مثبت و منفی حج بر اقتصاد نیجریه مورد بررسی قرار گرفته است. وجه پرداختی به

1- Tangban. .

دولت عربستان سعودی برای صدور ویزا، کمک هزینه سفر اهدایی به زائران و بودجه سالیانه پرداختی به هیأت حج به عنوان تأثیر اقتصادی منفی حج بر اقتصاد نیجریه تلقی شده است. اما از طرفی حج آثار مثبتی بر اقتصاد نیجریه داشته است؛ زیرا حج به عنوان محرک باعث تسهیل فعالیت های اقتصادی معینی در مدت مشخصی از سال می گردد؛ و بخش حمل و نقل زمینی و دریایی، صنایع غذایی، صنایع نساجی و صنایع داروسازی نیجریه در زمان حج با رونق مواجه می شوند. نتیجه تحقیق نشان داد که تأثیرات منفی حج بیشتر از تأثیرات مثبت آن بر اقتصاد نیجریه است.

ب) آثار کلان در کشور مقصد

مطالعات انجام شده توسط ترنر و کوهن اثر مثبت حج و عمره بر اقتصاد کلان عربستان و رونق بخشی بر آن را تایید می کند.

ترنر (1)(۱۹۷۳) به بررسی تاثیر حج بر رشد اقتصادی عربستان پرداخت. ترنر با اشاره به طبیعت واجب حج و مشقت ها و سختی هایی که زائران در این سفر متحمل می شوند، حج را کاملا متمایز با سفر توریستی دانسته، اظهار می دارد: «مشکل است که بگوییم زائران مانند گردشگران به دنبال لذت بردن هستند یا حتی انتظار لذت بردن را دارند. از این رو، در این مطالعه تنها تعداد عمره گزاران مورد توجه قرار گرفته و به بررسی نقش آن در رشد اقتصادی عربستان پرداخته شده است. نتایج تحقیق نشان می دهد که حج باعث رونق اقتصاد عربستان شده است. (زراء نژاد، ص5)

کوهن (2)(۱۹۷۹) در مطالعه خود حج را علاوه بر انجام مناسک واجب، به عنوان شکلی از گردشگری در نظر گرفت و به بررسی نقش حج بر رشد اقتصادی کشور مقصد یعنی عربستان پرداخته است. این مطالعه براساس مطالعه ی رابینسون (3)(1972) است که در آن گردشگران در کشورهایی نظیر هند و آسیای جنوبی منابع درآمدی برای رشد این کشورها بوده اند. کوهن همچون نونز (4)(۱۹۷۷) مکه را به عنوان مقصد گردشگری بی همتایی در طول زمان های مختلف معرفی کرده است. از دید کوهن حج همانند سفری توریستی است که در آن زائران همانند گردشگران سفری ارادی و موقتی انجام می دهند و هدف و انتظار آنان کسب

مطلوبیت است. نتایج این تحقیق نشان داد که حج مانند توریسم باعث تسهیل فعالیت های اقتصادی می شود (زراء نژاد، ص 5) .

1- Turner.
2- Cohen.
3- Robinson.
4- Nunez. .

ج) آثار کلان برای امت اسلامی

بررسی روایات اسلامی نشان می دهد که آثار اقتصادی حج در سطح کلان برای امت اسلامی و نه برای یک کشور خاص می باشد. در حقیقت از جمله فلسفه های حج و اجتماع بزرگ مسلمین در سرزمین وحی، سامان دادن به زندگی مادی و اقتصادی جامعه اسلامی (امت اسلامی) است. اسلام خواسته است که از طریق حج، نواقص و مشکلات اقتصادی در بلاد اسلامی مرتفع شده، عدالت اقتصادی تحقق یافته و راه برای رشد و توسعه اقتصادی هموار گردد. و این نکته بسیار دقیقی است که محققین اسلامی و غیراسلامی در تحقیقات خود درباره حج، آن را مورد بی توجهی قرار داده اند.

بر این اساس آن چه طی سال های گذشته اتفاق افتاده و امروز نیز متولّیان حج در جهان اسلام آن را تعقیب می کنند، نتیجه اش بهره برداری اقتصادی یک کشور خاص یعنی کشور مقصد (عربستان سعودی) از حج است به طور کلی با اهداف تعیین شده در حج و فلسفه آن تعارض جدی دارد. دلیل این ادعا مطلبی است که در فرمایش امام صادق (ع) آمده است. در روایت «هشام بن حکم» ، «امام صادق (ع)» فرموده است:

خداوند این بندگان را آفرید. . . و فرمان هایی در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد، از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را (در آئین حج) مقرر داشت تا مسلمانان به خوبی یکدیگر را بشناسند و از حال هم آگاه شوند، و هر گروهی سرمایه های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند. . . و برای این که آثار پیامبر (ع) و اخبار او شناخته شود، مردم آنها را به خاطر آورند و هرگز فراموش نکنند. (وسائل الشیعه، ج8 ص9)

بهره گیری از منافع اقتصادی حج آنقدر اهمیت دارد که امام صادق (ع) در ادامه می فرماید:

ولو کان کل قوم انما یتّکلون علی بلادهم و ما فیها هلکوا، و خربت البلاد، و سقطت الجلب و الارباح و عمیت الاخبار. . .

اگر هر قوم و ملتی در شهر و کشور خود مانده و برای مراسم حج از آن خارج نگردند (تنها از کشور و بلاد خویش سخن بگویند و تنها به مسائلی که

در آن است بیندیشند) همگی نابود می گردند و کشورهایشان ویران می شود، منافع آنها ساقط می گردد و اخبار واقعی در پشت پرده قرار می گیرد. (همان)

بی توجهی به حج و عدم بهره برداری مناسب از آن نتیجه اش تفرقه و نتیجۀ تفرقه ضعف و ناتوانی و سرانجام سقوط و هلاکت است.

جابجایی و انتقال سرمایه ها و منابع تولید و تجارت محصولات و کالاهای تولید شده در هر یک از بلاد اسلامی باعث می شود که نیازها و کمبودهای مختلف در سرزمین های گوناگون اسلامی مرتفع شده و شرایط برای تحقق رشد و توسعۀ اقتصادی فراهم شود. و برعکس، عدم جابجایی کالاها و منابع

در ایام حج و عدم برخورداری از منافع اقتصادی حج، در کوتاه مدت باعث تضعیف و در بلند مدت باعث نابودی امت اسلامی خواهد شد.

نتیجه ؛ بنابراین فلسفه اصلی حج و رمز حیات آن و بالتبع حیات اسلام و حیات مسلمانان در این است که همه مسلمانان از منافع حج بهره مند شوند. به عبارت دیگر منافع اقتصادی و غیراقتصادی حج باید نصیب همه مسلمانان و همه بلاد اسلامی شود؛ در غیر این صورت نتایج مورد انتظار از آن یعنی اصلاح امور اساسی امت اسلامی و رسیدن به وحدت کلی اسلامی حاصل نخواهد شد.

هم گرایی اقتصادی بین المسلمین و ضرورت آن

۱. ضرورت اقتصادی

هدف عمده در شکل گیری بازار مشترک، همگرایی در مسایل اقتصادی (تجاری، مبادله ای و جابجایی منابع) از نظر اهداف، روش ها و نتایج آن است. بنابراین استفاده از ابزارها، روش ها و اقدامات مناسب برای ایجاد همگرایی بین کشورها ضروری است. به عبارت دیگر پارامترهای فرهنگی، ملی، زبانی، اقتصادی، جغرافیایی و غیره ایجاد کنندهٔ اتحاد و همگنی از حیث میزان تاثیر، بسیار مهم است. این همگرایی باعث گسترش بازار مصرف برای تولیدات داخلی شده، قدرت چانه زنی آنها را نسبت به کالاهای وارداتی و صادراتی افزون می کند.

پیش تر نیز گفتیم که کشورهای اسلامی ویژگی های مهمی دارند که به آسانی می تواند این یکپارچگی و هم سویی را پذیرا باشد. وجود پیوندها و علایق مشترک فرهنگی و مذهبی میان کشورهای اسلامی، داشتن دین مشترک، دینی که بر تمام ساختارها و عرصه های اقتصادی و اجتماعی زندگی آنان تاثیرگذار است و تعالیم عالیهٔ آن در خصوص لزوم وجود وحدت امت اسلامی، عامل مهمی در همگرایی کشورهای اسلامی و تشکیل بازار مشترک اسلامی به حساب می آید.

از جانب دیگر تحقق این بازار که هدف اصلی و اساسی آن ایجاد همگرایی و یکپارچگی بین کشورهای اسلامی است، یکی از پیش نیازهای اصلی وحدت امت اسلامی به شمار می رود. زیرا همکاری و تعاون اقتصادی و

تلاش در جهت رفع مشکلات بخش های مختلف امت اسلامی می تواند همفکری و همدلی و اتحاد را بین مسلمین بوجود آورد.

۲. ضرورت فقهی

در جهان امروز که نقش اقتصاد جدی و پیش رونده است، تشکیل بازار مشترک اسلامی به منظور تقویت بنیه اقتصادی و رسیدن به استقلال اقتصادی در این کشورها از جمله اقدامات و سیاست های ضروری است. این موضوع ضروری اقتصادی دارای نتایج گسترده غیراقتصادی به واسطه ضرورت

فقهی که با استفاده از قواعد فقهی قابل اثبات است، نیز تاکید می گردد. (مبلغی احمد، سایت www. shareh. com)

قاعده لزوم برپاداشتن بازار مسلمین

الف) اولاً مفهوم بازار که یک مفهوم عرفی است، همراه با تحول و تطور در روابط اقتصادی و عوامل اقتصادی دستخوش تحول گردیده و می گردد. بنابراین وقتی صحبت از بازار می شود، فقط همان مفهوم ساده و محدود پیشین آن مد نظر نیست. بلکه امروزه مفهوم بازار از حیث کیفیت و ابعاد و شرایط آن بسیار گسترش یافته به طوری که تعاملات و روابط اقتصادی بین کشورهای اسلامی را نیز در بر می گیرد.

ب) ثانیاً در روایت «حفص بن غیاث» از امام صادق (ع) آمده است: «شخصی از امام صادق (ع) پرسید: اگر شئ (متاعی) را در دست کسی دیدم می توانم شهادت دهم که مال اوست؟ امام (ع) پاسخ دادند: بلی. او گفت: شهادت می دهم در دستان اوست و شهادت نمی دهم که از اوست؛ چراکه شاید به غیر او مربوط باشد. حضرت پاسخ دادند: آیا جایز است آن را از او بخری؟ گفت: آری. امام (ع) فرمود: شاید از غیر او باشد، از کجا جایز شده که آن را بخری و ملک تو گردد؛ آن گاه بعد از تحقق ملکیت بگویی آن (متاع) مال من است و بر آن سوگند بخوری و جایز نشده که آن را به او که ملکش پیش از این به تو منتقل شده، نسبت دهی؟ بعد امام (ع) فرمود: اگر این جایز نباشد، برای مسلین بازاری برپا نمی ماند.» (وسایل الشیعه، ج18، ح ۰ 215)

در این روایت امام (ع) به ذکر علت پرداخته و فرموده اگر «ید» اماره ملکیت نباشد بازاری برای مسلمانان باقی نخواهد ماند. از این تعلیل می توان قاعده «ضرورت قوام و برپایی بازار مسلمانان» را استنباط کرد.

با توجه به مطلب نخست یعنی تحول مفهوم بازار و با استفاده از قاعده فوق می توان چنین نتیجه گیری کرد که ضرورت شکل گیری و تداوم بازار برای تداوم و تقویت حیات اقتصادی مسلمانان، نباید محدود به دوره ای خاص یعنی صدر اسلام و یا زمان صدور این روایت شود. بنابراین امروزه که بازار مفهومی فراملی در قالب همگرایی اقتصادی منطقه ای و فرامنطقه ای یافته، و مفهوم بازار مسلمانان، شامل بازار مشترک بین

کشورهای اسلامی که تأثیری فوق العاده در تدوام و تقویت حیات اقتصادی امت اسلامی دارد، نیز می گردد و ضرورت تشکیل بازار مسلمانان منحصر به بازارهای محلی یا شهری و امثال آن که تاثیر چندانی در تقویت حیات اقتصاد امت اسلامی ندارد، نیست. بنابراین ضرورت تشکیل و تدوام آن ثابت می شود. (همان)

قاعده نفی سبیل

اشاره

این قاعدهٔ مستنبط از آیهٔ شریفه (لَنْ یجْعَلَ اللهُ لِلْکافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً) (نساء:141) است. براساس این آیه، خداوند هر گونه سلطه و تسلطی را از طرف کافرین بر مؤمنین نفی کرده است که به معنای نهی از چنین سلطه ای است. و به معنای نهی از هر گونه اقدام، سیاست و یا تصمیمی است که منتَج به چنین نتیجه ای شود. و همچنین به معنی لزوم پی گیری و توجه به هر اقدامی و به کارگیری هر نوع ابزاری است که مانع این سلطه بشود و یا زمینهٔ جلوگیری از تحقق این سلطه را فراهم کند. بنابراین استدلال به این قاعده را می توان در دو برهان زیر خلاصه کرد (همان) :

برهان (۱)

الف) خداوند جعل هرگونه سبیل و سلطه را نسبت به مسلمانان برای کافرین نفی کرده است.

ب) سلطهٔ اقتصادی کافران بر مسلمانان از مصادیق سبیل، بلکه بدترین آن می باشد.

نتیجه : پس سلطهٔ اقتصادی نیز نفی شده است.

برهان (۲)

الف) چون جلوگیری از تحقق سلطه واجب است پس فراهم کردن شرایط و مقدمات جلوگیری از آن نیز واجب می باشد.

ب) جلوگیری از سلطه جز با توانمند شدن مسلمانان و فراهم کردن ابزار و نیروی انسانی کارآمد امکان پذیر نیست (انفال:۶۰) .

نتیجه: بنابراین همگرایی و هم افزایی توان اقتصادی و توانمند شدن در عرصهٔ اقتصاد از طریق تشکیل بازار مشترک بین المسلمین به عنوان یکی

از مصادیق و اسباب عقلایی توانمندی، واجب و ضروری است.

قاعده علوّ اسلام

قاعدهٔ دیگری که می تواند ضرورت همگرایی و همکاری اقتصادی از طریق تشکیل بازار مشترک بین المسلمین را ثابت کند، قاعدهٔ «علوّ اسلام» برگرفته از روایت « الاسلام یعلو و لا یعلی علیه» است که تقریباً شبیه همان قاعدهٔ قبلی است و به همین جهت از دوباره گویی پرهیز می کنیم.

در هر صورت حاصل بحث این شد که تشکیل نهادهایی مثل بازار مشترک و همکاری و هم گرایی اقتصادی که بتوانند بنیهٔ اقتصادی مسلمانان را تقویت کنند، ضروری است.

کارکرد حج در همگرایی اقتصادی

پیش فرض ها و شرایط لازم و کافی همگرایی پیش گفته وقتی در عبادت بزرگ و کنگره عظیم حج

و اجتماع باشکوه مسلمین در سرزمین وحی (مکه و مدینه) حاصل می شود، شرایطی بسیار مناسب برای شکل گیری بازار مشترک بین المسلمین را فراهم می کند. تفسیر نمونه در این باره می گوید:

چه مانعی دارد که مسلمانان در آن اجتماع بزرگ، پایهٔ یک بازار مشترک اسلامی را بگذارند، و زمینه های مبادلاتی و تجاری را در میان خود به گونه ای فراهم سازند که نه منافعشان به جیب دشمنانشان بریزد، و نه اقتصادشان وابسته به اجانب باشد، که این دنیا پرستی نیست، عین عبادت است و جهاد. (تفسیرنمونه، ج 14، ص94)

پیشتر پیرامون جنبه های اقتصادی حج و امکان بهره برداری از آن در راستای همگرایی اقتصادی و تقویت بنیهٔ اقتصادی کشورهای اسلامی به تفصیل بحث کردیم. گفته شد که:

منافع اقتصادی حج باید در راستای رفع فقر و تحقق عدالت و تقویت بنیه و توان اقتصادی امت اسلامی به کار گرفته شود. اجتماع بی نظیر مسلمانان در ایام حج در سرزمین وحی، فضای معنوی دلنشینی برای امت اسلامی بوجود آورده و دل ها را به هم نزدیک می کند و شرایط را برای تحقق همکاری و تعاون اقتصادی در بین امت اسلامی فراهم می نماید.

اما آن چه امروزه و بالفعل از حج بهره برداری می شود، منافع یکطرفه و درآمد سرشاری است که از این طریق به جیب سعودی ها سرازیر می شود.

بنابراین با توجه به ضرورت اقتصادی شکل گیری اتحاد و هم افزایی اقتصادی و تشکیل بازار مشترک بین المسلمین و ضرورت فقهی شکل گیری این بازارها و ظرفیت بسیار بالای کنگره عظیم حج در تحقق این هدف بزرگ، بر اندیشمندان مسلمان در سراسر جهان اسلام لازم است که با تلاش های پی گیر، شرایطی را فراهم کنند تا کنگره عظیم حج بتواند آثار و منافع اقتصادی و غیراقتصادی بالقوه خود را ارائه کرده و امت اسلامی از آن بهره مند شوند.

و اینک اشارات کاربردی در راستای تحقق این هدف در پی خواهد آمد.

اشارات کاربردی در همگرایی اقتصادی بین المسلمین

چنانچه در ابتدا گذشت، باید در نظر داشت که همگرایی اقتصادی در مراتب مختلفی چون «منطقهٔ تجارت آزاد» ، «اتحادیهٔ گمرکی» ، «بازار مشترک» و «اتحادیهٔ اقتصادی» قابل تحقق است که هریک شرایط و ویژگی های خاص خودش را دارد. به نظر می رسد که در شرایط فعلی با کمی مذاکره و برنامه ریزی بتوان «اتحادیه گمرکی بین المسلمین» و «بازار مشترک بین المسلمین» را تأسیس و راه اندازی کرد.

اتّحادیه گمرکی بین المسلمین

این نوع همکاری از نظر شرایط نسبت به «بازار مشترک» آسان تر و نسبت به «منطقهٔ تجارت آزاد» آثار مطلوب اقتصادی بیشتری دارد.

در این اتحادیه، فعالیت های تجاری، واردات و صادرات بین کشورهای اسلامی آزاد و بدون عوارض گمرکی است. ضمنا هریک از اعضاء در تجارت با کشورهای غیرعضو نیز از حقوق و عوارض گمرکی مشابهی استفاده می کنند.

براساس ضوابط اتحادیه، حجاج می توانند بدون پرداخت عوارض گمرکی و به صورت آزادانه محصولات تولید شده در کشور اسلامی خود را وارد عربستان کرده و هنگام بازگشت محصولات تولیدی عربستان و یا کشور اسلامی دیگری را به کشور خود وارد کنند. البته برای اینکه تجارت آزاد روی تولید کشورهای عضو، تاثیر مثبت داشته باشد باید با دقت کافی جلوی قاچاق احتمالی کالاهای تولید شده در کشورهای غیرعضو گرفته شود. این تجارت آثار مثبتی چون تقویت رقابت بین تولیدکننده ها در کشورهای اسلامی به منظور یافتن بازار مناسب و به دنبال آن افزایش تولید به منظور صادرات به هریک از کشورهای اسلامی را خواهد داشت.

در ایام حج به خصوص حج واجب، اتحادیه می تواند با وضع تسهیلات ویژه ای، کالاهای خود را با قیمتی ارزانتر در اختیار حجاج قرار دهد تا اگر تاجری مثلاً کالای ساخت ایران را از عربستان خرید می کند و به کشور خود مثلا عراق می برد، بتواند با قیمت مناسبی در بازار عراق بفروشد.

اتحادیه می تواند به منظور تسهیل در امر تجارت حجاج، مکان های وسیعی را در عربستان برای عرضهٔ کالاهای تجاری در هنگام حج تأسیس کند تا حجاج بدون هیچگونه نگرانی تجارت خود را انجام دهند و به اعمال حج آنها صدمه ای وارد نشود.

این امر به طور جدی می تواند به سامان دادن زندگی فقراء و رفع فقر در کشورهای اسلامی کمک کند. و از این طریق شرایط برای تحقق فرمان خداوند در قرآن که فرمود: (وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) فراهم می شود، چرا که کلام خداوند در مورد اطعام فقراء، منحصر به اطعام گوشت قربانی به فقراء مسلمین نیست. بلکه هر نوع کمکی از طرف حجاج به فقراء صورت بگیرد، مصداق این کریمه خواهد بود زیرا ممکن است که این جمله یعنی (وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِيرَ) از آیهٔ شریفه را جمله ای مستقل در نظر بگیریم.

فعالیت اتحادیه گمرکی در طول سال و در ایام عمره مفرده و در بلندمدت و به صورت پایدار ادامه خواهد یافت و با دست یابی مردم به منافع حج، رغبت آنها به حج بیشتر می شود.

تحقق بازار مشترک بین المسلمین

چنانچه پیش تر گذشت، ویژگی های مازاد «بازار مشترک» نسبت به «اتحاد گمرکی» در این است که علاوه بر آزادی مبادلهٔ کالاها و خدمات، آزادی نقل و انتقال سرمایه و جابجایی نیروی کار را نیز شامل می شود و بازارهای بزرگ، امتیازات و ثمرات زیادی نیز در زمینه های فنی و اقتصادی دارند و تأثیر آنها

در تحقق توسعه و رشد اقتصادی پایدار بیشتر است.

بنابراین در زمینهٔ تاسیس «بازار مشترک اسلامی» ، علاوه بر آن چه در مورد « اتحادیهٔ گمرکی بین المسلمین» گفتیم، فراهم کردن شرایط دیگری به منظور تسهیل در امر نقل و انتقال سرمایه و نیروی کار از نظر نرخ بازدهی سرمایه، نرخ دستمزد و نرخ مبادلهٔ ارز، لازم است که تحقق آن نیازمند مذاکرات بین مسئولان اجرائی و اقتصادی در کشورهای اسلامی است.

در مورد تاسیس بازار مشترک بین المسلمین نیز، اجتماع عظیم حج بهترین فرصتی است که هم می توان صحبت ها و مذاکرات مربوط به تاسیس بازار را در این ایام انجام داد و هم بعد از تاسیس، بخش عمده مبادلات کالاها در این ایام صورت گرفته و مردم از منافع آن بهره مند می شوند.

نتایج و پیشنهادات

منافعی که از حج نصیب مردم می شود دو نوع مادی و معنوی است. عمده منافع اقتصادی حج، در راستای رفع فقر، تحقق عدالت اقتصادی و تقویت بنیه و توان اقتصادی امت اسلامی است.

فلسفه اصلی حج و رمز حیات آن و بالتبع حیات اسلام و حیات مسلمانان در این است که منافع اقتصادی و غیراقتصادی حج نصیب همه مسلمانان و همه بلاد اسلامی شود. در غیر این صورت نتایج مورد انتظار از آن یعنی اصلاح امور اساسی امت اسلامی و رسیدن به وحدت کلی اسلامی حاصل نخواهد شد.

اما در عمل، آن چه طی قرن های گذشته اتفاق افتاده و امروز نیز متولّیان حج در جهان اسلام آن را تعقیب می کنند، نتیجه اش بهره برداری اقتصادی یک کشور خاص یعنی کشور مقصد (عربستان سعودی) و بی نصیب ماندن (بلکه متضرر شدن) کشورهای مبدأ از منافع اقتصادی حج است و به طور کلی با اهداف تعیین شده در حج و فلسفه آن تعارض جدی دارد.

ضرورت اقتصادی و فقهی شکل گیری اتحاد و هم افزایی اقتصادی و تشکیل بازار مشترک بین المسلمین و ظرفیت بالای کنگره عظیم حج در

تحقق این هدف، تلاش های پی گیر اندیشمندان مسلمان در سراسر جهان اسلام را در راستای تحقق این مقصود مهم، الزامی می کند.

بنابراین، راهکار اساسی برای اینکه حج به شرایط کارآمدی خود برسد و آثار مثبت آن در زمینه های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و. . . برای امت اسلامی حاصل شود، حرکت به سمت هم گرایی اقتصادی بین کشورهای اسلامی است.

پیشنهاد مشخص این است که در مرحله اول «اتحادیهٔ گمرکی بین المسلمین» تشکیل شود و در ایام حج واجب و هچنین در بقیهٔ ایام سال یعنی در ایام عمره مفرده مبادلات کالاها با تسهیلات ویژه در سرزمین وحی انجام گیرد تا منافع حاصل از آن به کشورهای اسلامی سرازیر شده و از آن بهره مند

شوند. البته کشورهای عضو به صورت مستقیم نیز می توانند بر طبق شرایط اتحادیه با یکدیگر مبادله کنند.

همزمان مذاکرات مربوط به آزادسازی نقل و انتقال سرمایه و نیروی کار صورت گیرد و در صورت فراهم شدن شرایط لازم، اتحادیهٔ گمرکی به بازار مشترک تبدیل شود.

در ضمن، تشکیل نمایشگاه های دائمی کالاهای مختلف تولید شده در کشورهای اسلامی می تواند دستیابی به هدف فوق را آسان تر کند. حجاج می توانند سفارش تولید کالا را نیز قبول کرده و در ایام دیگر سال آن را با قیمت اتحادیه برای مشتری ارسال کنند. در این نمایشگاه می توان ابداعات و اختراعات و نوآوری ها در زمینه های مختلف را عرضه کرد و برای این نوآوری ها سفارش ساخت دریافت نمود.

منابع

1. قرآن کریم

2. نهج البلاغه

3. رحیمی بروجردی علیرضا، اقتصاد بین الملل (تجارت و ماله بین الملل) ، تهران، سمت، 139۰.

4. اخوی احمد، تجارت بین الملل، استراتژی بازرگانی و توسعه اقتصادی، موسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، 1373.

5. شریفی احمد حسین، آیین زندگی، قم: دفتر نشر معارف، چ65، 1389.

6. آیت الله مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ویرایش جدید، چ ۴۰، 1386.

7. امام خمینی، تحریر الوسیله، ص 37۰، قم: موسسه دارالعلم، بی تا.

8. الکلینی محمدبن یعقوب، الاصول من الکافی، طهران: دارالکتب الاسلامیه، چ4، 1365.

9. الشیخ الحر العاملی، وسائل الشیعه، قم: انتشارات آل البیت، ط اولی، 1411.

10. مبلغی احمد، بازار مشترک، سایت: ، www. shareh. com
22/10/139۰.

11. علامه طباطبایی، المیزان فی تفسیرالقرآن، ترجمه، ج14.

12. ژان فرانسوادونیو و ژرار دروئسن، تاریخچه بازار مشترک، ترجمه محمد اسفندیاری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ اول، 1375.

13. www. hajj. ir

14. زراء نژاد منصور، بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی، 1391.

درباره مرکز

بسمه تعالی
هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ
آیا کسانی که میدانند و کسانی که نمیدانند یکسانند ؟
سوره زمر/ 9

مقدمه:
موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال 1385 هـ .ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:
موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب « مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:
1.بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
2.تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
3.جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...
4.سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
5.گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
6.زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:
1.عمل بر مبنای مجوز های قانونی
2.ارتباط با مراکز هم سو
3.پرهیز از موازی کاری
4.صرفا ارائه محتوای علمی
5.ذکر منابع نشر
بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :
1.چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه
2.برگزاری مسابقات کتابخوانی
3.تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...
4.تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...
5.ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com
6.تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...
7.راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی
8.طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...
9.برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)
10.برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)
11. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در 8 فرمت جهانی:
JAVA.1
ANDROID.2
EPUB.3
CHM.4
PDF.5
HTML.6
CHM.7
GHB.8
و 4 عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :
ANDROID.1
IOS.2

WINDOWS PHONE.3
WINDOWS.4
به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

درپایان :
از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک 129/34- طبقه اول
وب سایت: www.ghbook.ir
ایمیل: Info@ghbook.ir
تلفن دفتر مرکزی: 09132000109
دفتر تهران: 88318722 ـ 021
بازرگانی و فروش: 09132000109
امور کاربران: 09132000109